MAREA NEAGRĂ

GHEORGHE I. BRĂTIANU

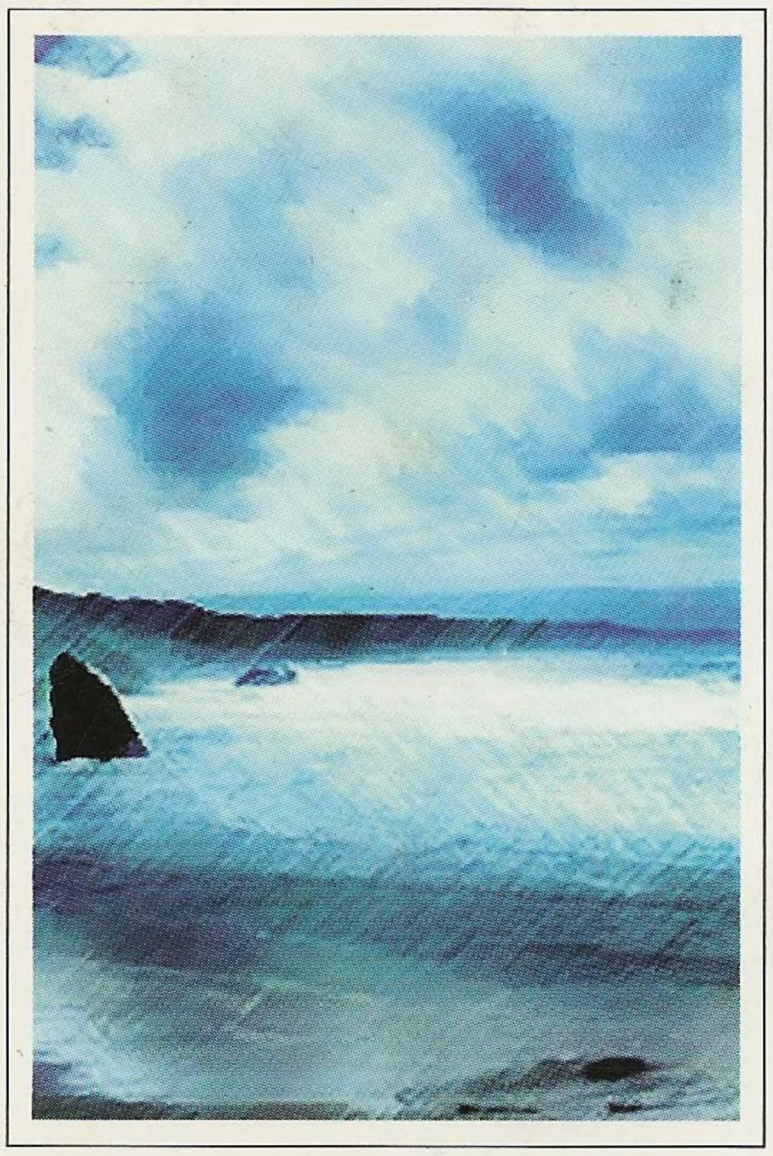

EDITURA POLIROM

Colecția
Cărți Fundamentale
ale
Culturii Române

Dimitrie Cantemir
ISTORIA IEROGLIFICĂ

Ștefan Zeletin
BURGHEZIA ROMÂNĂ.
NEOLIBERALISMUL

A.D. Xenopol
TEORIA ISTORIEI

Eugen Lovinescu
ISTORIA CIVILIZAȚIEI ROMÂNE
MODERNE

Mihail Manoilescu
ROSTUL ȘI DESTINUL
BURGHEZIEI ROMÂNEȘTI

H.H. Stahl
SATELE DEVĂLMAȘE

Paul Zarifopol
ÎNCERCĂRI DE PRECIZIE
LITERARĂ

I.L. Caragiale
MOMENTE

Mircea Djuvara
ESEURI DE FILOSOFIE
A DREPTULUI

MAREA NEAGRĂ

DE LA ORIGINI PÎNĂ LA CUCERIREA OTOMANĂ

Colecția

CĂRȚI FUNDAMENTALE

ale

CULTURII ROMÂNE

Coperta:
Cătălin Popa

Colecție inițiată, coordonată și finanțată
de *Fundația pentru o Societate Deschisă România*
(Open Society Foundation)

Tous droits reservés © Maria Brătianu 1998
Georges I. Brătianu – *La mer Noire: Des origines à la conquête ottomane*

Copyright © 1999 by Editura POLIROM Iași
pentru prezenta ediție

Editura POLIROM
Iași, B-dul Copou nr. 4, P.O. Box 266, 6600
București, B-dul I.C. Brătianu nr. 6, et. 7

Descrierea CIP a Bibliotecii Naționale:

BRĂTIANU, GHEORGHE I.

Marea Neagră. De la origini pînă la cucerirea otomană / Gheorghe I. Brătianu;
trad. de Michaela Spinei; ed. îngrijită, studiu introductiv, note și bibliografie de Victor Spinei;
Ed. a 2-a, rev. - Iași: Polirom, 1999

504 p., 24 cm – (CĂRȚI FUNDAMENTALE)
Tit. orig. (fre.): La mer Noire: Des origines à la conquête ottomane

Bibliogr.
Index.

ISBN: 973-683-341-0

I. Spinei, Michaela (trad.)
II. Spinei, Victor (ed. șt.)

1. Marea Neagră

CIP: 94(488)(262.5)

Printed in ROMANIA

GHEORGHE I. BRĂTIANU

MAREA NEAGRĂ

DE LA ORIGINI
PÎNĂ LA CUCERIREA OTOMANĂ

Ediția a II-a revăzută

Traducere de MICHAELA SPINEI
Ediție îngrijită, studiu introductiv,
note și bibliografie de VICTOR SPINEI

POLIROM
1999

CUPRINS

Victor Spinei

Notificări privind ediția a doua a „Mării Negre" 9

Geneza sintezei lui Gheorghe I. Brătianu despre spațiul pontic 13

Notă asupra ediției [din 1988] 51

Lista abrevierilor 57

Cuvînt înainte 59

Note 63

Introducere

GEOGRAFIA ISTORICĂ ȘI POLITICĂ A MĂRII NEGRE

Marea în istoria universală. Marea Neagră la răscrucea drumurilor din Europa și din Asia. Numele Mării Negre de-a lungul timpurilor. Geografia Mării Negre: caracteristici principale ale litoralului și ale climatului. Drumurile terestre și fluviale: „legea istmurilor". Marile faze ale dezvoltării istorice 67

Note 78

Cartea I

EPOCA GRECO-IRANIANĂ

Capitolul I

ZORII EPOCILOR ISTORICE

Preistoria bazinului pontic și metodele folosite în cercetare: arheologia, lingvistica, tradiția istorică și literară. Populatea regiunilor din jurul Mării Negre înaintea apariției indo-europenilor. Cimerienii în Rusia Meridională și hitiții în Asia Mică. Invazia sciților 87

Note 98

Capitolul II

SCIȚI ȘI GRECI

Invazia sciților și problema popoarelor de stepă. Stilul animalier. Fenicieni și greci pe țărmurile Mării Negre. Coloniile elene și comerțul lor. Hegemonia milesiană și supremația ateniană după războaiele medice. Instituții politice, viața materială și morală. Sinteza greco-scitică și Regatul Bosforului Cimerian. Ofensiva macedoneană împotriva tracilor și a cetăților Pontului Stîng. Criza din secolul al III-lea î.Hr. 105

Note 123

Capitolul III

SARMAȚII, MITHRIDATE ȘI CUCERIREA ROMANĂ

Sarmații: mentalitatea stepei și fundalul asiatic al invaziilor. Prima apariție a germanilor; obstacolul daco-get în fața înaintării nomazilor. Declinul orașelor grecești; apelul la Mithridate. Regatul Pontului și hegemonia Euxinului. Etapele cuceririi romane: periplul pontic și întăriturile Daciei și ale Armeniei. Stabilizarea puterii romane în epoca Antoninilor 127

Note 145

Cartea II

ANTICAMERA EVULUI MEDIU

Capitolul IV

IMPERIILE STEPEI

Invaziile nomazilor și apărarea imperiilor sedentare. Prefigurarea evului mediu în bazinul Mării Negre. Goții. Întemeierea Constantinopolului. Imperiul de stepă al goților și al alanilor. Simbioza celor două popoare și contribuția lor la arta greco-sarmatică sau „pontică". Influențele culturale și religioase ale Orientului. Declinul civilizației antice pe țărmurile Euxinului. Hunii și noul imperiu al stepei. Măreția lui Attila și decadența succesorilor săi 151

Note 169

Capitolul V

BIZANȚUL ȘI BARBARII

Bizanțul în bazinul Mării Negre: politica pontică a lui Iustinian. Războiul împotriva perșilor și raporturile cu imperiul T'u-Kiue. Imperiul avarilor. Apariția slavilor pe litoralul Mării Negre și la Dunăre. Stabilirea lor în Dacia și în Balcani. Bulgarii: sfîrșitul cetăților bizantine din Scythia Minor. Bizanțul în luptă cu bulgarii în Europa și cu arabii în Asia 174

Note 191

Capitolul VI

DE LA CHAZARI LA VAREGI

Imperiul chazar: caracterul său comercial și rolul său în alianța bizantină. Convertirea la iudaism. Maghiarii în stepele pontice. Habitaturile lor înainte de invazia în Pannonia. Informațiile geografilor arabi despre popoarele din regiunea dunăreană în secolul al IX-lea. Varegii, întemeietorii Rusiei Kievene. Înaintarea lor spre Marea Neagră și legăturile cu Imperiul bizantin. Caracterul citadin și comercial al statului lor; continuitatea dezvoltării economice în bazinul pontic 198

Note 217

Capitolul VII

HEGEMONIA BIZANTINĂ ȘI NĂVĂLIRILE TURCICE

Întoarcerea spre istoria Armeniei și a Georgiei. Epopeea bizantină în secolul al X-lea: recucerirea Bulgariei de Vasile al II-lea și expansiunea în Armenia și Caucaz. Chazaria bizantină. Noile mișcări ale popoarelor din stepă: pecenegii, uzii și cumanii în Europa, selgiucizii în Asia. Năvălirile turcice în secolul al XI-lea și popularea cu turci a Asiei Mici și a Dobrogei. Restaurarea puterii bizantine sub Comneni și criza comerțului din Marea Neagră ca urmare a invaziilor 224

Note 239

Cartea III

MONGOLI ŞI ITALIENI

Capitolul VIII

COMERŢUL OCCIDENTAL ŞI IMPERIUL TRAPEZUNTULUI

Expansiunea comercială a oraşelor maritime din Italia în evul mediu. Legăturile lor cu Imperiul bizantin. Concesiunile veneţiene, pisane şi genoveze la Constantinopol: Marea Neagră închisă comerţului occidental. Cruciada a IV-a şi dezmembrarea Imperiului bizantin. Lupta pentru litoralul pontic al Asiei Mici. Georgia şi Comnenii de la Trapezunt. Intervenţia selgiucidă. Marea Neagră deschisă navigatorilor italieni: veneţienii la Soldaia în Crimeea. Dificultăţi ale comerţului înainte de invazia mongolă 247

Note 262

Capitolul IX

CUCERIREA MONGOLĂ

Feudalitatea mongolă şi organizarea sa militară. Reformele lui Gingis-han: armata şi iassakul. Asia şi regiunile pontice în ajunul invaziei mongole. Geografia cuceririlor. Ocupaţia şi administraţia: pacea mongolă. Efectele organizării feudale a cuceritorilor. Cele două invazii şi cucerirea Mării Negre în 1222 şi 1239-1242 266

Note 285

Capitolul X

HOARDA DE AUR ŞI COLONIILE ITALIENE

Imperiul mongol al Kîpciakului sau al Hoardei de Aur după istoricii moderni şi relatările călătorilor contemporani. Evoluţia de la tabăra nomadă la civilizaţia urbană. Politica imperiilor mongole în a doua jumătate a secolului al XIII-lea. Rivalitatea Persiei cu Kîpciakul şi alianţa acestuia cu Egiptul şi Bizanţul. Expansiunea Genovei în Marea Neagră: coloniile de la Pera, Trapezunt şi Caffa. Comerţul genovez la Vicina, la gurile Dunării şi în Crimeea. Drumurile din Nord şi din Extremul Orient 290

Note 311

Capitolul XI

MAREA NEAGRĂ, PLACĂ TURNANTĂ
A COMERŢULUI INTERNAŢIONAL

Economia colonială pontică în dezvoltarea capitalistă de la sfîrşitul evului mediu. Protecţionism bizantin şi libertate comercială în Imperiul mongol. Prosperitatea din secolul al XIII-lea, primă fază a evoluţiei. Recesiunea din secolul al XIV-lea. Bilanţ şi concluzii 317

Note 341

Cartea IV

MIZA STRÎMTORILOR

Capitolul XII

RĂZBOAIELE STRÎMTORILOR
PURTATE DE GENOVA ŞI VENEŢIA

Genova şi Veneţia în Marea Neagră: rivalitatea lor se grefează pe cea dintre Hoarda de Aur şi Persia. Războiul de la „Curzola", 1293-1299. Reluarea expansiunii veneţiene profitînd de luptele dintre guelfii şi ghibelinii de la Genova. Criza aşezărilor genoveze din Marea Neagră. Redresarea şi officium Gazariae. *Cotitura politicii veneţiene în 1332. Conflictul cu Imperiul Kîpciakului: acţiunea comună a Genovei şi Veneţiei şi al doilea război al Strîmtorilor dintre cele două republici, 1350-1355. Politica veneţiană şi expansiunea colonială genoveză în Crimeea. Disputa pentru Tenedos şi al treilea război al Strîmtorilor, 1378-1381* 347

Note 373

Capitolul XIII

TAMERLAN, DECLINUL HOARDEI DE AUR
ŞI CHESTIUNEA DUNĂRII

Cruciada ungară şi polonă împotriva Hoardei de Aur. Formarea voievodatelor Ţara Românească şi Moldova; expansiunea lor spre Dunărea de Jos şi spre litoralul Mării Negre. Criza dinastică în Ungaria la sfîrşitul secolului al XIV-lea şi unirea Poloniei cu Lituania. Invazia turcească: Nicopole. Asediul Bizanţului. Năvălirea lui Tamerlan; victoriile sale asupra Kîpciakului şi devastarea Tanei. Conflictul cu Imperiul otoman în Anatolia: Ankara. Criza internă a Imperiului otoman, echilibrul puterilor creştine din jurul Mării Negre. Prosperitatea domeniului colonial genovez şi proiectele de dezvoltare a traficului, în legătură cu navigaţia de pe Dunăre. Reluarea ofensivei otomane 379

Note 400

Capitolul XIV

CUCERIREA OTOMANĂ

Războaiele dintre turci şi unguri la Dunăre. Eforturile turcilor pentru a controla Strîmtorile. Perioadă de răgaz pentru coloniile genoveze. Dezmembrarea Imperiului tătar. Principatul Gothiei sau Theodoro-Mangup şi conflictele sale cu genovezii. Cruciada de la Varna din 1444 şi eşecul său. Ofensiva turcă: închiderea Bosforului de către Mahomed al II-lea. Asediul şi cucerirea Constantinopolului. Coloniile genoveze sub regimul Băncii di San Giorgio. Căderea Imperiului Trapezuntului. Războiul lui Mahomed al II-lea cu Veneţia şi diversiunea asiatică a lui Uzun Hasan. Înfrîngerea acestuia din urmă şi destrămarea coaliţiei pontice. Războiul lui Mahomed al II-lea cu Moldova şi coloniile genoveze din Crimeea. Căderea Caffei şi a Mangupului. Campania împotriva lui Ştefan cel Mare şi pacea din 1479. Cucerirea ulterioară a Chiliei şi Cetăţii Albe. Monopolul otoman în Marea Neagră 409

Note 435

Opera ştiinţifică a lui Gheorghe I. Brătianu. Bibliografie 443

Sursele ilustraţiei 460

Indice 463

NOTIFICĂRI PRIVIND EDIȚIA A DOUA A „MĂRII NEGRE"

Inițiativa retipăririi impozantei sinteze a lui Gheorghe I. Brătianu asupra spațiului pontic este în mod prioritar un veritabil act de cultură, prin faptul că specialiștilor și marelui public – frustrat pînă nu de mult de moștenirea a numeroase valori naționale perene – li se restituie creația unuia din corifeii istoriografiei românești și europene, savant cu un larg evantai de preocupări, ilustrate prin lucrări docte, de prospectare pătrunzătoare a traiectoriilor evolutive ale colectivităților umane. Pe de altă parte, reeditarea constituie un act de pietate în memoria unui autentic patriot, care nu a precupețit nimic pentru a servi marile idealuri ale românismului, neezitînd să-și accepte martirajul atunci cînd forțe ale întunericului au încercat să-l constrîngă să abdice de la crezul său. Cotînd drept una din operele cele mai izbutite ale ilustrului istoric și sinteza sa cea mai cuprinzătoare din punct de vedere spațial și temporal, ea i-a oferit prilejul să-și releve vastitatea cunoștințelor, subtilitatea analitică, verva și luciditatea polivalentă, forța de a decanta și reliefa esența fenomenelor, de a particulariza și generaliza și de a stabili conexiuni multiple, configurînd un univers existențial veridic, ceea ce o plasează între realizările marcante ale scrisului istoric contemporan.

Cu toate că tirajul ediției de la București din 1988 nu a fost restrictiv, acesta s-a dovedit cu totul insuficient în raport cu cererea, astfel explicîndu-se epuizarea sa imediată și comercializarea pe piața neagră la prețuri neverosimile în raport cu cel inițial. În antinomie cu interesul manifestat de cititori, în jurul apariției versiunii românești a monografiei lui Gh.I. Brătianu s-a creat o adevărată „conspirație a tăcerii", în sensul că acest veritabil eveniment editorial a fost aproape complet ignorat în majoritatea publicațiilor culturale și științifice din țară[1]*, fie din incapacitatea de a discerne componentele cu adevărat de substanță ale patrimoniului istoriografic, fie – mai ales – din aprehensiunea de a se face conotații despre prestația unui autor îndelung prohibit, cu atît mai mult cu cît, la un moment dat, s-a luat decizia inhibantă ca lucrarea să se retragă din întreaga rețea comercială internă.*

---

1. Singurele excepții în acest sens le-au constituit rîndurile apărute în trei reviste de cultură, semnate de F. Constantiniu (*Flacăra*, XXXVII, 45 (1742), 11.11.1988, p. 10), D. Sălăjan (*Flacăra*, XXXVII, 50 (1747), 16.12.1988, p. 14), C. Argatu (*Steaua*, XL, 10 (509), 1989, p. 44-45 și 60) și Antonie P(lămădeală) (*Telegraful Român. Foaie religioasă editată de Arhiepiscopia Ortodoxă Română a Sibiului*, 137, 19-20, 5.15.1989, p. 4), la acestea adăugîndu-se notificările datorate lui M. Cazacu și A. Armbruster de la emisiunile postului de radio Europa Liberă. După schimbările dramatice din decembrie 1989 cîteva prezentări ale variantei românești a *Mării Negre* tipărită la Editura Meridiane au fost inserate în publicații de specialitate academice și universitare apărute în cursul anului 1990, ele fiind întocmite de Al.F. Platon (*Analele Științifice ale Universității „Al.I. Cuza" din Iași*, SN, *Istorie*, XXXIV, 1988, p. 100-101), L. Nastasă (*Anuarul Institutului de Istorie și Arheologie „A.D. Xenopol"*, XXVI, 1989, p. 632) și N. Liu (*Revista istorică*, SN, 1, 1990, 6, p. 675-676).

Altele au fost însă neîmplinirile mai regretabile și păgubitoare în cazul ediției de la București a Mării Negre. *Menționăm mai întîi excluderea din volum, la intervenția Secției de Propagandă a Comitetului Central al Partidului Comunist Român, a biografiei autorului, invocîndu-se incongruențele dintre formulările din text și prescripțiile dogmatice oficiale. În pofida acestor motivații, foarte curînd aveam să remarc cu stupefacție compilarea mai multor pagini din amintitul medalion biografic într-un tom semnat de un cuplu de notorii politruci ai regimului*[2]*, impasibili la raționamentul că asemenea procedură îi descalifică iremediabil din punctul de vedere al onestității și eticii profesionale.*

Avatarurile editării nu s-au oprit aici. După efectuarea ultimei corecturi la textul Mării Negre, *am constatat înlocuirea formei „înainte de Iisus Hristos" și a prescurtării sale „î.Hr.", folosite în original, cu „î.e.n.", dintr-un exces de zel gratuit al redactorului cărții. Protestele ferme față de aceste imixtiuni – care, este adevărat, nu perturbau substanța expunerii, dar erau inacceptabile ca idee – nu s-au soldat decît cu promisiuni neonorate. De asemenea, încercarea de a denunța o asemenea practică deplorabilă într-un interviu acordat în iunie 1989 colegului Dan Monah pentru revista* Clio *din Piatra Neamț a fost dejucată de vicepreședinta Consiliului Culturii și Educației Socialiste, care i-a interzis publicarea*[3].

Dacă substituirile evocate au fost întreprinse fără a fi consultat în prealabil, în schimb solicitărilor de a se opera mici retușări și adaosuri în textul predat Editurii Meridiane nu li s-a dat curs, motivîndu-mi-se că s-ar amîna sau chiar periclita tipărirea sa, tergiversată aproape trei ani din cauza că Secția de Propagandă, investită cu rolul de cenzor ideologic omnipotent al literaturii științifice, ezitase cu circumspecție să-și dea consimțămîntul pentru remiterea spre tipar a operei savantului exterminat în temnițele comuniste.

După evenimentele din decembrie 1989, mai multe case editoriale din țară și-au exprimat disponibilitatea de a-și asuma retipărirea traducerii românești a Mării Negre *apărută în 1988, fără însă să reușească finalizarea celor preconizate. Mai persuasivă în acest sens se profila Editura Universitas din Chișinău, la scurt timp după ce resurecția națională de la est de Prut a condus la desprinderea Republicii Moldova din statul sovietic. Cu toate că lucrarea a fost pregătită pentru tipar în toate detaliile, întocmindu-se inclusiv indicele, restructurarea editurii dar, probabil, și alte cauze au zădărnicit proiectul. Din păcate, au dispărut în mod suspect atît dactilograma și dischetele pe care fusese imprimat textul definitivat, cît și ilustrația, astfel că pentru finisarea noii ediții am fost nevoiți să reluăm lucrul de la început.*

Prezenta reeditare a Mării Negre *ne oferă prilejul de a-i reda conținutul fără nici o alterare, în conformitate cu originalul. Noul demers restitutiv a fost folosit spre a se opera cîteva retușuri ale traducerii și a se corija micile greșeli de tipar. Întrucît, cu sprijinul tacit al conducerii Institutului de Istorie și Arheologie „A.D. Xenopol" și a Universității „Al.I. Cuza" din Iași și cu avizul prof. dr. Ștefan Ștefănescu, președintele Secției de Istorie și Arheologie a Academiei de Științe Sociale și Politice, am reușit încă din 1988 să eludăm cenzura Secției de Propagandă și să tipărim la Iași o versiune augmentată a excursului biografic, inserînd-o într-un*

2. M. Mușat, I. Ardeleanu, *România după Marea Unire*, II, 2, București, 1988, p. 148, 149, 151, 152, 157 și 158-159.
3. Interviul a fost reprodus ulterior – cu titlul *Conspirația tăcerii. Cu Victor Spinei despre valorificarea patrimoniului istoriografic* – în revista ieșeană *Timpul*, 16, 28.4.1990, p. 6.

volum dedicat memoriei lui Gheorghe I. Brătianu[4], *nu am mai considerat oportun să-l includem în această ediție. Deși anumite judecăți de valoare complementare asupra vastei monografii a lui Brătianu ar fi fost desigur posibile, mai ales prin prisma evaluării ideilor diseminate în diverse studii exegetice, apărute după remiterea studiului introductiv* (Geneza sintezei lui Gheorghe I. Brătianu despre spațiul pontic) *redacției Editurii Meridiane în 1985*[5], *am optat pentru păstrarea integrală a formei tipărite trei ani mai tîrziu. Am socotit imperios necesar însă să facem completările de rigoare la notele editoriale de la sfîrșitul fiecărui capitol, în raport cu literatura științifică apărută în ultimii ani, precum și la bibliografia de specialitate a marelui savant, ținînd cont de valorificarea recentă a cîtorva lucrări postume și de reeditarea altor opere ale sale. De asemenea, o restructurarea substanțială a vizat materialul ilustrativ, alcătuit în spiritul relevat de autor în cărțile lui anterioare.*

Last but not least, *ne revine plăcuta îndatorire de a mulțumi conducerii Editurii Polirom pentru strădania de a duce la bun sfîrșit tipărirea acestei lucrări de referință pentru spiritualitatea românească și europeană, iar, pe de altă parte, să ne exprimăm admirația pentru fervoarea cu care Doamna Maria G. Brătianu se implică în demersurile ce vizează restituirea exigentă a operei ilustrului său Părinte.*

Iași, 1999

4. V. Spinei, *Gheorghe I. Brătianu, între vocația istoriei și tentațiile vieții politice*, în *Confluențe istoriografice românești și europene. 90 de ani de la nașterea istoricului Gheorghe I. Brătianu*, coord. V. Spinei, Iași, 1988, p. 241-354 (reprodus cu excepția ilustrației și a rezumatului francez în idem, *Reprezentanți de seamă ai istoriografiei și filologiei românești și mondiale*, Brăila, 1996, p. 91-234).

5. P. Teodor, *Gheorghe I. Brătianu și spiritul „Analelor". Analogii, sincronisme și convergențe*, în *Confluențe...*, p. 34-38 (reprodus și în idem, *Istorici români și probleme istorice*, Oradea, 1993, p. 80-85); idem, *Gheorghe I. Brătianu – istoricul. II. Concepție și metodă istorică*, în *Anuarul Institutului de Istorie și Arheologie „A.D. Xenopol"*, XXV, 1988, 1, p. 236-245 242-245 (reprodus și în idem, *Istorici români...*, p. 53-56, 62-67); idem, *Locul lui Gh.I. Brătianu în istoriografia europeană. Personalitatea istoricului*, în *Studia Universitatis Babeș-Bolyai, Historia*, XXXVIII, 1993, 1-2, p. 8; S. Iosipescu, *Studiile pontice ale lui Gheorghe Brătianu*, în *Confluențe...*, p. 85-120; M.M. Alexandrescu-Dersca Bulgaru, *G.I. Brătianu, istoric al expansiunii genoveze în Marea Neagră*, în *Confluențe...*, p. 121-139; Al.F. Platon, *Evul mediu universal în opera lui Gheorghe I. Brătianu*, în *Confluențe...*, p. 54-58; idem, *G.I. Brătianu et F. Braudel, „La mer Noire" et „La Méditerranée": parallélismes et convergences*, în *Revue des études roumaines*, XVII-XVIII, 1993, p. 73-82; S. Brezeanu, *G.I. Brătianu și istoria medievală*, în G.I. Brătianu, *O enigmă și un miracol: poporul român*, ed. S. Brezeanu, București, 1988, p. 22-25; M. Teodor, *Structuralism și comparatism la Gh.I. Brătianu*, în *Studia Universitatis Babeș-Bolyai, Historia*, XXXVIII, 1993, 1-2, p. 11-20 (reprodus – sub semnătura M. Teodor Crăciun – și în *Incursiuni în opera istorică a lui Gheorghe I. Brătianu – Studii și interpretări istorice*, coord. P. Teodor, R. Mârza, Cluj, 1999, p. 45-58); M. Balard, *Georges I. Brătianu, historien de la mer Noire*, în *Il Mar Nero*, I, 1994, p. 9-15.

Pentru considerații globale asupra operei istorice a reputatului savant, cf. L. Boia, *Tradition historiographique roumaine et „nouvelle histoire": l'oeuvre de G.I. Brătianu*, în *Confluențe...*, p. 3-12; St. Lemny, *Istoria ideilor în preocupările lui Gh.I. Brătianu*, în *Confluențe...*, p. 23; S. Brezeanu, *op.cit.*, p. 8-45; P. Teodor, *Gheorghe I. Brătianu – istoricul...*, p. 233-245; idem, *Locul...*, p. 3-9; Al. Zub, *Istorie și istorici în România interbelică*, Iași, 1989; idem, *Istorie și finalitate*, București, 1991, *passim*; Ș. Papacostea, *Gheorghe I. Brătianu: istoricul și omul politic*, în *Revista istorică*, SN, 4, 1993, 1-2, p. 19-32 (reprodus și în Maria G. Brătianu, *Gheorghe I. Brătianu – enigma morții sale* (Biblioteca Sighet, 6), București, 1997, p. 58-81); *Incursiuni în opera istorică..., passim.*

GENEZA SINTEZEI LUI GHEORGHE I. BRĂTIANU DESPRE SPAȚIUL PONTIC

Soarta a vrut ca Gheorghe I. Brătianu (1898-1953), asemenea lui Vasile Pârvan, să nu atingă vîrsta senectuții și să nu poată valorifica pe deplin marile sale disponibilități cărturărești. La diminuarea capacității de creație a contribuit implicarea în diverse activități obștești și culturale de mare răspundere, precum și împrejurările speciale în care s-a aflat în ultimii ani de viață, ceea ce îl apropie, de această dată, prin similitudinea situației, de C.C. Giurescu, P.P. Panaitescu, V. Papacostea, I.I. Nistor, I. Lupaș, Al. Lapedatu, S. Dragomir, Z. Pâclișanu, T. Sauciuc-Săveanu, E. Lăzărescu, Al. Marcu și de numeroși alți colegi de generație. În pofida tuturor elementelor ce i-au perturbat demersurile științifice, valențele sale intelectuale, coroborate cu rigurozitatea metodologică și stăruința neabătută în prospectarea intimităților trecutului, i-au mijlocit situarea și menținerea la un înalt nivel profesional.

Din bogata, diversa și valoroasa moștenire științifică pe care a lăsat-o Gheorghe I. Brătianu[1]*, impozanta sa sinteză asupra destinului arealului pontic în antichitate și evul mediu ocupă un loc cu totul aparte în peisajul istoriografiei românești și constituie totodată o operă de notorietate în știința istorică mondială. Terminată de elaborat cînd atingea 50 de ani de viață și un sfert de secol de activitate științifică,* Marea Neagră. De la origini pînă la cucerirea otomană *reprezintă din toate punctele de vedere o operă de maturitate creatoare, însumînd cunoștințe vaste și profunde, un larg orizont istoric, o fructuoasă experiență profesională.*

În geneza monografiei despre trecutul antic și medieval al Mării Negre se pot diferenția trei momente principale:

Un prim moment, corespunzător „preistoriei" lucrării, ar include îndelungata perioadă – extinsă pînă în preziua definitivării sale – în care Gh. I. Brătianu s-a preocupat de infiltrarea și stabilirea coloniștilor și comercianților genovezi în bazinul pontic, de viața economică și socială din Imperiul bizantin și de geneza și începuturile statale ale românilor, probleme cărora avea să le rezerve un spațiu cuprinzător în viitoarea sinteză.

Momentul secund are drept reper cursul universitar susținut la Alma mater din București, unde este reunită o substanță informațională bogată și eterogenă și se conturează scheletul lucrării, întrevăzîndu-se deja filonul principal al concepțiilor autorului.

---

1. Pînă în prezent au fost publicate patru bibliografii speciale ale lucrărilor cu caracter științific ale lui Gheorghe I. Brătianu, cea mai veche – cu indicații mergînd numai pînă în anul 1941 – fiind întocmită chiar de marele istoric. Cf. Gh.I. Brătianu, *Memoriu de studii și lucrări, 1916-1941,* București, 1942, p. 8-22; V. Laurent, *Bibliographie*, în *MN,* p. 16-32; E. Turdeanu, *L'oeuvre de G.I. Brătianu*, în *Revue des études roumaines,* VII-VIII, 1961, p. 137-152; *Les écrits de G.I. Brătianu,* Paris, 1983, 28 p. Deși lucrate cu acribie, nici una din bibliografii nu este exhaustivă.

Forma pe deplin închegată a lucrării – aferentă celui de al treilea și ultimului moment din geneza sa – a fost alcătuită după destituirea lui Gh. Brătianu de la catedră și din direcția Institutului de Istorie Universală „N. Iorga", cînd a revăzut textul cursului și l-a restructurat în întregime, îmbogățindu-l substanțial și îngrijindu-se să-i confere echilibru și să-i cizeleze formulările.

Gheorghe Brătianu avea să intre pentru prima dată în contact cu istoria pontică atunci cînd își va ancora preocupările de istoria comerțului genovez în Marea Neagră. Această temă i-a devenit subiect al tezei de doctorat la Sorbona, fiind preluată după terminarea studiilor universitare din Franța în 1922. Nu știm dacă ideea tratării ei îi aparține, dacă a fost a dascălilor săi de la Paris sau dacă Brătianu le-a sugerat-o acestora la sfatul lui Nicolae Iorga. Cert este că a îmbrățișat-o cu toată fervoarea. Iorga însuși se interesase asiduu de prospectarea ei, investigînd cu folos arhivele de la Veneția și Genova și elaborînd cîteva studii de solidă erudiție asupra centrelor urbane de la Dunărea de Jos și de pe litoralul vest-pontic în perioada stabilirii coloniștilor italieni[2]*. Domeniul avea să fie ilustrat în mod strălucit și în istoriografia românească de mai tîrziu prin eforturile lui Gheorghe Brătianu, continuate de acelea ale lui Nicolae Bănescu, Octavian Iliescu, Șerban Papacostea și ale altor cercetători*[3]*.*

Încă înainte de înscrierea la doctorat în decembrie 1922, Gh. I. Brătianu făcuse primele investigații în arhivele genoveze în luna aprilie a aceluiași an. L-a preocupat atunci depistarea în registrele de la Archivio Notariale a materialelor privind colonia genoveză de la Pera în secolul al XIV-lea. Pista urmată fiind de natură să-i ofere mai puține surse informative de substanță, la sfatul lui N. Iorga și la indicațiile lui L. Volpicella, director al Archivio di Stato și președinte la Società Ligure di Storia Patria, ale lui F. Poggi, secretarul societății amintite, precum și ale altor specialiști italieni de la arhivele din Genova, tînărul istoric și-a profilat cercetările spre registrele notariale de la Pera și Caffa de la sfîrșitul secolului al XIII-lea, conținînd date inedite despre așezările genoveze de la Pera și din Crimeea[4]*. Stăruind în această direcție, Gheorghe Brătianu a fost în măsură să pună în valoare numeroase aspecte mai puțin elucidate din istoria coloniilor pontice ale genovezilor.*

---

2. N. Iorga, *Studii istorice asupra Chiliei și Cetății Albe,* București, 1899; idem, *Lucruri noi despre Chilia și Cetatea Albă*, în *AARMSI*, Ser. III, V, 1926, p. 325-332; idem, *I Genovesi nel Mar Nero* (extras din *Il Comune di Genova*, 6, iunie 1925), Genova, 1925; idem, *Cele două Chilii*, în *Buletinul Comisiunii Monumentelor Istorice,* XXII, 1929, 62, p. 188-191.
3. N. Bănescu, *Vechi legături ale țărilor noastre cu genovezii*, în *Închinare lui Nicolae Iorga cu prilejul împlinirii vîrstei de 60 de ani,* Cluj, 1931, p. 32-37; idem, *Maurocastrum – Mo(n)castro – Cetatea Albă*, în *AARMSI*, Ser. III, XXII, 1939-1940, p. 165-178; O. Iliescu, *Localizarea vechiului Licostomo*, în *RIS*, 25, 1972, 3, p. 435-462; idem, *Chilia în secolul al XIV-lea*, în *Sub semnul lui Clio. Omagiu acad. prof. Ștefan Pascu,* Cluj, 1974, p. 284-291; idem, *A la recherche de Kilia byzantine*, în *RESEE*, XVI, 1978, 2, p. 229-238; Ș. Papacostea, *De Vicina à Kilia. Byzantins et Génois aux bouches du Danube au XIVe siècle*, în *RESEE*, XVI, 1978, 1, p. 65-79; idem, *La fin de la domination génoise à Licostomo*, în *AIIAX,* XXII, 1985, 1, p. 29-42. Pentru indicații bibliografice, cf. Șt. Pascu, *La storiografia romena ed i Genovesi nel Mar Nero*, în *Colocviul româno-italian „Genovezii la Marea Neagră în secolele XIII-XIV", București, 27-28 martie 1975,* red. Șt. Pascu, București, 1977, p. 35-46; S. Baraschi, *Die Donausiedlungen aus der Dobrudscha in den schriftlichen Quellen des XI. bis XIV. Jahrhunderts*, în *Dacoromania. Jahrbuch für östliche Latinität,* Freiburg-München, 4, 1977-1978, p. 27-64.
4. *Commerce génois,* p. IX.

Pentru teza de doctorat la Sorbona el și-a limitat domeniul de studiu la comerțul genovez din Marea Neagră în secolul al XIII-lea. Cercetările din arhivele din Genova, Veneția și Napoli au fost dublate de acelea întreprinse în mai multe biblioteci de renume din capitalele vest-europene[5]*. Roadele acestor investigații au fost întrevăzute încă înainte de susținerea și publicarea tezei de doctorat, Gh. Brătianu încredințînd tiparului într-o cadență alertă numeroase studii și note. După un succint articol despre comerțul genovez de la gurile Dunării la sfîrșitul secolului al XIII-lea, unde publică și un act notarial de la Pera referitor la Vicina*[6]*, Brătianu consacră o consistentă lucrare așezării de la Vicina în perioada dominației bizantine și mongole, care în pofida titlului ei este o adevărată micromonografie a regiunilor de la gurile Dunării din secolul al XI-lea pînă la mijlocul secolului al XV-lea, unde își află tratarea atît problemele de ordin economic, cît și cele de natură etnică și politică. În anexă, studiul cuprinde 38 de acte inedite, dintre care 37 redactate la Pera în 1281 și unul la Caffa în 1289*[7]*.*

După lucrarea dedicată Vicinei, Gheorghe I. Brătianu s-a preocupat de evoluția Cetății Albe, al cărei trecut fusese și obiectul atenției speciale a lui Nicolae Iorga[8]*. Prin coroborarea informațiilor documentelor italiene cu izvoarele de altă proveniență, Brătianu a făcut precizări asupra statutului politic al așezării de la limanul Nistrului la începutul secolului al XIV-lea, cînd considera că bulgarii ar fi obținut temporar controlul militar la nordul gurilor Dunării*[9]*. La cel de-al II-lea Congres Internațional de Studii Bizantine de la Belgrad din 1927, Gheorghe Brătianu a revenit asupra chestiunii dominației Țaratului bulgar în zona meridională a interfluviului Dunăre-Nistru, extinzîndu-și totodată investigațiile asupra evoluției Cetății Albe în perioada anterioară*[10]*.*

Studiind registrele notarilor genovezi de la sfîrșitul secolului al XIII-lea și unele acte din secolul al XV-lea referitoare la Crimeea, Gh. Brătianu a surprins cîteva mențiuni de nume românești, a căror prezență în întinsa peninsulă din nordul Mării Negre a căutat să o explice în mod plauzibil[11]*. Cercetările din arhivele*

5. Gh.I. Brătianu, *Memoriu de studii...*, p. 7.
6. Idem, *Le commerce génois sur le Danube à la fin du XIIIe siècle*, în *Bulletin de l'Institut pour l'étude de l'Europe sud-orientale*, IX, 1922, p. 50-55.
7. Idem, *Vicina*, I, *Contributions à l'histoire de la domination byzantine et du commerce génois en Dobrogea*, în *Académie Roumaine, Bulletin de la Section historique*, X, 1923, p. 113-189. Lucrarea a fost republicată în idem, *Recherches sur Vicina et Cetatea Albă*, București, 1935, cu infime modificări și completări, îndeosebi la capitolele V și VI. Totodată, au fost adăugate trei capitole noi (VII-IX), iar fiecărui capitol i s-a dat un titlu.
8. N. Iorga, *Studii istorice...*; idem, *Lucruri noi...*
9. G.I. Brătianu, *Les Bulgares à Cetatea Albă (Akkerman) au début du XIVe siècle*, în *Byzantion*, II, 1925, p. 153-168 (retipărit în *Recherches sur Vicina...*, p. 104-119).
10. Idem, *Contributions à l'histoire de Cetatea Albă (Akkerman) aux XIIIe et XIVe siècles*, în *Académie Roumaine, Bulletin de la Section historique*, XIII, 1927, p. 25-31. Prima parte a comunicării a fost inclusă integral în *Recherches sur Vicina...*, p. 99-103, pe lîngă care s-a adăugat un scurt fragment nou (p. 100-101). Pasajele din cea de-a doua parte a comunicării au fost asamblate cu textul articolului publicat în *Byzantion*, II, 1925, alcătuind un alt capitol din *Recherches sur Vicina...*, p. 104-119. Respectivele pasaje se află la p. 114-116 și 118.
11. Idem, *Noms roumains dans les registres des notaires génois de Crimée à la fin du XIIIe siècle*, în *Romania*, LI, 1925, 202, p. 268-272; idem, *Observații asupra unor denumiri etnice medievale din sud-estul Europei*, în *Grai și suflet*, III, 1928, 2, p. 418-422. Substanța celor două articole a fost reunită în capitolul intitulat *Vlaques et Bulgares dans les sources médiévales*, inclus în *Recherches sur Vicina...*, p. 132-140.

Italiei i-au oferit și alte materiale interesante, pe care a considerat util să le valorifice. Între acestea s-a numărat un act emis în anul 1291, unde se releva existența unui proiect de alianță matrimonială între Bizanț și Regatul Siciliei[12]. *Lărgindu-și continuu aria preocupărilor, Gheorghe Brătianu a abordat, de asemenea, aspectele legate de disputa de la sfîrșitul secolului al XIII-lea dintre Genova și Veneția pentru controlul Strîmtorilor și, implicit, pentru supremația în Marea Neagră*[13], *precum și identificarea unor etnonime de la nord de Caucaz*[14].

Încununarea eforturilor de depistare a fondurilor arhivistice inedite și de valorificare a lor prin colaționarea cu materialul informativ de altă proveniență au reprezentat-o teza de doctorat și teza complementară. Cea de-a doua a precedat teza propriu-zisă, fiind publicată în anul 1927 sub auspiciile Academiei Române la București. Ea reunea 333 de acte notariale scrise în latină – în minuscula gotică tipică pentru epocă – la Pera în 1281 (149) și 1284 (2) și la Caffa în 1289-1290 (180) și la o dată neprecizată (1), precum și 455 regeste după acte de la Pera din 1281 (180) și Caffa din 1289-1290 (275), fiind precedate de o consistentă introducere, cu considerații de ordin diplomatic și juridic și cu referiri la tranzacțiile comerciale genoveze din Marea Neagră în ultimul sfert al secolului al XIII-lea[15].

Teza propriu-zisă a fost tipărită la Paris chiar în anul susținerii ei la Sorbona, adică în 1929. Ea conținea șapte capitole avînd următorul cuprins: Comerțul în Marea Neagră din antichitate în evul mediu timpuriu (I), Expansiunea maritimă a Genovei spre Levant (II), Așezările genoveze de la Constantinopol și Pera (III), Comerțul genovez în Imperiul bizantin (IV), Comerțul genovez din bazinul răsăritean al Mării Negre (V), Începuturile coloniilor genoveze în Crimeea (VI) și Războiul cu Veneția (1293-1299) și noile condiții ale comerțului în secolul al XIV-lea (VII). Un cuvînt înainte, o introducere și o listă a abrevierilor precedau capitolele enumerate, iar ca anexă a fost inclus un articol despre populația „Lak" din regiunea nord-caucaziană și un grupaj de 22 de acte concepute între 1274 și 1296 la Siwas, Vatiza, Soldaia, Genova și la bordul unei nave aflate în apropiere de capul Spatha din Creta. Planul volumului, în ciuda titlului său restrictiv, l-a obligat pe autor să se familiarizeze cu istoria Mării Negre din antichitate pînă în secolul al XIV-lea. Îndeosebi primul capitol acoperă o perioadă foarte îndelungată, cu numeroase aspecte particulare, care implică, între altele, colonizarea greacă, raporturile greco-scitice și greco-sarmatice, întărirea și prăbușirea regatului lui Mithridate, hegemonia romană, marile migrații germanice, iraniene, turanice și slave, expansiunea bizantină, chazară, ruso-varegă, cumană etc. Celelalte capitole abordează și ele probleme foarte diverse, ce presupun erudiție și un vast orizont istoric. În cadrul lor, autorul face referiri la primele cruciade, rivalitățile dintre orașele italiene, situația provinciilor bizantine în vremea dinastiilor Comnenos și Anghelos, crearea Imperiului latin de Răsărit, expansiunea venețiană în bazinul est-mediteranean, restaurarea Imperiului bizantin sub Mihail VIII Paleologul, fixarea coloniei genoveze la Pera, caracterul relațiilor genovezo-bizantine, drumurile comerciale din Anatolia și Asia

12. Idem, *Notes sur le projet de mariage entre l'empereur Michel IX Paléologue et Catherine de Courtenay (1288-95)*, în *RHSEE*, I, 1924, 1-3, p. 59-63.
13. Idem, *Les origines de la guerre de Curzola (1294-1299) entre Gênes et Venise*, în *Mélanges d'histoire générale*, I, ed. C. Marinescu, Cluj, 1927, p. 87-100.
14. Idem, *Lak. O interpretare greșită a unui capitol din «Cartea lui Marco Polo»*, în *Cercetări istorice*, I, 1925, p. 369-376 (inclus cu unele remanieri în *Commerce génois*, p. 295-300).
15. Idem, *Actes des notaires génois de Péra et de Caffa de la fin du treizième siècle (1281-1290)*, București, 1927, 379 p.

Centrală, importanța invaziei mongole pentru restructurările politice și economice din arealul nord-pontic și din țările caucaziene, stabilirea coloniștilor genovezi în Crimeea și raporturile lor cu Hoarda de Aur, sistemul alianțelor politice din bazinul pontic, disputele genovezo-venețiene pentru Strîmtori și pentru controlul Mării Negre etc[16].

Deși confruntat cu această multitudine de probleme, Gheorghe Brătianu nu s-a lăsat copleșit de anvergura demersului pe care îl întreprindea. Deplin stăpîn pe izvoarele narative și diplomatice medievale de proveniența cea mai diversă, ca și pe literatura de specialitate – în mai mică măsură pe cea rusească –, Gh.I. Brătianu a izbutit să ofere o frescă cu totul remarcabilă a comerțului genovez în bazinul pontic în cursul secolului al XIII-lea și, totodată, o imagine multifațetată a întregului areal, îndeosebi din perspectiva vieții economice și a evenimentelor politice. Aspectele de amănunt și cele de largă generalizare, cu conexiuni pe spații întinse, își găsesc o tratare armonioasă. Afirmațiile nu sînt lăsate să plutească în ambiguitate, ci își găsesc fundamentarea în dovezi selectate cu rigoare. Retorica searbădă, principiile simpliste și ideile preconcepute nu au reprezentat niciodată capcane pentru marele istoric. Reconstituirea trecutului a însemnat pentru el nu numai o evocare a evenimentelor de natură politică, ci și descifrarea mecanismelor de dezvoltare economică, instituțională și culturală.

Reunind această sumă de calități în tratarea unei teme de larg interes istoriografic, monografia lui Gheorghe I. Brătianu a beneficiat de o excelentă primire din partea criticii de specialitate din țară și străinătate, între cei ce și-au spus cuvîntul despre virtuțile ei numărîndu-se medieviști de înaltă competență: M. Bloch, E. Byrne, N. Grămadă, L. Halphen, N. Iorga, K. Kretschmer, R.S. Lopez, S. Nyberg, P. Pelliot, S. Reinach, M. Ruffini, W. Silberschmidt, V. Vitale etc.[17] *Nici una din operele lui Gh. I. Brătianu nu s-a bucurat de un asemenea ecou în momentul apariției și nici una nu și-a menținut cu atîta viabilitate cota interesului în cercurile specialiștilor*[18]. *Vreme de aproape patru decenii lucrarea lui Gheorghe Brătianu a reprezentat principala sinteză asupra prezenței genovezilor în bazinul pontic și a ambianței istorice în care s-a produs impactul lor cu popoarele din zonă: greci, bulgari, români, mongoli, caucazieni etc. În 1978, publicarea volumelor lui Michel Balard asupra Romaniei genoveze din secolul al XII-lea pînă la începutul secolului al XV-lea*[19], *precedată și succedată de o suită de studii adiacente*[20],

16. *Commerce génois,* 359 p.
17. Gh.I. Brătianu, *Memoriu de studii...,* p. 18-19.
18. Cf. în acest sens aprecierile Giovannei Petti Balbi, *Gli studi genovesi sulle colonie del Mar Nero,* în *Colocviul româno-italian...,* p. 67. Pentru evaluarea globală a lucrărilor lui Gheorghe Brătianu asupra coloniilor genoveze din Marea Neagră, cf. Șt. Pascu, *op. cit.,* p. 40-41; P. Teodor, *Gheorghe I. Brătianu – istoricul, I. Dimensiunile operei,* în *AIIAX,* XX, 1983, p. 238-240.
19. M. Balard, *La Romanie génoise (XIIe – début du XVe siècle),* I-II, Roma, 1978.
20. Idem, *Les Génois dans l'ouest de la mer Noire au XIVe siècle,* în *Actes du XIVe Congrès international des études byzantines, Bucarest, 6-12 septembre 1971,* II, București, 1975, p. 21-32; idem, *Notes sur les ports du Bas-Danube au XIVe siècle,* în *Südost-Forschungen,* XXXVIII, 1979, p. 1-12; idem, *L'activité économique des ports du Bas-Danube au XIVe siècle,* în *Travaux et mémoires,* 8, 1981, *Hommage à M. Paul Lemerle,* p. 35-43; idem, *Gênes et la mer Noire (XIIIe -XVe siècles),* în *Revue historique,* CCLXX, 1983, 1, p. 31-54; idem, *Les Génois et les régions bulgares au XIVe siècle,* în *Byzantinobulgarica,* VII, 1981, p. 87-89; idem, *Les ports du Bas-Danube au XIVe siècle,* în *Le pouvoir central et les villes en Europe de l'Est et du Sud-Est du XVe siècle aux débuts de la révolution industrielle. Les villes portuaires,* Sofia, 1985, p. 151-155.

1. Gheorghe I. Brătianu în anii de după primul război mondial.

a „uzurpat" parțial incontestabila supremație a lui Brătianu în domeniul respectiv, fără totuși ca prin aceasta teza de doctorat a învățatului român să ajungă în categoria lucrărilor ignorabile.

Din punctul de vedere al documentării cvasiexhaustive, al orizontului și profunzimii demersului, al unității construcției și al rigorii expunerii, monografia lui Gheorghe Brătianu din anul 1929 rămîne, după opinia noastră, lucrarea sa cea mai izbutită. Ca toate marile creații, aceasta a avut și meritul de a fi adus tema investigată într-o sferă de interese mai largi și de a fi stimulat studiile în direcția problemelor sale particulare.

Sinteza despre comerțul genovez din arealul pontic în secolul al XIII-lea nu a însemnat un punct terminus în preocupările lui Gh. I. Brătianu din acest domeniu. Dimpotrivă, el singur a considerat util să revină asupra unor aspecte de detaliu, tratate tangențial în contribuțiile sale anterioare, și totodată să-și lărgească perimetrul investigațiilor. Între altele, marele medievist s-a ocupat de raportul dintre moneda bizantină și cea a republicilor italiene în secolul al XIII-lea[21]*, de aportul negustorilor italieni la aprovizionarea cu alimente a Constantinopolului în perioada bizantină tîrzie și cea otomană timpurie*[22]*, de activitatea comercială a genovezilor în Moldova secolului al XV-lea*[23]*, de prezența venețiană în bazinul pontic în secolul al XIV-lea*[24]*, de centrele urbane de la gurile Dunării în vremea colonizării genoveze*[25]*, de însemnătatea internațională a comerțului Mării Negre la sfîrșitul evului mediu*[26]*.*

Dintre lucrările dedicate problemelor enumerate mai sus se detașează prin amploare culegerea de studii referitoare la Vicina și Cetatea Albă, micromonografia despre venețienii din Marea Neagră în secolul al XIV-lea și cea despre Vicina și istoria și toponimia medievală a litoralului pontic românesc.

Cea dintîi reunește lucrările diseminate în diverse reviste de specialitate, cărora li s-au adus în parte augmentări și mici corijări. Prima sa parte, mai întinsă, este aceea dedicată Vicinei, în care a fost inclus un studiu publicat în 1923, completat cu trei capitole noi și cu cîteva adăugiri la celelalte șase capitole. A doua parte, privind Cetatea Albă, reia cu cîteva adaosuri trei studii, de asemenea publicate anterior în reviste din țară și străinătate, ce se ocupă în principal de bizantini și

21. G.I. Brătianu, *L'Hyperpère byzantin et la monnaie d'or des républiques italiennes au XIIIe siècle*, în *Mélanges Charles Diehl*, I, Paris, 1930, p. 37-48 (retipărit cu mici remanieri în idem, *Études byzantines d'histoire économique et sociale*, Paris, 1938, p. 219-239).
22. Idem, *La question de l'approvisionnement de Constantinople à l'époque byzantine et ottomane*, în *Byzantion*, V, 1929-1930, 1, p. 95-104; idem, *Nouvelles contributions à l'étude de l'approvisionnement de Constantinople sous les Paléologues et les empereurs ottomans*, în *Byzantion*, VI, 1931, p. 641-648. Ambele articole au fost incluse în *Études byzantines...*, p. 157-170 (cf. și nota 33).
23. Idem, *Notes sur les Génois en Moldavie au XVe siècle*, în *RIR*, III, 1933, 2-3, p. 152-158 (retipărit în *Recherches sur Vicina...*, p. 119-126).
24. Idem, *Les Vénitiens dans la mer Noire au XIVe siècle après la deuxième guerre des Détroits*, în *Échos d'Orient*, 37, 1934, 174, p. 148-159; idem, *Les Vénitiens dans la mer Noire au XIVe siècle. La politique du Sénat en 1332-33 et la notion de latinité*, București, 1939, 56 p.
25. Idem, *Vicina*, II, *Nouvelles recherches sur l'histoire et la toponymie médiévales du littoral roumain de la mer Noire. À propos des «Miscellanies» de M. J. Bromberg*, București, 1940, 48 p. (retipărit cu același titlu, cu adaosuri și mici corecturi în *RHSEE*, XIX, 1942, 1, p. 133-175). Cf. și idem, *Encore la ville fantôme : une mention de Vicina au XVIe siècle*, în *Revue des études roumaines*, IX-X, 1965, p. 34-38.
26. Idem, *La mer Noire, plaque tournante du trafic international à la fin du Moyen Âge*, în *RHSEE*, XXI, 1944, p. 36-69.

genovezi la gurile Nistrului, de bulgarii de la Cetatea Albă la începutul secolului al XIV-lea și de genovezii din sudul Moldovei în veacul al XV-lea. În anexă, în afară de 40 de acte ale notarilor genovezi din Pera și Caffa, emise la sfîrșitul secolului al XIII-lea, cu mențiuni despre importantele centre comerciale de la Vicina și Cetatea Albă, mai sînt incluse două studii despre români și bulgari în izvoarele medievale și despre vlahi și romanul Troiei în Cronica lui Robert de Clari, care reiau cu modificări mai mari sau mai mici textul articolelor tipărite în anii anteriori[27].

Prima micromonografie nu este o sinteză despre comerțul veneților în aria pontică de felul celei asupra genovezilor, ci îmbrățișează doar cîteva aspecte referitoare la exponenții Republicii lagunelor: cruciada și comerțul în Asia Mică, contactele dintre Trapezunt, Tebriz și Tana, principiul național și etnic în dreptul orașului colonial și negoțul veneților în Marea Neagră. Lucrarea inserează în anexă 26 de documente din Arhivele Statului din Veneția, care conțin deliberările senatului privind navigația și comerțul prin Strîmtori și în Marea Neagră[28].

Cealaltă micromonografie, rezultat al polemicii cu Iacob Bromberg[29], *emigrant din Rusia în Statele Unite ale Americii, revine pe larg asupra problemelor legate de localizarea și evoluția Vicinei, cuprinzînd totodată un capitol despre două din denumirile medievale ale Cetății Albe: Maurocastron și Asprocastron, precum și un altul despre slavii și rușii de la gurile Dunării*[30].

Un alt domeniu prioritar al preocupărilor științifice ale lui Gheorghe I. Brătianu în conexiune cu istoria spațiului pontic a fost bizantinologia, în cadrul căreia a abordat cu predilecție aspecte de ordin economic și social. Această direcție i-a fost sugerată de constatarea necesității elaborării unei istorii economice și sociale a Imperiului bizantin, de o anvergură comparabilă cu lucrarea capitală similară consacrată de Mihail Rostovtzev Imperiului roman[31]. *Gh. Brătianu nu și-a propus un plan atît de ambițios precum ilustrul istoric rus, ci doar să ofere cîteva materiale pasibile de a servi alcătuirii unei mari opere de sinteză vizînd lumea bizantină. În acest sens, el și-a concentrat atenția îndeosebi asupra anumitor aspecte particulare: deprecierea monedei bizantine în secolul al XIII-lea*[32], *aprovizionarea Constantinopolului și monopolul comercializării grîului*[33], *trecerea de la sistemul*

27. Idem, *Recherches sur Vicina...*, 197 p. Volumului i s-au făcut numeroase recenzii și prezentări. Cf. idem, *Memoriu de studii...*, p. 19.
28. Idem, *Les Vénitiens...*, București, 1939.
29. J. Bromberg, *Toponymical and historical miscellanies on medieval Dobrudja, Bessarabia and Moldo-Wallachia*, în *Byzantion*, XII, 1937, p. 151-180 și 459-475; XIII, 1938, p. 9-71.
30. G.I. Brătianu, *Vicina*, II.
31. Idem, *Études byzantines...*, p. 7-9. Gheorghe Brătianu avea în vedere lucrarea lui M. Rostovtzeff, *The Social and Economic History of the Roman Empire*, Oxford, 1926, tradusă și în alte limbi. Ulterior, savantul rus avea să consacre o amplă monografie cu aceeași problematică și pentru lumea elenă. Cf. idem, *The Social and Economic History of the Hellenic World*, I-III, Oxford, 1941.
32. Cf. nota 21.
33. G.I. Brătianu, *La question de l'approvisionnement...*, p. 83-107 (inclus cu mici modificări și adăugiri în *Études byzantines...*, p. 129-141, 157-162, 166-167, 168-172, 176-177 și 177-178); idem, *Nouvelles contributions à l'étude...* (inclus în *Études byzantines...*, p. 162-166, 167-168, 172-176, 177 și 178-181); idem, *Une expérience d'économie dirigée: le monopole du blé à Byzance au XIe siècle*, în *Byzantion*, IX, 1934, 2, p. 643-662 (inclus, exceptînd p. 652-654, în *Études byzantines...*, p. 141-157). Pentru studiile publicate în *Byzantion*, V, VI și IX, am indicat paginația întregii lucrări, inclusiv a părților care se referă la epoca postbizantină, inserate și ele în *Études byzantines...*

colonatului la șerbie[34], *asanarea datoriilor prin legea promulgată de Iustinian*[35], *rațiunile economice ale împărțirii Imperiului roman*[36], *sistemul organizatoric al demelor și al gărzilor și rolul lor militar*[37], *privilegiile și scutirile de impozite municipale*[38], *comerțul bulgar în Imperiu și politica protecționistă adoptată de Bizanț la cumpăna secolelor IX și X*[39], *destrămarea regimului partidelor, criza antisemită din secolul al VII-lea și reverberațiile ei în planul raporturilor comerciale din lumea mediteraneană*[40], *înrîurirea sistemului politic bizantin asupra adunării stărilor din răsăritul Europei*[41] *etc. Dintre aceste lucrări se remarcă prin dimensiuni cea privind privilegiile și scutirile municipale, care inițial urma să fie inserată într-un volum tematic reunind mai multe lucrări, dar, devenind mai extinsă decît estima autorul, a trebuit să fie publicată separat. Pentru elaborarea ei, Gheorghe Brătianu s-a consultat și a primit indicații utile de la Ch. Diehl, M. Lascaris, V. Papacostea și Al. Soloviev*[42].

Paralel cu aceste probleme de ordin economic și social, Gh.I. Brătianu s-a preocupat și de alte chestiuni vizînd istoria Bizanțului: dominația grecească la gurile Dunării și ale Nistrului[43], *tentativa de apropiere a Paleologilor de Regatul Siciliei printr-o alianță matrimonială*[44], *efectivele militare scandinave din armatele imperiale*[45], *raporturile Bizanțului cu bulgarii*[46] *și ungurii*[47] *în secolele IX-XIV etc.*

34. Idem, *Servage de la glèbe et régime fiscal. Essai d'histoire comparée roumaine, slave et byzantine*, în *Annales d'histoire économique et sociale*, V, 1933, p. 445-462 (inclus și în *Études byzantines...*, p. 241-264).
35. Idem, *Problema datoriilor în lumea antică și legea de asanare a lui Iustinian*, în *În memoria lui Vasile Pârvan*, București, 1934, p. 56-67 (apărut în traducere, cu adaosuri nesemnificative, în *Études byzantines...*, p. 43-55).
36. Idem, *La distribution de l'or et les raisons économiques de la division de l'empire romain*, în *Istros*, I, 2, 1934, p. 267-292. Articolul a fost republicat sub titlul *L'or et l'empire romain*, în *Le Flambeau*, XVIII, 1935, p. 533-553 și 685-700 și cu vechiul titlu în *Études byzantines...*, p. 57-91.
37. Idem, *Empire et «démocratie» à Byzance*, în *Byzantinische Zeitschrift*, XXXVII, 1937, p. 86-111 (reprodus și în *Études byzantines...*, p. 93-124).
38. Idem, *Privilèges et franchises municipales dans l'empire byzantin*, Paris-București, 1936, 138 p.
39. Idem, *Le commerce bulgare dans l'Empire byzantin et le monopole de l'empereur Léon VI à Thessalonique*, în *Recueil dédié à la mémoire du Prof. P. Nikov (Известия на Българското Историческо Д-во*, XVI-XVII), Sofia, 1940, p. 30-36.
40. Idem, *La fin du régime des partis à Byzance et la crise antisémite du VIIe siècle*, în *RHSEE*, XVIII, 1941, p. 49-67.
41. Idem, *Les assemblées d'états en Europe orientale au Moyen Âge et l'influence du régime politique byzantin*, în *Actes du VIe Congrès international d'études byzantines, Paris, 27 juillet-2 août 1948*, I, Paris, 1950, p. 35-56.
42. Idem, *Privilèges et franchises...*, p. 5-6.
43. Idem, *Vicina*, I, p. 118 și urm.; idem, *Contributions à l'histoire de Cetatea Albă...*, p. 25 și urm.; idem, *Recherches sur Vicina...*, p. 14 și urm.; idem, *Vicina*, II, p. 16 și urm.
44. Cf. nota 12.
45. G.I. Brătianu, *Les Normands au service de Byzance dans la Chanson de Roland*, în *Romania*, LI, 1925, 202, p. 265-268.
46. Idem, *«Bulgaria de dincolo de Dunăre» în izvoarele byzantine*, în *Omagiu lui Ioan Lupaș la împlinirea vîrstei de 60 de ani, august 1940*, București, 1943, p. 127-132; idem, *Le thème de Bulgarie et la chronologie de l'Anonyme hongrois*, în *Acta historica*, X, 1972, p. 105-112.
47. Idem, *Byzance et la Hongrie. À propos du récent article de M. Fr. Dölger*, în *RHSEE*, XXII, 1945, p. 147-157.

De asemenea, Brătianu a consacrat un articol discutării criteriilor de împărțire cronologică a istoriei bizantine, unde face o documentată trecere în revistă a opiniilor vehiculate în această direcție, opțiunea sa mergînd spre periodizarea adoptată de E. Stein, care distinge trei etape principale[48].

Cea mai mare parte a lucrărilor din domeniul bizantinologiei elaborate pînă în anul 1938 au fost reunite de autor într-un substanțial volum de studii bizantine de istorie economică și socială, structurat în trei părți, dispunînd de o oarecare unitate tematică. Unele din ele au fost reproduse fără modificări, altele doar cu cîteva remanieri și completări. Volumul cuprindea și cîteva contribuții legate de istoria Bizanțului care depășesc însă tema precizată în titlul său, publicate și ele anterior în diferite reviste de specialitate. Singurul studiu inedit din volum privea politica fiscală a împăratului Nikephoros I (802-811)[49].

De asemenea, numeroase aspecte de istorie economică și politică bizantină au fost tratate în lucrările lui Gheorghe Brătianu – deja amintite – referitoare la activitatea comercială a genovezilor și veneților în Strîmtori și în Marea Neagră. Drept recunoaștere a temeiniciei contribuțiilor lui Gh.I. Brătianu în domeniul bizantinologiei, în afara cronicilor și prezentărilor favorabile făcute scrierilor sale, el a primit însărcinarea ca la Congresul Internațional de Bizantinologie ce urma să aibă loc la Alger să prezinte un raport în legătură cu stadiul studiilor bizantine de istorie economică și socială[50].

În sfîrșit, de trecutul îndepărtat al arealului pontic Gheorghe Brătianu s-a apropiat tangențial și cu prilejul studierii originii poporului român și îndeosebi a începuturilor vieții sale statale. Ocupîndu-se de procesul de etnogeneză românească, Brătianu și-a întins sfera investigațiilor pînă în antichitate, pentru a releva contactele și ulterior osmoza dintre daci și romani[51].

Totodată, o anumită constanță au avut preocupările sale privind istoria medievală a Dobrogei. Pe lîngă suita de lucrări consacrate Vicinei și zonei înconjurătoare[52], *Gh. Brătianu a dedicat mai multe studii situației Dobrogei în a doua jumătate*

48. Idem, *Les divisions chronologiques de l'histoire byzantine*, în *Académie Roumaine, Bulletin de la Section historique*, XVII, 1930, p. 49-63 (inclus și în *Études byzantines...*, p. 23-40).
49. Idem, *Études byzantines...*, p. 183-216.
50. Idem, *Les études byzantines d'histoire économique et sociale*, în *Byzantion*, XIV, 1939, 1, p. 497-511.
51. Idem, *Une énigme et un miracle historique : le peuple roumain,* București, 1937, 134 p.; ed. a 2-a, 1942, 226 p. (În 1940 volumul a apărut în traducere românească – făcută de autor, ajutat de Al. Iordan – cu consistente augmentări : *O enigmă și un miracol istoric : poporul român*, București, 138 p. S-a publicat, de asemenea, în traducere germană și italiană, ambele în 1942); idem, *Les origines du peuple roumain : les données archéologiques*, București, 1939, 51 p.; idem, *Le problème de la continuité daco-roumaine. À propos des nouvelles remarques de M. Ferdinand Lot*, în *RHSEE*, XX, 1943, p. 46-79; idem, *L'histoire roumaine écrite par les historiens hongrois*, în *RHSEE*, XX, 1943, p. 80-165. Cf. și idem, *Die Moldau und ihre historischen Grenzen*, ed. a 2-a, București, 1941, p. 12-17 (Volumul are, de asemenea, cîte două ediții în franceză și italiană); idem, *Originile și formarea unității românești. Prelegeri ținute la Școala Superioară de Război,* București, 1942, p. 19-33; idem, *Origines et formation de l'unité roumaine,* București, 1943, p. 47-85 (Volumul a apărut și în traducere germană cu titlul *Rumänische Einheit*, București, 1944. Cf. p. 49-91).
52. Cf. notele 7 și 25.

a secolului al XIII-lea, urmărind imigrarea turcilor oguzi (selgiucizi) patronată de administrația bizantină, precum și prezența românească în vecinătatea gurilor Dunării[53].

Relevînd dinamica drumurilor comerciale, ce uneau porturile pontice și orașele central-europene străbătînd spațiul carpato-nistrian, Gh.I. Brătianu a intuit interdependența dintre ele și geneza statului feudal moldovenesc. În același timp, el a remarcat avantajele reciproce, decurgînd din comerțul intens practicat în zona litoralului pontic, pentru negustorii italieni și pentru voievodatele românești[54]. *Un domeniu în care contribuțiile lui Gheorghe Brătianu se înscriu drept esențiale constituie problema întemeierii organismelor politice românești de sine stătătoare*[55]. *Chiar dacă constituirea statelor medievale românești nu a implicat în principal legături directe cu arealul marin, ci doar cu cel montan carpatic, reverberațiile acestui proces s-au răsfrînt și asupra teritoriilor vest-pontice. Într-o măsură mai mică sau mai mare, cu istoria zonei pontice au tangențe și studiile lui Brătianu privind participările românești la luptele antiotomane*[56] *și contactele dintre români și mongoli în secolul al XIV-lea*[57].

Al doilea moment major în pregătirea monografiei despre Marea Neagră este legat de cursul universitar susținut de Gheorghe I. Brătianu la Universitatea din București în perioada războiului. Acest curs, purtînd titlul Chestiunea Mării Negre, *și-a propus un demers de anvergură: prezentarea istoriei spațiului pontic din cele mai vechi timpuri pînă în epoca contemporană. Experiența didactică de aproape două decenii și rodnica sa activitate științifică îi permitea abordarea*

53. G.I. Brătianu, *Nouvelles contributions à l'histoire de la Dobroudja au Moyen Âge*, în *RHSEE*, XXI, 1944, p. 70-81; idem, *Les Roumains aux bouches du Danube à l'époque des premiers Paléologues*, în *RHSEE*, XXII, 1945, p. 199-203; idem, *Introducere*, la G.D. Balascef, *Împăratul Mihail VIII Paleologul și statul oguzilor pe țărmul Mării Negre*, ed. G.I. Brătianu, Iași, 1940, p. 3-6.
54. G.I. Brătianu, *Notes sur les Génois...*, p. 152-158; idem, *Recherches sur Vicina...*, p. 119-126; idem, *Cuvinte către români. Zece conferințe și prelegeri*, București, 1942, p. 173-175; idem, *Originile și formarea...*, p. 63-64.
55. Idem, *Une énigme et un miracle...*, 1937, p. 101-111; idem, *Die Moldau...*, 1941, p. 17-25; idem, *Originile și formarea...*, p. 35-68; idem, *Origines et formation...*, p. 89-126; idem, *Tradiția istorică despre întemeierea statelor românești*, București, 1945, 263 p. (Volumul reunește mai multe studii publicate anterior în diferite reviste de specialitate: *Tradiția istorică a descălecatului Țării Românești în lumina noilor cercetări*, în *AARMSI*, Ser. III, XXV, 1942-1943, p. 1-29; *Tradiția istorică a descălecatului Moldovei în lumina noilor cercetări*, în *AARMSI*, Ser. III, XXVII, 1944-1945, p. 1-34; *Roman și Vlachata în tradiția istorică a descălecatului Moldovei*, în *ibidem*, p. 35-55; *Tradiția istorică despre voievodatele românești din Ardeal*, în *ibidem*, p. 81-121; *O nouă mărturie (1277) despre un voievodat moldovenesc în veacul al XIII-lea*, în *ibidem*, p. 231-244. Articolul din *AARMSI*, Ser. III, XXV, 1942-1943, a fost tipărit și în franceză: *La tradition historique sur la formation de l'État valaque d'après les études récentes*, în *Académie Roumaine, Bulletin de la Section historique*, XXIV, 1943, 2, p. 161-193. În 1980 volumul s-a retipărit sub îngrijirea lui V. Râpeanu, 295 p.); idem, *Les rois de Hongrie et les Principautés Roumaines au XIVe siècle*, în *Académie Roumaine, Bulletin de la Section historique*, XXVIII, 1947, 1, p. 67-105; idem, *În jurul întemeierii statelor românești*, în *Ethos*, Paris, II, 1975, p. 8-67; III, 1982, p. 37-119.
56. Idem, *Autour des Croisades au XVe siècle: En marge de* l'Empire du Levant *de M. René Grousset*, în *Revue des études roumaines*, V-VI, 1960, p. 9-20.
57. Idem, *Demetrius princeps Tartarorum (Ca. 1360-1380)*, în *Revue des études roumaines*, IX-X, 1965, p. 39-46.

acestei teme ambițioase. Brătianu și-a distribuit materia pe parcursul a doi ani universitari. În cel dintîi, 1941-1942, expunerea sa a mers pînă la transformarea Mării Negre într-un lac turcesc, adică, mai exact, pînă la cucerirea de armatele sultanului Baiazid II a Chiliei și Cetății Albe în 1484, ultimele puncte întărite de pe litoral și de la gurile Dunării care rezistaseră pînă atunci ofensivei otomane. În celălalt an, 1942-1943, evenimentele au fost urmărite pînă la cel de-al doilea război mondial[58].

Pentru această secvență cronologică pregătirea lui Gheorghe Brătianu nu era desigur la fel de consistentă ca pentru perioada tratată în decursul primului an. Cu toate acestea, în raza preocupărilor sale anterioare fuseseră incluse și probleme de istorie modernă și contemporană. Între subiectele tratate în studiile privind aceste epoci, cu anumite paralele la aspectele de ordin economic și politic ale Mării Negre, amintim cele referitoare la stabilirea granițelor ruso-române în timpul și după războiul de independență din anul 1877-1878[59], *punerea în practică a stipulațiilor tratatului de la Kuciuk-Kainargi*[60], *coordonatele politicii externe în vremea domniilor lui Cuza Vodă*[61] *și Carol I*[62] *și la sfîrșitul primului război mondial*[63] *etc. În timpul ultimei conflagrații mondiale – concomitent cu prelegerile despre Marea Neagră – și la scurt timp după terminarea ei, Gh. Brătianu a elaborat și alte lucrări raportate istoriei românești din epoca modernă și contemporană, avînd un caracter general. Ele aveau în vedere originea și formarea unității românești*[64] *și problema Basarabiei*[65].

Cum toate cursurile și conferințele susținute erau întocmite cu migală și deplină considerație față de auditor, Gh.I. Brătianu socotea de datoria sa să le valorifice într-o formă sau alta. După propria-i mărturisire, a avut în vedere și cea de a doua parte a cursului despre Marea Neagră – cu titlul Chestiunea Orientului[66] *– evident după obișnuita revizuire globală a textului, a stilizării sale și a inerentelor*

58. *CMN.*
59. G.I. Brătianu, *Le problème des frontières russo-roumaines pendant la guerre de 1877-1878 et au Congrès de Berlin*, București, 1928, 51 p.
60. Idem, *Les observations de M. de Peyssonnel en 1777 sur l'exécution du traité de Koutchouk-Kaïnardji*, în *RHSEE*, VI, 1929, p. 339-363. Cf. și idem, *La question de l'approvisionnement...*, p. 105-106.
61. Idem, *Politica externă a lui Cuza Vodă și dezvoltarea ideii de unitate națională*, în *RIR*, II, 1932, 2-3, p. 113-163.
62. Idem, *Bismarck și Ion C. Brătianu*, în *RIR*, V-VI, 1935-1936, p. 86-103 (apărut și în traducere germană la Jena-Leipzig în 1939, 28 p.); idem, *La politique extérieure du Roi Charles Ier de Roumanie*, București, 1940, 40 p.; idem, *Cuvinte către români*, p. 131-140; idem, *Plevna*, în *Revista Fundațiilor Regale*, IX, 1942, 3, p. 490-495; idem, *Politica externă a regelui Carol I pînă la intrarea României în Tripla Alianță*, în *Carol I. 1866-1914*, Craiova, 1943, p. 39-43.
63. Idem, *Acțiunea politică și militară a României în 1919 în lumina corespondenței diplomatice a lui Ion I.C. Brătianu*, București, 1939; ed. a 2-a, 1940; idem, *Cuvinte către români*, p. 143-149 și 195-207.
64. Idem, *Formarea unității românești. Factori istorici*, în *Arhiva românească*, V, 1940, p. 25-46; idem, *Cuvinte către români*, p. 107-130; idem, *Die Moldau...*, p. 37-45; idem, *Originile și formarea...*; idem, *Origines et formation...*, idem, *Rumänische Einheit.*
65. Idem, *La Bessarabie. Droits nationaux et historiques*, București, 1943; idem, *Drepturi naționale și istorice asupra Basarabiei*, în *Cuget moldovenesc*, XII, 1943, 11-12, p. 3-9. Pentru problemele de istorie modernă și contemporană tratate de Gheorghe Brătianu, cf. P. Teodor, *op.cit.*, p. 242-245.
66. V. Laurent, *Préface*, la *MN*, p. 13.

2. Gheorghe I. Brătianu în perioada interbelică.

completări. „Al doilea volum – releva Gheorghe Brătianu – ar trebui să continue expunerea pînă la actualitatea cea mai recentă, sarcină imposibil de realizat în conjunctura actuală. Să sperăm că evoluția viitoare a eternei chestiuni a Orientului va permite autorului [...] să o întreprindă și să o ducă la bun sfîrșit"[67]. *Accidentele biografice cu care a fost confruntat nu i-au permis să-și materializeze însă proiectul și nu numai pe acesta.*

Din cauza evenimentelor dramatice în care țara s-a implicat în a doua jumătate a anului 1941 și a cortegiului lor de consecințe, ce au perturbat serios procesul de învățămînt, Gheorghe I. Brătianu nu a fost în măsură să-și reia activitatea didactică decît de-abia în luna decembrie. Între timp fusese numit decan al Facultății de Filosofie și Litere a Universității din București, după ce anterior preluase și funcția de director al Institutului de Istorie Universală „N. Iorga". Inițial, Gh. Brătianu își anunțase studenții de intenția de a ține două cursuri paralele, avînd subiecte total diferite: primul despre chestiunea Mării Negre, cel de-al doilea despre societatea feudală[68]. *Intervenind solicitarea de a prezenta mai multe prelegeri la Școala Superioară de Război pe tema originii și formării unității românești, Gheorghe Brătianu, căruia noile atribuții administrative îi acaparau, de asemenea, destul de mult timp, a fost nevoit să-și abandoneze proiectul și, în consecință, să renunțe la cel de-al doilea curs. Această decizie nu îi diminua numărul global de ore predate: în loc de una singură, el se obliga la două prelegeri săptămînale despre Marea Neagră*[69].

Ideea de a trata o astfel de temă în cadrul unui curs universitar a fost preluată de Gheorghe Brătianu de la Nicolae Iorga, care, cu peste două decenii în urmă, înainte și imediat după primul război mondial, ținuse la Școala Superioară de Război din București patru cicluri de lecții, reunite în tot atîtea volume, intitulate semnificativ: Chestiunea Rinului, Chestiunea Dunării, Chestiunea Mării Mediterane și Chestia Oceanelor, *primele trei fiind tipărite pe baza notelor stenografiate de H. Stahl*[70]. *Gh. Brătianu recunoștea, de altfel, că titlul cursului său amintește pe acelea ale ilustrului său predecesor, care prin intermediul prelegerilor respective găsise o modalitate de a trata „anumite fenomene din istoria universală"*[71]. *Nicolae Iorga ajunsese la concluzia că „popoarele se schimbă, așezămintele de stat capătă altă înfățișare, ideile care domină omenirea nu mai sînt aceleași", dar marile probleme regionale persistă*[72]. *Tocmai de aceea, propunîndu-și să prospecteze anumite secvențe ale istoriei universale, el nu urmărea doar o simplă înregistrare a evenimentelor majore dintr-un spațiu limitat, ci tindea să stabilească elementele de*

67. *MN*, p. 39.
68. *CMN*, p. 7.
69. *CMN*, p. 33.
70. N. Iorga, *Chestiunea Rinului (Istorie a Europei Apusene în legătură cu această chestie)*, Vălenii de Munte, 1912; idem, *Chestiunea Dunării (Istorie a Europei Răsăritene în legătură cu această chestie)*, Vălenii de Munte, 1913; idem, *Chestiunea Mării Mediterane (Istorie a Europei de Miazăzi în legătură cu această chestiune)*, Vălenii de Munte, 1914; idem, *Chestia Oceanelor*, București, 1919. În anii primei conflagrații mondiale, la scurt timp după tipărirea primelor trei volume ale istoricului român, în capitala Franței apărea o lucrare ce pornea de la aceeași concepție de tratare a istoriei Europei Occidentale. Cf. C. Babelon, *Le Rhin dans l'histoire*, Paris, 1, 1916; 2, 1917.
71. *CMN*, p. 7. Cf. și Gh.I. Brătianu, *Chestiunea Mării Negre*, în *Cuget moldovenesc*, XI, 1942, 8-9, p. 3.
72. N. Iorga, *Chestiunea Rinului*, p. 22.

durabilitate din derularea faptelor din vechime. Potrivit concepției polihistorului, pentru ca studiul trecutului să-și dovedească măcar parțial utilitatea în „prevederea imprejurărilor ce vor veni", era necesară „familiarizarea cu cunoașterea factorilor permanenți din istoria popoarelor"[73]*. Aceste puncte de vedere ale fostului său dascăl aveau să fie adoptate și de Brătianu în tratarea subiectului ales. Pe parcursul expunerii, el va evoca adesea elementele de „permanență" din istoria maselor umane răspîndite în spațiul pontic*[74]*, pe care îl considera „una din răspîntiile unde se constată mai ușor și mai concret" legăturile cu „vremurile îndepărtate"*[75]*.*

Pe de altă parte, Gheorghe I. Brătianu constată că și înainte de Nicolae Iorga unii cărturari „au căutat să întrevadă istoria universală în cadrele acestor concepții geografice, să parcurgă etapele istoriei universale, coborînd cursul marilor fluvii și continuarea lor firească, adică mările[76]*. Între acești gînditori Gh. Brătianu evoca pe Metchnikov și James Frazer, cu ale căror concepții era familiarizat cu mult timp înainte de a fi proiectat prelegerile despre Marea Neagră*[77]*. Istoricului român i se părea evident că marile civilizații ale antichității și evului mediu au gravitat în jurul Mării Mediterane, iar în epoca modernă, ele s-au deplasat spre Oceanul Atlantic. El prevestea viitoarea lor strămutare spre Oceanul Pacific, concomitent cu interdependența la nivel planetar a evoluției umanității*[78]*.*

Pentru Gheorghe Brătianu cunoașterea trecutului european era imperios necesară pentru înțelegerea proceselor istorice românești, a căror evoluție nu s-a produs detașată de realitățile din jur, ci în congruență cu acestea și uneori sub influența lor. „Noi nu sîntem izolați pe continent – aprecia prestigiosul savant – [...] Noi trăim aici la o răspîntie de drumuri, la o răspîntie de culturi și din nefericire și la o răspîntie de năvăliri și imperialisme. Noi nu putem fi desfăcuți din întregul complex geografic care [...] ne mărginește și ne hotărăște în același timp destinul, între cele două elemente care îl stăpînesc: Muntele și Marea. Ceea ce aș vrea să vă apară lămurit este că, pentru a înțelege trecutul, trebuie să înțelegem mai întîi întregul complex geografic, istoric, geopolitic din care acesta face parte"[79]*.*

În altă ordine de idei, el nu concepea să trateze regiunile pontice ca o unitate geopolitică monolitică. Relevînd „complexitatea fenomenelor istorice în jurul Mării Negre", Gh. Brătianu sublinia că ele implică dificultăți de studiere, dar și o notă suplimentară de interes. „La fiecare pas – se specifica în curs – ne izbim de

73. Idem, *Chestiunea Dunării*, p. 3. Cf. și idem, *Les permanences de l'histoire*, în *RHSEE*, XV, 1938, 7-9, p. 205-222.
74. *CMN*, *passim*. Cf. p. 27, 78, 81 și 312, unde se utilizează chiar termenul de „permanență".
75. *CMN*, p. 161.
76. *CMN*, p. 8; Gh.I. Brătianu, *op.cit.*, în *Cuget moldovenesc*, XI, 1942, 8-9, p. 3.
77. Gh.I. Brătianu, *Criza ideii de progres* (extras din *Minerva*, I, 3, 1927; II, 1, 1928), Iași, 1928, p. 48.
78. *Ibidem*, p. 48-49. Cf. și *CMN*, p. 8-11.
79. *CMN*, p. 11-12. Cf. și p. 73-74. O parte din aceste idei se regăsesc exprimate încă la începutul activității publicistice a reputatului istoric, care scria în 1923: „Orizontul politic al țării nu-l îngrădesc numai Nistrul și Tisa; nimic din ceea ce se întîmplă în Răsăritul apropiat nu ne poate fi străin. O cunoaștere mai serioasă, mai amănunțită a celor ce se petrec în pragul Asiei Centrale ne va da pregătirea pe care o cer imprejurările nesigure ale viitorului și însemnătatea crescîndă a vechilor drumuri de negoț chemate la o nouă viață". Cf. recenzia la A. Poidebard, *Au carrefour des routes de Perse*, Paris, 1923, în *Viața românească*, XV, 1923, 12, p. 369 (republicată cu titlul *Pe podișul Iranului*, în *Mișcarea*, XVIII, 8, 12. 1. 1923, p. 1-2).

probleme care ne duc de la țărmurile baltice pînă la Golful Persic"[80]. *De altfel, paralelismele pe care le schițează sînt adesea și mai vaste, ajungînd spre Altai și chiar la Pacific.*

Lecția inaugurală a cursului despre Marea Neagră a fost prezentată la 15 decembrie 1941, expunerile primei sale părți mergînd pînă la cucerirea otomană a întregului bazin pontic, continuînd apoi, de la 12 ianuarie la 26 mai 1942, urmîndu-se mai mult sau mai puțin riguros sistemul celor două prelegeri săptămînale. În total, această primă parte a cursului a însumat 23 de prelegeri, cuprinzînd 21 de teme: I-II, Introducere geografică și geopolitică; III, Fondul preistoric și sciții; IV, Sciții și grecii; V, Sarmați și romani; VI, Stepa: goții și alanii; VII, Simbioza goto-alană și hunii; VIII, Alanii și slavii. Politica pontică a lui Iustinian; IX, Turci, avari și bulgari; X, Chazarii și maghiarii; XI, Varegii; XII, Bizanțul, Marea Neagră și năvălirile turcești în secolul al XI-lea; XIII, Pătrunderea apusenilor în Marea Neagră; XIV, Năvălirea tătărască; XV-XVI, Cuceririle tătărăști; XVII, Hoarda de Aur; XVIII, Mongoli și italieni; XIX, Marea Neagră, centru de comerț internațional. [Secolul XIII]; XX, Marea Neagră, centru de comerț internațional. Secolul XIV; XXI, Genovezi și venețieni în Marea Neagră; XXII, Marea Neagră înainte de cucerirea otomană; XXIII, Cucerirea otomană a Mării Negre, 1453-1484[81].

Gheorghe Brătianu și-a intitulat cele mai multe din expuneri după popoarele cărora le-a revenit, în diferite etape ale istoriei, un rol preponderent în angrenajul politic din zonă. Aspecte ale istoriei dacilor, daco-romanilor și românilor au fost tratate în măsura legăturii lor cu evenimentele majore derulate în arealul pontic, fără să se insiste prea mult în această direcție, poate și pentru motivul de a se evita suprapunerea cu tematica dezbătută de colegii de la Universitate, care predau istoria veche și medie românească.

Cursul lui Gh. Brătianu nu a purtat amprenta unui expozeu urmărind doar probleme strict epistemologice, detașate de evenimentele dramatice pe care le trăia țara. Dimpotrivă, referirile la clipele tensionate ale războiului în plină desfășurare, cu speranțele și incertitudinile pe care le inoculase în sufletele tuturor, revin obsedant pe parcursul prelegerilor, încercîndu-se adesea paralelisme între situațiile din trecut și cele prezente. Din acest punct de vedere, textul cursului lui Brătianu ne amintește tehnica utilizată în Doctor Faustus, *unde autorul, prin personajul Serenus Zeitblom, nu descrie numai viața eroului principal, Adrian Leverkühn, încarnarea modernă a legendarului învățat medieval, ci rememorează în paralel momentele incandescente traversate de patria sa, angajată în cea mai crîncenă și proliferată conflagrație declanșată vreodată, același cataclism care amenința și ființa țării istoricului român. Infuziunea cu evocări ale evenimentelor curente, procedeu literar în cazul lui Thomas Mann, gest spontan la Gheorghe Brătianu, are în fond, în ambele cazuri, o explicație identică: preocuparea ardentă pentru destinul gliei natale.*

Spre deosebire de Ministerul Educației Naționale, care recomanda să se rezerve ore speciale pentru educația morală – de fapt patriotică – a studenților, Gh. Brătianu, convins că „fondul precumpănește asupra formei și duratei", considera că pentru profilul etic al tinerilor este mai eficient să se puncteze în momentele cele mai adecvate, precizînd că „nu orele, ci clipele contează în problemele de educație morală"[82].

80. *CMN*, p. 73.
81. *CMN*, p. 613.
82. *CMN*, p. 6.

În această privință, Gheorghe Brătianu nu avea nevoie de impulsuri exterioare pentru a acționa. Nici unul din istoricii români nu se dovedise atît de activ pe planul literaturii propagandistice de ținută științifică după tragediile din anul 1940, precum Gh.I. Brătianu. În cursurile sale, fără să fie diminuată substanța informațională, invocarea imperativelor momentului, pentru sensibilizarea tinerei generații, a stat permanent în atenția marelui istoric.

Veridicitatea recompunerii mersului și sensului evenimentelor nu s-a aflat însă nicicînd la Gheorghe Brătianu în antinomie cu militantismul politic reclamat de îndatoririle civice. Din acest punct de vedere, Gh.I. Brătianu se integrează în tradiția reputaților istorici ai neamului la care strădania încadrării în normele de imparțialitate în restituirea adevărului a reprezentat o notă dominantă[83]*. Cu toată tensiunea generată de comandamentele conjuncturale, Brătianu s-a arătat refractar încălcărilor spiritului de obiectivitate și subordonării demersului științific practicilor politice din vremea aceea, procedee nocive de cele mai multe ori pentru realizările cu adevărat elevate.*

Cursul său, întocmai lucrărilor tipărite, poartă amprenta unei vaste erudiții și a receptivității față de interdisciplinaritate. Expunerea metodică și limpede, lipsită de fantezii necontrolate, dispune de o formă atractivă. După stenografiere și dactilografiere, cursul lui Gheorghe I. Brătianu din 1941-1942, la fel ca și continuarea sa din 1942-1943, a fost litografiat prin grija editorului Ioan Vernescu pentru uzul studenților, astfel că, în pofida lacunelor și erorilor strecurate, ne putem face o imagine reală despre conținutul prelegerilor istoricului, despre raportul dintre expunerea propriu-zisă și comentariile adiacente sau colaterale. Din acest curs, Brătianu însuși a încredințat tiparului – cu modificări minime – într-o revistă culturală ieșeană numai prelegerea inaugurală[84]*. Ulterior, extrăgînd cîteva părți revelatoare despre comerțul pontic în secolele XIII și XIV, a publicat un studiu mai extins*[85]*, destul de îndepărtat însă de forma inițială expusă în fața studenților.*

Interesul lui Gheorghe Brătianu pentru trecutul bazinului pontic nu s-a limitat exclusiv la cursul universitar de la Facultate. Începînd din 1942, în periodicul Institutului de Istorie Universală „N. Iorga", care apărea sub direcția sa, a fost inaugurată rubrica de „Studii pontice", menținută în două alte numere ale revistei, după ce în anul anterior fusese inclusă secțiunea intitulată „Mediterana", care va dobîndi, de asemenea, o anumită periodicitate. Din cele șase studii și note inserate compartimentului „Studiilor pontice", nu mai puțin de cinci poartă semnătura lui G.I. Brătianu[86]*. Retrospecțiile din diferite unghiuri ale fenomenelor istorice cantonate*

83. Pentru această tendință spre obiectivitate în istoriografia română, cf. Al. Zub, *Biruit-au gîndul (Note despre istorismul românesc)*, Iași, 1983, p. 308 și urm.
84. Gh.I. Brătianu, *op.cit.*, în *Cuget moldovenesc*, XI, 1942, 8-9, p. 3-15. În revistă nu a fost inclusă partea introductivă a lecției inaugurale, care făcea legătura cu cursul susținut în anul universitar precedent (*CMN*, p. 3-7).
85. Cf. nota 26.
86. G.I. Brătianu, *Vicina*, II..., în *RHSEE*, XIX, 1942, 1, p. 133-175; idem, *Notes sur un voyage en Crimée*, în *ibidem*, p. 176-182; idem, *La mer Noire, plaque tournante...*, p. 36-69; idem, *Nouvelles contributions à l'histoire...*, p. 70-81; idem, *Les Roumains aux bouches du Danube...*, p. 199-203. Cel de-al șaselea articol inclus în rubrica de „Studii pontice" a revistei Institutului de Istorie Universală „N. Iorga" a fost cel semnat de V. Laurent, *La domination byzantine aux bouches du Danube sous Michel VIII Paléologue*, în *RHSEE*, XXII, 1945, p. 184-198.

de arealul pontic întreprinse cu insistență de Brătianu au avut ecou în istoriografia românească, sugerîndu-i lui Mihai Berza – secretarul, și ulterior, directorul adjunct al Institutului de Istorie Universală și, totodată, secretarul de redacție al publicației Institutului – abordarea problemei Mării Negre în evul mediu tîrziu[87].

Spre sfîrșitul verii anului 1942, lui Gheorghe Brătianu i s-a oferit ocazia de a vizita Crimeea, al cărei rol în angrenajul politic din întregul spațiu pontic îl aprecia ca fiind deosebit de important. Itinerarul său a inclus Simferopolul, Starîi Krîmul (vechiul Solhat), Feodosia (vechea Caffa), Sudakul (vechea Soldaia), Ialta, Sevastopolul, Bahcisaraiul, Mangupul (Theodoro) etc., unde istoricul a fost interesat să cunoască peisajul, micile muzee orășenești și îndeosebi monumentele păstrate de la bizantini, genovezi și tătari[88]. *Contactul direct cu vestigiile medievale i-a facilitat înțelegerea unor probleme asupra cărora se oprise în decursul studiilor sale. Alte sectoare ale litoralului Mării Negre le parcursese anterior: pe cele vestice cu prilejul unor călătorii, iar pe cele de nord-vest în timpul operațiilor militare din prima parte a războiului. „Nu am ajuns – mărturisea Gh.I. Brătianu – să realizez periplul Euxinului, dar o cunoaștere directă a principalelor puncte ale litoralului, de la Varna la Feodosia, de la Marea de Azov pînă la Taganrog, precum și a Bosforului, nu putea să dăuneze înțelegerii oamenilor și a locurilor"*[89]. *Recunoscînd însemnătatea observațiilor nemijlocite asupra cadrului geografic și a amplasării vechilor așezări umane – elemente adesea neglijate de unii istorici –, Brătianu a căutat să-și completeze experiența în acest sens. În căutarea misterioasei Vicina a întreprins o excursie de la Tulcea de-a lungul brațului Sf. Gheorghe*[90], *iar cu altă ocazie examinase atent întinderea stepei nord-pontice din zborul avionului*[91].

Noul curs de la Universitatea bucureșteană, afectat problemei sfatului domnesc și adunării stărilor, ca și preocupările intense pentru investigarea tradiției istorice privind constituirea statelor medievale, din vremea războiului și din anii imediat ulteriori, l-au împiedicat pe Gh. Brătianu să treacă la revizuirea prelegerilor despre istoricul Mării Negre, pentru a le conferi o formă publicabilă. Spre deosebire de Nicolae Iorga, care admitea fără reticențe remiterea către tipar a cursurilor și conferințelor sale stenografiate ori a lucrărilor concepute în momentul cînd erau dictate dactilografelor, adesea numai sumar revăzute, Gheorghe Brătianu manifesta în această privință o acribie particulară, verificînd cu grijă, în vederea editării, textele lucrărilor prezentate inițial în formă orală. Elocventă în acest sens este diferența structurală între cursul universitar despre chestiunea Mării Negre și lucrarea reelaborată cîțiva ani mai tîrziu. Aceasta din urmă păstrează în linii generale planul adoptat pentru cursul din 1941-1942, dar conține consistente augmentări, nuanțări și redistribuiri ale materiei. Fiind rescrisă în totalitate, formulările din curs au fost în întregime modificate, practic nici o singură frază – cu excepția citatelor – nepreluîndu-se identic.

Forma definitivă a lucrării despre istoria antică și medievală a Mării Negre a fost redactată de Brătianu în ultima perioadă a vieții în care i s-a lăsat putința de a lucra, adică după îndepărtarea din învățămînt și înainte de arestare. Avînd

87. M. Berza, *La mer Noire à la fin du Moyen Âge*, în *Balcania*, IV, 1941 (apărut în 1945), p. 409-435.
88. G.I. Brătianu, *Notes sur un voyage...*, p. 176-182.
89. *MN*, p. 38-39.
90. *CMN*, p. 470.
91. *CMN*, p. 114-115.

domiciliu obligatoriu, posibilitățile de a obține acces la altă literatură științifică decît la cea cuprinsă în rafturile bibliotecii personale erau aproape cu totul zăgăzuite. Deși conștient de handicapul insurmontabil apărut prin măsurile restrictive ce fuseseră adoptate împotriva sa, Gheorghe Brătianu nu înțelegea să dezarmeze, clădind proiecte nu lipsite de anvergură, dimensionate însă în funcție de condițiile de care putea uza. Pentru ipostaza în care se afla, pe de o parte, și pentru geneza monografiei despre Marea Neagră, pe de altă parte, de un interes particular ni se par revelatoarele rînduri de destăinuire trimise prietenului și colaboratorului său, părintele Vitalien Laurent, directorul Institutului Francez de Studii Bizantine din capitala României și consilier științific al Institutului de Istorie Universală „N. Iorga": „Operele de erudiție sînt acum pentru mine greu de dus la bun sfîrșit din cauza neputinței de a merge în vreo bibliotecă. Toate strădaniile mele în acest sens au rămas fără rezultat [...] De aceea, de voie, de nevoie, sînt obligat să urmăresc «lungi planuri și necuprinse gînduri» care nu cer prea multe referințe în subsolul paginilor. De această dată m-am gîndit să elaborez în franțuzește cursul meu de acum cîțiva ani care trata chestiunea Mării Negre. De aici ar putea rezulta două volume: Marea Neagră și Chestiunea Orientului. Alătur scrisorii mele sumarul primului volum. Aș fi fericit să aflu ce gîndiți despre el"[92]. *Nu întîmplător, deci, Gh. Brătianu aprecia că manuscrisul lucrării sale fusese „redactat în condiții amintind ambianța în care a fost scrisă* Cartea minunilor *a ilustrului Marco Polo"*[93].

O altă dificultate – de data aceasta cu repercusiuni mai generale – de care s-a izbit Gheorghe Brătianu în tentativa de a realiza ampla sa lucrare de sinteză decurgea din faptul că de-a lungul mai multor ani posibilitățile de a lua contact cu literatura de specialitate apărută în străinătate fuseseră drastic limitate. Practic situația data din momentul declanșării celui de-al doilea război mondial, cînd sporirea fondului de carte științifică s-a făcut numai din anumite direcții. Dacă în primii ani de război fluxul pătrunderii cărților era totuși acceptabil – cel puțin în cazul bibliotecii Institutului de Istorie Universală „N. Iorga"[94] *–, pe măsura încrîncenării conflictului acest flux s-a diminuat, menținîndu-se precar și după încheierea sa. Constatînd această stare de fapt în decembrie 1945, Gh.I. Brătianu se arăta nu numai afectat, ci de-a dreptul cuprins de deznădejde: „Cum putem întreprinde studii, care să fie cît de puțin în legătură cu istoria generală, fără să mai știm ce s-a gîndit și s-a făcut aiurea în intervalul tragic al anilor de război, cărora li se adaugă acum și anii de elaborare nesigură și stînjenită a păcii? Cum este posibil să mai facem știință, fiind lipsiți de baza ei elementară: cunoștința? Dar nu numai dinspre Apus ne întîmpină aceste dificultăți; faptul paradoxal este că ne izbim de ele și la Răsărit. Am cerut să facem schimb, după cum am fost invitați, cu publicații sovietice periodice, ce ne sînt cunoscute și pe care le apreciem. Spre părerea noastră sinceră de rău, nu am primit nimic pînă acum și nici aiurea nu știm a se fi primit publicații istorice recente din țara vecină. Întunericul este astfel desăvîrșit, iar noi dibuim în mijlocul lui ca orbii. Consecințele sînt de altfel deopotrivă de dăunătoare și pentru studiul istoriei naționale"*[95]. *Motive de optimism nu avea nici un an mai tîrziu, cînd*

92. V. Laurent, *Préface*, la *MN*, p. 12-13.
93. *MN*, p. 39.
94. G.I. Brătianu, *Dare de seamă de activitate pe anul 1942/1943*, București, 1944, p. 8-9.
95. Idem, *Dare de seamă de activitate pe anul 1944/1945*, în *Institutul de Istorie Universală „N. Iorga" la zece ani de la întemeiere*, București, 1947, p. 36-37 (Raportul a fost republicat în *Buletinul Bibliotecii Române, Studii și documente românești*, Freiburg i. Br., III, 1955/56, p. 57-64. Citatul este la p. 61-62).

prezenta raportul de activitate al Institutului de Istorie Universală, a cărui direcție o deținea din 1941: „Cît timp va dăinui această stare nesigură, care nu mai este război, dar nu e nici pace, cîtă vreme schimbul liber de idei și scrieri va fi oprit de piedici pe care nu avem a le judeca, dar le constatăm – progrese în domeniul unei discipline, ce presupune, prin însăși ființa ei, colaborări obștești și cunoaștere universală, nu sunt cu putință"[96].

Carențele de informare și tracasările nu l-au demobilizat pe Gheorghe Brătianu, ci, dimpotrivă, au avut darul să-l înarmeze cu obstinația necesară ducerii la capăt a lucrării plănuite. Reflecțiile pesimiste ale lui Emil Cioran, care aprecia că „spiritul înflorește pe ruinele vieții" și că „nefericirea e cel mai puternic stimulent al spiritului"[97], *erau poate îndreptățite și în cazul ultimei perioade de creație a lui Gh. Brătianu. Dintr-o mărturie a autorului, strecurată în „Cuvîntul înainte" al cărții, rezultă că redactarea ei fusese încheiată după un an de la „răgazul involuntar" care i s-a „oferit"*[98], *adică spre sfîrșitul lui 1948. Volumul a primit titlul* Marea Neagră. De la origini la cucerirea otomană. *„Conjunctura" epocii nu i se părea oportună pentru a continua expunerea evenimentelor pînă în contemporaneitate, deci pentru a elabora și un al doilea volum. „Deocamdată – se destăinuia marele istoric – ar fi o foarte mare satisfacție pentru mine să știu acest manuscris [...] ajuns să depășească multiplele bariere ridicate actualmente între Răsărit și Apus și să-mi aduc modesta contribuție la progresul cercetării istorice. Aș dori măcar să amintească celor preocupați de destinul Europei faptul că aceasta trebuie considerată în totalitatea ei și că spiritul, în ciuda piedicilor, răzbate totuși unde dorește"*[99]*!*

Autorul n-a avut șansa și mulțumirea de a-și vedea editată marea sinteză despre Marea Neagră, care a apărut de-abia la 16 ani de la moartea sa și la peste două decenii de la încheierea redactării. Lucrarea a fost încredințată spre tipărire Societății Academice Române (Societas Academica Dacoromana), *fiind publicată în 1969 la München, în colecția* Acta historica *(volumul IX), în limba franceză, așa cum a redactat-o autorul, cu concursul distinsului cărturar Constantin Sporea. La pregătirea ediției a contribuit substanțial istoricul Vitalien Laurent, care a și prefațat-o și a însoțit-o de bibliografia scrierilor lui Gheorghe Brătianu, preluînd și completînd o listă întocmită de acesta la scurt timp după numirea ca profesor la Universitatea din București. Prefața cuprinde un* curriculum vitae, *referiri la opera lui Gh.I. Brătianu în general și la Marea Neagră în special. Din inițiativa lui Vitalien Laurent, fiecare capitol al lucrării a fost însoțit de o bibliografie selectivă, întocmită de Lucien Stiernom, bibliotecar la Institutul Francez de Studii Bizantine de la Paris, iar la sfîrșitul volumului s-a adăugat și un indice onomastic, un altul toponimic și un al treilea tematic*[100].

Apariția monumentalei lucrări postume a lui Gheorghe I. Brătianu nu a avut ecou imediat în patria sa, fie că difuzarea ei a întîmpinat pentru început destule

96. Idem, *Dare de seamă de activitate pe anul 1945/1946*, în *Institutul de Istorie Universală...*, p. 45.
97. E. Cioran, *Amurgul gîndurilor*, Sibiu, 1940, p. 214 și 275.
98. *MN*, p. 39.
99. *Ibidem*.
100. V. Laurent, *Préface*, la *MN*, p. 3-15. Cf. îndeosebi p. 14. Informații suplimentare despre publicarea lucrării am primit în septembrie 1985 la München de la dr. Constantin Sporea, președinte la Societas Academica Dacoromana, cu sediul în capitala Bavariei, pentru care îi mulțumim cordial.

3. Gheorghe I. Brătianu în perioada domiciliului obligatoriu, cu cîteva luni înainte de întemnițare.

dificultăți, fie că „frontul istoricilor" nu se debarasase încă complet în receptarea moștenirii sale științifice de vechile prejudecăți întronate în anii '50, cu toate că progresiv începuseră să se întrezărească breșe pentru abjurarea lor. În orice caz, este mai puțin probabil să se fi creat – potrivit expresiei lui Iorga – „o tăcere a respectului, care înconjură la început operele în adevăr mari"[101]. *În schimb, savanți din prestigioase centre culturale din vestul Europei au salutat tipărirea* Mării Negre *drept un marcant eveniment editorial. Între medieviștii de renume care au ținut să facă aprecieri măgulitoare, dar și pertinente observații critice la adresa sintezei confratelui dispărut prematur, menționăm aici cîțiva ale căror rînduri ne-au fost accesibile: Hélène Ahrweiler*[102], *Michel Balard*[103], *Nicoară Beldiceanu*[104], *F. Halkin*[105], *F. Hild*[106], *Raymond Janin*[107], *Em. Janssens*[108], *Odysseus Lampsides, Archibald R. Lewis*[109] *și Petre Ș. Năsturel*[110].

Elaborînd această operă, în intenția mărturisită a lui Gheorghe Brătianu a fost realizarea unei lucrări de istorie universală referitoare la un spațiu geografic cu un destin agitat și cu conexiuni diverse, în evoluția sa multimilenară. Pentru Brătianu, în epoca pe care o trăia, „universalismul domină incontestabil spiritul științei istorice", manifestîndu-se „tendința de a considera istoria omenirii ca un singur corp, un organism unic cu multiple aspecte". Drept promotori ai acestei viziuni se mărginea să-i nominalizeze pe Nicolae Iorga, Arnold Toynbee, Jacques Pirenne, René Grousset și Franz Altheim[111], *ale căror lucrări din ultimul deceniu dobîndiseră notorietate mondială. Cu numai cîțiva ani în urmă, cînd încă mai figura ca director al Institutului de Istorie Universală, Gh.I. Brătianu propunea ca „lozincă" a așezămîntului bucureștean epatanta formulare a lui N. Iorga: „Pentru istoria universală, din viața unui popor interesează numai ceea ce are legătură cu viața celorlalte popoare și ceea ce influențează viața celorlalte popoare; restul e istoria locală"*[112]. *La fel de exclusiviste erau și cuvintele lui F. Altheim, reținute, de asemenea, de Gheorghe Brătianu: „Problemele istorice nu ne interesează decît dacă le evaluăm din unghiul universalității"*[113]. *Propriile concepții, formate de-a lungul a peste trei decenii de preocupări pe tărîmul istoriei, l-au*

101. N. Iorga, *Cugetări,* ed. B. Theodorescu, București, f.a., p. 60.
102. H. Ahrweiler, în *Cahiers de civilisation médiévale X^e-XIIe siècles*, XV, 1972, 4, p. 312-314.
103. M. Balard, în *Revue historique*, 98, CCLI, 1974, 1, p. 167-169.
104. N. Beldiceanu, *En marge d'un livre sur la mer Noire*, în *Revue des études islamiques*, XXXIX, 1971, p. 389-393.
105. F. H(alkin), în *Analecta Bollandiana,* 91, 1973, p. 233-234.
106. F. Hild, în *Jahrbuch der Österreichischen Byzantinistik*, 22, 1973, p. 363-364.
107. R. Janin, în *Revue des études byzantines*, 30, 1972, p. 356-358.
108. Em. Janssens, *Le rôle historique de la mer Noire*, în *Byzantion,* XLII, 1972, 1, p. 284-287.
109. O. Lampsides, în *Byzantinische Zeitschrift*, 65, 1972, p. 438-441; A.R. Lewis, în *The American Historical Review,* 77, 1972, 3, p. 809-810.
110. P.Ș. Năsturel, în *Revue des études roumaines*, XV, 1975, p. 217-218. Scurte notițe de semnalare a monografiei lui G.I. Brătianu – comunicate nouă de dr. Constantin Sporea– au apărut totodată în: *Orientalia Christiana Periodica,* Roma, XXXVII, 1971, 2 (M. Lacko); *Bibliotheca Orientalis*, Leiden, XXIX, 1972, 1-2, p. 111; *Emerita. Revista de lingvistica y filologia clasica,* Madrid, XLI, 1973, 1 (E. Matilla).
111. *MN*, p. 35.
112. Gh.I. Brătianu, *Dare de seamă... 1944/1945*, p. 37. Citatul este din N. Iorga, *Dezvoltarea așezămintelor politice și sociale ale Europei*, I, *Evul mediu*, București, 1920, p. 230.
113. *MN,* p. 35.

asociat în mod evident orientării schițate în rîndurile anterioare. Era o tendință de abordare a trecutului pe care nu numai că o împărtășea teoretic, dar o pusese în practică în creațiile anterioare.

Ne-am putea întreba ce rațiuni avea fervoarea cu care militase în această direcție, cînd istoria universală era deja un apanaj al anticilor și însuși „părintele istoriei", Herodot, și alți adepți ai muzei Clio se manifestaseră ca tălmăcitori ai trecutului întregii lumi mediteraneene și orientale. Vălul ce acoperă dilema se ridică dacă vom face apel, ca de atîtea și atîtea ori, la inepuizabilul tezaur al gîndirii lui Nicolae Iorga. „Istoria universală – scria acesta – este un lucru de foarte veche gîndire omenească, un lucru care a fost în necontenită dezvoltare, un lucru care a primit elemente necontenit, din secol în secol, de la o minte gînditoare la altă minte gînditoare, și care așteaptă acum să primească, prin cercetări mai adîncite, sau luate dintr-un punct de vedere care îngăduie o înțelegere mai deplină, aprobarea de care simte nevoia, dar nevoia aceasta n-a fost pînă acum în destul satisfăcută"[114]*. Și tot Iorga adăuga că „istoria universală este și astăzi în formațiune. Ea așteaptă momentul cînd anumite popoare vor putea intra în ea, cînd se vor găsi legături care deocamdată nu se pot fixa..."*[115]*. Poate că în aceste reflecții ale titanului polihistor trebuie căutată pledoaria menționată a lui Gheorghe Brătianu, preocupat, pe de o parte, să găsească noi perspective pentru tratarea globală a evului mediu european, iar, pe de altă parte, să insereze într-un mod cît mai organic și mai articulat istoria regiunilor carpato-dunărene în aceea continentală.*

Tratarea temelor de istorie românească în context universal i se părea lui Gheorghe I. Brătianu o necesitate izvorînd din însăși poziția geografică a teritoriului ocupat de poporul său, denumit de el într-o anumită împrejurare, în consonanță cu vechea, dar mereu actuala sintagmă cronicărească, „colț al răutăților", peste care s-au revărsat „urgiile purtate de toate vînturile potrivnice ale soartei"[116]*. Ideile lui Brătianu în ceea ce privește raportul național-universal sînt limpede exprimate într-o cuvîntare ținută după cîteva luni de la terminarea celui de-al doilea război mondial: „Cine s-ar putea îndoi acum de valoarea și însemnătatea studiului istoriei universale, în orice țară din lume, dar mai ales la acest loc de răspîntie care e țara românească [...]? Fără a părăsi specificul vieții naționale, din care crește, în suflul libertății, geniul deosebit al fiecărui popor, nu e mai puțin adevărat că se întrezărește o mare unitate planetară, ce poate fi într-o zi înfăptuită ca rod greu născut, dar puternic, al atîtor jertfe și atîtor suferinți. A căuta deci în trecutul fiecărui popor factorii de unitate ai vieții universale, firele multiple din care se țese, prin atîtea războaie – în ambele înțelesuri ale cuvîntului! – pînza unitară a dezvoltării omenești, constituie acum nu numai o preocupare a istoricului, ci o lămurire pentru conducătorul politic și o îndrumare pentru omul de stat"*[117].

Abordarea problemelor de istorie universală n-au reprezentat pentru Gheorghe Brătianu prilejuri de a se pune în serviciul unor interese conjuncturale, ce puteau cît de cît să contribuie la trucarea realităților lumilor apuse. „Am căutat întotdeauna – afirma el în calitate de director al Institutului de Istorie Universală „N. Iorga" – îndemnați de înțelesul înalt al studiului istoriei universale, să așezăm

114. N. Iorga, *Generalități cu privire la studiile istorice,* ed. a 3-a, București, 1944, p. 279.
115. *Ibidem,* p. 278-279.
116. Gh.I. Brătianu, *Nicolae Iorga, istoric al românilor*, în idem, *Nicolae Iorga (Trei cuvîntări)*, București, 1944, p. 74.
117. Idem, *Dare de seamă... 1944/1945,* p. 38-39.

preocupările noastre deasupra împrejurărilor vremelnice și a patimilor dezlănțuite de ele"[118]. *De altfel, probitatea profesională și cultivarea demersului istoriografic onest au constituit pentru Gh.I. Brătianu comandamente de la care nu a abdicat niciodată. Mai presus decît propria-i afirmație, după care „căutarea și aflarea adevărului [...] rămîne [...] obiectivul permanent al disciplinei istorice"*[119], *stă întreaga sa operă, cea mai convingătoare pledoarie în sensul aprecierii amintite. Intuind poate destinul ce avea să i se rezerve lui însuși și altor exponenți ai breslei istoricilor, Brătianu avertiza asupra inutilității tentativelor de escamotare a veridicității: „Adevărul rămîne, oricare ar fi soarta slujitorilor săi"*[120].

În ceea ce privește istoria evului mediu european, Gheorghe Brătianu își avea punctele de vedere definitorii, deosebite în anumite compartimente de cele ce dobîndiseră o audiență cvasiunanimă în istoriografia interbelică, căreia îi reproșa, între altele, perspectiva unilaterală asupra evoluției societății și neglijarea aportului Europei Răsăritene și a Orientului – inclusiv al Imperiului bizantin – la geneza unor fenomene de largă reverberație. De aici s-a născut în 1937 proiectul unei istorii a Europei în evul mediu, între 293 și 1566[121], *reprezentînd, după cît se pare, cea dintîi inițiativă românească de a patrona elaborarea unei sinteze de istorie generală cu colaborare internațională (H. Grégoire, R. Grousset, V. Grumel, Ch. Verlinden etc.), din nefericire nefructificată din cauza izbucnirii războiului mondial.*

În relații mai puțin cordiale cu fostul său discipol și probabil afectat că nu i s-a solicitat colaborarea, Nicolae Iorga a taxat cu maliție și scepticism acest proiect, observînd, între altele, că în sinteza plănuită se încerca să se opună istoriei „din perspectiva Occidentului o istorie din perspectiva Orientului", *optică pe care o considera eronată.* „Nu există – *preciza el în spiritul concepțiilor lui Karl Lamprecht* – decît o singură istorie. *Și ea nu aparține nici punctelor cardinale, nici unor regiuni imprecis determinate și unde sînt, de altfel, neîncetate infiltrări [...] Ea aparține omenirii"*[122]. *În esență această aserțiune, ce specula abil anumite formulări poate mai puțin limpezi din prezentarea proiectului, nu distona cu opiniile lui Gh.I. Brătianu, planul primului volum al sintezei*[123] *fiind revelator în acest sens. Ceea ce urmărea cu prioritate Gheorghe Brătianu în cadrul acestei ambițioase opere, dar și în numeroase alte lucrări ale sale, inclusiv în* Marea Neagră, *era obținerea unei extensii de orizont în judecarea încrengăturii atît de contorsionate a fenomenelor, reinterpretarea lor din unghiuri de vedere diferite, sporirea efortului comparatist.*

Concepțiile sale au căpătat un cîmp experimental adecvat prin abordarea istoriei Mării Negre din cele mai vechi timpuri pînă în evul mediu tîrziu, cu a cărei problematică se confruntase de peste două decenii. „Ni se pare, de altminteri – scria Gheorghe Brătianu în „Cuvîntul înainte" al marii sale opere –, că teatrul oferit de bazinul Mării Negre favorizează, mai mult ca altele, considerații ce depășesc problemele regionale și se raportează la forțele care acționează asupra cîmpului istoriei universale. Este imposibil să-i abordăm studiul fără să trebuiască

118. Idem, *Dare de seamă de activitate pe anul 1943/1944,* București, 1945, p. 13.
119. Idem, *Tradiția istorică...,* ed. V. Râpeanu, 1980, p. 48.
120. Idem, *Dare de seamă... 1943/1944,* p. 13.
121. Idem, *Une nouvelle histoire de l'Europe au Moyen Âge,* București, 1937, 21 p. Cf. și idem, *Une nouvelle histoire de l'Europe au Moyen Âge: la fin du monde antique et le triomphe de l'Orient,* în *Revue belge de philologie et d'histoire,* XVIII, 1939, 1, p. 252-266.
122. N. Iorga, *Chronique,* în *RHSEE,* XIV, 1937, 4-6, p. 169.
123. G.I. Brătianu, *Une nouvelle histoire...,* București, 1937, p. 16-21.

mai întîi să ne referim la expansiunea comerțului Mediteranei spre Extremul Nord și Extremul Orient, la mișcarea periodică a invaziilor care îi aruncă asupra Europei pe nomazii din stepele Asiei Centrale, la rivalitatea puterilor maritime care își dispută controlul Strîmtorilor, la legea ce pare să regleze marșul cuceritor al imperiilor din Sud în spațiul pe care li-l oferă stăpînirea Bosforului, la hotarele Traciei și ale Asiei Mici, sau la tendințele opuse și constante ale unui alt imperiu, cel din Nord, de a-și croi o cale prin Strîmtori către marea liberă. Dacă, de la aceste considerații, oarecum abstracte și generale, se trece la examinarea figurilor istorice mai concrete și mai bine cunoscute, care reprezintă factorul uman în studiul oricărei probleme istorice, unde s-ar putea alcătui o galerie mai completă și mai variată a «oamenilor care au făcut istoria» ?"[124]

În demersul pe care și-l asumase Brătianu accentul nu urma să fie pus pe întinderea marină, ci pe arealul terestru înconjurător. Ceea ce exprima pe deplin justificat Fernand Braudel în sinteza sa clasică despre Marea Mediterană, a cărei „viață" aprecia că „este asociată cu cea a uscatului" și că „istoria ei nu trebuie să fie separată de lumea uscatului care o învăluie, precum argila nu trebuie desprinsă de mîinile olarului care o modelează"[125], mutatis mutandis *poate fi transferat și în cazul subiectului lucrării lui Gheorghe Brătianu. Asupra implicațiilor majore pe care prezența Mării Negre a avut-o asupra spațiului limitrof și îndeosebi asupra regiunilor românești, Gh.I. Brătianu a ținut să accentueze, furnizînd elementele justificative necesare : „«Problema pontică», pe care încercăm s-o schițăm, este mai complexă. Este vorba într-adevăr de o mare aproape închisă, care nu comunică cu Mediterana decît prin îngusta ieșire a Strîmtorilor ; cu toate acestea, datorită marilor fluvii care se varsă în ea din adîncurile stepei sau din masivele Europei Centrale, datorită rețelei multiple a drumurilor continentale ce ajung în porturile ei, ea merită, tot atît de mult ca și alte mări mai deschise curenților din larg, numele de «placă turnantă» a marelui trafic și a schimburilor internaționale. Acest caracter de zonă de tranziție și de răscruce între Europa și Asia îl imprimă popoarelor și statelor stabilite pe litoralul ei. Îndeosebi acestui factor maritim istoria românească îi datorează faptul că este altceva decît cea a țărilor rămase departe de marile drumuri comerciale și la adăpost de război și care poate de aceea sînt cu mult mai fericite în epocile de criză, căci nu atrag asupra lor atenția prea susținută a diplomaților și a strategilor. Avem de-a face aici însă fără îndoială cu reversul inevitabil al medaliei : interesul istoric pe care îl trezește o regiune geografică este un privilegiu ce se plătește scump. În tot cazul, istoria românească nu ar putea fi înțeleasă fără să se țină seama de drumurile și influențele care se încrucișează pe teritoriul unde ea a evoluat, astfel încît l-au făcut o adevărată răscruce a civilizațiilor și a negoțului, dar și, din nefericire, a invaziilor și a războaielor. În acest ansamblu de împrejurări, pe care o întreagă școală construise știința nouă și ambițioasă a geopoliticii, Marea Neagră se află prin forța lucrurilor pe primul plan al interesului și al cercetărilor"*[126].

124. *MN*, p. 36-37.
125. F. Braudel, *Mediterana și lumea mediteraneană în epoca lui Filip al II-lea*, I, trad. M. Gheorghe, București, 1985, p. 36.
126. *MN*, p. 43. În aceeași ordine de idei, Brătianu aprecia că Marea Meagră este un spațiu unde se întîlnesc „cele mai variate și îndepărtate" căi de comunicație și că „a fost într-o foarte lungă perioadă a evoluției ei istorice unul din cele mai active centre ale traficului internațional și a fost expusă unor revărsări periodice – vorbim din punct de vedere politic – ale Mediteranei spre nord" (Cf. *CMN*, p. 22 și 25 ; Gh.I. Brătianu, *op.cit.*, în *Cuget moldovenesc*, XI, 1942, 8-9, p. 10 și 11).

Abordarea unei secvențe de istorie universală pornind de la un perimetru acvatic nu reprezintă desigur o notă inedită în istoriografie. Această modalitate de tratare a devenit firească în momentul în care s-a ajuns la consensul că apei nu i-a revenit în evoluția omenirii numai menirea de element separator al zonelor de uscat. Ideea era exprimată limpede încă de Hegel, care arăta că „nimic nu unește în măsură așa de mare ca apa, căci țările nu sînt altceva decît zone ale fluviilor [...] Marea ne oferă reprezentarea indeterminatului, a nelimitatului și a infinitului, iar omul, simțindu-se așezat în acest infinit, cîștigă astfel curajul evadării din limitat"[127]*. Desigur că problema este departe de a se cantona numai la elementele cuprinse în formularea tranșantă a marelui filosof german. Concentrațiile lichide întrunesc atît calitatea de „linii de convergență", cît și pe acea de „bariere", uneori reunind în mod alternativ sau chiar concomitent ambele ipostaze. Faptul că această problemă generează încă reflecții și confruntări de opinii a determinat includerea sa între temele supuse dezbaterilor celui de-al XVI-lea Congres Internațional de Științe Istorice, organizat la Stuttgart în 1985, purtînd titlul semnificativ „Munți, fluvii, deșerturi, păduri: bariere, linii de convergență?"*[128] *Cu obișnuita-i claritate și concizie de exprimare, G.W.F. Hegel atribuia Mediteranei rolul de epicentru al civilizației antice, aducînd și argumente în favoarea aserțiunii sale: „lumea veche [...] – scria el – este străpunsă de un golf adînc: Marea Mediterană. Cele trei continente ale lumii vechi sînt legate între ele printr-o legătură esențială, constituind o totalitate. Caracteristica lor stă în aceea că sînt așezate în jurul Mediteranei, dispunînd astfel de un mijloc ușor de comunicare. Căci fluviile și mările nu trebuie privite ca despărțind, ci unind [...] Pentru cele trei continente, Marea Mediterană este deci elementul unificator și centrul istoriei universale. Grecia, farul luminos al istoriei, se află aici. Apoi, în Siria se află Ierusalimul, centrul iudaismului și creștinismului, iar spre sud-est de Ierusalim se află Mecca și Medina, leagănul inițial al credinței musulmane; spre apus, tot pe țărmurile Mediteranei, se află Alexandria și Cartagina. Marea Mediterană este astfel inima lumii vechi, deoarece ea o determină și-i insuflă viață. Fără Marea Mediterană nici nu s-ar putea închipui istoria universală; ea s-ar asemăna vechii Rome sau Atenei, lipsite însă de forumul către care convergea totul"*[129]*. Aceste idei asupra menirii Mediteranei se regăsesc îmbrăcate în diferite forme și însoțite de motivări variate la numeroși istorici de mai tîrziu, inclusiv la Nicolae Iorga*[130] *și la Gheorghe I. Brătianu*[131]*.*

Secvențe ample sau limitate din trecutul Mării Mediterane au făcut obiectul unui mare număr de lucrări de sinteză. În cea mai discutată dintre ele, cuprinzătoarea

127. G.W.Fr. Hegel, *Prelegeri de filozofie a istoriei*, trad. P. Drăghici și R. Stoichiță, București, 1968, p. 89-90. Pentru importanța întinderilor acvatice în dezvoltarea umanității, cf. Fr. Ratzel, *Anthropogeographie*, I, *Grundzüge der Anwendung der Erdkunde auf die Geschichte*, ed. a 4-a, Stuttgart, 1921, p. 207-234.
128. J.-F. Bergier, *Introduction (Montagnes, fleuves, déserts, forêts: barrières, lignes de convergence?)*, în *XVIe Congrès international des sciences historiques, Stuttgart du 25 août au 1er septembre 1985, Rapports*, I, *Grands thèmes, méthodologie, sections chronologiques (I)*, Stuttgart, 1985, p. 315-317.
129. G.W.Fr. Hegel, *op.cit.*, p. 87.
130. N. Iorga, *Chestiunea Mării Mediterane, passim.*
131. *CMN*, p. 10; Gh.I. Brătianu, *op.cit.*, în *Cuget moldovenesc*, XI, 1942, 8-9, p. 3-4; *MN*, p. 36 și 42.

frescă a secolului al XVI-lea elaborată de Fernand Braudel[132], *autorul reține, în cadrul excursului bibliografic întreprins, zece volume „despre istoria generală a mării", datorate lui Carl Rathlef, Eduard Wilczek, Hans Helmolt (editor), Giuseppe de Luigi, Pietro Silva, Paul Herre, Ulrich von Hassel, Philipp Hiltebrandt, Emil Ludwig și Felice Vinci, care i se păreau mai reprezentative*[133], *fără să epuizeze însă nici pe departe lista lor. Într-un alt cadru era citată „lucrarea clasică a lui Alfred Philippson, Das* Mittelmeergebiet *[...], o capodoperă de precizie documentară"*[134]. *Între altele, lipsea din enumerare și* Chestiunea Mării Mediterane *a lui Nicolae Iorga, unde carența în ceea ce privește rigoarea expunerii era compensată de colportarea a numeroase idei originale, precum și monografiile lui Angelo Mosso*[135] *și Eugène Cavaignac*[136] *privind preistoria și perioada timpurie a lumii mediteraneene. Alte lucrări prospectînd evoluția Mediteranei din cele mai vechi timpuri pînă în epoca modernă, semnate de R. de Belot, Paul Auphan, Ernle Bradford, Richard Carrington*[137], *Friedrich-Karl Kienitz, David Attenborough*[138] *etc., au văzut lumina tiparului în ultimele decenii, concomitent cu volume vizînd un diapazon cronologic mai restrîns*[139].

132. F. Braudel, *La Méditerranée et le monde méditerranéen à l'époque de Philippe II*, Paris, 1949. Traducerea românească semnată Mircea Gheorghe *(Mediterana și lumea mediteraneană...)*, care a apărut în 1985 (I-II) și 1986 (III-VI), a fost făcută după ediția a 4-a a lucrării, publicată la Paris în 1979. La mai mulți ani de la tipărirea primei ediții a capodoperei sale, Braudel a coordonat alte două volume despre diferite aspecte din geografia istorică și istoria Mediteranei, avînd drept punct de plecare un ciclu de emisiuni de televiziune, la care, alături de el, au mai colaborat Filippo Coarelli, Maurice Aymard, Roger Arnaldez, Jean Gaudemet, Piergiorgio Solinas și Georges Duby. Cf. *La Méditerranée*, I, *L'espace et l'histoire*; II, *Les hommes et l'héritage*, Paris, 1977.
133. Lucrările enumerate sînt următoarele: C. Rathlef, *Die weltistorische Bedeutung der Meere, insbesond. des Mittelmeers,* Dorpat, 1858; E. Wilczek, *Das Mittelmeer, seine Stellung in der Weltgeschichte und seine historische Rolle im Seewesen,* Viena, 1895; *Weltgeschichte,* editată de H.F. Helmolt, IV, *Die Randländer des Mittelmeers,* Leipzig-Viena, 1900 (autorii volumului sînt E.G. Wilczek, H.F. Helmolt, K.G. Brandis, W. Walther, H. Schurtz, R.v. Scala, K. Pauli și J. Jung – n.n.); G. de Luigi, *Il Mediterraneo nella politica europea,* Napoli, 1926; P. Silva, *Il Mediterraneo dall'unità di Roma all'unità d'Italiá,* I-II, Milano, 1927; P. Herre, *Weltgeschichte am Mittelmeer*, Potsdam, 1930; U.v. Hassel, *Das Drama des Mittelmeers,* Berlin, 1940; Ph. Hiltebrandt, *Der Kampf ums Mittelmeer,* 1940; E. Ludwig, *La Méditerranée, destinées d'une mer,* I-II, New York, 1943; F. Vinci, *L'unità mediterranea,* ed. a 2-a, 1946 (cf. F. Braudel, *Mediterana și lumea mediteraneană...*, VI, p. 217-218). Dintre aceste volume G.I. Brătianu citează pe cele ale lui H.F. Helmolt și P. Herre (cf. *Une nouvelle histoire...*, 1937, p. 13). Paul Herre este, de asemenea, autor al lucrării *Der Kampf um die Herrschaft im Mittelmeer,* Leipzig, 1909.
134. F. Braudel, *Mediterana și lumea mediteraneană...*, VI, p. 214. Monografia lui Alfred Philippson a apărut la Leipzig în 1904. Gheorghe Brătianu citează ediția a 4-a, tipărită în 1922 (cf. *Commerce génois,* p. 17-18).
135. A. Mosso, *Le origini della civiltà mediterranea,* Milano, 1909; ed. a 2-a, 1912.
136. E. Cavaignac, *Le monde méditerranéen jusqu'au IVe siècle avant J.-C.*, Paris, 1929.
137. R. de Belot, *La Méditerranée et le destin de l'Europe*, Paris, 1961; P. Auphan, *Histoire de la Méditerranée,* Paris, 1962; E. Bradford, *Mediterranean. Portrait of a Sea,* Londra, 1971; R. Carrington, *The Mediterranean,* Londra, 1971.
138. Fr.-K. Kienitz, *Das Mittelmeer. Schauplatz der Weltgeschichte von den frühen Hochkulturen bis ins 20. Jahrhundert,* München, 1976; D. Attenborough, *The First Eden. The Mediterranean World and Man*, Boston-Toronto, 1987.
139. Între aceste lucrări, cf. cele despre fenicieni și greci (S. Moscati, M. Napoli, *Civiltà sub Mediterraneo,* Novara, 1971), despre comerțul Imperiului roman (J. Rougé,

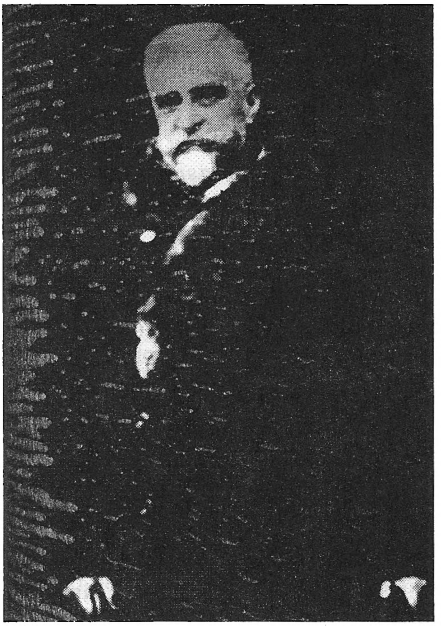

a

b

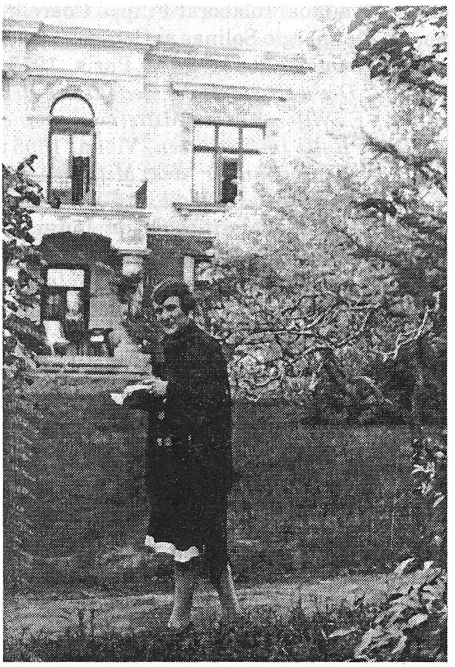

c

d

4. Părinții, soția și fiica mai mare a lui Gheorghe I. Brătianu. a – Ion I.C. Brătianu în ultimii ani de viață; b – Maria Moruzi în jurul anului 1900; c – Elena Brătianu (fostă Sturdza) în perioada interbelică; d – Maria Brătianu în fața casei din Iași în care marele istoric a locuit vreme de peste trei decenii (în prezent „Casa Pogor", devenită Muzeu al Literaturii Române).

O mare parte a monografiilor dedicate acestei cuprinzătoare întinderi marine au avut în vedere în subsidiar și arealul Mării Negre, considerat adiacent bazinului mediteranean. Cu toate acestea, s-au remarcat caracterele diferite ale Pontului Euxin atît din punct de vedere geografic, cît și din alte privințe[140].

Bazinul Mării Negre, ca entitate, a suscitat, de asemenea, interesul specialiștilor. Au fost investigate însă cu predilecție aspecte particulare, circumscrise unor zone și perioade restrînse, lucrările cu caracter general fiind adevărate excepții. Din categoria acestora din urmă menționăm volumele, cu valoare inegală, ale lui Charles de Peyssonnel[141], *Filip Brun (Philipp Bruun)*[142] *și Alexandru Bachmakoff*[143], *primul și al treilea apărute la Paris în 1765 și, respectiv, în 1937, iar cel de-al doilea la Odessa în 1879-1880. Toate aceste lucrări i-au fost cunoscute și lui Gheorghe Brătianu. Remarcabilă prin bogăția de informații, culese din surse foarte diverse, este îndeosebi monografia lui F. Brun, care păcătuiește însă printr-o serie de confuzii și interpretări eronate, între acestea numărîndu-se însușirea ideilor roesleriene privind geneza poporului român*[144]. *Savantul de la Odessa, unul dintre istoricii de solidă erudiție din a doua jumătate a secolului al XIX-lea, a avut în vedere nu numai litoralul rusesc, ci și cel vest-pontic și chiar anumite regiuni mai îndepărtate de țărm. Aceste teritorii au fost investigate cu precădere de-a lungul evului mediu, făcîndu-se însă și referiri la antichitate. Dintre volumele amintite, o audiență considerabilă în vremea cînd a fost publicată a întrunit opera lui Peyssonnel – consul al Franței în Crimeea –, depășită însă inevitabil prin scurgerea deceniilor, în timp ce creația lui Filip Brun s-a bucurat și se mai bucură de apreciere numai în Rusia și în cîteva țări slave.*

Recherches sur l'organisation du commerce maritime en Méditerranée sous L'Empire Romain, Paris, 1966) și cel medieval (R.S. Lopez și I.W. Raymond, *Medieval Trade in the Mediterranean World,* New York, 1955; *Le genti del Mare Mediterraneo,* I-II, ed. R. Ragosta, Napoli, 1981). În aceeași perioadă cu sinteza lui F. Braudel, o amplă lucrare privind istoria Mării Mediterane din preistorie pînă în secolul al XIII-lea a fost elaborată de Ernst Kornemann: *Weltgeschichte des Mittelmeer-Raumes von Philipp II. von Makedonien bis Muhammed*, München, I, 1948; II, 1949.

140. P. Herre, *Weltgeschichte...*, p. 8; R. de Belot, *op.cit.*, p. 13.
141. Peyssonnel, *Observations historiques et géographiques sur les peuples barbares qui ont habité les bords du Danube et du Pont-Euxin,* Paris, 1765 (citată în *Commerce génois,* p. 1).
142. F.K. Brun, *Черноморье. Сборникъ изследованій по исторической географіи Южной Россіи*, Odessa, I, 1879; II, 1880 (citată în G.I. Brătianu, *Recherches sur Vicina...*, p. 22, 43, 65, 66, 75, 105 și 112; *Commerce génois,* p. 7, 203, 204 și 206). Învățatul de la Odessa este autorul unor alte numeroase studii ce privesc arealul pontic. Cf. F. Brun, *Берегъ Чернаго Моря между Днепромъ и Днестромъ, по морскимъ картамъ XIV-го и XV-го столетій*, în *Записки Одесскаго общества, Исторій и древностей*, IV, 1858, p. 244-260; Ph. Bruun, *Notices historiques et topographiques concernant les colonies italiennes en Gazarie*, în *Mémoires de l'Académie Impériale des Sciences de Saint-Pétersbourg,* Ser. III, X, 1866, 9, 100 p.; F.K. Brun, *О разныхъ названіяхъ Кіева въ прежнее время*, în *Труды третьяго археологическаго съезда въ Россіи бывшаго въ Кіева въ августе 1874 года*, I, Kiev, 1878, p. 289-296; idem, *О резиденціи хановъ Золотой Орды до временъ Джанибека*, I, în *ibidem,* p. 327-336. Ultimele două articole au fost incluse în *Черноморье*, II, p. 286-298 și 217-285.
143. Al. Bachmakoff, *Cinquante siècles d'évolution ethnique autour de la mer Noire,* Paris, 1937 (citată în *CMN,* p. 65; *MN,* p. 60).
144. F.K. Brun, *Черноморье*, I, p. 265-277.

a

b

c

5. Gheorghe I. Brătianu. a-b – În perioada interbelică; c – Împreună cu membrii familiei și ai guvernului la funeraliile tatălui său de la București, din noiembrie 1927.

Prin anvergura și profunzimea demersului, sinteza lui Gheorghe I. Brătianu eclipsează incontestabil realizările celor care l-au precedat în preocupări[145].

145. Considerăm revelator ca în acest cadru să menționăm cîteva aprecieri generale făcute de specialiști de prestigiu în legătură cu *Marea Neagră*. Astfel, turcologul de notorietate mondială Nicoară Beldiceanu consemna că lucrarea „abundă în idei fecunde" și că va servi drept „instrument util pentru toți cei care se interesează de rolul jucat de Marea Neagră în istoria populațiilor pontice și de relațiile acestor popoare cu lumea europo-asiatică și mediteraneană" (*Revue des études islamiques*, XXXIX, 1971, p. 390). Hélène Ahrweiler, autoarea unei sinteze de referință despre raporturile Imperiului bizantin cu spațiul marin înconjurător (*Byzance et la mer*, Paris, 1966), considera că monografia lui Gheorghe Brătianu este o „mare frescă a evenimentelor desfășurate pe țărmurile Mării Negre de-a lungul secolelor, evenimente care, aproape întotdeauna, sînt comandate de fapte ce au marcat istoria țărilor îndepărtate, direct sau indirect legate de cele de la Pontul Euxin: meritul principal al autorului este într-adevăr de a fi inserat Marea Neagră în contextul internațional al fiecărei epoci, de a fi arătat locul ei în politica marilor puteri, rolul său în afacerile economice și comerciale și, bineînțeles, caracterul cosmopolit al societății sale. Autorul a putut să realizeze această sarcină datorită unei culturi istorice întinse și variate, uneori rod al unor lucrări de mîna a doua, dar nimeni nu poate să pretindă cu seriozitate ca un singur savant să aibă acces la izvoare care să trateze istoria atîtor popoare și perioade; astfel se înțelege locul deținut de istoria evenimențială în lucrare: ea constituie, pe bună dreptate, suportul tuturor reflecțiilor autorului asupra activității economice în Marea Neagră, ea explică importanța rețelei urbane și ajută să trasăm și să urmărim marile axe de comunicații ce traversează lumea pontică în diversele perioade ale istoriei sale și legînd-o de centre adesea îndepărtate de care depindeau viața și prosperitatea ei [...] Încheiem subliniind încă o dată că această lucrare deosebit de sugestivă incită în mod constant cititorul la o reflecție profundă asupra evenimentelor ale căror consecințe au marcat legăturile Orientului și Occidentului de-a lungul multor secole ale istoriei lor" (*Cahiers de civilisation médiévale X^e-XIIe siècles*, XV, 1972, 4, p. 313-314). În prestigioasa revistă belgiană *Byzantion* (XLII, 1972, 1), printre ai cărei colaboratori fideli s-a numărat și G.I. Brătianu (cf. notele 22, 33 și 50), Emile Janssens releva, drept merite „esențiale ale lucrării", „bogăția și originalitatea ideilor, măiestria care se manifestă în mînuirea unei materii atît de întinse și atît de complexe. S-ar fi putut ivi temeri ca autorul, avîndu-se în vedere originea sa, să fi fost tentat să acorde un rol privilegiat țării sale în întîmplările subiectului ales, astfel încît să neglijeze orizonturile mai îndepărtate. Or, constatăm dimpotrivă o tratare adecvată a regiunilor atît de diverse și a popoarelor atît de variate al căror destin s-a plămădit, în decursul istoriei, prin vecinătatea Mării Negre [...] Această sinteză, care nu pierde niciodată sensul generalului, nici chiar al universalului, nu omite totuși nicidecum aprofundările detaliilor. De aceea, cartea nu este doar relevația unei unități istorice și economice, ci găsim în ea o mulțime de informații prețioase asupra unor situații și evenimente pe care Occidentul se obișnuise să le cunoască numai în formule comode sau pitorești, aproape întotdeauna învăluite într-o ceață mai mult sau mai puțin dramatică sau imaginară" (p. 284-285). La rîndul său, bizantinologul Odysseus Lampsides nota: „Cartea este în forma actuală de mare utilitate și instructivă pentru cercetător. După cunoștințele mele este prima încercare de a scrie o astfel de istorie a ținuturilor Mării Negre, pentru care editorilor li se cuvin mulțumiri deosebite" (*Byzantinische Zeitschrift*, 65, 1972, p. 441). Acestei ultime aprecieri i se asociază și F. Hild, pentru care *La mer Noire* „este prin varietatea multicoloră a ofertelor o lectură neobișnuit de stimulatoare" (*Jahrbuch der Österreichischen Byzantinistik*, 22, 1973, p. 364). Unul din marii cercetători ai colonizării genoveze, Michel Balard, considera volumul „prima mare sinteză scrisă cu eleganță despre istoria acestei mări interioare care a slujit drept linie de unire între Orient și Occident de-a lungul anilor" (*Revue historique*, 98, CCLI, 1974, 1, p. 169). Istoricul american Archibald R. Lewis o califica drept o

Monografia sa prezintă fenomenele istorice în fireasca lor succesiune cronologică[146], *din epoca preistorică pînă în secolul al XV-lea. Ea a fost structurată în patru cărți, intitulate: Epoca greco-iraniană (I), Anticamera evului mediu (II), Mongolii și italienii (III) și Miza Strîmtorilor (IV), cu trei sau patru capitole fiecare, însoțite de un cuvînt înainte și o introducere privind geografia istorică și politică a Mării Negre*[147].

Prima carte cuprinde trei capitole. Cel dintîi se ocupă de preistorie, cimerieni și hitiți, al doilea, care împrumută titlul unei celebre cărți a lui Minns[148], *de coabitarea și osmoza sciților cu grecii, de Regatul Bosforului Cimerian și de confruntarea macedonenilor cu tracii, iar cel de-al treilea de sarmați, geto-daci, de constituirea efemerului Regat al Pontului și de cucerirea romană. Cartea a II-a parcurge istoria Bizanțului pînă la domniile bazileilor Comneni și prospectează marile migrații din stepele ponto-caspice. Capitolul IV, al cărui titlu amintește de acela al unei binecunoscute sinteze a lui René Grousset*[149], *se referă la epoca invaziilor goților, alanilor și hunilor și la decăderea civilizației antice. Cel următor este dedicat disputelor Imperiului bizantin cu perșii, avarii, slavii și bulgarii, fiind succedat de un altul ce vizează implicațiile prezenței chazarilor, ungurilor și varegilor pe litoralul pontic sau în vecinătatea sa. În capitolul VII sînt evocate evenimente din Armenia și Georgia, trecîndu-se apoi pe țărmul apusean al Pontului Euxin, în Bulgaria, iar în continuare pe cel nordic, unde se scurgeau în valuri năvălirile pecenegilor, uzilor și cumanilor, concomitent cu cele din Anatolia ale selgiucizilor. Cartea a III-a își suprapune în mare parte sfera problematicii cu aceea tratată în teza de doctorat de la Sorbona. De la expansiunea comercială a marilor orașe maritime italiene și implicațiile cuceririi temporare a Constantinopolului de cruciați, investigate în capitolul VIII, se trece apoi la cucerirea mongolă și la examinarea raporturilor Hoardei de Aur cu coloniile italiene, Persia și Bizanțul, subiectele următoarelor două capitole. Ultimul capitol din cartea a III-a, al cărui titlu a dobîndit notorietate – „Marea Neagră placă turnantă a comerțului internațional" –, sintetizează observațiile privind evoluția vieții economice și diversitatea legăturilor de schimb ale centrelor portuare de pe*

„remarcabilă operă de sinteză" (*The American Historical Review*, 77, 1972, 3, p. 810), în timp ce reputatul bizantinolog Petre Ș. Năsturel o desemna drept „operă majoră a studiilor istorice" (*Revue des études roumaines*, XV, 1975, p. 217). Lucian Boia, autorul primului medalion dedicat în România postbelică lui Gheorghe Brătianu-istoricul, scria următoarele asupra sintezei acestuia despre arealul pontic: „Operă de largă respirație, concepută într-o amplă perspectivă temporală, centrată pe o zonă de confluență a multor civilizații diverse, ea duce cu gîndul, păstrînd proporțiile, la clasicul studiu al lui F. Braudel asupra Mediteranei, elaborat în aceeași perioadă" (*Gheorghe I. Brătianu (1898-1953)*, în *Studii și articole de istorie*, XXXVII-XXXVIII, 1978, p. 172-173). În sfîrșit, apreciatul specialist clujean în istoriografie Pompiliu Teodor își exprima opinia că „*La mer Noire* reprezintă, fără îndoială, una din cele mai strălucite pagini scrise de istoric, fascinantă prin arhitectura și problematica ei de respirație universală" (*AIIAX*, XX, 1983, p. 246).

146. „Cronologia – scria Gheorghe Brătianu în 1926 – e desigur un schelet lipsit de viață, dar, întocmai ca și scheletul, e în același timp un reazăm, care susține toată expunerea fazelor istorice". Cf. *Teorii noi în învățămîntul istoriei. Cu prilejul unui studiu al Domnului Șt. Zeletin*, Iași, 1926, p. 19.
147. *MN*, 394 p.
148. E.H. Minns, *Scythians and Greeks*, Cambridge, 1913.
149. R. Grousset, *L'empire des steppes. Attila, Gengis-Khan, Tamerlan*, Paris, 1939.

țărmul pontic[150]*. În sfîrșit, cartea a IV-a înfățișează conflictele repetate pentru controlul comerțului dintre genovezi și venețieni și raporturile lor cu Hoarda de Aur în capitolul al XII-lea, expansiunea spre est a Ungariei și Poloniei în dauna mongolilor, întemeierea statelor românești de sine stătătoare, ofensiva otomană, marile campanii ale lui Tamerlan din stepele nord-pontice și din Anatolia într-un alt capitol, războaiele Imperiului otoman cu Ungaria, Moldova, Veneția și cu adversarii din Asia, cucerirea Constantinopolului, Trapezuntului, a porturilor din Crimeea, a Chiliei și Cetății Albe și impunerea monopolului turcesc în întreg bazinul Mării Negre în capitolul XIV, cu care se încheie volumul.*

Problemele referitoare la evoluția comunităților cantonate în arealul pontic în perioada anterioară anului 1000 au fost tratate mai sumar decît acelea aferente următoarei jumătăți de mileniu, beneficiare ale unor referiri documentare incomparabil mai bogate și, totodată, aflate de ani îndelungați în perimetrul intereselor preponderente ale autorului. Dacă în această ultimă parte a monografiei Brătianu valorifica propria experiență istoriografică, pentru primele capitole el se folosea de rezultatele studiilor unor eminenți erudiți, specialiști în istoria antică și medievală timpurie, preluate eclectic.

Ca orice cercetător autentic, Gheorghe Brătianu nu și-a bazat concluziile numai pe literatura de specialitate, ci a investigat cu mare acribie izvoarele de cea mai diversă factură și origine, unele relevate pentru prima dată chiar de el însuși. Într-o măsură ceva mai restrînsă a utilizat pentru subiectul ales izvoarele slave și lucrările publicate în limba rusă din domeniul orientalisticii și al istoriei estului Europei, fără însă să admită dispensarea de acestea. Dimpotrivă, era conștient de tezaurul de informații încorporat de ele și deplîngea ignorarea lor uneori cvasitotală în istoriografia apuseană, după cum, în mod reciproc, reprezentanții istoriografiei ruse și sovietice făceau în mare parte abstracție de literatura științifică occidentală în tratarea subiectelor de interes comun[151]*, situații ce își mențin parțial actualitatea. Cu toate că în tinerețe făcuse la un moment dat încercări de a se familiariza cu rusa*[152]*, cunoștințele lui Gh. Brătianu din această limbă au rămas precare, insuficiente pentru ca singur să poată utiliza cu prea mare eficiență lucrările de istorie, carență pe care, însă, a încercat să o suplinească apelînd la ajutorul celor ce și-o însușiseră.*

În tendința de a oferi explicații mai adînci și cuprinzătoare fenomenologiei istorice, Marea Neagră *reunește un substanțial material informativ, extras din cele mai diverse surse prin anchete cu caracter interdisciplinar. Instrumentarul istoricului, însumînd, între altele, retrospecții ale izvoarelor narative, diplomatice,*

150. *MN, passim.*

151. La cursul despre Marea Neagră, Brătianu le spunea studenților săi că „tot ceea ce s-a scris și tipărit în Rusia de două secole încoace a fost prea puțin accesibil. Prea puțini sunt cei care au avut prilejul să poată consulta aceste lucrări direct în limba rusească și, totuși, ce tezaur de informații ne dă istoriografia rusă! Este mai ales vorba de izvoarele orientale, accesibile numai în ediții rusești și cari multă vreme au stat închise cu șapte peceți pentru cercetătorii apuseni. De foarte puțină vreme vălul a început oarecum să se ridice.

Același reproș, însă, pe care îl făceam apusenilor în ceea ce privește istoriografia Rusiei, îl putem face și rușilor în ceea ce privește istoriografia apuseană. Am avut ocazia să consult unele din operele istorice rusești [...] și m-a izbit, în afară de rare excepții, cari sunt mai mult opere recente, faptul că istoriografia rusă este și ea un cerc închis, nu folosește decît ceea ce apare în Rusia" (*CMN*, p. 390-391).

152. P. Țurlea, *Din corespondența lui N. Iorga*, în *AIIAX*, XXII, 1985, 1, p. 344.

beletristice și cartografice, a fost completat considerabil prin explorări ale rezultatelor cercetărilor arheologice, numismatice și epigrafice. Studiile de juridică, de care a beneficiat Gh.I. Brătianu, la fel ca și alți confrați în preocupări – A.D. Xenopol, I.C. Filitti, Al. Boldur, A.I. Gonța etc. –, l-au ajutat să întrevadă fațetele unor fenomene mai puțin perceptibile numai din unghiul tradițional al istoricului. Pentru definirea anumitor procese ale evoluției societății s-a arătat receptiv, ca și cu alte ocazii, la sugestiile oferite de studiile economiștilor. Domeniul lingvisticii și al etnografiei a fost, de asemenea, prospectat cu folos.

„La fel ca viața însăși – scria Fernand Braudel –, istoria ne apare ca un spectacol schimbător, mișcător, realizat din înlănțuirea unor probleme intim amestecate și care poate lua, rînd pe rînd, o sută de chipuri diverse și contradictorii. Această viață complexă, cum să o abordezi și să o fărîmițezi pentru a putea să o înțelegi în totalitate sau cel puțin în parte?"[153]*. În mod firesc această întrebare a trebuit să și-o pună și Gheorghe Brătianu.*

Sinteza sa încorporează într-un tot unitar atît date din viața politică, cu excursuri consistente în istoria diplomatică și militară, cît și din viața economică, socială și culturală și uneori în sfera mentalităților. Aceste componente, ce definesc efigia unei comunități umane, nu au fost prezentate disociat, ci s-au bucurat de o tratare îngemănată. Din acest punct de vedere, Gheorghe Brătianu s-a aflat în congruență cu viziunea preconizată de Henri Berr pentru scrierea istoriei, potrivit căruia aceasta nu trebuie să omită nici una din activitățile umane, iar prezentarea lor să se facă organic, cu descifrarea naturii cauzale a articulațiilor interne ale fenomenelor[154]*.*

În consonanță cu preceptele școlii de la Annales *și cu propria concepție de abordare a temelor de istorie, exteriorizată și în scrierile sale anterioare, Gh.I. Brătianu acordă în* Marea Neagră *o pondere substanțială problemelor de natură economică și socială, fără însă să absolutizeze latura neevenimențială a proceselor istorice, abuz pe care nu-l vor evita unii din discipolii lui Lucien Febvre, Marc Bloch și Fernand Braudel*[155]*. Totodată, Gheorghe Brătianu se detașează fără ostentație de „tendința istoricilor moderni de a substitui «vieților oamenilor iluștri» anonimatul maselor sau fatalitatea evoluției economice"*[156]*. Permanent receptiv la tendințele de reînnoire a anchetei istorice, Brătianu a declinat însă încorsetarea în tiparele prea rigide ale unor curente istoriografice.*

Parcurgînd cursul firesc de formare și desăvîrșire profesională, Gheorghe I. Brătianu și-a început cariera prin studiul unor probleme particulare, prin colectare și publicare de izvoare, extinzîndu-și treptat temporal și spațial aria preocupărilor, pentru ca prin teza de doctorat despre comerțul genovez și ulterior prin lucrările din ultima perioadă de activitate să tindă spre mari opere de sinteză. Aceste creații reprezintă o necesitate a spiritului fiecărui istoric de anvergură, dar și o cerință generală pentru anumite stadii de evoluție ale unei istoriografii naționale sau mondiale[157]*.*

153. F. Braudel, *Écrits sur l'histoire*, Paris, 1969, p. 20.
154. H. Berr, *En marge de l'histoire universelle*, Paris, 1934, p. VI.
155. Despre excesele istoriografiei neevenimențiale, care au favorizat „invazia banalului și expunerea plicticoasă", cf. considerațiile de substanță ale lui Al. Duțu, *Fernand Braudel și noua concepție despre istorie*, în F. Braudel, *Mediterana și lumea mediteraneană...*, I, p. 26-27.
156. *MN*, p. 38.
157. Necesitatea alcătuirii operelor de cuprindere a unor largi sfere problematice a fost subliniată și argumentată aproape permanent în istoriografia modernă. În acest sens, Henri Berr (*op.cit.*, p. 3) scria: „Cu timpul, copleșitoarea cunoaștere a amănuntelor

Amintindu-i lui Basil Munteanu de datoria generației lor de a realiza propriile sinteze[158], *Constantin C. Giurescu exprima fără îndoială un punct de vedere care era mai general. Prin condițiile de pregătire și de desfășurare a activității de care a beneficiat și prin ambianța globală în care s-a putut manifesta, generația cărturărească din România întregită a fost în măsură să atingă un nivel corespunzător elaborării unor lucrări de vast orizont și de amplă generalizare. S-ar putea vorbi chiar despre o adevărată disponibilitate de a concepe mari sinteze, atît a celor cu filon teoretic, cît și a celor ce înfățișează cadrul românesc fizic, cultural sau istoric, și de a integra valorile naționale în universalitate. Creațiile unor iluștri eruditi și gînditori, precum P. Andrei, L. Blaga, N. Cartojan, G. Călinescu, M. Eliade, C.C. Giurescu, D. Gusti, T. Herseni, N. Iorga, E. Lovinescu, S. Mehedinți, V. Mihăilescu, P.P. Negulescu, I. Nestor, V. Pârvan, A. Philippide, S. Puşcariu, A. Rădulescu, C. Rădulescu-Motru, Al. Rosetti, I. Simionescu, V. Slăvescu, T. Vianu etc., ne ilustrează pe deplin aserțiunea, la fel ca și acelea purtînd semnătura lui Gh.I. Brătianu.*

În rîndul marilor sinteze datorate elitei științei românești din epoca delimitată de cele două mari conflagrații mondiale își află bineînțeles locul și Marea Neagră, *scrisă însă, precum arătam, la doi-trei ani după încheierea războiului, dar păstrînd pecetea preceptelor istoriografiei și a climatului cultural anterior. De altfel, majoritatea trăsăturilor definitorii pentru spiritualitatea perioadei interbelice le regăsim și în anii celui de-al doilea război mondial și chiar la scurt timp după terminarea sa. Toate creațiile lui Gheorghe Brătianu, indiferent de data elaborării, se revendică acestei spiritualități.*

În încercările făcute în istoriografia românească de a asambla trecutul spațiului carpato-dunărean în coordonatele europene s-ar putea distinge, după opinia noastră, trei modalități principale : o primă tendință a avut în vedere investigarea contactelor bilaterale cu alte arii etnico-culturale, cea de-a doua – în cadrul căreia sinteza lui Nicolae Iorga La place des Roumains dans l'histoire universelle *constituie opera cea mai cuprinzătoare și reprezentativă*[159] *– prospectarea tuturor legăturilor cu zonele înconjurătoare și cea de-a treia inserarea unor secvențe ale istoriei regiunilor carpato-dunărene tărîmului mai larg al istoriei europene sau mondiale. Între lucrările ilustrative pentru a treia categorie, care include opere cu caracter general, implicînd un amplu orizont istoric, se integrează și* Marea Neagră *a lui Gh.I. Brătianu, alături de alte sinteze de istorie europeană cu referiri la spațiul*

impun spiritelor problema întregului ; și se face imperios resimțită nevoia unui punct de vedere ordonator din care să poată fi dominat timpul". Reproducem, de asemenea, opinia lui Al. Eck (*La Méditerranée et l'Europe orientale*, în *RHSEE*, XVIII, 1941, p. 31), consilier științific al Institutului de Istorie Universală „N. Iorga", condus de G. Brătianu, expusă chiar în paginile periodicului acestui așezămînt, printre ai cărui colaboratori apropiați s-a numărat: „Survine un moment în lucrările istoricilor cînd studiile parțiale și grija pentru precizie în amănunte nu sînt suficiente pentru spirit. Se caută debarasarea de strînsoarea erudiției pentru a încerca să se umple prăpastia dintre știință și înțelegere. Se încearcă să se legitimeze efortul cercetărilor minuțioase prin îmbinarea bucăților dispersate ale mozaicului istoric și să se obțină un tablou de ansamblu care se crede a fi exact. Căci nu există altă știință decît a generalului".

158. B. Munteanu, *Corespondențe*, Paris, 1979, p. 449 (Scrisoare din 19.8.1938).

159. Lucrarea a apărut în trei volume în 1935 (I-II) și 1936 (III), fiind retipărită în 1980 într-un singur volum. În 1985 s-a publicat în traducere românească : *Locul românilor în istoria universală*, ed. R. Constantinescu, București.

românesc[160]. *Dintre toate aceste creații, nici una nu a reușit să înglobeze în mod atît de organic și articulat, de coerent și armonios și totodată cu detașare și discreție, fenomenele legate de trecutul traco-dacic, daco-roman și românesc, din cele mai vechi timpuri pînă în evul mediu tîrziu, în larga desfășurare a istoriei continentale, precum* Marea Neagră. *Din istoria teritoriilor carpato-dunărene Gheorghe Brătianu nu a considerat oportun să trateze toate domeniile, ci doar cele cu legături directe cu marile procese derulate în arealul pontic, astfel că în unele compartimente ale monografiei evenimentele din spațiul românesc se oglindesc palid. Percutanta retrospecție a trecutului Pontului Euxin – arie de convergență a unor mari curente culturale continentale – este de natură să proiecteze o nouă lumină asupra acestor zone vest-pontice. Pe de altă parte, aportul regiunilor românești la prefigurarea anumitor fenomene cu largă reverberație este, de asemenea, dezvăluit și explicat în reconstrucția istorică întreprinsă de Gh.I. Brătianu.*

Din punctul de vedere al formei, Marea Neagră *întrunește aceleași trăsături ale lucrărilor anterioare ale lui Gheorghe I. Brătianu, caracterizate prin elevația, claritatea și echilibrul redactării. În atenția autorului a stat permanent realizarea unui stil atractiv și fluid. Construcțiile frazeologice, deși pe alocuri încărcate, sînt lipsite de artificii ieftine și se disting prin logica și sobrietatea formulărilor. Brătianu punea preț pe modul de prezentare a substanței informative, de natură să reliefeze ceea ce este cu adevărat relevant. În acest sens, el cita drept semnificativă o confesiune a lui Iorga, care dorise să fie hăruit – deși nu fusese deloc frustrat în această privință – cu „mai mult talent poetic pentru a fi mai aproape de adevăr"*[161]. *Deși propriul stil era incomparabil mai pigmentat și captivant, Nicolae Iorga aprecia forma textelor confratelui său mai tînăr, verdictele sale fiind menținute și atunci cînd relațiile dintre ei s-au înnegurat*[162]. *La rîndul său, I.I. Nistor scotea în evidență „expunerea limpede și concisă" din lucrările lui Gheorghe I. Brătianu*[163], *iar Al. Lapedatu îi remarca „talentul" de a-și prezenta ideile într-o „haină literară [...] aleasă și frumoasă", precum și modul de a scrie „clar și metodic, [...] plăcut și atrăgător, [...] viu și animat"*[164].

160. În categoria acestor lucrări trebuie, de asemenea, incluse N. Iorga, *Geschichte des Osmanischen Reiches nach den Quellen dargestellt*, Gotha, I, 1908; II, 1909; III, 1910; IV, 1911; V, 1914; idem, *Chestiunea Dunării*; A. Sacerdoțeanu, *Marea invazie tătară și sud-estul european*, București, 1933; P. Diaconu, *Les Petchénègues au Bas-Danube*, București, 1970; etc.
161. Gh.I. Brătianu, *Nicolae Iorga și istoria universală*, în idem, *Nicolae Iorga (Trei cuvîntări)*, București, 1944, p. 16; idem, *[Cuvînt înainte]* la N. Iorga, *Generalități...*, p. 5. Citatul este din N. Iorga, *Prefață la «Istoriologia umană»*, în idem, *Generalități...*, p. 348. Pentru prețul pe care Nicolae Iorga îl punea pe forma lucrărilor de istorie, cf. Al. Zub, *La conception de N. Iorga sur le contenu et la forme dans la manière d'écrire l'histoire*, în *RRH*, X, 1971, 4, p. 611-621.
162. *Academia Română, Anale*, XLVIII, *Ședințele din 1927-1928*, București, 1928, p. 238; N. Iorga, *Doi ani de Restaurație. Ce a fost, ce am vrut, ce am putut*, ed. a 5-a, Vălenii de Munte, 1932, p. 7; idem, *Chronique*, în *RHSEE*, XIV, 1937, 4-6, p. 170.
163. *Analele Academiei Române. Dezbaterile*, LXII, 1941-1942, p. 173.
164. Al. Lapedatu, *Răspunsul la discursul de recepție al lui Gh. Brătianu pe tema „Nicolae Iorga istoric al românilor"*, în idem, *Scrieri alese, Articole, cuvîntări, amintiri*, ed. I. Opriș, Cluj-Napoca, 1985, p. 110. Calitățile literare dezvăluite de volumul memorialistic *File rupte din cartea războiului*, apărut în 1934, au fost remarcate și de G. Călinescu, *Istoria literaturii române de la origini pînă în prezent*, București, 1941, p. 832.

Desigur că volumul lui Gh.I. Brătianu despre Marea Neagră nu este lipsit de lacune, scăderi și erori. Dar ce operă a istoriografiei românești sau mondiale este în totalitate fără cusururi? Dacă ar fi să ne însușim judecata lui Max Frisch, „cărțile care captivează cel mai mult sînt îndeobște cele care incită la replică sau cel puțin la completări"[165]*. Fără îndoială că sinteza lui Gheorghe Brătianu își sporește cota de interes și prin faptul că ridică numeroase probleme controversate, că se implică în abordarea unor fenomene greu de explicat.*

Decizîndu-se pentru elaborarea unei lucrări de o asemenea complexitate, autorul ei și-a asumat neîndoielnic riscul de a conferi o pondere excesivă anumitor aspecte sau de a le minimaliza pe altele. I-a fost reproșat, de altfel, că n-a accentuat suficient importanța Strîmtorilor[166] *și că a stăruit mai puțin asupra colonizării grecești și asupra prezenței bulgarilor pe coastele Mării Negre*[167]*. Același lucru i s-ar putea imputa în ceea ce privește litoralul anatolian și cel din vecinătatea Caucazului. Chiar și unele secvențe din istoria dacilor, daco-romanilor și românilor sînt uneori insuficient reliefate în paginile monografiei.*

Dincolo de aceste neîmpliniri ale volumului lui Gheorghe I. Brătianu și de altele, inerente pentru o sinteză de o asemenea anvergură[168]*, pe care nu considerăm oportun să le menționăm în acest cadru, lucrarea rămîne o mare carte de istorie. Meritul autorului trebuie apreciat și mai mult dacă avem în vedere circumstanțele anormale de realizare a monografiei. Dacă Lucian Blaga avea dreptate cînd spunea că „numai creația poate răscumpăra toate suferințele"*[169]*, calvarul îndurat de Gheorghe Brătianu în lunile cînd a plămădit* Marea Neagră*, și nu numai atunci, a fost fără îndoială răscumpărat.*

Evantaiul problemelor explorate în volum este extrem de larg, ceea ce a presupus, pe de o parte, erudiție și comprehensiune, iar, pe de altă parte, capacitate de selecție și de organizare a materiei. Brătianu s-a străduit nu numai să prezinte obiectiv evenimentele și fenomenele, în extensia lor spațială și temporală, ci și să le descifreze rădăcinile și să le stabilească similitudinile și paralelismele. Totodată, a fost preocupat să releve situațiile specifice și particulare, metamorfozarea fizionomiilor etnico-culturale, dar mai cu seamă elementele tradiționale ori continuitatea unor tendințe.

Valențele sintezei lui Gheorghe Brătianu îi conferă incontestabil atributul de operă capitală a istoriografiei românești și chiar mondiale și constituie o chezășie că își va menține nimbul perenității. Ceea ce exprima marele istoric într-o prelegere din anii războiului, cu toate că viza alte aspecte, concordă nespus de bine cu destinul monumentalei sale lucrări despre arealul pontic: „Numai ce se înalță cu trudă, prin jertfă, cu nenumărate greutăți, are un înțeles și un rost de durată"[170]*.*

165. M. Frisch, *Jurnal*, trad. C. Jiva, București, 1984, p. 31.
166. O. Lampsides, în *Byzantinische Zeitschrift*, 65, 1972, p. 438.
167. M. Balard, în *Revue historique*, 98, CCLI, 1974, 1, p. 168.
168. Cf. remarcile critice făcute de recenzenții lucrării, indicați la notele 102-110, și observațiile noastre care însoțesc textul prezentei ediții.
169. L. Blaga, *Elanul insulei*, ed. D. Blaga și G. Gană, Cluj-Napoca, 1977, p. 205.
170. Gh.I. Brătianu, *Originile și formarea...*, p. 105.

NOTĂ ASUPRA EDIȚIEI [DIN 1988]

La începutul actualului deceniu, în statornica-i preocupare de a stimula valorificarea moștenirii corifeilor istoriografiei românești, Alexandru Zub releva că „un popor care se respectă își cultivă cărțile de temelie, readucîndu-le periodic în actualitate, mai bine zis asigurîndu-le o prezență continuă", aceste opere participînd „la urzeala inefabilă a sufletului colectiv"[1]*. Totodată, deplîngea faptul că „programul restituirilor se încheagă anevoie" și că „mijloacele ce se pun la dispoziție pentru realizarea lui sînt încă prea modeste"*[2]*.*

În puținii ani scurși de la pledoaria plină de fervoare în direcția punerii într-un larg circuit a marilor creații ale predecesorilor, din care am citat, deși nu s-a ajuns la o cadență pe deplin satisfăcătoare a reeditărilor sintezelor consacrate ale istoriografiei naționale, realizările au fost totuși notabile, în rîndul lucrărilor de notorietate avute în vedere de editori se numără cîteva purtînd semnătura lui A.D. Xenopol, Nicolae Iorga, Vasile Pârvan și a altor cărturari de prestigiu.

În spiritul strădaniilor consecvente de a se pune la îndemîna cititorului român lucrările fundamentale ale istoriografiei noastre se încadrează și inițiativa Editurii Meridiane, susținută cu precădere de redactorul șef Modest Morariu și de redactorul prezentului volum, Viorel Harosa, de a tipări marea sinteză a lui Gheorghe I. Brătianu privind istoria spațiului pontic în antichitate și evul mediu. Apărută în străinătate, monografia a avut o circulație restrînsă în cuprinsul țării autorului, ce nu a depășit de regulă cercul îngust al specialiștilor. Tocmai de aceea editarea în limba română a volumului, care face parte din categoria cărților ce însumează idei și fapte cît o întreagă bibliotecă, se inserează în sfera demersurilor de stringentă utilitate, constituind o datorie față de memoria marelui istoric și patriot și totodată pentru cultura națională[3]*.*

---

1. Al. Zub, *Sub incidența istoriografiei*, în idem, *Biruit-au gîndul (Note despre istorismul românesc)*, Iași, 1983, p. 345 (articol reprodus din *Luceafărul*, XXIII, 1980, nr. 36, p. 6).
2. Idem, *Istoria și conștiința ei de sine*, în idem, *Biruit-au gîndul...*, p. 307 (articol reprodus din *Luceafărul*, XXV, 1982, nr. 25, p. 1, 3).
3. Ceea ce scria Nicolae Șerban Tanașoca în urmă cu cîțiva ani despre Gheorghe I. Brătianu, la prima retipărire integrală a uneia din principalele sale lucrări, rămîne pe deplin valabil și astăzi: „Era timpul să se purceadă la această reconsiderare. Era de datoria noastră de a prețui așa cum se cuvine memoria unui învățat care a făcut să progreseze știința istorică românească, a unui intelectual care a știut să-și pună talentul și erudiția în serviciul apărării drepturilor istorice și a demnității poporului român, a unui profesor care a contribuit în chip decisiv la formarea și afirmarea prestigioasă pe plan internațional a unei școli istoriografice românești de nivel european. Nu trebuie să uităm nici faptul că osemintele sale zac astăzi în pămîntul românesc numai pentru că, în vîltoarea evenimentelor ce au urmat războiului, omul politic, șeful de partid burghez care era Gheorghe I. Brătianu a respins categoric oferta de a-și părăsi patria" (*Reconsiderarea operei lui Gheorghe I. Brătianu*, în *Transilvania*, IX (LXXXVI), 1980, 12, p. 13).

Întrucît nu am avut acces la manuscrisul autorului, prezenta traducere a fost făcută după textul francez imprimat în anul 1969 la München, la Tipografia Peter Belej, prin grija Societății Academice Române. Redarea cît mai fidelă a sensului frazelor autorului și a mijloacelor sale stilistice specifice a stat în mod firesc în centrul atenției. Micile abateri inerente au fost determinate de necesitatea substituirii anumitor expresii intraductibile cuvînt cu cuvînt sau a înlăturării repetițiilor supărătoare. Unele fraze vor sugera tangența cu lexicul, topica și spiritul construcțiilor frazeologice din franceză – limbă în care au fost elaborate majoritatea lucrărilor lui Gh.I. Brătianu privind istoria medievală, domeniul său predilect –, ceea ce nu contravine însă particularităților stilistice ale studiilor autorului redactate în românește.

În scopul apropierii cît mai mult de formele lexicale specifice lui Gheorghe Brătianu s-a încercat, în măsura posibilului, să se utilizeze acei termeni și acele expresii întîlnite în lucrările scrise în limba maternă, îndeosebi a celor redactate în intervalul de timp în care a fost concepută și Marea Neagră. *În acest sens, s-a avut în vedere în primul rînd textul cursului universitar despre „chestiunea Mării Negre"[4], precum și studiile privind întemeierea statelor românești de sine stătătoare[5] și sfatul domnesc și adunările stărilor[6]. Din aceleași rațiuni au fost confruntate – cu perceptibilă eficiență – cîteva din textele lucrărilor apărute atît în românește, cît și în franțuzește, traduse de Brătianu însuși[7]. Pentru evitarea abaterilor față de forma scrierilor lui Gh. Brătianu în limba română, majoritatea antroponimelor au fost redate așa cum le scria istoricul, chiar și acelea în cazul cărora tinde să se adopte o altă grafie. Astfel, s-a menținut forma* Mahomed *în loc de* Mehmed, Subutai *în loc de* Sübütäi, Uzbek *în loc de* Özbäg *etc. În mod normal, s-au adoptat criteriile ortografiei actuale, renunțîndu-se la o serie de*

4. *CMN.*
5. Cele mai multe din studiile referitoare la această temă au fost publicate în *AARMSI,* Ser. III, XXV, 1942-1943 și XXVII, 1944-1945, fiind ulterior reunite în volumul *Tradiția istorică despre întemeierea statelor românești*, București, 1945 (retipărit în 1980 sub îngrijirea lui V. Râpeanu). Cf. și *În jurul întemeierii statelor românești*, în *Ethos*, Paris, II, 1975, p. 8-67; III, 1982, p. 37-119.
6. Gh.I. Brătianu, *Sfatul domnesc și adunarea stărilor în Țările românești în cadrul istoriei generale,* I, *Liniile generale ale problemei*, în *AARMSI,* Ser. III, XXVIII, 1945-1946, p. 1-27; idem, *Sfatul domnesc și adunarea stărilor,* II, *Consiliul feudal și adunarea stărilor, în țările Europei Apusene*, în *ibidem*, p. 305-395; idem, *Sfatul domnesc și adunarea stărilor,* III, *Adunările de stări în țările Europei Centrale*, în *AARMSI*, Ser. III, XXIX, 1946-1947, p. 165-259; idem, *Sfatul domnesc și adunarea stărilor în Principatele Române*, Évry, 1977.
7. Cf. în acest sens *Vers le Bas-Empire*, în *Le Flambeau*, XV, 1932, 9, p. 257-266 (inclus cu același titlu în *Études byzantines d'histoire économique et sociale,* Paris, 1938, p. 13-22), cu varianta românească *Către apusul unei civilizații?* în *Ideea liberală*, I, 1933, 5-7, p. 7-14; *Problema datoriilor în lumea antică și legea de asanare a lui Iustinian*, în *În memoria lui Vasile Pârvan*, București, 1934, p. 56-67, în traducere franceză, cu titlul *Le règlement des dettes privées dans l'Antiquité et la novelle de Justinien de 555*, în *Études byzantines...*, p. 43-55; *Une énigme et un miracle historique: le peuple roumain*, București, 1937, ed. a 2-a, 1942 cu varianta românească, pregătită cu ajutorul lui Al. Iordan: *O enigmă și un miracol istoric: poporul român*, București, 1940; *Tradiția istorică a descălecatului Țării Românești în lumina noilor cercetări*, în *AARMSI,* Ser. III, XXV, 1942-1943, p. 1-29 (inclus în *Tradiția istorică...*, 1980, p. 85-115), în traducere franceză, cu titlul *La tradition historique sur la formation de l'État valaque d'après les études récentes*, în *Académie Roumaine. Bulletin de la Section historique*, XXIV, 1943, 2, p. 161-193.

particularități ale scrisului din perioada interbelică, care apar în mod consecvent și la Gheorghe Brătianu. Astfel, s-a suprimat majuscula la lunile anului, etnonime, demnități și anumite instituții din trecut, s-ul intervocalic din componența unor substantive și verbe s-a transformat în z *(ex.:* desvolta, invasie, organisație, răsboi au devenit dezvolta, invazie, organizație, război*), terminația la genitiv și dativ singular a unor substantive feminine s-a redat în* ii *(ex.:* bisericii, originii*) și nu în* ei *(*bisericei, originei*), s-au înlăturat desinențele lungi ale unor substantive (ex.:* evoluțiune, informațiune, migrațiune, pozițiune, relațiune *au devenit* evoluție, informație, migrație, poziție, relație*), s-a renunțat la forma* cari *pentru pronumele relativ* care *etc. Deși* veac *este folosit mai des de Gh.I. Brătianu,* secol*, care tinde să se generalizeze în literatura științifică actuală.*

Întregul text a fost revăzut de prof. dr. Maria Carpov de la Catedra de limba franceză a Facultății de Filologie de la Universitatea „Al.I. Cuza" din Iași, ale cărei observații competente, pentru care îi datorăm întreaga noastră recunoștință, au fost de reală utilitate pentru îmbunătățirea formei traducerii și remedierea unor deficiențe ale sale.

Realizatorii prezentei ediții au întîmpinat mari dificultăți în operația de depistare și corijare a greșelilor de tipar strecurate în ediția publicată la München, în special în cazul numelor proprii[8]*, semnalate în parte și de unii din recenzenții volumului*[9]*. Fără îndoială că ele ar fi fost evitate dacă autorul și-ar fi putut supraveghea personal tipărirea monografiei. Înlăturarea erorilor de tipar evidente a fost făcută în mod tacit, iar în cazurile cînd nu ne-am edificat dacă o anumită dată dovedită ca incorectă a fost consemnată deliberat de autor sau dacă provine din* lapsus calami *am menținut-o în text, semnalînd inadvertența în note.*

---

8. Indicăm mai jos cîteva din aceste erori de tipar, fără ca lista lor să fie completă (în paranteză este indicată forma corectă): *MN*, p. 60, continuité daco-roumaines (continuité daco-romaines); p. 97, postes byzantins (ports byzantins); p. 107, Tonie (Ionie); p. 119, οἰκία (οἰκεῖα); p. 121, Scaidava (Sacidava); p. 128, Curkfeld (Gurkfeld); p. 136, Khazrs (Khazars); p. 137, Bielaveza (Belaia Veža); p. 141, Zebodia (Lebedia); p. 143, Sivatopelk (Svatopluk); p. 144, Hudûd-al'Alân (Hudud al-'Alâm); p. 145, Sivatoplk (Svatopluk); p. 146, Rubrik (Rurik); p. 147, Saldaïa (Soldaïa); p. 147, Knauen (Knauer); p. 147, Klutchevsky (Kliutchevsky); p. 148, Pacaà (Pačnà); p. 148, Bagard (Bağgard); p. 159, commercer (commencer); p. 160, Tetchénègues (Petchénègues); p. 173, Pierre II Orseolo, 991-1005 (Pierre II Orseolo, 991-1008); p. 175, nota 1, 1519-20 (1919-20); p. 180, Alexis IX (Alexis IV); p. 180, Ponterachia (Puntarachia); p. 180, 1206 (1205); p. 183, nota 1, Roma (Torino); p. 186, nököd (nökör); p. 188, koumig (koumis); p. 191, Kevaït (Keraït); p. 192, Stalitch (Halitch); p. 193, Norgore (Novgorod); p. 201, Tchemigov (Tchernigov); p. 222, Pintarachia (Puntarachia); p. 222, Singre (Sinope); p. 222, Saladine d'Orade (Saladino d'Ovada), p. 223, Starig Krim (Staryi Krym); p. 223, somni (sommi); p. 223, Anou Daria (Amou Daria); p. 242, XIIe siècle (XIIIe siècle); p. 255, Soudan (Soultan); p. 255, nota 1, Zictia (Zichia); p. 256, Pietro di Braila (Pietro di Braino); p. 256, Dchuhg (Dchuleg); p. 256, I-lkham (Il-khan); p. 258, Maloria (Meloria); p. 264, Ure (Uroš); p. 265, 1334 (1304); p. 265, Cattan (Cattaneo); p. 272, Mésemblie (Mésembrie); p. 274, Soulikovo (Koulikovo); p. 277, Soldaï (Soldaïa); p. 281, 1332 (1335); p. 282, Buzan (Buzău); p. 282, Aradea (Oradea); p. 292, Othman (Osman); p. 293, Mésembre (Mésembrie); p. 294, Galacie (Galicie); p. 295, Bârland (Bârlad); p. 303, 1047 (1407); p. 310, Szaged (Szeged); p. 314, Blachermes (Blachernes); p. 319, Sanarga (Sanarega); p. 324, Saldaïa (Soldaïa) etc. Menționăm, de asemenea, că numerotarea capitolelor din text nu corespunde cu aceea din tabla de materii.
9. O. Lampsides, în *Byzantinische Zeitschrift*, 65, 1972, p. 411; F. Hild, în *Jahrbuch der Österreichischen Byzantinistik*, 22, 1973, p. 364; M. Balard, în *Revue historique*, 98, CCLI, 1974, 1, p. 169.

SOCIETAS ACADEMICA DACOROMANA

ACTA HISTORICA
tomus IX

GEORGES I. BRATIANU

La mer Noire

Des origines à la conquête ottomane

SOCIETATEA ACADEMICĂ ROMÂNĂ · ROMA ·

MONACHII
1969

6. Coperta ediției *princeps* a *„Mării Negre"*, tipărită la München.

Întrucît bibliografia sumară, *întocmită pentru ediția* princeps *a* Mării Negre *de Lucien Stiernom, la indicațiile lui Vitalien Laurent*[10], *cuprinde o mare parte a literaturii științifice de bază utilizate de Gheorghe Brătianu, am considerat necesar – apreciind eforturile celor care au alcătuit-o – să o preluăm, după ce am operat corijarea titlurilor redate cu destule erori sau omisiuni. Puținelor note ale autorului, culese în subsolul paginii, li s-a adăugat un asterisc, spre a le deosebi de acelea – mult mai numeroase – ale editorului.*

Dat fiind că o lucrare cu o bogăție de informații copleșitoare, pe alocuri deconcertantă, ca Marea Neagră, *nu a beneficiat, din cauza condițiilor speciale în care a fost elaborată, de un aparat critic adecvat, fapt deplîns, de altfel, și de o parte a recenzenților săi*[11], *am considerat necesar să o însoțim de referințe bibliografice și de succinte adnotări. Din capul locului am exclus ideea dublării textului lui Gheorghe I. Brătianu, atît de bogat în materiale faptice și de generos în privința ideilor originale și fertile cu un text paralel de comentarii stufoase, cu atît mai mult cu cît puține din concluziile marelui istoric au devenit caduce prin scurgerea anilor. Notificările bibliografice pe care ne-am permis să le inserăm privesc de regulă lucrări apărute în ultimele decenii, posterioare momentului redactării* Mării Negre, *pentru ca nespecialiștii să poată lua cunoștință de punctele de vedere noi în legătură cu temele dezbătute în paginile sale. Întrucît notele editoriale nu își propun să se substituie într-un repertoriu al literaturii științifice de profil, fapt de altfel imposibil de realizat în cazul unei lucrări acoperind un diapazon cronologic atît de vast, în spațiul limitat ce ni s-a afectat aparatul critic este destul de restrîns. Pentru alcătuirea sa au fost necesare cercetări îndelungate în bibliotecile de specialitate din Iași și București, completate cu acelea întreprinse în timpul stagiilor de documentare de la Berlin, Frankfurt am Main, Madrid, Moscova, München, Paris etc. Citarea lucrărilor mai vechi, apărute înainte de încheierea celui de-al doilea război mondial, s-a făcut de obicei numai atunci cînd autorul a reprodus pasaje din ele sau a redat îndeaproape informațiile pe care le conțin.*

Una din preocupările constante ale îngrijitorului ediției a fost stabilirea conexiunilor între textul sintezei despre arealul pontic și acela al lucrărilor anterioare ale lui Gheorghe Brătianu care tratează teme comune. În aceeași ordine de idei, avînd în vedere că în cursul universitar despre Marea Neagră din 1941-1942 sînt abordate, în mare, aceleași probleme ca și în monografia tipărită sub egida Societății Academice Române, uneori chiar cu detalii care completează sau nuanțează concepțiile autorului, am considerat util să reproducem în note pasaje mai mult sau mai puțin ample din curs, astăzi o adevărată raritate bibliografică. Citatele din prelegerile susținute la Alma mater *din București au avut și menirea de a releva unele date autobiografice mai puțin cunoscute asupra personalității de excepție care a fost Gheorghe I. Brătianu. Normele de transcriere a paragrafelor extrase din cursul universitar au fost mai puțin rigide ca acelea adoptate pentru monografia despre trecutul antic și medieval al Mării Negre, în sensul că am admis, pentru ca cititorul să se familiarizeze mai facil cu mijloacele stilistice ale autorului, substantivele cu desinențe lungi, fluctuațiile* care-cari *pentru pronumele relativ, forma* sînt *pentru persoana I singular și a III-a plural a indicativului prezent al verbului* a fi *și unele regionalisme.*

10. V. Laurent, *Préface,* la *MN*, p. 14.
11. R. Janin, în *Revue des études byzantines*, 30, 1972, p. 358; O. Lampsides, *op. cit.*, p. 440; H. Ahrweiler, în *Cahiers de civilisation médiévale X^e-XIIe siècles*, XV, 1972, 4, p. 312; M. Balard, *op.cit.*, p. 169.

Materialul ilustrativ, compus în special din hărți și diferite imagini după vestigii provenind din bazinul pontic, este menit să contribuie la mai buna înțelegere a problemelor tratate în volum și totodată să agrementeze textul. Desenele au fost realizate în cea mai mare parte în cadrul Cabinetului de desen al Institutului de Istorie și Arheologie „A.D. Xenopol" din Iași, de către Waltraud Delibaș și Emilia Drumea, și la Muzeul de Istorie din Piatra Neamț, de către regretatul Aurel Buzilă, iar majoritatea fotografiilor la Atelierul foto al Universității „Al.I. Cuza" din Iași, de către Făgel Cazacu.

În ceea ce privește indicele, s-a adoptat un alt sistem decît cel folosit în ediția princeps. Astfel, ținîndu-se cont de structura volumului, s-a renunțat la indicele tematic, iar cel toponimic și cel onomastic, cuprinzînd deopotrivă terminologia autorului și a editorului a fost reunit.

Iași, 1985

LISTA ABREVIERILOR
(numai pentru partea redactată de editor)

AARMSI	=	*Analele Academiei Române. Memoriile Secțiunii Istorice*, București.
AIIAX	=	*Anuarul Institutului de Istorie și Arheologie „A.D. Xenopol"*, Iași.
AKM	=	*Археологическая карта Молдавской ССР*, Chișinău.
Commerce génois	=	G.I. Brătianu, *Recherches sur le commerce génois dans la mer Noire au XIIIe siècle*, Paris, 1929.
CMN	=	Gh.I. Brătianu, *Chestiunea Mării Negre*, Curs 1941-1942 (litografiat), Editor Ioan Vernescu [București, 1942].
MIA	=	*Материалы и исследования по археологии СССР*, Moscova (- Leningrad).
MIS	=	*Magazin istoric*, București.
MN	=	G.I. Brătianu, *La mer Noire. Des origines à la conquête ottomane* (Societas Academica Dacoromana, *Acta historica*, IX), Monachii [München], 1969.
RESEE	=	*Revue des études sud-est européennes*, București.
RHSEE	=	*Revue historique du sud-est européen*, București.
RIR	=	*Revista istorică română*, București.
RIS	=	*Studii. Revistă de istorie; Revista de istorie*, București.
RRH	=	*Revue roumaine d'histoire*, București.
SCIV(A)	=	*Studii și cercetări de istorie veche (și arheologie)*, București.

Quod armentur in bona fortuna ad viagium maris maioris galee decem ita quod non possint esse plures nec pauciores...

23 martie 1332, Veneția

Deliberazioni Miste Senato, I.R., fol. 5 v.

CUVÎNT ÎNAINTE

Cei care vor citi titlul acestei lucrări se vor întreba, poate, dacă faptul de a ne limita la un spațiu geografic determinat, pentru studiul unei probleme cu implicații atît de vaste, nu este cumva indiciul unei metode perimate, într-o epocă în care universalismul domină incontestabil spiritul științei istorice.

Indiferent de unghiul din care este apreciat în publicațiile cele mai diverse, universalismul reprezintă, în mod evident, o componentă fundamentală a cercetărilor efectuate în acest domeniu. Așa se întîmplă întotdeauna în momentele de criză gravă în ordinea politică sau socială, dar poate niciodată această direcție în evoluția cercetărilor nu a fost mai pronunțată ca în zilele noastre. Este tendința de a considera istoria omenirii ca un singur corp, un organism unic cu multiple aspecte, care, în ultimii săi ani de viață, îi inspira lui Nicolae Iorga „Permanențele"[1] și „Istoriologia"[2]. Ea este perceptibilă și în marea construcție a lui Arnold Toynbee[3] și în „Curentele istoriei universale" de Jacques Pirenne[4]; se reflectă, de asemenea, în „Bilanțul istoriei", așa cum l-a stabilit, într-o pătrunzătoare sinteză, René Grousset[5]. „Problemele istorice ne interesează numai dacă le evaluăm din unghiul universalității", scria recent Franz Altheim, istoricul german care a studiat criza lumii antice[6]. Publicarea marilor colecții de istorie generală, continuată de un sfert de secol[7], și a atîtor lucrări de sinteză, anchetele întreprinse sub egida Comitetului Internațional de Științe Istorice[8] și de numeroasele sale comisii sînt tot atîtea mărturii despre spiritul care a marcat aceste studii: el se află în concordanță cu realizările unei epoci în care progresele tehnicii par că vor să restrîngă tot mai mult noțiunea de spațiu și modifică prin aceasta datele tradiționale ale istoriei. „Numai pămîntul"[9] era, acum douăzeci de ani, doar o anticipare: acum este mai mult ca niciodată măsura actualității. În domeniul politic a devenit indispensabil ca toate problemele să fie abordate dintr-o perspectivă universală. Cu toate acestea, este limpede că și cadrul unei organizații cuprinzînd toate statele planetei, așa cum o schița Societatea Națiunilor imediat după primul război mondial și pe care se străduiește să o realizeze sub ochii noștri Națiunile Unite, permite subzistența acordurilor regionale ce grupează țări dintr-o arie geografică limitată, apropiate prin interese comune și foarte adesea printr-o soartă comună. Aceste realități, care încă se impun politicii actuale, este posibil să aibă prelungiri în trecut; devine chiar util să le fie investigate originile și să li se stabilească evoluția; în diferitele stadii de dezvoltare a navigației și a schimburilor și pe distanțe care au variat în funcție de mijloacele aflate la dispoziție pentru a le străbate, marea s-a dovedit în mai mare măsură un factor de apropiere și de unitate între ținuturile al căror litoral îl mărginește, decît o

barieră ce izolează popoarele și civilizațiile[10]. Mediterana a fost unul din principalii factori de unitate ai lumii antice; la o scară mai redusă, Egeea a fost centrul dezvoltării elenice. Într-unul din romanele sale, H.G. Wells, deși istoric de ocazie, a știut cu toate acestea să definească în cîteva linii pătrunzătoarea unitate celtică, persistentă în „secolele obscure" ale evului mediu între Irlanda, Țara Galilor, Cornwall și Bretania continentală[11]. Pînă la începuturile erei moderne, lumea cunoscută se oprea la capul Finistère: marile descoperiri, lărgind orizontul la toată întinderea Pămîntului, și popularea Americilor au făcut din Oceanul, care părea odinioară de nestrăbătut, marea cale a traficului și a influențelor de orice ordin, atît spirituale cît și materiale. S-a ajuns să se considere ca o expresie a limbajului curent „pactul Atlanticului", care trebuie să unească în jurul obiectivelor comune și a unui același ideal țările Europei Occidentale și ale Americii de Nord.

Cu atît mai mult acest mod de a vedea lucrurile se impune cînd este vorba despre o mare închisă sau aproape închisă, nedispunînd decît de o singură cale de comunicare cu alte întinderi maritime, așa cum este Baltica în Europa Septentrională sau Marea Neagră la limita de sud-est a continentului nostru și a Asiei. În ceea ce o privește pe aceasta din urmă, au existat de-a lungul secolelor mai multe analogii, un număr mai mare de legături de interdependență între un țărm și altul al acestei mări mai ușor de traversat, decît ai fi tentat să presupui la prima vedere. Multe evenimente se lămuresc prin acest fond comun de interese și de aspirații revelat de istoria „pontică" socotită ca un tot, a cărei unitate de-a lungul epocilor constituie un factor esențial al acestui ansamblu de probleme, desemnat în manualele noastre sub rubrica prea generală, dar comodă, de „Chestiunea Orientală". Ar fi zadarnic s-o ignorăm, chiar periculos să-i neglijăm datele; cei care fac abstracție de ea riscă să construiască pe nisip. Se poate, ca Valéry, să respingem spiritul istoric și să facem din această atitudine fundamentul unei filosofii[12]; pe terenul realităților politice și economice, trecutul nu se lasă învins și istoria își ia revanșa asupra celor care nu țin cont de ea. Evenimentele din ultimii ani o demonstrează suficient.

De aceea, am considerat util să adunăm, într-o lucrare concepută dintr-un punct de vedere unitar, materia în general dispersată într-un mare număr de studii diferite, dintre care unele sînt greu accesibile. Ni se pare, de altminteri, că teatrul oferit de bazinul Mării Negre favorizează, mai mult ca altele, considerații ce depășesc problemele regionale și se raportează la forțe care acționează asupra cîmpului istoriei universale. Este imposibil să-i abordăm studiul fără să trebuiască mai întîi să ne referim la expansiunea comerțului Mediteranei spre Extremul Nord și Extremul Orient, la mișcarea periodică a invaziilor care îi aruncă asupra Europei pe nomazii din stepele Asiei Centrale, la rivalitatea puterilor maritime care își dispută controlul Strîmtorilor, la legea ce pare să regleze marșul cuceritor al imperiilor din Sud în spațiul pe care li-l oferă stăpînirea Bosforului, la hotarele Traciei și ale Asiei Mici, sau tendințele opuse și constante ale unui alt imperiu, cel din Nord, de a-și croi o cale prin Strîmtori către marea liberă. Dacă, de la aceste considerații, oarecum abstracte și generale, se trece la examinarea figurilor istorice mai concrete și mai bine cunoscute, care reprezintă factorul uman în studiul oricărei probleme istorice, unde s-ar putea alcătui o galerie mai completă și mai variată a „oamenilor care au făcut istoria"? Încă din antichitate, Darius, urmărindu-i pe sciți, a parcurs peisajele pontice, Pericle și Alcibiade au vizitat coloniile de pe litoral; Alexandru cel Mare, înainte

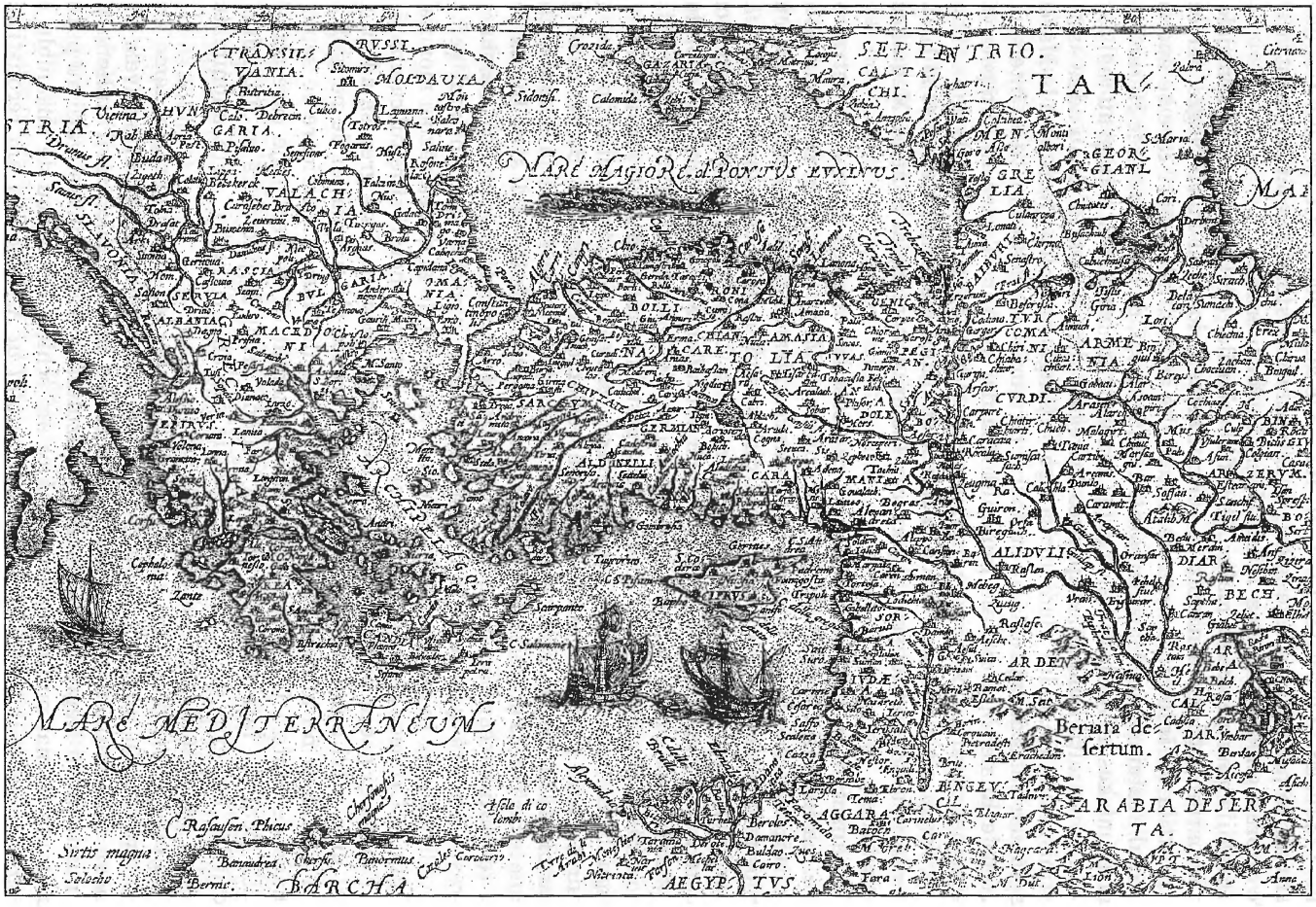

7. Hartă (*Turcii Imperii descriptio*) din atlasul lui Abraham Ortelius, tipărit în anul 1580.

de a întreprinde cucerirea Asiei, a ţinut să-şi asigure gurile Dunării. Cezar nu a desăvîrşit cucerirea Euxinului, dar s-a gîndit la ea; Augustus şi Nero l-au inclus în proiectele lor, campaniile lui Traian le-au realizat aproape în întregime. În sfîrşit, în pragul unei alte epoci, Constantin şi-a stabilit capitala la intrarea care supraveghează trecerea Mării Negre în Mediterana.

Invaziile aduc pe aceste maluri pe şefii barbarilor odată cu trecerea hoardelor lor: imperiul goţilor s-a născut pe ţărmul septentrional al Mării Negre, iar cel al lui Attila l-a înlocuit, urmat de atîtea alte imperii ale stepei care se succed în cursul evului mediu. Marii împăraţi ai Bizanţului, de la Iustinian la Heraclius, de la Tzimiskes la Vasile al II-lea şi la Comneni, au urmărit cu toţii şi au realizat, unii în parte, alţii complet, stăpînirea întregului litoral pontic. Ei au adus astfel creştinismul în Rusia lui Vladimir Varegul[13]. Gingis-han nu a ajuns pînă la Marea Neagră, dar subordonaţii săi i-au străbătut ţărmurile, iar descendenţii au întemeiat în stepele Rusiei Meridionale Imperiul Hoardei de Aur; Tamerlan, dimpotrivă, a însemnat cu ruine, ce jalonau marşul armatelor sale, atît ţinuturile de la sudul Mării Negre, cît şi cele din nord. În zorii timpurilor moderne, Mahomet al II-lea Cuceritorul a integrat tot spaţiul pontic în Imperiul otoman, iar Soliman Magnificul i-a desăvîrşit opera.

Expansiunea rusă proiectează apoi pe acest lac otoman umbra lui Petru cel Mare. La invitaţia lui Potemkin, Ecaterina cea Mare a venit în persoană să-şi ia în stăpînire cuceririle. Strîmtorile şi Marea Neagră se află în centrul preocupărilor celor mai mari oameni de stat din secolul al XIX-lea: „limba de pisică" a Dardanelelor a dus la eşecul partajului de la Tilsit şi a ridicat pe Napoleon împotriva lui Alexandru. Nicolae I, suprimînd ultimele vestigii ale monopolului Constantinopolului, a pus problema succesiunii „omului bolnav". Dar puterile occidentale, ale căror nave frecventau porturile redeschise traficului internaţional, au intervenit în Crimeea şi trei mari conferinţe internaţionale, la Londra, Paris şi Berlin, au încercat să reglementeze regimul Strîmtorilor şi statutul Mării Negre. Depeşele şi instrucţiunile care se referă la acestea sînt semnate de Thiers şi Guizot, de Palmerston şi Cavour, de Disraeli şi de Bismarck. Era revoluţiilor care au urmat primului război mondial, la începutul secolului, sporeşte această galerie cu fondatorii regimului sovietic şi cu primul şef al Republicii turce. În sfîrşit, în ultimele luni ale celui de-al doilea război mondial, la Ialta, în Crimeea se întîlnesc cei „trei Mari", pentru a hotărî sfîrşitul campaniei din Europa şi pacea pe care popoarele tot o mai aşteaptă. Este greu să aduni în jurul unei mări aproape izolate de marile curente ale navigaţiei de pe glob, a cărei întindere nu atinge dublul suprafeţei marilor lacuri interioare ce separă Canada de Statele Unite, o serie mai reprezentativă de personaje care ocupă, totuşi, locul din faţă pe scena istorică a lumii, oricît de puternică ar fi tendinţa istoricilor moderni de a substitui „vieţile oamenilor iluştri" prin anonimatul maselor sau fatalitatea evoluţiei economice.

Nu este prima dată cînd am fost tentat să abordez studiul acestei teme atît de complexe. Cu un sfert de secol în urmă, cercetările făcute în arhivele din Genova şi Veneţia mi-au permis să întreprind studiul colonizării italiene pe ţărmurile Mării Negre în evul mediu[14]. Rezultatele acestor investigaţii au putut fi adunate în mai multe lucrări; după ce am schiţat un tablou de ansamblu al *comerţului genovez în Marea Neagră în secolul al XIII-lea*[15] şi am reconstituit secolele obscure ale istoriei celor două porturi pontice, *Vicina* la gurile Dunării şi *Cetatea Albă* la limanul Nistrului[16], începusem să urmăresc meandrele politicii

veneţiene în aceste regiuni, *în secolul al XIV-lea*[17]. Războiul din 1939 a întrerupt aceste investigaţii şi nu ştiu, în împrejurările de faţă, dacă voi avea vreodată ocazia să le reiau. Amploarea subiectului mă incitase, firește, să-i lărgesc cadrul şi să cuprind într-un studiu de ansamblu originile comerţului pontic în antichitate şi destinele sale în epoca modernă. Astfel am putut, într-un curs ţinut la Universitatea din Bucureşti în 1941[18]-1943, să urmăresc evoluţia „chestiunii Mării Negre" din cele mai vechi timpuri pînă în zilele noastre. Operaţiile militare la care tocmai luasem parte m-au pus în situaţia să parcurg unele dintre regiunile a căror istorie intenţionam să o refac[19]. Nu am ajuns să realizez periplul Euxinului, dar o cunoaştere directă a principalelor puncte ale litoralului, de la Varna la Feodosia, de la Marea de Azov pînă la Taganrog, precum şi a Bosforului, nu putea să dăuneze înţelegerii oamenilor şi a locurilor.

Pe rezultatele acestei experienţe şi pe lucrările a căror utilitate au recunoscut-o eminenţi specialişti mă bazez pentru a încerca să dau o formă mai completă materiei cursului meu litografiat despre Marea Neagră[20] şi să pun astfel la dispoziţia celor interesaţi o imagine de ansamblu care mi se părea că trebuie să fie scrisă. Răgazul involuntar care mi-a fost oferit de un an de zile încoace mi-a dat posibilitatea să termin redactarea acestui prim volum, de la origini pînă la cucerirea otomană. Urmînd pilda atîtor umili copişti de cronici de demult, să-mi fie permis să scriu la sfîrşitul acestei epistole liminare tradiţionalul: „Deo gratias". Al doilea volum ar trebui să continue expunerea pînă la actualitatea cea mai recentă, sarcină imposibil de realizat în conjunctura actuală. Să sperăm că evoluţia viitoare a eternei chestiuni a Orientului va permite autorului acestei cărţi să o întreprindă şi să o ducă la bun sfîrşit. Deocamdată ar fi o foarte mare satisfacţie pentru mine să ştiu acest manuscris, redactat în condiţii amintind ambianţa în care a fost scrisă *Cartea minunilor* a ilustrului Marco Polo[21] – ce a parcurs de altminteri şi el, la întoarcere, ţinuturile riverane ale Mării Negre, – ajuns să depăşească multiplele bariere ridicate actualmente între Răsărit şi Apus şi să-mi aduc modesta contribuţie la progresul cercetării istorice. Aş dori măcar să amintească celor preocupaţi de destinul Europei faptul că aceasta trebuie considerată în totalitatea ei şi că spiritul, în ciuda piedicilor, răzbate totuşi unde doreşte.

Note

1. Gheorghe Brătianu are în vedere lucrarea *Les permanences de l'histoire*, în *RHSEE*, XV, 1938, XV, 7-9, p. 205-222, apărută şi în volum separat la Bucureşti în acelaşi an. Aceasta fusese comunicarea lui Nicolae Iorga la cel de-al VIII-lea Congres Internaţional de Ştiinţe Istorice de la Zürich din august-septembrie 1938, unde România a fost reprezentată de o consistentă delegaţie, în rîndul căreia figura şi Gh.I. Brătianu (cf. L. Boia, M. Manea, *Historiens roumains aux congrès internationaux*, în *Roumanie. Pages d'histoire*, X, 1985, 2, p. 60; L. Nastasă, *Gh.I. Brătianu la congrese internaţionale de istorie*, în *Românii în istoria universală*, II, 1, coord. I. Agrigoroaiei, Gh. Buzatu, V. Cristian, Iaşi, 1987, p. 741).
2. Referirea este la *Istoriologia umană*, „lucrare – după propria mărturisire a lui Iorga – plănuită pentru mai multe volume, cîte mi le va îngădui vîrsta" (cf. *Generalităţi cu privire la studiile istorice*, ed. a 3-a, Bucureşti, 1944, p. 343). Din proiectata sinteză, polihistorului nu i-a fost dat să realizeze decît o mică parte, reunită pe baza manu-

scriselor păstrate în volumul *Materiale pentru o istoriologie umană*, ed. Liliana N. Iorga, București, 1968. Prefața sa a fost publicată și anterior, mai întîi în franceză (*Préface à une «Historiologie»*, în *Académie Roumaine. Bulletin de la Section historique*, XXII, 1941, 1, p. 5-12), iar apoi în română (*Prefața la „Istoriologia umană"*, în *Generalități...*, p. 341-348). Cf. și D.M. Pippidi, *Une oeuvre inédite de Nicolas Iorga: l'„Historiologie humaine"*, în *RHSEE*, XXIII, 1943, p. 21-30. *Istoriologia umană* se afla în curs de tipărire în ultimii ani cînd Gheorghe Brătianu se mai găsea la cîrma Institutului de Istorie Universală (cf. Gh.I. Brătianu, *Dare de seamă de activitate pe anul 1945/1946*, în *Institutul de Istorie Universală „N. Iorga" la zece ani de la întemeiere*, București, 1947, p. 43; M. Berza, *Zece ani de activitate a Institutului de Istorie Universală «N. Iorga»*, în *ibidem*, p. 21-22), dar impunerea unei noi orientări față de istorie și de slujitorii ei a întîrziat cu două decenii realizarea proiectului.

3. Se are în vedere lucrarea capitală a lui A.J. Toynbee, *A Study of History*, ale cărei prime trei volume au apărut în 1934, iar altele trei în 1939, toate avînd numeroase ediții. Următoarele șase volume s-au tipărit după moartea lui Brătianu: VII-X în 1954, XI în 1959 și XII în 1961.
4. Din sinteza lui Jacques Pirenne (fiul lui Henri Pirenne), *Les grands courants de l'histoire universelle*, apărută în șapte volume, reeditate în mai multe rînduri, Gheorghe Brătianu a cunoscut numai primele două volume. Celui dintîi, cu subtitlul *Des origines à l'Islam*, Neuchâtel, 1944, i-a consacrat o neobișnuit de lungă recenzie în *RHSEE*, XXII, 1945, p. 288-305, pe cel de-al doilea, purtînd subtitlul *De l'expansion musulmane aux traités de Westphalie*, Neuchâtel-Paris, 1946, semnalîndu-l la rubrica „notelor bibliografice" din *RHSEE*, XXIII, 1946, p. 366. O recenzie a sa, de asemenea foarte întinsă, a apărut postum. Cf. J. Rogister, *Sept comptes-rendus inédits de Georges I. Brătianu (Première partie)*, în *Parliaments, Estates and Representation/Parlements, États et Représentation*, 10, 1990, 1, p. 95-113.
5. R. Grousset, *Bilan de l'histoire*, Paris, 1946. Lucrarea mai este citată în *MN*, la p. 267, nota 1. Reputatul orientalist francez a fost unul din specialiștii invitați să colaboreze la istoria Europei medievale pe care Gheorghe Brătianu se angajase să o coordoneze (Cf. A. Pippidi, *Un livre qui n'a jamais existé*, în *Revue des études roumaines*, XVII-XVIII, 1993, p. 62). Gh.I. Brătianu a recenzat mai multe lucrări ale lui René Grousset: *Histoire de l'Asie*, I-III, Paris, 1922 (în *Bulletin de l'Institut pour l'étude de l'Europe sud-orientale*, X, 1923, p. 12-16); Ch. Diehl, L. Oeconomos, R. Guilland, R. Grousset, *L'Europe orientale de 1081 à 1453*, Paris, 1945 (în *RHSEE*, XXIII, 1946, p. 312-315); *Autour des Croisades au XVe siècle: En marge de* l'Empire du Levant *de M. René Grousset* (în *Revue des études roumaines*, V-VI, 1960, p. 9-20).
6. Lucrarea la care se face aluzie este F. Altheim, *Die Krise der alten Welt im 3. Jahrhundert n. Zw. und ihre Ursachen*, I, *Die ausserrömische Welt*, Berlin-Dahlem, 1943, din care este și citatul: „geschichtliche Fragen berühren uns nur dann, wenn sie unter universalgeschichtlichem Blickwinkel geschehen werden" (p. 13). Gh.I. Brătianu a recenzat elogios monografia în *RHSEE*, XXIII, 1943, p. 270-278.
7. Între cele mai prestigioase serii de istorie generală, apărute în primele două decenii ale secolului al XX-lea, menționăm cîteva cunoscute și lui G.I. Brătianu *(Une nouvelle histoire de l'Europe au Moyen Âge*, București, 1937, p. 4-5 și 13): *Cambridge Medieval History*, *Weltgeschichte* (coord. H.F. Helmolt), *Propyläenweltgeschichte* (coord. W. Goetz), *Museum der Weltgeschichte* (coord. P. Herre), *Geschichte der führenden Völker* (coord. H. Finke, H. Junker, G. Schnürer), *L'Évolution de l'humanité* (coord. H. Berr), *Histoire du monde* (coord. E. Cavaignac), *Histoire générale* (coord. G. Glotz), *Peuples et civilisations* (coord. L. Halphen și Ph. Sagnac), *Clio* etc.
8. Comitetul a fost creat în 1926 la Genova, la ședința de constituire participînd și Vasile Pârvan. Cf. V. Pârvan, *Dare de seamă asupra adunării ținute la Geneva la 14 și 15 mai 1926 pentru organizarea Comitetului Internațional al Științelor Istorice*, în idem, *Scrieri*, ed. Al. Zub, București, 1981, p. 340-341. Cf. și K.D. Erdmann, *Zur Geschichte der Internationalen Historikerkongresse. Ein Werkstattbericht*, în *Geschichte in Wissenschaft und Unterricht*, 36, 1985, 8, p. 543 și urm.

9. Expresia „numai pămîntul" – „rien que la terre" – a fost preluată după titlul unei lucrări a lui Paul Morand.
10. Ideea o regăsim limpede formulată încă de G.W.Fr. Hegel, *Prelegeri de filosofie a istoriei*, trad. P. Drăghici şi R. Stoichiţă, Bucureşti, 1968, p. 89-90.
11. Despre concepţia lui Herbert George Wells asupra istoriei universale, Gheorghe Brătianu s-a ocupat în mod special, prezentînd o comunicare cu această temă în 1947 la Institutul de Istorie Universală (cf. Gh.I. Brătianu, *Cuvînt de deschidere la şedinţa comemorativă din 1 aprilie 1947*, în *Institutul de Istorie Universală...*, p. 3), care, tradusă în franceză, urma să fie inclusă în sumarul periodicului Institutului (cf. *ibidem*, p. 3, nota 1), a cărei apariţie a fost însă sistată începînd cu nr. XXIV, corespunzător anului 1947, în care trebuia inserat studiul. Aceasta se intitula *H.G. Wells (1866-1946) et l'histoire universelle* şi a fost tipărit postum prin grija lui J. Rogister, *op.cit.* (*Seconde partie*), în *Parliaments...*, 10, 1990, 2, p. 194-204.
12. Faţă de concepţiile negativiste ale lui Paul Valéry în privinţa istoriei s-a mai luat atitudine în istoriografia noastră. Cf. Al. Zub, *Biruit-au gîndul (Note despre istorismul românesc)*, Iaşi, 1983, p. 311 şi urm.
13. Apelativul de „Varegul" dat lui Vladimir cel Sfînt, care a impus creştinismul ca religie de stat în Rusia Kieveană, nu este prea fericit, chiar dacă cnejii de la Kiev erau de origine scandinavă. În vremea lui Vladimir I (980-1015) familia domnitoare de la Kiev era de mult slavizată.
14. Investigarea arhivelor de la Genova a realizat-o în 1922 şi în 1924, iar a celor de la Veneţia în 1929 şi 1938. Cf. Gh.I. Brătianu, *Memoriu de studii şi lucrări, 1916-1941*, Bucureşti, 1942, p. 7.
15. *Commerce génois.*
16. G.I. Brătianu, *Vicina*, I, *Contributions à l'histoire de la domination byzantine et du commerce génois en Dobrogea*, în *Académie Roumaine. Bulletin de la Section historique*, X, 1923, p. 41-77; idem, *Recherches sur Vicina et Cetatea Albă*, Bucureşti, 1935; idem, *Vicina*, II, *Nouvelles recherches sur l'histoire et la toponymie médiévales du littoral roumain de la mer Noire. À propos des „Miscellanies" de M. J. Bromberg*, Bucureşti, 1940 (publicat cu completări şi remanieri în *RHSEE*, XIX, 1942, 1, p. 133-175).
17. Idem, *Les Vénitiens dans la mer Noire au XIVe siècle. La politique du Sénat en 1332-33 et la notion de latinité*, Bucureşti, 1939.
18. În *MN*, p. 38, şi în V. Laurent, *Préface*, la *MN*, p. 12, se indică eronat anul 1942.
19. G.I. Brătianu, *Notes sur un voyage en Crimée*, în *RHSEE*, XIX, 1942, 1, p. 176-182.
20. *CMN*, 613 p.
21. Despre cadrul în care s-a redactat opera lui Marco Polo, cf. *MN*, p. 258.

Introducere

GEOGRAFIA ISTORICĂ ŞI POLITICĂ A MĂRII NEGRE

Marea în istoria universală. Marea Neagră la răscrucea drumurilor din Europa şi din Asia. Numele Mării Negre de-a lungul timpurilor. Geografia Mării Negre: caracteristici principale ale litoralului şi ale climatului. Drumurile terestre şi fluviale: „legea istmurilor". Marile faze ale dezvoltării istorice.

Marea, prin toate problemele pe care le pune spiritului şi prin toate posibilităţile oferite dezvoltării materiale a popoarelor şi civilizaţiilor, reprezintă un cadru foarte indicat pentru a trata despre *marile curente ale istoriei universale*. În mod deliberat ne folosim chiar de titlul bine cunoscutei lucrări a D-lui Jacques Pirenne, a cărui expunere este în foarte mare parte cea a fazelor succesive ale rivalităţii ce opune, începînd cu zorii istoriei, imperiul continental puterii maritime[1]. Acum mai bine de un sfert de secol, Nicolae Iorga folosea o metodă analoagă, atunci cînd îşi intitula lucrările pregătitoare pentru a sa *Încercare de sinteză a istoriei omenirii*[2]: *Chestiunea Dunării*[3], *Chestiunea Mării Mediterane*[4], *Chestia Oceanelor*[5]. S-a scurs mai bine de jumătate de secol de cînd Metchnikov studia raporturile dintre „civilizaţie şi marile fluvii istorice", al căror curs ajungea inevitabil la mare şi la ocean, etape necesare ale progresului[6]. Tot ca „punct de plecare a progresului" era considerată marea de către Sir James Frazer, care constata că „legile naturale au impus [...] ca toate marile civilizaţii ale lumii să se nască pe pămînturi roditoare, bine udate şi supuse influenţei atmosferei marine"[7].

Trebuie într-adevăr să recunoaştem că în lipsa altor limite cronologice, istoria poate fi împărţită în etape, al căror criteriu determinant poate fi cadrul geografic al vreunei mări sau al vreunui ocean. Cine ar putea de pildă tăgădui că istoria antică – cel puţin cea a Europei şi a Orientului Apropiat – nu se concentrează, ca să zicem aşa, în jurul Mediteranei? Numele însuşi al acestei mări, care o situează în centrul lumii locuite, constituie o dovadă evidentă. Mediterana este cea care a văzut înflorind rînd pe rînd pe ţărmurile ei civilizaţia egipteană, feniciană şi cretană, apoi cea a Eladei clasice şi a lumii elenistice, pentru ca apoi să se trezească aşezată „în centrul teritoriilor" stăpînite de Imperiul roman. În evul mediu, Bizanţul succede mai întîi Romei, pentru a împărţi apoi stăpînirea „mării interioare" cu Islamul, pe de o parte, şi cu republicile negustoreşti din serviciul cruciadelor, pe de altă parte.

Istoria modernă, dimpotrivă, este înainte de toate o problemă a Atlanticului. Dacă, la fel ca navigatorii din epoca medievală, am stabili portulanul marilor perioade ale istoriei universale, numele porturilor ar fi prin ele însele o indicaţie suficientă. Care sînt într-adevăr marile porturi ale lumii antice? Sidon, Tyr, Pireu, Alexandria, Rhodos, Cartagina, la care se adaugă cele ale Imperiului roman din bazinul occidental al Mediteranei: Ostia şi Massalia. În evul mediu,

Constantinopolul cunoaşte o strălucire fără pereche, pentru a ceda apoi concurenţei tot mai active a porturilor italiene: Veneţia, Pisa şi Genova şi a Levantului, listă la care trebuie să fie adăugat mai tîrziu marele port catalan din Barcelona şi Marsilia renăscută. Toate aceste *emporia* sînt centre ale traficului mediteranean.

În epoca modernă viaţa economică se deplasează, o dată cu marile descoperiri, pe ţărmurile Oceanului. De la Cadiz şi Lisabona, comerţul internaţional ajunge în porturile flamande, olandeze şi engleze, a căror supremaţie se afirmă în secolul al XVIII-lea. Cu toate acestea, porturile franceze de la Atlantic cunosc, de asemenea, o mare prosperitate, în timp ce sfîrşitul secolului al XIX-lea ridică la prim rang Hamburgul şi porturile americane. Cu toate acestea, canalul de Suez a restituit Mediteranei o parte din vechea sa importanţă: bazele navale, care fixează pe ţărmurile sale jaloanele Imperiului britanic, se întind de la Gibraltar la Port-Said, trecînd prin Malta, Cipru şi Alexandria[8]. Acum vreo douăzeci de ani rezumam în felul următor ceea ce mi se părea a fi consecinţa naturală a acestei evoluţii: „Timpurile moderne, descoperind o lume nouă, au strămutat spre Oceanul Atlantic rivalitatea economică şi politică a puterilor mari, iar redeşteptarea Extremului Orient şi expansiunea americană vor îndrepta poate spre ţărmurile Oceanului Pacific centrul de greutate al concurenţei comerciale şi al viitorului echilibru politic"[9].

Vremurile s-au împlinit: în ultimul război, „bătălia Atlanticului" a urmat celei, de proporţii tot atît de impresionante, a Pacificului. Al doilea război mondial şi progresele invenţiilor tehnice, ale căror consecinţe abia pot fi întrevăzute, deschid istoriei perspective planetare pe care, pînă acum doar navigaţia circumglobulară ne putea lăsa să le prevedem.

Într-un cadru mai restrîns, limitat de un orizont mărginit la evenimentele locale, marea inferioară sau secundară punea aceeaşi problemă statelor riverane. Pentru istoria polonă există o „problemă baltică", care priveşte nu mai puţin Suedia sau Danemarca, Rusia sau Prusia, ca să nu menţionăm decît puterile erei moderne. „Problema adriatică" a influenţat dintotdeauna dezvoltarea istorică a Italiei, de la Imperiul roman pînă în zilele noastre. „Problema pontică", pe care încercăm s-o schiţăm, este mai complexă. Este vorba într-adevăr de o mare aproape închisă, care nu comunică cu Mediterana decît prin îngusta ieşire a Strîmtorilor; cu toate acestea, datorită marilor fluvii care se varsă în ea din adîncurile stepei sau din masivele Europei Centrale, datorită reţelei multiple a drumurilor comerciale ce ajung în porturile ei, ea merită, tot atît de mult ca şi alte mări mai deschise curenţilor din larg, numele de „placă turnantă" a marelui trafic şi a schimburilor internaţionale[10]. Acest caracter de zonă de tranziţie şi de răscruce între Europa şi Asia îl imprimă popoarelor şi statelor stabilite pe litoralul ei. Îndeosebi acestui factor maritim istoria românească îi datorează faptul că este altceva decît cea a ţărilor rămase departe de marile drumuri comerciale şi la adăpost de război şi care poate de aceea sînt cu mult mai fericite în epocile de criză, căci nu atrag asupra lor atenţia prea susţinută a diplomaţilor şi a strategilor. Avem de-a face aici însă fără îndoială cu reversul inevitabil al medaliei: interesul istoric pe care îl trezeşte o regiune geografică este un privilegiu ce se plăteşte scump. În tot cazul, istoria românească nu ar putea fi înţeleasă fără să se ţină seama de drumurile şi influenţele care se încrucişează pe teritoriul unde ea a evoluat, astfel încît l-au făcut o adevărată răscruce a civilizaţiilor şi a negoţului, dar şi, din nefericire, a invaziilor şi a războaielor.

În acest ansamblu de împrejurări, pe care o întreagă şcoală construise ştiinţa nouă şi ambiţioasă a geopoliticii, Marea Neagră se află prin forţa lucrurilor pe primul plan al interesului şi al cercetărilor.

Dintre toate problemele privind Marea Neagră, nu există alta mai caracteristică şi totodată mai puţin cunoscută decît cea a numelui ei, oricît de paradoxală ar putea părea această afirmaţie. Într-adevăr, nimeni n-a ignorat dubla ei denumire: Pontul Euxin în antichitate şi Marea Neagră în epoca modernă, dar nu demult s-a observat că ambele au un izvor comun, ba mai mult, că reprezintă la origine un sens analog. Euxin *(euxeinos)* însemna „ospitalier"; dar acesta nu era decît antiteza primului nume, pe care navigatorii greci din timpurile antice îl dăduseră unei mări necunoscute şi înspăimîntătoare pentru ei. Ea începuse prin a fi tocmai contrariul: *axeinos*, marea ostilă, neospitalieră, cu furtuni neaşteptate şi cu ţărmurile populate de barbari şi de monştri hiperboreeni. Studiul mai aprofundat al limbilor iraniene a dezvăluit existenţa unui termen care aminteşte în mod ciudat numele dat de către greci: este *akhshaena*, întunecat, închis, adică tocmai nuanţa care se regăseşte în numele modern. Acum mai bine de un secol, Élie de la Primaudaie dezvăluise existenţa unui cuvînt din limbajul „indigen" al mării: *asken*, care se apropie mult de *akhshaena*; dar el nu i-a acordat prea multă importanţă, astfel că meritul de a fi putut reconstitui etimologia exactă le-a revenit lui Boisacq şi Vasmer[11]. Navigatorii eleni, veniţi din Egeea în periplul obişnuit, al căror orizont era fragmentat de nenumărate arhipelaguri, traversează Strîmtorile şi se găsesc deodată într-un spaţiu necunoscut, fără insule şi peninsule, unde doar Crimeea şi Dobrogea le ofereau adăpost pe promontoriile lor. Ei reţin numele pe care îl aud pronunţat de popoarele iraniene pe care le întîlnesc pe ţărmuri, dar îl adaptează după propriul lor limbaj şi-i dau sensul care li se pare că i se potriveşte cel mai bine; doar apoi, pentru a-şi atrage protecţia zeilor, numele de rău augur este schimbat în sens opus, aşa cum în timpurile moderne Capul Furtunilor va deveni Capul Bunei Speranţe[12]. Romanii n-au făcut altceva decît să accentueze cuvîntul *pontus* (Πόντος), care caracterizează marea în general şi care a sfîrşit prin a lua în acest caz un sens particular, „pontic" fiind rezervat în zilele noastre Euxinului anticilor.

Nu este mai puţin sigur că originea însăşi a numelui ţine de o dublă influenţă, iraniană şi greacă, şi trebuie într-adevăr, aşa cum a observat Rostovtzev, să începem studiul problemei „pontice" cu „iranienii şi grecii"[13].

Dar evoluţia unui toponim are capricii ciudate; se pare că în epoca romană, probabil sub influenţa politicii lui Mithridate şi a regatului său din „Pont", care jucase la un moment dat un rol atît de însemnat, calificativul „euxin" ar fi fost aproape abandonat şi că s-ar fi spus în mod curent *pontus*, fără nici o altă precizare. Unii filologi admit în orice caz că de la acest cuvînt trebuie să derivăm numele ce i-l dădeau în evul mediu geografii arabi, care sînt primii ce îl menţionează pe hărţile şi în scrierile lor după sfîrşitul perioadei antice; este adevărat totuşi că etimologia: *Pontus-Bundus-Nitas* sau *Nitash* (numele dat în secolul al XII-lea Mării Negre pe harta mare a lui Idrisi[14]) poate părea îndrăzneaţă. În plus, *Bahr* sau *Bar al Nitas* ar fi în acest caz o tautologie, cele două nume avînd exact acelaşi sens, unul în arabă şi celălalt în greacă, deformat de o pronunţie defectuoasă. Se mai întîlnesc şi alte nume: *Bahr al Tarabazunda*, Marea Trapezuntului, care indică limpede drumul comerţului oriental, *Bahr al Kirim* care scoate în evidenţă importanţa Crimeei, uneori *Bahr al Rum*, Marea romanilor, rezervat îndeosebi Mediteranei, sau *Bahr al Khazar*, Marea chazarilor,

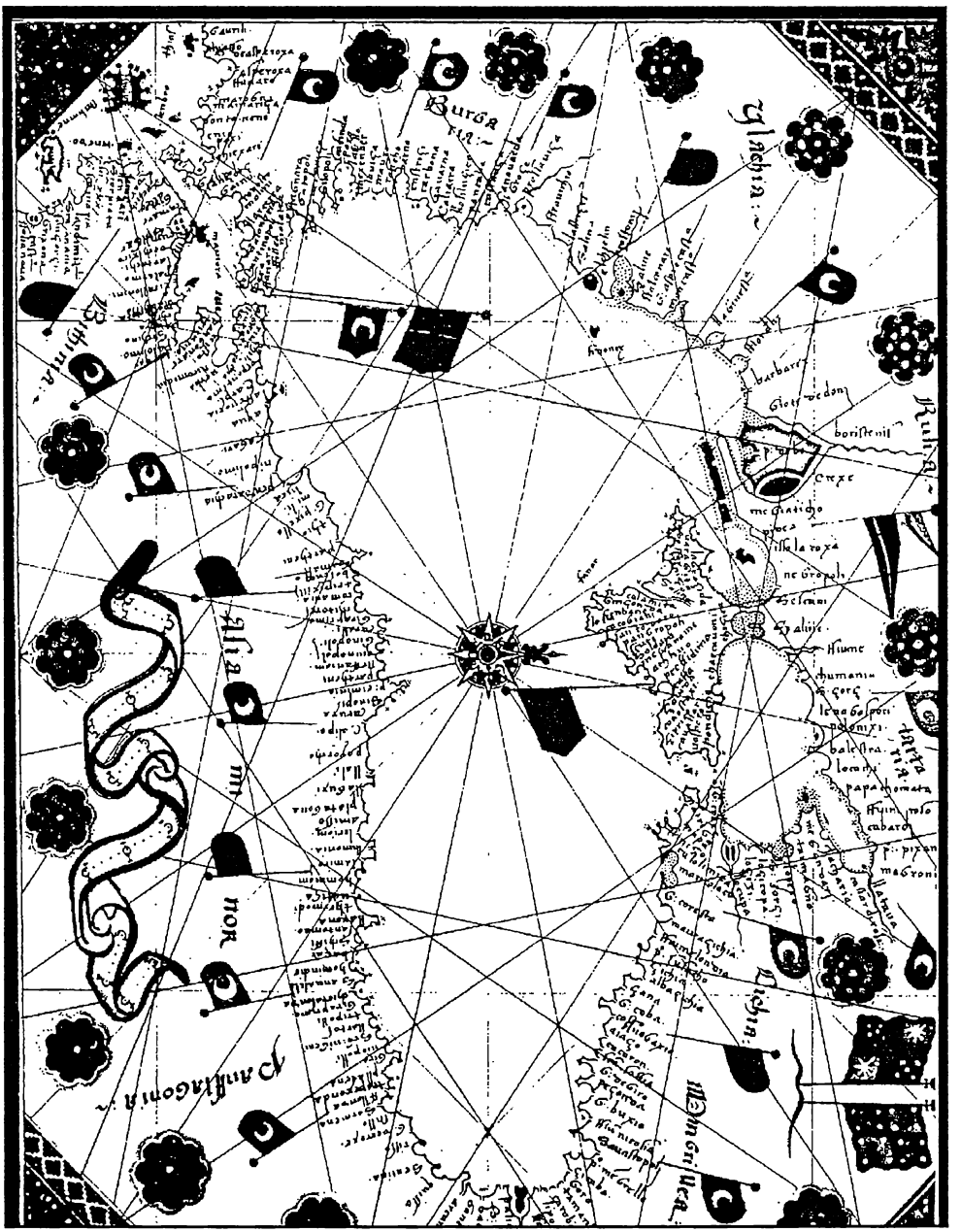

8. Harta Mării Negre executată de Georgio Calapoda în anul 1552.

care va rămîne numele Mării Caspice. Mai intră, de asemenea, în discuţie, *Bahr al Rus*, Marea ruşilor sau a varegilor[15], care pare tradus direct din greaca bizantină şi răspunde gravelor preocupări cauzate Bizanţului de incursiunile piraţilor nordici în secolele X şi XI; tot aici vine Villehardouin să caute acea „Mer de Rossie"[16]. Locuitorii de pe ţărmuri au avut această pronunţată tendinţă de a da denumirilor geografice sensul propriilor interese şi al căilor de comunicaţie; un cronicar polonez din secolul al XV-lea menţionează *mare Leoninum*, marea Lwów-ului, în momentul în care comerţul acestui oraş se orienta în special către Marea Neagră, prin porturile Moldovei sau ale Crimeei[17].

Abia în secolul al XIII-lea al erei noastre reapare sensul primitiv al numelui Mării Negre în apelativul dat de popoarele turco-tătare care au pus stăpînire pe ţărmurile ei: *Kara Deniz*. Dar deoarece, după unii orientalişti, *Kara* nu are numai semnificaţia de „negru, întunecat" – identic cu anticul *akhshaena* –, dar şi cea de „mare, puternic, de temut", nu este deloc de mirare că occidentalii, care au pătruns în această mare după cuceririle mongole, au botezat-o *„Mare Majus"*, *„Mar Maggiore"* sau *„Mer maiour"*, marea „cea mai mare", în loc de Marea Neagră. Şi într-adevăr, aceeaşi senzaţie este încercată de navigatorul venit din Sud şi care descoperă, după ce a traversat Bosforul, orizontul deschis în faţa lui, fără ca vreun profil insular să vină să-l întrerupă. După cum s-a observat recent, nu este nici o îndoială că din portulanele navigatorilor genovezi sau veneţieni a împrumutat cancelaria primilor domnitori munteni şi moldoveni numele de „marea cea Mare", care figurează în titlurile lor, ca limită extremă a posesiunilor deţinute la sfîrşitul secolului al XIV-lea.

Dar încă din această epocă se revine la sensul de culoare, care marcase primele impresii ale marinarilor străini la nordul Strîmtorilor. În greacă, *mavri thalassa* figura încă în 1265 în tratatul cu Veneţia; începînd cu 1338, *Mare nigrum* apare, de asemenea, în izvoarele occidentale. În timpurile moderne, *Kara Deniz* nu mai este decît Marea Neagră, *Černoe More* în rusă, *Marea Neagră* în română. Se revine astfel, după trei milenii, la sensul primitiv al iranianului *akhshaena*. De fapt, apele pontice, ca ale tuturor mărilor, îşi schimbă culoarea după cerul pe care-l reflectă în valurile sale. Dar aluzia se referă fără îndoială la anotimpul iernii, de o întindere excepţională pentru meridionali, şi la furtunile care făceau luni de zile navigaţia nesigură, în aşa măsură încît genovezii interziceau vaselor lor, în secolul al XIV-lea, să se aventureze aici, din noiembrie pînă în martie.

Originea numelui şi a evoluţiei sale, ale căror diverse faze le-am reamintit, pun problema esenţială pentru studiul Mării Negre şi a bazinului pontic: cea a raporturilor între Nord şi Sud. Caracterul de zonă de tranziţie între lumea mediteraneană, cu contururile precise, şi imensitatea stepelor euroasiatice este, de asemenea, trăsătura principală asupra căreia stăruie geograful. Şi pentru el, studiul originilor, în epocile formării geologice a globului, oferă mai multe elemente susceptibile să explice condiţiile actuale şi factorii fizici care determină permanenţele economiei şi chiar ale politicii[18].

Marea Neagră, aşa cum o cunoaştem din perioadele istorice, pare a nu fi decît una din rămăşiţele disparate ale unei întinderi marine cu mult mai vaste, „marea sarmatică" ce, în epoca terţiară şi în pliocen încă, acoperea un spaţiu imens, din Europa Centrală pînă la marginea Turkestanului actual. La sfîrşitul acestei epoci geologice convulsiile scoarţei terestre au împărţit în mai multe tronsoane această vastă întindere marină; bazinul Mării Negre a fost separat de cel al Caspicii, iar acesta, la rîndul lui, de cel al marelui lac de Aral. La începutul erei cuaternare

se produc mari seisme, care fac să se prăbușească podișul prin care Peninsula Balcanică era legată de Asia Mică; tocmai prin această crăpătură adîncită între Tracia și Anatolia s-a realizat un contact direct între Mediterana și Marea Neagră și prin el se scurg curenții care stabilesc circulația din una în alta.

Caracterul de tranziție între două lumi diferite a fost marcat astfel chiar și de relieful fizic. Harta scoate în evidență profunda depresiune întinsă de-a lungul litoralului septentrional al Asiei Mici și contrastul care îl opune țărmului opus al Rusiei Meridionale, unde marea pătrunde insesizabil în întinderea stepei. Marea de Azov, care prelungește pînă la gurile Donului această parte a Mării Negre, nu are în anumite puncte decît cincisprezece pînă la douăzeci de metri adîncime, astfel că au fost necesare lucrări ample pentru a amenaja porturile moderne de la Mariupol sau de la Taganrog; dimpotrivă, în centrul depresiunii care se deschide între Crimeea și Asia Mică, adîncimea atinge 2245 m. Calitatea apei nu este mai puțin caracteristică: în Mediterana concentrația sării este foarte mare și atinge o proporție de la 3,64 pînă la 3,93%; cea a Mării Negre nu depășește 1,9%. Trebuie evident să se țină seama de marile cantități de apă dulce, pe care atîtea fluvii – Dunărea, Niprul, indirect Donul – le varsă în chiuveta pontică; s-a calculat că, dacă cursul acestor fluvii ar fi secat, i-ar trebui nu mai puțin de trei mii de ani curentului Bosforului ca să-l umple din nou cu apa Mediteranei.

Examinarea litoralului oferă aceleași contraste. Anticii îi comparau conturul cu un arc scitic asimetric, unul din capetele sale fiind la Dioscurias, pe coasta Caucazului; în realitate el se află puțin mai la sud, la Batumi (Strabon, *Geografia*, II, 22). Coasta stîncoasă a Asiei Mici nu oferă navigației moderne decît un număr mic de golfuri, prea deschise și expuse vînturilor Nordului, bune fără îndoială pentru cabotaj și gata să primească vasele de mic tonaj ale navigației antice și medievale, dar nepregătite să adăpostească marile pacheboturi din zilele noastre; Trapezuntul, cap de linie al drumurilor din Asia Centrală, se detașează drept centrul de comerț cel mai înfloritor[19]. La vărsarea anticului Phasis, actualul port Batumi își datorează importanța conductelor petrolifere. Coasta abruptă de-a lungul Caucazului nu este deloc prielnică navigației: în antichitate, Dioscurias (Sukhum Kale) era o piață importantă; în zilele noastre, Novorosiisk este o bază navală de prim ordin. Coasta Crimeei, cu cutele sale muntoase, prezintă o serie de porturi naturale care au fost folosite în toate timpurile de către navigatori: Caffa sau Theodosia, Soldaia (Sudak), vechiul Cherson, înlocuit de Sevastopol, al cărui golf este un port ideal pentru o flotă de război[20]. Dacă se trece de strîmtoarea Kerci, sînt necesare amenajări speciale pentru a face accesibile porturile Mării de Azov marilor cargouri care vin aici să încarce grîul sau cărbunele din Ucraina. Îndreptîndu-ne spre vest, ajungem în regiunea porturilor de „liman", marcate de bancurile de nisip de la gurile marilor fluvii; în antichitate, Olbia de la gura Bugului și Tyrasul de la cea a Nistrului erau centrele cele mai frecventate. Condițiile moderne de navigație au impus înființarea porturilor artificiale de la Odessa și Constanța. Periplul se termină în Delta Dunării, care trebuie să facă obiectul unui studiu special: în evul mediu, actualul braț Sf. Gheorghe, apoi cel al Chiliei au fost principalele căi navigabile; cel al Sulinei a fost făcut accesibil în epoca modernă prin lucrările Comisiei Internaționale a Dunării, dar amenință totuși și să se umple cu nisip dacă lucrări permanente nu îi curăță neîncetat marginile. Pe coasta meridională a Dobrogei promontoriul Caliacra adăpostește porturile Cavarna și Balcic, în timp ce coasta bulgară oferă navigatorului resursele naturale ale golfurilor Varna și Burgas.

Regimul climei prezintă aceleaşi contraste şi aceleaşi tranziţii. La nordul Mării Negre, rigorile extremelor continentale cuprind Ucraina şi România, fiind atenuate puţin spre litoral, dar accentuîndu-se pe măsură ce se pătrunde înăuntrul continentului. O excepţie marcantă o constituie „riviera rusă" din Crimeea, la adăpostul munţilor Iaila; ea oferă călătorului peisaje mediteraneene, care i-au atras pe greci în antichitate şi pe italieni în evul mediu. La nord-vest de Caucaz, o altă regiune de coastă este bîntuită atît de des de ploi şi dezvoltă o vegetaţie atît de luxuriantă, încît geografii sovietici nu au ezitat să o califice drept „subtropicală". Dar cu cît se înaintează spre vest, de-a lungul malului anatolian, cu atît regimul ploilor descreşte mai mult, pentru a se apropia de climatul uscat al litoralului mediteranean, în timp ce podişurile din interiorul Asiei Mici constituie, din punct de vedere climatic corespondentul exact al Sierras-urilor Peninsulei Iberice[21].

Îndeosebi ca centru al traficului şi al drumurilor bazinul pontic realizează cel mai bine imaginea unei răscruci deschise tuturor influenţelor. Două mari căi se îndreaptă de la malurile Mării Negre către Asia Centrală: una, cea mai veche, are ca punct de plecare porturile Crimeei, merge de-a lungul Mării de Azov, urmează cursul Donului, se îndreaptă prin stepă către vărsarea Volgăi şi, trecînd între Ural şi Caspica, se abate spre Turkestan, pentru a regăsi în inima marilor masive muntoase ale Asiei marginile misterioase ale ţării serilor, strămoşii actualilor chinezi. Acesta este „drumul mătăsii" venit din Extremul Orient, care a fost parcurs de caravanele negustoreşti din antichitatea cea mai îndepărtată pînă în secolul lui Pegolotti.

Cealaltă cale, deşi mai puţin frecventată în epoca antică, nu este mai puţin însemnată ca alte căi de tranzit din evul mediu. Ea pleacă tot din Asia Centrală, traversează podişul iranian şi ajunge de la Tebriz la Trapezunt pe Marea Neagră. De ea se leagă o altă reţea rutieră, care uneşte acelaşi litoral pontic de Golful Persic şi de Siria.

La aceste mari drumuri ale traficului intercontinental se adaugă altele, care, deşi mai puţin lungi, dobîndesc totuşi o importanţă de prim ordin. Anticii ştiau că pe Borysthenes se putea naviga cu uşurinţă, iar bizantinii cunoşteau cataractele Niprului. Pe acolo coborau din Extremul Nord şi de pe malurile Balticii îndrăzneţii varegi, fascinaţi de strălucirea „oraşului păzit de Dumnezeu", Constantinopolul cu infinitele sale bogăţii[22]. În sfîrşit, mai puţin frecventat în antichitate şi evul mediu, dar oferind o cale de comunicaţie uşoară navigaţiei moderne, cursul Dunării leagă Europa Centrală de Orient, iar regimul aplicat la vărsarea sa în Marea Neagră este una din marile probleme europene ale vremurilor noastre[23].

Aceste căi, ducînd către toate punctele orizontului, sînt drumuri terestre, cel mult de navigaţie fluvială; de fapt singura cale maritimă care ajunge la Marea Neagră este cea a Strîmtorilor, care o leagă de Marea Egee. Importanţa incontestabilă a traficului lor confirmă, de altminteri, în întregime ingenioasa teorie a unui specialist în problemele maritime, acea „lege a istmurilor" pe care Victor Bérard o aplica într-una din lucrările sale în special studiului epocii antice şi medievale: el scotea în evidenţă preferinţa acordată atunci de călători şi negustori itinerariilor terestre, care puteau fi parcurse în orice anotimp, în vreme ce navigaţia prezenta riscuri considerabile şi dispunea de mijloace de orientare şi de bord din cele mai rudimentare[24]. Pînă la începutul secolului al XIX-lea, călătorii în Orientul Apropiat sînt văzuţi luînd mai curînd calea uscatului, care nu necesita decît traversarea Strîmtorilor, pentru a ajunge din Europa în Asia, decît să

aştepte vînt favorabil pentru a înfrunta traseul maritim. Exista desigur riscul de a întîlni tîlhari în defileele Balcanilor sau ale Anatoliei, dar marea nu era şi ea infestată de piraţi?

Această lege a istmurilor scoate la lumină întreaga importanţă a Mării Negre ca centru al comerţului internaţional în antichitate şi în evul mediu şi explică, de asemenea, pînă la un anumit punct declinul său în epoca modernă. Drumurile care converg către ea sînt drumurile continentale cele mai lungi cunoscute de oameni în acele timpuri, iar traficul maritim se limitează în general la o navigaţie de-a lungul coastei, fără a înfrunta marea deschisă, ce inspira atîta teamă navigatorilor.

Pe de altă parte, ritmul schimburilor nu priveşte numai mărfurile importate din Orient sau din Extremul Orient, ori blănurile din Extremul Nord. Regiunile din jurul Mării Negre au furnizat întotdeauna produse naturale foarte căutate pe piaţa mediteraneană, care la rîndul ei exporta acolo articole cerute de indigeni. În antichitate, ca şi în evul mediu, grîul, peştele, ceara şi sclavii din ţinuturile pontice găseau un bun plasament în comerţul Greciei şi al Italiei; la fel, ceramica din epoca clasică, vinurile greceşti sau postavurile italiene găseau cumpărători în coloniile negustoreşti de pe malurile Mării Negre. S-a stabilit astfel un fel de economie complementară, care explică interesul puterilor meridionale pentru bazinul pontic, din îndepărtatele zile ale talassocraţiei ateniene pînă la pătrunderea bizantină, expansiunea colonială a Genovei şi Veneţiei şi cucerirea otomană, sau, mai aproape de noi, pînă la deschiderea Strîmtorilor pentru comerţul occidental în ultimii ani ai secolului al XVIII-lea şi prima jumătate a secolului al XIX-lea. Dacă vreodată pavilionul de luptă a venit în urma mărfurilor, aceasta s-a întîmplat în timpul războiului Crimeei.

Aceste mişcări periodice de la sud la nord, ce alcătuiesc un fel de ritm ciclic de flux şi reflux, economic şi politic, într-o mare în care, de altfel, mareea lipseşte, determină, de asemenea, diviziunile cronologice ale subiectului nostru. În epoca antică se pot distinge două perioade principale: una este caracterizată prin activitatea simultană a iranienilor şi a grecilor, prin colaborarea Imperiului scitic, stabilit pe litoralul nordic al Euxinului, cu coloniile greceşti, cărora el le asigură minimul de securitate indispensabil negoţului. După căderea Imperiului iranian, căruia îi succed monarhiile elenistice ale Pontului şi ale Bosforului Cimerian, Roma este cea care impune pacea şi ordinea în spaţiul pontic, prin prezenţa garnizoanelor şi a escadrelor sale.

În evul mediu, dacă ar fi să urmăm cronologia tradiţională, Marea Neagră este supusă hegemoniei Bizanţului şi acordului cu chazarii, pe care vin să-i zdruncine, în secolul al X-lea, atacurile repetate ale varegilor, verii normanzilor, ce îşi fac în acelaşi timp apariţia în Europa Occidentală. În cele din urmă se stabilesc relaţii paşnice, care marchează cu influenţa lor fecundă dezvoltarea civilizaţiei ruso-bizantine din secolul al XI-lea. Dubla invazie turcă, cea a selgiucizilor din Asia şi cea a pecenegilor, apoi cea a cumanilor, în Rusia Meridională, vine să pună capăt acestei înfloriri. Marile drumuri comerciale sînt închise de această nouă invazie a nomazilor şi anarhia se instalează pe litoralul Mării Negre. Iată, cu toate acestea, că, în secolul al XIII-lea, armatele lui Gingis-han supun întreaga Asie legilor lor, de la mările Chinei pînă la Dunăre. Numaidecît, aşa cum altădată Imperiul iranian atrăgea pe greci şi le favoriza negoţul, Imperiul mongol acordă protecţie negustorilor italieni şi le înlesneşte amplasarea de colonii; o nouă eră de prosperitate se deschide pentru comerţul internaţional în bazinul

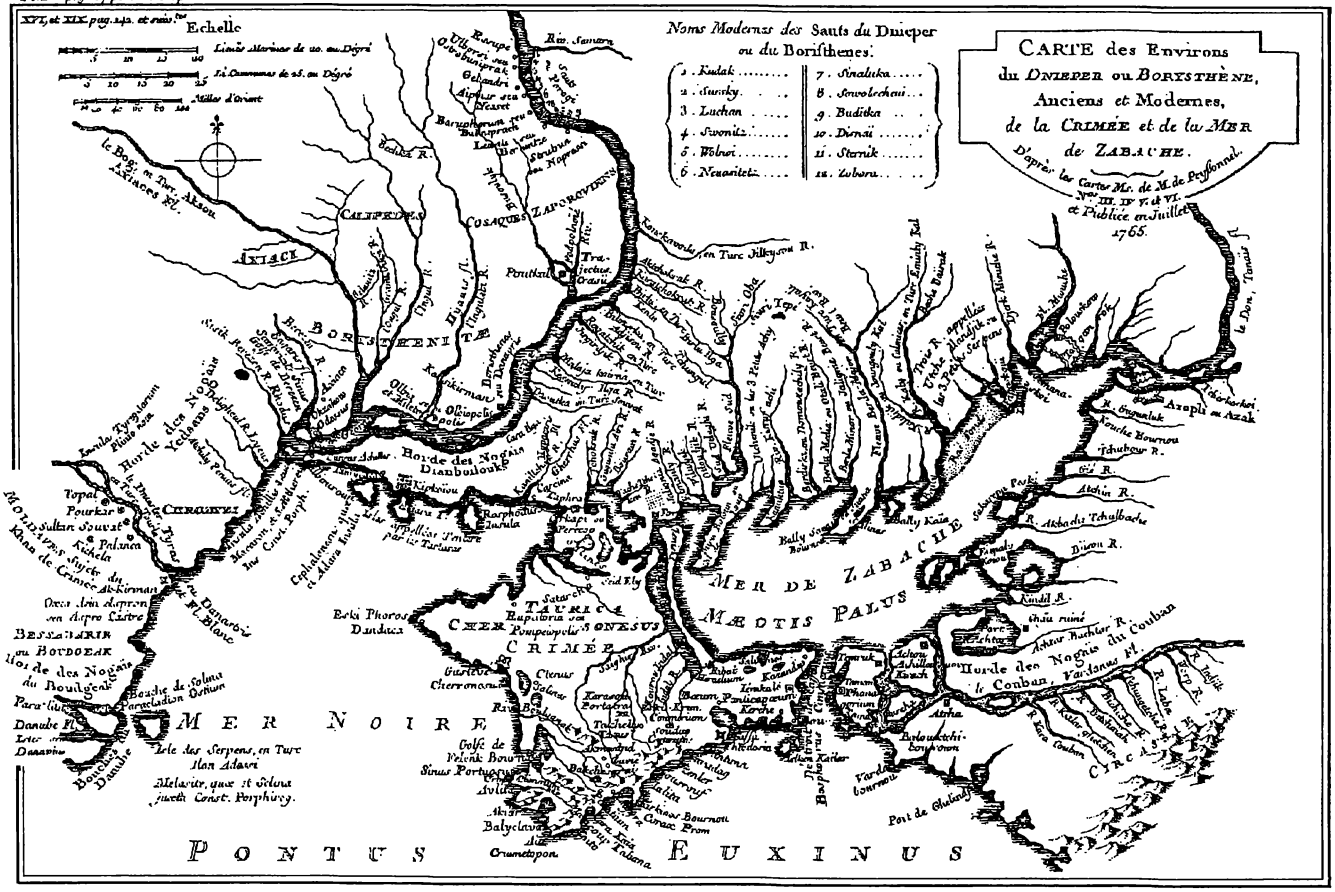

9. Hartă a spațiului nord-pontic publicată în 1765 de Charles de Peyssonnel, fost consul al Franței în Hanatul tătarilor din Crimeea.

Mării Negre. În ciuda depresiunilor și a crizelor, volumul comerțului rămîne considerabil, pînă la căderea cetăților care apărau așezările venețiene și genoveze.

Tot dinspre Sud vine impulsul menit să schimbe fața lucrurilor: la mijlocul secolului al XV-lea, cucerirea otomană învinge toate obstacolele, dobîndește Constantinopolul și-și întinde stăpînirea asupra țărmurilor Mării Negre, de la Trapezunt pînă în Crimeea și Moldova. *Kara Deniz* devine timp de trei secole un lac turcesc, ale cărui resurse constituie monopolul exclusiv al aprovizionării capitalei sultanilor, a Seraiului și a armatelor Porții.

Dar, la sfîrșitul secolului al XVIII-lea, dubla presiune exercitată de Rusia, pe de o parte, și de puterile occidentale, pe de altă parte, forțează barajul impus de turci și redeschide Strîmtorile pentru un comerț larg. Chestiunea Orientului este de acum încolo la ordinea zilei și regimul Strîmtorilor este unul din elementele ei principale; conferințele de la Londra, de acum mai bine de un secol, îi consacră valoarea internațională. Dar lupta este angajată între tendințele politicii ruse și cele, opuse, ale altor puteri europene: de la războiul Crimeei la conflictele balcanice și la marile conflagrații mondiale din secolul nostru, chestiunea Strîmtorilor situează bazinul pontic în centrul evenimentelor. Problemele păcii și ale libertății mărilor și fluviilor nu sînt mai puțin strîns legate de ea în zilele noastre.

Aceste alternanțe nu fac decît să scoată mai bine în evidență factorii de stabilitate și de echilibru în această istorie de treizeci de secole, aceste „permanențe" a căror influență constantă asupra evoluției omenirii încerca Iorga să o demonstreze[25]. Ele ar fi suficiente ca să justifice, dacă ar mai fi nevoie, observația istoricului american Gibbons, de la începutul acestui secol, că „atîta timp cît va fi grîu în cîmpiile Rusiei și apă în Marea Neagră, va exista o chestiune a Strîmtorilor"[26]. Această regulă se aplică, de altminteri, într-o egală măsură, sectorului dunărean, care privește în mod particular istoria României.

Dacă se încearcă să se definească factorii permanenți ai acestei istorii și să i se determine cadrul, este cu adevărat imposibil să se țină seama de cele două elemente fundamentale ale geografiei fizice a acestei regiuni, care atîrnă cu toată greutatea lor în balanța intereselor economiei și ale politicii: muntele și marea.

Primele embrioane ale voievodatelor Țării Românești și Moldovei s-au format în inima Carpaților, în ultimele secole ale evului mediu, dar ele nu și-au atins deplina dezvoltare decît atunci cînd au reușit să-și întindă stăpînirea pînă la Dunăre și pînă la „Marea cea Mare". Dintre cele două state românești, Moldova pare a fi o rezultantă naturală și logică a căilor de comunicație care se îndreptau dinspre piețele Poloniei și ale Europei Centrale spre Marea Neagră. Securitatea traficului din secolul al XIV-lea cerea prezența unei organizații politice și a unei autorități riguroase, în măsură să stăvilească acțiunea nomazilor din stepele vecine; se poate spune că aici, mulțumită unei conjuncturi politice determinante, cruciada monarhiilor creștine împotriva Imperiului islamizat al Hoardei de Aur este în fond drumul care a creat statul[27].

Dar aceasta nu este singura concluzie la care ne putem opri. Se pare că însăși libertatea țării noastre ar fi fost într-o strînsă dependență de accesul ei la mare, cu condiția ca să se poată totuși naviga liber. Încă din 1478, ambasadorul lui Ștefan cel Mare se exprima în acești termeni în fața senatului din Veneția. „Căci sînt sigur că Turcul iarăși va veni împotriva mea, în vara aceasta, pentru cele două locuri ale mele, Chilia și Monchastro*, care îi sînt foarte cu supărare [...]

* Cetatea Albă (Akkerman) de la vărsarea Nistrului.

Şi Înălţimea Ta te poţi gîndi că aceste două locuri sînt toată Moldova, şi Moldova cu aceste două locuri este un zid pentru ţara ungurească şi ţara leşească. Afară de aceasta, eu zic şi mai mult că, de se vor păstra aceste două cetăţi turcii vor pierde şi Caffa şi Crîmul şi va fi uşor lucru [...]"[28]. Aici se află schiţa unei politici „pontice", pe care o sublinia alianţa voievodului moldovean cu casa de Mangup din Crimeea şi care lasă să se întrevadă încă din această epocă o strînsă interdependenţă între soarta Principatelor române şi cea a litoralului Mării Negre. Fără a dori în nici un mod să încurajez tendinţe imperialiste care nu au bîntuit decît imaginaţiile cele mai dereglate, nu este mai puţin evident că politica unui stat român independent nu ar putea să se dezintereseze de problema Strîmtorilor, prelungire naturală a Deltei dunărene, ca şi de existenţa bazelor navale şi aeriene care domină spaţiul pontic. Acesta este, dincolo de frontierele propriu-zis politice, un „spaţiu de securitate"[29], adesea invocat în zilele noastre de către marile puteri, dar cu mult mai indispensabil, dacă se poate spune aşa, libertăţii şi vieţii statelor de o mai mică importanţă şi de o întindere mai redusă. Este ceea ce înţelesese în 1856 Congresul de la Paris şi, într-o oarecare măsură, şi conferinţa de la Lausanne în 1923.

Vicisitudinile istoriei româneşti aduc o dovadă convingătoare în sprijinul acestei teze. Progresele supunerii faţă de dominaţia otomană sînt marcate: în 1484 de căderea Chiliei şi Cetăţii Albe, care închid accesul la Marea Neagră, în 1526 de cucerirea Ungariei, care suprimă apărarea naturală alcătuită de podişul transilvănean; în 1538 prin anexarea Buceagului şi prezenţa garnizoanelor turceşti pe cursul inferior al Nistrului pînă la Tighina sau Bender. Din această epocă datează preponderenţa Porţii în problemele interne ale Principatelor române.

Întoarcerea la libertate urmează aceleaşi etape: tratatul de la Adrianopol, din 1829, ridică ipoteca grea care o reprezenta pentru economia moldo-valahă aprovizionarea forţată a Constantinopolului, cu preţul monopolului impus de agenţii fiscului otoman. Congresul de la Paris, acordînd Principatelor Unite deplina stăpînire a gurilor Dunării, subliniază interesul european pentru acestea. În 1878, congresul de la Berlin recunoştea României independente stăpînirea celei mai mari părţi a Dobrogei, care îi asigura o cale maritimă, şi menţinea la gurile Dunării regimul Comisiei Internaţionale.

Cînd, în mai 1918, Puterile Centrale, profitînd de victoria momentană în Est, au dictat României condiţiile lor prin tratatul de la Bucureşti, ele puneau stăpînire pe aceleaşi poziţii care asiguraseră avîntul acestei ţări spre libertate: creasta Carpaţilor şi, prin Dobrogea, accesul la mare. Cîteva luni mai tîrziu, victoria forţelor Antantei deschidea României o întindere mai mare a litoralului Mării Negre şi îi garanta, o dată cu podişul transilvănean, realizarea unităţii naţionale. Împrejurările mai recente sînt prezente încă în toate memoriile. Ele confirmă o dată mai mult importanţa fundamentală a problemelor Mării Negre şi a Dunării pentru dezvoltarea unui stat român independent, în deplină stăpînire a tuturor resurselor sale economice şi în măsură să-şi valorifice liber aspiraţiile legitime într-un spaţiu naţional.

Bibliografie sumară: A. PHILIPPSON, *Das Mittelmeergebiet*[4], Leipzig, 1922; *Ţara socialismului*, în *Anuarul U.R.S.S.-lui* (în rusă), 1941; J.H. MORDTMANN, *Kara Deniz*, în *Encyclopédie de l'Islam*; L. de SAUSSURE, *L'origine des noms Mer Rouge, Mer Blanche et Mer Noire*, în *Le Globe*, XLIII; V. BÉRARD, *Les Phéniciens et l'Odyssée*, I, Paris, 1902; M. VASMER, *Die Iranien in Südrussland*, Leipzig, 1923.

Note

1. J. Pirenne, *Les grands courants de l'histoire universelle*, I, *Des origines à l'Islam*, Neuchâtel, 1944; II, *De l'expansion musulmane au traité de Westphalie*, Neuchâtel-Paris, 1946. Am citat aici numai primele două volume ale lucrării, singurele consultate și totodată recenzate de Gheorghe Brătianu. Alte cinci volume au apărut ulterior, ultimul în 1956. Concepția lui Jacques Pirenne (1891-1972) despre contradicția dominantă a umanității, cea dintre civilizația continentală și cea maritimă, este discutabilă.
2. N. Iorga, *Essai de synthèse de l'histoire de l'humanité*, Paris, I, 1926; II, 1927; III, 1928; IV, 1928. Gh.I. Brătianu desemna lucrarea ca o „formulă îndrăzneață și aproape anacronică în vîrsta lucrărilor colective din celelalte țări" (*Nicolae Iorga și istoria universală*, în idem, *Nicolae Iorga (Trei cuvîntări)*, București, 1944, p. 12).
3. N. Iorga, *Chestiunea Dunării (Istorie a Europei Răsăritene în legătură cu această chestie)*, Vălenii de Munte, 1913.
4. Idem, *Chestiunea Mării Mediterane (Istorie a Europei de Miazăzi în legătură cu această chestiune)*, Vălenii de Munte, 1914.
5. Idem, *Chestia Oceanelor*, București, 1919. Despre cele trei lucrări enumerate mai sus și despre o a patra, care întregește ciclul prelegerilor ținute de Nicolae Iorga la Școala de Război (*Chestiunea Rinului (Istorie a Europei Apusene în legătură cu această chestie)*, Vălenii de Munte, 1912), Gh.I. Brătianu face următoarea apreciere: „Privite în cadrul lor geografic, chestiunile Rinului, ale Dunării și Mării Mediterane, a Oceanelor, deschideau cercetării sale zări tot mai largi și cîmpuri tot mai întinse" (*op.cit.*, p. 11).
6. Metchnikov, *La civilisation et les grands fleuves historiques*, Paris, 1889, p. 156-160 (apud Gh.I. Brătianu, *Criza ideii de progres* (extras din *Minerva*, 1927-1928), Iași, 1928, p. 48, nota 2).
7. J.G. Frazer, *L'homme, Dieu et l'immortalité*, trad. P. Sayn, Paris, 1928, p. 36.
8. Ideile de mai sus se găsesc schițate deja în *CMN*, p. 8-10: „Încă mai demult unii cugetători au căutat să întrevadă istoria universală în cadrele acestor concepțiuni geografice, să parcurgă etapele istoriei universale coborînd cursul marilor fluvii și continuarea lor firească, adică mările [...] Dacă într-adevăr ne gîndim la această latură în evoluția istoriei universale, desigur o putem împărți în diferite epoci, în cadrele geografice ale unei mări sau vreunui ocean; cine ar putea de pildă tăgădui că istoria antică, cel puțin a Europei, se grupează în jurul Mediteranei? Numele însuși al acestei mări este o dovadă: „Marea din mijlocul pămîntului", cunoscut atunci.

   Această Mediterană a văzut înflorind pe rînd pe țărmurile ei civilizația feniciană, grecească, civilizația Imperiului roman, care a cuprins-o toată și al cărui centru a fost, pentru ca pe urmă, în cursul secolelor medievale, Bizanțul să împartă stăpînirea ei pe de o parte cu năvălirile arabe, iar pe de altă parte cu expansiunea Cruciatelor.

   Dar și această perioadă și-a avut declinul și vremea de trecere spre epoca modernă a însemnat interese pentru alte ținuturi, alte mări, a deschis alte drumuri spre țările încă necunoscute ale Occidentului. Și atunci am văzut deplasîndu-se centrul vieții economice, încetul cu încetul, din Mediterana spre Atlantic.

   Istoria modernă este o problemă a Oceanului Atlantic. De altminteri, numele porturilor mai însemnate jalonează această evoluție". Fragmentul citat face parte din prelegerea inaugurală a cursului intitulat „Chestiunea Mării Negre", fiind susținută la Universitatea din București la 15 decembrie 1941 și publicată cu infime modificări în *Cuget moldovenesc*, XI, 1942, 8-9, p. 3-15.
9. Citatul este din Gh.I. Brătianu, *Criza ideii...*, p. 48.
10. Cf. idem, *La mer Noire, plaque tournante du trafic international à la fin du Moyen Âge*, în *RHSEE*, XXI, 1944, p. 36-69.
11. E. de la Primaudaie, *Études sur le commerce au Moyen Âge. Histoire du commerce de la Mer Noire et des colonies génoises de la Krimée*, Paris, 1848, p. 5. E. Boisacq, în *Revue belge de philologie et d'histoire*, III, 1924, p. 315; M. Vasmer, *Osteuropäische*

Ortsnamen, în *Acta et commentationes Universitatis Dorpatiensis*, I, 1921, p. 1-6 (apud *Commerce génois*, p. 16, nota 3). Pentru semantica denumirii şi modalităţile sale de transmitere, cf. şi J. Bačić, *Red Sea – Black Russia. Prolegomena to the History of North Central Eurasia in Antiquity and the Middle Ages*, New York, 1995, p. 195-197; R. Schmitt, *Considerations on the Name of the Black Sea: What can the Historian learn from it?*, în *Hellas und der griechische Osten. Studien zur Geschichte und Numismatik der griechischen Welt. Festschrift für Peter Robert Franke zum 70. Geburtstag*, ed. W. Leschhorn, A.V.B. Miron şi A. Miron, Saarbrücken, 1996, p. 219-224.

12. Aşa cum relevă O. Lampsides (*Byzantinische Zeitschrift*, 65, 1972, p. 438), şi termenul πόντος ar avea o paralelă sanscrită, unde „panth" înseamnă „drum". Prin urmare, Εὔξεινος Πόντος ar însemna „drumul cel negru întunecat", ceea ce arată că numele modern al mării – Μαύρη Θάλασσα – nu este decît o versiune nouă a vechii denumiri. Cuvîntul πόντος, fără εὔξεινος, apare încă la Xenophon (*Anabasis*) (*Ibidem*).
13. M. Rostovtzeff, *Iranians and Greeks in South Russia*, Oxford, 1922.
14. K. Miller, *Weltkarte des Idrisi*, Stuttgart, 1928. Cf. şi A. Jaubert, *Géographie d'Édrisi*, II, Paris, 1840, p. 404.
15. V.M. Beilis, *Сведения о Черном Море в сочинениях арабских географов IX-X вв.*, în *Ближний и Средний Восток*, Moscova, 1962, p. 21-28.
16. Villehardouin, *La conquête de Constantinople*, în *Historiens et chroniqueurs du Moyen Âge*, ed. A. Pauphilet şi E. Pognon, Paris, 1952, p. 133. Pentru alte atestări medievale ale „Mării ruşilor" în izvoare occidentale, islamice şi vechi-ruseşti, cf. Al. Soloviev, *Mare Russiae*, în idem, *Byzance et la formation de l'État russe (Variorum reprints)*, Londra, 1979, XIII, p. 1-12.
17. Desigur că este avut în vedere Jan Dlugosz, care, pe lîngă *Pontus Euxinus* şi *Mare Nigrum*, utilizează şi denumirea de *Mare Leoninum*. Cf. Ioannis Dlugossii *Annales seu cronicae incliti regni Poloniae*, *Liber I et II*, ed. I. Dabrowski, Varşovia, 1964, p. 87 şi 110.
18. Cf. A. Philippson, *Das Mittelmeergebiet. Seine geographische und kulturelle Eigenart*, Leipzig, 1904.
19. Necesitatea amenajărilor portuare la Trapezunt s-a impus încă din antichitate. Astfel de amenajări au fost făcute în vremea domniei lui Hadrian. Cf. O. Lampsides, *op. cit.*, p. 438-439.
20. Consideraţiile asupra centrelor de pe coasta Crimeei au la bază propriile sale observaţii făcute cu ocazia vizitării lor în vara anului 1942. Cf. G.I. Brătianu, *Notes sur un voyage en Crimée*, în *RHSEE*, XIX, 1942, 1, p. 176-182.
21. Pentru cadrul fizic general al Mării Negre şi îndeosebi pentru litoralul său vestic, cf. N.K. Mogilianskij, *Материалы для географии и статистики Бессарабiи*, Chişinău, 1913, p. 28-37; *Contributions roumaines à l'étude de la mer Noire*, red. M. Semenescu, Bucureşti, 1966; I. Sîrcu, *Geografia fizică a Republicii Socialiste România*, Bucureşti, 1971; I. Ujvári, *Geografia apelor României*, Bucureşti, 1972, p. 159-176; Al. Roşu, *Geografia fizică a României*, ed. a 2-a, Bucureşti, 1980, p. 138-142 şi 185-187.
22. Constantinus Porphyrogenitus, *De administrando imperio*, ed. Gy. Moravcsik-R.J.H. Jenkins, Washington, 1967, p. 56-63.
23. D.A. Sturdza, *Les travaux de la commission européenne des Bouches du Danube, 1859-1911. Actes et documents*, Viena, 1913; E. Morpurgo, *Danubio. Saggio critico della questione danubiana*, Bologna, 1927; H. Hajnal, *Le droit du Danube international*, Haga, 1929; Ş. Rădulescu-Zoner, *Dunărea, Marea Neagră şi Puterile Centrale, 1878-1898*, Cluj-Napoca, 1982.
24. Pentru aşa-zisa „lege a istmurilor", cf. V. Bérard, *Les Phéniciens et l'Odyssée*, I, Paris, 1902, p. 78. Cf. şi *CMN*, p. 23-24.
25. N. Iorga, *Les permanences de l'histoire*, în *RHSEE*, XV, 1938, 7-9, p. 205-222.
26. H.A. Gibbons, *The Foundation of the Ottoman Empire*, Oxford, 1916, p. 152. Aprecierea menţionată este citată în mai multe lucrări anterioare: G.I. Brătianu, *Les origines de la guerre de Curzola (1294-1299) entre Gênes et Venise* (extras din *Mélanges d'histoire générale*, I, Cluj, 1927), p. 16; *Commerce génois*, p. 287; *CMN*, p. 27 şi 613.

27. Ideea constituirii statului moldovenesc ca o necesitate pentru asigurarea securităţii căilor de comerţ ce uneau pieţele central-europene de acelea nord-pontice apare limpede creionată la N. Iorga, *Drumurile de comerţ creatoare ale statelor româneşti*, în *Buletinul Institutului Economic Românesc*, VI, 1927, 9, p. 467; idem, *La place des Roumains dans l'histoire universelle*, I, Bucureşti, 1935, p. 194 (*Locul românilor în istoria universală*, ed. R. Constantinescu, Bucureşti, 1985, p. 146), fiind dezvoltată în diferite lucrări şi de Gh.I. Brătianu (Cf. nota 21 de la Capitolul XIII). În istoriografia românească din ultimele decenii această opinie nu a avut în general aderenţă.
28. Un pasaj mai redus din mesajul lui Ştefan cel Mare către senatul Veneţiei este redat şi la p. 325 din *MN*, dar traducerea în franceză este puţin diferită. Am reprodus aici textul traducerii româneşti a scrisorii din 1478, citat de Gh.I. Brătianu în mai multe rînduri: *Securitate colectivă şi echilibru regional în politica lui Ştefan cel Mare*, în *Mişcarea*, XXVIII, 1789, 26.5.1937, p. 1 (Retipărit şi în *Mişcarea Mehedinţului*, II, 10, 1.6.1937, p. 1); *Moldova* (Conferinţă ţinută la Universitatea Liberă din Bucureşti, la 28.11.1941), în *Cuvinte către români. Zece conferinţe şi prelegeri*, Bucureşti, 1942, p. 175; *Problema trecutului românesc* (Conferinţă ţinută la Ateneul Român – Filiala Timişoara, la 27.6.1943), Bucureşti, 1943, p. 18-19; *CMN*, p. 28 şi 610; *Ideea voievodală. Conferinţă ţinută la Universitatea Liberă în 27 martie 1944* [Bucureşti, 1944], p. 15, pe care l-a preluat de la N. Iorga, *Scrisori de boieri, scrisori de domni*, ed. a 3-a, Vălenii de Munte, 1931, p. 172-173. O variantă italiană a scrisorii, însoţită de o traducere parţial diferită de aceea a lui Iorga, este publicată de I. Bogdan, *Documentele lui Ştefan cel Mare*, II, Bucureşti, 1913 (pasajul reprodus de Brătianu este la p. 346 şi 350).
29. Despre problema aşa-numitului „spaţiu de securitate" Gheorghe Brătianu făcuse unele referiri în lecţia inaugurală a cursului dedicat trecutului Mării Negre: „În spaţiul nostru de securitate intră [...] problema Strîmtorilor, prelungirea gurilor Dunării şi a Porţilor de Fier, care îi regulează cursul, după cum intră şi aceea a bazelor aeriene şi navale ale Crimeei. Nu ne poate fi indiferent, chiar dincolo de hotarul nostru, cine le stăpîneşte.

Gîndiţi-vă la ce a urmat epocii lui Ştefan cel Mare, la etapele în care s-a desfăşurat atît de repede procesul de supunere a pămîntului românesc de către puterea ascendentă a împărăţiei otomane: la 1484 Chilia şi Cetatea Albă, la 1526 prăbuşirea Ungariei, deci întoarcerea munţilor, la 1540 cuprinderea Bugeacului şi a Nistrului; din momentul acesta ţările noastre stau tot mai strîns sub apăsarea directă a uriaşei puteri otomane.

Invers, cum s-a cîştigat libertatea românească? Ea ne înfăţişează, în secolul trecut, două etape: una de importanţă economică, anul 1829, tratatul de la Adrianopol, care deschide negoţului porturile noastre; alta de însemnătate politică, anul 1856, care ne statorniceşte rolul european la gurile Dunării.

De ce a voit Rusia, cu orice chip, să ne reia în 1878 cele cîteva mii de verste ale judeţelor din Basarabia de Miazăzi, dacă nu ca să îngrădească această libertate, s-o mărginească şi s-o supună controlului ei?

Venind mai aproape de vremurile noastre, să ne întoarcem de pildă cu gîndul la mai 1918 (Pacea de la Bucureşti); ce ne-au impus învingătorii din acel moment? Unde au căutat să mărginească întinderea vieţii noastre naţionale? Spre munte şi mare: în Carpaţi şi în Dobrogea.

Ce a dobîndit ca elemente esenţiale România Mare cîteva luni mai tîrziu? Muntele şi marea.

Să căutăm, cu toate că gîndul este greu de acceptat, să ne lămurim geopolitic, fenomenele şi mai apropiate de noi din anul trecut [1940 – n.n.]. Ţara noastră, într-o anumită conjunctură, suporta duşmănii dintr-o parte şi neîncredere din alta; cum s-a soldat acest proces? Unde? Tot în aceleaşi puncte: muntele şi marea.

Deci, concluzia la care ajungem, care este o concluzie geopolitică prin definiţie, [...] se poate formula astfel: [în] istoria noastră, munţii ocupaţi şi marea închisă ne sugrumă libertatea şi viaţa naţională. Deci, o concluzie logică: marea liberă şi munţii în mîinile noastre sunt pentru noi nu numai spaţiul vital, dar condiţiuni vitale, sunt elemente însăşi ale existenţei noastre" (*CMN*, p. 29-31. Cf. şi *Cuget moldovenesc*, XI, 1942, 8-9, p. 14-15).

Comentariile făcute pe marginea acestor pasaje din curs în oficiosul german *Voelkischer Beobachter* din 30.12.1941, care în mod surprinzător descifra în ele tendinţe de extindere teritorială a României în zona litoralului de la est de Nistru (*CMN*, p. 34-35), l-au determinat pe Gheorghe Brătianu să revină cu precizări, în legătură cu problemele expuse, chiar în cursul următor, programat la 12 ianuarie 1942, unde arăta că „din unele din frazele citate [în ziar – n.n.] rezultă o înţelegere care poate depăşeşte gîndul" său *(CMN*, p. 35-36). Întrucît specificările privind „spaţiul de securitate" sînt revelatoare pentru concepţiile politice ale lui Gh.I. Brătianu – cu virtuţile şi limitele lor –, considerăm util să le reproducem:

„Cuvîntul «spaţiu» este la modă. Am putea distinge mai multe feluri de spaţii. Desigur, noţiunea cea mai simplă, care are nevoie de cele mai puţine definiţiuni, este aceea a «spaţiului etnic», care este, evident, spaţiul locuit de acelaşi popor, în sensul de naţiune, aşa cum l-am definit [în cursul din] anul trecut: comunitate de origine, limbă, conştiinţă comună etc.

Este însă o noţiune nouă, care de cîţiva ani a intrat foarte mult în circulaţia limbajului curent. Este «spaţiul vital».

Spaţiul vital nu este acelaşi lucru cu spaţiul etnic. Spaţiul vital este întinderea dincolo de limitele populaţiei de aceeaşi origine, cu influenţe mai mult sau mai puţin precumpănitoare ale unei naţiuni, ale unui stat, care le justifică prin numărul covîrşitor al populaţiunii sale faţă de alte populaţiuni, prin potenţialul său demografic care provoacă sporiri de populaţie, nevoi crescînde; în fine, prin superioritatea economică, industrială etc., cari cer, firește, debuşeuri. Aceste debuşeuri nu se află numai în spaţiul locuit de poporul care dezvoltă această industrie şi această economie, ci fatalmente caută să-şi întindă sfera peste aceea a altor neamuri.

Spaţiul vital este evident legat de mari interese şi probleme de stat, de rivalităţile şi ciocnirile marilor puteri cu aspiraţiuni şi influenţe de expansiune mondială.

În Germania termenul acesta a fost mai ales curent după primăvara [anului] 1939. Pînă la 1938 Germania îşi întinsese expansiunea în marginile spaţiului etnic. Problema Sudeţilor din 1938, problemă care a dus la zdruncinarea statului Cehoslovac, a fost încă o problemă mărginită în cadrele spaţiului etnic.

Forma în care s-a pus problema în 1939 era deosebită. În 1939, intervenind în problema cehoslovacă şi făcînd ca Protectoratul Boemiei şi Moraviei să intre în sfera de influenţă germană, aproape de anexiune, Germania a adoptat fatalmente altă teorie decît aceea a spaţiului etnic. De atunci este curentă noţiunea spaţiului vital. Patrulaterul Boemiei, după teza germană, vîrît în masa etnică a Reichului, intra în spaţiul vital al întinderii germane.

Dar să luăm alt exemplu. Deşi cuvîntul chiar nu a fost folosit – probabil din anumite consideraţii de doctrină şi de teorie –, este foarte interesant să constatăm că în intervenţiunea lor din septembrie 1939 în problema polonă, Sovietele, fără să folosească termenul, s-au întemeiat pe argumente etnice. Aduceţi-vă aminte că armatele sovietice au trecut la un moment dat graniţele Poloniei, după ce armata polonă fusese distrusă de germani, invocînd «ajutorarea fraţilor de acelaşi sînge, care rămîneau pradă anarhiei», adică populaţiunea Ucrainei sau Rusiei Albe, care nu mai avea nici un rost politic în urma distrugerii statului polon.

Pînă la un punct Sovietele recunoşteau principiul spaţiului etnic. Chiar printre argumentele atît de specioase ale celebrului ultimatum de la 26 iunie 1940, motivul principal era că Basarabia era locuită în majoritate de ucraineni! Pe ce se întemeia un asemenea argument rămîne de văzut; dar pretextul era încă de ordin etnic.

Însă foarte curînd şi în cursul aceluiaşi an, 1940, acest argument a fost depăşit: pentru că, concomitent cu problema Basarabiei, s-a pus problema statelor baltice, unde nu se mai putea invoca situaţia gravă în care se găseau populaţiunile slave. Desigur nu se putea întrebuinţa cuvîntul de «spaţiu vital», care nu se potrivea deloc pentru «democraţia» sovietică. Dar aceasta era tendinţa Sovietelor: ca printr-o manifestaţiune a voinţei populare, mai mult sau mai puţin determinate, – ca să nu folosim alt cuvînt – să socotească această regiune ca una care făcea parte din sfera de interese

a Rusiei. Aceasta mai lămurea și alte aspirațiuni, mult mai grave, pe cari ni le-au destăinuit declarațiile oficiale, făcute în cursul anului trecut.

Cu alte cuvinte, spațiul etnic este o stare de fapt, stare de fapt pe care o consacră existența populației, existența unei națiuni.

Nu vreau să exclud nici de aci noțiunea de dinamism: și această stare de fapt se poate modifica, depinde de potențialul demografic, de forța de expansiune etc., pentru ca o națiune să ocupe un spațiu etnic mai mare sau mai mic. Dar la un moment dat spațiul etnic este o stare de fapt.

Spațiul vital este prin definiție și în esență un raport de forțe, este spațiul peste care se întinde la un moment dat expansiunea unei forțe.

Atunci, ce rost mai are noțiunea de «spațiu de securitate» pe care am încercat s-o introducem în discuție în prelegerea trecută?

Spațiul de securitate este, după noi, acel care cuprinde acele regiuni și puncte fără de care o națiune nu poate îndeplini nici misiunea ei istorică, nici posibilitățile cari alcătuiesc destinul ei. Vom preciza îndată această noțiune care are nevoie de oarecari conturări.

Evident, poziționea cea mai tare, cea mai firească, este atunci cînd spațiul de securitate coincide cu cel etnic. În multe privințe, în una din laturile pe care le examinăm, aceea a munților, acesta este cazul pentru problemele românești: spațiul de securitate se acoperă în mare parte cu cel etnic. În această privință soluționea este simplă, limpede, atît de limpede în mintea dumneavoastră și a mea, încît cred că nu este nevoie s-o formulez mai mult.

Totuși, spațiul de securitate nu coincide totdeauna cu cel etnic. Sunt spații etnice cari nu intră în raza spațiului de securitate. Așa, tot în legătură cu problemele noastre, avem fragmente de populațiuni românești risipite foarte departe, care nu s-ar putea spune că constituie o problemă esențială în latura spațiului de securitate a statului și națiunii române: fragmente ale istroromânilor, fragmente risipite ale unității românești primitive, încît nu mai putem invoca nici un argument de securitate politică în privința lor. Așa sunt și anumite ramuri îndepărtate ale populațiunii noastre în Peninsula Balcanică și de aceea mulți preconizau aducerea lor pe pămîntul românesc, căci acolo unde se află sunt mult în afară de spațiul nostru de securitate și de interese. De asemenea, am găsit populațiuni românești dincolo de Bug sau Nipru. Acestea sunt spații etnice, dar nu aparțin spațiului de securitate a națiunii române.

Pe de altă parte, sunt regiuni cari nu intră în spațiul etnic și totuși intră în mod imperativ în spațiul de securitate [...]

Deci, ca să încheiem această introducere, problema spațiului de securitate este o problemă complexă și este și mai complexă dacă o privim pe latura cealaltă, aceea care face obiectul cursului nostru, latura mării. Dacă România are interese la Marea Neagră – și incontestabil că le are din timpuri străvechi –, ea trebuie să țină seama de toate punctele de vedere posibile că această mare comportă două poziționi pe care un cuvînt modern, de care s-a cam abuzat, le numește „poziționi-cheie", adică poziționi decisive: 1) intrarea Bosforului și, în general, sistemul Strîmtorilor, care duce navigațiunea dincolo de această mare închisă; și 2) Crimeea, care, prin porturile ei naturale, prin cetățile ei din timpurile cele mai vechi, prin bastionul maritim înaintat pe care îl reprezintă în Marea Neagră, este evident o poziție stăpînitoare, pentru tot complexul maritim de aci. Cine are Crimeea poate stăpîni Marea Neagră. Cine n-o are, n-o stăpînește.

Este evident că această problemă se leagă și de chestiunile noastre, pentru că, în definitiv, ce sunt Strîmtorile altceva decît prelungirea gurilor Dunării? – și aceasta din timpurile cele mai vechi. Iar în ceea ce privește Crimeea, dacă Ștefan cel Mare, acum cinci secole, lega stăpînirea Chiliei și Cetății Albe de aceea a Crîmului, apoi astăzi, cînd spațiul nu este dominat numai de corăbii, dar și de avioane, vă închipuiți ce importanță are Crimeea!

Înseamnă aceasta că devenim dintr-o dată partizanii unei teorii anexioniste? Înseamnă aceasta că vom revendica Constantinopolul sau că vom transforma Crimeea într-o permanentă garnizoană românească?

Desigur, nu. Nu putem complica această problemă în acest fel. Un lucru însă rămîne sigur, că noţiunea spaţiului de securitate presupune că noi nu putem rămîne indiferenţi de ce se petrece în aceste două poziţii-cheie ale unei mări atît de strîns legate de existenţa noastră.

Problema a mai fost soluţionată în trecutul apropiat, ţinîndu-se seama de interesele noastre într-o oarecare măsură. Voi aminti două exemple, pe care vom avea ocazia să le examinăm mai de aproape:

Conferinţa de la Lausanne din 1923 stabilise un regim al Strîmtorilor, regim care dezarma Strîmtorile şi asigura negoţul în Marea Neagră. Iată, prin urmare, cum se rezolva problema ţinîndu-se seama de interesele riveranilor. Conferinţa de la Montreux a modificat acest regim în 1936. Era încă un semn de modificare a echilibrului european.

De asemenea, Congresul de la Paris din 1856 desfiinţase bazele navale ruseşti, distrusese Sevastopolul, interzisese Rusiei întreţinerea unei flote de război în Marea Neagră. Iată cum se garanta spaţiul de securitate, care în acea vreme nu era numai al nostru, ci era, cum e şi astăzi, al Europei" (*CMN*, p. 36-44).

Cartea I

EPOCA GRECO-IRANIANĂ

Capitolul I

ZORII EPOCILOR ISTORICE

Preistoria bazinului pontic și metodele folosite în cercetare: arheologia, lingvistica, tradiția istorică și literară. Populareа regiunilor din jurul Mării Negre înaintea apariției indo-europenilor. Cimerienii în Rusia Meridională și hitiții în Asia Mică. Invazia sciților.

Dacă urmărim cu fidelitate scurta schiță cronologică ale cărei trăsături esențiale le-am expus mai sus, istoria regiunilor pontice ar trebui să înceapă cu iranienii și cu grecii. Dar nu este greu să observăm că această perioadă a istoriei vechi nu este ea însăși decît o etapă a unei evoluții mult mai ample, ale cărei limite sînt incomparabil mai îndepărtate, atît în spațiu cît și în timp. Sub un *stratum* iranian și grec, clar definit de sursele istorice și de numeroasele resturi ale unei bogate culturi materiale, se descoperă, pe măsura explorării epocilor protoistorice sau preistorice, niveluri de locuire și de civilizație cu mult mai vechi.

Pentru a scoate la lumină aceste substraturi ale istoriei au fost folosite mai multe metode; fiecare ajunge la anumite rezultate, dar nu este întotdeauna ușor să se stabilească concordanța dintre ele. Nu s-ar putea contesta, cu toate acestea, că fiecare modalitate de cercetare ajunge la o parte de adevăr și îi subliniază cel puțin unul din aspecte. Există o metodă *arheologică*, care se întemeiază pe rezultatele săpăturilor și se orientează după datele furnizate de ceramică, podoabe și arme sau de diversele unelte îngropate în pămînt. Există o metodă *lingvistică*, care tinde, de asemenea, să distingă substraturile, dar se bazează pe rămășițele limbajului și construiește adesea, pe baze ipotetice, teorii generale pe cît de interesante, pe atît de îndrăznețe. Trebuie să se țină seama, în sfîrșit, de *tradiția istorică și literară*, care completează aceste informații și le oferă uneori mărturia sa în sprijin, cu toate că este necesar, aproape întotdeauna, să fie extrasă dintr-un amalgam de mituri și de legende[1]. Aceasta înseamnă că studiul primelor grupări omenești care pot fi identificate pe țărmurile Mării Negre se lovește de multe greutăți.

Arheologia preistorică, în afara cîtorva urme din paleolitic în Caucaz[2], dă la iveală mai ales așezări din epoca neolitică și distinge, în regiunile situate la nordul Mării Negre, ariile de răspîndire a trei culturi diferite[3]. Una este caracterizată prin bordeie sau locuințe săpate în pămînt (*zemlianki*) și pare să fi fost opera unei populații sedentare într-un stadiu primitiv de dezvoltare. Locuințele se învecinează cu cimitire în care au fost găsite urme de incinerație. Zona în care s-au descoperit vestigiile acestei culturi corespunde în general cu Ucraina actuală.

Dar ea nu este singura. Venind de la est, dinspre Volga, și traversînd valea Donului, o altă cultură, încă și mai primitivă, își trage numele de la „mormintele de ocru" (*Ockergräber*)[4] care o caracterizează. Scheletele se află în poziție chircită și sînt acoperite cu o spoială roșie (culoarea ocrului), ce trebuie să provină de la culoarea cu care erau unse cadavrele. Acestea sînt urmele unei populații sărace și fără îndoială nomade[5].

În sfîrșit, o a treia zonă este situată în nord-vestul Ucrainei: ea se caracterizează prin monumente *megalitice*, asemănătoare celor din nordul Europei și din regiunile baltice[6].

Aflată într-un stadiu mai avansat de evoluție, civilizația populației *ploščadki*[7] a produs o ceramică de un tip cu caracteristici proprii, denumită de *Tripolie*, după localitatea situată lîngă Kiev, unde a fost descoperită și studiată[8]. Produsele ei sînt răspîndite pe spații foarte mari, pînă la Basarabia (Petreni[9]) și Moldova (Cucuteni[10]). Ornamentele ei specifice se apropie de tipul egeean și mult timp s-a susținut că ea era un reflex al acestuia, dar unii specialiști în preistorie o consideră anterioară. În ultimii ani de dinaintea războiului din 1939, o ceramică de o factură foarte asemănătoare a fost descoperită în Turkestan[11], în regiunile limitrofe Chinei. Este oare o simplă coincidență de forme și de motive, sau trebuie să se deducă din această similitudine existența unei migrații, într-o epocă atît de îndepărtată încît textele istorice nu-i mai păstrează amintirea? Această migrație, dacă a existat, a urmat calea marilor invazii, din Asia către Europa, sau s-a îndreptat în sens contrar, din Ucraina spre centrul continentului asiatic? Sînt tot atîtea întrebări care-și așteaptă răspunsul.

Ceva mai tîrziu, în epoca aramei, care precede imediat pe cea a bronzului, se dezvoltă la nord-estul Mării Negre centrul unei civilizații foarte bogate, care folosea pe scară largă metalele. Regiunea Kubanului, din jurul Maikopului, a furnizat direct obiectele cele mai caracteristice; reprezentările de animale sînt foarte frecvente. S-a văzut aici pe bună dreptate o influență asiatică, din ținuturile din sudul Caucazului, poate chiar din Mesopotamia. Leii și taurii care figurează pe diversele sale ornamente amintesc motivele sculpturilor din Chaldeea și din Asiria[12]. A existat oare un contact direct între aceste regiuni îndepărtate, peste Marea Neagră, Caucaz și Persia, sau mai curînd aceste două civilizații au derivat dintr-un prototip comun? Și aici problema rămîne deschisă; ea este identică și în ceea ce privește cronologia săpăturilor din Kuban. Rostovtzev îi data obiectele la mijlocul celui de-al treilea mileniu dinaintea erei noastre; Ebert îi fixa data în anul 2200 înaintea lui Iisus Hristos; Tallgren nu le consideră mai vechi de secolul al XVI-lea înaintea erei creștine[13]. Între aceste diverse ipoteze există un decalaj de aproape un mileniu. Se pare, în tot cazul, că civilizația din Kuban nu mai poate fi considerată ca o simplă anexă a celei a hitiților din Asia Mică, pe care va trebui să o menționăm în cele ce urmează: ea pare să fie mai veche cu cîteva secole.

Aceste rezultate ale studiilor arheologiei preistorice, deși delimitează arii de civilizație distincte, care trebuie să fi caracterizat popoare diferite, nu ne lasă din nefericire nici un indiciu despre natura etnică, originea și legăturile acestor populații.

Potrivit unei teorii, cultura *Tripolie* ar fi aparținut indo-europenilor, pentru care s-a voit să se găsească habitatul primitiv nu în Asia Centrală, unde s-a crezut inițial că se putea plasa leagănul lor, ci tocmai în vastul spațiu situat la nordul bazinului pontic, cuprinzînd Ucraina actuală și regiunile vestice ale Rusiei[14]. Un argument în favoarea acestei teze ar fi elementul comun al numelor de animale și de plante în limbile europene, avînd aceeași origine și care se referă la un anumit tip animal sau vegetal propriu acestei regiuni geografice. Un altul ar fi prezența nu departe de aici a limbii lituaniene, ce pare să se apropie cel mai mult de anumite forme primitive ale limbajului indo-european. Dar în ciuda acestor apropieri, este imposibil să faci să coincidă exact spațiul desemnat indo-europenilor cu cel ocupat de una sau alta din culturile preistorice pe care le-am menționat mai sus.

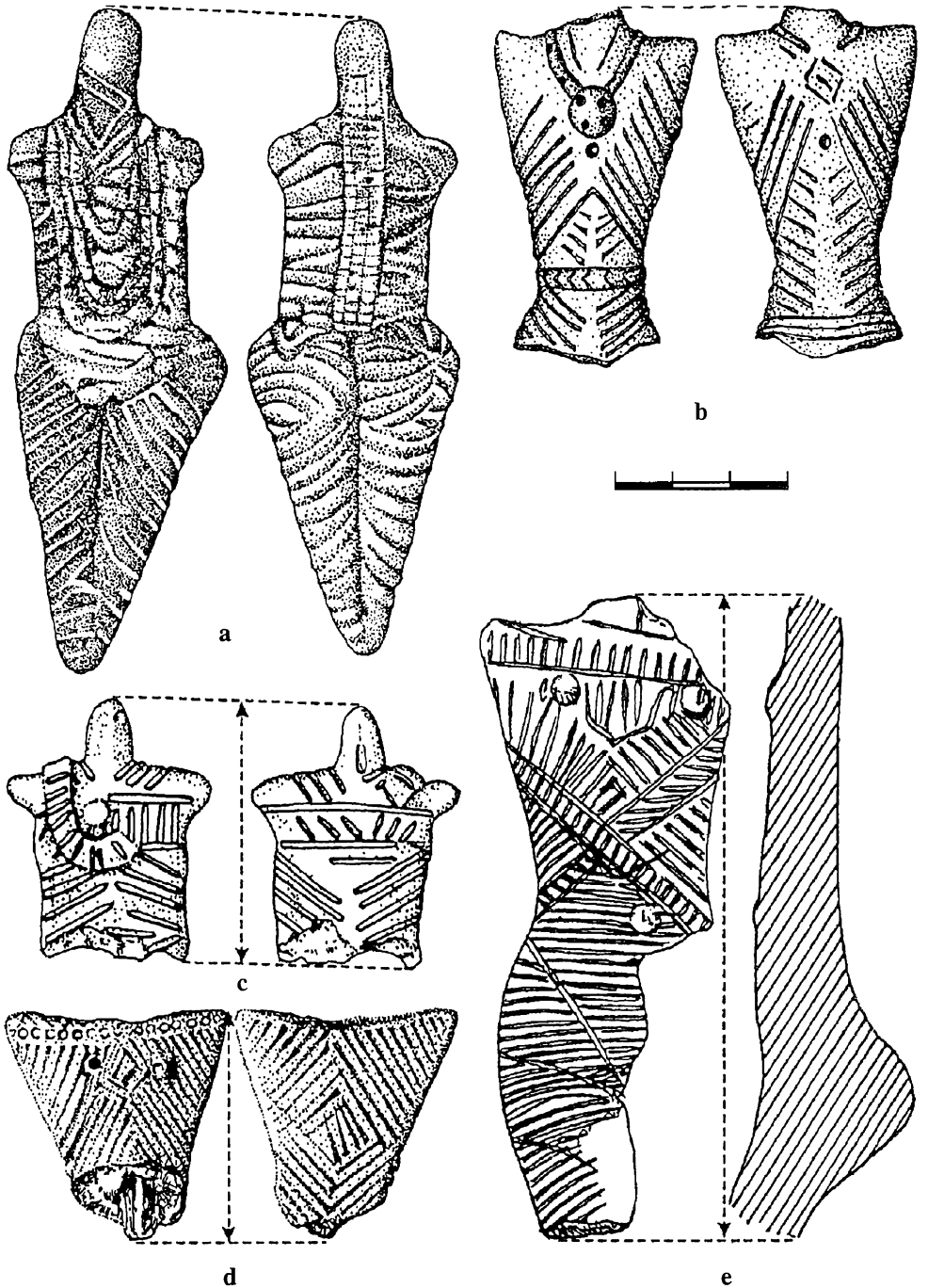

10. Statuete antropomorfe aparținînd culturii Cucuteni (faza A) descoperite în Moldova la Trușești (a, c), Frumușica (b), Petricani (d) și Mărgineni (e).

Cercetările lingvistice ne orientează către alte probleme, care, la rîndul lor, au favorizat numeroase ipoteze. Un fapt, totuşi, pare sigur: indo-europenii, oricare ar fi vechimea lor relativă, au fost precedaţi pe ţărmurile Mării Negre de popoare mai vechi, a căror rasă este greu de precizat, dar care se foloseau de un alt limbaj. Ştiinţa filologică şi lingvistică modernă a adoptat pentru aceste populaţii denumiri deosebite, în privinţa cărora nu a fost posibil, înainte de război, să se realizeze o unitate de vederi şi nici chiar de terminologie. Profesorul Hommel din München le numea *alarodieni*, după o expresie a lui Herodot (III, 94); Contenau le numea *asianici*, de la un nume ce fusese adoptat de „Revista de studii hitite şi asianice". În Rusia sovietică, limbile primitive au fost studiate de Nikolai Marr, fondatorul institutului şi a studiilor *iafetite*[15]. Acest nume, derivat de la cel al lui Iafet, descendentul biblic al lui Noe, se aplică popoarelor din Caucaz, dintre care unele par să fie de o origine foarte veche, anterioară venirii indo-europenilor. Marr descoperise o înrudire între abhazii din Caucazul Occidental şi basci şi credea că ar fi găsit totodată cheia originii comune a tuturor limbilor omeneşti. Fără a dori să-l urmăm pe un teren unde sîntem încă reduşi la presupuneri, contribuţia sa şi cea a discipolilor săi a suscitat cu toate acestea un viu interes. Ele scot în evidenţă valoarea acestui veritabil muzeu etnografic şi lingvistic pe care îl oferă cercetătorilor populaţia ţinuturilor caucaziene, unde par să fi persistat, la adăpostul munţilor cei mai înalţi cunoscuţi la graniţele Europei şi Asiei, resturile popoarelor dispărute ce au precedat venirea indo-europenilor.

Existenţa acestor populaţii este atestată de o a treia sursă de informaţii, ale cărei date sînt, de asemenea, lipsite de precizie, dar confirmă cu toate acestea concluziile arheologiei şi ale lingvisticii. Tradiţia istorică şi literară, aşa cum ne-au păstrat-o scriitorii greci care, înainte şi după Herodot, s-au ocupat, de aproape ori de departe, de regiunile pontice, semnalează aici într-o epocă străveche popoare diverse, ale căror denumiri nu prezintă toate garanţiile unei perfecte autenticităţi. Acestea sînt: sauromaţii, meotienii, sindienii, tauriscii, pentru a nu cita decît pe cele mai importante. Dar această tradiţie destul de nesigură face totuşi să reiasă o trăsătură esenţială a organizării lor sociale, care pare să fi fost comună: este regimul matriarhatului, a cărui influenţă se întinde în domeniul religios, devreme ce divinitatea principală a acestor locuitori din Pontida preistorică era Marea Mamă a zeilor[16]. Această organizare se opune net regimului patriarhal al indo-europenilor şi demonstrează clar existenţa unei populaţii ascultînd de alte legi şi de alte uzanţe, avînd o concepţie diferită despre familie şi societate. Legenda amazoanelor este o mărturie întîrziată; se ştie că ea are ca scenă ţărmurile Mării Negre, căci amazoanele, biruite pe malurile Thermodonului în Asia Mică, ar fi trecut pe litoralul opus al Mării Negre, în ţara sciţilor, cu care aceste războinice înfocate ar fi sfîrşit prin a se uni, întemeind astfel o naţiune mixtă, scito-amazoană. Mitul respectiv, adesea reprodus de autorii eleni, poate fi considerat ca simbolul fuziunii iranienilor, ieşiţi din marea familie indo-europeană, cu aceste populaţii de o origine mai veche.

Indo-europenii îşi fac apariţia în bazinul Mării Negre în epoca bronzului. Pe litoralul septentrional, de la limitele estice ale României pînă la extremitatea orientală a Ucrainei, stăpînesc cimerienii, cei despre care se crede că sînt înrudiţi cu tracii, dar care se suprapun în realitate populaţiilor preexistente[17]. Civilizaţia bronzului din Ucraina le este contemporană, iar săpăturile de la Adjaisk, Kolonteva sau de la Borodino din Basarabia au furnizat un material interesant[18].

11. Statuete antropomorfe și zoomorfe și vase eneolitice descoperite în Anatolia la Kültepe (perioada Karum).

12. Forme de imprimat și alte obiecte eneolitice descoperite în Anatolia la Karahüyük.

În sudul Mării Negre, apar în aceeași epocă frigienii, de asemenea înrudiți cu tracii, iar în părțile nordice și centrale ale Asiei Mici, popoarele ce au dat naștere acelei curioase civilizații hitite, al căror imperiu rivaliza cu marile puteri din Asia Anterioară și ținea în loc expansiunea egipteană în Siria. Monumentele capitalei, Hattus (astăzi Bogaz-Köi), au făcut obiectul a numeroase studii și scrierea a început să fie descifrată și să dezvăluie secretul limbii[19]. Dar se pare că nu au existat decît slabe contacte între aceste două grupuri de popoare indo-europene, stabilite în jurul bazinului pontic. Interesele Imperiului hitit îl orientau spre sud și sud-est și îl puneau frecvent în legătură cu țări de veche civilizație, Egiptul sau Mesopotamia. Nu se găsesc decît foarte puține urme ale influenței sale la nordul Mării Negre și nu se prea poate cita altă mărturie decît cea a statuetei găsite la Schenen, lîngă Memmel, la Marea Baltică, care prezintă o anumită asemănare cu basoreliefurile războinicilor de la Bogaz-Köi. Fără îndoială că a ajuns acolo pe calea legăturilor comerciale, despre care nu rămîne o altă atestare pentru această epocă atît de îndepărtată.

Ce reprezenta din punct de vedere etnic dubla dominație indo-europeană a cimerienilor la nord, a frigienilor și a hitiților la sud de Euxin?

Se cunosc acum destul de bine caracterele esențiale ale limbii hitite, iar cea a cimerienilor ne-a lăsat un anumit număr de nume proprii, care se apropie de cele purtate de traci. Trebuie să se tragă concluzia unei dispariții totale a vechilor populații, subjugate în urma invaziei indo-europene? Experiențele acumulate de istorie în regiunile pontice nu sînt în favoarea unei soluționări atît de radicale a problemei. De fapt, numele popoarelor pe care ni le transmit izvoarele istorice nu reprezintă aproape niciodată totalitatea populației, ci mai curînd clasa dominantă, care guvernează și se află din acest motiv în raporturi mai frecvente cu străinătatea[20]. S-a văzut în epoca mongolă o minoritate de cuceritori ce și-a impus dominația la o sută de popoare diverse, iar, mai aproape de noi, mozaicul de naționalități acoperit de Imperiul țarilor și pe care îl dezvăluie constituirea Uniunii Sovietice.

Pe de altă parte, se întîmplă ca o populație să-și piardă limba și însăși conștiința trăsăturilor sale specifice, pentru a le adopta pe cele care îi sînt impuse de contactul cu o civilizație superioară sau cu o limbă de mai mare circulație. Atunci ea continuă să existe numai din punct de vedere biologic și păstrează unele trăsături etnice sau cîteva particularități ale costumului, care parvin pînă în perioadele noi ca martorii unor epoci trecute. Condițiile populării regiunilor din jurul Mării Negre oferă mai multe exemple de astfel de mutații; cîteva sînt scoase în relief în lucrarea lui Alexandru Bachmakoff, *Cinquante siècles d'évolution ethnique autour de la mer Noire*[21], bazată pe cercetări antropologice foarte vaste. Într-un capitol intitulat „Popoarele Rusiei Meridionale și urmele lor preistorice", el ajunge la concluzia că o parte a tătarilor din Crimeea, cu toate că sînt de religie musulmană și de limbă tătară, au o cu totul altă origine etnică și reprezintă rămășițele acelei populații indigene străvechi, care ar fi sfîrșit prin a adopta, în evul mediu, credința și vorbirea cuceritorilor mongoli. Această ipoteză, desigur interesantă, rămîne de verificat, iar responsabilitatea pentru ea va reveni autorului pînă ce un fapt nou nu vine să o modifice. Dar ea nu este imposibilă și găsește, de altfel, o paralelă pe țărmul opus, în „problema hitită", așa cum a expus-o Cavaignac[22]. Este evident că, de milenii, n-a mai rămas nici o urmă din limba și din civilizația acestui popor, în afara monumentelor și inscripțiilor al căror studiu a fost întreprins la o dată recentă. A dispărut oare, fără să lase după

el nici cea mai mică urmă, să fi fost oare vorba de una din acele exterminări totale relatate de istoria antică? Cu toate acestea, cei ce au studiat Asia Mică actuală, fără să se lase convinși de anumite teorii excesive privind continuitatea populării, au consemnat totuși asemănarea între costumele țăranilor anatolieni și acelea reprezentate pe basoreliefurile din Bogaz-Köi. Avem de a face cu un element de permanență de-a lungul timpului, care pare să dovedească că obiceiurile sau, mai bine zis, un anume *habitus* complex de trăsături fizice și morale, pot dura mai mult decît formele unei organizări politice, decît credințele sau chiar decît limba și conștiința unei naționalități distincte. În cazul Anatoliei este clar că vechile populații au fost mai întîi elenizate, însușindu-și în întregime limba și cultura greacă, cărora le-au rămas credincioase pînă la imigrarea masivă a turcilor selgiucizi și otomani, din secolul al XI-lea pînă în secolul al XIV-lea. Sub această nouă influență ele au trecut, încetul cu încetul, la Islam și au adoptat limbajul cuceritorilor, dar nu este imposibil ca, investigîndu-se vechea lor origine, țăranii de limbă și naționalitate turcă de astăzi să fie, fără să știe, autentici descendenți ai locuitorilor primitivi din țara lor.

Aceleași motive pot fi invocate pentru a explica, la cealaltă extremitate a Mării Negre, dispariția unui alt mare popor al antichității: dacii. În discuția, veche de aproape două secole, despre originile și continuitatea daco-romană, argumentul a fost adesea folosit, adică faptul că nu a mai rămas nici o urmă a limbii acestui popor și a eventualei sale contopiri cu coloniștii romani, pentru a conchide asupra dispariției sale totale și asupra imposibilității de a susține teza unei romanizări complete a băștinașilor din Dacia, timp de un secol și jumătate cît a durat ocupația romană. Dar și acolo, persistența remarcabilă a anumitor trăsături fizice și ale costumului tradițional al populației rurale demonstrează că limba a putut fi abandonată și că naționalitatea s-a topit în cea care s-a format în urma pătrunderii latine și a trecerii invaziilor, dar că fondul etnic persistă[23].

Un specialist recunoscut în preistorie, Schuchhardt, rezumase edificator datele esențiale ale acestei probleme generale, cînd scria la sfîrșitul cărții sale despre „Europa veche": „Limba se schimbă mai ușor, cultura, adică portul, uneltele, amplasarea caselor și mormintelor, credința în zei se păstrează mult mai dîrz. De aceea, arheologia oferă în realitate puncte de sprijin mai puternice pentru istoria unui popor decît limba"[24]. Trebuie însă să-i poți interpreta mai mult sau mai puțin exact mărturiile, care sînt cel mai adesea de o imprecizie notorie. Dar este evident că nu s-ar putea determina existența unui popor și destinul său doar prin criteriul limbajului; există aici cu siguranță un element esențial, dar se cuvine să fie plasat în cadrul mai general al ansamblului manifestărilor vieții omenești, care este de o diversitate nesfîrșită. În ceea ce privește procesul de romanizare a Daciei, argumentul „exterminării dacilor" și al răstimpului prea scurt al duratei ocupației romane a fost respins de multă vreme printr-o examinare mai aprofundată a ansamblului condițiilor de existență în această provincie înainte și după cucerirea lui Traian[25]. „Independent de națiunile care îl locuiesc, scria Pârvan în lucrarea sa de sinteză asupra Daciei, bazinul Dunării a fost, prin definiție, din vremurile cele mai îndepărtate [...] o singură lume, un singur organism de geografie umană. Din momentul în care lupta dintre daci și romani s-a hotărît în folosul acestora din urmă [...], romanii au influențat și au fost influențați și o întreagă cultură deosebită, *romanismul dunărean*, diferit de cel gallic sau de cel spaniol, a luat naștere"[26].

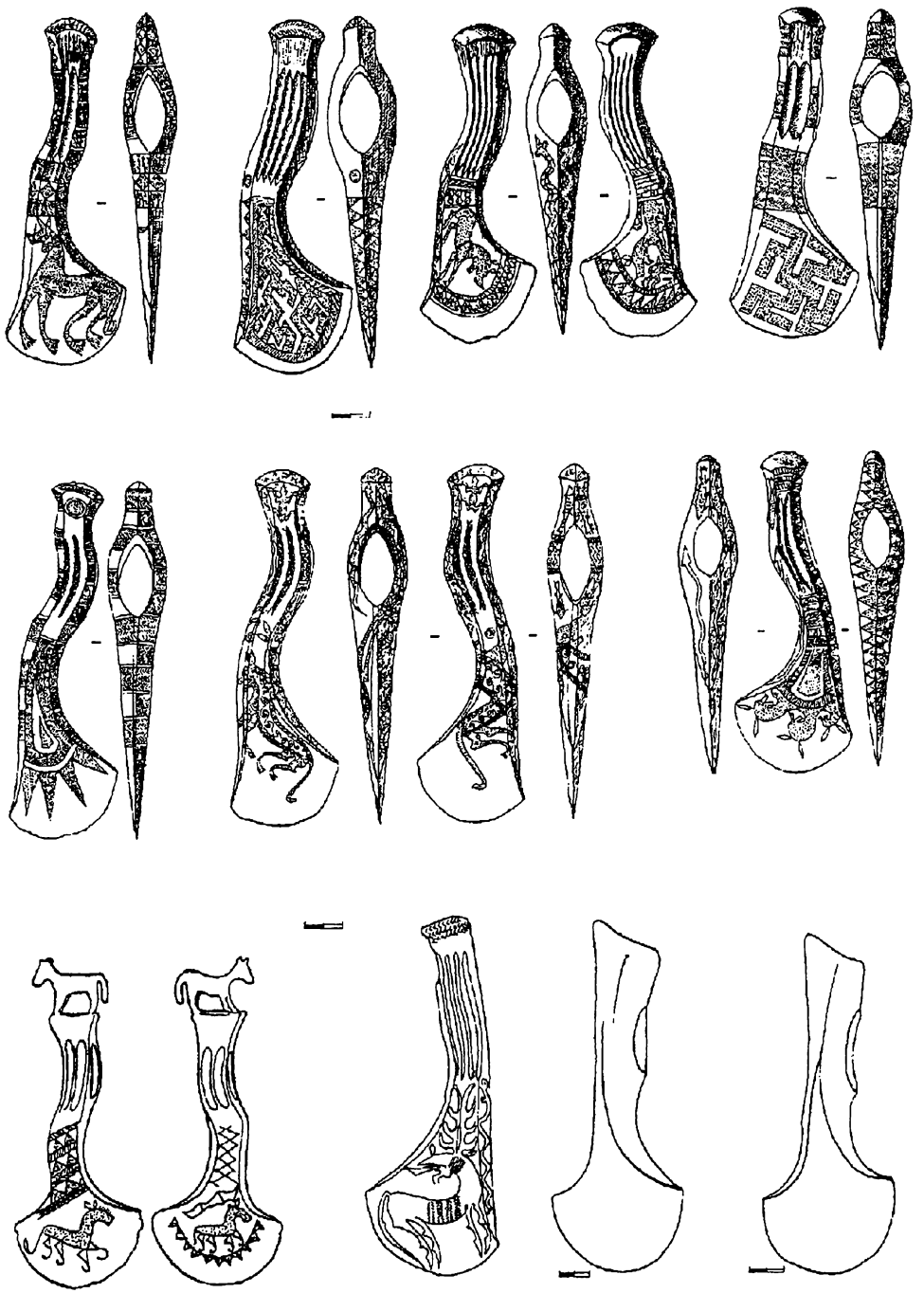

13. Topoare din epoca bronzului descoperite în Georgia.

Dar aceasta înseamnă o anticipare asupra epocii istorice propriu-zise. Am menționat aceste probleme care ne poartă în epocile îndepărtate ale preistoriei, pentru că ele fac să transpară caracterul atît de complex al problemei pontice, încă din vremea primelor așezări umane de-a lungul litoralului Mării Negre. În fiecare moment, cercetarea trebuie să meargă pe urmele care o îndreaptă spre regiunile mediteraneene, Golful Persic, Asia Centrală, Europa de Nord sau Centrală. Interdependența ținuturilor cuprinse în această regiune geografică se evidențiază, de asemenea, cu o forță specifică. În Ucraina, ca și în Asia Mică, pe teritoriul României actuale, ca și în Crimeea sau în Caucaz, fenomenele de migrație și de întrepătrundere a popoarelor urmează un ritm analog și se supun în general acelorași legi, păstrează aceleași „permanențe". Înainte de a-i studia consecințele în suita evoluției, era necesar să-i fie marcate caracteristicile încă din zorii timpurilor istorice. Observația atît de judicioasă a lui Rostovtzev nu este valabilă numai pentru Rusia Meridională, în legătură cu care el formula un principiu ce nu a mai fost abandonat de cercetarea istorică: „nu trebuie să se separe în mod artificial, ca și cum ar fi vorba de două subiecte diferite, istoria rasei și istoria țării care a devenit arena acestei rase". Avem aici una din condițiile generale indispensabile înțelegerii dezvoltării istorice în întreg bazinul Mării Negre.

Pentru a reveni la primele dominații indo-europene, atestate de izvoarele istorice, se cuvine încă să amintim că cea a cimerienilor a lăsat urme în monumentele literare cele mai ilustre ale antichității timpurii. Ei sînt menționați de *Odiseea*, unde apar ca locuind în adîncimea țării întunericului, acolo unde Helios nu-și revarsă razele. Exista o vagă noțiune despre țările din spațiul boreal și despre lunga lor noapte polară, dar scriitorul care o culesese nu-i cunoștea latitudinea și plasa acolo popoarele aflate în realitate mult mai către sud.

Ei mai sînt pomeniți și în izvoarele asiriene, care ne informează despre invaziile ce au devastat Asia Mică, mult timp după căderea Imperiului hitit, în secolele VIII și VII înaintea erei noastre. Un îndoit curent de invadatori se dezlănțuie atunci în podișul anatolian: unii vin dinspre Kuban și se infiltrează de-a lungul Caucazului, în timp ce alții trec Bosforul și se avîntă asupra provinciilor occidentale. Documentele asiriene disting printre aceste popoare în mișcare pe *Ghimirri*, care sînt cimerienii (*Gomer* din *Biblie*, cartea I a lui Moise), și pe *Ashguzai*, în care se recunosc sciții.

Cu aceștia un nou element pătrunde pe scena istoriei, cel puțin în măsura în care ne-a ajuns la cunoștință: asaltul nomazilor din stepă împotriva populațiilor sedentare. Sciții reprezintă de fapt primul val pe care-l putem identifica cu siguranță, din marele val de invazii ce s-a revărsat timp de mai bine de două milenii din adîncimile stepei asiatice spre Europa[27]. Prezența lor în același moment cu cea a cimerienilor în războaiele care devastează Asia Mică în secolele VIII și VII se explică cu ușurință. Șocul se va fi produs la nordul Mării Negre, pe cîmpul de luptă, ce va deveni ca să zicem așa clasic, al cîmpiilor ucrainene, de unde cimerienii învinși s-au întors spre sud și sud-vest, traversînd astfel concomitent Caucazul și Balcanii și pătrunzînd în Asia Mică prin cele două extremități ale sale, cea din est și cea din vest. Ei s-au ciocnit atunci de puterile din Orientul Mijlociu, dintre care Asiria exercita o hegemonie incontestată. Dar sciții victorioși erau pe urmele lor și au devenit din acest motiv aliații normali ai regilor asirieni. Apariția lor deschide un nou capitol în analele istoriei pontice: acești primi invadatori nomazi vor întemeia un imperiu iranian, a cărui putere va garanta

14. Piese de podoabă din aur, argint, bronz și os din secolele VII-III î.Hr., descoperite în morminte tumulare din stepele Scythiei.

drumurile marelui trafic, asigurînd astfel înflorirea unei civilizaţii cu caracter mixt, unde se află reunite într-o primă sinteză influenţele Mediteranei elenice şi cea a stepelor din Asia.

Bibliografie sumară: M. EBERT, *Südrussland im Altertum*, Bonn-Leipzig, 1921; IDEM, *Südrussland*, în *Reallexikon der Vorgeschichte*, coord. M. Ebert, XIII, Berlin, 1929; M. ROSTOVTZEFF, *Iranians and Greeks in South Russia*, Oxford, 1922; A.M. TALLGREN, *La Pontide préscythique après l'introduction des métaux*, în *Eurasia Septentrionalis Antiqua*, II, 1926; A. BACHMAKOFF, *Cinquante siècles d'évolution ethnique autour de la mer Noire*, Paris, 1937; C. SCHUCHHARD, *Alteuropa*, Berlin, 1941; L. BACHOFER, *Der Zug nach dem Osten, einige Bemerkungen zur prähistorischen Keramik Chinas*, în *Sinica*, 1935; V. PÂRVAN, *Getica*, Bucureşti, 1926; IDEM, *Dacia, an outline of the early civilizations of the Carpatho-Danubian Countries*, Cambridge, 1928; E. CAVAIGNAC, *Le problème hittite*, Paris, 1936; L. DELAPORTE, *Les Hittites*, Paris, 1936.

Note

1. Modul cum a utilizat Gheorghe Brătianu tradiţia istorică pentru reconstituirea evenimentelor legate de constituirea statelor medievale româneşti (cf. *Tradiţia istorică despre întemeierea statelor româneşti*, ed. V. Râpeanu, Bucureşti, 1980) rămîne de referinţă. Cf. consideraţiile lui V. Râpeanu, *Gheorghe I. Brătianu*, studiu introductiv la *Tradiţia istorică...*, p. LIV-LXXVI.
2. Urme din paleolitic fuseseră descoperite în vremea cînd Gh.I. Brătianu îşi elabora lucrarea nu numai în Caucaz, ci în diferite alte zone ale bazinului pontic, inclusiv în ţara autorului. Cf. N.N. Moroşan, *Le pléistocène et le paléolithique de la Roumanie du Nord-Est* (extras din *Anuarul Institutului geologic al României*, XIX), Bucureşti, 1938. În ultimele decenii ele s-au înmulţit considerabil. Cf. F. Hančar, *Stand der Paläolithforschung im Schwarzmeerraum und in Mittelasien*, în *Mitteilungen der Anthropologischen Gesellschaft in Wien*, LXXII, 1953, 1-3, p. 50-82; P.I. Boriskovskij, *Палеолит Украини* (*MIA*, 40), Moscova-Leningrad, 1953; H. Müller-Karpe, *Handbuch der Urgeschichte*, 1, *Altsteinzeit*, München, 1966; Al. Păunescu, *Evoluţia uneltelor şi armelor de piatră cioplită descoperite pe teritoriul României*, Bucureşti, 1970, p. 11-34 şi 107-148; N.A. Chetraru, *Памятники эпох палеолита и мезолита* (*AKM*, 1), Chişinău, 1973; D.K. Bhattacharya, *Palaeolithic Europe. A Summary of Some Important Finds with Special Reference of Central Europe*, Oosterhout, 1977.
3. În ţinuturile nord-pontice au fost identificate mult mai multe culturi neolitice decît avea cunoştinţă Gh.I. Brătianu. Cf. T.S. Passek, *Периодизация трипольских поселений* (*MIA*, 10), Moscova-Leningrad, 1949; M. Gimbutas, *The Prehistory of Eastern Europe*, I, Cambridge, Mass., 1956; A.J. Brjussow, *Geschichte der neolithische Stämme im europäischen Teil der UdSSR*, Berlin, 1957; H. Müller-Karpe, *Handbuch der Vorgeschichte*, 2, *Jungsteinzeit*, I-II, München, 1966; 3, *Kupferzeit*, I-III, München, 1968; D.I. Telegin, *Дніпро-донецька культура*, Kiev, 1968; V.N. Danilenko, *Неолит Украины*, Kiev, 1969; idem, *Энеолит Украины*, Kiev, 1974; *Энеолит СССР* (*Археология СССР*), red. V.M. Masson, N.I. Merpert, Moscova, 1982 (R.M. Munčaeva, E.K. Černyš, N.I. Merpert); *Давна історія України*, 1, *Первісне суспільство*, ed. V.N. Stanko (red. resp.), S.S. Berezans'ka, V.M. Gladilin, M.I. Gladkin, V.V. Otroščenko, Kiev, 1997, p. 160-383; N. Ursulescu, *Începuturile istoriei pe teritoriul României*, Iaşi, 1998.

4. Imputarea adusă lui Gh.I. Brătianu că ar fi făcut confuzia terminologică între *Ockergräber* şi *Hockergräber* (cf. F. Hild, în *Jahrbuch der Österreichischen Byzantinistik*, 22, 1973, p. 364) este nejustificată, cele două noţiuni desemnînd aceleaşi realităţi arheologice.
5. Cultura mormintelor cu ocru (*Ockergrabkultur*) este răspîndită între Ural şi Carpaţi, cu o prelungire în Cîmpia Pannonică. Cf. M. Gimbutas, *op.cit.*, p. 57 şi urm.; A. Häusler, *Ockergrabkultur und Schnurkeramik*, în *Jahresschrift für Mitteldeutsche Vorgeschichte*, 47, 1963, p. 157-179; idem, *Die Gräber der älteren Ockergrabkultur zwischen Dnepr und Karpaten*, Halle (Saale)-Berlin, 1976; T. Sulimirski, *Corded Ware and Globular Amphorae North-East of the Carpathians*, Londra, 1968, p. 71 şi urm. Cuprinde mai multe grupuri sau culturi deosebite din punct de vedere tipologic şi departajate cronologic. Cea mai veche este cultura *iamnaia* (*Grubengrabkultur*), succedată de cultura mormintelor în catacombe (*Katakombenkultur*) şi de cultura *srubi* (*Holzkammergrabkultur*). Cronologia lor relativă şi absolută comportă încă numeroase semne de întrebare. Înmormîntările cu ocru se întîlnesc din neolitic pînă în epoca bronzului. Pentru descoperirile de acest fel din spaţiul carpato-danubian, unde coexistă mormintele plane cu cele tumulare, cf. V. Zirra, *Культура погребении с охрой в закарпатской областях РНР*, în *Материалы и исследования по археологии юго-запада СССР и Румынской Народной Республике*, Chişinău, 1960, p. 97-120; M. Dinu, *Le problème des tombes à ocre dans les régions orientales de la Roumanie*, în *Preistoria Alpina*, 10, 1974, p. 261-275; V.A. Dergacev, *Памятники эпохи бронза* (*AKM*, 3), Chişinău, 1973, p. 10-53; S. Morintz, *Contribuţii arheologice la istoria tracilor timpurii*, I, *Epoca bronzului în spaţiul carpato-balcanic*, Bucureşti, 1978, p. 86-100. Potrivit opiniilor recente, ar trebui să se renunţe la conceptul de „cultură a mormintelor cu ocru", care este prea larg şi imprecis, folosirea ocrului în practicile funerare fiind constatată la purtătorii mai multor culturi.
6. În cadrul culturii „megalitice", de origine nord-europeană, specialiştii din perioada antebelică includeau cultura amforelor sferice (*Kugelamphorenkultur*). Cf. G. Kossinna, *Die deutsche Vorgeschichte, eine hervorragend nationale Wissenschaft*, ed. a 8-a, Leipzig, 1941, p. 30; M. Ebert, *Südrussland im Altertum*, Bonn-Leipzig, 1921, p. 42-45; O. Menghin, *Weltgeschichte der Steinzeit*, ed. a 2-a, Viena, 1940, p. 412. Pentru varianta culturii amforelor sferice răspîndită la nord-vestul Mării Negre, în Volînia, Podolia şi Moldova, cf. îndeosebi M. Dinu, *Contribuţii la problema culturii amforelor sferice pe teritoriul Moldovei*, în *Arheologia Moldovei*, I, 1961, p. 43-64; A. Häusler, *Die Gräber der Kugelamphorenkultur in Wolhynien und Podolien und die Frage ihres Ursprungs*, în *Jahresschrift für Mitteldeutsche Vorgeschichte*, 50, 1966, p. 115-140; T. Sulimirski, *op.cit.*, p. 38 şi urm.; Şt. Cucoş, *Cultura amforelor sferice din depresiunea subcarpatică a Moldovei*, în *Memoria Antiquitatis*, IX-XI (1977-1979), 1985, p. 141-161; I.K. Švešnikov, *Культура шаровидных амфор* (*Археология СССР, Свод археологических источников*, B 1-27), Moscova, 1983.
7. În original (*MN*, p. 56), în loc de *ploščadki* (= platforme), este pus eronat *zemlianki* (= bordeie). Cf. şi M. Ebert, *op.cit.*, p. 29. Desemnarea complexului cultural Ariuşd-Cucuteni-Tripolie prin denumirea de *ploščadki*, la care s-a renunţat de foarte multă vreme, îşi găseşte explicaţia în faptul că locuinţele tipice pentru complexul cultural în discuţie aveau drept podea o astfel de platformă (*ploščadka*). Aceasta era compusă din trunchiuri groase de copaci, peste care s-au aplicat straturi succesive din lut amestecat cu pleavă. Prin incendierea locuinţelor, podeaua a căpătat aspectul unei platforme masive de lipitură arsă. Utilizarea locuinţelor cu platformă se constată încă la nivelul culturii Precucuteni, în care o răspîndire mare o au şi bordeiele. Pentru complexul cultural Ariuşd-Cucuteni-Tripolie, cf. în special T. Passek, *op.cit.*; Vl. Dumitrescu, H. Dumitrescu, M. Petrescu-Dîmboviţa, N. Gostar, *Hăbăşeşti. Monografie arheologică*, Bucureşti, 1954; Vl. Dumitrescu, *Originea şi evoluţia culturii Cucuteni-Tripolie*, în *SCIV*, XIV, 1963, 1, p. 51-74; 2, p. 285-305; V.I. Markevici, *Памятники эпох неолита и энеолита* (*AKM*, 2), Chişinău, 1973, p. 38-150; N.M. Vinogradova, *Племена Днестровско-Прутского междуречья в период расцвета Трипольской культуры*, Chişinău, 1983; D. Monah, Şt. Cucoş, *Aşezările culturii Cucuteni în România*, Iaşi, 1985; A.G. Kolesnikov, *Трипольское общество Среднего Поднепровья*,

Kiev, 1993; S.O. Gusev, *Трипільська культура Середнього Побужжя рубежу IV-III тис. до. н.е.*, Vinniţa, 1995; D. Monah, F. Monah, *The Last Great Chalcolithic Civilization of Old Europe*, în *Cucuteni. The Last Great Chalcolithic Civilization of Europe. Archeological Museum of Thessaloniki*, Bucureşti, 1997, p. 17-95; C.-M. Mantu, *Cultura Cucuteni. Evoluţie, cronologie, legături*, Piatra Neamţ, 1998.

8. Săpăturile au fost întreprinse de V.V. Hvoika (1850-1914) în anul 1893. Cf. T. Passek, *op.cit.*, p. 7.
9. Săpăturile s-au făcut sub conducerea lui E.R. von Stern, directorul Muzeului Arheologic din Odessa, în 1902-1903. Cf. V.I. Markevici, *op.cit.*, p. 93. Pentru rezultatele cercetărilor recente, cf. L.I. Poliščuk, în *Археологические памятники Северо-Западного Причерноморья*, Kiev, 1980, p. 93 şi urm.
10. Aşezare semnalată în 1884 de folcloristul Th. Burada, primele sondaje fiind efectuate în 1885 de N. Beldiceanu. Săpături de amploare sînt întreprinse în 1909-1910 de Hubert Schmidt (*Cucuteni in der oberen Moldau, Rumänien*, Berlin-Leipzig, 1932), iar începînd din 1961 de un colectiv condus de M. Petrescu-Dîmboviţa (*Évolution de la civilisation de Cucuteni à la lumière des nouvelles fouilles archéologiques de Cucuteni-Băiceni*, în *Rivista di scienze preistoriche*, XX, 1965, 1, p. 157-181). Bibliografia asupra cercetărilor de la Cucuteni la V. Chirica, M. Tanasachi, în colab. cu R. Popovici şi C. Iconomu, *Repertoriul arheologic al judeţului Iaşi*, I, Iaşi, 1985, p. 107-111.
11. V.M. Masson, *Средняя Азия и Древний Восток*, Moscova-Leningrad, 1964, p. 123 şi urm.
12. Gh.I. Brătianu are aici în vedere piesele din inventarul funerar al celebrului curgan de la Maikop, cercetat de N.I. Veselovskij (1848-1918) la sfîrşitul secolului trecut. Cf. F. Hančar, *Urgeschichte Kaukasiens von den Anfängen seiner Besiedlung bis in die Zeit seiner frühen Metallurgie*, Viena-Leipzig, 1937, p. 247-252.
13. Cf. „bibliografia sumară" de la sfîrşitul capitolului.
14. Asupra ipotezei originii proto-indo-europenilor, reprezentaţi de purtătorii aşa-numitei „culturi a curganelor" în stepele ponto-caspice, cf. M. Gimbutas, *Proto-Indo-European Culture: The Kurgan Culture during the Fifth, Fourth, and Third Millennia B.C.*, în *Indo-European and Indo-Europeans. Papers Presented at the Third Indo-European Conference at the University of Pennsylvania*, ed. G. Cardona, H.M. Hoenigswald şi A. Senn, 1970, p. 155-197. Pentru alte opinii în privinţa ariei de geneză şi a momentului departajării indo-europenilor, cf. P. Bosch-Gimpera, *Les Indo-européens*, Paris, 1961; A.I. Brjusov, *К вопросу об индоевропейской проблеме*, în *Советская археология*, 1958, 3, p. 18-26.
15. Nikolai Iakovlevici Marr (1864-1934) s-a bucurat în ţara sa de o autoritate cu totul deosebită în timpul vieţii, dar după moarte a intrat în dizgraţia oficialităţilor. Sub semnătura lui I.V. Stalin au apărut cîteva lucrări (*Относительно марксизме в языкознании*, Moscova, 1950; *О некоторых вопросе языкознания*, Moscova, 1951), traduse şi în limba română (*Cu privire la marxism în lingvistică*, Bucureşti, 1950; *Cu privire la unele probleme de lingvistică*, Bucureşti, 1950), care anatemizau violent teoriile lingvistice ale defunctului savant.
16. G. Glotz, *La civilisation égéenne*, Paris, 1923, p. 281-290; M. Gimbutas, *The Goddesses and Gods of Old Europa, 6500-3500 B.C. Miths and Cult Images*, Londra, 1982; M. Eliade, *Mythes, rêves et mystères*, Paris, 1957, p. 192-233; D. Monah, *Plastica antropomorfă a culturii Cucuteni-Tripolie*, Piatra Neamţ, 1997, p. 201-215.
17. În legătură cu cimerienii s-au purtat discuţii dacă ei au locuit numai în stepele nord-caucaziene (L.A. Elnitzkij, *Киммерийцы и киммерийская культура*, în *Вестник древней истории*, 1949, 3, p. 14 şi urm.) sau dacă au înaintat – după cum susţin în prezent majoritatea specialiştilor – pînă în nord-vestul Mării Negre (A.I. Terenožkin, *Киммерийцы*, Kiev, 1976; *Давна історія України*, 2, *Скіфо-антична доба*, ed. S.D. Križitz'kij (red. resp.), V.M. Zubar, S.S. Bessonova, V.Ju. Murzin, A.S. Rusjaeva, E.V. Černenko, Kiev, 1998, p. 11-33). În literatura arheologică românească se admitea că un anumit rol în difuzarea metalurgiei fierului în spaţiul carpato-dunărean ar reveni cimerienilor. Cf. D. Berciu, *Este şi o cale cimmeriană în*

difuzarea fierului? în *SCIV*, XIV, 1963, 2, p. 395-402; idem, *Zorile istoriei în Carpați și la Dunăre*, București, 1966, p. 226. Pentru contactele dintre traci și cimerieni, cf. K. Iordanov, *Траки и кимерийци*, în *Векове*, Sofia, 1979, 2, p. 30-36. În ultimul timp aportul cimerian la răspîndirea pieselor de fier în regiunile de la nordul Dunării de Jos este contestat. Cf. A. Stoia, *Metalurgia fierului în opera lui Vasile Pârvan*, în *Arheologia Moldovei*, XI, 1987, p. 30.

18. O.A. Krivtzova-Grakova, *Степное Поволжье и Причерноморье в эпоху поздней бронза* (*MIA*, 46), Moscova, 1955; M. Gimbutas, *Bronze Age Culture in Central and Eastern Europe*, Paris-Haga-Londra, 1965; I.I. Artemenko, *Племена Верхнего и Среднего Поднепровья в эпоху бронзы* (*MIA*, 148), Moscova, 1967. În legătură cu tezaurul de la Borodino, cunoscut și sub denumirea de „tezaurul basarabenesc" (*bessarabskij klad*), descoperit în anul 1912, cf. mai recent V.S. Bočkarev, *Проблема Бородинского клада*, în *Проблемы археологии*, I, 1968.
19. Scrierea hitită a fost descifrată de savantul ceh Bedřich Hrozný (1879-1952) în anii primului război mondial, cf. V. Zamarovský, *Din tainele imperiului hitit*, trad. Gabriel Istrate, Iași, 1980, p. 57-170. Pentru civilizația hitită, în afară de lucrările citate la „bibliografia sumară", cf. M. Riemschneider, *Die Welt der Hethiter*, Stuttgart, 1955; U.B. Alkim, *Anatolie I. Des origines à la fin du IIe millénaire av. J.-C.* (*Archaeologia Mundi*), Geneva-Paris-München, 1968; Fr. Cornelius, *Geschichte der Hethiter*, Darmstadt, 1973; J.G. Macqueen, *The Hittites and their contemporaries in Asia Minor*, Southampton, 1975. Volumul Margaretei Riemschneider a apărut și în traducerea românească a lui B. Marian, cu titlul *Lumea hitiților*, București, 1967.
20. În legătură cu această problemă, în *CMN*, p. 60-61, Gheorghe Brătianu arată că „de cîte ori vom vorbi de dominațiunea unui popor, oricare ar fi el, să nu vă închipuiți că avem a face cu o masă uniformă de populațiune. Ar fi tot atît de mare iluzia să ne închipuim că Rusia de astăzi este o masă omogenă de populațiune rusă. Cei cari au parcurs o singură parte a regiunii ucrainene vor fi fost desigur izbiți de mozaicul de populațiuni deosebite pe care le-a întîlnit: ruși, ucraineni, colonii germane foarte împrăștiate, tătari, greci, fel de fel de neamuri. Iar în Caucaz este într-adevăr un întreg mozaic. Încît, cred și pentru vremurile vechi, numele unui neam care își întinde stăpînirea în aceste regiuni reprezintă mai degrabă o pătură suprapusă, o pătură dominantă, care la un moment dat își imprimă caracterul prin stăpînirea sa, însă sub care trăiesc o mulțime de alte elemente, fie de populațiuni mai vechi, fie altele cari încep să pătrundă în aceste regiuni".
21. Volum apărut la Paris în anul 1937.
22. E. Cavaignac, *Le problème hittite*, Paris, 1936. Cf. și *CMN*, p. 65-67: „În capitolul final [al lucrării savantului francez – n.n.] veți găsi considerațiuni interesante asupra supraviețuirii rămășițelor hitiților în epocile următoare și asupra aprecierilor pe cari le fac cercetătorii Asiei Mici între portul pe care și astăzi îl au unii țărani în Anatolia și costumele hitite, așa cum sunt reprezentate în monumentele din epocile respective.

Evident că nu mai este nici o urmă a unei limbi hitite sau a unei tradițiuni hitite. Dar este de presupus că străvechile populațiuni anatolice au păstrat aceste lucruri. Este probabil că ele vor fi uitat complect tradițiunile lor primitive; vor fi fost cucerite întîi de valul de cultură elenă, care la un moment dat făcuse din Asia Mică o citadelă a helenismului, iar apoi, după invazia turcească, toate populațiunile acestea grecizate au fost turcizate și avem astăzi acolo populațiuni de limbă turcă, de conștiință națională turcă, însă care probabil în sîngele lor poartă urmele unor rămășițe mult mai vechi de populațiuni rămase pe podișul anatolic [...]

În această privință s-au întîmplat și cazuri foarte ciudate, adevărate tragedii. În 1923 conferința de la Lausanne a hotărît unul din cele mai masive transferuri de populație din istorie: este faimosul schimb de populațiuni dintre turci și greci, care a deplasat milioane de oameni între Turcia și Grecia. Din această deplasare face parte și procesul de emigrare al turcilor noștri din Dobrogea. Populațiuni milenare din Asia Mică au fost strămutate în Grecia de astăzi. Dar după ce criteriu credeți că s-au făcut aceste diferențieri? După unicul criteriu al limbii. Și atunci grecii s-au pomenit cu populațiuni de limbă greacă, dar care prin port și sînge erau turci! Ei au fost însă

considerați ca greci, ridicați din mediul lor de veacuri și aruncați într-un mediu care, în afară de comunitatea de limbă, le era complectamente străin.

Vedeți, prin urmare, la ce curioase împrejurări duc consecințele împinse la extrem, cînd te iei numai după un singur criteriu, acela al limbii".

23. Problema continuității daco-romane a fost dezbătută pe larg de Gh.I. Brătianu în mai multe lucrări fundamentale: *Une énigme et un miracle historique: le peuple roumain*, București, 1937, ed. a 2-a, 1942; *Les origines du peuple roumain: les données archéologiques*, București, 1939; *Originile și formarea unității românești. Prelegeri ținute la Școala Superioară de Război*, București, 1942, p. 19-33; *Le problème de la continuité daco-roumaine. À propos des nouvelles remarques de M. Ferdinand Lot*, în *RHSEE*, XX, 1943, p. 46-79; *L'histoire roumaine écrite par les historiens hongrois*, în *ibidem*, p. 80-165; *Origines et formation de l'unité roumaine*, București, 1943, p. 47-85. Cîteva din lucrările menționate au fost traduse și în alte limbi. În ceea ce privește idiomul dacic, acesta nu a dispărut complet, româna preluînd cîteva zeci de termeni de origine dacică. Cf. în acest sens I.I. Russu, *Etnogeneza românilor. Fondul autohton traco-dacic și componenta latino-romanică*, București, 1981, p. 118 și urm.; A. Vraciu, *Limba daco-geților*, Timișoara, 1980; Gr. Brâncuș, *Vocabularul autohton al limbii române*, București, 1983; idem, *Cercetări asupra fondului traco-dac al limbii române*, București, 1995; I. Coteanu, M. Sala, *Etimologia și limba română. Principii – probleme*, București, 1987, p. 112-118.

În legătură cu continuitatea dacică și daco-romană și cu anumite lucrări dedicate acestei probleme, Gheorghe Brătianu face interesante considerații în cursul său dedicat trecutului Mării Negre: „În ceea ce privește originile noastre, este o chestiune care a ridicat multă vreme obiecțiuni foarte puternice și care au părut greu de răsturnat. Romanitatea, latinitatea noastră, evident indiscutabilă din punct de vedere al limbii, pe care am moștenit-o și o vorbim astăzi, este însă greu de deslușit dacă o întemeiem pe simplul fapt al stăpînirii romane în Dacia. Aceasta este o obiecțiune care a fost adusă de multă vreme și care pare că în ultimul timp ar fi convins și pe unii din conaționalii noștri.

Unii declară că este cu neputință ca în acest secol și jumătate, scurs între cuceririle lui Traian și evacuarea lui Aurelian, să se fi impregnat populațiunei dacice pecetea latină, așa ca ea să se romanizeze complet.

În această privință, protagoniștii cei mai hotărîți s-au arătat ungurii, în special dl. Alföldi, care este unul din principalii susținători ai teoriei adverse.

Se susține că aci a fost un proces de dublă eliminare, de dublă distrugere totală, că n-a rămas nici o urmă a populațiunii dace, au rămas cîteva elemente răzlețe, și că populațiunea romanizată a fost iarăși complectamente exterminată și eliminată de pe suprafața pămîntului de invaziile barbarilor. Deci, nu poate fi nici o continuitate, nici cu trecutul vechi al dacilor dinainte de romani, nici cu cel de după romani. Pămîntul nostru este nelocuit, iar maghiarii, în dreptul lor de primi ocupanți, ar avea dreptul să-l mențină în stăpînirea lor!

Aceasta este desigur o teorie ungurească.

Dar în ultimul timp s-au ivit discuțiuni chiar la noi și au intervenit în această problemă și nespecialiști.

Să nu credeți că dau acestui cuvînt o accepțiune ostilă sau disprețuitoare. Nespecialiștii aduc deseori în studiul nostru un curent adus din afară și o privire mai liberă poate în profesiunea noastră, în orice caz un punct de vedere nou și deosebit, care merită a fi discutat și ținut în seamă.

Uneori ei sunt mai dispuși poate decît cei specialiști să îmbrățișeze teorii, fără să le examineze mai cu de-amănuntul în temeiurile lor. Dar aceasta este o latură care ar comporta o prea lungă examinare dacă am strînge-o mai de aproape. Fapt este că, în ultimul timp, doi protagoniști au apărut în domeniul discuțiunilor originii românilor, protagoniști cari pînă acum nu se manifestaseră. Este vorba de inimosul luptător dr. Lupu și de un mare scriitor al nostru, dl. Brătescu-Voinești, cari în ultimul timp au îmbrățișat cu multă căldură prezentarea unui nou punct de vedere asupra originilor românilor.

Din partea d-lui dr. Lupu o broşură. De la dl. Brătescu-Voineşti avem numai o conferinţă, asupra căreia nu posed decît dările de seamă apărute în ziare.

Impresia mea, citind aceste lucrări – nu intru în detalii, pentru că este o chestiune care priveşte Catedra Istoriei românilor, – dar impresia mea este că şi unul şi altul dintre aceşti neofiţi în studiile istorice pornesc de la o idee în fond justă, din combaterea acestei teze că structura noastră etnică, lingvistică, naţională se reazimă numai pe această margine strîmtă, în timp şi în spaţiu, pe care o constitue stăpînirea romană în Dacia, susţinînd că trebuie să i se dea o bază mai largă.

Chestiunea însă este: care este această bază?

Şi iarăşi impresia mea este că păcătuiesc, aşa cum au păcătuit cei cari au făcut transferul de populaţiuni între Turcia şi Grecia, întemeindu-se numai pe factorul lingvistic [...]

Incontestabil, privind problema în ansamblul ei şi fără a nesocoti datele lingvistice, în cercetarea originilor unui popor, totuşi nu ne putem îndepărta de la acest principiu că ele nu pot fi excluse şi că originile unui popor trebuiesc căutate în întregimea manifestărilor sale. Din acest punct de vedere incontestabil că arheologia este un izvor din cele mai însemnate. Incontestabil, sunt o serie de aspecte străvechi care se păstrează mai bine în port. Portul din anumite regiuni ale noastre evocă desigur mult mai puternic trecutul străvechi al Daciei decît o poate face orice alt izvor istoric. Portul din Anatolia evocă singur urmele străvechii civilizaţiuni hitite.

Pe de altă parte, am impresia că protagoniştii noii teorii sunt cam nedrepţi cu istoria profesională. Astfel, dr. Lupu, cu temperamentul său impetuos, care-l caracterizează atît de bine, începe printr-o vehementă protestare împotriva rutinei istoricilor în general, după care urmează expunerea erorilor cu privire la originea românilor.

Dar teza pe care o combate dl. dr. Lupu se pare că într-o oarecare măsură istoricii români au părăsit-o de mult. De mult istoricii români nu se mai mărginesc la timpul şi spaţiul restrîns al stăpînirii romane în Dacia, ci caută să-şi întemeieze cercetările pe o bază mult mai largă, îmbrăţişînd în timp şi în spaţiu un domeniu mult mai întins [...]

Autorul [V. Pârvan] arată prin urmare că, mult înainte de stăpînirea romană, s-au creat aci condiţiunile favorabile ale unei legături cu Apusul şi care explică procesul de asimilare cu Apusul.

Prin urmare, istoricii noştri n-au căzut în eroarea de care sunt invinuiţi, ci ei au simţit nevoia să-şi întemeieze cercetările pe altceva. De aceea, cred că n-ar trebui să ne menţinem numai în domeniul acesta, foarte aleatoriu, de altfel, al cercetărilor lingvistice. Nu este nevoie să căutăm urmele unei limbi prelatine, pe care popoarele străvechi ale Daciei ar fi vorbit-o în acelaşi timp sau înainte de romani, sau să se demonstreze că aci s-a vorbit o limbă care era mai pură decît limba latină! Toate aceste teorii sunt foarte frumoase, dar sunt tot atît de şubrede. Cred că din examinarea chestiunilor pe un alt tărîm, pe tărîmul care se întinde în jurul Mării Negre, putem trage această concluziune că persistenţa unei populaţiuni se poate dovedi nu numai prin limbă. Limba este numai unul din elementele de considerat. Ea se poate modifica. De altfel, dacă ne referim la cercetările antropologilor, îmi pare că unii antropologi germani, care au cercetat regiunea de nord-vest a Ardealului, au constatat o foarte puternică asemănare între conformaţia craniană a populaţiunilor de astăzi şi aceea a vechilor daci. Craniul rămîne dacic, dar limba pe care o vorbesc purtătorii acestui craniu se poate modifica.

A fost o limbă veche dacică, care a dispărut, cum au dispărut şi limbile populaţiunilor străvechi din jurul Mării Negre; şi a venit altă limbă care a acoperit-o, a împins-o în depărtările şi în uitarea trecutului" (*CMN*, p. 67-73).

24. C. Schuchhard, *Alteuropa. Kulturen-Rassen-Völker*, Berlin-Leipzig, 1935, p. 320: „Die Sprache wechselt am leichtesten, die Kultur, d.h. die Tracht, das Gerät, die Haus- und Grabanlage, der Götterglaube, halten sich viel zäher. Daher gibt die Archäologie eigentlich festere Anhaltspunkte für die Geschichte eines Volkes als die Sprache".
25. L. Bârzu, S. Brezeanu, *Originea şi continuitatea românilor. Arheologie şi tradiţie istorică*, Bucureşti, 1991, p. 146-185; N. Stoicescu, *O falsă problemă istorică – discon-*

tinuitatea poporului român pe teritoriul strămoşesc, Bucureşti, 1993, p. 146 şi urm.; Gh.I. Şerban, *Studiu introductiv: Viaţa şi opera lui Flavius Eutropius. Importanţa lui pentru istoria noastră veche*, în Flavius Eutropius, *Breviarium ab Urbe Condita/ Breviar de la întemeierea Romei*, ed. Gh.I. Şerban, Brăila, 1997, p. 52 şi urm.

26. V. Pârvan, *Dacia. Civilizaţiile antice din ţările carpato-danubiene*, ed. a 5-a, R. Vulpe, Bucureşti, 1972, p. 155.
27. Aprecierea nu este exactă. Înaintea sciţilor s-a produs migrarea spre vest a cimerienilor, care, la rîndul lor, au fost precedaţi de purtătorii culturilor *iamnaia*, *catacombelor* şi *srubi*, acestea din urmă identificate numai pe cale arheologică. Unii arheologi admit că purtătorii culturii *srubi* ar fi tocmai cimerienii. Pentru această ipoteză şi pentru alte păreri privind raportul dintre cimerieni şi complexele arheologice contemporane din spaţiul ponto-caspic, cf. T. Sulimirski, *The Cimmerian Problem*, în *University of London, Bulletin of the Institute of Archaeology*, 2, 1959, p. 45-64; A.I. Terenožkin, *op.cit.*, p. 7 şi urm.

Capitolul II

SCIȚI ȘI GRECI

Invazia sciților și problema popoarelor de stepă. Stilul animalier. Fenicieni și greci pe țărmurile Mării Negre. Coloniile elene și comerțul lor. Hegemonia milesiană și supremația atenian după războaiele medice. Instituții politice, viața materială și morală. Sinteza greco-scitică și Regatul Bosforului Cimerian. Ofensiva macedoneană împotriva tracilor și a cetăților Pontului Stîng. Criza din secolul al III-lea î.Hr.

Sciții (sau cel puțin clasa lor dominantă) constituie ramura nordică și nomadă a marelui popor al iranienilor; limba, tipul fizic ilustrat de atîtea monumente figurate, costumația cu caftan lung și pantaloni băgați în cizme, gluga ce le ține loc de căciulă, identică celei a lui Darius Codoman fugind de învingătorul de la Arbela, totul îi apropie de mezii și de perșii care au întemeiat în Asia primul din marile imperii cu tendințe de dominație universală.

Dar, spre deosebire de verii lor, stăpînitori peste lumea civilizată a sedentarilor, ei rămîn legați de obiceiurile stepei de unde provin; reforma religioasă a lui Zoroastru nu i-a afectat. Ei persistă în credințele lor primitive, încă foarte apropiate de fetișismul animalier.

Se poate merge pe urmele așezărilor lor după indicațiile toponimiei antice, relatările istoricilor și geografilor și, mai recent, ale obiectelor descoperite în săpături, care poartă amprenta caracteristică rasei lor[1].

Astfel, în jurul Armeniei, provinciile purtînd numele de Skithene sau Sakasene le atestă trecerea pe vremea cînd îi urmăreau pe cimerieni.

Centrele lor principale, dacă este să judecăm după cercetările arheologice, se găseau în Kuban și în stepa întinsă de la nordul Mării de Azov – Meotida anticilor – pînă la cotul Niprului. *Tumulii* cei mai cunoscuți prin bogăția de obiecte descoperite se găsesc în aceste două regiuni, care formau fără îndoială domeniul celor mai puternici dintre regii sciți. Dar alte obiecte, de o factură mai puțin somptuoasă, dar a căror formă și ornamentație nu lasă nici o îndoială asupra originii lor, apar cu mult mai departe spre vest. Ele jalonează căile de invazie de-a lungul stepei, spre Dunăre și Europa Centrală, destinate să fie folosite de acum înainte de toți nomazii ce aveau să meargă pe urmele avangărzii constituite de sciți în secolele VII și VI înaintea erei creștine. Ele coincid în majoritatea cazurilor cu drumurile pe care vor călări, optsprezece secole mai tîrziu, armatele mongole pornite la asaltul Europei feudale. Unul traversează Galiția Orientală și pătrunde printr-o parte a Sileziei pînă în Brandenburg, unde săpăturile de la Vettersfelde[2] scot la iveală descoperiri caracteristice, sau pînă în Cîmpia Pannonică[3]. Un al doilea drum se îndreaptă prin Basarabia și Moldova (arme scite provin de la Năvîrnet[4] și Boureni[5]) și ajunge în defileele Carpaților ca să atingă podișul transilvănean. Un al treilea, a cărui existență este pusă la îndoială de Rostovtzev, ar fi atins Dunărea de Jos și ar fi pătruns în Dobrogea și în

Muntenia, spre a amenința de acolo pe tracii din Peninsula Balcanică[6]. Totuși, pe Dunăre, Darius, fondatorul marelui Imperiu persan, încearcă cel dintîi să combată pe sciți, dar își dă seama la timp de imposibilitatea ca o armată regulată să urmărească la nesfîrșit într-un spațiu necunoscut un adversar ce nu poate fi interceptat. Astfel se delimitează pentru prima dată (în măsura în care permite să fie delimitat un imperiu nomad) o vastă regiune geografică, chemată să joace un rol considerabil în lunga istorie a marilor invazii.

Aceste elemente, care se referă aproape întotdeauna la epoca Imperiului roman de Răsărit și la evenimentele desfășurate din secolul al III-lea pînă în al VI-lea d.Hr., iau aici o cu totul altă amploare. Într-adevăr, începînd cu criza din secolul al III-lea, numită a „anarhiei militare", și aproximativ pînă la sfîrșitul domniei lui Iustinian, se produc marile mișcări războinice și demografice care afectează Europa Occidentală și-i determină noile formațiuni politice din evul mediu. Dar în spațiul pontic aceste deplasări sînt cu mult mai vechi; se poate spune că ele preced cu aproape un mileniu cronologia obișnuită a „migrațiilor" (*Völkerwanderungen*), după definiția curentă a istoricilor.

De fapt, aici are loc un fenomen de o însemnătate mai generală, determinat nu de cauze accidentale, ci de opoziția a două lumi esențial diferite și total adverse. Este vorba de contrastul tranșant între evoluția țărilor cu civilizație sedentară și traiul primitiv al nomazilor, evocat atît de bine în lucrările sale de D-nul René Grousset:

„Supraviețuirea acestei umanități, rămasă în stadiul pastoral în timp ce restul Asiei trecuse de mult la stadiul agricol cel mai avansat, a pricinuit în bună parte drama istoriei. Ea antrena între populații vecine un fel de decalaj cronologic. Oamenii din al II-lea mileniu dinainte de Iisus Hristos coexistau cu oamenii din secolul al XII-lea al erei noastre. Era de ajuns, pentru a trece de la unii la alții, să cobori din Mongolia Superioară la Pekin, să urci din stepa kirkizilor la Ispahan. Ruptură brutală, plină de pericole. Pentru sedentarii Chinei, ai Iranului sau ai Europei, hunul, turcomanul, mongolul sînt propriu-ziși sălbatici pe care trebuie să-i intimidezi cu cîteva parade, să-i distrezi cu cîteva mărunțișuri de sticlă sau titluri, să-i ții la respect departe de pămînturile cultivate. Cît despre nomazi, sentimentele lor pot fi ghicite. Bieții păstori turco-mongoli, care, în anii de secetă, pe iarba rară a stepei, se aventurează de la un izvor secat la un alt izvor secat pînă la marginea culturilor, la porțile Peciliei sau Transoxianiei, contemplă aci uimiți miracolul civilizației sedentare, recoltele abundente, satele îmbelșugate de grîne, luxul orașelor. Miracolul acesta sau mai degrabă secretul acestui miracol, munca îndelungată de care a fost nevoie pentru a orîndui aceste stupuri omenești, hunul nu le-a putut înțelege. Dacă este mirat, este ca lupul – totemul său –, care pe timp de ninsoare se apropie de ferme: pentru că în spatele împrejmuirii zărește prada. Și la el reflexul milenar este atacul prin surprindere, prada și fuga cu prada. Supraviețuirea unei umanități pastorale sau vînătorești alături de o umanitate agricolă sau, dacă vreți, dezvoltarea societăților agricole din ce în ce mai bogate în văzul și în contactul cu populațiile rămase în stadiul pastoral și suportînd crizele teribile, pe care, pe timp de secetă, le impune viața stepei, a adăugat astfel contrastului economic cel mai izbitor contrastul social cel mai crud. Repetăm, această problemă de geografie umană a devenit o problemă socială. Sentimentele sedentarului și, respectiv, ale nomadului unul față de celălalt sînt cele ale unei societăți capitaliste și ale unui proletariat închise în același oraș modern. Societățile agricole care exploatează fie pămîntul galben roditor din

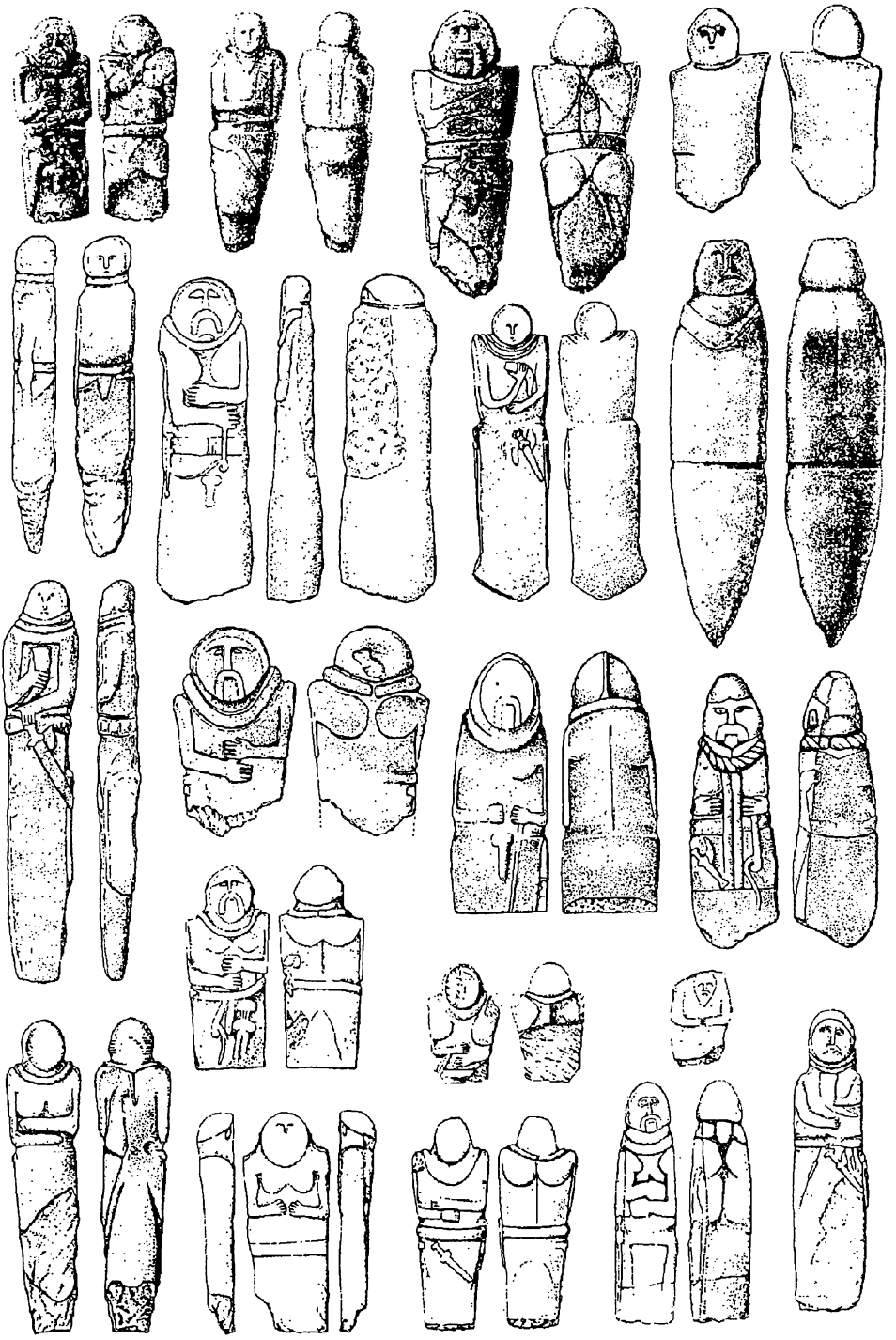

15. Statui din piatră din secolele VII-VI î.Hr. din stepele Scythiei.

China de Nord, fie grădinile Iranului, fie cernoziomul bogat al Kievului, sînt împrejmuite de o zonă de pășuni sărace, cu condiții climatice adesea cumplite, unde o dată la zece ani fîntînile seacă, iarba se usucă, vitele mor și nomadul le urmează. În aceste condiții, goana periodică a nomazilor spre pămînturile cultivate este o lege a naturii"[7].

Aceste concluzii privesc evident întreaga istorie a invaziilor pînă într-o epocă în care „decalajul cronologic" între viața nomazilor și cea a ținuturilor cu cultură agricolă și cu civilizație urbană oferă contrastele cele mai izbitoare. În timpul invaziei sciților – a căror așezare în bazinul pontic este datată de majoritatea istoricilor în secolul al VIII-lea î.Hr., iar înaintarea spre Europa Centrală și Balcani în secolele V și IV – aceste diferențe sînt poate mai puțin sensibile[8]. Iranianul este, de altfel, mai puțin „sălbatic", mai puțin distrugător decît turcul sau mongolul. De aceea trebuie să considerăm că Imperiul scitic, ca de altminteri și cele ce i-au urmat, reprezintă dominația unei clase războinice, a cărei origine o cunoaștem, asupra altor populații pe care le-a găsit pe loc sau pe care a putut să le tîrască după ea[9]. Trebuie să notăm împărțirea, menționată de Herodot, făcută chiar de sciți, în călăreți și plugari – ἀροτῆρες – aceștia din urmă îndeletnicindu-se cu cultivarea grîului, nu însă pentru hrana lor, ci pentru a-l vinde, în epoca în care coloniile elene constituiau marea piață de cereale din bazinul pontic. Ebert scotea în evidență similitudinea acestei ocupații cu cea a tătarilor nogai de la sfîrșitul secolului al XVIII-lea, care ajunseseră, și ei, să cultive grîu, dar pentru nevoile stăpînirii rusești. Diviziunea în două categorii, după ocupații și mod de viață, se aplică în aceeași regiune și în alte epoci: goții se împart în locuitori ai pădurilor și ai cîmpiilor, iar, cîteva secole mai tîrziu, o diferențiere de același tip va separa pe slavii din nord-vestul de cei din sud-estul Ucrainei. Se vor vedea mai apoi regii sciți și nobilii lor adăptîndu-se la viața cetăților grecești din Euxin și un fel de amalgam se va produce între aceste populații, a căror cultură și obiceiuri erau atît de diferite.

O dată cu acești primi stăpînitori nomazi ai ținuturilor din Pontul nordic, de-a lungul întregii întinderi a coastei arcuite ce se întinde de la Caucaz la contraforturile Carpaților, un nou tip de războinic își face apariția pe scena istorică și se pregătește să dețină rolul principal timp de aproape două mii de ani. Tot D-nul Grousset a analizat cel mai bine motivele acestei supremații: „În tot acest timp, nomadul, cu toate că era foarte înapoiat în ceea ce privește cultura materială, a dispus de un avans, de un avantaj militar enorm. El era arcașul călare. O cavalerie incredibil de mobilă de arcași infailibili, iată „arma tehnică" ce i-a conferit asupra sedentarului o superioritate aproape egală cu superioritatea pe care în timpurile moderne artileria a asigurat-o Europei asupra restului lumii [...] Săgeata arcașului călare, care apare pe neașteptate, trage și dispare, a fost pentru antichitate și evul mediu un fel de tir indirect, aproape tot atît de eficace și demoralizant ca și tirul artileriștilor noștri"[10].

Armamentul și tactica sciților sînt primele exemple cunoscute din acest procedeu de luptă, ele fiind poate și cele mai tipice. Mai tîrziu, într-adevăr, echipamentul călărețului va deveni mai greu, se va completa cu scara de șa și cu armura și va crea unitățile de șoc, al căror atac va hotărî soarta bătăliilor. Dar scitul, ca și ruda sa asiatică, partul, a cărui săgeată a rămas proverbială, se mărginește să-și arunce săgețile și să dispară, ca să se întoarcă și să răpună dușmanul istovit. Nu i se cunoaște altă armă în afară de arc și de tolba plină cu săgeți, decît pumnalul cu mîner lung, prins la brîu, răspîndit în întreg Iranul și neputînd

servi decît la lupta corp la corp[11]. Numeroase exemplare din aceste „akinakes"-uri au fost descoperite cu ocazia săpăturilor întreprinse în Rusia Meridională, în Ungaria și în România[12].

Arheologia a furnizat multe alte date despre credințele și obiceiurile întemeietorilor Imperiului iranian. Multă vreme nu s-a dispus pentru orientare în acest domeniu decît de texte literare, printre care relatarea lui Herodot, din cartea a IV-a a *Istoriei* sale, constituia mărturia cea mai importantă; cu toate acestea mulți puneau la îndoială exactitatea descrierii sale. Pasajul privind ritualurile de înmormîntare ridica cele mai multe obiecții: „Cînd moare regele lor, scrie el, îi ridică o movilă mare, pătrată. Îndată ce mormîntul este gata, ei spintecă cadavrul, îl curăță, îl umplu cu tămîie [...], îi cos pielea la loc și, după ce l-au impregnat cu ceară, îl ridică și îl duc în căruță la un alt popor (de neam scitic). Acesta din urmă, luînd mortul în primire, urmează exemplul dat de sciții regali: își taie o bucățică din ureche și părul [...] și duc cu carul corpul regelui, pînă ce ajung la un alt popor de sub stăpînirea lor [...] Apoi, după ce așează mortul în mormînt pe un așternut de ierburi, înfig sulițe de o parte și de alta a cadavrului și pe deasupra aceluia întind pari [...] În partea disponibilă a mormîntului ei îngroapă pe una din concubine, după ce o sugrumă, la fel ca pe paharnic, bucătar, pe vătaful cailor [...], de asemenea mai îngroapă caii și cîteva din obiectele sale cele mai prețioase, ca și vase de aur [...], după care ei toți sapă pămîntul și ridică o movilă mare deasupra, silindu-se care de care s-o înalțe cît mai sus" (IV, 71)[13]. În paragraful următor, este vorba despre ce se petrece la un an după moartea regelui, dată la care aveau loc sacrificii umane, pînă la cincizeci dintre războinicii cei mai devotați, omorîți împreună cu caii lor, pentru a-i înmormînta apoi în jurul movilei regale, fiecare călare pe calul lui.

Aceste povestiri ar putea să pară exagerate, dar se știe acum că sacrificiile funerare colective erau practicate în Mesopotamia pînă la domnia reginei din Ur Șubad (începutul mileniului al III-lea înainte de Hristos), în China pînă în epoca mormintelor regale din Nyan Yang (pe la 1300-1200 î.Hr.), iar la mongoli încă la funeraliile lui Gingis-han, în anul 1227 al erei noastre. Săpăturile au adus, de altminteri, o confirmare surprinzătoare povestirii lui Herodot. Marea movilă de la Kostromskaia, în Kuban, a dat la iveală un eșafod de bîrne dispuse transversal deasupra scheletului principal; jur-împrejur sînt așezate tot felul de obiecte și arme; în vecinătatea sa se află un adevărat escadron de cai sacrificați, în rînduri de cîte patru, ale căror oseminte au putut fi dezgropate[14]. La Ulski, în groapa alungită s-au descoperit resturile carului mortuar regal, ale roților și ale baldachinului său, caii fiind sacrificați, doi cîte doi, chiar pe locul unde se opriseră[15]. Realitatea acestor ritualuri este deci incontestabilă; credința care le-a generat amestecă în mod ciudat calul și omul în preocupările pentru viața de apoi. Aici se află unul din aspectele preeminenței rezervate animalului de către păstorii și vînătorii din stepe, particularitate asupra căreia vom mai avea ocazia să revenim. Ea se manifestă în ornamentele unui stil inspirat din zoomorfism, fiind numit din acest motiv „stilul animalier". Desigur, acestuia nu-i aparține exclusivitatea: vechile arte ale Mesopotamiei oferă multe exemple de reprezentări de animale, al căror realism și putere de expresie au fost rareori atinse. Dar scenele de vînătoare ce figurează atît de des pe basoreliefurile asiriene, prezintă imaginea unei serii de animale, a căror fugă se desfășoară pentru a scăpa de urmărirea vînătorului, sau care se înfruntă uneori într-o opoziție aproape heraldică. Fiecare secvență este distinctă și desenul urmează cît se poate de aproape modelul viu[16].

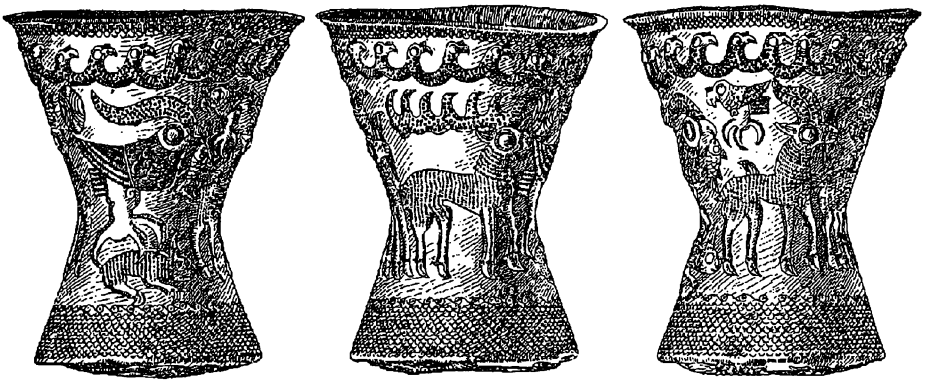

a

b

16. Pahar (a) şi cnemidă (b) de argint din mormîntul princiar traco-getic din secolul al IV-lea î.Hr., descoperit la Agighiol, în nordul Dobrogei.

Altfel se prezintă ornamentul scitic, ce amestecă într-o încîlceală inextricabilă părți de animale diverse, în jurul unui motiv central care „dramatizează" cel mai adesea întîlnirea fiarei cu prada. Dar aceasta este atît de acoperită de o nesfîrșită complicație de ornamente secundare, încît pare, uneori, că se disociază în haosul unei stranii vegetații, în care mișună forme monstruoase răsucite unele pe altele[17]. Pentru a pătrunde sensul ascuns al acestor înlănțuiri, trebuie să se țină seama, mai mult decît s-a făcut pînă acum, de tradițiile și miturile șamanismului primitiv, așa cum îl mai practicau încă pînă de curînd popoarele înapoiate din spațiul arctic. Magia, care explică prin preceptele sale desenele din grotele preistorice, nu este absentă din această figurație și îi subliniază caracterul specific. Imaginea este cînd un totem, cînd un simbol al acțiunii, garantînd îndeplinirea necesităților și realizarea dorințelor.

În legătură cu zona geografică unde s-a format această artă ornamentală subzistă o controversă. Trebuie să vedem, ca Borovka, „originea topografică și cronologică a artei stepelor" în Siberia Centrală, unde s-au găsit la Minusinsk bronzuri animaliere într-un stil mai simplu, care ar fi primele încercări ale genului? Sau, dimpotrivă, trebuie, ca Rostovtzev, să-i urmărim dezvoltarea în regiunile pontice, în Kuban și în Crimeea și să considerăm exemplarele găsite în Asia drept forme mai simple și mai sărace ale acestei arte? Bogăția ornamentației din Kuban și din Rusia Meridională s-ar explica în acest caz prin contactele mai frecvente ale sciților cu civilizațiile din Orientul Apropiat și Mijlociu[18].

Pare într-adevăr greu de imaginat o mentalitate și obiceiuri mai complet diferite de cele din coloniile grecești, ce aveau să se stabilească pe litoralul Mării Negre sub protecția unui mare Imperiu scitic: și totuși legătura de dependență între aceste două formațiuni este evidentă. Elementul care le leagă una de alta este comerțul, ale cărui necesități aduc condițiilor de existență din bazinul pontic adînci transformări. Cu toate acestea, nu grecii au fost primii care s-au bucurat de ele; ca și în Mediterana și în alte părți, alții sosiseră înaintea lor.

Nu rămîn decît puține urme ale trecerii fenicienilor la nord de Strîmtori și încă și mai puține punctele pe care poate le frecventau pe malurile mării necunoscute. Numai toponimia permite schițarea unei ipoteze. În fața Constantinopolului, Calcedonul poate să fie derivată de la un Karședon, amintind de Cartagina punică. Mai departe, pe coastele orientale ale Mării Negre, numele de Phasis amintește, de asemenea, un termen fenician care desemnează aurul. Ar fi deci aici o aluzie la bogățiile Colchidei, ce avea să-l ducă pe Iason la capturarea miticei Lîni de aur. Numărul șapte, care este frecvent menționat, ar putea fi, și el, o moștenire de la fenicieni; la semiți era o cifră înzestrată cu virtuți speciale. În orice caz, dacă trebuie să-i dăm dreptate D-lui Jacques Pirenne și să interpretăm războiul din Troia ca un prim război al Strîmtorilor, între aheienii din Micene și rivalii lor de pe coasta Asiei Mici[19], sîntem neapărat nevoiți să presupunem curente de comerț și de navigație pornind din Mediterana pînă la țărmurile pontice, și să admitem că într-o epocă foarte îndepărtată ele nu puteau să poarte decît vase feniciene[20]. Se pare că grecii au pășit repede pe urmele lor; comentatorii moderni ai *Odiseei* s-au pus de acord în a localiza pe țărmurile Mării Negre episoadele din cînturile X, XI și XII[21]. Mai greu este poate de identificat portul Lestrygonilor cu Balaklava sau insula lui Circe cu peninsula Taman. Există însă șanse ca țara Soarelui Răsare, Aia, să se fi aflat pe litoralul Caucazului. Căci exact acolo ne poartă itinerarul și aventurile argonauților, a căror versiune ioniană sau milesiană a fost încorporată în *Odiseea*. Toate aceste episoade legendare sînt în legătură cu extragerea metalelor, dintre care fierul și arama atrăgeau încă de pe atunci pe meșteșugarii din sud.

De-abia începînd cu secolul al VII-lea î.Hr. ne aflăm pe un teren mai solid pentru studiul colonizării grecești pe litoralul Mării Negre[22]. Pionierii acestei întreprinderi au fost poate navigatorii carieni, dar cei despre a căror prezență putem fi siguri sînt ionienii și în primul rînd milesienii. Pătrunderea lor este semnificativă pentru definirea drumurilor principale, pe care atîți navigatori și negustori le vor urma după ei.

Carienii, aflați printre primii care au explorat litoralul pontic, au lăsat puține urme: numele lor rămîne legat în antichitate de un port din Dobrogea Meridională. Ei au urmat deci în navigația lor coasta tracică și pesemne că au acostat acolo unde se oferea vreun adăpost pentru vasele lor. Din staționarea lor acolo nu a rămas nici una din acele vestigii arheologice care lămuresc atîtea episoade din istoria veche. Dimpotrivă, rezultatele săpăturilor efectuate asupra atîtor puncte ale litoralului atestă prezența ionienilor și îndeosebi pe cea a milesienilor, începînd cu anul 650 î.Hr. Una dintre principalele lor ctitorii a fost orașul *Histria* sau *Istros* în sudul Deltei dunărene, aproape de malurile lacului Sinoe, care era altădată un golf marin. Veniturile din pescuit, foarte abundent în acele ținuturi, au stat la baza prosperității sale: emblema figurată mai tîrziu pe monedele lui reprezintă un vultur ținînd în gheare un delfin[23]. Mai la sud, de-a lungul coastei, lanțul așezărilor continuă: acestea sînt *Tomi* sau *Tomis*, pe locul de astăzi al Constanței, *Bizone* cu nume probabil indigen, aproape de Cavarna, *Cruni* sau *Dionysopolis* și o serie de localități neidentificate, care depășesc capul Șabla, unde se găsea portul carienilor, pentru a întîlni portul de la *Odessos*, actuala Varna. Dar ionienii din Milet nu au fost singurii aventurați pe aceste țărmuri. Pe locul actualei Mangalia, *Callatis*-ul era o așezare doriană a Heracleei, la fel ca și *Mesembria*, fiică a Megarei. Unul din popasurile cele mai vechi este cel din „insula Albă", *Leuké* sau *Achilleis*, mică stîncă ce se înalță în plină mare, în largul gurilor Dunării, și se numește astăzi Insula Șerpilor. Acest punct de escală al milesienilor era garnisit cu un sanctuar ridicat în cinstea lui Achile Pontarches, protectorul navigației și al comerțului. Prin urmare, în special sub egida Miletului se organizează viața elenă a „Pontului stîng" de pe litoralul occidental al Mării Negre, care își păstrează legăturile cu Asia Mică și mai ales cu Propontida: etalonul ponderal din Cyzic a reglat sistemul greutăților și al monedelor din cetățile grecești aflate în această regiune. Istoria lor, trasată cu ajutorul numeroaselor inscripții scoase la lumină de săpături, indică strînse contacte între aceste porturi ale litoralului, care păstrează caracterele principale ale civilizației urbane a Greciei antice, și populațiile indigene ale *hinterland*-ului, geți sau sciți. Există acolo o întreagă populație de Μιξέλληνες, „*barbari* contaminați de elenism și solidari cu interesele cetăților grecești din vecinătate". Se mai constată și influența vicisitudinilor regiunii foarte apropiate de Balcani, unde Imperiul macedonean își va impune supremația în secolul al IV-lea.

Dar aici nu este vorba decît de unul din sectoarele receptive față de colonizare, și nu de cel mai important prin amploarea traficului și a așezărilor urbane. Plecînd din Asia Mică elenizată, era firesc ca navigatorii să meargă de-a lungul litoralului pontic al peninsulei și să întemeieze factorii sau puncte de sprijin. Îi vedem pe dorieni stabilindu-se la *Heracleea Pontică*, al cărei nume a supraviețuit pînă și în transcrierea sa turcească: Bender Eregli, și pe ionieni fixîndu-se la *Amisos*, *Sinope*, *Trapezus* sau *Trapezunt*. Elenismul se va menține aici de-a lungul a douăzeci și cinci de secole, pînă la schimbul de populații efectuat între Grecia și Turcia de după încheierea tratatului de la Lausanne din 1923.

Drumurile spre interiorul podișului anatolian nu ofereau în acel timp resurse prea consistente, dar aceste porturi puteau să servească drept escale spre litoralul Transcaucaziei, celebră pentru bogăția de metale, aduse de munteni, și pentru sclavi, a căror vînzare a fost înfloritoare pînă în secolul al XIX-lea. În fine, erau bine plasați, fie pentru a întreprinde periplul Pontului occidental și pentru a debarca la gurile marilor fluvii, unde se afla piața de pește și de grîu, fie pentru a se avînta pe calea cea mai scurtă în traversarea Mării Negre, de la punctul nordic al Asiei Mici pînă la capătul meridional al Crimeei, și să abordeze această coastă stîncoasă, sau să atingă porturile vecine ale Bosforului Cimerian, strîmtoarea Kerci de azi. Și în acest caz ionienii sînt în frunte. Este posibil ca *Phanagoria* și *Hermonassa*, la extremitatea peninsulei Taman, să fi fost întemeiate de coloniștii din Teos și Mytilene, înainte de a se fi impus hegemonia Miletului. Celelalte colonii sînt însă cu toate acestea adevărate așezări milesiene: ele alcătuiesc două grupuri distincte, a căror poziție geografică le-a determinat destine diferite. Spre vest, la nord de grupul balcanic și dunărean, *Tyrasul* supraveghează limanul Nistrului, așa cum *Olbia* îl supraveghează pe cel al Bugului, care se confundă aproape cu estuarul vecin al Niprului. Pe coasta Crimeei, *Chersonesul*, înlocuit astăzi de Sevastopol, a fost întemeiat de către ionieni, pentru a fi reconstruit, în secolul al V-lea, de către coloniștii dorieni din *Heracleea Pontică*.

Acestui grup occidental i se opune un șirag oriental de așezări, de la *Theodosia* din sud-estul Crimeei, pînă la *Nymphea*, al cărui port este acum blocat de nisip, și *Panticapeion*, poziție strategică la intrarea în Marea de Azov, a cărui importanță tocmai a fost subliniată prin rolul *Kerci*-ului în ultimul război. Împreună cu Phanagoria și Hermonassa, ce străjuiesc de cealaltă parte a strîmtorii, și *Gorgippia*, pe locul căreia se ridică portul caucazian Anapa, acest grup de cetăți va fi cuprins de posesiunile Regatului Bosporan, care va avea norocul straniu de a dăinui mai mult decît toate monarhiile elenistice, cu toate că a fost cel mai îndepărtat dintre marile centre ale civilizației antice și cel mai expus ofensivei popoarelor din stepă.

Coloniile exploatau după cum puteau mai bine abundenta producție locală, care trebuia să îndestuleze din plin nevoile alimentare ale cetăților suprapopulate ale Egeei. Nu este exagerată aprecierea că, din acest punct de vedere, bazinul pontic avea o importanță egală sau era chiar superioară bazelor de aprovizionare ale lumii grecești occidentale, Sicilia și Italia Meridională. Întemeierea Imperiului scitic și controlul pe care regii și asociații săi îl exercitau pe marile căi din interior deschideau comerțului orașelor noi de pe litoralul Mării Negre multe alte posibilități. Herodot[24] descrie cu o uimitoare precizie pe cea care urca de la gura Tanais-ului (Donului) spre cursul inferior al fluviului Rha (Volga), unde vînătorii, fără îndoială de neam finic, vin să-și vîndă blănurile. Drumul traversează apoi Uralul pentru a pătrunde adînc în stepele asiatice, pînă în munții îndepărtați din Altai, unde un popor turc sau mongol, potrivit descrierii trăsăturilor sale etnice, joacă rolul de intermediar în negoț. Pentru a se descurca, sciții plecați de pe malurile Euxinului sînt nevoiți să apeleze la bunele oficii ale interpreților în șapte limbi diferite. Mai departe locuiesc issedonii, în masivul Asiei Centrale, la granițele misterioasei țări a arimaspilor, grifoni legendari, paznicii aurului. De asemenea, călătorul mai putea să urce de-a lungul cursului Phasisului sau să coboare de cealaltă parte a munților pe țărmurile Caspicii, să ajungă în valea Oxus-ului și în țara massageților iranieni, înrudiți cu sciții, și de acolo să meargă de-a lungul defileelor Afganistanului modern către Indii. Mai putea încă să urce

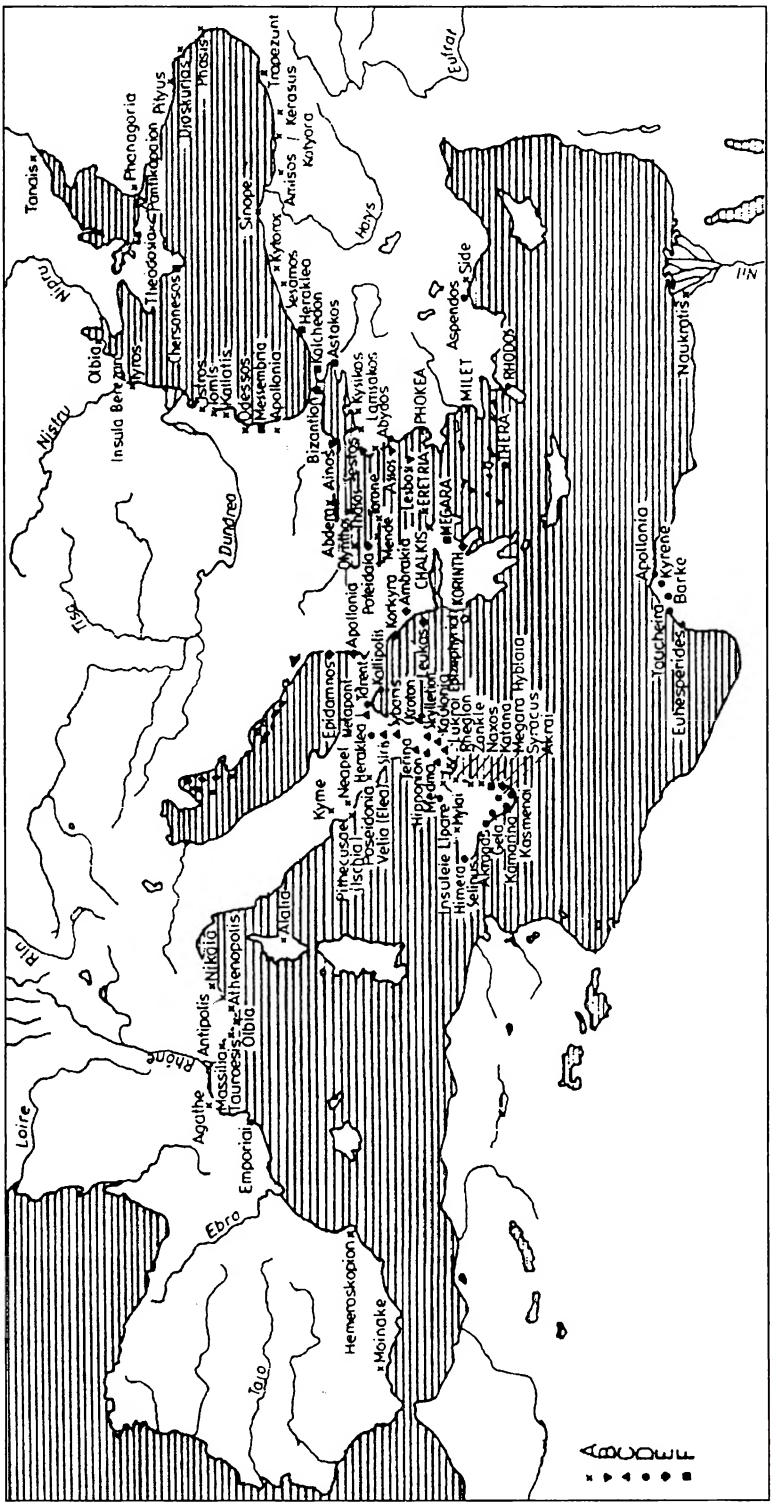

17. Harta marii colonizări greceşti în perioada 750-550 î.Hr. Colonii: A – ionice; B – eolice; C – aheiene; D – doriene (cu excepţia celor corintiene şi megariene); E – corintiene; F – megariene (Cu litere majuscule este indicat oraşul de origine).

RedAbaris@2014

pe cursul Borysthene-lui (Nipru) și să întîlnească negustorii care aduceau chihlimbarul de la Baltica împreună cu blănurile din nord. Toate aceste mari drumuri comerciale indicate în lucrările istoricilor și ale geografilor își găsesc confirmarea în obiectele scoase la iveală de săpături, care dovedesc relații sau influențe de la un capăt la celălalt al lumii vechi, chiar și acolo unde te aștepți cel mai puțin să le găsești. Este cazul unui obiect turnat din Memphis în Egipt, unde este redată o scenă tipică din viața nomazilor din Extremul Nord, trăind ca și în zilele noastre în mijlocul cîinilor și al renilor: Noin-Ula, în Mongolia, oferă o țesătură grecească cu siguranță „venită din Bosforul Cimerian" la începutul erei creștine. Cu toate că, prin intersecția influențelor și a contactelor dintre civilizațiile Mediteranei și ale Extremului Orient, aceste mari drumuri de trafic internațional fac din bazinul pontic una din principalele răscruci ale antichității, aportul lor la volumul comerțului este redus. Era firesc ca, pe itinerarii atît de lungi și atît de periculoase, să se prefere să nu se transporte decît obiecte de mare preț, dar în cantitate mică și în greutate și mai mică: stofe prețioase, bijuterii, parfumuri sau mirodenii. Marile încărcături ridicate din porturile Euxinului constau mai cu seamă din grîu, cerut de cetățile grecești, la care trebuie să adăugăm peștele, ceara sau lîna, sau contingentul tot mai numeros de sclavi: este vorba aici de produsele economiei regiunilor pontice și nu de ale unei țări îndepărtate din interiorul continentului.

Importanța comerțului cu cereale va situa astfel Marea Neagră în centrul primelor mari faze ale chestiunii orientale. Timp de un secol, hegemonia Miletului asupra numeroaselor sale colonii pare să fi fost necontestată; dar, pe de o parte, puterea regilor sciți înțelegea să tragă foloase de pe urma prosperității pieței a cărei dezvoltare o asigura, iar, pe de altă parte, Imperiul persan își extindea dominația asupra întregii Asii Anterioare și își impunea protectoratul cetăților ioniene din Asia Mică. În acest loc se intercalează primul dintre evenimentele de importanță universală, care deplasează către Marea Neagră interesul unei politici mondiale, cel puțin în sensul ce se poate atribui acestui termen în acel timp: este vorba de expediția lui Darius I contra sciților în 512 î.Hr. A fost, fără nici o îndoială, o ofensivă de o anvergură deosebită, care combina operațiile armate la Dunărea de Jos cu cele ale flotei echipate de cetățile grecești; un corp de debarcare, sub comanda lui Ariaramnes, satrap din Capadocia, a fost însărcinat să provoace o diversiune în regiunea ocupată de coloniile elenice, la nordul și la estul Mării Negre[25].

Bazîndu-se pe relatarea lui Herodot, majoritatea istoricilor moderni interpretează expediția regelui perșilor și zadarnica urmărire a armatei sciților de-a lungul stepei ca un eșec. Dacă ar fi avut intenția să ocupe această imensă întindere și să încorporeze în imperiul său regiunile locuite de sciți, în scopul de a seca din izvor șuvoaiele invaziei, ar trebui să reținem această concluzie ca deplin justificată. D-nul J. Pirenne, în schița sa asupra istoriei universale, a formulat recent o ipoteză interesantă: marele rege ar fi întreprins această campanie în scopul de a acorda cetăților grecești ale Asiei Mici, care îi recunoșteau supremația, o compensație pentru pierderile suferite de comerțul lor în Mediterana Orientală, unde el fusese obligat să le sacrifice interesele în favoarea aliaților săi fenicieni[26]. Dar această versiune nu este absolut sigură; se poate crede tot așa de bine, așa cum propune Rostovtzev, că este vorba de o manevră preventivă, destinată să înspăimînte pe nomazi, prin desfășurarea unei mari forțe militare și navale, și să fortifice legăturile de dependență ce legau cetățile elenice de Imperiu[27].

În acest caz, şi limitată la acest obiectiv, expediţia ar putea fi apreciată drept un succes, căci pune capăt invaziilor scitice în ţinuturile asiatice din bazinul Mării Negre.

Cîţiva ani după acest eveniment, insurecţia oraşelor ioniene din Asia Mică şi reprimarea ei de către perşi punea capăt prosperităţii Miletului şi supremaţiei sale coloniale în apele Euxinului. Dar coloniile amplasate pe tot litoralul erau destul de puternice şi destul de prospere ca să menţină prin propriile mijloace şi să-şi continue, în cele mai bune condiţii pentru interesele lor, tranzacţiile comerciale cu indigenii din interior. Războaiele medice nu aveau să le întrerupă; cînd Xerxes a traversat Strîmtorile, pentru a întreprinde invadarea Greciei, el a întîlnit vase încărcate cu grîu, care mergeau din Pont la Egina şi spre porturile Peloponezului.

Victoria elenică contra invadatorului a asigurat triumful Atenei asupra mării. Noua sa putere maritimă clădea un imperiu şi reducea pe confederaţii din Delos la starea de supuşi şi de tributari. În secolul al V-lea şi chiar în secolul al IV-lea Atena acaparează comerţul Mării Negre şi cea mai mare parte din importul de grîu. Colonii ateniene se instalau în Amisos şi Sinope, garnizoane în Crimeea aproape de Theodosia, la Nymphea, la porţile Panticapeionului. În anul 444 î.Hr., Pericle însuşi vizitează aceste avanposturi, iar după el, Alcibiade, la rîndul său, va apărea pe litoralul pontic.

Cifrele indicate de izvoare sînt destul de elocvente prin ele însele. În 426, Atena conceda micului oraş Methone din Pieria dreptul de a importa patru sau şapte mii de medimne de grîu din Pont. În vremea lui Demostene, cînd Imperiul atenian nu mai era decît o amintire a trecutului, Pireul primea încă în fiecare an 400 000 medimne de grîu (aproape 236 000 hl) din Bosforul Cimerian, jumătate din cifra totală a importurilor sale de cereale. În prima jumătate a secolului al IV-lea, Theodosia, pe atunci încorporată în Regatul Bosporan, livra Atenei 2 100 000 medimne, iar în 357 î.Hr., în timpul unui an de lipsuri, importul de cereale pontice atinsese asemenea cantităţi încît a depăşit necesităţile Aticei şi a adus cetăţii un cîştig de cincisprezece talanţi[28].

În schimbul grîului, al peştelui uscat şi al altor produse naturale ale unei economii predominant pastorale şi agricole, coloniile de pe litoralul Mării Negre primeau din Grecia încărcături de vin şi ulei, sau vase dintr-o ceramică ce atinsese nivelul unei adevărate perfecţiuni. Comerţul se specializase: erau distincte profesiile de armator, de expeditor, de negustor angrosist de import sau de export. Unul dintre procesele pledate de Demostene împotriva lui Lakritos şi Phormion este deosebit de revelator pentru natura şi amploarea acestor operaţii, cît şi pentru posibilităţile de a săvîrşi fraude. În fapt, se formase o adevărată bandă de escroci, pe care marele avocat o denunţă în faţa justiţiei concetăţenilor săi. Fusese implicat aici imprudentul Androcles, financiar atenian, care împrumută 3 000 de drahme lui Artemon Phaselitul, pentru a încărca 3 000 de amfore de vin aproape de Potideea şi de a le revinde în regiunea Bosforului în Tracia, sau, dacă i s-ar fi părut mai profitabil, să le negocieze la vărsarea Borysthene-lui şi să se reîntoarcă la Atena cu o încărcătură pontică. Regula prevedea să se transporte vin sau ulei şi să se revină cu grîu. La înapoierea vasului, Androcles trebuia să-şi primească banii într-un răstimp de douăzeci de zile, cu 22 1/2% dobîndă, în cazul în care călătoria ar fi avut loc vara, şi cu 30%, dacă s-ar fi efectuat toamna; se exceptau riscurile naufragiului şi ale pirateriei[29]. Aceste detalii sînt reţinute; aceleaşi procedee şi chiar aceleaşi clauze ale contractelor maritime vor fi preluate din

antichitate în evul mediu, iar într-un spirit cu totul asemănător își vor reglementa tranzacțiile navigatorii și negustorii genovezi sau venețieni, cincisprezece secole mai tîrziu. Se înregistrează aici un edificator exemplu de continuitate a condițiilor economice.

Urmarea procesului scoate la iveală manevra frauduloasă a Phaselitului. El împrumută pe aceeași garanție încă unsprezece mine de argint, nu ia decît 450 de amfore și le vinde din nou pe țărmurile Bosforului, pentru a încărca de aici 80 de chiupuri de vin prost din Cos, o duzină de butoaie de pește sărat și cîteva baloturi de lînă și de piei de capră. Totul era destinat întreținerii forței de muncă agricole a unui proprietar din Theodosia în Crimeea. În locul lui Artemon, care murise între timp, fratele său, Lakritos, pretinse că vasul se pierduse cu oameni și lucruri pe coasta Crimeei, în timp ce în realitate el vînduse toată încărcătura unui negustor din Chios. Dar aceasta contravenea dispozițiilor legii ateniene, care stipula că orice vas angajat în traficul din apele pontice este obligat să se reîntoarcă cu o încărcătură de grîu.

În afara detaliilor care relevă rutina tranzacțiilor cotidiene, această ultimă particularitate nu este mai puțin semnificativă: ea se va regăsi în secolul al XIV-lea în reglementările navigației venețiene.

Comerțul cu sclavi oferă aceleași analogii de la o epocă la alta: așa, de exemplu, un pasaj din Strabon (XI, cap. II, 12) asupra comerțului din Dioscurias, singurul port de pe țărmul Caucazului central, ar fi putut tot așa de bine să fi fost scris treisprezece sau paisprezece secole mai tîrziu, cînd aceeași marfă umană era îmbarcată cu destinația Egiptului mamelucilor sau chiar pentru orașele creștine din Mediterana, ori încă în plină epocă modernă, cînd haremul sultanilor și servitorimea seraiului se recrutau de pe aceleași țărmuri.

Un obiect de negoț este totuși caracteristic pentru perioada antică și pentru îndeletnicirile ei: producerea abundentă a ceramicii grecești, din care s-au găsit numeroase fragmente. Cronologia lor permite să se reconstituie cu destulă exactitate succesiunea așezărilor din coloniile grecești de pe litoralul Mării Negre. Astfel, straturile adînci scot la iveală aproape peste tot locul vase cu figuri pictate în negru pe fond roșu, care caracterizează maniera milesiană. Ele marchează prin prezența lor prima epocă, cea a colonilor din Milet și a comerțului ionian; pot fi reîntîlnite la Histria, în Dobrogea, pe insulița Berezan și la Olbia, la vărsarea Bugului, în așezările din Crimeea și din strîmtoarea Kerci. În secolul al V-lea și al IV-lea, ceramica ateniană, cu figuri roșii pe fond negru, înlocuiește tipul milesian: exemplare din cele mai reușite împodobesc astăzi colecțiile adunate în urma săpăturilor din Rusia Meridională. Mai tîrziu decorul vaselor se schimbă o dată cu gustul epocii elenistice și romane: smalțul încearcă să imite luciul metalului sau reproduce tipul italian de „terra sigillata".

Astfel decurgea viața în aceste comptuare îndepărtate de comerțul mediteranean, imitînd, în măsura posibilului, moda și obiceiurile metropolei. Dar influența mediului nu este mai puțin sensibilă. Relațiile pașnice între negustorii cetății și stăpînii geți sau sciți din *hinterland* sînt atestate de numeroase mărturii, iar săpăturile confirmă o dată în plus relatările textelor literare sau istorice[30]. Pe cînd Herodot vizita Olbia, regele scit Skyles, fiul unei grecoaice din Histria, își avea reședința ornată cu statui de sfincși și de grifoni. El însuși era cîștigat de elenism în așa măsură, încît lua parte pe străzile orașului la serbările publice care celebrau cultul lui Dionysos. În această postură deloc regală l-au zărit supușii săi, rămași fideli credințelor strămoșilor, iar acesta a fost totodată motivul invocat

18. Tipuri monetare aflate în circulație în estul Daciei în secolele V-II î.Hr.: stater de Cyzic (a), tetradrahme macedonene emise de Filip II (b), Alexandru III cel Mare (c) și Lysimah (d), as de Olbia (e), drahmă de Histria (f), stater de Olbia (g) și piesă de aramă de la Tyras (h).

de fratele său vitreg pentru a se răscula împotriva lui; el avea să sfîrşească sacrificat prin reconcilierea dintre sciţii de pe Borysthenes şi tracii de la Dunărea de Jos, comandaţi pe atunci de regele odrid Sitalkes. *Kurganele* care se ridică în apropierea amplasamentelor cetăţilor elenice au dat la iveală multe obiecte cu o lucrătură grecească caracteristică, căutate de conducătorii barbari la fel ca şi de orăşenii din colonia frecventată fără îndoială în momentele lor de răgaz[31]. A luat naştere o artă „greco-scitică" creatoare de capodopere pe bună dreptate celebre, în care tehnica superioară a meşteşugului elen se străduie să reproducă subiecte preluate din realităţile apropiate de viaţa din stepe. Vasele cu subiecte scitice de la Kul-Oba, Certomlîk, Voronej, pieptenele de aur de la Soloşa, tolba de săgeţi de la Karagodeaş sînt piese de muzeu ce vin să ilustreze această simbioză[32], în care trăiesc aproape unul lîngă altul, în casa sa ornată cu peristil, cetăţeanul din *polis*-ul elenic şi – la cîteva mile mai departe, în mijlocul domeniilor şi al turmelor sale – şeful scit în memoria căruia vor fi sacrificaţi pe mormînt soţiile, servitorii şi caii. Exemplul lui Skyles dovedeşte cu toate acestea că el se umaniza prin elenizare. Dar şi grecii, la rîndul lor, se adaptau. Costumul unui tînăr din oraşul Olbia, descris de Dion, nu seamănă deloc cu cel din Elada clasică: tunica a fost scurtată ca să nu jeneze mişcările călăreţului, un caftan îl acoperă, iar pantalonii împrumutaţi de la sciţi dispar în cizme din piele moale. Acest port, ce reprezenta pentru cetăţeanul din Atena epocii lui Pericle ceea ce ar fi însemnat costumul unui vînător canadian din secolul al XVIII-lea pentru un gentilom de la curtea din Versailles, nu împiedică pe locuitorii oraşelor pontice să se ducă frecvent în Grecia şi să ia parte la jocuri şi la ceremoniile de cult. Vase panateniene s-au găsit în număr mare pe malurile Mării Negre: unul dintre ele a fost descoperit la Staniţa Elisabetinskaia în Kuban, în mormîntul unui conducător scit, în jurul căruia fuseseră sacrificaţi 200 cai[33]. Cu toate acestea, un gust pentru arhaic se remarcă în această viaţă colonială, în care persistă într-o epocă mai recentă teme artistice sau arhitecturale abandonate de mult timp de metropolă. Mormintele explorate în jurul Panticapeionului amintesc prin construcţia lor pe cele ale anticului Micene; măştile de aur ne duc la obiceiurile funerare din aceeaşi epocă. La fel ca pe toate treptele elenismului, viaţa literară nu mai este cu totul în pas cu vremea: gustul poetic al coloniştilor se mulţumeşte cu nemuritoarea epopee a lui Homer. Singurul retor şi filosof cu oarecare renume născut în regiunile pontice în secolul al III-lea î.Hr., Dion Borystenitul, îşi va face studiile şi îşi desfăşoară cariera la Atena. Preocupările practice au mai multă trecere decît teoriile abstracte: la sfîrşitul secolului al III-lea, Demetrios din Callatis a lăsat o geografie în douăzeci de volume, astăzi pierdută, care era considerată de contemporanii săi drept o operă de mare importanţă.

Instituţiile şi ideile politice sînt cele ce se apropie cel mai mult, în coloniile Euxinului, de cele în vogă în Grecia. Formula politică a federaţiei a fost adoptată la un moment dat de oraşele de pe Pontul Stîng: se va constitui acolo, în secolul al II-lea, sub numele de *Pentapolis* sau de *Hexapolis*, o alianţă de cinci sau şase cetăţi principale, care îşi va menţine autonomia sub egida Romei. Despre Tyras nu dispunem de ştiri decît din epoca romană: ele se referă la organele de ocîrmuire cu autoritate în orice cetate elenică, consiliul, adunarea poporului, arhonţii. O situaţie asemănătoare era şi la Olbia, unde cu toate acestea inscripţiile relevă prezenţa, printre demnitarii cetăţii, a unui număr destul de mare de nobili de origine scită sau sarmată, fără îndoială proprietari de mari domenii la marginile oraşului, unde veneau să-şi vîndă produsele. Cîrmuirea din oraşul Borysthenes[34]

pare să fi primit de timpuriu o amprentă net oligarhică: este vorba de un colegiu de nouă şi un altul de şapte, ale căror sarcini se perpetuau în aceleaşi familii. „Ekklesia" şi „bulé"[35], instituţii din era democratică, au fost reduse la un rol pur decorativ.

Chersonesul din Crimeea, reconstruit în secolul al V-lea de dorieni, a păstrat mai bine tradiţia venită din Megara. Consiliul şi poporul mai conduc cetatea chiar şi în secolul I î.Hr. şi „demiurgii" ţin locul arhonţilor. O inscripţie, regăsită pe pavajul unei biserici bizantine, reproduce textul unui jurămînt pe care îl depuneau în secolul al III-lea înaintea erei creştine tinerii aspiranţi la demnităţile politice. Este emoţionant să-i vezi luîndu-şi angajamentul să apere „oraşul, ţara şi cetatea", să „le păstreze pentru poporul Chersonesului şi să nu răstoarne democraţia". Fără îndoială, trebuie să înţelegem prin aceasta grupul destul de restrîns de cetăţeni ce se bucurau de toate drepturile şi privilegiile conferite de această calitate, dar distanţa care îi separa de autohtonii din vecinătate pare să fi fost menţinută mai multă vreme şi cu mare strictеţe.

Coloniile din grupul oriental al bazinului pontic au avut, dimpotrivă, o altă soartă. Încă din secolul al V-lea – în 438 î.Hr., după cronologia general admisă – o tiranie militară se stabilea în Panticapeion, transformată curînd în regalitate cu caracter mixt, elenă şi barbară deopotrivă, precedînd astfel monarhiile din Orientul Apropiat şi Mijlociu ale erei elenistice.

Această dinastie a Spartakizilor – al cărei nume derivă de la acela al întemeietorului ei Spartakos – pare să fi fost de origine tracică sau poate provine de la acel popor cimerian, ce preceda în aceste regiuni sosirea sciţilor. Tirania lor, analoagă mai întîi celei din atîtea alte oraşe greceşti, a trebuit să stabilească raporturi de bună înţelegere şi de prietenie cu puterea navală a Atenei, a cărei dominaţie se exercita asupra întregii întinderi a bazinului Mării Negre. Relaţiile comerciale s-au dezvoltat, iar exportul grîului pe piaţa ateniană rămîne marea resursă a economiei din Bosforul Cimerian. Încă sub succesorii lui Spartakos, în prima jumătate a secolului al IV-lea, domeniul acestor „arhonţi ai Panticapeionului" se extinde, iar dublul aspect al cîrmuirii lor se conturează. La Atena, Leucon I (389-349) oferă aparenţa unui tiran corect; statuia sa şi cele ale succesorilor săi se ridicau în pieţele publice. În urma înfrîngerii suferite în războiul Peloponezului, care în faza sa finală a fost, de asemenea, un război al Strîmtorilor, Atena a fost nevoită să renunţe la monopolul exclusiv al comerţului de cereale pontice; dar ea continua să-şi atragă mari cantităţi pe piaţa sa, datorîndu-şi fără îndoială această poziţie privilegiată bunelor relaţii întreţinute cu dinastia stăpînitoare din Panticapeion. Aceasta, devenită deplin independentă, adoptase între timp o linie politică nouă. După ce şi-a întins puterea asupra cetăţilor vecine şi şi-a asigurat controlul absolut al intrării în Meotida – Marea de Azov din zilele noastre, – a pus stăpînire pe Theodosia, pe coasta orientală a Crimeei şi a supus dominaţiei sale populaţiile indigene de pe litoral. Leucon se intitula deja: „arhonte al Bosforului şi al Theodosiei"; fiul său adăuga la acesta titlul de „rege al sindilor şi al tuturor meoţilor"[36]. Atunci cînd regalitatea a devenit formula politică curentă a epocii elenistice, descendenţii lor au lăsat să treacă în umbră puţin cîte puţin titlul de „arhonte", ce amintea încă de vechea cîrmuire a cetăţii, pentru a păstra titlul de rege, care desemnează pînă la sfîrşitul antichităţii dinastiile Bosforului Cimerian. Pe monede grifonul iranian figurează pe revers cu un cap de silen sau de satir de inspiraţie elenică. Aşa cum remarcă foarte justificat Rostovtzev, „Statul Bosporan nu era deloc un grup de mici cetăţi greceşti pierdute pe litoralul

Mării Negre, trăind din ceea ce putea să le trimită metropola. El a dezvoltat o formă de viaţă interesantă şi originală. A avut perspicacitatea să inventeze o constituţie semigrecească, care a putut să-l menţină timp de secole; a contribuit la popularizarea ei în Grecia, iar prin intermediul propagandei istoricilor săi a impus pe tiranii din Bosfor, Leucon şi Pairisades, în marea galerie a oamenilor de stat iluştri, familiari în şcolile din Grecia. El a reuşit să răspîndească civilizaţia elenică printre vecinii săi sciţi şi să-şi deprindă supuşii negreci cu aceeaşi civilizaţie. Timp de secole el a garantat lumii greceşti o alimentaţie abundentă şi ieftină; a transformat mari întinderi de stepă în cîmpuri cultivate. În sfîrşit, el a creat o artă viguroasă, care repurtează strălucite triumfuri, mai ales în toreutică..."[37]. Aceste realizări rămîn legate de istoria uneia din creaţiile cele mai originale ale bazinului pontic în antichitate.

Este incontestabil că prezenţa sciţilor şi a grecilor şi relaţiile lor în general paşnice au marcat pentru această zonă geografică o eră de mare prosperitate şi dezvoltarea unei civilizaţii cu trăsături distincte, o primă sinteză a elenismului şi a Orientului iranian. Dar această dualitate preponderentă nu trebuie să umbrească rolul altor elemente, stabilite în ţinuturile vecine ale Dunării de Jos. Sciţii dominaseră acolo o anumită perioadă, iar unul din triburile lor, agatîrşii, se stabilise în podişul transilvănean; în secolul al IV-lea ei au început să se deznaţionalizeze[38]. Masa populaţiei din întreg spaţiul carpatic şi balcanic, de ambele părţi ale Dunării, este constituită de geto-daci, ai căror regi întreţineau raporturi comerciale şi de bună vecinătate cu cetăţile greceşti de pe Pontul Stîng[39].

Puterea care a încercat să modifice acest echilibru a venit de această dată din Sud. În momentul în care întreprindea unificarea Eladei, Filip al Macedoniei a trebuit să se îndrepte mai întîi spre nord, unde invazia scitică a regelui Ateas punea în pericol coloniile greceşti, situate la sudul Deltei dunărene. Victoria obţinută a fost ştirbită de cursa întinsă de tribali, cînd a trecut din nou Balcanii la întoarcere. Fiul său, Alexandru cel Mare, a trebuit să reînceapă această expediţie înainte de a se avînta în cucerirea Asiei: campania sa dunăreană, fără să reuşească să distrugă armata getă, care se retrage din faţa lui, la fel ca şi sciţii în faţa lui Darius, a avut totuşi rezultatul de a supune dominaţiei macedonene pe tracii din Balcani şi oraşele elene de pe litoralul Mării Negre. Dar lupta nu se sfîrşise: în 326 î.Hr. unul din generalii săi, Zopyrion, trecea Dunărea şi mergea să asedieze Olbia. O eroare geografică, confuzia între Tanais (Don) şi Iaxarte (Amu-Daria), făcuse pe cuceritorul macedonean să creadă că ar putea să stabilească prin nordul Pontului Euxin o nouă linie de comunicaţie între posesiunile sale europene şi asiatice. Sarcina depăşea forţele aflate sub comanda locotenentului lui Alexandru: Olbia, ajutată poate de sciţii stabiliţi la porţile cetăţii, rezistă victorios, iar geţii au zdrobit armata macedoneană în retragere[40].

În timpul perioadei diadocilor, lui Lysimah i-a revenit sarcina de a relua lupta pentru dominaţia Dunării de Jos şi a litoralului Dobrogei. El a trebuit să învingă rezistenţa înverşunată a Callatisului, al cărei declin este marcat de acest război, să înfrunte dincolo de Dunăre redutabila putere a regelui geţilor, Dromichete, care l-a făcut un moment prizonier, dar a ştiut să-l trateze cu o abilă moderaţie. Dobrogea a fost împărţită între geţi şi macedoneni, fără ca această frontieră să fi constituit un obstacol pentru pătrunderea elenică în valea Dunării, studiată de Pârvan, şi chiar pe teritoriul Moldovei şi al Transilvaniei actuale[41]. Cu toate că nu este tot atît de accentuată ca cea care se exercita asupra sciţilor, influenţa anumitor forme ale culturii greceşti asupra geto-dacilor nu este mai puţin sigură.

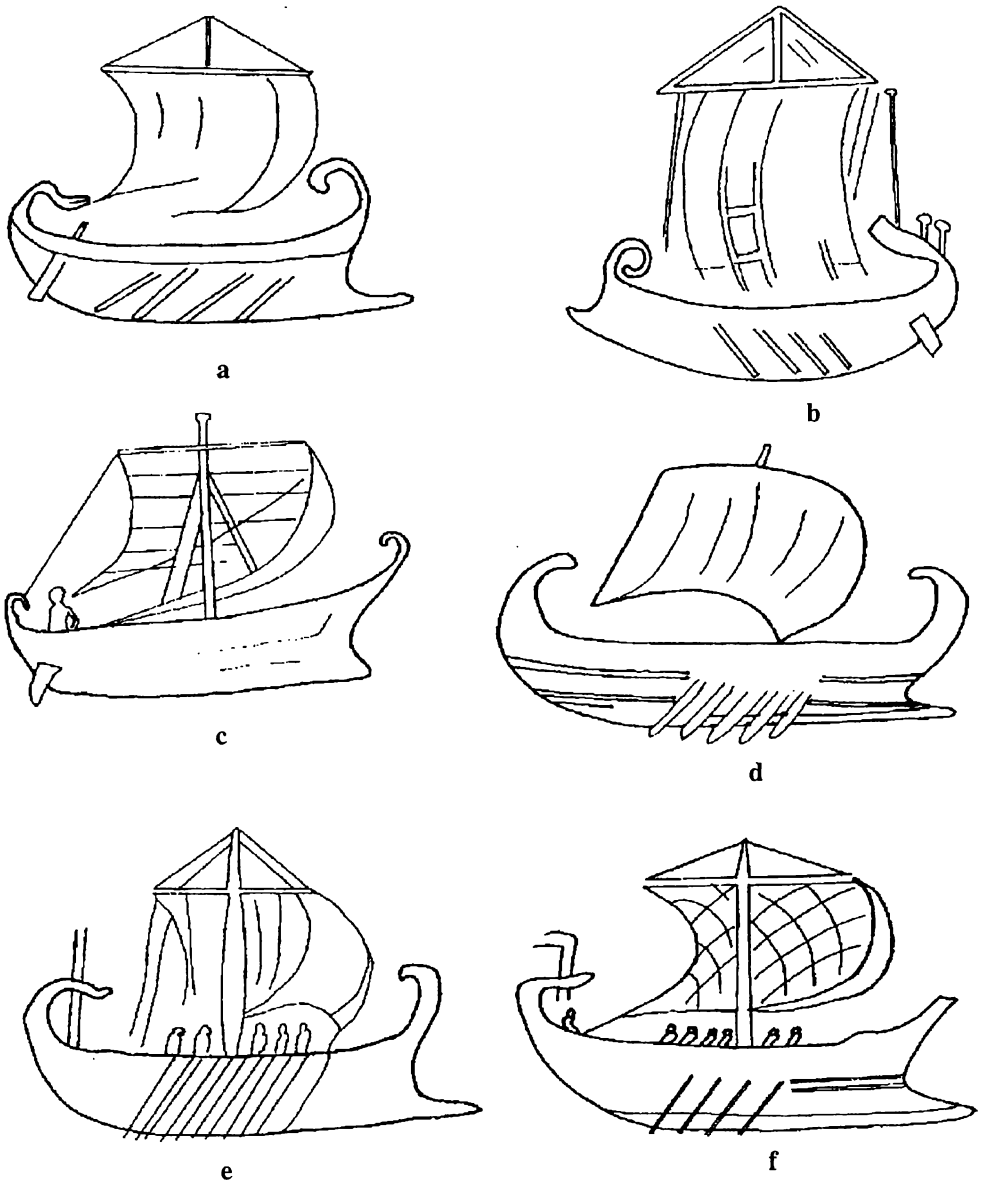

19. Imagini de corăbii redate pe monede emise în centre portuare din arealul vest-pontic: Anchialos (a, b), Callatis (c), Philippopolis (d), Perinth (e) și Hadrianopolis (f).

Războaiele desfășurate pe Dunăre la sfîrșitul secolului al IV-lea constituiau preludiul unei epoci tulburi, care avea să întunece strălucirea civilizației pontice. Indiciile se recunosc în faimosul decret al lui Protogenes, la Olbia, dacă totuși se adoptă pentru acest monument epigrafic punctul de vedere al lui Rostovtzev, care îl crede redactat la începutul secolului al III-lea și nu cu vreo sută de ani mai tîrziu, cum l-au datat alți istorici. Situația cetății „fericite" prin excelență apare aici foarte precară[42]; ea este nevoită să se adăpostească îndărătul zidurilor de apărare, ale căror turnuri sînt ridicate pe cheltuiala bogaților, și de a-și cumpăra securitatea de la „purtătorii de sceptru" sciți, depinzînd de regele Saitapharnes. Dar aceștia par ei înșiși expuși atacului altor adversari; este foarte posibil ca domnia acestui monarh (mai cunoscut astăzi datorită tiarei confecționate de un falsificator abil și a greșelii comise de Salomon Reinach, a cărui bună credință a fost înșelată de plăsmuirea sa[43]) să fi marcat reculul puterii sciților și retragerea lor din fața noilor invadatori.

Aceste vicisitudini nu vor pune capăt existenței cetăților grecești de pe litoralul pontic. Majoritatea va putea să depășească această criză, iar Regatul Bosforului Cimerian nu va înregistra o diminuare a strălucirii civilizației sale, nici a importanței rolului politic la liziera stepelor. Dar alți actori vor ocupa partea din față a scenei și vor face să pătrundă noi influențe în regiunile litoralului Mării Negre.

Bibliografie sumară: În afară de lucrările fundamentale ale lui EBERT, ROSTOVTZEFF și PÂRVAN, menționate la capitolul I, R. GROUSSET, *L'empire des steppes, Attila, Gengis-Khan, Tamerlan*, Paris, 1939; E.H. MINNS, *Scythians and Greeks*, Cambridge, 1913; M. ROSTOWTZEW, *Skythien und der Bosforus*, Berlin, 1931; IDEM, *The animal style in South Russia and China*, Princeton, 1929; G. BOROVKA, *Skythian Art*, Londra, 1928; I. NESTOR, *Der Stand der Vorgeschichtsforschung in Rumänien*, în *22. Bericht der Römisch-Germanischen Kommission*, 1932 (1933), p. 11-181. Lucrări generale de istorie veche pentru colonizarea elenă: *Cambridge Ancient History*; G. GLOTZ și G. COHEN, *Histoire grecque*, I-II; V. PÂRVAN, *La pénétration hellénique et hellénistique dans la vallée du Danube*, în *Bulletin de la Section historique de l'Académie Roumaine*, X, 1923, p. 23-47; R. VULPE, *Histoire ancienne de la Dobroudja*, București, 1938.

Note

1. Din bogata literatură de specialitate asupra sciților din ultimele trei decenii, cf. T. Talbot Rice, *The Scythians*, ed. a 2-a, Londra, 1958; J.A.H. Potratz, *Die Skythen in Südrussland*, Basel, 1953; A.P. Smirnov, *Скифы*, Moscova, 1966; A. de Sélincourt, *Die Welt Herodots*, Wiesbaden, 1967, p. 219-225; *Скифские древности*, Kiev, 1973; J. Wiesner, *Die Kulturen der frühen Reitervölker*, Frankfurt am Main, 1973, p. 28-75; B.N. Grakow, *Die Skythen*, Berlin, 1978; B.A. Rybakov, *Геродотова Скифия*, Moscova, 1979; F. Hartog, *La question du nomadisme: les Scythes d'Hérodote*, în *Acta Antiqua Academiae Scientiarum Hungaricae*, XXVII, 1979, 1-3, p. 135-148; R. Rolle, *Die Welt der Skythen*, Luzern-Frankfurt/M., 1980; A.A. Neihardt, *Скифский рассказ Геродота в отечественной историографии*, Leningrad, 1982; E.V. Chernenko, *The Scythians, 700-300 B.C.*, Londra, 1983; V.A. Ilinskaja, A.I. Terenožkin, *Скифия VII-IV вв. до н.э.*, Kiev, 1983; V.Ju. Murzin, *Скифская архаика Северного Причерноморья*, Kiev, 1984; S.V. Markhortykh, *Скифы на Северном Кавказе*, Kiev, 1991.

2. De la Vettersfelde (în prezent Witaszkowo, localitate situată în partea de vest a Poloniei) provine un renumit tezaur (mormînt?) cu piese de aur de la sfîrşitul secolului al VI-lea î.Hr., descoperit în anul 1882. Cf. A. Furtwängler, *Der Goldfund von Vettersfelde*, Berlin, 1883; M. Ebert, *Südrussland im Altertum*, Bonn-Leipzig, 1921, p. 118-122.
3. M. Párducz, *Probleme der Skythenzeit im Karpatenbecken*, în *Acta Archaeologia Academiae Scientiarum Hungaricae*, XXV, 1973, 1-2, p. 27-63. În legătură cu modul de desemnare a unor aspecte culturale din Cîmpia Pannonică, identificate pe baza cercetărilor arheologice, în anumite lucrări de specialitate, Gheorghe Brătianu găseşte de cuviinţă să „protesteze" astfel: „Atît la Rostovtzev, cît şi la Ebert, am găsit menţionîndu-se ramurile civilizaţiunilor pontice pătrunse în centrul Europei prin termenul de «unguresc». Avem astfel «civilizaţia ungurească a bronzului», «ramura ungurească a culturii scite», «ramura ungurească a culturii sarmatice» etc. Acestea dau loc la foarte multe confuzii şi mă tem că lucrul nu a fost făcut fără oarecare rost: arheologii unguri au voit probabil să creeze o confuzie între trecutul străvechi al acestor regiuni şi stăpînirea lor actuală. Dar ce legătură are cuvîntul de «ungur» cu aceste civilizaţiuni străvechi la o vreme cînd strămoşii lor erau atît de departe?! Nici una. De aceea, eu propun ca pentru tot ceea ce priveşte această epocă străveche să folosim termenul de «pannonic», după cum pentru noi folosim termenul de «dacic»" (*CMN*, p. 78-79).
4. „Nu de mult s-au descoperit în jud. Bălţi, la Năvîrneţ, o serie de arme caracteristice scitice" (*CMN*, p. 79).
5. G.I. Brătianu, *Le poignard scythe de Boureni (Moldavie)*, în *Dacia*, II, 1925, p. 417-419. De la Boureni (com. Moţca, jud. Iaşi) provine un pumnal (*akinakes*) din fier, descoperit întîmplător de nişte localnici cu prilejul forării unui puţ şi încredinţat spre publicare lui Gh.I. Brătianu de către M. Sturdza (*Ibidem*, p. 418, nota 1).
6. Cele trei căi de pătrundere a sciţilor spre vest au fost stabilite de V. Pârvan, *Getica. O preistorie a Daciei*, ed. R. Florescu, Bucureşti, 1982, p. 5 şi urm. Acestui punct de vedere, căruia i s-a raliat şi G.I. Brătianu (*op.cit.*, p. 417-418), i s-au adus obiecţii. Cf. M. Rostowtzew, *Skythien und der Bosforus*, Berlin, 1931, p. 487-491; I. Nestor, *Der Stand der Vorgeschichtsforschung in Rumänien*, în *22. Bericht der Römisch-Germanischen Kommission*, 1932 (1933), p. 145-147. N. Iorga (*Istoria românilor*, I, 1, *Strămoşii înainte de romani*, Bucureşti, 1936, p. 139) considera obiecţiile pe deplin îndreptăţite.
7. R. Grousset, *L'empire des steppes. Attila, Gengis-Khan, Tamerlan*, Paris, 1939, p. 8-9.
8. Pentru cronologia şi caracterul prezenţei scitice în spaţiul carpato-dunărean, probleme care au dat loc la controverse între specialişti, cf. D. Popescu, *Problema sciţilor din Transilvania în opera lui Vasile Pârvan*, în *SCIV*, IX, 1958, 1, p. 9-38; D. Berciu, în *Istoria României*, I, Bucureşti, 1960, p. 155-160; M. Petrescu-Dîmboviţa, *Scurtă istorie a Daciei preromane*, Iaşi, 1978, p. 108-115 şi 188-189; A.I. Meljukova, *Скифия и фракийский мир*, Moscova, 1979 (lucrare interesantă şi pentru relevarea elementelor tracice din componenţa culturii prescitice din spaţiul nord-pontic); eadem, în *Древняя культура Молдавии*, Chişinău, 1974, p. 26-36; V. Vasiliev, *Sciţii agatîrşi pe teritoriul României*, Cluj-Napoca, 1980.
9. Coexistenţa populaţiilor mai vechi cu noii veniţi, aspect asupra căruia Gh.I. Brătianu a accentuat în mai multe rînduri, îşi găseşte confirmarea în rezultatele cercetărilor arheologice din ultimele decenii. Pentru coabitarea sciţilor cu rămăşiţele tracilor la nordul Mării Negre, cf. A.I. Meljukova, *Скифия...*, p. 37 şi urm.; *Древние фракийцы в Северном Причерноморье*, Moscova, 1969.
10. R. Grousset, *op.cit.*, p. 10-11.
11. Pentru armamentul sciţilor, cf. A.I. Meljukova, *Вооружение скифов* (*Археология СССР, Свод археологических источников, Д* 1-4), Moscova, 1964; E.V. Černenko, *Скифский доспех*, Kiev, 1968; idem, *Скифские лучники*, Kiev, 1981.
12. A.I. Meljukova, *Вооружение скифов*; P.D. Liberov, *Памятники скифского времени на среднем Дону* (*Археология СССР, Свод археологических источников, Д* 1-31), Moscova, 1965; C. Buzdugan, *Pumnale hallstattiene tîrzii pe teritoriul României*, în *Cercetări arheologice*, II, 1976, p. 239-273; V. Vasiliev, *op.cit.*, p. 78-88.

13. S-a redat aproape identic traducerea reprodusă în *CMN*, p. 87-88, care diferă pe alocuri de aceea făcută de F. Vanț-Ștef la Herodot, *Istorii*, I, București, 1961, p. 235-236.
14. E.H. Minns, *Scythians and Greeks*, Cambridge, 1913, p. 224-227; T. Talbot Rice, *op. cit.*, p. 109, 158-161 și fig. 22-23 de la p. 102-103.
15. E.H. Minns, *op.cit.*, p. 227-228; M. Rostovtzeff, *Iranians and Greeks in South Russia*, Oxford, 1922, p. 227-228.
16. Pentru arta scitică și stilul animalier, cf. T. Talbot Rice, *op.cit.*, p. 147-177; K. Jettmar, *Die frühen Steppenvölker*, Baden-Baden, 1964 (tradusă și în românește cu titlul *Arta stepelor. Popoarele timpurii*, București, 1983); M.I. Artamonov, *Les trésors d'art des Scythes*, Paris, 1968; B. Brentjes, *Der Tierstil in Eurasien*, Leipzig, 1982.
17. Cf. și *CMN*, p. 92, unde se arată că „la sciți animalul este oarecum încîlcit în ornament, fiecare parte a animalului devine un pretext pentru a dezvolta eflorescențe; uneori trupul animalului dispare și nu distingem decît capul: un cap de lup, de urs, de cerb etc. Restul este atît de complicat de ornamentații, încît cu foarte multă greutate se mai poate distinge ceva".
18. Cf. indicațiile bibliografice de la sfîrșitul capitolului.
19. J. Pirenne, *Les grands courants de l'histoire universelle*, I, *Des origines à l'Islam*, Neuchâtel, 1944, p. 75.
20. Ipoteza existenței unor puncte feniciene pe litoralul Mării Negre nu este confirmată de materialul arheologic. Cf. E. Condurachi, *L'expérience ponthique*, în *Sources archéologiques de la civilisation européenne. Actes du Colloque international organisé par le Secrétariat général de l'AIESEE, Mamaïa (Roumanie), 1-8 septembre*, București, 1970, p. 186.
21. Este avut în vedere V. Bérard, *Les Phéniciens et l'Odyssée*, I, Paris, 1902.
22. Pentru colonizarea grecească din bazinul Mării Negre, cf. H. Danov, *Западнят бриаг на Черно Море в древностьта*, Sofia, 1947; A.A. Iessen, *Греческая колонизация Северного Причерноморья*, Leningrad, 1947; T.V. Blavatskaja, *Западнопонтийские города в VII-I веках до нашей эры*, Moscova, 1952; D.B. Šelov, *Античный мир в Северном Причерноморье*, Moscova, 1956; *Griechische Städte und einheimische Völker des Schwarzmeergebietes*, coord. J. Irmscher și D.B. Schelow, Berlin, 1961; V.V. Lapin, *Греческая колонизация Северного Причерноморья*, Kiev, 1966; D.M. Pippidi, *Contribuții la istoria veche a României*, ed. a 2-a, București, 1967; idem, *Scythica Minora. Recherches sur les colonies grecques du littoral roumain de la mer Noire*, București-Amsterdam, 1975; I.R. Pičikjan, *Малая Азия – Северное Причерноморье. Античные традиции и влияния*, Moscova, 1984, p. 133-186; J. Boardman, *Grecii de peste mări. Colonizarea greacă și comerțul timpuriu*, trad. M. Alexandrescu Vianu și P. Alexandrescu, București, 1988, p. 308-352 (cu *addenda* lui P. Alexandrescu, *Dosar pentru Marea Neagră*, p. 409-428).
23. E. Condurachi, D.M. Pippidi și colaboratori, *Histria. Monografie arheologică*, București, I, 1954; *Histria*, II, coord. E. Condurachi, 1966; C. Preda și H. Nubar, *Histria*, III, *Descoperirile monetare 1914-1970*, București, 1973; E. Condurachi, *Contribuții la studiul epocii arhaice la Histria*, în *Omagiu lui Constantin Daicoviciu cu prilejul împlinirii a 60 de ani*, București, 1960, p. 107-116. Pentru alte repere bibliografice cu privire la Histria și la celelalte colonii grecești de pe teritoriul vest-pontic, cf. O. Cristea, *Bibliografia istorică românească a Mării Negre (Bibliografie selectivă)*, București, 1996, p. 20-65.
24. Herodot, *Istorii*, I, 1961, p. 318 și urm.
25. Problema scopului și urmărilor expediției lui Darius I împotriva sciților (fixată de unii specialiști în anul 514 î.Hr.) continuă să fie dezbătută în istoriografia ultimelor decenii. Cf. în acest sens P. Alexandrescu, *Izvoarele grecești despre retragerea lui Darius din expediția scitică*, în *SCIV*, VII, 1956, 3-4, p. 319-342; W. Wolska, *Suivant les traces de l'expédition de Darius contre les Scythes*, în *Acta Praehistorica et Archaeologica*, 11/12, 1980/81, p. 99-115; E.V. Černenko, *Поход Дария в Скифию*, în *Древности степной Скифии*, Kiev, 1982, p. 3-37; idem, *Скифо-персидская война*, Kiev, 1984; I.V. Kuklina, *Этногеография Скифии по античным источникам*, Leningrad, 1985, p. 137-142.

26. Cf. cartea a IV-a a volumului lui Jacques Pirenne, citat la nota 19.
27. M. Rostovtzeff, *Iranians and Greeks...*, p. 84-85.
28. T. Sauciuc-Săveanu, *Cultura cerealelor în Grecia antică şi politica cerealistă a atenienilor. Contribuţie la istoria aprovizionării cu cereale în cuprinsul elenismului antic*, Bucureşti, 1925, p. 129.
29. *Commerce génois*, p. 22-23.
30. Săpăturile arheologice întreprinse în perioada postbelică în aşezările şi necropolele populaţiei locale (geţi, sciţi) din regiunile de la vestul şi nordul Mării Negre relevă complexitatea raporturilor acesteia cu coloniştii greci. Cf. E. Condurachi, *Cu privire la raporturile dintre autohtoni şi greci în aşezările sclavagiste din Dobrogea*, în *SCIV*, II, 1951, 2, p. 45-60; *Griechische Städte...*; D.M. Pippidi, *Scythica Minora...*; *Античная история и культура Средиземноморья и Причерноморья*, Leningrad, 1968.
31. M. Rostowtzew, *Skythien und der Bosporus*, p. 270 şi urm.; M. Ebert, *op.cit.*, p. 306 şi urm.
32. Numărul descoperirilor de acest fel a crescut considerabil în urma amplelor săpături efectuate în ultimii ani. Cf. M.I. Artamonov, *op.cit.*
33. M. Rostovtzeff, *Iranians and Greeks...*, p. 124 şi 143-144.
34. Borysthenes era o altă denumire a Olbiei, preferată de străini, provenind de la fluviul omonim. Această denumire este în parte rodul unei confuzii, întrucît Olbia (Borysthenes) nu se găsea la gurile fluviului Borysthenes (Nipru), ci la acelea ale Bugului de Sud. Ea îşi găseşte explicaţia în faptul că cele două fluvii au estuarul comun. Cf. E.H. Minns, *op.cit.*, p. 15 şi 451, nota 1.
35. ἐκκλησία (adunarea) şi βουλή (sfatul) sînt adesea menţionate în inscripţiile antice.
36. D.B. Šelov, *op.cit.*, p. 62 şi urm.
37. Citatul este din M. Rostovtzeff, *Iranians and Greeks...*, p. 81. Pentru Regatul Bosporan, cf. V.F. Gajdukevič, *Das Bosporanische Reich*, ed. a 2-a, Berlin-Amsterdam, 1971; A.A. Voronov, M.B. Mikhailova, *Боспор Киммерийский*, Moscova, 1983; *Боспорские города*, II, red. V.F. Gajdukevič, T.N. Knipovič (*MIA*, 85), Moscova-Leningrad, 1958.
38. Pentru problema stabilirii agatîrşilor în Transilvania şi a asimilării lor în mediul local, cf. V. Vasiliev, *op.cit.* Revelatoare pentru ultima fază a procesului de asimilare a enclavei scitice din spaţiul intracarpatic sînt descoperirile din necropola de la Băiţa (com. Lunca, jud. Mureş), unde s-a surprins trecerea de la ritul înhumaţiei, caracteristic neamurilor iraniene, la cel al incineraţiei, predominant la populaţia autohtonă tracică în perioada hallstattiană. Cf. *ibidem*, p. 57, 60 şi 135-138.
39. D.M. Pippidi, D. Berciu, *Din istoria Dobrogei*, I, *Geţi şi greci la Dunărea de Jos din cele mai vechi timpuri pînă la cucerirea romană*, Bucureşti, 1965, p. 184 şi urm. (D.M. Pippidi); D.M. Pippidi, *Scythica Minora...*; A. Rădulescu, I. Bitoleanu, *Istoria românilor dintre Dunăre şi Mare. Dobrogea*, Bucureşti, 1979, p. 53 şi urm.
40. D.M. Pippidi, D. Berciu, *op.cit.*, p. 195 şi urm.; D.M. Pippidi, *Parerga. Écrits de philologie, d'épigraphie et d'histoire ancienne*, Bucureşti-Paris, 1984, p. 118 şi urm.
41. V. Pârvan, *La pénétration hellénique et hellénistique dans la vallée du Danube*, în *Académie Roumaine. Bulletin de la Section historique*, X, 1923, p. 23-47.
42. *Commerce génois*, p. 24. Cf. şi D.B. Šelov, *op.cit.*, p. 95-96.
43. „Această tiară era foarte ciudată, împodobită cu fel de fel de imagini, dar deosebit de frumos lucrate. Un mare arheolog francez, răposatul Salomon Reinach, s-a făcut protagonistul descrierii şi interpretării acestui obiect. Tiara a fost aşezată în galeriile Luvrului cu multă mîndrie, pînă ce însă s-a descoperit că ea nu era decît opera unui ovreiaş de la Odessa, care o lucrase după unele modele ce-i erau cunoscute!

Totuşi, asemenea falsificări, cari se produc întotdeauna, nu trebuie să umbrească ceea ce este autentic: a fost într-adevăr o comunitate de viaţă greco-scită, foarte multe din obiectele găsite în mormintele scitice şi cari reproduc stilul animal[ier] al sciţilor fiind lucrate de meşteri greci" (*CMN*, p. 103-104).

Capitolul III

SARMAȚII, MITHRIDATE ȘI CUCERIREA ROMANĂ

Sarmații: mentalitatea stepei și fundalul asiatic al invaziilor. Prima apariție a germanilor; obstacolul daco-get în fața înaintării nomazilor. Declinul orașelor grecești; apelul la Mithridate. Regatul Pontului și hegemonia Euxinului. Etapele cuceririi romane: periplul pontic și întăriturile Daciei și ale Armeniei. Stabilizarea puterii romane în epoca Antoninilor.

Este evident că în secolul al III-lea prima perioadă de prosperitate a regiunilor pontice ia sfîrșit. Viața cetăților a devenit mai săracă, exportul de grîu a scăzut. Se simte apăsînd pe lumea greco-scitică o amenințare care nu a putut fi îndepărtată. În adevăr, din ambele părți deodată, pericolul atît de mult timp reținut de forța Imperiului iranian prinde contur și se precizează: este vorba de invazia celților care coboară din Europa Centrală pe cursul Dunării pînă la vărsare și traversează Balcanii, pentru a întemeia în Asia Mică regatul galaților, către 270 î.Hr. Un alt stat celt se întemeiază în Tracia, iar toponimia a păstrat, la gurile Dunării, nume de locuri a căror origine celtică pare sigură: *Noviodunum* (Isaccea) sau *Arrubium* (Măcin). Sosirea acestor cuceritori probabil că a tulburat relațiile comerciale atît de întinse ale cetăților grecești de pe litoral.

Venind de la est, în același timp se ivesc alți nomazi de rasă iraniană, sarmații, care înlocuiesc de acum înainte pe sciți în fruntea confederației popoarelor din stepă de la nordul Euxinului. Nu sîntem bine informați asupra soartei acestora din urmă. Au dispărut în bulversarea produsă sau au fost absorbiți de sarmați, a căror origine și limbă nu erau foarte diferite de a lor? Potrivit arheologului român, D-nul Nestor, sciții, care au parcurs regiunile dunărene și Pannonia, ar fi fugit din fața altor invadatori. Se pare într-adevăr că rămășițele lor s-au menținut mai mult timp în două din regiunile litoralului pontic, cărora natura însăși le-a rezervat rolul de adăpost. Crimeea oferă învinșilor din stepele euro-asiatice protecția izolării sale peninsulare, iar Dobrogea un spațiu ușor de apărat, înghesuit între mare, Delta Dunării și cursul inferior al acestui fluviu. Cele două provincii găzduiesc atunci rămășițele sciților[1], după cum vor primi mai tîrziu alte popoare, alungate din cîmpia întinsă de tumultul războaielor și al invaziilor. Din acest prim refugiu, Dobrogea a păstrat în antichitate numele ce îl primise încă din epoca romană: Scythia Minor.

Sarmații nu erau probabil niște necunoscuți pe țărmurile Mării Negre. Printre vechile populații menționate de scriitorii greci, există una, cea a *sauromaților*, al căror nume se apropie mult de al lor. Este doar o confuzie sau trebuie să vedem în acest popor pre-scitic pe strămoșul celor ce au dezmembrat imperiul scitic în secolul al III-lea? Dintre istoricii moderni, Rostovtzev se ridică împotriva acestei identificări, evidențiind argumentul că sauromații adoptaseră regimul matriarhatului, opus organizării sociale a iranienilor, dar Ebert și prof. Altheim adoptă

o opinie contrară. Dintre scriitorii antici, Polibius notează prezența lor către anul 179 î.Hr. chiar în regiunea ce se întinde din Kuban peste Don și peste Nipru, unde sciții își stabiliseră centrul dominației lor.

De fapt, numele de „sarmați", ca și cel al sciților, de altfel, este un apelativ cu caracter generic, care acoperă un număr nedeterminat de populații sau de triburi distincte. Numele cîtorva dintre ele au ajuns pînă la noi; se cunosc, astfel, roxolanii, iazigii, care s-au stabilit mai tîrziu în Pannonia, și alanii sau aorșii, care, probabil, nu erau cuprinși în confederația sarmatică, dar erau foarte apropiați de ei prin origine și felul lor de viață. Față de sciți se deosebesc mai ales prin practicile funerare și prin trăsăturile caracteristice ale echipamentului militar[2]. *Tumulii* din epoca sarmată, atît în Rusia Meridională, cît și în Cîmpia Pannonică, conțin unelte și obiecte, în genul celor date la iveală de mormintele scite, dar în general mai necizelate și mai sărace; aceștia sînt morminte de călăreți, a căror bogăție nu ar putea să se compare cu monumentele impozante ale predecesorilor lor. Forma însăși a acestor movile de dimensiuni mai reduse, după aprecierile lui Rostovtzev, care le-a explorat, diferă de masele de pămînt ale curganelor ridicate de sciți pe mormintele lor regale, ce se mai profilează și astăzi în orizontul dezolant al stepei ucrainene sau al Bugeacului basarabean[3].

Contrastul cel mai izbitor este în privința armamentului. Sciții erau și ei un popor de călăreți, dar, potrivit terminologiei militare moderne, cavaleria lor era ușoară: erau, așa cum am văzut, arcași călări, a căror tactică consta în a acoperi adversarul cu o ploaie de săgeți, în a-l încercui cu mulțimea detașamentelor călări, apărînd sau dispărînd într-un galop nestăvilit, hărțuindu-i rîndurile, amenințîndu-i comunicațiile, fiind în același timp prezenți și de neinterceptat. O dată cu sarmații, apare un alt tip, cel al războinicului îmbrăcat din cap pînă-n picioare cu un fel de platoșă, ai cărei solzi imbricați nu erau neapărat de metal, dar puteau fi îmbrăcați cu plăci metalice. Un coif ascuțit completa această armură, ce acoperea uneori chiar caii, așa cum dovedesc basoreliefurile de pe columna lui Traian. Acești iranieni din a doua perioadă nu abandonaseră arcurile și săgețile, pe care le foloseau mult parții, dar care nu posedau și armele de șoc: lancea și spada lungă și ascuțită cu tăiș dublu. O dată cu sarmații, cavaleria grea, cu armură de felul celei a cavalerilor din evul mediu, își face apariția pe cîmpul de luptă. Această evoluție a fost posibilă datorită apariției scării de șa, care-i dă călărețului o cu totul altă stabilitate și-i permite să atace folosind lancea, fără să se lase doborît de eventuala întîlnire a unui adversar sau a unui obstacol. Se poate vedea imediat transformarea pe care o aduce artei războiului această nouă modalitate de luptă și modificările determinate de ea în tactica cavaleriei[4]. Ele sînt analoage cu apariția mașinilor de război blindate și motorizate, ca forțe de șoc și de asalt, în ultimul război; ca și în cazul acestora, de altfel, folosirea lor tinde să se generalizeze și se vor putea vedea armatele ce apără civilizațiile sedentare adoptînd încetul cu încetul armele și tactica nomazilor, cu toate consecințele pe care le antrenează această schimbare, nu numai în sistemul militar, ci și în domeniul politic și social. O nouă mentalitate, care va fi cea a evului mediu, apare în cîteva din trăsăturile ce marchează sensul acestei noi orientări. Este aici, în orice caz, o prefigurare a „marilor invazii" în sensul clasic al termenului, așa după cum bine a remarcat Altheim în articolul pe care l-a consacrat acestui aspect al chestiunii acum cîțiva ani în urmă[5]. Găsim aici, între altele, o încercare fericită de a defini mentalitatea stepei, ale cărei caracteristici principale este bine să le reținem încă de pe acum.

Ceea ce îl frapează pe observator este mai întîi absența tradiției – tradiția scrisă, se înțelege – la popoare care nu au alfabet și se mulțumesc cu limbajul figurat al imaginilor simbolice. Nomazii nu acordă trecutului decît o atenție redusă, care nu pare să depășească respectul riturilor funerare. Ei trăiesc în prezent, care le impune legea ineluctabilă a necesității, a subzistenței zilnice, a pășunii pentru turmele lor, a procurării vînatului.

Această absență a istoriei se completează cu o altă lacună: cea a atașamentului de pămînt, cu amplasare determinată, cu un cîmp cu limite precise sau cu locuință al cărei interior este cunoscut[6]. Pentru a înțelege această particularitate, trebuie să fi străbătut aceste spații nesfîrșite, să fi contemplat acest orizont de o monotonie ce te aduce la disperare, aceste ondulații de teren asemenea rostogolirii valurilor mării. Atunci îți poți da seama în ce măsură stepa rămîne identică peste tot și în ce măsură cutare loc unde te-ai oprit seamănă cu un altul anterior și cu cele care îl urmează. Dacă vreun călător ar avea ocazia să survoleze această regiune, ar putea să se întrebe cum ar reuși pilotul avionului să se orienteze fără să dispună de mijloace de bord. Nimic nu ar reține privirea la suprafața solului dacă n-ar fi din cînd în cînd cursul vreunui rîu sclipind în soare sau traseul modern al vreunei căi ferate. Toate satele se aseamănă și imaginea însăși a unui punct determinat pe hartă se regăsește aproape identic pe o rază de o sută sau o mie de kilometri. În aceste condiții, noțiunea de loc devine indiferentă și depinde doar de posibilitățile pe care le oferă activității umane. Dacă sursa de apă a secat, trebuie să mergi în căutarea alteia; dacă pășunea se usucă, turma se deplasează în altă parte ca să găsească o iarbă mai deasă[7]. De aici decurge o mentalitate, cea a nomadului, cu obiceiuri esențial migratoare; tot interesul existenței se concentrează în jurul animalelor care devin factorul principal. De pășune sau de vînat depind amplasarea și staționarea tribului. Este și motivul pentru care primatul animalului se manifestă în arta stepei, care perpetuează în epoca sarmatică maniera sciților. În arta clasică, elementul central este figura umană: proporțiile sale îi determină canoanele. În arta popoarelor nomade, animalul constituie motivul curent; el îi inspiră ornamentele și-i determină simbolurile. Astfel, scena elanului urmărit de grifon se interpretează ca reprezentare figurată a unei deplasări a stăpînitorilor stepei către un nou teritoriu. Legenda însăși a migrației, determinată de urmărirea vînatului, care se găsește în evul mediu la originea mai multor orașe sau sate ale Europei Orientale, pare să-și găsească punctul de plecare în această mentalitate caracteristică a popoarelor din stepă, între care sarmații nu reprezintă decît un nou avatar.

Una din concluziile lui Altheim trebuie să ne rețină în mod deosebit atenția. El considera că torentul invaziilor din secolul al III-lea î.Hr. a determinat aceleași efecte ca cel ce s-a abătut realmente, în secolele III și IV ale erei noastre, asupra Imperiului roman și a civilizației lumii antice. Regăsește aceleași elemente a căror acțiune s-a făcut ulterior simțită din plin, după mai mult de jumătate de mileniu. În adevăr, în același timp cu noul val iranian al sarmaților, la nordul Mării Negre își fac apariția popoarele de origine germanică: bastarnii și schirii din decretul lui Protogene de la Olbia, învecinați pe Bug și pe Niprul Inferior cu sarmații veniți din est[8].

Această intrare în scenă a germanilor este cu mult anterioară expediției cimbrilor și teutonilor, care avea să provoace atîta emoție la Roma, aproape un secol mai tîrziu. Similitudinea acestei stări de fapt cu cea care determină invaziile în vremea Imperiului roman este cu atît mai izbitoare, dacă avem în vedere

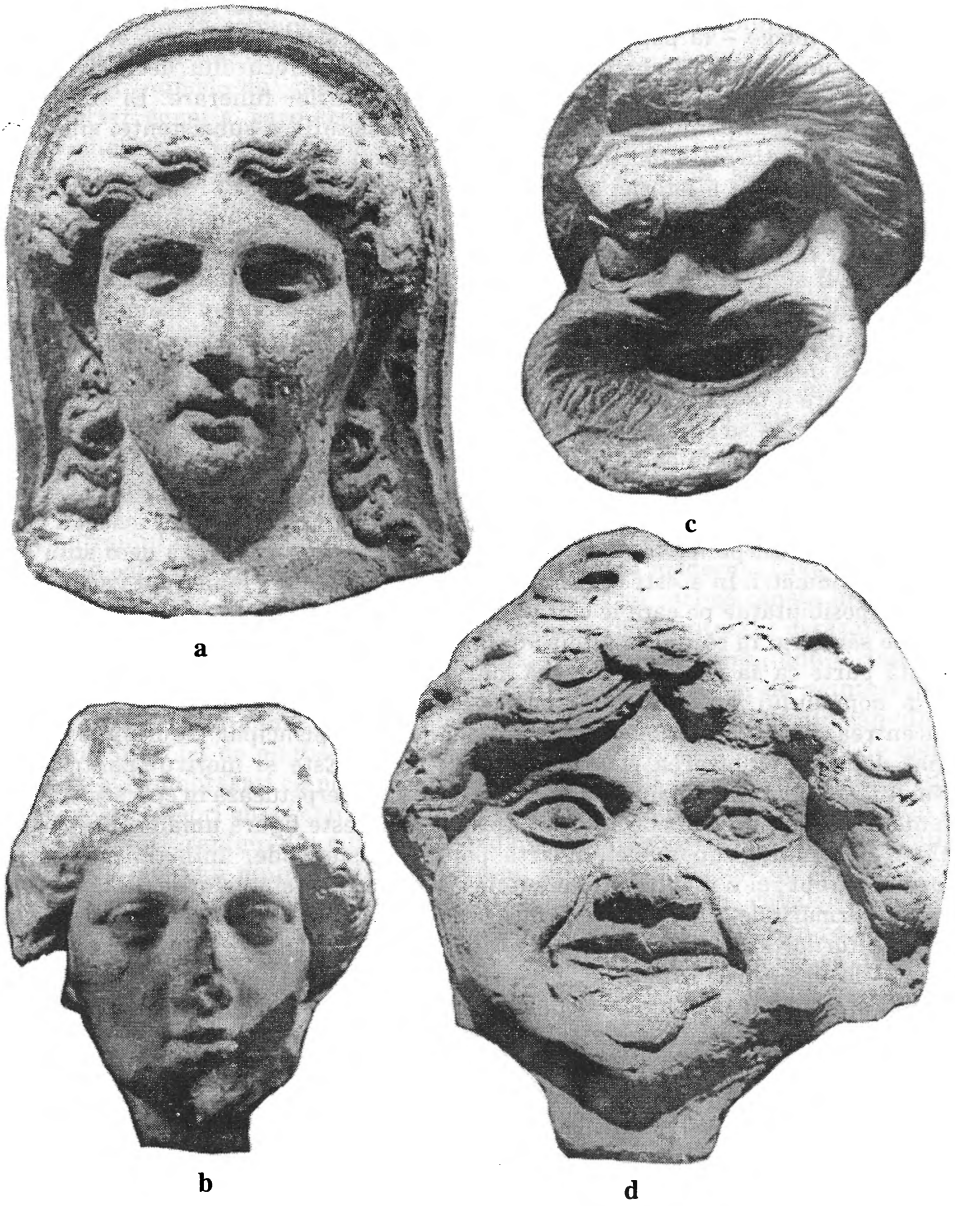

20. Cap de femeie din teracotă din secolele IV-III î.Hr., provenind din Etruria, păstrat la Muzeul de Artă Occidentală din Kiev (a), capul Afroditei din marmură din secolul I î.Hr., descoperit la Tomis (b), masca unui actor din teracotă din secolul al III-lea î.Hr., descoperit la Tomis (c) și capul Meduzei din teracotă din secolul al III-lea î.Hr., descoperit la Kerci (d).

fundalul asiatic. Tocmai în același moment, la sfîrșitul secolului al III-lea î.Hr., s-a produs în China schimbarea de dinastie, care i-a adus pe Han-ii războinici și cuceritori pe tronul Tsin-ilor; este și epoca în care se termină impozanta lucrare de apărare, destinată să protejeze frontiera septentrională a Imperiului chinez, Marele zid, ce ridica la marginile Mongoliei o linie defensivă, precedînd cu cîteva secole *limes*-ul roman din Europa. Deja aceste fortificații, ce barează drumul nomazilor, exercită o presiune asupra acelui popor, căruia i se acordă în general un rol preponderent în mișcarea marilor invazii din era creștină. Căci tocmai împotriva acelor Hiung-nu, strămoșii hunilor Imperiului roman, împăratul chinez Huang Ti a pus să se ridice turnurile Marelui zid, obligîndu-i astfel să-și îndrepte forțele în alte direcții.

Se știe că, încă de atunci, triburile lor reunite sub comanda unui conducător capabil, Mao-Tuen, s-au îndreptat spre vest, punînd în mișcare popoare iraniene, acei Yue-Ce din analele chineze, venite să ocupe oazele din Turkestan, Turfan și Kucea, unde a înflorit timp de cîteva secole strălucita civilizație tohariană. Sub presiunea lor, alte triburi de călăreți iranieni se desprind la rîndul lor din regiunea Lacului de Aral, unde își vedeau pînă atunci de păstorit și de vînătoare, și se îndreaptă și ei spre sud și vest: pe de o parte sînt parții, care cuceresc repede Iranul și-și dispută cu Seleucizii greci Mesopotamia, unde vor veni să se stabilească înaintea lor legiunile romane, pe de altă parte sarmații, succesorii sciților în nordul bazinului pontic. Din Extremul Orient pînă în apropierea Dunării toată stepa era în mișcare și avangarda iraniană întîlnea sub zidurile Olbiei pe bastarni, precursori ai lumii germanice, care se pregăteau la rîndul lor să părăsească ținutul Balticii și să se stabilească în Europa Centrală; decretul lui Protogenes atestă amploarea ravagiilor provocate și efectele lor pustiitoare. Joncțiunea între iranienii din stepa euroasiatică și germanii veniți din nord s-ar fi putut produce încă de atunci, precipitînd asaltul unei mase redutabile de barbari asupra lumii mediteraneene, pe care Roma nu reușise încă s-o unifice sub dominația sa. Ceea ce s-a produs în secolele III și IV ale erei noastre, cînd goții și alanii, reprezentînd respectiv pe germani și pe sarmați, s-au reîntors împinși de huni și au trecut hotarele Imperiului roman, urmați de o mulțime de alte popoare, a căror invazie a sfîrșit prin a atrage căderea Imperiului roman de Apus, s-ar fi putut înscrie în analele istoriei antice încă din secolul al II-lea î.Hr. Cîțiva dintre adversarii Romei par să fi avut această intuiție: Filip al V-lea al Macedoniei se gîndea să apeleze la bastarni, idee ce nu va fi realizată decît parțial de fiul său, dar pe care Mithridate o va relua în ultimele zile ale domniei sale. Aceasta a fost una din „posibilitățile nerealizate" ale istoriei, ale cărei perspective ar fi putut fi înspăimîntătoare. Dacă marea invazie din nord și est ar fi avut loc cu cinci secole mai devreme și dacă n-ar fi întîlnit în drumul său barajul sistemului defensiv roman, dacă germanii și sarmații și-ar fi exercitat acțiunea lor distructivă în voia instinctelor lor primitive, fără ca civilizația Mediteranei și a Orientului să fi avut timp să-i pătrundă în oarecare măsură și să le atenueze sălbăticia excesivă, civilizația antichității clasice ar fi dispărut poate, fără speranță de revenire sau de renaștere, iar valori eterne ale culturii umane ar fi fost nimicite pentru totdeauna. Cum a fost evitată această catastrofă și ce obstacol a îndepărtat-o?

Ni se pare că aici se relevează încă o dată importanța regiunilor pontice pe scena istoriei universale. Amenințarea invaziei barbare nu a putut să ia atunci amploare și să realizeze toate efectele potențialului său distructiv, deoarece a întîlnit, chiar în spațiul unde mai tîrziu a reușit să-și concentreze forțele, opoziția

unui stat în plină expansiune, sprijinit pe populații primitive și rustice, dar cu viață și obiceiuri sedentare. Puterea daco-getică, care avea să-și atingă apogeul în secolul I î.Hr., sub domnia lui Burebista, se constituia la nordul Dunării și prezenta un obstacol dintre cele mai serioase în calea pătrunderii spre sud și vest a invadatorilor stepei. În vremea lui Burebista avea să se formeze un adevărat imperiu dunărean, care se întindea din munții Slovaciei pînă la gurile Niprului și din Galiția în Balcani[9]. Una din diviziunile hărții alcătuite de Agrippa, din ordinul lui Augustus, cuprindea Dacia și-i extindea limita orientală pînă la apele Borysthenes-ului; Rostovtzev observă în legătură cu aceasta că este singura dată cînd limitele Daciei au fost împinse atît de departe către răsărit. Nu este vorba aici, cum poate am fi tentați să credem, de vreo fantezie cartografică, întrucît se știe că Burebista a devenit stăpînul cetății Olbia, aproape de vărsarea Bugului. Cu siguranță că existența acestui puternic regat constituia o amenințare pentru Roma, încît inspirase lui Cezar proiectul de război pe care Traian avea să-l întreprindă și să-l ducă la bun sfîrșit; prin una din acele coincidențe ce marchează uneori cursul evenimentelor, regele dac și dictatorul roman, posibilul său vrăjmaș, au dispărut amîndoi în același an, iar conflictul între Roma și daci s-a amînat cu un secol. Dar în același timp, imperiul dacic, cu resursele și armatele sale numeroase, precum și cu fortărețele sale ce constituiau tot atîtea redute în inima Carpaților, se ridica în pragul marii stepe, stăvilind pătrunderea nomazilor în Europa Centrală și în Balcani. Sarmații, care aveau să se infiltreze în secolul I în Cîmpia Pannonică și să ocupe teritoriul Munteniei dunărene, se aflau într-o postură de dependență față de regele dac, după cum ulterior aveau să constituie clientela pieților Imperiului roman. Situația lor nu face decît să confirme ipoteza rolului de apărare jucat de regatul lui Burebista și a succesorilor săi.

Afară de aceasta, regatul dac sau daco-get, cu civilizația sa rudimentară în comparație cu cea a lumii greco-romane[10], se arată deja adînc pătruns de influențe occidentale. Aporturile cetăților elenice nu sînt mai puțin sensibile, fie numai și în sistemul monetar, iar prezența monedelor atestă circulația negustorilor veniți din piețele și porturile din „Scythia Minor" sau de pe litoralul tracic. Dar acestea sînt contacte de suprafață; influențele profunde resimțite în arta teritoriului daco-getic vin din Occident. Ele sînt villanoviene și celtice în perioada veche, pannonice, illirice, italice, de asemenea, pe măsura apropierii de orbita focarului[11]. Către această nouă putere aveau să se întoarcă cetățile elene de pe țărmurile Euxinului, în căutarea unei protecții împotriva pericolelor multiple care le amenințau existența.

Dar cucerirea romană, ce se va profila curînd la orizont, se va întinde aici în urma unei alte dominații, căreia i-a fost dat să unească pentru prima oară sub imperiul său toate coastele Mării Negre, din Asia Mică în Caucaz și din Crimeea la gurile Dunării; părții continentale a Imperiului daco-getic, adică regiunii carpato-dunărene, i se opune imperiul elenistic al mării, care se va mulțumi cu litoralul, dar va voi să-l domine în întregime. Acest rol era rezervat Regatului Pontului, constituit în primul sfert al secolului al III-lea în nord-estul Asiei Mici, în apropierea Armeniei și a Caucazului. Șirul suveranilor săi, care încearcă să realizeze o sinteză între vechiul fond anatolian, influențele iraniene și civilizația elenă, extinde încetul cu încetul limitele regatului de-a lungul litoralului pontic[12]. Primii regi care poartă numele de Mithridate și primul dintre Pharnace anexează astfel, în cursul secolului al III-lea și la începutul celui de-al II-lea, o mulțime de orașe grecești de pe coastă: Amisos, Amastris, Sinope, pe care o aleg capitală

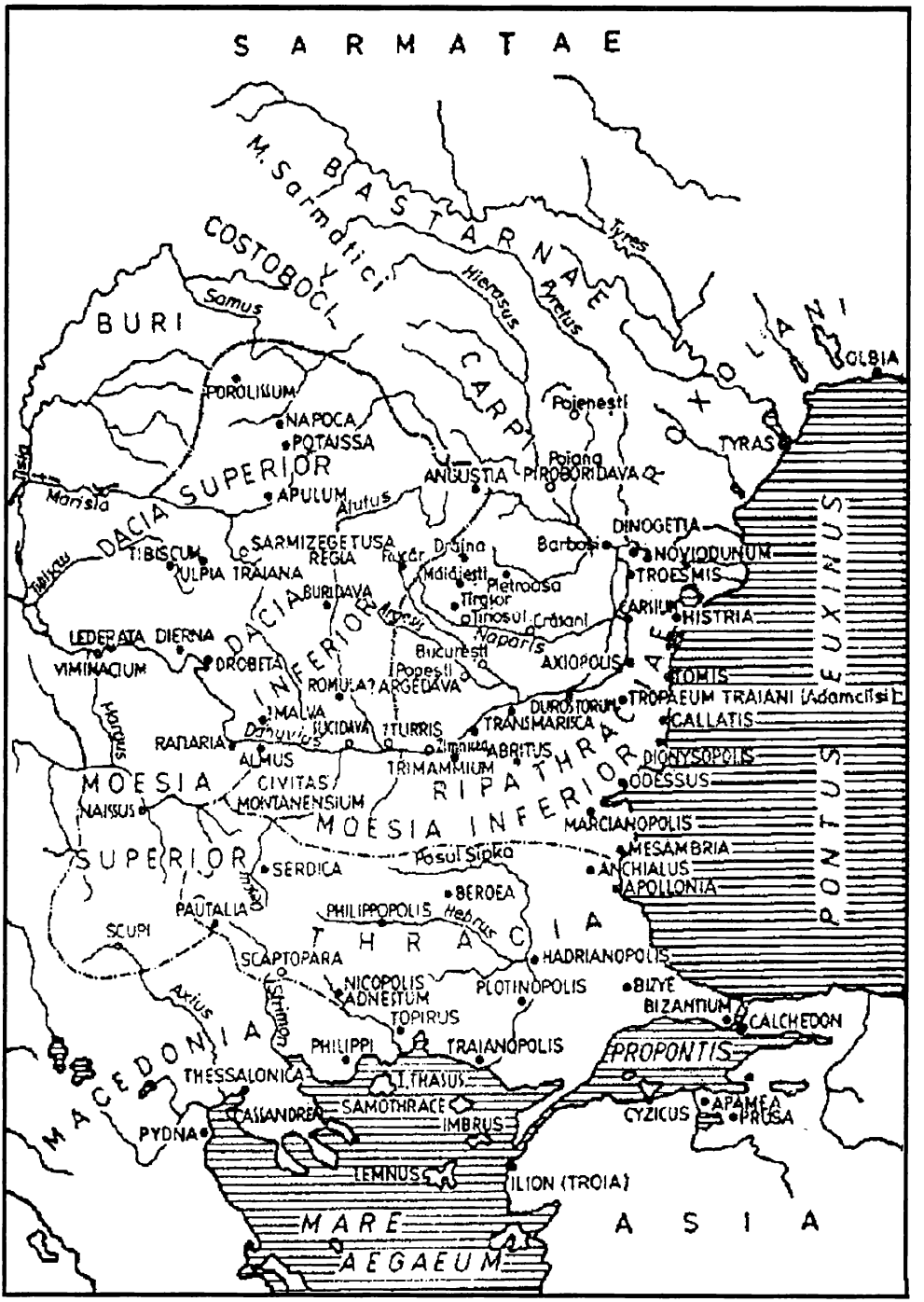

21. Harta arealului vest-pontic și a regiunilor carpato-balcanice în secolele I-III.

în scopul de a-şi continua cuceririle şi de a-şi asigura dominaţia asupra întregului Pont Euxin. Dar ulterior ei se lasă atraşi de complicatul joc al rivalităţilor din interiorul Asiei Mici şi se luptă cu Bithynia pentru Phrigia, Paflagonia şi ţara galaţilor. Aici se ciocnesc pentru prima dată cu legiunile romane, care ocupă Phrigia în 120 î.Hr. În acest moment urcă pe tronul pontic cel mai mare dintre suveranii acestei dinastii, Mithridate al VI-lea Eupator, cel pe care romanii îl vor califica pe bună dreptate drept „al doilea Hannibal", pentru înverşunarea împotrivirii. Înainte de a încerca marea aventură a domniei sale, alungarea romanilor din Asia Mică şi din Grecia, el a început să-şi consolideze poziţiile pe ţărmurile Mării Negre şi să realizeze pentru prima oară, după cîte ştim, o dominaţie extinsă asupra întregului litoral. Apelul adresat de oraşele greceşti din Crimeea l-a determinat să treacă la acţiune. Situaţia lor devenise disperată: împinşi de sarmaţi, sciţii se reîntorseseră în peninsula taurică şi, la rîndul lor, hărţuiau cetăţile elene care le plăteau tributuri grele. Olbia trebuise să recunoască supremaţia regelui Scilurus, care acolo îşi bătea monede; federaţia din Pentapolis lupta din greu contra presiunii bandelor tracice şi a pirateriei instalate în mod stabil în apele Mării Negre. În Crimeea, fiii scitului Scilurus, dintre care cel mai de vază se numea Palacos, ameninţau Chersonesul. Din acest oraş, care păstrase, mai mult ca toate celelalte, amintirea tradiţiilor elene, a pornit apelul către Mithridate. Comandate de generali destoinici, armatele sale au debarcat şi au pus repede stăpînire pe Crimeea şi pe litoralul septentrional al Pontului Euxin. Cetăţenii din Chersones au dedicat o inscripţie comemorativă lui Diophante, strategul victorios al armatelor Pontului, iar turnul numit al lui Neoptolem, de la numele amiralului ce condusese flotele lui Mithridate, a fost ridicat la vărsarea Bugului. Dar scăpînd de pericolul scitic, îndărătul căruia se preciza ameninţarea invaziei sarmate, cetăţile eliberate prin intervenţia lui Mithridate au trebuit să-şi sacrifice libertatea; ele făceau acum parte din imperiul său. Panticapeion a devenit, la Bosforul Cimerian, capitala posesiunilor sale septentrionale în momentul în care se stingea, pe la 107 î.Hr., anticul neam al Spartakizilor. Puţin timp după aceea, el mai îngloba în statele sale o parte din Armenia, Trapezuntul şi Colchida. La cealaltă extremitate a Mării Negre, Odessos bătea monedă cu efigia sa; cetăţile din Dobrogea: Callatis, Tomis, Histria, au urmat de îndată acest exemplu. La sfîrşitul capitolului consacrat acestor cuceriri, în marea sa carte despre Mithridate, Théodore Reinach a definit foarte bine rezultatele acestei politici îndrăzneţe:

„Astfel se închidea ciclul cuceririlor, unele sîngeroase, altele paşnice, prin care Mithridate îşi triplase întinderea statelor şi resursele bogăţiilor, asigurînd recrutarea flotei şi a armatelor sale şi procurînd Regatului un grînar: Chersonesul, un arsenal: Colchida, o citadelă: Armenia Mică. Caracterul însuşi al Regatului pontic ieşea profund modificat din această serie de strălucite campanii. Axa politică a monarhiei se deplasase: nu mai era în strîmta vale a Irisului, ci în Pontul Euxin, al cărui perimetru, afară de coasta Caucazului şi cea a Bithyniei, era dominat în întregime fie de Mithridate însuşi, fie de aliaţii săi. Noua capitală, Sinope, altădată în aer, aproape de extremitatea regatului, era acum în centru, la egală distanţă de gurile de acum înainte pontice, ale Phasis-ului, Tanais-ului şi Dunării. Cîmp de manevre, bazin de comerţ şi port de refugiu, Marea Neagră a devenit un lac mithridatic; regele Capadociei pontice face loc regelui Pontului, «regele mării». Acest rezultat ar fi trebuit să ajungă vieţii unui om; dar ambiţia lui Mithridate nu vedea în el decît o etapă: în timp ce generalii săi se străduiau încă să supună Euxinul, el pregătea cucerirea Asiei Mici"[13].

Ar însemna să depășim cadrul acestui studiu dacă ne-am apleca asupra campaniilor pe care Roma a trebuit să le întreprindă împotriva sa. În două rînduri, el a reprezentat pentru politica romană un pericol aproape mortal. Așa cum a subliniat foarte bine Carcopino: „Dacă ne gîndim bine, numai cîteva luni au lipsit pentru ca Mithridate al VI-lea Eupator, regele Pontului, devenit în douăzeci de ani un redutabil monarh, să nu împingă Roma spre Marea Adriatică sub presiunea forțelor disparate, pe care știuse să le adune sub propriile ordine, după cum ele se amestecau firesc în ambiguitatea persoanei sale. Mithridate a fost pe punctul de a răsturna Imperiul Romei pentru că, exact în momentul în care acesta, asaltat în Italia, se clătina din temelii, el a fost gata să profite, cu o energie sălbatică și cu geniul șiretlicurilor sale, de situația creată în Asia prin nefericita politică a *Patres*-ilor lovită deopotrivă de teamă și de aroganță, lacomă și temătoare, fără generozitate și fără orizont"[14].

A fost nevoie de efortul succesiv a trei dintre cei mai mari generali romani din această epocă, Sulla, Lucullus, Pompei, pentru a putea răpune acest formidabil adversar. Doborît prima oară și obligat să-și abandoneze cuceririle din Egeea, el reia zece ani mai tîrziu negocierile cu toți dușmanii Romei. Învins din nou, caută refugiu pe lîngă ginerele său Tigran, regele Armeniei; pentru imaginea ce ne-o putem face despre această personalitate atît de complexă, este semnificativ faptul că de aceste evenimente se leagă episodul dramatic al masacrului surorilor și concubinelor sale, adevărat harem, pe care nu înțelegea să-l abandoneze în mîinile vrăjmașului; sub lustrul elen se întrezăresc deja moravurile de serai. O nouă tentativă, determinată de răscoala legiunilor, ajunge la un nou eșec și va sfîrși prin a antrena și ruina lui Tigran, care tocmai obținuse între Pont, Caspica și Mesopotamia, domeniul revendicat mai tîrziu de armeni drept patrimoniul lor. Urmărit de învingătorul Pompei, Mithridate tot nu renunță; trecînd prin multe peripeții, el fuge de-a lungul coastelor abrupte ale Caucazului și reapare, aclamat de cetățile pontice, în regatul său din Bosforul Cimerian. De acolo ar fi vrut să-și încerce din nou norocul și să pregătească contra Romei cea mai periculoasă din manevrele sale; el se gîndea, probabil dacă am crede relatările istoricilor, să alcătuiască la nordul Mării Negre o coaliție redutabilă a tuturor barbarilor – sarmați, geți, celți și germani –, ca în fruntea lor să se arunce asupra Italiei, traversînd regiunile dunărene. Dar ora acestei mari invazii nu sunase încă. În imposibilitatea de a înăbuși revolta propriului său fiu, Pharnace, și de a stăvili răzvrătirea ce fierbea în jurul lui, a sfîrșit prin a se arunca în sabia unui mercenar gal, în cetatea de la Panticapeion, unde îl asediau dușmanii. Așa s-a încheiat în 63 î.Hr. – anul conjurației lui Catilina – cariera acestui mare om politic „superior celorlalți, uneori prin noroc, dar întotdeauna prin curaj", după cum îl caracteriza istoricul roman Velleius Paterculus. O dată cu el, regiunile pontice s-au aflat pentru o clipă în plină lumină, în centrul marilor evenimente din istoria secolului I. El a fost primul care a realizat unitatea lor și a înțeles deplin valoarea, nu numai economică, ci politică și strategică, a pozițiilor ce îi apărau accesul. A treia sa campanie împotriva Romei a fost mai mult un război al Strîmtorilor, al căror control ținea să și-l asigure, decît o luptă pentru succesiunea la tronul Bithyniei; ea avea să eșueze în fața rezistenței Cyzicului și a Bizanțului, orașele grecești care apărau zona din apropiere deja atașată hegemoniei romane. Începînd cu epoca lui Mithridate spațiul pontic se poate considera deplin integrat în curentul politicii generale a lumii antice, în momentul în care Roma termina să-și constituie imperiul mediteranean.

În urma războaielor contra regelui Pontului interesul politicii romane s-a extins la litoralul Mării Negre. În timp ce Lucullus, urmărindu-şi interesele, pătrundea în Armenia şi se apropia astfel de bazinul pontic oriental, fratele său, M. Lucullus Varro, învingătorul tracilor din Balcani şi din Moesia, supunea încă din 72-71 î.Hr. cetăţile greceşti din Pontul Stîng şi ducea pentru prima oară legiunile pînă la malurile Dunării.

Un tratat de alianţă a fost încheiat încă de pe atunci între Callatis şi Roma, care înlocuia protectoratul lui Mithridate prin cel al Republicii[15]. Operaţia întreprinsă ulterior de Pompei împotriva piraţilor ce bîntuiau mările a curăţat şi Pontul Euxin de aceşti jefuitori. În Regatul Bosporan, Pharnace îi succeda la tron lui Mithridate, dar ca „prieten şi aliat al poporului roman". El avea să piardă apoi această calitate, în încercarea sa de a recuceri Regatul Pontului, pe care Cezar i l-a smuls printr-o campanie fulgerătoare, şi Regatul Bosporan, disputat cu Asandros; acesta s-a debarasat şi de Mithridate din Pergam, pretendentul pe care îl susţineau romanii. Acest moment marchează o întrerupere a expansiunii romane; deja, spre 62 î.Hr., o revoltă a oraşelor din Pontul Stîng, ce nu puteau îndura abuzurile financiare ale avidului proconsul din Macedonia, îl făcuseră să suporte o înfrîngere zdrobitoare şi compromiseseră influenţa Romei asupra tracilor de pe malul drept al Dunării[16]. Puterea daco-geţilor lui Burebista ajungea pe atunci la apogeu, în timp ce grupurile rivale din războiul civil se înfruntau în provinciile romane. Se înţelege că Cezar, după ce a pus stăpînire pe imperiu, s-a gîndit la o încheiere a socotelilor cu regele barbar care optase pentru Pompei; am amintit mai sus că ambii protagonişti au dispărut aproape în acelaşi timp. Imediat, marele regat daco-getic s-a dezmembrat din nou, iar înaintarea romană a fost şi ea stăvilită, pînă în momentul cînd Octavian a devenit Augustus, succesorul lui Cezar şi unic stăpîn al lumii romane. De data aceasta noua expediţie a legiunilor a recucerit Dobrogea de la bastarni; gurile Dunării au fost apoi apărate cu succes contra sarmaţilor. Populaţiile din nordul Euxinului au căutat din nou prietenia poporului roman, iar, dacă am acorda credit testamentului lui Augustus, influenţa Imperiului a fost consolidată pînă la Delta Dunării, Dobrogea urmînd să fie cuprinsă mai tîrziu în limitele provinciei Moesia[17].

Dar ambiţia lui Augustus şi vederile colaboratorului său, însărcinat cu afacerile din Orient, Agrippa, nu se limitau la cursul Dunării. Problema spaţiului pontic în ansamblu se punea pentru Roma, care îi domina acum perimetrul anatolian şi balcanic. Cetăţile greceşti de pe coastele septentrionale ale Mării Negre, deja sărăcite şi hărţuite la sfîrşitul domniei lui Mithridate, păreau ameninţate de o distrugere totală. Olbia căzuse în urma atacului îndreptat contra ei de Burebista; oraşul din epoca romană a fost o creaţie nouă pe ruinele vechii aşezări elenice. Cele 180 000 medimne de grîu, livrate de toate posesiunile Bosforului Cimerian lui Mithridate, nu se pot compara cu cele 400 000 pe care, cu două secole înainte, Panticapeionul le trimitea numai pe piaţa atenian ă; producţia de grîu şi exportul lui se resimt în urma nesiguranţei generale, provocată de incursiunile sarmaţilor şi refluxul sciţilor. Elenismul asiatic găsise un sprijin în armatele romane; era logic ca avanposturile sale din Euxin să invoce aceeaşi protecţie, după căderea lui Mithridate.

Augustus şi Agrippa par să se fi gîndit la aceasta; li se atribuie proiectul de a organiza în Crimeea provincia Scythia Taurica. Dar efortul era disproporţionat faţă de forţele de care dispuneau la acea dată; alte pericole reţineau legiunile pe Rin şi pe Dunăre. La nordul Mării Negre s-a aplicat formula atît de ingenios

definită de Kornemann a „granițelor nevăzute"[18]; în locul *limes*-ului fortificat și al garnizoanelor ce asigurau apărarea, un regat indigen, al cărui suveran era legat de imperiu prin legături clientelare și prin dependență, își asuma rolul de a supraveghea mișcările popoarelor din stepă și de a reprezenta interesul politicii romane. Regatul Bosforului Cimerian era bine plasat pentru a îndeplini această sarcină. În epoca lui Augustus, Roma a trebuit să facă față acțiunii reginei Dynamis, fiica lui Pharnace și a unei prințese indigene, care părea că vrea să reînvie pentru propriul profit tradiția războinică a amazoanelor. Dar după domnia acestei personalități cu adevărat „dinamice" – dacă ar fi să judecăm după succesiunea alternantă a victoriilor, înfrîngerilor și căsătoriilor sale, care nu erau pentru ea decît un alt cîmp de luptă –, dinastia fondată de Cotys se înfeuda complet Imperiului roman. Seria regilor săi cu nume tracice se prelungește pînă în secolul al IV-lea, asigurînd o durată excepțională unei monarhii ce părăsise de mult temeliile dreptului elenic de la originile sale pentru a adopta tot mai mult obiceiurile Orientului iranian. Demnitarii „Sublimei Porți" figurează deja pe o inscripție din secolul al III-lea al erei noastre. Dar ei se proclamau și prieteni fideli ai împăraților romani și erau înfățișați pe monedele lor cu însemnele militare conferite de Imperiu. S-ar putea eventual atribui aceleiași influențe anumite detalii ale costumului, semănînd cu veșmîntul roman, pe care îl regăsim uneori pe statuile barbare înălțate pe *tumulii* stepei, *kamennye baby*, a căror folosire s-a menținut din antichitatea timpurie pînă în epoca invaziilor cumane și tătare. Unele exemplare, pe care le-am putut examina pe Niprul Inferior, la Melitopol, Eupatoria sau la muzeul din Taganrog, lasă să se întrevadă în sculptura lor barbară o încercare de reprezentare vestimentară, ce poate fi comparată cu tipul „militar" al monedelor Bosforului. Ar fi o dovadă a influenței exercitate asupra popoarelor stepei de acest regat oriental, integrat în sistemul roman de apărare*.

În Dobrogea se încercase mai întîi o soluție similară, dar vecinătatea regatelor daco-getice obligase în cele din urmă Roma să preia direct în mînă administrația și apărarea provinciei. Ovidiu, exilat la Tomis în vremea domniei lui Augustus, a lăsat în operele sale o descriere foarte vie a stării de nesiguranță continuă ce plana atunci asupra orașelor grecești și a satelor getice din regiune. Iarna, barbarii de dincolo de Dunăre traversau fluviul înghețat, incendiau satele și răpeau vite și sclavi. Zidurile orașelor erau singurul obstacol pe care nu-l puteau trece. De aceea, sub domnia lui Claudius, *Ripa Thraciae* învecinată cu Delta Dunării a fost alipită provinciei romane.

Totuși, aceste poziții defensive nu erau suficiente pentru o dominație care pretindea să cuprindă întregul *Orbis terrarum*. Dacă adoptăm cronologia care fixează data expediției lui Plautius Aelianus la nordul Dunării în timpul domniei lui Nero, adică pe la 60-67 d.Hr., vom vedea reînnoindu-se manevra celor doi Lucullus în campania lor combinată împotriva lui Mithridate și Tigran. Într-adevăr, și de această dată, o armată romană invada Armenia, la ordinele lui Corbulon, făcînd o recunoaștere a drumurilor spre Caspica, pe cînd cea a lui Plautius Aelianus obliga pe regii bastarnilor germani și ai roxolanilor sarmați să vină să se închine în fața vulturilor. Epitaful generalului voctorios găsit la Tivoli amintește, între altele, că „l-a silit apoi pe regele sciților să ridice asediul orașului Chersones,

* Cf. și basorelieful cu călăreț dedicat lui Tryphon la sfîrșitul secolului al II-lea al erei noastre, provenind de la Tanais, la gura Donului.

a b c d e

22. Busturi din marmură ale împăratului Traian (a, b) şi ale unor captivi daci (c-e), aflate în patrimoniul Muzeului Vaticanului.

aflat pe cealaltă parte a Borysthenes-ului", și că primul dintre legații Moesiei „a găsit remediul pentru lipsa de pîine a poporului roman prin trimiterea unei mari cantități de cereale din această provincie". Această reluare a exportului de grîu pontic pe piața mediteraneană subliniază interesul economic al inițiativei. Istoricii îi atribuie lui Nero proiecte mai vaste. În înțelegere cu parții, cu care tocmai fusese restabilită pacea, el plănuia cucerirea Caucazului și, printr-un plan ce reînnoia pe cel al lui Alexandru și Cezar, o expediție ce ar fi supus Romei tot spațiul necunoscut din nord și din est, dincolo de Marea Neagră și de Marea de Azov, a cărui întindere adevărată era necunoscută pe atunci. Căderea împăratului a pus capăt acestor proiecte gigantice; poate că informații mai exacte au arătat generalilor romani imposibilitatea de a duce la bun sfîrșit această sarcină imensă. În ultimul sfert al secolului I, sub domnia Flavilor, Roma se mulțumea cu succesiunea Regatului Pontului, pe care tocmai îl preluase aproape în întregime: litoralul anatolian și tracic, Dobrogea, iar la nordul Dunării punctele de sprijin ocupate de trupele sale începînd de la Tyras la vărsarea Nistrului, la noua Olbia ridicată pe locul celei vechi, pînă la Chersones în Crimeea și locurile dependente de el: săpăturile întreprinse la capul Ai-Todor, anticul Charax, în extremitatea sudică a Crimeei, au scos la iveală existența unei garnizoane romane. Toate aceste orașe grecești își păstraseră autonomia și instituțiile municipale, pe linia guvernării oligarhice favorizate peste tot de politica romană, dar ele făceau parte de acum înainte din marea federație de cetăți, reunită în hotarele Imperiului. Pentru a încheia periplul, Regatul Bosporan, ai cărui regi se proclamau fideli slujitori ai puterii imperiale, veghea asupra strîmtorii Kerci și a gurii de vărsare a Kubanului, în timp ce flota Euxinului întîlnea în larg coastele Caucazului și urmărea pirații. Timp de trei secole Marea Neagră va fi un lac roman[19].

Această operă nu avea să fie deplin consolidată decît sub domnia lui Traian. Războaiele acestui împărat, care a întins la maximum frontierele dominației romane, par să fi fost, în ultimă analiză, consecința directă a ocupației litoralului pontic. Pentru a menține această cucerire și a o asigura contra oricărei împotriviri defensive trebuiau să fie apărate solid cele două bastioane care flancau pozițiile oricărui cuceritor venit din sud: Armenia în sud-estul și Dacia în nord-vestul Euxinului. Manevra de atîtea ori proiectată, schițată uneori ca o pregătire pentru alte acțiuni mai vaste, va fi de această dată considerată de unul din marii căpitani ai antichității ca principalul său obiectiv și va fi dusă cu hotărîre pînă la realizarea deplină și integrală. De aceea, cucerirea Daciei, întrevăzută încă de Cezar, se dovedea acum ca o necesitate inevitabilă. Regatul daco-getic, unificat din nou prin inițiativa cutezătoare a lui Decebal, amenința nu numai poziția Romei în bazinul pontic, ci și provinciile noi din Balcani și din Europa Centrală. În fruntea unei coaliții a popoarelor războinice, tracice, sarmatice și germanice, el ar fi devenit în cîțiva ani un nou Mithridate; deja victoriile sale repurtate asupra legiunilor lui Domițian zdruncinaseră linia de apărare a Dunării și o pace nesigură îi lăsa răgaz ca să pregătească, cu mijloace pe care chiar Roma i le furniza, un atac încă și mai de temut.

Nu intenționăm să reconstituim aici istoria războaielor Daciei; ele au fost studiate în toate detaliile operațiunilor lor[20]. Este poate locul să insistăm, mai mult decît s-a făcut pînă acum, asupra episodului „pontic" al acestor campanii. Pare sigur că în primul război din 102 d.Hr., Decebal a încercat o diversiune în Dobrogea cu forțe considerabile și l-a obligat pe împărat să se repeadă cu auxiliarii și cu legiunile sale și cu flota Dunării pentru a da o sîngeroasă bătălie, martoră

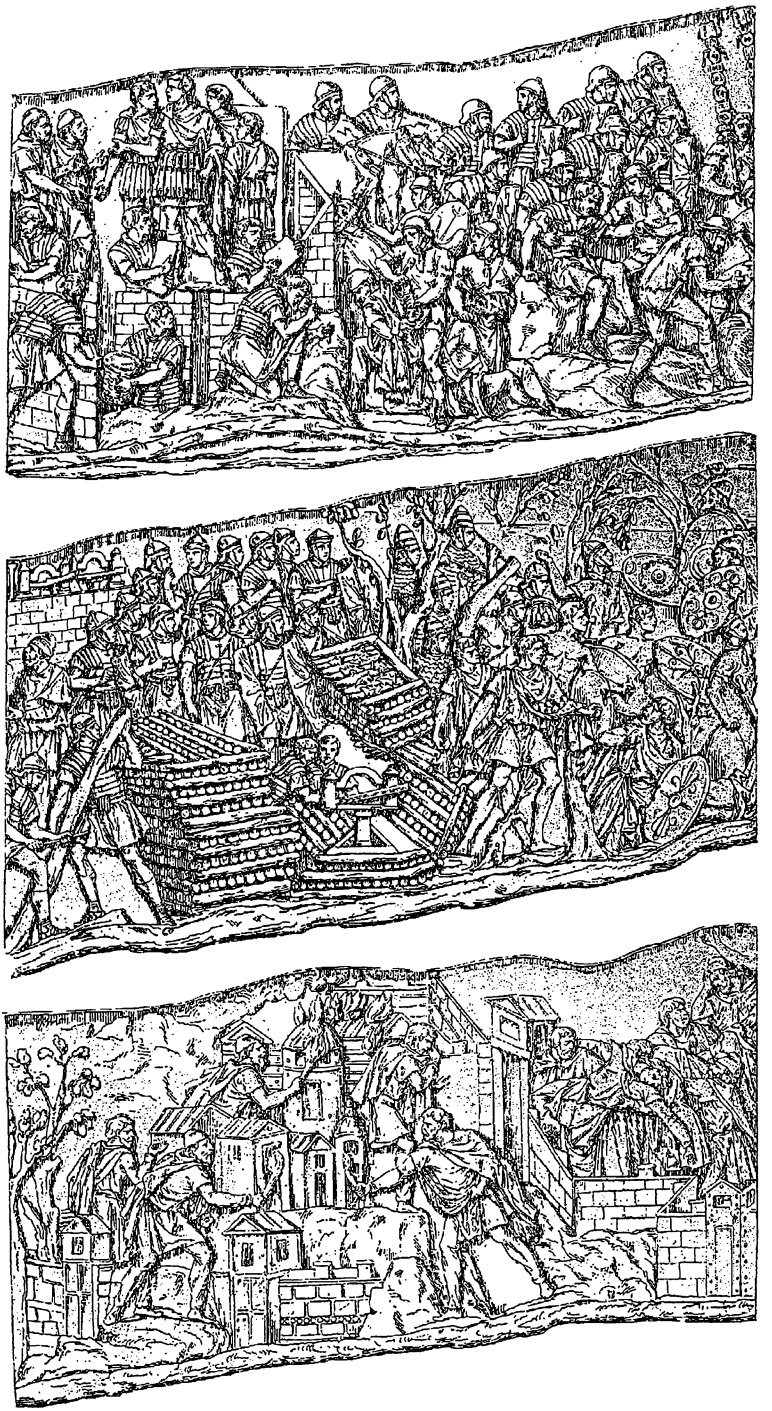

23. Imagini de pe columna lui Traian de la Roma redînd scene din războaiele daco-romane din anii 101-102 și 105-106.

24. Imagini de pe columna lui Traian de la Roma redînd scene din războaiele daco-romane din anii 101-102 și 105-106.

fiind imaginea de pe columna lui Traian[21]. Două ctitorii ale împăratului au consacrat memoria acestor înfruntări victorioase pe cîmpul de luptă, unde a fost oprită tentativa lui Decebal de a transfera teatrul de război în Moesia, spre a opri astfel invadarea propriei sale țări: sînt cele două orașe dunărene *Nicopolis* și *Tropaeum*. Lîngă acesta din urmă se înalță trofeul monumental, a cărui masă de piatră și ciment domină pînă în zilele noastre orășelul Adamclisi. Basoreliefurile care au fost transportate la București[22] au fost și sînt mereu un subiect de ample discuții între arheologii și istoricii antichității; unii văd în aceste sculpturi reprezentarea contemporană a luptelor purtate de armata lui Traian împotriva lui Decebal și a aliaților săi, alții le apropie stilul de cel care a dominat Imperiul roman și se arată înclinați să dateze aceste figuri, cu o execuție pe jumătate barbară, în secolul al IV-lea, în epoca războaielor susținute de împăratul Valens împotriva goților. Oricum ar fi, pare sigur că originea monumentului trebuie căutată în războiul lui Traian, cu toate că a fost ulterior reconstruit și că sculpturile pot fi atribuite unei maniere aproape „medievale" din secolul imperiului creștin. El marchează importanța acestei campanii pe cursul inferior al Dunării pentru întregul mers al războiului: cucerirea Daciei nu a devenit posibilă decît cînd baza de operații pe care o constituia culoarul pontic și dunărean al Dobrogei a fost definitiv asigurată.

Se cunoaște astăzi destul de bine organizarea și întinderea noii provincii Dacia imediat după cucerire. Legiunile dețineau efectiv podișul transilvănean, care se suda de provinciile dunărene prin teritoriile anexate din Oltenia și Banat. Între Carpați și cursul inferior al Dunării, Cîmpia Română nu era cuprinsă în hotarele Imperiului, în sensul propriu al cuvîntului. Dar drumuri strategice o traversau, supravegheate de legiuni și parcurse de negustori, ca și celălalt „buzunar" constituit între Tisa și Dunăre, în porțiunea din Cîmpia Pannonică unde se stabiliseră sarmații. De asemenea, se pare că un cap de pod roman se prelungea pe malul stîng al fluviului, probabil în partea de sud a Moldovei și lega poate punctele de la gurile Dunării de avanpostul de la Tyras de pe limanul Nistrului. Acolo nu sînt altceva decît pozițiile avansate ale liniei de apărare, care acoperă în același timp Dunărea și bazinul Mării Negre: acest caracter defensiv se va accentua sub domnia lui Hadrian[23].

La fel se va întîmpla și în cealaltă extremitate a Mării Negre. Profitînd de un război contra parților, șase ani după terminarea celui cu dacii, Traian ocupă Armenia și încheie alianța cu principii Caucazului. O dată asigurat acest pivot, el întreprinde cucerirea Mesopotamiei, intră în Ctesiphon și își înfige vulturii pe malurile Golfului Persic. Dar rezistența localnicilor, complicată de o răscoală a evreilor, oprește înaintarea acestei ultime cuceriri. Și aici Hadrian abandonează pozițiile înaintate și se mulțumește să consolideze apărarea Euxinului, controlînd drumurile Caucazului și ale Persiei; în curînd Armenia va redeveni un stat semiindependent, atașat de Roma prin legături clientelare. Formula „granițelor nevăzute" a sfîrșit prin a ieși învingătoare, la fel ca pe litoralul opus al Mării Negre, în Regatul Bosforului Cimerian. Așa se stabilizează în jurul bazinului pontic dominația Romei: ea se va menține pînă la criza din secolul al III-lea al erei noastre și va rezista la asaltul marilor invazii. Nu toate pozițiile vor fi apărate pînă la capăt, dar o parte importantă a moștenirii romane va reveni Bizanțului, iar continuitatea milenară a acestei organizații militare și politice, la una din marile răspîntii ale lumii antice și medievale, nu va fi întreruptă. Ea a asigurat supraviețuirea cetăților întemeiate de colonizarea elenică și contopirea,

25. Emisiuni monetare ale Regatului Bosforului Cimerian din primele secole ale mileniului I d.Hr.

într-o sinteză de o remarcabilă originalitate, a culturii greco-romane din ultimele secole ale antichității cu vechile tradiții orientale și cu influențele iraniene ale popoarelor de stepă. Persistența acestei vieți urbane și a centrelor sale pe litoralul Mării Negre va asigura, pe de altă parte, noi posibilități comerțului, de îndată ce criza invaziilor va fi depășită, iar drumurile de pe uscat și de pe mare vor redeveni practicabile. Avem aici una din „permanențele" sigure ale istoriei pontice.

Succesiunea însăși a fazelor pe care le-am descris sumar în acest prea scurt capitol permite să degajăm altele, ce se vor verifica în epocile următoare. Apariția sarmaților, împinși de huni, anunță marile mișcări ale popoarelor din stepă și strînsa interdependență a evenimentelor din această regiune geografică cu cele ce se desfășoară în întinsul spațiu euroasiatic, în Asia Centrală și la porțile Extremului Orient. Perspectiva istoriei, văzută de pe țărmurile Euxinului, este de acum înainte continentală, aproape planetară.

Regatul maritim al lui Mithridate subliniază un alt fenomen specific politicii și războaielor din această regiune, de asemenea susceptibil de a se repeta în cursul secolelor: tendința unei hegemonii întinse pe tot litoralul Mării Negre, al cărei punct de plecare și baze navale se află pe coasta anatoliană, între capul Sinope și hotarele Transcaucaziei. Între aceleași limite se va constitui, la sfîrșitul evului mediu, Imperiul Trapezuntului, care va adăuga la posesiunile sale porturile bizantine din Crimeea și va încerca să supună controlului său navigația din bazinul oriental al mării și accesul la marile drumuri caravaniere din Siria și din Persia.

În sfîrșit, cucerirea romană, prin felul ei de a aborda problema pontică și de a o rezolva, deschide calea celeilalte cuceriri venite din sud, un mileniu și jumătate mai tîrziu, cea a invadatorului otoman. Pentru Imperiul turc, ca și pentru Imperiul roman, stăpînirea litoralului Mării Negre cere puncte de sprijin la cele două extremități ale spațiului pontic: în masivul munților Armeniei și în cel al Carpaților. Cucerirea litoralului antrenează fatalmente anexarea ținuturilor din sudul Caucazului, pe de o parte, și, pe de altă parte, puncte de sprijin și capete de pod pe Dunăre – stindardul pașei fluturînd pe cetatea din Buda –, în Transilvania și în principatele Moldovei și Țării Românești din dependența Sublimei Porți. Cuceririle lui Soliman decurg cu necesitate din războaiele lui Mahomet II, așa cum cele ale lui Traian decurg din proiectele lui Augustus și ale expedițiilor din timpul domniei lui Nero. O înlănțuire atît de sigură de la cauză la efect marchează încă o dată unul din aspectele permanente ale locului ce se cuvine să-l acordăm Mării Negre în evoluția multimilenară a chestiunii Orientului[24].

Bibliografie sumară: Aceleași lucrări de EBERT, ROSTOVTZEFF și PÂRVAN, deja menționate; F. ALTHEIM și A. SZABÓ, *Eine Vorläuferin der grossen Völkerwanderung*, în *Die Welt als Geschichte*, II, 1936; F. ALTHEIM, *Die Krise der Alten Welt*, I, Berlin, 1943; R. GROUSSET, *L'empire des steppes. Attila, Gengis-Khan, Tamerlan*, Paris, 1939; C. DAICOVICIU, *La Transylvanie dans l'Antiquité*, București, 1945; THÉODORE REINACH, *Mithridate Eupator, roi du Pont*, Paris, 1890; J. BLOCH și J. CARCOPINO, *Histoire Romaine* (col. GLOTZ) II, 1, Paris, 1940; W. WEBER, *Römische Reichspolitik im unteren Donauraum*, în IDEM, *Aus Rumäniens Frühzeit*, București, 1942; R. VULPE, *Histoire ancienne de la Dobroudja*, București, 1938; V. PÂRVAN, *Începuturile vieții romane la gurile Dunării*, București, 1923; R. PARIBENI, *Optimus Princeps, saggio sulla storia e sui tempi dell'imperatore Traiano*, 2 vol., Messina, 1926-1927; J. GUEY, *Essai sur la guerre parthique de Trajan*, București, 1937; E. KORNEMANN, *Die unsichtbaren Grenzen des römischen Kaiserreichs*, Budapesta, 1934.

Note

1. M. Rostovtzeff, *Iranian and Greeks in South Russia*, Oxford, 1922, p. 83 și urm.; D.M. Pippidi, D. Berciu, *Din istoria Dobrogei, I, Geți și greci la Dunărea de Jos din cele mai vechi timpuri pînă la cucerirea romană*, București, 1965, p. 215 și 231-234 (D.M. Pippidi).
2. Despre antichitățile sarmatice timpurii din stepele ponto-caspice, cf. J. Harmatta, *Studies on the history of the Sarmatians*, Budapesta, 1950; *Вопросы скифо-сарматской археологии,* Moscova-Leningrad, 1954; K.F. Smirnov, *Савроматы. Ранная история и культура сарматов,* Moscova, *1964; T. Sulimirski, The Sarmatians*, Southampton, 1970; *Археологія Української РСР*, II, Kiev, *1971*; *Степи европейской части СССР в скифо-сарматское время (Археология СССР)*, red. A.I. Meljukova, Moscova, 1989, p. 147-214; Al.I. Simonenko, *The problem of the Sarmatian penetration in the North Pontic area according to archaeological data*, în *Il Mar Nero*, I, 1994, p. 99-134; *Nomads of the Eurasian Steppes in the Early Iron Age*, ed. J. Davis-Kimball, V.A. Bashilov, L.T. Yablonsky, Berkeley, 1995; *Давна історія України*, 2, *Скіфо-антична доба*, ed. S. D. Križitz'kij (red. resp.), V.M. Zubar, S.S. Bessonova, V.Ju. Murzin, A.S. Rusjaeva, E.V. Černenko, Kiev, 1998, p. 154-176.
3. Interesul lui Gheorghe Brătianu pentru descoperirile arheologice atribuite sarmaților este mai vechi, după cum deducem din mărturisirea făcută studenților săi de la Universitatea din București, importantă și prin faptul că atestă că l-a cunoscut personal pe Mihail Rostovtzev (1870-1952), de la care a solicitat anumite informații: „Îmi aduc aminte că, mai demult, prin 1928, cînd la Congresul de la Oslo am întîlnit pe ilustrul cercetător al antichității pontice d[omnu]l Rostovtzev, îi cerusem oarecari detalii asupra acestor rămășițe sarmatice; d-sa mi-a răspuns că principala deosebire stă în faptul că sciții sunt îngropați în movile mari, pe cînd movilele sarmate sunt mult mai reduse, mult mai sărace. S-au descoperit în Pannonia cîteva rămășițe sarmate, unde sunt îngropați iarăși șefi cu un ritual care seamănă cu cel scitic; dar morminte de acestea regești cu adevărate escadroane de cai și călăreți, acesta este un obicei pur scitic, care nu se repetă la sarmați. Sarmații au mijloace de înmormîntare mult mai simple" (*CMN*, p. 110).
4. Armamentul sarmaților este în prezent destul de bine cunoscut grație săpăturilor arheologice întreprinse în complexele lor funerare. Cf. K.F. Smirnov, *Вооружения савроматов* (MIA, 101), Moscova, 1961; A.M. Khazanov, *Очерки военного дела сарматов*, Moscova, 1971. Pentru armurile la cai, cf. V.P. Nikonorov, *Развитие конского защитного снаряжения античной эпохи*, în *Краткие сообщения*, 184, 1985, p. 32. Pentru sistemul de luptă al sarmaților, cf. A.M. Khazanov, *Характерные черты сарматского военного искусства*, în *Советская археология*, 1970, 2, p. 52-62; idem, *Очерки...*, p. 64 și urm.
5. Articolul la care face aluzie Gh.I. Brătianu a fost scris de F. Altheim în colaborare cu A. Szabó, *Eine Vorläuferin der grossen Völkerwanderung*, în *Die Welt als Geschichte*, II, 1936, p. 338 și urm.
6. Ca și alte triburi nomade, sarmații nu se deplasau în mod haotic, ci pe itinerarii bine stabilite. În anotimpul friguros iernau în vecinătatea litoralului și a zonelor cu lacuri, iar vara se îndreptau spre ținuturile cu vegetație mai abundentă dinspre nord. Prin urmare, nu li se poate reproșa atașamentul față de pămînt, ci doar faptul că nu erau legați de perimetre restrînse, ca populațiile agricole. Pentru migrațiile sezoniere ale nomazilor, cf. A.M. Khazanov, *Nomads and the outside world*, trad. J. Crookenden, Cambridge, 1984; *Nomads of Eurasia*, ed. V. N. Basilov, trad. M. Fleming Zirin, Los Angeles, 1989; *The Archaeology of the Steppes. Methods and Strategies*, ed. B. Genito, Napoli, 1994.
7. Ideile de mai sus le găsim formulate și în *CMN*, p. 114-115, cu unele nuanțări și augmentări: „Ca locuitori ai unor țări sedentare, care din noi nu se simte legat de

o anumită localitate, de un anumit orizont, acela al comunei sau satului în care ne-am născut sau am copilărit și care ne însoțește în tot timpul vieții noastre, căci de acolo suntem băștinași?! Această impresie greu ar putea s-o aibă un locuitor al stepei, pentru că nu este nimic care să semene mai mult cu o localitate din stepă decît o altă localitate din stepă! Este atît de adevărat acest lucru, încît atunci cînd ai prilejul să privești de sus aceste regiuni, de pildă din avion, ai aceeași senzație și te întrebi uneori cum poate pilotul să se orienteze, căci nu există nimic la suprafața pămîntului care să însemne un punct de reper, care să identifice o localitate. Trebuie să apară un rîu mai important sau traseul modern al unei căi ferate, ca să ai un element de orientare. Încolo, este o monotonie desăvîrșită și nimic nu seamănă mai mult cu un sat decît alt sat. Este ceva specific acestei regiuni, care face desigur ca oamenii să fie mai puțin legați de locurile în care se găsesc, căci la 100 sau 1 000 de kilometri mai departe găsesc aceleași posibilități ca și acolo unde se află. Din cauza aceasta rezultă o mentalitate de continuă mobilitate, de deplasare, de migrație; ești astăzi într-un loc, interesul turmei te mînă aiurea, te duci acolo; o mentalitate prin definiție nomadă".

8. F. Altheim, *Die Krise der Alten Welt im 3. Jahrhundert n. Zw. und ihre Ursachen*, I, *Die ausserrömische Welt*, Berlin, 1943, p. 90 și urm.
9. Despre statul lui Burebista, cf. H. Daicoviciu, *Dacia de la Burebista la cucerirea romană*, Cluj, 1972; I.H. Crișan, *Burebista și epoca sa*, ed. a 2-a, București, 1977; D. Berciu, *De la Burebista la Decebal*, ed. a 2-a, București, 1980.
10. Cu toate că erau departe de nivelul atins de greci și de romani, dacii se aflau pe o treaptă destul de înaltă de civilizație, pe care cercetările arheologice intense din ultimele decenii au pus-o în relief. Pe lîngă lucrările citate în nota anterioară, cf. R. Vulpe și C. Daicoviciu, în *Istoria României*, I, București, 1960, p. 216-231, 237-248 și 255-338; R. Florescu, *L'art des Daces*, București, 1968; C. Preda, *Monedele geto-dacilor*, București, 1973; D. Berciu, *Arta traco-getică*, București, 1969; I. Glodariu, *Relații comerciale ale Daciei cu lumea elenistică și romană*, Cluj, 1974; idem, *Arhitectura dacilor – civilă și militară – (sec. II î.e.n. – I e.n.)*, Cluj-Napoca, 1983; I. Glodariu, I. Iaroslavschi, *Civilizația fierului la daci (sec. II î.e.n. – I e.n.)*, Cluj-Napoca, 1978; P. MacKendrick, *Pietrele dacilor vorbesc*, București, 1978; *I Daci. Mostra della civiltà daco-getica in epoca classica*, Roma, 1979; M. Gramatopol, *Artă și arheologie dacică și romană*, București, 1982; N. Gostar, V. Lica, *Societatea geto-dacică de la Burebista la Decebal*, Iași, 1984; I. Miclea, R. Florescu, *Geto-dacii*, București, 1980; D. Antonescu, *Introducere în arhitectura dacilor*, București, 1984; V. Mihăilescu-Bîrliba, *Dacia răsăriteană în secolele VI-I î.e.n. Economie și monedă*, Iași, 1990; I.H. Crișan, *Civilizația geto-dacilor*, I-II, București, 1993; V. Sîrbu, *Credințe și practici funerare, religioase și magice în lumea geto-dacilor*, Galați, 1993; S. Dumitrașcu, *Dacia Apuseană*, Oradea, 1993; S. Sanie, *Din istoria culturii și religiei geto-dacice*, Iași, 1995; E. Iaroslavschi, *Tehnica la daci*, Cluj-Napoca, 1997; M. Ignat, *Dacii liberi din Moldova. Contribuții arheologice. Necropolele de la Podeni și Zvorâștea*, Iași, 1999.
11. V. Pârvan, *Dacia. Civilizațiile antice din țările carpato-danubiene*, ed. a 5-a, R. Vulpe, București, 1972, p. 31 și urm.
12. Despre civilizația regiunilor est-pontice, din vecinătatea Munților Caucaz, în ultimele secole ale mileniului I î.Hr., cf. O.D. Lordkipanidze, G.A. Tiratzian, D.A. Khalikov, în *Древнейшие государства Кавказа и Средней Азии (Археология СССР)*, coord. G.A. Košelenko, Moscova, 1985, p. 48 și urm.; *Unterwegs zum Goldenen Vlies. Archäologische Funde aus Georgien*, ed. A. Miron și W. Orthmann, Saarbrücken, 1995.
13. Th. Reinach, *Mithridate Eupator, roi du Pont*, Paris, 1890, p. 80.
14. G. Bloch și J. Carcopino, *Histoire romaine*, II, *La république romaine de 133 avant J.-C. à la mort de César*, 1, *Des Gracques à Sulla*, ed. a 2-a, Paris, 1940, p. 413.
15. Pentru împrejurările politice care au dus la încheierea tratatului (*foedus*) dintre Roma și Callatis, cf. D.M. Pippidi, *Scythica Minora. Recherches sur les colonies grecques du littoral roumain de la mer Noire*, București-Amsterdam, 1975, p. 159-181.

16. E. Olshausen și R.D. Sullivan, în *Aufstieg und Niedergang der römischen Welt*, II, *Principat*, 7/1, coord. H. Temporini, Berlin-New York, 1980, p. 903-930.
17. D.M. Pippidi, D. Berciu, *Din istoria Dobrogei*, I, *Geți și greci la Dunărea de Jos din cele mai vechi timpuri pînă la cucerirea romană*, București, 1965, p. 288 și urm. (D.M. Pippidi); A. Rădulescu, I. Bitoleanu, *Istoria românilor dintre Dunăre și Mare. Dobrogea*, București, 1979, p. 79 și urm.
18. E. Kornemann, *Die unsichtbaren Grenzen des römischen Kaiserreiches*, Budapesta, 1934.
19. *Commerce génois*, p. 26-27.
20. Dintre lucrările mai recente privind războaiele daco-romane din 101-102 și 105-106, cf. R. Syme, *Danubian Papers*, București, 1971, p. 152-159 și 245-252; L. Rossi, *Trajan's Column and the Dacian Wars*, Londra, 1971; E. Cizek, *Epoca lui Traian*, București, 1980, p. 225-326; K. Strobel, *Untersuchungen zu den Dakerkriegen Trajans. Studien zur Geschichte des mittleren und unteren Donauraumes in der Hohen Kaiserzeit*, Bonn, 1984; C.C. Petolescu, *Decebal, regele dacilor*, București, 1991, p. 47-96.
21. R. Vulpe, *Histoire ancienne de la Dobroudja*, în *La Dobroudja*, București, 1938, p. 132-143. Cf. și L. Rossi, *op.cit.*; W. Gauer, *Untersuchung zur Trajanssäule*, 1, Berlin, 1977; D. Nardoni, *La Colonna Ulpia Traiana*, Roma, 1986; F. Lepper, Sh. Frere, *Trajan's Column*, Gloucester-Wolfboro, New Hampshire, 1988; S. Settis, A. La Regina, G. Agosti, V. Farinella, *La Colonna Traiana*, Torino, 1988.
22. Între timp piesele din componența monumentului triumfal au fost readuse de la Muzeul de Antichități din București la Adamclisi, unde au fost fixate în ansamblul arhitectural reconstituit sau au fost depuse în muzeul special amenajat din imediata sa apropiere. Pentru monumentul de la Adamclisi, cf. F.B. Florescu, *Monumentul de la Adamklissi. Tropaeum Traiani*, București, 1959; idem, *Das Siegesdenkmal von Adamklissi. Tropaeum Traiani*, București-Bonn, 1965; R. Florescu, *Adamclisi*, București, 1973.
23. S. Sanie, *Civilizația romană la est de Carpați și romanitatea pe teritoriul Moldovei. Secolele II î.e.n. – III e.n.*, Iași, 1981, p. 75 și urm.; I. Ioniță, *Din istoria și civilizația dacilor liberi. Dacii din spațiul est-carpatic din secolele II-IV e.n.*, Iași, 1982, p. 14-46. Pentru rezultatele săpăturilor recente de la Tyras corespunzătoare epocii greco-romane, cf. îndeosebi *Античная Тира и средневековый Белгород*, Kiev, 1979; P.O. Karyškovskij, I.B. Klejman, *Древний город Тира*, Kiev, 1985; N.A. Son, *Тира римского времени*, Kiev, 1993.
24. În legătură cu „aspectele permanente" din arealul pontic, Gheorghe Brătianu face o încercare de clasificare în cursul susținut la Alma mater din București. Potrivit opiniei sale, trebuie reținute „trei elemente constante: primul este legătura strînsă ce există între istoria regiunilor pontice și problema stepei prelungită dincolo de Marea Neagră și Marea Caspică, pînă în adîncimea cea mai îndepărtată a Asiei. Este o legătură indisolubilă: orice mișcare de populațiuni, [care] se produce în regiuni chiar apropiate în Extremul Orient, își are fatalmente repercusiuni în spațiile pontice.

Al doilea element constant este apariția în anumite momente a unei stăpîniri care tinde să cuprindă în raza ei toate coastele Mării Negre. Este cazul lui Mithridate, va fi în evul mediu cazul Imperiului de Trapezunt, cînd Imperiul bizantin se va fărîmița, care va căuta să cuprindă exact aceleași regiuni.

Al treilea element constant: stăpînitorul din sud, care reușește să cuprindă în spațiul stăpînirii sale regiunea pontică, în mod fatal va trebui să intre și în spațiul dacic. Această problemă s-a pus pentru stăpînirea romană în secolul I și II după Hristos și se va pune pentru cuceritorii otomani, cincisprezece veacuri mai tîrziu" (*CMN*, p. 131-132).

Cartea II

ANTICAMERA EVULUI MEDIU

Capitolul IV

IMPERIILE STEPEI

Invaziile nomazilor şi apărarea imperiilor sedentare. Prefigurarea evului mediu în bazinul Mării Negre. Goţii. Întemeierea Constantinopolului. Imperiul de stepă al goţilor şi al alanilor. Simbioza celor două popoare şi contribuţia lor la arta greco-sarmatică sau „pontică". Influenţele culturale şi religioase ale Orientului. Declinul civilizaţiei antice pe ţărmurile Euxinului. Hunii şi noul imperiu al stepei. Măreţia lui Attila şi decadenţa succesorilor săi.

Regiunile pontice au fost primele care au suferit efectele marii crize a invaziilor din secolul al III-lea şi a multiplelor sale repercusiuni în atîtea domenii diferite; poziţia lor geografică le expunea inevitabil agresiunii care se pregătea din nou, atît din nord, cît şi din est. Cercetările efectuate asupra vechii probleme a „invaziilor barbare" sau a „migraţiei popoarelor", formule consacrate de istoriografia din secolul trecut, ne obligă să considerăm astăzi chestiunea din cu totul alt unghi şi mai ales într-o perspectivă mult schimbată. Nu mai este vorba de a descrie o fază nouă în duelul secular al Romei cu barbarii sau de a constata efectele distrugătoare pentru apărarea Imperiului ale joncţiunii în sfîrşit realizate între germanii veniţi din nord şi nomazii din stepele orientale.

Criza invaziilor care atinge ţărmurile Mării Negre, înainte de a se întinde la celelalte frontiere protejate de fortăreţele *limes*-ului roman, nu este ea însăşi decît un episod într-o evoluţie istorică de o mare amploare, ce se desfăşoară în spaţiul euroasiatic, de-a lungul zonei stepelor care marchează, pînă la Pacific, limita regiunilor de civilizaţie sedentară. În momentul cînd tocmai se stabilise un contact între cele două imperii ale lumii antice, Roma şi China, iar Iranul primea din ambele părţi aportul civilizaţiilor şi al influenţelor, aceleaşi probleme se vor pune în urma unor evenimente similare şi vor determina, din Europa pînă în Extremul Orient, soluţii asemănătoare. Este evident o epocă în care se manifestă cel mai clar paralelismul intereselor şi al metodelor de apărare ale lumii vechi[1].

Ar fi de prisos, după atîtea alte lucrări, să insistăm asupra întîlnirii atît de interesante, în inima Asiei Centrale, a formelor de artă şi de civilizaţie venite din toate punctele orizontului. Tot din *Imperiul stepelor* de R. Grousset putem să împrumutăm pagina următoare, care condensează într-un pătrunzător rezumat contribuţiile lucrărilor anterioare şi demonstrează importanţa relaţiilor intercontinentale în ultimele secole ale antichităţii.

„Controlul exercitat de China în epoca Han tîrzie pe drumul mătăsii, asigurînd libertatea comerţului transcontinental prin dublul lanţ de oaze de la nord şi sud de Tarim, a favorizat răspîndirea religiei budiste şi, prin aceasta, a literaturii indiene şi a artei elenistice în bazinul fluviului. Mai degrabă prin drumul mătăsii, care era şi drumul misionarilor indieni veniţi să predice budismul în Kashgaria şi în China, comerţul şi religia au vehiculat împreună arta greco-romană. Agenţii lui Maes Titianos lucrau în această privinţă în acelaşi sens ca şi apostolii lui Buda.

Pista cea mai urmată a acestei epoci era, se pare, pista meridională, aceea care trecea prin Yarkand și Khotan. La Yotkan, vechiul Khotan, misiunea lui Aurel Stein a descoperit monede romane ale împăratului Valens (364-378); la Rawak, la est de Khotan, a scos la iveală o serie de basoreliefuri greco-budiste, cu frumoase draperii elenistice, în stilul gandharian cel mai pur. Puțin mai departe spre est, la Niya (Ni-yang), localitate părăsită la sfîrșitul secolului al III-lea, ea a găsit peceți romane, giuvaiere romane gravate, monede indo-scitice. La Miran, la sud-vest de Lobnor, în vechiul Shan-shan, aceeași misiune a descoperit frumoase fresce greco-budiste, reprezentînd în special pe Buda, călugării săi și genii înaripate de un aspect romano-asiatic destul de pronunțat, fresce semnate, în scriere indiană, cu numele de *Tita*, în care s-a putut vedea un Titus, totul datînd, se pare, din secolele III-IV ale erei noastre"[2]. Aceste descoperiri, și altele care le completează, au modificat în întregime punctul de vedere tradițional, ce considera drept absolută separarea între civilizațiile Mediteranei și cele ale Asiei Orientale. O altă continuitate de relații și de schimburi se afirmă în același timp pe calea stepei. Am avut ocazia să menționăm țesătura de proveniență pontică, de la începutul erei creștine, găsită la Noin-Ula, în inima Mongoliei; ea constituie o replică la oglinzile de metal de factură chineză, din aceeași epocă, descoperite în mormintele sarmatice din regiunea Uralului. Curentul era dublu și lega totodată între ele civilizațiile sedentare, prin marile drumuri de trafic, și popoarele nomade între ele, de la un capăt la altul al întinderii euroasiatice. *„Cea mai mică zguduire*, scrie pe bună dreptate același istoric, *produsă la una din extremitățile stepei, va antrena necontenit consecințele cele mai neprevăzute în cele patru colțuri ale acestei imense zone de migrații."*[3]

Una din consecințele de cea mai mare importanță, care accentuează deplin această noțiune de coeziune, este desigur adoptarea unui sistem de apărare comun împotriva atacurilor nomazilor și a unei organizări analoge pentru a face față superiorității cavaleriei lor. Două posibilități se ofereau imperiilor care guvernau popoare cu civilizație sedentară: una era să le facă frontiera de netrecut prin instalarea unui șir continuu de fortificații, concepție analogă celei a „liniei Maginot" din vremea noastră. Ea a fost realizată de împărații chinezi din dinastia Tsin, care au ridicat la hotarele Mongoliei masiva construcție a Marelui zid, și de Antonini la Roma, cîteva secole mai tîrziu, care au acoperit frontierele Imperiului cu șiruri de castre întretăiate de *limes*. Nordul Iranului a fost, de asemenea, apărat de cetăți a căror întreținere a fost asigurată de regii parți.

Nu este lipsit de interes să notăm că apărătorii imperiilor, care reprezentau atunci stabilitatea țărilor de veche civilizație, nu s-au mulțumit deloc cu aceste măsuri defensive. Îndărătul zidurilor și a turnurilor de apărare, ei întrevedeau necesitatea de a menține forțe mobile, capabile să se deplaseze rapid în întîmpinarea invadatorilor, în cazul în care aceștia ar fi reușit totuși să străpungă linia fortificată și să devasteze țara. Pentru a ține piept nomadului cu oarecare șansă de succes, acesta trebuia să fie combătut cu propriile arme, să i se opună propria tactică. Este ceea ce au făcut, aproape în același timp, imperiile sedentare, un anume avans avînd totuși China. Vechea metodă de luptă, care consta în a alinia pedestrimea purtînd arme grele, încadrată de arcași și însoțită de care, a fost abandonată. În locul acestor formații tradiționale, au fost înmulțite unitățile de cavalerie grea, al căror model a fost oferit mai întîi de către sarmați. În epoca împăraților romani din dinastia Flavilor și a succesorilor lor de la sfîrșitul secolului I al erei noastre, armatele chineze ale dinastiei Han, comandate

de Pan Ciao, luptau împotriva hunilor în Turkestanul Oriental, opunînd cavaleria lor celei a nomazilor. În mod special generalul chinez căuta în această regiune o rasă de cai mari şi puternici, capabili să ducă războinici înarmaţi din cap pînă-n picioare şi să suporte greutatea încărcăturii. Succesele înregistrate de acţiunea lui Pan Ciao confirmau oportunitatea şi eficacitatea acestei reforme, care avea să transforme arta războiului.

În Persia, la începutul secolului al III-lea, se producea revolta împotriva parţilor lui Ardaşir[4], care întemeia o nouă dinastie, cea a Sasanizilor, invocînd marea tradiţie ahemenidă. Dar reprezentarea însăşi a Regelui Regilor, care a ţinut piept victorios nomazilor şi Imperiului roman, scoate în evidenţă un element nou. Pe basoreliefurile din epoca ahemenidă, marele rege apărea primind omagiu de la supuşii săi, fie aşezat pe tron, fie în picioare în mijlocul unui cortegiu, dar întotdeauna pe jos. Călare este figurat de-abia succesorul său sasanid pe peretele stîncos unde a pus să fie sculptată imaginea triumfurilor sale, iar acest fapt ar fi de ajuns să explice o întreagă evoluţie. Armatele persane din secolul al III-lea au devenit, şi ele, după exemplul parţilor şi al nomazilor iranieni sau al turcilor din stepă, armate de călăreţi, printre care escadroanele de catafractari şi de *clibanarii*, cu armuri grele, constituie rezerva de şoc pe cîmpul de bătaie.

Romanilor nu le-a trebuit mult timp să înţeleagă avantajul acestui mod de luptă şi au încercat la rîndul lor să ajungă pe acelaşi plan cu adversarul. Ei au început prin a folosi efective auxiliare de călăreţi sarmaţi, apoi au organizat la rîndul lor trupe călări, dotate cu armuri şi învăţate să atace cu lancea întinsă liniile duşmane. Încă din secolul al II-lea, în războaiele Antoninilor împotriva marcomanilor şi a quazilor, armatele romane de pe Dunăre cuprind detaşamente de *contarii*, lăncieri cu armură pe care îi opun călărimii barbare[5]. O inscripţie laudă calităţile calului alan, provenind din Borysthenes, pe care îl călărea Hadrian. De la un capăt la altul al lumii vechi, atît în China ultimilor suverani Han, cît şi în Iran sau în Imperiul roman, tactica nouă este cea a cavalerului atacînd cu lancea în mînă, care în evul mediu va hotărî soarta bătăliilor şi va supravieţui în regulamentele armatelor moderne pînă la războiul din 1914. Coliziunea dintre armatele din primul război mondial a mai dat unor unităţi de cavalerie ocazia de atac cu arme albe, ca în epocile îndepărtate ale cavaleriei, iar unul din ultimele atacuri clasice înregistrate de istoria războaielor din secolul nostru va fi fost fără îndoială sacrificiul cavaleriei române pentru a acoperi retragerea din Cîmpia Română în 1916[6].

Astfel, pentru a se apăra mai bine contra superiorităţii active şi mobile a nenumăraţilor călăreţi apăruţi deodată din străfundurile Eurasiei, al căror asalt devine mai viguros în secolul al III-lea, vechea lume a civilizaţiilor sedentare abandonează tactica pedestraşului şi se urcă pe cal ca să înfrunte, în condiţii egale, armatele adversarului. Dar adaptîndu-se, ea însăşi se transformă: pe nesimţite se lasă antrenată de o concepţie cu totul diferită de existenţă, de forme de viaţă şi de cultură ce se opun tot mai mult modelului clasic al marilor secole trecute. Şi atunci survine pătrunderea, nu numai a armamentului şi a echipamentului din stepe, dar şi a stilului animalier şi a ornamentului de suprafaţă în arta decorativă – atît în lumea mediteraneană, cît şi în Persia şi în Extremul Orient –, precum şi evoluţia către ceea ce s-ar putea deja numi stilul feudal, atît a regimului proprietăţii private, cît şi a cîrmuirii problemelor publice. Altheim a definit foarte bine caracterul acestei transformări, acolo unde s-a afirmat ea mai complet şi cu mai multă strălucire, în Iranul sasanid: „S-a observat adesea

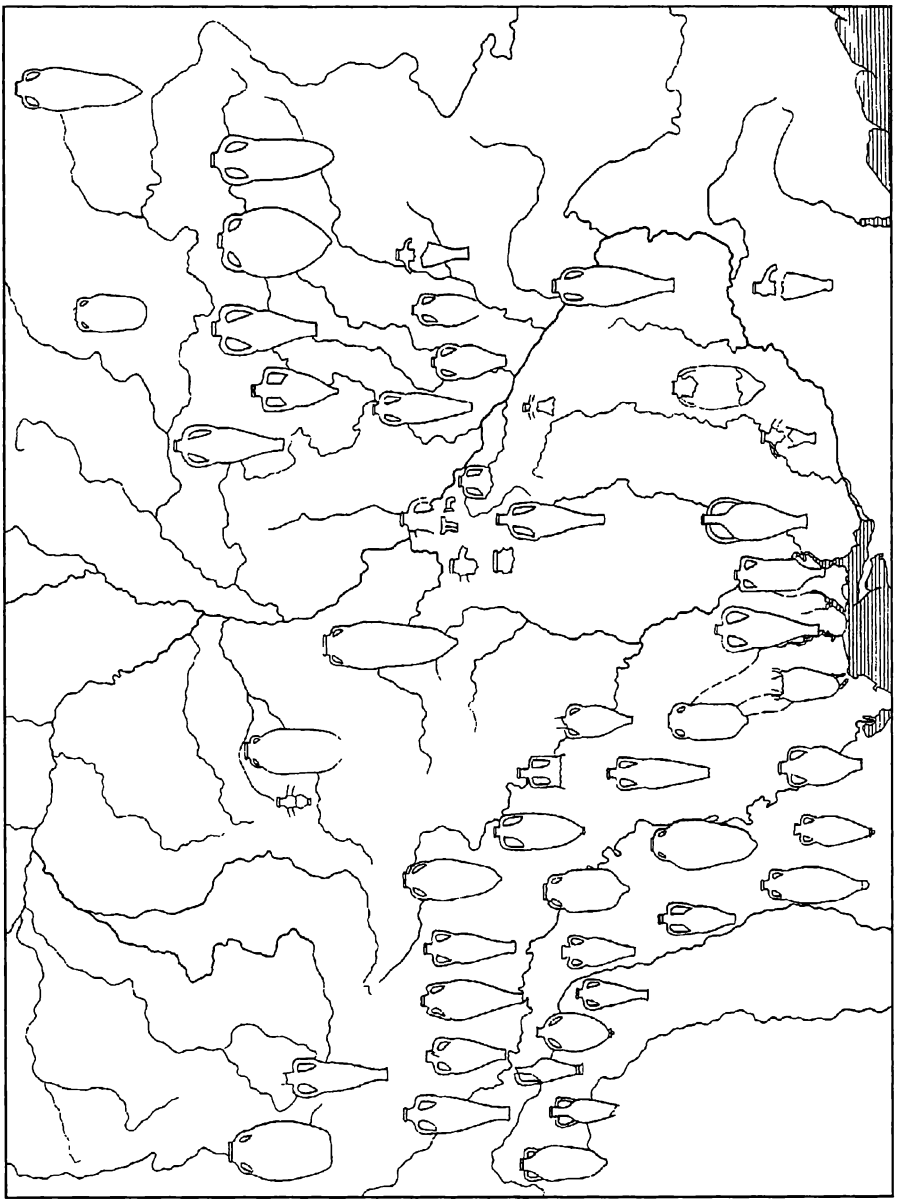

26. Harta principalelor locuri cu descoperiri de amfore romane din arealul nord-pontic dominat de goți, din secolele III-IV (Cultura Cerneahov).

cît de mult a influențat statul sasanid nu începuturile cuceririi arabe, ci imperiul califilor din Bagdad. Poate trebuie să dăm un sens mai general acestei observații. Cavaleri și nobilime, turniruri și bizare lupte călări, vasalitatea ca legătură socială, biserica oficială, ortodoxia și erezia, imperiul universal cu caracter teocratic – toate acestea prefigurează forme ce vor fi caracteristice pentru evoluția spre evul mediu; și toate acestea într-un moment cînd Roma nu luase încă aceeași direcție, cu aceeași hotărîre și același succes. În aceasta constă deci particularitatea acestei curioase formații statale; ea a anticipat viitorul, cel puțin pentru un timp, mai puternic decît rivala sa din vest. Imperiul sasanid a fost primul care marchează în toate privințele trăsături specific medievale"[7].

Valoarea acestei observații nu va scăpa nimănui, dar se cuvine să mergem mai înapoi, la originile acestei transformări. Cu siguranță prezintă mult interes găsirea unui model mai vechi în spațiul pontic și posibilitatea de a discerne în el, cu cîteva secole înainte, un fel de prefigurare a acestor tendințe „medievale". Este de ajuns să privim cu oarecare atenție scenele reprezentate pe picturile tombale de la Kerci, ale căror imagini au fost popularizate de lucrările lui Rostovtzev: ele datează din secolele I și II ale erei noastre. Se pot vedea călăreți cu coifuri și platoșe, echipați de nobilimea Bosforului Cimerian, atacîndu-și vrăjmașii călări din stepă sau pe sălbaticii munteni din Crimeea. Se vede și stăpînul unui mare domeniu rural parcurgînd călare, înarmat și însoțit de supuși, întinderea holdelor sale, primit de familie și de slujitori, ce au părăsit vara orașul ca să-l urmeze la țară la adăpostul unui cort. Cu credincioșii săi își apără recolta împotriva jefuitorilor din stepele vecine, și cine știe? adaugă istoricul, „poate jefuiește și el un pic"[8]. Găsim aici, prin armele ce figurează pe aceste desene, prin ustensilele vieții cotidiene, cît și prin economia iobăgiei agricole, pe care o lasă să se ghicească, o existență de tip feudal, nu mai puțin „medievală" decît cavaleria Iranului sasanid, asupra căreia este, de altminteri, în avans cu aproape două secole.

La baza acestei transformări, ce inaugurează una din marile schimbări din istorie, se află fără putință de tăgadă necesitatea de a se adapta la tactica nomazilor și metodele impuse de ea civilizațiilor antichității clasice. Deoarece regiunea bazinului Mării Negre este cuprinsă în spațiul geografic unde s-a produs ciocnirea celor două lumi, nu pare logic să o considerăm, și pe ea, și poate chiar înaintea altora, drept „anticameră a evului mediu". Credem că nu s-ar putea defini cu mai multă precizie locul său în marea dramă de la sfîrșitul lumii antice. În adevăr, cele două trăsături fundamentale se manifestă în criza din secolul al III-lea și anunță nu numai slăbirea puternicului aparat administrativ și militar al Imperiului roman, ci și o schimbare a însăși valorilor civilizației: orientalismul, care reacționează împotriva cuceririlor spiritului elenic, și particularismul, renaștere a spiritului local împotriva uniformizării greco-romane, își pun simultan amprenta asupra provinciilor și țărilor aflate sub protectorat pe litoralul Mării Negre. Îndeosebi reacția iraniană se afirmă cu forță aparte: în ținuturile Anatoliei ea adaugă fondului imuabil al credințelor și tradițiilor autohtone influențele Persiei, pe atunci în plină regenerare. La nordul Mării Negre forța activă o formează sarmații: modul de trai și arta lor – sub dublul său aspect ornamental: stilul animalier și policromia gemelor și a emailurilor – se impun la populațiile de pe litoral și răzbat din ce în ce mai mult prin pojghița culturii greco-romane, care se fisurează peste tot. Acestea apar ca niște semne premergătoare ale schimbărilor ce se vor produce.

În ordinea faptelor, factorul determinant este fuziunea, de atîtea ori amînată și, în sfîrșit, realizată la nordul Daciei și a litoralului pontic, a celor două mari grupuri de popoare ale lumii barbare din Europa Septentrională și Orientală, cel germanic și cel iranian. Încă din secolele anterioare, schirii, considerați de unii de origine hunică sau sarmată, și bastarnii – al căror caracter germanic pare incontestabil – pătrunseseră în regiunile pontice și suscitaseră un moment neliniștea Romei. Dar triburile lor nu reprezentau, fără îndoială, o masă atît de considerabilă ca să constituie o amenințare pentru alte regiuni ale Imperiului, ca cele ale *limes*-ului și ale cetăților Euxinului.

Venirea goților avea să provoace o tulburare de și mai mare amploare. Ei erau un popor din nord, baltic și scandinav[9]: „Gothia" suedeză mai păstrează încă amintirea lor, ca și orașul Göteborg și insula Gotland. Se pare că au traversat marea și au debarcat pe țărmul opus al Balticii, spre gurile Vistulei; tradiția a păstrat pentru această porțiune a coastei numele de *Gothiscandza*, adică țărmul goților. Fără îndoială că la această etapă din migrația lor făcea aluzie guvernul celui de-al III-lea Reich, cînd numea portul Gdynia „Gotenhafen", după invadarea Poloniei în 1939.

În secolul al II-lea d.Hr., popoarele germanice se puseseră în mișcare. În urma marcomanilor și a quazilor, care atacau linia romană a Dunării, alte triburi se grăbeau în căutarea unui ținut mai fertil; la sfîrșitul secolului goții pătrundeau în Ucraina și ajungeau la hotarele septentrionale ale Daciei. În 214, ei se asociază la un atac al dacilor liberi împotriva provinciei romane: un fragment ceramic de factură locală, găsit la Poiana în Moldova de Jos, ce prezintă caractere runice[10], a putut fi datat în aceeași epocă, atestînd astfel pătrunderea goților în regiune. Se pare că ei ar fi adunat încă de pe atunci sub conducerea lor popoarele diverse care locuiau în vecinătate: carpi, rude ale dacilor liberi, sarmați și iazigi, și că ar fi încercat să-și continue drumul spre sud, către Dunăre și mare. Ei ar fi atins Olbia în jur de 230, dar ea va mai rezista încă pînă în ultimii ani ai secolului. Tyrasul cade în mîinile lor în 270; aproape în aceeași vreme un alt popor germanic, venit și el de la Baltica, cel al herulilor, se stabilește pe țărmurile Mării de Azov; în 269 gepizii își fac și ei apariția.

Dar la această dată, goții, aliați cu sarmații și cu alte popoare, trecuseră de multă vreme frontierele Imperiului, profitînd de anarhia militară care făcuse ca apărarea lor să devină din ce în ce mai precară. Bătrînul Maximin încă mai respinsese, în 235, un atac al sarmaților și al dacilor liberi în Banat; dar începînd din 238, carpii și goții trec Dunărea și războiul scitic (*bellum scythicum*) se dezlănțuie. *Limes*-ul din Muntenia este abandonat și linia de apărare se mută pe Olt; Histria este distrusă[11]. Împăratul Filip restabilește pentru un moment situația, dar este răsturnat de armata care-l proclamă pe Decius. Acesta reia lupta împotriva goților care tocmai invadaseră Peninsula Balcanică, dar cade în bătălia de la Abrittus, în Dobrogea Meridională. Ritmul incursiunilor se precipită și întinde tot mai departe zona deschisă jafului: în 256 goții și auxiliarii lor ajung pînă în Grecia, după ce devastaseră nord-vestul[12] Asiei Mici. Redeveniți navigatori, ca și herulii, ei au străbătut și marea, ca pirați. Doar victoria lui Claudius, pe bună dreptate numit „Goticul", la Naissus, în 268, oprește pentru o lungă perioadă înaintarea lor, nu fără a-l obliga totuși pe Aurelian să evacueze Dacia cîțiva ani mai tîrziu, retrăgînd din această provincie, prea expusă, legiunile, funcționarii și locuitorii mai înstăriți care nu voiau să rămînă sub dominația barbară[13]. Brești fusese astupată, sacrificîndu-se bastionul avansat al masivului Carpaților și

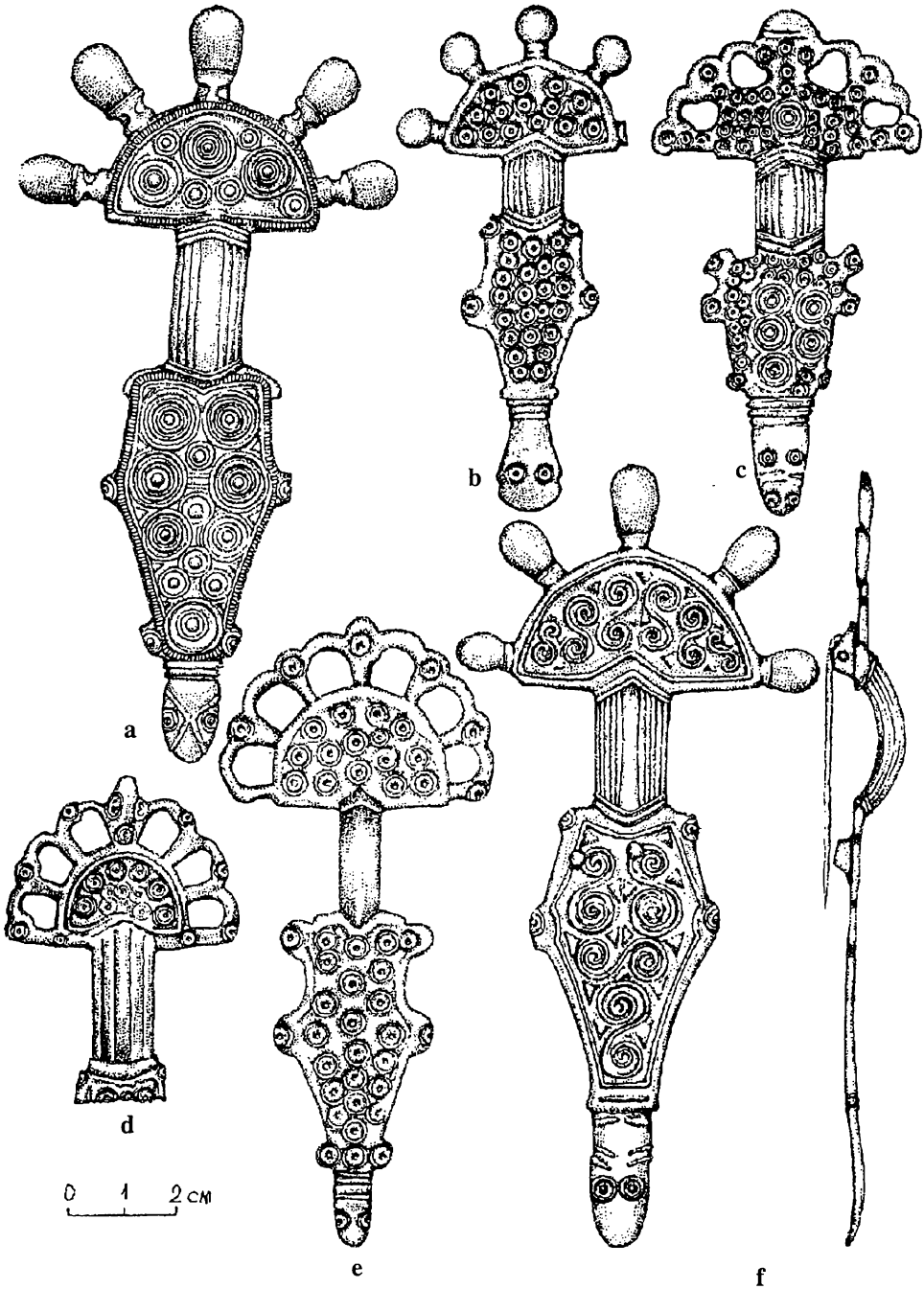

27. Fibule digitate din bronz atribuite goților stabiliți în Crimeea, descoperite la Eski-Kermen (a, f), Suuk-Su (b, d, e) și Kerci (c).

punctele de sprijin dispersate între gurile Dunării și Crimeea. Dar Roma mai deținea încă restul litoralului și își menținea pozițiile în Chersones; Regatul vasal al Bosforului avea să mai supraviețuiască pînă spre 343 d.Hr. Datorită redresării defensivei sub împărații illiri și a marii reorganizări a Imperiului de Răsărit, Constantin avea să întreprindă contra sarmaților dunăreni expediții victorioase și să restabilească liniștea printre goți: echilibrul astfel restabilit avea să dureze pînă la noua criză a invaziilor din ultimul sfert al secolului al IV-lea[14].

În același timp se încheia în regiunea Strîmtorilor un lung proces de regrupare economică și politică. Pînă în prima perioadă a dominației romane, centrul de gravitație al comerțului și al vieții urbane în general din Asia Mică s-a aflat în provinciile sale occidentale, de-a lungul coastei Egeei. Acolo înflorea tradiția Ioniei antice, iar de ulterioara prosperitate a regatului Pergamului avea să beneficieze Roma. Aflat în larg față de vîrful sud-vestic al peninsulei anatoliene, Rhodosul devenise vreme de cîteva secole marea piață a Orientului Apropiat și își impusese legea sa maritimă tuturor navigatorilor din Mediterana.

Dar din momentul cînd Roma pătrunsese mai adînc în spațiul pontic, acest centru de gravitație se deplasase pe nesimțite. Legiunile staționate pe Dunăre și pe litoralul Euxinului, garnizoanele de pe *limes* și din orașele fortificate de pe coastă, flota care apăra imperiul mării pretindeau o altă rețea de căi de comunicație și de aprovizionare și o circulație constantă a transporturilor terestre și maritime. Cercetările recente făcute în acest domeniu au stabilit că drumurile din Asia Mică convergeau spre Dardanele și Bosfor, cu mult înainte ca Bizanțul să fi devenit Constantinopol. Întemeierea noii Rome în 330 nu a fost decît încununarea logică a acestei stări de lucruri, care marca preeminența regiunii Strîmtorilor, a cărei importanță strategică, ca nod de comunicații în spatele frontului, antrena cu necesitate dezvoltarea comerțului și a drumurilor. De aceea, cu mult înainte ca împăratul Constantin, cu o intuiție confirmată de o istorie de cincisprezece secole, să aleagă, pentru a transfera capitala Imperiului în Orient, cea mai bună poziție la punctul de articulație a Europei și Asiei, Dioclețian își stabilise reședința la Nicomedia, ce nu se afla prea departe. Hotărîrea lor avea să cîntărească decisiv nu numai asupra destinelor regiunilor pontice, ci și ale Europei și ale lumii.

Litoralul nordic al Mării Negre, în afara cîtorva puncte care nu vor fi abandonate, era acum în dependența noului „imperiu al stepelor" întemeiat de goți[15]. Ei se împărțeau deja în două grupuri, ale căror nume, vizigoți și ostrogoți, nu au nici o legătură, după cît se pare, cu direcția geografică a punctelor cardinale. Primii ocupau Dacia pînă la Nistru, aflîndu-se în vecinătatea gepizilor, stabiliți în nord-vestul podișului transilvănean, a vandalilor și taifalilor, precum și în contact cu sarmații din Cîmpia Pannonică. Ceilalți își întindeau influența asupra întregii Ucraine pînă la valea Donului, spre est pînă la pădurile de pe Volga Superioară, ocupate pe atunci de triburile finice, spre nord pînă la hotarele estonilor, stabiliți în jurul Balticii. După Ebert, ei ar fi reușit pentru prima oară să unifice sub dominația lor tot spațiul „de la Carpați la Ural, de la Baltica la Euxin", realizare pe care doar rușii din era modernă aveau să o săvîrșească din nou.

Evident, ar fi foarte greșit să ne imaginăm imperiul goților din secolul al III-lea și al IV-lea organizat după modelul Imperiului rus din secolul al XVIII-lea și al XIX-lea. Împrejurările îi situaseră în fruntea unei confederații de popoare, așa cum fusese anterior cea a sciților, iar apoi a sarmaților. Aceștia din urmă nici măcar nu le cedaseră locul: unul din triburile lor, sau mai curînd un popor de

28. Teracote cu imaginea lui Serapis (a), a lui Demonstene (b) și a unei zeițe în poziție șezîndă (d), reliefuri cu imaginea lui Dionysos (c, f), a moirelor (g) și a Călărețului trac (h) și inscripție dintr-un altar dedicat lui Mitras (e), din secolele II-III, descoperite la Tyras.

aceeași origine, cel al alanilor, se menținuse alături de goți într-un fel de alianță, mergînd pînă la simbioză și amestecînd obiceiurile și destinele germanilor și iranienilor. Imperiul stepelor din această epocă nu este numai al goților, ci al goților și alanilor, nefiind pur germanic, ci irano-gotic, ca să folosim termenul mai potrivit adoptat de istoricii artei ornamentale din perioada invaziilor. Istoricul goților, Iordanes, pare a fi el însuși un alan[16].

Alanii, desemnați de izvoarele orientale sub numele de *As* sau *Ias*, veneau de departe. Încă în 126 î.Hr., raportul generalului chinez Ciang Ki'en semnala poporul nomad al *An-tsai*-lor care parcurgea stepele din vest, în apropierea unui mare lac, fără îndoială Aralul. Istoriografia chineză menționa chiar la o dată anterioară poporul *Wu-Suen* sau *Wu-Sun* (ce trebuie pronunțat U-sum), căruia ea îi atribuie înfrîngerea Yue-Ce-ilor, indo-europeni alungați de hunii din valea Ili-ului. Deoarece este vorba de populații „cu ochii albaștri, cu barba roșcată", numele indicat de analele chineze a fost apropiat de Ἀσσῖοι sau *Asioi* din textele antichității clasice, care nu sînt alții decît alanii[17]. O dată cu marea mișcare a popoarelor sarmate, ei s-au deplasat apoi spre vest: Strabon îi semnalează rătăcind între Don și Caspica și făcînd frecvente incursiuni în regiunile vecine Caucazului. În acest spațiu ei îi întîlnesc pe goți și se stabilește între ei acea comunitate de viață și de acțiune, care este unul din fenomenele cele mai interesante din istoria marilor invazii. Descrierea pe care le-o fac autorii contemporani corespunde destul de exact celei a istoricilor mai vechi ai Chinei. „Aproape toți alanii, scrie Ammianus Marcellinus, sînt înalți și frumoși, cu părul mai curînd bălai; ei inspiră groază, însă n-au privire înspăimîntătoare; sînt abili în mînuirea armelor întocmai ca hunii, dar ceva mai blînzi și ca trai și ca moravuri; în drumurile lor după jaf și după vînat ajung pînă la lacurile Meotide și pînă la Bosforul Cimerian și, de asemenea, pînă în Armenia și în Media. Și, pe cît oamenii liniștiți și blînzi caută plăcerea odihnei, pe atîta îi încîntă pe ei primejdia și războaiele. La ei este socotit fericit cel care și-a dat viața în luptă; căci cei care îmbătrînesc și părăsesc această lume de o moarte întîmplătoare sînt împovărați cu tot felul de ocări urîte, ca fiind degenerați și netrebnici" (XXXI, II)[18]. Un alt pasaj de același autor insistă asupra existenței lor nomade: bărbații călări din cea mai fragedă copilărie, familiile călătorind în căruțe cu coviltir din scoarță de copac și oprindu-se acolo unde pășunea și un curs de apă asigură hrana turmei. Căruțele dispuse în cerc formează un fel de fortăreață mobilă care adăpostește familiile[19]. Aceste descrieri explică ușurința cu care s-au înțeles cu goții: cele două popoare se asemănau poate chiar prin trăsăturile aspectului lor fizic. La muzeul Guimet, printre sculpturile din secolul al IV-lea găsite la Hadda în Afganistan, există o figură caracteristică de războinic, avînd mustăți lungi și păr bogat, despre care se consideră că reprezintă un gall[20]. Prezența unui celt în plin centru al Asiei nu poate să nu surprindă: nu este mai curînd imaginea unui războinic din cealaltă rasă cu ochi albaștri și păr bălai, un alan din stepele Mării Negre și ale Caspicii? Cum la sfîrșitul evului mediu alanii au ocupat multă vreme Moldova actuală[21], avem motive să ne întrebăm dacă un anume tip de țăran moldovean, ce a fost luat mult timp drept o îndepărtată supraviețuire a celților emigrați în această regiune, din cauza ochilor albaștri și a părului bălai sau roșcat, nu este mai plauzibil un descendent al alanilor, care au lăsat de altfel urme fără echivoc în toponimia țării. Să recitim descrierea goților lăsată de Ausonius sau Sidon Apollinaris și vom înțelege mai bine trăsăturile comune care îi apropie de alani.

Această simbioză marchează cu amprenta sa toate etapele istoriei lor. Cînd goții, împinși de huni, s-au deplasat spre vest și au reușit să se stabilească în Gallia și în Spania, o parte din alani i-au urmat. Catalonia își datorează numele prezenței simultane a celor două popoare: *Goth-Alania*. În Franța, numeroase localități, purtînd numele Allaignes sau Allain, Sermaizes sau Sarmazes, evocă stabilirea alanilor și a sarmaților, coloni din Imperiul de Răsărit sau cuceritori în urma invaziilor. Un prenume specific breton, Alain, nu are altă origine[22]: din nou aceeași confuzie a iranianului și a celtului!

Acestui grup occidental, urmînd în goana lor prin Europa pe goți și pe vandali, i se opune un grup oriental, pe care aceeași invazie a hunilor l-a aruncat spre sud și sud-est. Goții s-au menținut în Crimeea, ca odinioară sciții, pînă la sfîrșitul evului mediu: descendenții lor locuiau în cantonul muntos Theodoro sau Mangup, deasupra portului Balaklava. Documente din secolul al XIII-lea și un călător german din secolul al XVI-lea îi mai menționează încă[23].

Alanii orientali oferă o varietate cu mult mai mare de grupuri și de așezări. Alania propriu-zisă, cunoscută de scriitorii bizantini și de călătorii occidentali, este situată la nord-vestul Caucazului; un mitropolit din Alania figurează pînă în secolul al XIV-lea în „ekthesis"-ul Bisericii ortodoxe[24]. De acolo un grup s-a stabilit în munții Caucazului: sînt *oseții* de astăzi, a căror limbă este un martor întîrziat, dar fidel al iranienei din stepe. Numele lor însuși amintește pe acela 'Ασσῖοι-lor lui Ptolemeu, al *as*-ilor scriitorilor arabi sau al *iasi*-lor cronicilor ruși[25].

Mai tîrziu, geografii arabi îi întîlnesc în Crimeea sau la Sarai, la vărsarea Volgăi, în epoca Imperiului tătar. Alții, fără îndoială nestorieni, urmează destinul cuceritorilor mongoli în China; Marco Polo menționează pe Fluviul Albastru, cu ocazia unui asediu, pe „alanii creștini" din garda imperială, fără îndoială aceiași cărora papa Benedict XII le adresa în 1338 scrisori de recomandare pentru misionarii săi în Extremul Orient[26]. În sfîrșit, ne vom ocupa de o parte a acestui popor care a poposit mult timp în Moldova, unde și-a lăsat numele orașului Iași[27], în vreme ce cîteva triburi s-au stabilit în Ungaria sub numele de iazigi[28], amestecîndu-se cu cumanii instalați acolo în secolul al XIII-lea. Nu este greu de tras concluzia că era vorba de un popor numeros, cu o vitalitate încercată de multe vicisitudini, a cărui extraordinară dispersare a făcut din ei un factor important în istoria medievală, cel puțin în ceea ce privește relațiile pe care le stabileau, prin deplasările lor, între regiunile geografice cele mai îndepărtate.

Influența alanilor asupra goților a fost considerabilă în toate privințele: i-a determinat să adopte armele și tactica cavaleriei iraniene, le-a conferit caracterul specific care îi distinge de celelalte popoare germanice și i-a făcut mai repede receptivi la anumite forme de cultură. Nu trebuie nesocotită nici acțiunea exercitată de cetățile de pe litoralul Mării Negre, foarte iranizate la acea dată, dar care păstrau totuși marca civilizației lor elenice. Întreg spațiul pontic a fost teatrul acestei fuziuni de elemente grecești, iraniene și germanice, al cărei rezultat a fost noua sinteză din epoca invaziilor.

Încă de multă vreme Rostovtzev, studiind raporturile între arta greco-sarmată și arta chineză în epoca dinastiei Han, atrăsese atenția asupra rolului alanilor în elaborarea acestor forme noi și trecerea lor de la o regiune la alta. „Ei cu deosebire, scrie el despre alani și sarmați în general, au adus în Rusia Meridională o artă nouă, pe care o vom denumi arta sarmată. Această artă are două tendințe capitale. Una spre policromie [...] este tendința ce va pătrunde în Europa Occidentală

cu sarmaţii şi goţii şi va conferi o trăsătură caracteristică artei merovingiene. Cealaltă tendinţă ajunge la o transformare a stilului animalier, la o regenerare a acestui stil, care murea în stepele ruseşti [...]"[29]. Tocmai aceste forme, reînnoite de vechi modele, vor fi vehiculate de sarmaţi şi de huni pînă la graniţele Chinei, de unde vor trece în cele din urmă la sculpturile din epoca dinastiei Han.

Pe de altă parte, tendinţa spre ornamentul policrom, rezultînd dintr-o tehnică a suprafeţei metalice, încrustată cu pietre sau emailuri în culori vii, caută efecte tot atît de opuse celor din arta greco-romană, pe cît impresionismul modern este faţă de pictura clasică ce l-a precedat. Originea acestui stil nou a fost mult timp discutată; teza curentă, de la începutul secolului nostru, era să se atribuie invenţia sa popoarelor germanice care îl răspîndiseră efectiv în Europa; ei sînt cei ce trebuie să fi determinat schimbarea gustului şi a decoraţiei care putea fi constatată în perioada merovingiană[30].

Arheologul austriac Riegl opunea acestei explicaţii, pe care o simţea incompletă şi parţială, versiunea sa despre o transformare interioară a artei decorative romane în Imperiul de Răsărit; respectivele obiecte, cu forme şi culori atît de diferite de vechile modele, erau produsul acelei „spätrömische Kunstindustrie"[31], fără vreo altă influenţă exterioară notabilă. Dar şi alţi arheologi şi istorici de artă ridică problema originilor orientale ale acestei „arte barbare"; Strzygowski găsea un nou prilej pentru a opune, în celebra sa alternativă, „Orientul sau Roma", iar în acelaşi an în care apărea cartea sa despre influenţele Iranului şi ale Altaiului[32], Émile Mâle pornea lupta împotriva tezei germanice şi susţinea aproape cu patimă (lucrarea fiind, de altfel, scrisă în timpul ostilităţilor) originea iraniană a acestui nou tip de ornamente[33]. Cînd Rostovtzev a reluat, cîţiva ani mai tîrziu, studiul aceleiaşi probleme, căreia avea să-i consacre numeroase studii, provocînd pretutindeni comentarii şi discuţii, acest punct avea totuşi să rămînă un bun cîştigat: de acum înainte s-a pus problema artei stepelor sau a artei greco-sarmate, creată şi dezvoltată pe ţărmurile Mării Negre, de unde au preluat-o goţii, pentru a o transmite – ei şi alanii ce îi însoţeau – celorlalte popoare germanice care invadau Imperiul roman şi îşi formau în cadrul său regate în Italia, în Gallia, în Spania şi pînă în Africa de Nord[34]. „Acest stil, scria încă Rostovtzev în prima sa lucrare de sinteză asupra «iranienilor şi a grecilor», care s-a născut în Orient şi a fost elaborat în arta iraniană, s-a statornicit în stepele Rusiei Meridionale şi ale Siberiei în timpul perioadei elenistice: aici el a suferit modificări considerabile în mîna artiştilor greco-iranieni, iar cînd au venit goţii, sarmaţii l-au adaptat la obiectele introduse de goţi în Rusia Meridională din patria lor nordică"[35]. Cu toate că de atunci s-au făcut atîtea alte descoperiri şi că tema a fost studiată sub toate aspectele, aceste concluzii nu au fost esenţial modificate pînă acum, cel puţin după cîte ştim noi. Toată această orfevrărie policromă, ce foloseşte de preferinţă granatul în tehnica cloisonné-ului, combinată cu stilul animalier în desenul ornamentelor, este produsul regiunii unde influenţele menţionate au putut să se încrucişeze şi să se întrepătrundă: oricare ar fi fundalul asiatic şi numărul obiectelor similare descoperite mai recent în Asia Centrală, această artă ar putea tot aşa de bine să se numească artă pontică. Tezaure ca cele de la Novocerkask[36] pe Don sau de la Pietroasa[37] în România, unde se întrepătrund atît de curios reminiscenţele clasice cu ornamentul oriental sau cu imaginile de animale, care oferă privirii amestecul aproape baroc al formelor şi culorilor orfevrăriei lor, ar fi de ajuns pentru a justifica această denumire.

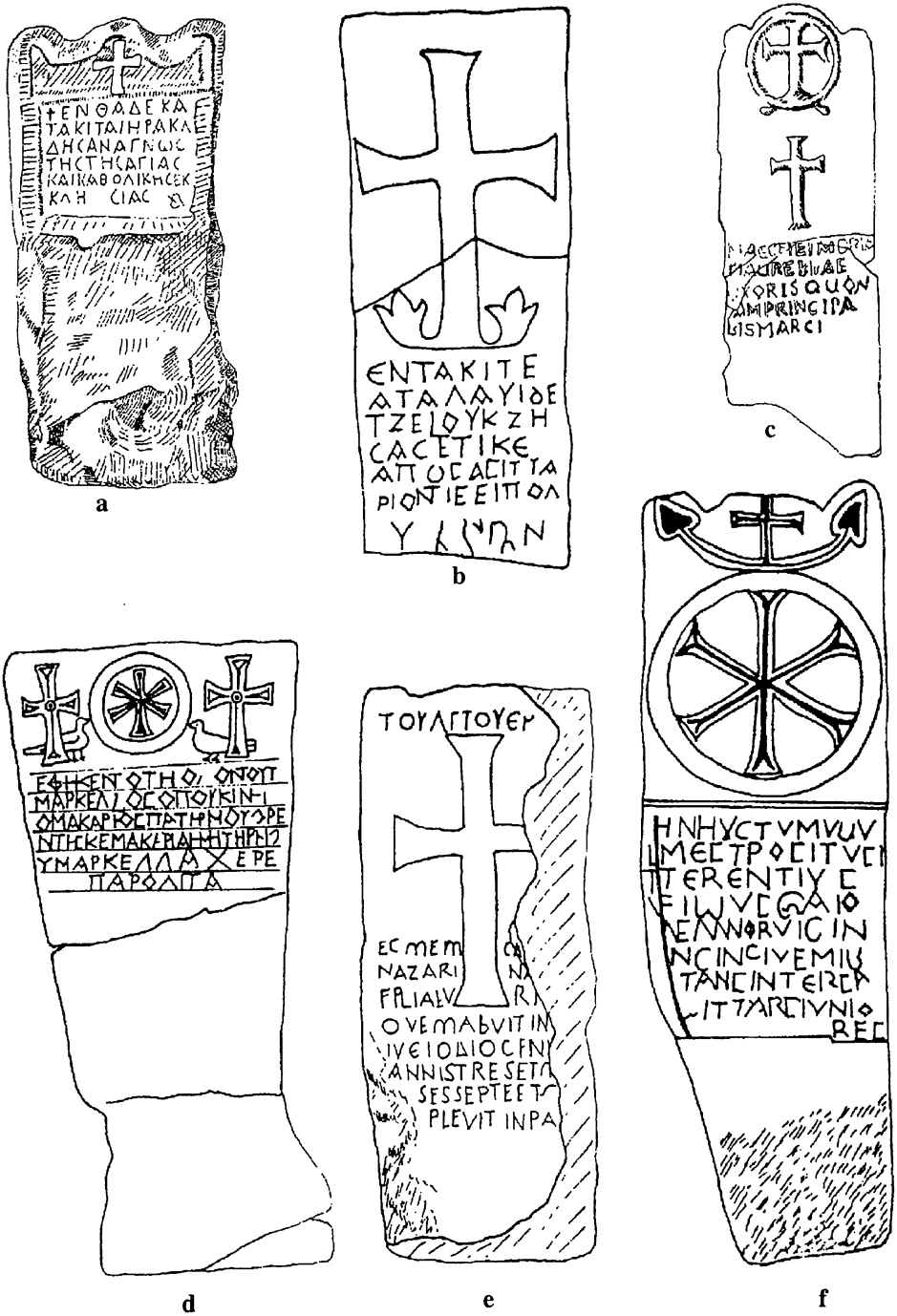

29. Stele funerare creştine, cu inscripţii în limba greacă (a, b, d), latină (c, f), greacă şi latină (e), din secolele IV-V (f) şi V-VI (a-e), descoperite la Tomis.

După unii istorici, şi nu dintre cei neînsemnaţi – Ebert şi Dopsch, ca să nu-i menţionăm decît pe aceştia –, tot în regiunea Mării Negre goţii ar fi adoptat scrierea lor cu caracterele runice, care, departe de a reprezenta semnele magice proprii germanilor de nord, ar fi doar litere ale alfabetului grecesc sau latin, adaptate uzului invadatorilor germanici. Regiunea unde avea să se producă mai întîi acest contact şi unde avea să se opereze acest transfer este indicată atît de istorie, cît şi de geografie: primele cetăţi greceşti din Imperiul roman cunoscute de popoarele din nord sînt cele de pe litoralul Mării Negre. Un fapt incontestabil, între altele, este adoptarea creştinismului sub forma sa ariană* de către invadatori în secolul al IV-lea. Şi în acest caz, goţii devansează celelalte popoare din rasa lor; propovăduirea lui Vulfila s-a exercitat asupra lor în regiunea dunăreană, iar, aşa cum a remarcat foarte just Altheim, *Codex Argenteus* de la Uppsala, evocînd amintirea acestui prozelitism, dovedeşte şi el sinteza diverselor curente ale civilizaţiei produsă în spaţiul pontic: „purpura imperială a pergamentului; scrierea cu caractere de aur şi argint, imitată după cea grecească; textul Evangheliilor – dar dedesubt şirul de registre pentru pictură ce reprezintă aportul iranian"[38]. Totul converge astfel spre acelaşi scop şi aceeaşi concluzie: pe ţărmurile Mării Negre s-a născut această nouă formă de viaţă şi de cultură europeană, în epoca pe care, în lipsa unui termen mai bun, ne-am obişnuit să o calificăm drept „evul mediu timpuriu".

Dar strălucirea acestor ornamente şi avîntul unei noi credinţe religioase, destinată să şteargă bariera care separă elenul şi romanul de barbar, ceea ce constituie fundamentul principal al marii transformări spirituale din noua eră, nu ar putea totuşi să ne facă să uităm declinul atîtor factori de civilizaţie de ordin material. Regresul în toate domeniile tehnicii şi ale cunoştinţelor se face simţit pe litoralul pontic la fel de mult ca şi în alte părţi. Pentru a ne convinge de aceasta, nu avem decît să comparăm între ele, la aproximativ un secol distanţă, două documente din sfera noţiunilor geografice şi ale cartografiei. Primul este periplul Mării Negre stabilit de Arrian, guvernator roman al Capadociei pe timpul lui Hadrian; este de fapt raportul redactat pentru împărat asupra navigaţiei din Pontul Euxin, cu enumerarea cît se poate de amănunţită a tuturor porturilor şi a caracteristicilor litoralului, pe care îl reproduce destul de exact harta contemporană a lui Ptolemeu. Doar porţiunea de coastă dintre Crimeea şi gurile Dunării nu a fost înregistrată în periplu. El se mărgineşte să menţioneze „locuri ruinate şi anonime", pe cînd noi cunoaştem în această regiune cel puţin existenţa oraşului Tyras – unde legiunile stăteau cantonate deja sub Traian şi fără îndoială că şi înainte de cucerirea Daciei –, care trebuia să mai fi fost încă şi la acea dată o cetate înfloritoare[39]. Dar, în afară de această lacună destul de inexplicabilă, tot restul întinderii ţărmului Mării Negre este exact descris, iar seria porturilor este corectă.

Dacă examinăm dimpotrivă „fragmentul de scut purtînd o listă de escale", abandonat de un arcaş palmirian la Dura pe Eufrat, unde Cumont avea să-l dezgroape în 1923, şi care trebuie datat, după toate aparenţele, la mijlocul secolului al III-lea, sîntem frapaţi de aspectul primitiv al acestui pergament şi de cunoştinţele sumare pe care le dezvăluie. Trebuie, evident, să se facă departajarea între raportul redactat de guvernator şi desenul făcut de soldat; nu s-ar putea pretinde acestuia un nivel similar de cultură. Dar absenţa unor noţiuni

* Se pare totuşi că încă din secolul al IV-lea în Crimeea erau goţi ortodocşi.

generale nu este mai puțin caracteristică. Pe fragmentul vopsit în culori țipătoare de la Dura, conturul litoralului a dispărut: o linie continuă, în arc de cerc, îl reprezintă de la Odessos la Chersones, adăugînd încă, după acest ultim nume, Trapezuntul și Artaxata în Armenia, unde posesorul scutului trebuia să-și termine itinerariul. Cursul Dunării și distanțele în mile, așa cum putea să le parcurgă un pedestru sau un călăreț, pe care navigația nu-l interesează, sînt notate sumar: o suprafață albastră, pe care plutesc corăbii, reprezintă marea[40]. Chiar dacă se ține seama de diferența normală dintre cunoștințele generalului roman și cele ale arcașului dintr-o cohortă auxiliară, totuși o impresie de regres sau de „barbarizare" rezultă din compararea acestor două texte. Noțiunea însăși de periplu, așa cum o elaborează geografii din antichitate, pare să fi dispărut în vîltoarea acestei epoci agitate.

Alunecarea spre sălbăticie avea, de altminteri, să se accentueze în ultimul sfert al secolului al IV-lea, o dată cu apariția hunilor. Hiung-nu, nomazi turco-mongoli (mai curînd turci, pe cît se pare), își exercitau de mult timp presiunea la frontierele Chinei. Fortificațiile Marelui zid i-au ținut în frîu la început, apoi armatele chineze, adoptînd armamentul și tactica cavaleriei, i-au atacat și supus pe propriul lor teritoriu, în Mongolia și în Turkestanul Oriental. Un grup occidental de Hiung-nu s-a instalat în stepele Aralului, unde și-a extins dominația asupra altor nomazi, turci sau alani, și poate ar fi întemeiat încă din secolul I î.Hr. imperiul hunilor în stepele de la est de Ural, dacă o expediție chineză, condusă cu energie de generalul C'eng T'ang, nu i-ar fi împrăștiat[41]. Grupului oriental, rămas în Mongolia, după ce suferise la rîndul său asaltul victorios al populației mongole Sien-pei, îi era sortit să se unească cu învingătorii săi și să răspundă la „chemarea golului"[42], ce însemna pentru nomazii din secolul al IV-lea dezmembrarea puterii chineze. În acest moment istoria imperiului din Extremul Orient oferă un paralelism remarcabil cu cea a Imperiului roman. Este aceeași prăbușire în fața invaziei, aceeași retragere spre sud, unde Nankinul ține în China locul Bizanțului din Europa, aceeași intervenție a factorului religios, budist în China, creștin în Europa, pentru a menține valorile spirituale ale civilizației și a le face recunoscute și adoptate de către barbari. Insistînd asupra acestor evenimente de semnificație universală ar însemna să ne îndepărtăm prea mult de subiectul nostru: ceea ce ne interesează aici este revărsarea bruscă a hunilor occidentali, după o acalmie de trei secole, în bazinul pontic.

Evenimentul s-a produs în 374[43]. Fără ca izvoarele să ne poată da vreo explicație, ele înregistrează trecerea într-un ritm fulgerător a Volgăi și a Donului de hoardele conduse de Balamir, înfrîngerea alanilor de pe Terek și de pe Kuban și deruta ostrogoților lui Hermanarich la vest de Nipru. A apărut atunci pentru popoarele din stepă o alternativă: fuga sau supunerea în fața cuceritorului. Grupuri însemnate de alani și de goți au fost respinse spre Caucaz și Crimeea, altele s-au supus noului invadator. Vizigoții au trecut Dunărea și au deschis în apărarea Imperiului roman o breșă ce nu avea să se mai închidă. Alani și alte popoare germanice se puneau în mișcare la rîndul lor; în anii ce vor urma, jumătatea occidentală a Imperiului va fi înghițită. Căderea Imperiului roman de Apus se află la capătul acestei evoluții, al cărei punct de plecare se plasează la nordul Mării Negre[44].

Asistăm atunci la dezvoltarea rapidă a imperiului stepelor, așa cum se va forma și se va reforma încă de mai multe ori pînă la sfîrșitul evului mediu. În fruntea unei veritabile confederații de popoare diverse – a căror amintire a fost păstrată de legenda Nibelungilor –, sarmați și alani, ostrogoți și gepizi, hunii

ocupă toate regiunile de stepă unde pot oferi cailor păşuni mănoase. Din Rusia Meridională ei trec în valea Dunării, traversează Carpaţii şi se instalează în Pannonia. După domnia cîtorva şefi, care par să fi guvernat împreună – Rugas, Oktar, Mundzuk –, fiii acestuia din urmă, Bleda şi Attila, le urmează la putere în 434. Şi în curînd rămîne singur Attila, „biciul lui Dumnezeu", care se află în fruntea imperiului.

Sosirea hunilor a fost înspăimîntătoare. Descrierea pe care o face Ammianus Marcellinus a rămas, ca să spunem aşa, clasică: „hunii depăşesc ca ferocitate şi barbarie tot ce se poate imagina. Ei brăzdează cu cicatrice obrajii copiilor lor ca să împiedice să le crească barba. Corpul lor scund, cu membre superioare enorme şi cu un cap exagerat de mare, le dă un aspect monstruos. Ei trăiesc, de altfel, ca nişte animale. Nu-şi fierb nici nu-şi gătesc alimentele, trăiesc din rădăcini sălbatice şi din carne frăgezită sub şaua lor. Ei nu cunosc folosirea plugului, locuinţele sedentare, case sau colibe. Permanent nomazi, ei sînt obişnuiţi încă din copilărie cu frigul, foamea, setea. Turmele îi urmează în rătăcirile lor, trăgînd căruţe, unde stă închisă familia lor [...] Ei îşi petrec viaţa pe cal, cînd călare, cînd şezînd pe o parte, ca femeile. Tot aşa îşi ţin adunările, cumpără şi vînd, beau şi mănîncă, dorm chiar, aplecaţi pe gîtul cailor. În lupte se năpustesc asupra duşmanului scoţînd strigăte îngrozitoare. Dacă întîmpină rezistenţă, se împrăştie, spre a se întoarce cu aceeaşi rapiditate [...]" (XXXI, II)[45]. Este greu să găseşti o imagine mai completă şi mai reprezentativă a extremei barbarii. Cea oferită de analiştii chinezi este asemănătoare în toate privinţele.

Totuşi, cînd puterea lui Attila, în mai puţin de zece ani, impune Imperiului de Răsărit o pace împovărătoare, extinzîndu-şi ravagiile pînă în Tracia şi ameninţînd să supună Occidentul, aspectul nu mai este acelaşi. Trebuie să se recitească, după descrierea lui Ammianus, povestirea soliilor lui Priscus la curtea suveranului barbar, descrierea palatului din lemn sculptat, a termelor din marmură construite din porunca sfetnicului Onegesius de către un arhitect capturat la Sirmium pe Dunăre. Această reşedinţă se afla probabil undeva prin Banatul actual; ea dispunea de o cancelarie unde se vorbeau mai multe limbi şi care avea abilitate în redactarea tratatelor sau în găsirea pretextului de război. Faptul cel mai caracteristic este poate întîlnirea ambasadorului de la Constantinopol cu un neguţător grec îmbrăcat ca un „scit", care declară că a împărtăşit soarta lui Onegesius şi că se simte cu mult mai bine printre barbari decît sub dominaţia romanilor, nemaifiind supus neîncetatelor solicitări ale fiscului şi putînd să-şi vadă liniştit de treburi, sub protecţia noilor săi stăpîni[46]. Aici stă secretul destinului tuturor acestor populaţii, romane sau romanizate, rămase pe pămînt barbar, şi care, o dată trecut primul val de distrugeri şi de jaf, se adaptează destul de bine la o existenţă mai aspră, dar supuse în definitiv la mai puţine biruri decît dacă ar fi fost nevoite să suporte povara administraţiei imperiale. Se observă, pe de altă parte, în cursul jumătăţii de secol ce separă cele două descrieri, săvîrşindu-se o întreagă evoluţie, a cărei reeditare exactă o vom regăsi în epoca cuceririlor mongole din secolul al XIII-lea. În aceasta constă toată diferenţa dintre primul val de cucerire şi imperiul stepei, care este fără îndoială guvernat „călare", dar nu fără a asigura populaţiilor ce i-au recunoscut supremaţia şi plătesc tribut, un minimum de securitate, ba chiar o prosperitate relativă la un nivel de cultură mai redus.

Soarta imperiului lui Attila reprezintă o prefigurare a destinului altor imperii turco-mongole, a căror serie se întinde, de-a lungul întregului ev mediu, din

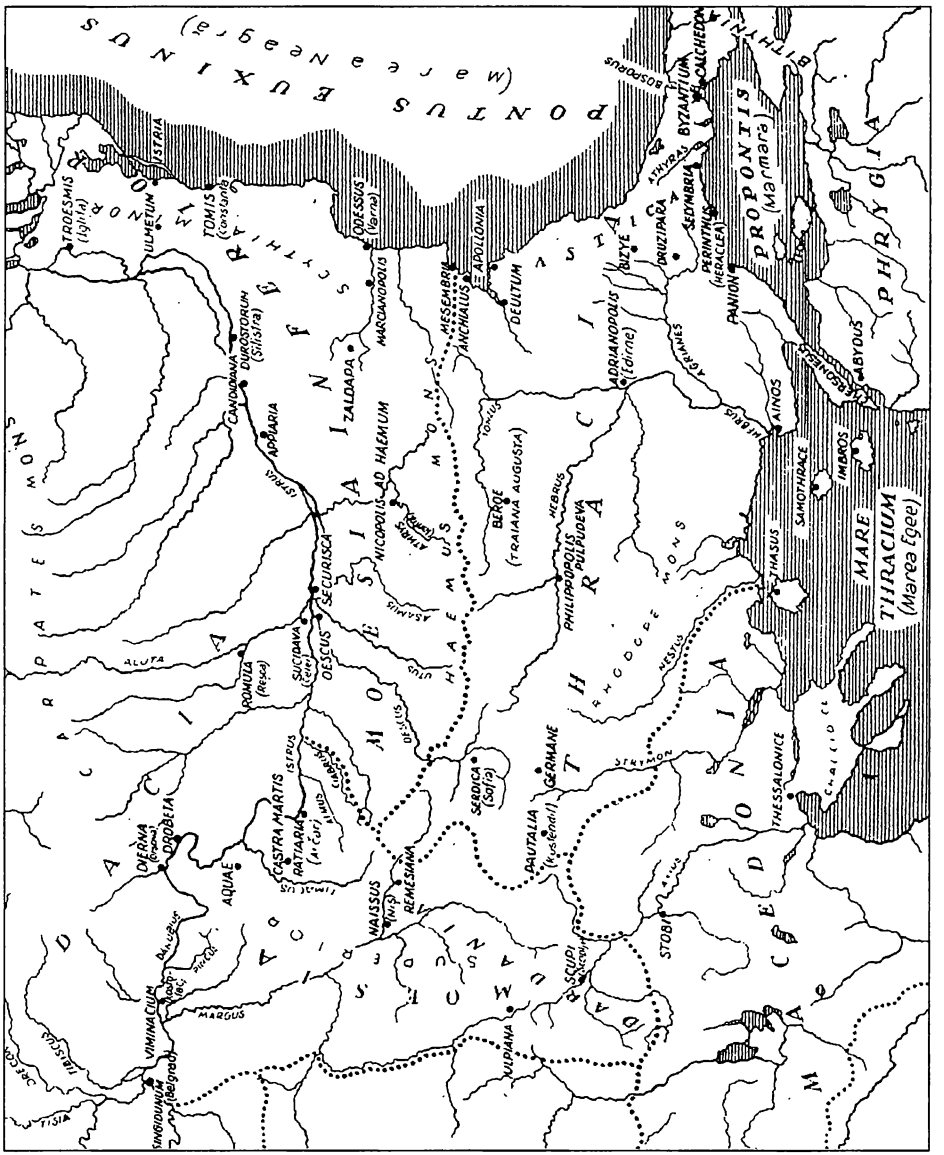

30. Harta Traciei, Moesiei și a Daciei meridionale în secolele III-VII.

Europa Orientală pînă în China și în India. Întemeiată de o personalitate puternică, întrunind în ansamblu calitățile de comandant militar și cele de diplomat și administrator, hegemonia se conturează și se întinde ca un nor de furtună deasupra unui spațiu imens. Popoarele se supun, vechile imperii se prăbușesc sau se clatină din temelii. Se pare că lumea se va reuni sub pumnul de fier al unui singur stăpîn, al despotului universal. Dar deodată cuceritorul dispare, luat de moartea nemiloasă și toată vasta construcție ridicată se prăbușește ca un castel din cărți de joc: urmașii săi se ceartă, supușii lor se revoltă, popoarele asuprite își redobîndesc libertatea. Aceasta este în cîteva cuvinte istoria imperiului hunilor, de la expediția victorioasă în Balcani pînă la invadarea Galliei și la bătălia indecisă de la *Campus Mauriacus*, care a salvat Occidentul, la incursiunea în Italia, cînd doar papa a reușit să evite cucerirea și jefuirea Romei, și la moartea neașteptată a lui Attila, urmată de îndată de marea bătălie din Pannonia, unde gepizii revoltați i-au înfrînt pe huni, într-o *Völkerschlacht* comparată adesea de istoricii germani cu cea de la Leipzig[47].

Imperiul stepelor era dezmembrat. Dintre fiii lui Attila, unul, Ellak, s-a stabilit în Dobrogea, unde anterior căutaseră adăpost sciții și sarmații; alții aveau să obțină pămînturi în Moesia. Dengizich, care adunase în Ucraina ceea ce mai rămăsese din hoardele tatălui său, avea să mai pornească un atac contra Imperiului roman de Răsărit pe cursul inferior al Dunării. Dar un general de origine alană, Flavius Ardabur Aspar, i-a oprit pe invadatori; capul conducătorului hun a fost expus în circul din Constantinopol[48]. În stepă, cele două ramuri dușmane ale hunilor, kutrigurii și utrigurii[49], au dat ocazia politicii bizantine să-și exercite „arta de a-i conduce pe barbari", opunînd un popor contra altuia, pentru profitul maxim al politicii Constantinopolului. Evenimentele se vor desfășura sub semnul acestei abile diplomații care, menținînd imperiul Bizanțului și pozițiile sale avansate din bazinul Mării Negre drept posturi de observație și de informare, va contribui în mare măsură să protejeze de naufragiu o importantă parte din patrimoniul antic și din valorile esențiale ale civilizației.

Bibliografie sumară: F. ALTHEIM, *Die Krise der alten Welt*, I, Berlin, 1943; F. ALTHEIM și A. SZABÓ, *Eine Vorläuferin der grossen Völkerwanderung*, în *Die Welt als Geschichte*, II, 1936; R. GROUSSET, *L'empire des steppes. Attila, Gengis-Khan, Tamerlan*, Paris, 1939; ROBERT L. REYNOLDS și R.S. LOPEZ, *Odoacer, German or Hun?* în *American Historical Review*, LII, 1946; M. ROSTOVTZEFF, *Iranians and Greeks in South Russia*, Oxford, 1922; IDEM, *Skythien und der Bosforus*, Berlin, 1931; IDEM, *L'art gréco-sarmate et l'art chinois de l'époque des Han*, Aréthuse, 1924; F. LOT, *Les invasions germaniques*, Paris, 1945; L. SCHMIDT, *Geschichte der deutschen Stämme bis zum Ausgang der Völkerwanderung*, I, *Die Ostgermanen*, München, 1934; E. GREN, *Kleinasien und der Ostbalkan*, Lund, 1941; L. HALPHEN, *Les Barbares* (col. *Peuples et Civilisations*, V), Paris, 1926; F. CUMONT, *Fragment de bouclier portant une liste d'étapes*, în *Syria*, VI, 1925.

Note

1. Ideile de mai sus sînt prezentate mai detaliat în *CMN*, p. 138-140; „În istoricul regiunilor de care ne ocupăm, această criză [a Imperiului roman – n.n.] înseamnă în mod incontestabil un punct capital. Este unul din evenimentele istorice cele mai însemnate în dezvoltarea regiunilor pontice.

   Însă această problemă a spațiului Mării Negre trebuie privită în perspective mai largi. Criza, care de fapt de aci pornește, este unul din principalele momente de atac asupra Imperiului roman. Vom vedea că, ce s-a evitat pînă atunci, în secolul III s-a produs: joncțiunea celor două curente de năvăliri, cel de la est cu cel de la nord, lucru pe care împărații se străduiseră să-l înlăture, fie împingînd înainte state clientelare, fie întărind străji, în special dacice, în secolul III n-a fost posibil de înlăturat și de aci izvorăște criza și aproape și catastrofa, din punct de vedere militar, a Imperiului. Însă problema trebuiește privită în spații mai largi. Nu numai în războiul de astăzi [1942 – n.n.] perspectivele duc de la un capăt al planetei la celălalt; dacă privim evenimentele din această epocă îndepărtată a istoriei, vom vedea că orizontul se lărgește aproape la infinit. Criza care se manifestă în spațiul pontic nu este decît o latură, un aspect al unei crize mult mai mari, care își atinge poate punctul culminant în acest secol și care îmbrățișează întregul spațiu al stepei euroasiatice, adică întreaga întindere a stepelor la nord de regiunea de civilizație sedentară a vremei. Nu este numai – cum poate multă vreme am fi fost dispuși să credem – un duel între Roma și valurile noi ale lumii barbare, ci de fapt este o luptă între toate civilizațiile sedentare, din bazinul Mediteranei pînă în Extremul Orient, în contra unui pericol asemănător, pe care îl reprezintă valurile nomade, valurile barbare ale stepei.

   Anumite coincidențe sînt foarte remarcabile și voi căuta să le arăt.

   Întîi, să nu credeți că între aceste civilizațiuni sedentare, atît de îndepărtate unele de altele – se vede pe hartă ce distanță enormă separă posturile cele mai îndepărtate spre est ale Imperiului roman de cele dinspre vest ale Împărăției chineze –, nu există legături.

   Ați putea crede, date fiind posibilitățile reduse de comunicație ale timpului –, și multă vreme s-a crezut așa –, că sînt două lumi complet deosebite, două planete deosebite, că n-a existat nici o legătură între ele. Dar cu cît cercetarea a mers mai departe în trecutul uneia sau alteia din aceste jumătăți ale lumii civilizate, s-a constatat că această concepțiune este greșită. În special, în ultima vreme, săpăturile au scos la iveală dovezi de contact."
2. R. Grousset, *L'empire des steppes. Attila, Gengis-Khan, Tamerlan*, Paris, 1939, p. 87-88.
3. *Ibidem*, p. 69.
4. Ardașir I (224-241).
5. Pentru armamentul roman greu din epoca imperială, cf. H. Russell-Robinson, *The Armour of Imperial Rome*, Londra, 1975.
6. C. Kiriţescu, *Istoria războiului pentru întregirea României, 1916-1919*, I, București, 1922, p. 391-392 și 442.
7. Citatul este din F. Altheim, *Die Krise der alten Welt im 3. Jahrhundert n. Zw. und ihre Ursachen*, I, *Die Ausserrömische Welt*, Berlin-Dahlem, 1943, p. 52-53.
8. M. Rostovtzeff, *Iranians and Greeks in South Russia*, Oxford, 1922, p. 160-161 și pl. XXVIII-XXIX.
9. În contradicție cu opinia cvasigeneralizată privind originea goților în sudul Peninsulei Scandinave se află părerea susținută de R. Hachmann (*Die Goten und Skandinavien*, Berlin, 1970), care, bazat atît pe izvoarele scrise, cît și pe cele arheologice, consideră că ținuturile lor de obîrșie s-ar situa în sudul Mării Baltice. În pofida consistentului eșafodaj documentar invocat, aserțiunea nu a cîștigat pînă în prezent prea mulți susținători. Pentru etnogeneza și istoria timpurie a goților, cf. și E.C.G. Oxenstierna, *Die Urheimat der Goten*, Leipzig, 1945; N. Wagner, *Getica. Untersuchungen zum Leben*

des Jordanes und zur frühen Geschichte der Goten, Berlin, 1967; E. Schwarz, *Die Herkunftsfrage der Goten*, în *Zur germanischen Stammeskunde*, coord. E. Schwarz, Darmstadt, 1972, p. 286-308; M. Kazanski, *Les Goths (Ier-VIIe après J.-C.)*, Paris, 1991, p. 9-28; M. Todd, *The Early Germans*, Oxford-Cambridge, Mass., 1992; V. Bierbrauer, *Archäologie und Geschichte der Goten vom 1.-7. Jahrhundert*, în *Frühmittelalterliche Studien*, 28, 1994, p. 51 și urm.; A.A. Lund, *Die ersten Germanen. Ethnizität und Ethnogenese*, Heidelberg, 1998.

10. Gheorghe Brătianu își bazează afirmația pe o observație a lui F. Altheim (*Das erste Auftreten der Goten im Donauraum*, în *Germanien*, febr., 1939, p. 49-56), care a avut în vedere un fragment de vas descoperit și publicat de Radu și Ecaterina Vulpe. Cf. Gh.I. Brătianu, *Les origines du peuple roumain : les données archéologiques*, București, 1939, *addenda*. Ceea ce au fost interpretate drept semne runice sînt probabil scrijelituri cu aspect alfabetiform, de felul celor semnalate și în alte așezări dacice (cf. Gh. Bichir, *Cultura carpică*, București, 1973, p. 89-90). De altfel, materialul arheologic de la Poiana (jud. Galați) posterior secolului al II-lea, adică corespunzător migrației populațiilor de neam germanic, este cu totul sporadic. În spațiul extracarpatic se întîlnesc totuși cîteva inscripții runice. Dacă celei de la Bunești (jud. Suceava), incizată în piatră, îi lipsesc condițiile exacte de descoperire, fiind ruptă de un context arheologic precis (cf. I. Nestor, *Der Stand der Vorgeschichtsforschung in Rumänien*, în *22. Bericht der Römisch-Germanischen Kommission*, 1932 (1933), p. 169 și pl. 22/2), ceea ce o face suspectă, în schimb autenticitatea inscripției de pe o fusaiolă de lut ars, provenind dintr-un mormînt de inhumație din necropola din secolul al IV-lea de la Lețcani (jud. Iași) (cf. C. Bloșiu, *O inscripție runică descoperită în necropola din secolul al IV-lea de la Lețcani-Iași*, în *Memoria Antiquitatis*, I, 1969, p. 167-180), și a celei, de mult celebre, de pe colanul de aur din tezaurul de la Pietroasa (= Pietroasele, jud. Buzău) (cf. Al. Odobescu, *Opere*, IV, *Tezaurul de la Pietroasa*, ed. M. Babeș, București, 1976, p. 439-475) este în afara oricăror dubii.
11. Descoperirile numismatice converg în a plasa distrugerea Histriei în 245 sau, eventual, în 245-247. Cf. Gh. Poenaru Bordea, *Numismatica și distrugerea Histriei în secolul al III-lea e.n.*, în *Studii și cercetări numismatice*, V, 1971, p. 91-113.
12. În *MN* (p. 107) este trecut eronat „nord-estul".
13. Vl. Iliescu, *Die Räumung Dakiens und die Anwesenheit der romanischen Bevölkerung nördlich der Donau im Lichte der Schriftquellen*, în *Dacoromania. Jahrbuch für östliche Latinität*, 1, Freiburg-München, 1973, p. 5-28; A. Bodor, *Emperor Aurelian and the Abandonment of Dacia*, în *ibidem*, p. 29-40; D. Protase, *Autohtonii în Dacia*, I, *Dacia Romană*, București, 1980, p. 253-265; N. Stoicescu, *Continuitatea românilor*, București, 1980, p. 112-127. Cf. și G.I. Brătianu, *Une énigme et un miracle historique : le peuple roumain*, București, 1937, p. 36 și urm.
14. Pentru prezența gotică în spațiul nord-pontic și nord-dunărean în secolele III-IV, cf. E.A. Thompson, *The Visigoths in the time of Ulfila*, Oxford, 1966; H. Wolfram, *Geschichte der Goten. Von den Anfängen bis zur Mitte des sechsten Jahrhunderts. Entwurf einer historischen Ethnographie*, München, 1979, p. 41-136; Th.S. Burns, *A history of the Ostrogoths*, Bloomington, 1984, p. 18 și urm.; M. Kazanski, *op.cit.*, p. 29-76; V. Bierbrauer, *op.cit.*, p. 98 și urm.; P. Heather, *The Goths*, Oxford-Cambridge, Mass., 1996; *Die Sîntana de Mureș-Černjachov-Kultur. Akten der Internationalen Kolloquiums in Caputh vom 20. bis 24. Oktober 1995*, ed. G. Gomolka-Fuchs, Bonn, 1999.

    În legătură cu direcțiile principale ale politicii externe a lui Constantin cel Mare și cu evenimentele de la Dunărea de Jos, cf. L. Voelkl, *Der Kaiser Konstantin. Annalen einer Zeitenwende*, München, 1957; J. Vogt, *Constantin der Grosse und sein Jahrhundert*, München, 1960; R. MacMullen, *Constantine*, Londra, 1970; J. Holland Smith, *Constantine the Great*, New York, 1971; *Konstantin der Grosse*, ed. H. Kraft, Darmstadt, 1974; I. Barnea, O. Iliescu, *Constantin cel Mare*, București, 1982; E. Horst, *Konstantin der Grosse. Eine Biographie*, Düsseldorf, 1984; *Constantino il Grande*, ed. G. Bonamente, F. Fusco, Macarata, I, 1992; II, 1993; M. Grant, *The Emperor Constantine*, Londra, 1993; H.A. Pohlsander, *The Emperor Constantine*, Londra-New York, 1996.

15. Termenul de „imperiu al stepelor" atribuit teritoriului controlat de goți nu este prea fericit ales. Pe de o parte, uniunea tribală condusă de goți nu atinsese o formă de organizare statală prea evoluată, iar, pe de altă parte, regiunile intrate sub dominația lor cuprindeau nu numai o zonă de stepă, ci și întinse ținuturi colinare de silvostepă. Dacă în stepa propriu-zisă predominau neamurile sarmato-alane, în arealul de silvostepă dintre Nistru și Nipru preponderente erau etniile germanice, iar la vest de Nistru populațiile geto-dacice.
16. Originea alanică a lui Iordanes și-a găsit un fervent susținător în F. Altheim, *Geschichte der Hunnen*, V, Berlin, 1962, p. 25-28. Alți specialiști consideră că există argumente mult mai convingătoare pentru a i se atribui istoricului o origine gotică sau în orice caz germanică. Cf. N. Wagner, *op.cit.*, p. 4-17.
17. G.I. Brătianu, *Recherches sur Vicina et Cetatea Albă*, București, 1935, p. 40-41. Cf. și G. Vernadsky, *Sur l'origine des Alains*, în *Byzantion*, XVI, 1942-1943, 1, p. 81-86; I.A. Kulakovskij, *Аланы по свѣденіямъ классическихъ и византійскихъ писателей*, în *Чтенія в Историческомъ обществе Нестора летописца*, XIII, Kiev, 1899, 2, p. 94-168.
18. În *MN* (p. 109) se indică eronat că pasajul ar proveni din cartea a LXXXI-a. Cf. și Ammianus Marcellinus, *Istorie romană*, București, 1982, p. 562-563, unde traducerea lui David Popescu este pe alocuri diferită.
19. *Ibidem*, p. 562.
20. R. Grousset, *op.cit.*, p. 92.
21. Prezența alană în evul mediu în spațiul carpato-nistrian nu a fost nici numeroasă și nici de lungă durată. Majoritatea grupurilor alane ajunse la nordul Dunării Inferioare au venit ca elemente militare în subordinea mongolilor, de care, la un moment dat, s-au desprins. Cf. Gh.I. Brătianu, *Recherches sur Vicina...*, p. 42-44; V. Spinei, *Moldova în secolele XI-XIV*, București, 1982, p. 202-203. Este foarte puțin probabil ca alanii să fi influențat tipul somatic al populației romanizate de la răsărit de Carpații Orientali.
22. Éd. Salin, *La civilisation mérovingienne d'après les sépultures, les textes et le laboratoire*, I, Paris, 1950, p. 48-51 și 303-309.
23. Pentru enclavele goților menținute în Crimeea medievală, cf. A.A. Vasiliev, *The Goths in the Crimea*, Cambridge, Mass., 1936; E. Schwarz, *Die Krimgoten*, în *Zur germanischen Stammeskunde*, p. 202-216; M. Kazanski, *op.cit.*, p. 76-87.
24. G.A. Rhalles și M. Potles, *Σύνταγμα τῶν θείων καὶ ἱερῶν κανόνων*, V, Athena, 1855, p. 475 și 493.
25. V.A. Kuznetzov, *Аланские племена Северного Кавказа* (*MIA*, 106), Moscova, 1962; idem, *Алания в X-XIII вв.*, Ordžonikidze, 1971; V.B. Kovalevskaja, *Кавказ и аланы. Века и народы*, Moscova, 1984, p. 74-167; V. Kouznetsov și I. Lebedynsky, *Les Alains. Cavaliers des steppes, seigneurs du Caucase*, Paris, 1997, p. 79 și urm.
26. G.I. Brătianu, *Recherches sur Vicina...*, p. 42.
27. Pentru controversa privind originea numelui orașului Iași și argumentarea ipotezei derivării sale de la tribul de neam iranian, cf. R. Möhlenkamp, *Contribuții la istoria orașului Iași în secolele XIV-XV*, în *AIIAX*, XXI, 1984, p. 61 și urm. Această problemă a fost dezbătută recent și de Al. Andronic (*Iașii pînă la mijlocul secolului al XVII-lea. Geneză și evoluție*, Iași, 1986, p. 30-35), care opinează că orașul Iași și-a luat numele de la întemeietorul sau stăpînul așezării, interpretare aflată în incongruență cu diverse mărturii documentare. Cf. D. Bădărău, I. Caproșu, *Iașii vechilor zidiri pînă la 1821*, Iași, 1974, p. 28-31.
28. Z. Gombocz, *Ossètes et Iazyges*, în *Revue des études hongroises et finno-ougriennes*, 3, 1925, p. 5-10; J. Németh, *Eine Wörterliste der Jassen, der ungarländischen Alanen* (Abhandlungen der Deutschen Akademie der Wissenschaften zu Berlin, Klasse für Sprachen, Literatur und Kunst, 1958, 4), Berlin, 1959, p. 5-7; L. Selmeczi, *A kunok és a jászok*, în *Vendégségben öseink háza táján*, Szolnok, 1996, p. 97-104.
29. Citatul este din M. Rostovtzeff, *L'art gréco-sarmate et l'art chinois de l'époque des Han*, Aréthuse, 1924.

30. *Kunst der Völkerwanderungszeit*, coord. H. Roth (*Propyläen Kunstgeschichte*, Supplementband 4), Frankfurt a.M.-Berlin-Viena, 1979 (Cf. îndeosebi studiile lui B. Arrhenius, I. Kovrig şi K. Horedt).
31. A. Riegl, *Spätrömische Kunstindustrie*, Viena, 1927. Volumul a fost reeditat în 1964 la Darmstadt şi publicat şi în traducere engleză sub titlul *Late Roman art industry*, Roma, 1985.
32. J. Strzygowski, *Altai-Iran und Völkerwanderung*, Leipzig, 1917.
33. E. Mâle, *L'art allemand et l'art français du Moyen Âge*, Paris, 1917.
34. M. Rostovtzeff, *Iranians and Greeks...*, p. 181-209; idem, *The animal style in South Russia and China*, Princeton, 1929.
35. M. Rostovtzeff, *Iranians and Greeks...*, p. 190: „This style, which originated in the East, and was highly elaborated in Iranian art, established itself in the steppes of South Russia and Siberia during the Hellenistic period: here it underwent considerable modification at the hands of Greco-Iranian artists, and when the Goths came, it was adapted by the Sarmatians to the objects which the Goths introduced into South Russia from their northern home".
36. E.H. Minns, *Scythians and Greeks*, Cambridge, 1913, p. 233-236; M. Rostovtzeff, *Iranians and Greeks...*, p. 135, 140-142, 186 şi pl. XXVI.
37. Al. Odobescu, *op.cit.* Cf. şi R. Harhoiu, *The Fifth-Century A.D. Treasure from Pietroasa, Romania, in the light of the recent research* (*BAR Supplementary Series* 24), Oxford, 1977.
38. Citatul este din F. Altheim, *Die Krise...*, I, p. 116.
39. H. Chotard, *Le périple de la Mer Noire par Arrien* (Thèse Faculté des Lettres), Paris, 1860 (apud G.I. Brătianu, *Vicina*, II, *Nouvelles recherches sur l'histoire et la toponymie médiévales du littoral roumain de la mer Noire. À propos des «Miscellanies» de M. J. Bromberg*, în *RHSEE*, XIX, 1942, 1, p. 138, nota 4).
40. F. Cumont, *Fragment de bouclier portant une liste d'étapes*, în *Syria. Revue d'art oriental et d'archéologie*, VI, 1925, p. 1-15. Cf. şi M.M. Zahariade, *Noi consideraţii istorice asupra scutului de la Dura Europos*, în *SCIV*, 26, 1975, 4, p. 507-520. O fotografie a hărţii de pe scut este reprodusă după F. Cumont şi de G.I. Brătianu, *Vicina*, II, pl. I.
41. Pentru Hiung-nu, cf. R. Grousset, *op.cit.*, p. 53-103; F. Altheim, *Attila und die Hunen*, Baden-Baden, 1951, p. 15-38; A.N. Bernştam, *Очерк истории гуннов*, Leningrad, 1951; W. Samolin, *Hsiung-nu, Hun, Turk*, în *Central Asiatic Journal*, III, 1957/58, p. 143-150; S.I. Rudenko, *Die Kultur der Hsiung-nu und die Hügelgräber von Noil Ula*, Bonn, 1969; Ying-Shih Yü, *The Hsiung-nu*, în *The Cambridge History of the Early Inner Asia*, ed. D. Sinor, Cambridge, 1990, p. 118-150; E. Kürsat-Ahlers, *Zur frühen Staatenbildung von Steppenvölkern*, Berlin, 1994, p. 263-305; Th.J. Barfield, *The Perilous Frontiers. Nomadic Empires and China*, Cambridge, Mass.-Oxford, 1996, p. 32-84. Unii specialişti contestă identitatea dintre Hiung-nu şi huni, considerînd că aceştia din urmă au făcut doar temporar parte din uniunea tribală condusă de Hiung-nu.
42. Expresia „l'appel de l'air" (= chemarea aerului sau a golului) a fost preluată de la René Grousset.
43. După cei mai mulţi specialişti, marea ofensivă hunică spre vest s-ar fi declanşat în anul 375.
44. Pentru invazia hunilor în estul Europei, cf. E.A. Thompson, *A History of Attila and the Huns*, Oxford, 1948; H. Homeyer, *Attila, der Hunnenkönig von seinen Zeitgenossen dargestellt*, Berlin, 1951; F. Altheim, *Attila und die Hunnen*, p. 39 şi urm.; idem, *Geschichte der Hunnen*, I, ed. a 2-a, Berlin, 1969, p. 291 şi urm.; F. Altheim şi H.-W. Haussig, *Die Hunnen in Osteuropa*, Baden-Baden, 1958; O.J. Maenchen-Helfen, *The world of the Huns*, Berkeley-Los Angeles-Londra, 1973; M. Bussagli, *Attila*, Milano, 1986; P. Howarth, *Attila, King of the Huns. Man and Myth*, Londra, 1994. Pentru antichităţile hunice din răsăritul şi centrul Europei, cf. J. Werner, *Beiträge zur Archäologie des Attila-Reiches, A* (*Textteil*)-*B* (*Tafelteil*), München, 1956; *Степи Евразии в эпоху средневековья* (*Археология СССР*), coord. S.A. Pletneva, Moscova, 1981, p. 10-23; I. Bóna, *Das Hunnenreich*, Stuttgart, 1991.

45. Cf. și traducerea în parte diferită a lui David Popescu în Ammianus Marcellinus, *ed.cit.*, p. 559-560.
46. Priscus, *Ambasadele*, ed. G. Popa-Lisseanu (*Izvoarele istoriei românilor*, VIII), București, 1936, p. 94 și urm.
47. Lupta dintre huni și coaliția condusă de regele gepizilor Ardarich, comparată cu cea de la Leipzig (1814), a avut loc lîngă rîul Nedao în anul 454.
48. R. Vulpe, I. Barnea, *Din istoria Dobrogei*, II, *Romanii la Dunărea de Jos*, București, 1968, p. 408 (I. Barnea) unde se arată că învingătorul lui Dengizich ar fi fost Anagastes, *magister militum per Thracias*.
49. Privitor la kutriguri și utriguri (utiguri), cf. Gy. Moravcsik, *Byzantinoturcica*, I, *Die byzantinischen Quellen der Geschichte der Türkvölker*, ed. a 2-a, Berlin, 1958, p. 66-67; II, *Sprachreste der Türkvölker in den byzantinischen Quellen*, 1958, p. 171-172 și 238-239 (unde se găsesc și utile indicații bibliografice).

Capitolul V

BIZANȚUL ȘI BARBARII

Bizanțul în bazinul Mării Negre: politica pontică a lui Iustinian. Războiul împotriva perșilor și raporturile cu imperiul T'u-Kiue. Imperiul avarilor. Apariția slavilor pe litoralul Mării Negre și la Dunăre. Stabilirea lor în Dacia și în Balcani. Bulgarii: sfîrșitul cetăților bizantine din Scythia Minor. Bizanțul în luptă cu bulgarii în Europa și cu arabii în Asia.

Regiunile pontice aveau să dețină un loc important în politica Imperiului roman de Răsărit, a cărui capitală stăpînea unica ieșire a Mării Negre. Din toate timpurile, o parte importantă a rezervelor alimentare ale Constantinopolului se acumulau din aceste ținuturi bogate în pește și grîu; recrutarea armatelor, care acorda preferință barbarului pentru a lupta împotriva barbarului, se făcea în mare măsură tot aici. A existat chiar și un moment cînd alanul Aspar, general al Imperiului și învingător al hunilor, ar fi putut avea anumite șanse să aspire la tron; dar, în ultimul sfert al secolului al V-lea, Isaurienii cu Leon II și Zenon au fost cei ce au învins. De altfel, credința ariană, adoptată de acest comandant militar, ar fi fost de ajuns ca să-i îngreuieze venirea la putere, într-o epocă în care această erezie era proscrisă. Pentru a-și asigura definitiv liniștea, rivalii săi l-au copleșit cu onoruri și l-au suprimat cu ocazia unui banchet, potrivit unei metode adesea practicată la curtea Bizanțului.

Dar o soluție „pontică" la problema succesiunii Imperiului rămînea totuși de domeniul posibilităților. Cînd, sub domnia lui Anastasius, conducerea imperială s-a arătat cu mult prea indulgentă față de o altă erezie, cea a monofiziților, ce cuprindea Egiptul și Siria, un apărător al ortodoxiei a apărut în Dobrogea în persoana lui Vitalian, despre care se spunea că ar fi fost fiul unui *comes* got; dacă ar fi să acordăm credit studiului d-lui Vernadsky, el ar fi fost un urmaș al lui Aspar, deci un alan. De trei ori acest general, care conducea confederații din Scythia Minor, se îndreaptă spre Constantinopol în fruntea unei armate puternice, sprijinită de flota Mării Negre. Superioritatea escadrelor imperiale, mai bine conduse, a făcut ca această tentativă să eșueze[1]. Dar apărătorul adevăratei credințe rămînea de temut atît timp cît își păstra pozițiile în provincia dunăreană și garnizoanele din cetățile sale fortificate. Noua organizare a forțelor militare îi mărea puterea: plătind mereu serviciile aduse de șefii barbari și de războinicii lor, armata Imperiului încetase să mai fie formată din trupe regulate, aflîndu-se sub comanda autorităților constituite, care depuneau jurămînt în fața împăratului și luptau sub stindardele sale. Fiecare general angaja în propriul său serviciu contingente private (οἰκεῖα) și conducea în luptă oameni ce nu depindeau decît de el: în aceasta se află deosebirea între armatele din epoca lui Ammianus Marcellinus și trupele din „războiul gotic" al lui Procopius. În cadrul acestei superiorități a legăturii personale de dependență, care substituie pe conducător, personaj concret, noțiunii abstracte de stat, trebuie să întrevedem aceeași evoluție

spre forme noi ce vor fi cele ale evului mediu european, cărora existența agitată din spațiul pontic, începînd cu secolul al II-lea, le va fi servit de pregătire și de „anticameră". De fapt, prin grija lui Iustinian, desemnat la cîrma Imperiului încă sub domnia unchiului său Iustin I, Vitalian a sfîrșit prin a fi îndepărtat, printr-o metodă asemănătoare cu cea care pusese capăt carierei și ambițiilor lui Aspar. Sub imboldul noului împărat, un trac romanizat, ideea romană avea să cunoască o strălucitoare, dar scurtă, restaurare. Dar restabilirea dominației imperiale pe aproape toate țărmurile Mediteranei, în momentul cînd se angajase lupta pe frontul asiatic contra perșilor și pe Dunăre contra noilor invazii ale hunilor, cărora li se alăturaseră slavii, cerea un efort enorm și avea să dăuneze în cele din urmă apărării pozițiilor din bazinul Mării Negre. Istoria domniei lui Iustinian, dacă vrem să ne facem o idee completă asupra ei, trebuie să includă un capitol consacrat politicii sale pontice, ale cărei rezultate, oricît de defavorabile ar părea, nu au fost în întregime negative. Cu toate acestea, ele scot cu deosebită tărie în evidență permanenta valoare strategică a anumitor repere geografice și oferă o demonstrație evidentă a faptului că nu se poate stăpîni în Mediterana fără a se asigura în prealabil controlul Mării Negre și un sprijin solid în ținuturile de la Dunărea Inferioară.

Se știe cum a fost întreprinsă opera de restaurare a lui Iustinian, care a început prin strălucita acțiune a recuceririi Africii de sub vandali și s-a continuat, de-a lungul a douăzeci de ani de lupte continue, pînă la restabilirea puterii imperiale asupra Italiei și a unei părți din Spania. Dar în același timp, în pofida păcii „eterne" încheiate cu perșii, aceeași perioadă de douăzeci de ani a cunoscut desfășurarea ofensivei marelui Chosroes împotriva provinciilor orientale ale noii Rome. Frontul asiatic se întindea din Siria, invadată de armatele persane în 540, străbătînd Asia Mică pînă în regiunile vecine ale Caucazului, unde trupele sasanidului pătrundeau în ținuturile lazilor, pe țărmul Mării Negre. Armenia, despărțită de Bizanț prin confesiunea sa monofizită, se găsea deja în dependența Persiei. De-abia după trecerea cîtorva ani, cînd situația în Siria a fost restabilită, Iustinian s-a putut ocupa de acest teatru de operații, care, cu toate că era mai îndepărtat, nu era deloc lipsit de importanță. Din propria Lazie bizantinii și-au întins stăpînirea asupra Abhaziei și a mai multor districte din Imerethia. Ei ridicaseră cetăți la Sebastopolis (Suhumi), Pitiunt (Pitzunda) și la Petra (în Guria). Petra, cucerită de perși în 541, a fost recucerită de bizantini zece ani mai tîrziu. În cursul anilor 551-553, războiul a ruinat orașele anticei Colchida, Kotatissium (Kutaisi), Rhodopolis (Vardiștihe), Archaeopolis (Nakalakevi), pînă la Phasis (Poti). Armata ce opera în această regiune a fost alcătuită din 12 000 pînă la 30 000 oameni, cifră considerabilă pentru epocă, deși trebuie fără îndoială redusă, pentru a rămîne mai aproape de realitate. În sfîrșit, în 555, an cînd Italia a fost supusă, s-a încheiat un armistițiu cu perșii, care în 561 a devenit un tratat de pace definitiv. Condițiile stipulate în acest act diplomatic nu sînt lipsite de interes. Iustinian făcea numeroase concesii monarhului sasanid: el achita subsidii împovărătoare, îl recunoștea drept „frate" cu drepturi egale, obținea doar toleranța pentru creștinii din Iran, cu condiția expresă de a nu se deda vreunui prozelitism. În plus, el se angaja să nu permită negoțul cu Asia, al cărui monopol îl deținea Persia, decît prin puncte fixate la frontiera celor două imperii, unde se putea exercita supravegherea vamală a negustorilor. Importanța acestor concesii se explică mai bine dacă se observă că, în schimb, perșii evacuau Lazia, renunțînd astfel la orice veleitate de a-și extinde dominația pînă la Marea Neagră. În urma păcii, Iustinian

a

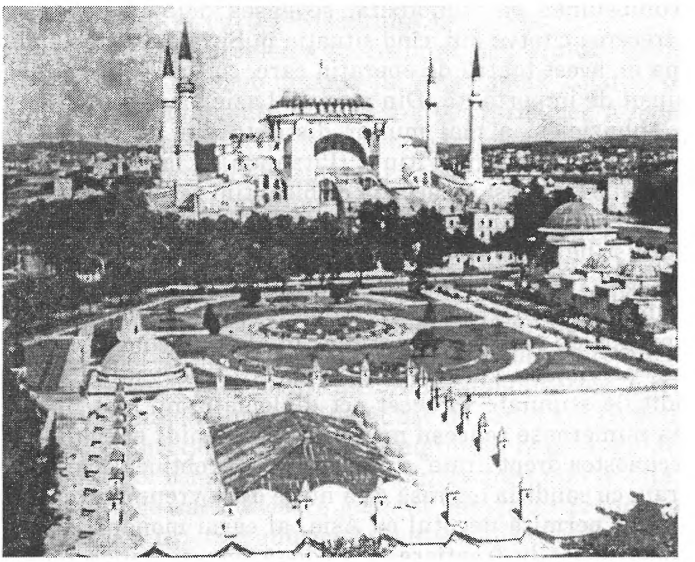

b

31. Biserica Sf. Sofia din Constantinopol, construită în vremea domniei lui Iustinian (527-565), transformată în moschee după 1453; interior (a) şi exterior (b).

putea chiar să instaleze pe tronul Iberiei, la Tiflis, un conducător local clientelar lui. El reușise deci să-și mențină stăpînirea exclusivă asupra litoralului și să păstreze intactă moștenirea romană. Posturile avansate din Crimeea și din strîmtoarea Kerci, Chersonesul, care va deveni Cherson, și Panticapeion erau ocupate în continuare de trupele imperiale. Urme ale activității constructive a lui Iustinian au fost găsite atît la Cherson, cît și în alte localități[2].

În Dobrogea, de asemenea, s-a întreprins un mare efort constructiv. Cartea lui Procopius *Despre construcții* enumeră nu mai puțin de 90 de cetăți restaurate de Iustinian pe linia Dunării; numai Dobrogea conținea aproape 50. O parte din nume sînt cele din antichitatea clasică: *Durostorum*, *Axiopolis*, *Carsium*, *Troesmis*, *Noviodunum*, *Aegyssus*, *Tomis* – ce nu se confundase încă cu *Constantiana* –, *Callatis*, *Odessos*, *Abrittus*, *Ulmetum*, pentru a nu menționa decît localitățile cele mai bine cunoscute. Se întîlnesc însă și toponime în care reapare o tradiție anterioară ocupației romane, ca rezultat al unei reveniri la particularismul local: *Residina*, *Bassidina*, *Diniscarta*, *Padisara* și seria *dave*-lor: *Zisnudava*, *Sacidava*. *Zaldapa* pare o supraviețuire scitică. Altele marchează evoluția limbii vorbite, care adoptă formele mai simple ale latinei vulgare: *Castellonovo*, *Maurovalle*, *A Silva*, *Gemellomuntes*, altele poartă amprenta oficială a noii domnii ce omagiază pe suveran: *Nova Iustiniana* sau *Pulchra Theodora*[3]. Așa cum s-a remarcat foarte just, lista cetăților lui Procopius constituie un repertoriu prețios al toponimiei rurale din Dobrogea secolului al VI-lea[4].

Cercetările și săpăturile întreprinse pe teren au confirmat în mare parte aceste indicații. Peste tot zidurile au fost refăcute în vremea lui Iustinian, fapt atestat de monedele acestui împărat și de materialele extrase din construcțiile mai vechi și folosite pentru a umple golurile sau pentru a înălța din nou incinta. Indicii de acest fel au fost adunate la Ulmetum, la capul Dolojman pe lacul Razelm, la Tomis[5]. O dată cu opera de apărare militară, organizarea bisericii, care însumează 15 episcopate în Scythia Minor, sufragane mitropoliei Tomisului, demonstrează prosperitatea provinciei; săpăturile au scos la lumină temeliile unui mare număr de bazilici creștine – cinci numai la *Tropaeum* –, ceea ce dovedește că această ierarhie ecleziastică nu era deloc *in partibus*[6]. Capete de pod erau implantate pe malul stîng al Dunării la *Daphne*[7] (actuala Oltenița, la vărsarea Argeșului), în fața Transmarisciei, și poate la Celei, aproape de vărsarea Oltului, unde recent s-au descoperit „resturile celei mai vechi bazilici creștine cunoscute pînă în prezent la nordul Dunării"; ea datează tocmai din secolul al VI-lea, dacă judecăm după monedele lui Iustinian, Mauricius și Tiberius, care au fost găsite în săpături[8]. Este deci evident că Iustinian nu a cruțat nici eforturi, nici bani pentru a pune în stare de apărare bastionul occidental al sistemului pontic defensiv, așa după cum avea grijă să protejeze bastionul oriental de atacurile perșilor.

Din nefericire pentru destinele Imperiului de Răsărit, s-a dovedit încă o dată că cele mai puternice ziduri și cele mai groase turnuri nu sînt de ajuns ca să descurajeze agresorul, dacă nu sînt prevăzute cu un număr suficient de trupe. Or, armatele – care nu mai erau „romane" decît cu numele, fiecare general alcătuindu-și propriile bande de mercenari sau de federați, – se aflau dispersate la distanțe enorme unele de altele. În timp ce unele corpuri luptau în Italia împotriva ostrogoților, altele erau ocupate să pacifice Africa, iar altele țineau piept atacului perșilor pe frontul asiatic, pentru apărarea liniei Dunării nu mai rămîneau decît garnizoane izolate, care nu cuprindeau formațiuni de elită, ci forțele locale de *comitatenses*. Ici și colo, în Dobrogea, inscripțiile din acea vreme

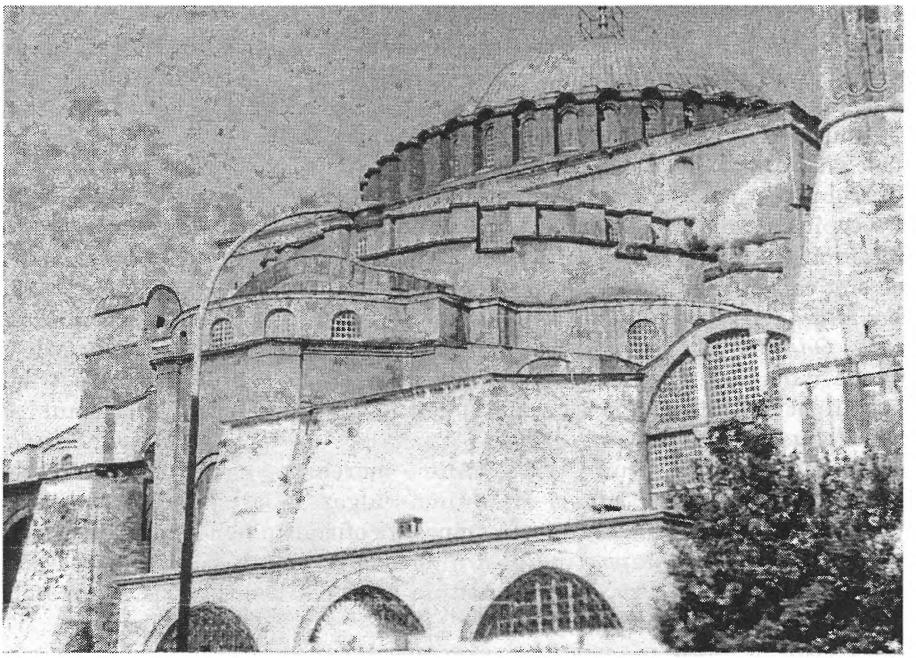

a

b

32. Biserica Sf. Sofia din Constantinopol. Detaliu din exterior (a) și mozaic redîndu-l pe Iisus Hristos flancat de Sfînta Fecioară și de Sf. Ioan Botezătorul („Deesis"), din secolul al XIII-lea (b).

conțin nume slave, turanice sau germanice, ale barbarilor din slujba Imperiului însărcinați cu paza frontierelor[9]. În aceste condiții este suficient să se arunce o privire pe hartă, pentru a observa că între teatrele de operațiuni din vestul Mediteranei și linia de apărare din Siria în Caucaz contra perșilor, cea a Dunării, în ciuda construcțiilor fortificate și a poziților de apărare concentrate, rămînea descoperită și reprezenta un punct de mai mică rezistență la presiunile din afară: „chemarea golului", așa cum se produsese la frontierele Chinei, sau chiar ale Imperiului roman cu un secol sau două mai înainte, avea să atragă încă o dată invaziile. Ele se succed repede: încă în 534, anul triumfului african al lui Belizarie, *magister militum*, Chilbudios fusese ucis în Tracia de huni; în 538 aceștia pătrund din nou în Scythia Minor și în Moesia. În 540, în același timp cu atacul perșilor în Siria, aproape toată Peninsula Balcanică este jefuită. Șase ani mai tîrziu, hunii trec din nou Dunărea, iar slavii, care-i urmaseră pe invadatori, apar în mai mare număr în Illyricum; peste cîțiva ani ei vor ataca Thessalonikul. În sfîrșit, în 558, are loc marele atac al hunilor kutriguri, sub hanul lor Zabergan, pînă sub zidurile Constantinopolului; a fost nevoie de ridicarea miliției demelor pentru a apăra capitala. În urma tuturor acestor expediții de jaf, provinciile din Balcani, de unde era originară însăși familia împăratului, semănau, după spusele lui Procopius, cu pustiul Scythiei. Este adevărat că de fiecare dată barbarii se retrăgeau cînd trupele romane primeau în sfîrșit ceva întăriturii; dar, de fiecare dată, regiunea era tot mai pustiită și mai lipsită de locuitori și de resurse. Așa se epuiza încetul cu încetul, pentru niște expediții îndepărtate și pentru un cîștig îndoielnic, forța de rezistență a provinciilor care reprezentau una din bazele principale de apărare și chiar de aprovizionare ale Imperiului. Situația avea să se agraveze după sfîrșitul domniei lui Iustinian, cînd slavii, nemulțumindu-se să urmeze peregrinarea hunilor sau a succesorilor lor din imperiul stepei, au început să se așeze statornic în provinciile din Balcani, pe care nu aveau să le mai părăsească[10]. „Astfel, observă în legătură cu aceasta Marquart, goții creștini au fost răzbunați de bulgari, slavi și avari, iar actualii neo-eleni și români pot să mulțumească acelui atît de lăudat împărat că cele mai multe părți ale Peninsulei Balcanice au fost pierdute pentru ei"[11]. Cu toate că nu era strict contemporană cu domnia lui Iustinian, această situație nu este în mai mică măsură datorată apărării Dunării de Jos, prelungire și completare indispensabilă a bazinului pontic și acoperire strategică pentru cel al Mediteranei. „Politica" lui Iustinian nu a reușit deci decît pe jumătate, iar acest eșec, chiar parțial, va cîntări greu în destinele viitoare ale Bizanțului și ale sud-estului Europei.

Pînă atunci, stepa din nordul Mării Negre își schimbase din nou stăpînii și suferise repercusiunea evenimentelor desfășurate în Asia Centrală și în Extremul Orient. Popoarele turce, desemnate în analele chineze sub numele de T'u-Kiue, se răsculaseră către 540 contra juan-juan-ilor și heftaliților, fără îndoială de rasă mongolă, și îi respinsese pe unii spre vest, iar pe alții spre Iran și India. Un mare imperiu turc se întindea acum asupra Asiei Septentrionale, al cărui conducător lua titlul de chaghan sau han, pe care atîția alți suverani ai nomazilor îl vor purta de acum înainte[12]. Bizanțul încerca de îndată să intre în legătură cu această nouă putere, în care vedea un sprijin contra ofensivei sasanide; Imperiul persan putea fi învăluit și obligat să facă față luptei pe două fronturi, ceea ce ar fi fost întru totul în avantajul politicii bizantine. De asemenea, se putea căuta posibilitatea unei noi căi comerciale, care să permită să se ocolească obstacolul monopolului impus de imperiul lui Chosroes. Încercările de a stabili comunicații cu

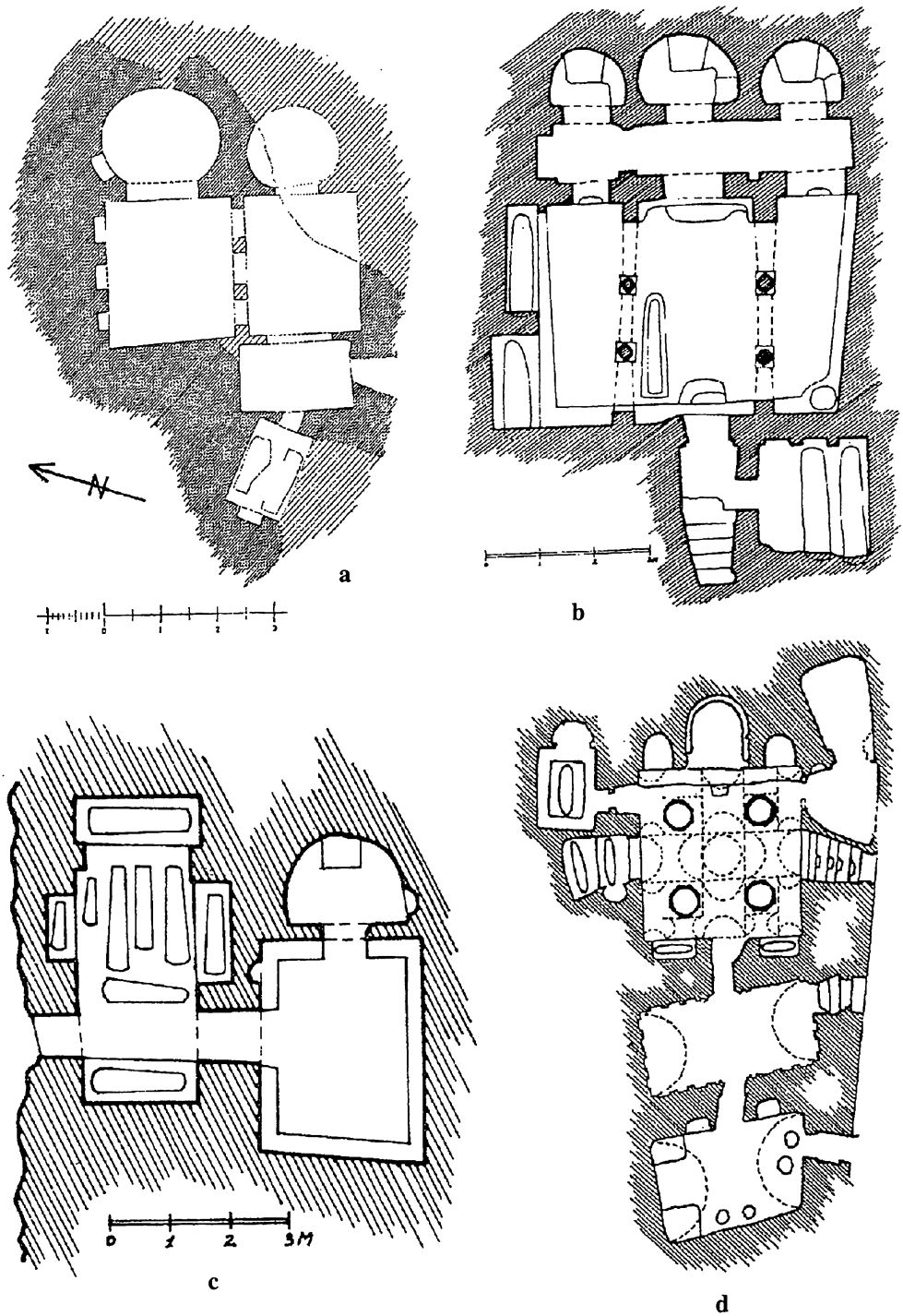

33. Biserici rupestre cu camere mortuare din Capadocia bizantină: Kizil Çukur (a), Göreme (b, c) şi Nigide (d).

Abisinia și Arabia de Sud, pentru reluarea navigației pînă la coastele Indiei, nu aveau să dea mari rezultate; părea mai ușor să se caute un nou „drum al mătăsii"[13], prin stepele din nordul Mării Negre și al Caspicii. Cînd un ambasador al hanului turc Istämi, sogdianul Maniah, a venit în 567 la Constantinopol trecînd peste Volga Inferioară și Caucaz, împăratul Iustin al II-lea și-a însușit propunerile sale și a trimis la rîndul său un ambasador, Zemarchos, la reședința lui Istämi, ca să mijlocească încheierea unei alianțe contra perșilor și pentru stabilirea acestei căi a traficului asiatic. Au urmat alte ambasade și s-a întreprins un nou război împotriva Sasanizilor, care avea să dureze douăzeci de ani, din 572 în 591.

Dar diplomația bizantină, mult prea abilă, crezuse că procedează bine angajînd în același timp negocieri cu rămășițele juan-juan-ilor sau ale heftaliților (nu se știe exact cu care) refugiați în Rusia Meridională în urma victoriei obținute de T'u-Kiue. Un rol marcant în istoria Europei Centrale și Orientale în evul mediu timpuriu vor juca avarii. Hanul turc Tardu, urmașul lui Istämi, s-a arătat foarte iritat de acest joc dublu și a făcut astfel ca ambasadorul bizantin Valentinos, care venea să-l întîlnească din partea împăratului Tiberius al II-lea, în 576, să simtă toată greutatea mîniei sale. El i-a declarat, în cuvintele transmise de Menandru, că „nu cu săbiile vom extermina acest neam de sclavi, ci îl vom strivi ca pe niște mîrșave furnici sub copitele cailor noștri". Ne putem pune întrebarea, împreună cu D-nul Grousset, dacă acest din urmă epitet nu este o aluzie la numele chinez al juan-juan-ilor, care înseamnă tocmai „gîndaci neplăcut mișcători"[14]. Încercuirea monarhiei sasanide, realizată prin alianța bizantinilor și a turcilor din Asia, a fost ruptă, iar căpetenia turcă Bokhan a venit să-l ajute pe Anagai, care-i conducea pe hunii utriguri, ca să atace orașele întărite din Bosforul Cimerian, mai cu seamă Panticapeionul, moștenit de Bizanț de la Roma. Turcii mai sînt semnalați în 581 sub zidurile Chersonesului în Crimeea, de unde s-au retras definitiv doar în 590. Efemer ca toate imperiile stepei, cel al T'u-Kiue-ilor nu avea să dureze mai mult decît cel al hunilor: între 582 și 584, se constituiau două hanate rivale, unul în regiunile orientale ale Mongoliei, celălalt în Turkestan. Această fărîmițare avea să faciliteze sarcina împăraților războinici ai dinastiilor chineze Suei și T'ang, care reconstituiau, la sfîrșitul secolului al VI-lea și în prima jumătate a celui de-al VII-lea, provinciile septentrionale și occidentale ale Chinei. În urma dezmembrării sale, imperiul T'u-Kiue-ilor, ce păruse un moment că dorește să domine întreaga Eurasie, iese din cadrul geografic în care poate fi circumscrisă istoria regiunilor Mării Negre.

Dar altfel stau lucrurile cu fugarii, care, ca să scape de prigonitorii lor, urmaseră calea deschisă de huni în Rusia Meridională. Acești fugari, acești „gîndaci", pe care învingătorul se lăuda că îi alungă din calea lui cu lovituri de bici, devin un cumplit pericol la hotarele Europei. Numele lor de avari este supus unor deformații caracteristice: pentru slavi ei devin temuții „obry"[15]. Acest contrast este semnificativ pentru scara valorilor ce se cuvine să fie aplicată în acea epocă oamenilor și lucrurilor în Asia și în Europa.

În tot cazul, încă la sfîrșitul domniei lui Iustinian, avarii devin stăpînii stepei din vestul Caucazului și, îndemnați de trimișii Bizanțului, pun capăt ultimelor resturi ale imperiului hunilor lui Attila, încorporînd în stăpînirea lor rămășițele hunilor kutriguri și utriguri. Regele alanilor, pe care bizantinii îl numesc Sarosios, a știut să se înțeleagă cu ei și a putut să-și păstreze posesiunile. Din nou, un mare imperiu se întindea de la gurile Volgăi la cele ale Dunării: în curînd triburile

slave au trebuit să-i recunoască supremația și o mare invazie a amenințat Occidentul, la peste mai mult de un secol după cea care fusese respinsă de Aetius și de vizigoți. De această dată, nepotul lui Clovis, Sigebert, regele franc al Austrasiei, a fost cel care a stăvilit în Thuringia, în 562, ofensiva nomazilor: „avarii s-au revărsat spre Marea Neagră".

Puțin timp după aceste evenimente, în fruntea lor apărea un personaj înzestrat, după cît se pare, mai mult cu calități diplomatice decît militare. Hanul Baian (al cărui nume are, de altfel, o rezonanță mai curînd mongolă) trebuie să fi învățat de la bizantini arta de a-și învrăjbi adversarii. Îl vedem într-adevăr aliindu-se mai întîi cu longobarzii pentru a-i distruge, în 567, pe gepizii din Pannonia; centrul puterii avare se deplasează imediat în această stepă dunăreană, unde șefii huni își stabiliseră anterior reședința. Dar ei nu abandonau pentru aceasta stepele orientale: sub presiunea lor, urmată de cea a chazarilor, poporul de neam turcic al bulgarilor se împărțea în două grupuri, dintre care unul avea să rămînă pe cursul Kamei și să întemeieze acolo mai tîrziu un stat musulman, în vreme ce celălalt se deplasa spre sud-est și ocupa poziții la nordul Deltei dunărene, în Basarabia de miazăzi, acolo unde scriitorii bizantini aveau să localizeze ceea ce numeau ei „Bulgaria de dincolo de Dunăre"[16]. În secolul al VII-lea, acești bulgari meridionali vor trece în Peninsula Balcanică. Veneții sau slavii au trebuit, la rîndul lor, să se supună avarilor.

Încurajat de aceste prime succese, Baian s-a îndreptat atunci spre Occident; în 570, el a avut ocazia să obțină o victorie asupra regelui Sigebert. Dar nu avea să se aventureze mai mult în aceste ținuturi îndepărtate. Mulțumită războiului înverșunat ce-i opunea din nou pe perși bizantinilor, el a întreprins o serie de expediții contra Imperiului de Răsărit. Aceasta a însemnat începutul unor lungi războaie avare, care au impus o grea povară armatelor bizantine și au desăvîrșit devastarea provinciilor străbătute mai înainte de huni și de slavi. O mărturie emoționantă este cea oferită de inscripția redactată în greacă de unul din apărătorii din Sirmium pe Dunăre, care invocă ajutorul Domnului ca să-i respingă pe avari și să salveze „Romania". Campaniile se succed cu rezultate variabile. Avarii, antrenînd pe slavi în urma lor, pun stăpînire pe Singidunum și pe alte cetăți dunărene și-și continuă incursiunile pînă la Anchialos pe Marea Neagră, la limita Moesiei cu Tracia. Dar în 587, armatele bizantine conduse de Commentiolus, cu toate că erau puțin numeroase – grosul efectivelor lor, cu împăratul Mauricius, se războia în Asia împotriva perșilor –, au reușit să-i readucă pe invadatori la Dunăre. Un corp izolat l-a urmărit pe dușman în retragere chiar dincolo de fluviu, dar a fost înconjurat și distrus în stepa basarabeană. Pe de altă parte, armata lui Commentiolus a fost pusă pe fugă la trecerea Balcanilor de un incident relatat de cronicari, provocat de strigătul unui soldat „în limba țării", care văzuse căzînd povara de pe un catîr și-l avertiza pe stăpînul aceluia să se întoarcă: *torna, torna, fratre!* Aceste cuvinte, reproduse în latină în textul grec, au furnizat filologilor un amplu subiect de discuție. Mai curînd decît un termen de comandă (latina mai era încă folosită curent în armată), avem motive să credem că aceste cuvinte reprezintă o expresie din limbajul roman, așa cum se formase el în acea epocă în regiunile balcanice și dunărene[17]. Un nou raid al lui Baian a ajuns de această dată în Tracia, la Tzurulon, foarte aproape de Marea de Marmara. Împăratul Mauricius s-a hotărît atunci să retragă efective mai consistente de pe frontul asiatic, unde între timp războiul îi era favorabil, și le-a încredințat unui general abil, Priscus, care a reușit, în cîteva campanii victorioase, să respingă

hoardele, să le provoace o gravă înfrîngere pe malurile Tisei și să restabilească frontiera Dunării, prin tratatul ce a trebuit să fie acceptat de han în 601[18].

Dar Imperiul nu scăpase de pericolul extern decît pentru a cădea pradă frămîntărilor interne. Sfîrșitul sîngeros al lui Mauricius și tirania lui Phocas, războiul civil dezlănțuit de răzvrătiți, complicat din nou prin conflictul între ortodocși și monofiziți, avea să atragă în mod fatal pericolul invaziei, așa cum este atras fierul de magnet. Războiul persan a reînceput și Heraclius, venind în grabă din Africa la Constantinopol, a trebuit să înfrunte cu toate forțele sale armatele lui Chosroes II, care, după ce au cucerit Siria și Locurile Sfinte, pătrundeau mult în interiorul Asiei Mici. Împăratul, atacat de avari în Tracia, a fost pe punctul de a cădea într-o cursă întinsă perfid de han: el a trebuit să facă unele concesii nomazilor care invadaseră din nou Peninsula Balcanică, pentru a putea să-și concentreze armatele împotriva perșilor. În acel moment, bastionul pontic răsăritean, menținut cu atîtea sacrificii de Iustinian și Mauricius, s-a dovedit de o importanță capitală: el i-a permis lui Heraclius să întreprindă marea mișcare de încercuire, care, prin Armenia, cu sprijinul popoarelor caucaziene, l-a adus în spațiul dușmanului și l-a obligat pe acesta din urmă să evacueze provinciile cucerite. Nu fără să expună capitala la cel mai mare pericol, în 626 Constantinopolul a fost asediat: dinspre Asia de către persani, dinspre Europa de către avari, veniți în grabă să-și primească partea de pradă. Dar „orașul păzit de Dumnezeu" a rezistat, iar flota bizantină a scufundat încă o dată vasele dușmane; persanii și avarii au fost nevoiți în cele din urmă să ridice asediul. Retragerea avarilor, după eșecul din fața Constantinopolului, marchează în același timp declinul puterii lor; ei nu aveau să se mențină pînă la sfîrșitul secolului al VII-lea decît în Cîmpia Pannonică, unde obiectele găsite în mormintele acelei perioade păstrează amprenta artei stepelor, care leagă „cultura Keszthely" de stilul Minusinsk din Siberia Răsăriteană[19]. Dar ei pierduseră imperiul marii stepe pontice; alte puteri le iau acolo locul, care vor pune, la rîndul lor, aceleași probleme politicii Bizanțului.

Toate aceste peregrinări ale călăreților nomazi, din care este compusă istoria bazinului Mării Negre în secolul al VI-lea și al VII-lea, nu ar fi constituit totuși decît niște mișcări de suprafață, comparabile cu fluxul și refluxul ce alternează regulat, dacă nu ar fi oferit ocazia desăvîrșirii unui fenomen de o cu totul altă anvergură și mai ales de o cu totul altă durată: infiltrarea slavilor în centrul și sud-estul Europei, care îi situează de acum înainte ca un factor permanent în configurația etnică și politică a chestiunii Orientului[20].

S-a scos deja în evidență raportul strîns pe care destinul pare că a vrut să-l stabilească între invaziile germanice în Occident și înaintarea slavă în spatele liniei lor de cucerire. În timp ce popoarele germanice părăsesc stepele răsăritene, pe care puseseră stăpînire în primele secole ale erei creștine, și se răspîndesc în Occident, unde regii lor își împart Gallia, Peninsula Iberică, Italia și chiar Africa de Nord, la rîndul lor slavii se pun în mișcare pe urmele acestora și se extind în Europa Centrală pînă la Alpi, pe de o parte, și pînă la Elba și la Saale, pe de altă parte. În Balcani ei pătrund adînc pînă în Peloponez, pînă la Thessalonik și la marginea Constantinopolului. Aceste populații nu și-au schimbat așezările din proprie inițiativă. Le lipsea unitatea politică și conducătorul; încă Procopius notează modul lor de existență „democratică", în sensul pe care acest cuvînt îl putea avea în lexicul bizantin: cel al unei dispersări a puterii între triburi numeroase, fiecare mîndru de independența sa. Slavilor le-a trebuit întotdeauna un stăpîn străin, pentru a întemeia un stat și o dinastie: a fost cazul lui Samo,

„negustorul franc", ce a ştiut să se impună grupului occidental, cel al bulgarilor turanici în Balcani, sau al apelului la varegi, prin care se începea multă vreme istoria oficială a Rusiei. În împrejurarea evocată, această misiune a fost îndeplinită de avari, care au antrenat în urma lor vîltoarea emigraţiei slave dincolo de Dunăre, unde ajunseseră încă înaintea lor.

Este ceea ce rezultă într-adevăr dintr-una din cele mai vechi relatări precise asupra stabilirii slavilor, care indică în acelaşi timp data şi întinderea stăpînirii lor din ţinuturile riverane ale Mării Negre. Se cunosc tezele care s-au înfruntat în lucrările istoricilor şi filologilor în ultimii două sute de ani. Una, pornind de la marea mişcare de renaştere slavă din secolele XVIII şi XIX, voia cu orice preţ să dovedească autohtonia acestor popoare, peste tot unde se instalaseră. Deoarece izvoarele antichităţii clasice nu le furnizau deloc mărturii, aceşti autori găseau că este mai practic să considere ca slave toate popoarele din Europa Orientală care nu erau greci sau romani: tracii, illirii, dacii, sciţii treceau în ochii lor drept primii reprezentanţi ai slavismului. Acolo unde textele autentice nu erau suficiente pentru argumentare, ei invocau altele apocrife, precum celebra scrisoare adresată lui Alexandru cel Mare în Egipt de către căpeteniile contingentelor slave din armata sa!

Cealaltă, reprezentînd mai curînd tendinţa istoricilor germani, respecta riguros relatările sau documentele care menţionau prezenţa slavilor, fără a admite o altă interpretare sau ipoteză. Este, de altfel, atitudinea adoptată de slaviştii moderni, care completează aceste informaţii prea succinte prin deducţiile lingvisticii şi ale toponimiei. Întrucît nu dorim să dezvoltăm mai mult problema originii slavilor şi a locuirii lor primitive, ne vom mulţumi să reamintim o discuţie mai recentă, ce priveşte în mod particular sosirea lor pe ţărmurile Mării Negre. Relatarea la care facem aluzie este cea a lui Iordanes, istoricul goţilor, ce îşi scrie *Getica* pe la 550, fără să se poată preciza totuşi tot ce a împrumutat din istoria, astăzi pierdută, a lui Cassiodorus, şi ceea ce a putut adăuga informaţiilor culese de el însuşi[21].

Un studiu apărut puţin timp înainte de ultimul război, datorat D-lui J. Bromberg, erudit originar din Basarabia, dar stabilit de mult timp în America, a atras din nou atenţia asupra acestei mărturii[22]. El a încercat să demonstreze că toponimia gurilor Dunării este în întregime de origine slavă[23] şi că această regiune, după Iordanes şi Procopius, constituie primul habitat istoric al triburilor slave, înainte de invadarea Peninsulei Balcanice. În capitolul VII al cărţii *Despre construcţii*, Procopius dezvoltă ideea despre efortul făcut de Iustinian pentru a ridica cetăţile romane în Dobrogea, atît la Ulmetum, cît şi în triunghiul nordic Ibida-Aegyssus-Halmyris, în scopul de a elibera ţinutul de prezenţa „slavilor barbari" (Βαρβάρων δὲ Σκλαβηνῶν)[24] ce aveau să ocupe şi celălalt mal al Dunării.

Textul *Geticii* lui Iordanes este bine cunoscut şi a fost comentat de mai multe ori; D-nul Ferdinand Lot i-a dat următoarea traducere: „Dacia este apărată de nişte munţi ridicaţi în formă de coroană. Pe povîrnişul stîng, orientat spre miazănoapte, este răspîndit de la izvorul Vistulei, pe o întindere nemărginită, neamul numeros al veneţilor. Cu toate că numele lor li se schimbă după triburi şi localităţi, se numesc mai cu seamă *Sclaveni* şi *Antes*. Cei dintîi locuiesc de la cetatea *Novietunum* şi lacul *Mursianus* pînă la Nistru, iar la nord pînă la Vistula (*Viscla*); mlaştini şi păduri le ţin loc de oraşe. Anţii, cei mai puternici dintre toţi, se întind de la Nistru la Nipru, acolo unde înaintează Marea Pontului"[25]. „*Civitas Novietunum*, adaugă el, este *Noviodunum*, veche cetate gallică, identificată la Isaktcha (*Isaccea*)

la vărsarea Dunării, între Galați și Ismail. Lacul Mursa desemnează poate mlaștinile de la confluența Savei cu Dunărea[26]. Slavii s-au revărsat deci în această epocă asupra Europei Centrale, pînă în Ungaria actuală."[27] Această interpretare este, de altfel, aceeași cu cea a lui Niederle, din al său *Manual al antichității slave*[28]. Ea se împotmolește totuși de faptul că Isaccea sau Novietunum este foarte departe de confluența Savei cu Dunărea.

De aici ipoteza, formulată încă de Fessler în 1815 și reluată de Chalupka în 1870[29], care încearcă să identifice acest oraș cu nume gallic (același fapt ca pentru Noyon) cu un alt municipiu roman, *Neviodunum* din Pannonia Superioară, pe care Ptolemeu îl numește Νουϊόδουνον, ce poate fi situat aproape de Gurkfeld, în Carniolia Inferioară. Pe de altă parte, Šafařik – și aproape un secol după el, Kulakovsky –, adept al identității Noviodunum – Isaccea, s-a gîndit la lacul Halmyris sau Razelm, situat la cîteva mile la sud de acest din urmă oraș și de Delta dunăreană ori la un alt lac, din Basarabia Meridională. L. Hauptmann a încercat să arate apoi că același lac Mursa, al cărui nume figurează în unele manuscrise cu varianta *Musianus*, ar ascunde „vărsarea mlăștinoasă a unui afluent din dreapta Siretului Inferior, *Museus*, astăzi Buzău"[30]. După el, toată această descriere geografică din *Getica* ar fi extrasă din lucrarea pierdută a lui Cassiodorus, care reproduce la rîndul său datele din geografia lui Ptolemeu despre frontierele Sciției, ale Daciei și ale Moesiei. D-nul Bromberg se alătură opiniei lui Šafařik și afirmă că „această Ozolimna, numită Halmyris de Plinius și în cîteva alte izvoare, este identică cu *lacus Mursianus* a lui Iordanes și, de asemenea, cu lacul modern Razelm, de la sudul Deltei dunărene"[31]. Se observă imediat concluzia care poate fi trasă din această identificare: popoarele slave, masate între Isaccea și lacul Razelm, în nordul Dobrogei și în Basarabia Meridională pînă la Nistru, ar fi găsit în acest ținut nu prea întins, plin de lacuri și de mlaștini, adevăratul lor „leagăn istoric", ceva asemănător cu Latium-ul pentru romani. Este, de altfel, concluzia care îl interesează în mod deosebit pe D-nul Bromberg.

Dar lui îi fusese deja opusă, ca general admisă, opinia că acest faimos lac se află la vărsarea Dravei. Ni se pare într-adevăr că trebuie să ne întoarcem la ideea lui Fessler și a lui Chalupka și să plasăm *civitas Novietunensis* la Neviodunum în Carniolia, mai curînd decît la Noviodunum în Dobrogea. Ordinea însăși a descrierii lui Iordanes ne apare mai logică: ea începe cu limitele vestice ale răspîndirii popoarelor slave – și nu este greu de dovedit că la sfîrșitul secolului al VI-lea triburile lor urcaseră pe văile Savei și Dravei pînă spre marginile Istriei[32] –, ca să se oprească la limitele răsăritene, care sînt cele ale anților. Or, aceștia din urmă au fost identificați de D-nul Vernadsky, în mod foarte verosimil, cu așa-numiții *An-Tsai* din analele chineze din secolul al II-lea, care nu sînt alții decît *Asioi* sau *alanii* din textele clasice. Este posibil să fie vorba de triburile slave conduse de o aristocrație iraniană a acestui popor sarmatic, așa cum vor fi mai tîrziu slavii din Balcani de către bulgari sau cei din cîmpiile ruse de către varegi* [33]. De altfel, cronica lui Mihail Sirianul, care folosește evident izvoare mai vechi, menționează în mod special că, la sfîrșitul secolului al VI-lea, „romanii au fost atacați din nou de popoarele blestemaților barbari cu părul despletit, numiți avari, care au înaintat dinspre Răsărit, și de poporul apusean al slavonilor și de alții numiți longobarzi. Aceștia erau sub stăpînirea chaganului, regele avarilor"[34].

* Această interpretare ar explica mai bine aluzia lui Procopius la „popoarele nenumărate" (ἄμετρα) ale anților.

Rezultă din toate acestea că pare mai plauzibil că în 550 slavii se întindeau din Carniolia și de la confluența Savei cu Dunărea pînă la Nistru și la Vistula. Între Nipru și Nistru ei erau fără îndoială supuși alanilor, popor războinic, a căror prietenie încerca să o cîștige Iustinian distribuindu-le subsidii și reconstruind, cu ajutorul lor, cetatea „Turnului" (*Turris*), în care s-ar putea vedea o deformare a numelui Tyras, orașul antic de la vărsarea Nistrului.

Departe de noi ideea de a nega că triburile slave ar fi putut ocupa în acea epocă regiunea Deltei și Basarabia Meridională. Toponimia medievală a Deltei dunărene și a Dobrogei Septentrionale cuprinde multe nume slave, din care unele traduc fidel toponimele antice grecești sau latine. Satul *Camena* (cuvînt slav desemnînd piatra) este situat pe locul unei *Petra* atestată de o inscripție romană[35]; *Vîlcov*, la vărsarea brațului Chilia, corespunde exact lui *Lykostomo*, „gura lupului"[36]; *Ozolimna* pare să fie traducerea lui *Halmyris*, pentru că *sol*, în limbile slave, reprezintă echivalentul grecescului ἅλς, sare[37]. Dar este vorba de extremitatea răsăriteană a unui teritoriu cu mult mai întins, cel al „poporului vestic" al slavilor – cuprinzînd încă la mijlocul secolului al VI-lea toată fosta Dacie și Pannonia – și nu de spațiul restrîns, cuprins între Razelm și limanul Nistrului, unde se presupune că se plasează „leagănul" sau vatra primitivă a acestor triburi numeroase și prolifice. Această din urmă regiune nu a fost, pentru slavii din secolul al VI-lea, altceva decît ceea ce a fost pentru goții și hunii, care i-au precedat, sau pentru avarii și bulgarii, care le vor urma: o răscruce și o etapă în înaintarea lor spre sud și spre vest[38].

Ceea ce reiese cu și mai multă claritate din textele menționate și din discuțiile provocate de ele este nu numai poziția geografică a slavilor în momentul în care avarii se pun în mișcare, ci supunerea lor față de aceștia din urmă și raportul dintre expedițiile hanilor nomazi în Germania și în provinciile balcanice ale Imperiului de Răsărit și stabilirea triburilor slave în mase compacte dincolo de linia de demarcație trasată de Iordanes înainte de invazia avarilor. Slavii îi însoțiseră pe huni în expedițiile lor la sudul Dunării, dar acestea nu erau decît preludiul marii mișcări de migrație și de populare de la sfîrșitul secolului al VI-lea, perioadă cînd ei erau supuși „chaganului, regele avarilor". Chiar această supunere luminează, de asemenea, un alt aspect al stabilirii slavilor, care a făcut obiectul unor discuții recente printre istoricii români. Există un consens general că termenii care desemnează în românește o noțiune privind cîrmuirea sau ierarhia în domeniul *ecleziastic sînt de origine slavă*. Această influență a fost atribuită unui fel de „superstrat", provenind de la o clasă dominantă ce și-a impus supremația asupra populației din țările române și a determinat-o să adopte o parte din vocabularul ei. Însuși numele de „rumân", forma veche a numelui național actual, are un sens social de inferioritate[39]. El înseamnă, în primele documente redactate în românește, șerb legat de pămînt; există, prin urmare, într-adevăr un sens de supunere care evocă, dintr-o epocă mai îndepărtată, amintirea unei stăpîniri străine*. Pe de altă parte, un mare număr de prenume de boieri, care figurează în primele documente, redactate în slavonă, ale cancelariilor muntene și moldovene, sînt, de asemenea, de origine slavă. Trebuie evident să ținem seama de modă, dar faptul de a adopta aceste prenume marchează în orice caz o superioritate a elementului slav, cel puțin într-o anumită perioadă.

* Nu este singurul exemplu pentru o evoluție de acest fel: locuitorul din *villa* romană, *villanus*, a devenit „le vilain" (sătean) în evul mediu. În italiană, *schiavo* a însemnat mult timp „sclav" și „slav", majoritatea sclavilor fiind de această origine.

S-a observat însă în același timp că acești termeni referitori la o cîrmuire, împrumutați de români de la slavi, nu desemnează decît puteri locale: *cneazul*, care în Rusia este un principe domnind asupra unui vast teritoriu, în țările române este în general mai-marele unui sat și sfîrșește prin a desemna categoria micilor proprietari liberi, iar *voievodul* însuși nu este la început decît stăpînul unei văi sau al unui ținut de munte. *Domn* și *împărat*, care au altă valoare, sînt de origine latină: singurul „împărat" legitim a rămas cel de la Constantinopol, bazileul creștin al Bizanțului, iar mai tîrziu, sultanul. Totul contribuie la a demonstra că în perioada în care ocupau țările române și formau, fără îndoială, clasa lor dominantă, slavii nu erau adevărații cuceritori, ci subordonații și auxiliarii celor ce nu puteau fi decît nomazii din stepă: hunii sau, în secolul al VI-lea, avarii. Fără îndoială, se cuvine să nu exagerăm. Nu înțelegem să adoptăm teza unui autor ungar, care susține că avarii, cu instinctul lor de dominație și obiceiurile lor de poligamie, ar fi influențat profund dezvoltarea etnică a triburilor slave în mijlocul cărora se instalaseră. Este greu de crezut că aceste promiscuități inerente trecerii armatelor puteau fi ridicate la rangul de sistem. Dar faptul că titlul de *boier*, care desemnează pe nobil în bulgară și rusă, este un cuvînt de origine turcică, tinde a dovedi că șefii slavi nu conduceau în numele lor propriu, ci erau agenții de execuție ai unei puteri superioare, cea a hanului turco-mongol[40]. Sub această formă slavii și-au făcut prima apariție în bazinul Mării Negre; ei nu au făcut, de altfel, în acea vreme, decît să străbată litoralul pontic, întrucît ei vizau alte obiective. Stepa rămînea în puterea nomazilor, litoralul și marea sub controlul marinei Bizanțului.

Slăbirea avarilor avea să redea independența unuia dintre popoarele turce care le recunoscuse pentru un moment supremația: cel al bulgarilor. Sub hanul lor Kubrat, aceștia, instalați fiind între Kuban și Marea de Azov, au revendicat la rîndul lor hegemonia, influențați – pretind *Actele Sf. Dumitru* – de captivii creștini ce fuseseră aduși din Balcani. Avarii au reușit la început să înăbușe această revoltă a aliaților lor, dar au trebuit totuși să-i lase să înainteze la nordul Mării Negre, pînă la gurile Dunării, și să se instaleze în Basarabia de Miazăzi, de unde amenințau Dobrogea vecină[41].

Se știe cum împăratul Constantin IV, conștient de acest nou pericol, a vrut să-l prevină întreprinzînd la gurile Dunării o expediție combinată a armatei și a flotei; ea a eșuat în fața tacticii tradiționale a nomazilor și a grăbit invazia: în 679 hanul Asparuh trece Dunărea și se stabilește în Moesia și în Scythia Minor[42].

Această din urmă provincie era în mare parte părăsită. Marele val de piatră, ducînd de la Dunăre la mare, ridicat fără îndoială sub Anastasius[43], în același timp cu „zidul lung" ce apără Constantinopolul, nu mai stăvilea incursiunile din cauza lipsei de efective suficiente ca să ocupe *castella* cu care era prevăzut. „Peste tot unde s-au făcut săpături în Dobrogea, scrie în legătură cu aceasta R. Vulpe, s-au găsit urme care indică o părăsire bruscă și violentă a acestui teritoriu la sfîrșitul secolului al VI-lea. Marea devastare avară din 587 trebuie să fi fost momentul hotărîtor al acestei agonii dramatice. Rezistența populației locale și a garnizoanelor imperiale a fost tenace pînă în ultimul moment. La *Tropaeum* s-au reperat vestigiile unei bătălii cumplite, purtate în ultima zi de existență a acestui oraș: numeroase cranii de bărbați purtînd urme de lovituri mortale, oseminte de animale, fragmente de arme ruginite etc. La *Ulmetum*, situat în partea nordică a provinciei, derulările tragice ale bătăliei au fost și mai

34. Scene din războiul bizantino-bulgar purtat de împăratul Nikephoros I împotriva hanului bulgar Krum, redate pe miniaturile cronicii lui Manasses din secolul al XIV-lea, păstrată în Biblioteca Vaticanului (nr. 50, fol. 145).

a

b

35. Scene din războiul bizantino-bulgar purtat de împăratul Leon V Armeanul împotriva hanului bulgar Krum, redate pe miniaturile cronicii lui Manasses din secolul al XIV-lea, păstrată în Biblioteca Vaticanului (nr. 53 și 54, fol. 147 și 148v).

numeroase. Cetatea a căzut de cel puțin trei ori în mîinile barbarilor și tot de atîtea ori a fost arsă, înainte de a fi definitiv părăsită de locuitorii săi; este ceea ce rezultă din cele trei straturi cu cărbune și cu resturi calcinate, care au fost găsite la mici intervale unul de altul printre ruinele cetății, în special, lîngă ziduri, în turnuri și la porți. În exterior zidurile prezintă peste tot urme de pietre calcinate. Una din porți a fost îngustată, iar alta astupată complet, pentru a îngreuia accesul năvălitorilor. De asemenea, sînt vizibile urme impresionante de incendiu pe zidurile celorlalte cetăți, cum sînt *Callatis* și *Histria*. Indicii evidente pentru o părăsire bruscă ne sînt oferite și de bisericile creștine neterminate, cum este cazul celor de la *Callatis* și de la *Tropaeum*."[44] Invazia bulgară desăvîrșește opera de distrugere; slavii se stabiliseră deja acolo. După cum scrie același autor, „istoria veche a Dobrogei se termină în momentul cînd slavii și bulgarii se stabilesc la sudul Dunării, primii alcătuind elementul etnic, ceilalți preluînd rolul politic"[45]. Într-adevăr, contrar celor susținute de istoricul bulgar Zlatarski, noii stăpînitori de neam turcic, pentru care a devenit uzual numele de „proto-bulgari", și-au impus dominația asupra slavilor, fără să accepte nici o obligație decurgînd dintr-un tratat de alianță sau dintr-o federație. Poate că vor fi lăsat o oarecare autonomie anumitor triburi aflate la adăpostul munților, dar nu există nici o certitudine în legătură cu aceasta. Hanul bulgar era probabil tot atît de temut și pretențios ca și cel al avarilor: basorelieful rupestru al „călărețului de la Madara", cu înfățișare sasanidă, a rămas drept un simbol al acestei autorități[46].

Faptul cel mai important și mai plin de consecințe a fost fără îndoială recunoașterea acestei noi stări de lucruri de către Imperiul bizantin. Frontiera de pe Dunăre, ce fusese atît de mult timp cea a Romei, a fost împinsă la defileele Balcanilor, părăsind „Slavinia" și „Bulgaria", care tocmai se constituiseră la sudul fluviului. Concomitent cu apărarea sa dunăreană, Bizanțul abandona, de asemenea, un important sector al litoralului pontic. Dar el își menținea pozițiile de cealaltă parte a mării, în Crimeea. Chersonul era în continuare o fortăreață și totodată un loc de exil: acolo și-a sfîrșit zilele papa Martin, iar „împăratul cu nasul tăiat", Iustinian al II-lea, și-a petrecut cîțiva ani acolo, înainte de a-și recuceri tronul cu sprijinul hanului bulgar Terbel, pe care avea să-l onoreze cu titlul de Cezar, asociindu-l aclamațiilor imperiale.

Evenimentele din această epocă reflectă anumite aspecte din viața economică și organizarea administrativă a Chersonului și a teritoriului său. Papa se plînge cu amărăciune, din locul său de exil, de lipsă de pîine, ceea ce indică destul de clar un moment de criză în aprovizionarea și traficul Crimeei. Se remarcă, pe de altă parte, după fuga lui Iustinian al II-lea – în eforturile făcute de acest împărat pentru a se răzbuna pe chersonieni, pe care îi acuza că l-ar fi trădat, și pentru a relua cetatea lor răsculată –, o tendință de autonomie a acestei foste colonii elenice, al cărei „protopolit" sau primar, Zoil, juca un rol important în această rezistență; ea se sprijinea pe puterea chazară, despre care vom vorbi mai tîrziu. Dar aclamînd împotriva lui Iustinian al II-lea pe rivalul său Bardanes sau Phillipicos, ce avea să-i urmeze la tronul Bizanțului, Chersonul și teritoriul său se alipeau din nou la trupul Imperiului[47].

Astfel, Bizanțul își păstra pozițiile esențiale din bazinul Mării Negre: Strîmtorile și cetățile din Crimeea. Lungile războaie, pe care a trebuit să le susțină sub Isaurienii iconoclaști și sub succesorii lor contra arabilor și a bulgarilor, nu aveau să schimbe această situație. Dar la cele două extremități ale litoralului pontic poziția sa era amenințată. În Balcani, hanatul bulgar, devenit în mijlocul secolului

al IX-lea un imperiu creștin, era un adversar periculos și va rămîne așa pînă la războaiele victorioase ale lui Tzimiskes și ale Bulgaroctonului. În Armenia și în Caucaz, ofensiva musulmană, care supusese Persia și Asia Centrală, constituia pe de altă parte un permanent motiv de neliniște. Lupta contra Islamului avea să fie chiar mai periculoasă decît duelul multisecular dintre Persia și Roma, a cărei moștenire o revendica Bizanțul. Poziția Imperiului bizantin în Marea Neagră ar fi fost fără îndoială pierdută dacă el n-ar fi găsit un element de echilibru și chiar un aliat în noua putere, care în secolul al VII-lea înlocuia imperiile avarilor și bulgarilor în stepele din Rusia Meridională: cea a chazarilor.

Bibliografie sumară: CHARLES DIEHL, *Justinien et la civilisation byzantine au VIe siècle*, Paris, 1901; R. GROUSSET, *L'empire du Levant. Histoire de la question d'Orient*, Paris, 1946; G. OSTROGORSKY, *Geschichte des byzantinischen Staates*, München, 1940; R. GROUSSET, *L'empire des steppes. Attila, Gengis-Khan, Tamerlan*, Paris, 1939; R. VULPE, *Histoire ancienne de la Dobroudja*, București, 1938; N. FETTICH, *Das Kunstgewerbe der Awarenzeit in Ungarn* (*Archaeologia Hungarica*, I), Budapesta, 1926; A. ALFÖLDI, *Zur historischen Bestimmung der Awarenfunde*, în *Eurasia Septentrionalis Antiqua*, IX, 1934. Cu titlul de curiozitate: FR. KASZONYI, *Rassenverwandschaft der Donauvölker*, 1931; F. LOT, *Les invasions barbares*, I, Paris, 1937; L. HAUPTMANN, *Les rapports des Byzantins avec les Slaves et les Avars pendant la seconde moitié du VIe siècle*, în *Byzantion*, IV, 1927-1928; L. NIEDERLE, *Manuel de l'Antiquité slave*, I, Paris, 1923; G. VERNADSKY, *Goten und Anten in Südrussland*, în *Südost-Forschungen*, III, 1938, 2; J. BROMBERG, *Toponymical and historical miscellanies on medieval Dobrudja, Bessarabia and Moldo-Wallachia*, în *Byzantion*, XII, 1937 și XIII, 1938; G.I. BRĂTIANU, *Une énigme et un miracle historique: le peuple roumain*, ed. a 2-a, București, 1942; IDEM, *Vicina*, II, în *RHSEE*, XIX, 1942, 1.

Note

1. G. Vernadsky, *Flavius Ardabur Aspar*, în *Südost-Forschungen*, VI, 1941, p. 38 și urm.; G. Ostrogorsky, *Geschichte des byzantinischen Staates*, ed. a 3-a, München, 1963, p. 51-53 și 57; R. Vulpe, I. Barnea, *Din istoria Dobrogei*, II, *Romanii la Dunărea de Jos*, București, 1968, p. 408-409 și 412-414 (I. Barnea).
2. Ch. Diehl, *Justinien et la civilisation byzantine au VIe siècle*, Paris, 1901, p. 208-217 și 240. În legătură cu demersurile politice ale lui Iustinian, cf. mai recent B. Rubin, *Das Zeitalter Iustinians*, I, Berlin, 1960; II, Berlin-New York, 1995; *L'imperatore Giustiniano. Storia e mito*, ed. G.G. Archi, Milano, 1978; J. Moorhead, *Justinian*, Londra-New York, 1994; C. Capizzi, *Giustiniano I tra politica e religione*, Soveria Mannelli-Messina, 1994; J.A.S. Evans, *The Age of Justinian. The circumstances of imperial power*, Londra-New York, 1996.
3. R. Vulpe, *Histoire ancienne de la Dobroudja*, în *La Dobroudja*, București, 1938, p. 328-330.
4. *Ibidem*, p. 331.
5. *Ibidem*, p. 331-340; R. Vulpe, I. Barnea, *op.cit.*, p. 420-427 (I. Barnea).
6. R. Vulpe, *op.cit.*, p. 340-346; Gh. Ștefan și I. Barnea, în *Istoria României*, I, București, 1960, p. 612-613; R. Vulpe, I. Barnea, *op.cit.*, p. 456 și urm. (I. Barnea); A. Rădulescu, I. Bitoleanu, *Istoria românilor dintre Dunăre și Mare. Dobrogea*, București, 1979, p. 142 și urm.

7. Problema localizării cetății Daphne rămîne nelămurită atît timp cît nu va fi identificată pe cale arheologică. Majoritatea specialiștilor consideră că se învecina cu Transmarisca (Turtucaia), prin urmare ar fi, așa cum crede și Gh.I. Brătianu, în apropiere de punctul de vărsare a Argeșului în Dunăre, deci aproape de Oltenița. Cf. D. Tudor, în *Istoria României*, I, 1960, p. 656; idem, *Oltenia romană*, ed. a 4-a, București, 1978, p. 450-451. O altă propunere pentru localizarea enigmaticei cetăți la P. Diaconu, *În căutarea Daphnei*, în *Pontica*, IV, 1971, p. 311-318.
8. Modul dubitativ de a desemna Celeiul (Sucidava) drept cap de pod nord-dunărean nu își are sensul. În această așezare cu caracter militar săpăturile arheologice, întreprinse atît înainte cît și după cel de-al doilea război mondial, au scos la iveală consistente urme de locuire datate în secolele III-IV. Potrivit observațiilor arheologice, la Sucidava s-au ridicat puternice fortificații în epoca aureliană, constantiniană și iustiniană. Pentru a înlesni legăturile cu regiunile din stînga Dunării, Constantin cel Mare a construit la Sucidava un pod de lemn, din care s-a reușit să se identifice urmele picioarelor de susținere a portalului. Bazilica creștină la care se referă Gheorghe Brătianu – construită din piatră alternînd cu cărămidă, avînd dimensiunile de 20,90×10,20 m – a fost descoperită cu ocazia săpăturilor întreprinse în 1946-1947. Cf. D. Tudor, *Prima basilică creștină descoperită în Dacia Traiană*, Iași, 1948; idem, *Sucidava*, Craiova, 1974, p. 138-146; idem, *Oltenia romană*, p. 416-448 și 459-466.
9. R. Vulpe, *op.cit.*, p. 346-351; R. Vulpe, I. Barnea, *op.cit.*, p. 461-464 (I. Barnea).
10. G. Ostrogorsky, *op.cit.*, p. 57-66; D.A. Zakythinos, *Byzantinische Geschichte, 324-1071*, Viena-Köln-Graz, 1979, p. 37 și urm.; D.G. Teodor, *Origines et voies de pénétration des Slaves au sud du Bas-Danube (VIe-VIIe siècles)*, în *Villes et peuplement dans l'Illyricum protobyzantin*, Roma, 1984, p. 63-84; B. Ferjančić, *Invasions et installation des Slaves dans les Balkans*, în *ibidem*, p. 85-108.
11. Citatul este din J. Marquart, *Osteuropäische und ostasiatische Streifzüge*, Leipzig, 1903. În *CMN*, p. 199, Brătianu face următorul comentariu pe marginea aprecierilor orientalistului german: „Observația este în bună parte îndreptățită. De n-ar fi fost aceste dezastre, care au început în timpul lui Iustinian și au continuat în epoca următoare, cine știe ce destin ar fi avut Peninsula Balcanică. E probabil că nu s-ar fi introdus în ea acest corp străin al neamurilor slave, care încep acum să pătrundă tot mai mult, și evoluția ei ar fi continuat a se dezvolta sub imperiul celor două culturi, romanică în nord, elenică în sud, care își împărțeau viața peninsulei. În modul acesta s-ar fi produs probabil cu totul altă evoluție națională și demografică".
12. Liu Mau-Tsai, *Die chinesischen Nachrichten zur Geschichte der Ost-Türken (T'u-küe)*, I, *Texte*, Wiesbaden, 1958.
13. Pentru „drumul mătăsii", cf. A. Herrmann, *Die alten Seidenstrassen zwischen China und Syrien*, I, Berlin, 1910 (reimprimat San Francisco, 1977); S. Hedin, *Die Seidenstrasse*, ed. a 10-a, Leipzig, 1942; J. Myrdad, *Die Seiden Strasse*, Wiesbaden, 1981; *Kunst und Kultur entlang der Seidenstrasse*, ed. H.G. Franz, Graz, 1986; P. Hopkirk, *Die Seidenstrasse. Auf der Suche nach verlorenen Schätzen in Chinesisch-Zentralasien*, München, 1986; H.-J. Klimkeit, *Die Seidenstrasse. Handelsweg und Kulturbrücke zwischen Morgen- und Abendland*, Köln, 1988; H.W. Haussig, *Die Geschichte Zentralasiens und der Seidenstrasse in islamischer Zeit*, Darmstadt, 1988; idem, *Archäologie und Kunst der Seidenstrasse*, Darmstadt, 1992.
14. R. Grousset, *L'empire des steppes. Attila, Gengis-Khan, Tamerlan*, Paris, 1939, p. 204 și 228-230. Pentru triburile juan-juan, cf. A. Kollautz și H. Miyakawa, *Geschichte und Kultur eines völkerwanderungszeitlichen Nomadenvolkes. Die Jou-Jan der Mongolei und die Awaren in Mitteleuropa*, I, Klagenfurt, 1970. Pentru heftaliți, cf. F. Altheim, *Geschichte der Hunnen*, II, ed. a 2-a, Berlin, 1969, p. 255-290. Succinte considerații și referințe bibliografice privind pe juan-juan și heftaliți la D. Sinor, *Introduction à l'étude de l'Eurasie Centrale*, Wiesbaden, 1963, p. 231-233.
15. „La slavi cuvîntul «obry» înseamnă «uriași». Acești «uriași» pentru popoarele Europei nu erau însă decît niște «fugari» pentru Asia!" (*CMN*, p. 220).
16. Gh.I. Brătianu, *„Bulgaria de dincolo de Dunăre" în izvoarele bizantine*, în *Omagiu lui Ioan Lupaș la împlinirea vîrstei de 60 de ani, august 1940*, București, 1943, p. 127-132.

17. Mai multe detalii în legătură cu această problemă întîlnim în *CMN*, p. 222-223: „Unii au susținut că se vede de aci o primă mărturie a limbii românești, în orice caz romanice, a locuitorilor de baștină! Alții au spus că nu este decît o nouă confirmare a termenilor de comandă, latinești, cari erau încă folosiți în armata Imperiului de Răsărit. Nu știu de ce, dar mă cuprinde îndoiala că foarte învățații autori cari au emis această din urmă părere își vor fi făcut în mod efectiv stagiul militar, pentru că nici pe vremea aceea nu cred să se fi comandat «Stînga'mprejur... frate!». Acest «fratre» este un termen prea familiar pentru a putea fi cuprins într-o formulă de comandă. Este foarte probabil că acest cuvînt aparține într-adevăr formei latinei vulgare care era răspîndită atunci. A spune că sunt cuvinte românești este desigur o exagerare. Dar ele aparțin probabil unuia și celui mai însemnat din substraturile peste care limba noastră s-a clădit".

Unele din aceste idei le găsim formulate de G.I. Brătianu încă în *Privilèges et franchises municipales dans l'empire byzantin*, Paris-București, 1936, p. 63-64; *Une énigme et un miracle historique: le peuple roumain*, București, 1937, p. 67-68.

Îndelung discutata expresie *torna, torna, fratre* (τόρνα, τόρνα, φράτρε) apare în *Cronografia* lui Theophanes Confessor, scrisă în începutul secolului al IX-lea (cf. *Fontes historiae Dacoromanae*, II, ed. H. Mihăescu, Gh. Ștefan, R. Hîncu, Vl. Iliescu, V.C. Popescu, București, 1970, p. 604-605). Pentru aceleași evenimente Theophylaktos Simokattes, a cărei cronică datează din secolul al VII-lea, a utilizat formula τόρνα, τόρνα (cf. *ibidem*, p. 538-539; Teofilact Simocata, *Istorie bizantină. Domnia împăratului Mauricius (582-602)*, ed. H. Mihăescu, București, 1985, p. 54). Pentru interpretarea acestor texte, cf. P.Ș. Năsturel, *Torna, torna, fratre. O problemă de istorie și de lingvistică*, în *SCIV*, VII, 1956, 1-2, p. 179-188; I. Glodariu, *În legătură cu «torna, torna, fratre»*, în *Acta Musei Napocensis*, I, 1964, p. 483-488; H. Mihăescu, *Torna, torna, fratre*, în *Byzantina*, 8, 1976, p. 23-35; E. Coșeriu, *Theophylactus, II, 15. Ein Beitrag zur Deutung von* τόρνα, τόρνα, φράτρε, în *Analele științifice ale Universității „Al.I. Cuza" din Iași*, SN, Secț. III, *e. Lingvistică*, XXVIII/XXIX, 1982/1988, p. 21-27.

18. Pentru avari și invaziile lor în Imperiul bizantin, cf. A. Kollautz, *Die Awaren. Schichtung in einer Nomadenherrschaft*, în *Saeculum*, V, 1954, p. 129-178; D. Csallány, *Archäeologische Denkmäler der Awarenzeit in Mitteleuropa*, Budapesta, 1956; G. Ostrogorsky, *op.cit.*, p. 77 și urm.; A.N. Stratos, *Byzantium in the Seventh Century*, I, *602-634*, Amsterdam, 1968, p. 28-32, 118-120, 145-150, 173-196, 315-337; K. Czeglédy, *Nomád népek vándorlása Napkelettöl Napnyugatig*, Budapesta, 1969; A. Kollautz și H. Miyakawa, *op.cit.*, I-II, 1970; A. Avenarius, *Die Awaren in Europa*, Amsterdam-Bratislava, 1974; *Glossar für frühmittelalterlichen Geschichte im östlichen Europa*, Serie A, *Lateinische Namen bis 900*, I, coord. J. Ferluga, M. Hellmann, F. Kämpfer, H. Ludat, K. Zernach, red. R. Ernst, D. Wojtecki, Wiesbaden, 1977, p. 187-257 și 403-407; W. Pohl, *Die Awaren. Ein Steppenvolk in Mitteleuropa, 567-822 n. Chr.*, München, 1988, p. 58 și urm.; H. Göckenjan, *Die Landnahme der Awaren aus historischer Sicht*, în *Ausgewählte Probleme europäischer Landnahmen des Früh- und Hochmittelalter*, I, ed. M. Müller-Wille și R. Schneider, Sigmaringen, 1993, p. 275-301.

19. „Cultura Keszthely" include antichitățile avare din Cîmpia Pannonică și regiunile învecinate, reprezentate îndeosebi prin necropole plane de înhumație. Analogiile sale cu descoperirile din Siberia sînt firești, dată fiind originea asiatică a avarilor. Denumirea a preluat-o de la localitatea Keszthely de la sudul lacului Balaton, unde V. Lipp a cercetat la sfîrșitul secolului trecut mai multe morminte avare, al căror număr a crescut foarte mult prin săpăturile ulterioare din alte localități din Ungaria, Slovacia, Serbia, Transilvania și Austria. Cf. J. Hampel, *Alterthümer des frühen Mittelalters in Ungarn*, II-III, Braunschweig, 1905; N. Fettich, *Das Kunstgewerbe der Awarenzeit in Ungarn* (*Archaeologia Hungarica*, I), Budapesta, 1926; Gy. László, *Études archéologiques sur l'histoire de la société des Avars* (*Archaeologia Hungarica*, S.N., XXXIV), Budapesta, 1955; D. Csallány, *op.cit.*; K. Horedt, *Contribuții la istoria Transilvaniei în secolele IV-XIII*, București, 1958, p. 61-108; *Les questions fondamentales du peuplement du bassin des Carpathes du VIIIe au Xe siècle*, ed. L. Gerevich, Budapesta, 1972.

20. W. Hensel, *Die Slawen im frühen Mittelalter*, Berlin, 1965; Z. Váňa, *Einführung in die Frühgeschichte der Slawen*, Neumünster, 1970; *Welt der Slawen. Geschichte, Gesselschaft,*

Kultur, coord. J. Herrmann, München, 1986; C. Goehrke, *Frühzeit des Ostslaventums*, Darmstadt, 1992; V.V. Sedov, *Славяне в раннем средневековье*, Moscova, 1995. O prospectare sintetică a contribuțiilor românești cu privire la migrația slavilor la Dunărea de Jos oferă F. Curta, *The changing image of the Early Slavs in the Romanian historiography and archaeological literature. A critical survey*, în *Südost-Forschungen*, 53, 1994, p. 225-310.

21. În legătură cu diferitele tendințe de prezentare a istoriei străvechi a slavilor, în *CMN* se fac cîteva interesante considerații, din care selectăm cîteva care nu au fost inserate în *MN*: „Bineînțeles însă, progresul științei istorice s-a făcut simțit și, în cursul secolului trecut, multe din aceste poziții [exagerate – n.n.] au fost părăsite și s-a revenit la o mai științifică și dreaptă interpretare a izvoarelor istorice [...]

Teoria moderată, reprezentată prin Niederle, admite că cercetarea trebuie așezată pe baza izvoarelor istorice, însă socotește că și anterior acestei vremi s-ar putea regăsi urme ale existenței slavilor în aceste regiuni, în special în regiunile din jurul Dunării. Și amintește cîteva nume, între altele, de pildă, și acela al rîului Cerna, care în limba slavă înseamnă «negru» și care s-ar regăsi în unele inscripțiuni din epoca romană sub forma Dierna sau Tsierna.

Desigur, la rigoare, se poate face o apropiere între această formă străveche și înțelesul rîului Cerna de mai tîrziu. Dar cazul este prea izolat pentru ca să putem întemeia pe el o construcțiune istorică serioasă. În definitiv, se poate foarte bine întîmpla să fie și o coincidență toponimică; nu este singurul caz. Iată un alt caz de care mi-am adus aminte: avem, de pildă, orașul Deva în județul Hunedoara; în cursul unei excursiuni făcute în timpul războiului civil din Spania am găsit o localitate din nordul Spaniei, unde avuseseră loc lupte și care se numea tot Deva! Nu mi-a venit în minte să fac o apropiere istorică sau filologică și să deduc de aci că același popor a stăpînit în același timp și în județul Hunedoara și în marginile de nord ale Spaniei! Asemenea coincidențe se pot ivi și aiurea. Toate aceste elemente însă sunt prea puțin doveditoare pentru a se putea întemeia pe ele o întreagă teorie istorică. Mai sigur este că în secolul VI avem mențiuni ale pătrunderii slavilor în aceste regiuni și vă spuneam că textul principal este acela al *Geticelor* lui Iordanes" (*CMN*, p. 202-204).

22. J. Bromberg, *Toponymical and historical miscellanies on medieval Dobrudja, Bessarabia and Moldo-Wallachia*, în *Byzantion*, XII, 1937, p. 151-180 și 459-475; XIII, 1938, p. 9-71. Începînd cu această frază cîteva paragrafe din volum sînt reproduse aproape identic din G.I. Brătianu, *Vicina*, II, *Nouvelles recherches sur l'histoire et la toponymie médiévales du littoral roumain de la mer Noire. Á propos des «Miscellanies» de M. J. Bromberg*, în *RHSEE*, XIX, 1942, 1, p. 167-171.
23. J. Bromberg, *op.cit.*, în *Byzantion*, XIII, 1938, p. 10 și urm. Cf. și nota 5 de la p. 167 din *Vicina*, II.
24. R. Vulpe, *op.cit.*, p. 328 și urm.
25. Traducerea franceză a textului lui Iordanes este reprodusă după F. Lot, *Les invasions barbares et le peuplement de l'Europe*, I, Paris, 1937, p. 216.
26. Mursa se află lîngă punctul de vărsare a Dravei în Dunăre și nu la confluența Savei cu Dunărea, unde se găsește Belgradul. Cf. F. Hild, în *Jahrbuch der Österreichischen Byzantinistik*, 22, 1973, p. 364.
27. F. Lot, *op.cit.*, p. 217.
28. L. Niederle, *Manuel de l'Antiquité slave*, I, *L'histoire*, Paris, 1923, p. 47.
29. L. Hauptmann, *Les rapports des Byzantins avec les Slaves et les Avars pendant la seconde moitié du VIe siècle*, în *Byzantion*, IV, 1927-1928, p. 139 și urm.
30. *Ibidem*, p. 141.
31. J. Bromberg, *op.cit.*, în *Byzantion*, XIII, 1938, p. 10.
32. L. Niederle, *op.cit.*, I, p. 79; L. Wopfner, *Beiträge zur Bevölkerungsgeschichte der österreichischen Länder*, în *Festschrift Dopsch*, Viena, 1938, p. 223 și urm.
33. Cf. pentru acest subiect studiile lui G. Vernadsky, *On the origins of the Antae*, în *Journal of the American Oriental Society*, 59, p. 96 și urm.; idem, *The Spali of Jordanes and the Spori of Procopius*, în *Byzantion*, XIII, 1938, p. 263-266; idem, *Goten und Anten in Südrussland*, în *Südost-Forschungen*, III, 1938, 2.

34. L. Hauptmann, *op.cit.*, p. 157. Cf. și J. Marquart, *op.cit.*, p. 482. Pasajul din Mihail Sirianul a fost ulterior tradus și de F. Altheim și R. Stiehl, *Michael der Syrer über das erste Auftreten der Bulgaren und Chazaren*, în *Byzantion*, XXVIII, 1958, p. 108-110.
35. T. Sauciuc-Săveanu, *O inscripție latină și alte obiecte antice și știri din satul roman Petra, Camena de azi, din județul Tulcea*, în *Analele Dobrogei*, XV, 1934, p. 93-112.
36. V. Bogrea, *„Mănăstirea Pavliceni" și altele*, în *Revista istorică*, XII, 1926, p. 8, nota 1.
37. Gr. Nandriș, *The earliest contacts between Slavs and Roumanians*, în *The Slavonic Review*, XVIII, 1939, p. 144.
38. Cu acest pasaj și această notă se încheie fragmentul reprodus cvasiidentic din *Vicina*, II, p. 167-171. În aceste paragrafe am păstrat în cea mai mare parte notele autorului.
39. Referitor la acest termen, într-o conferință ținută la Timișoara, la 27 iunie 1943, Gheorghe I. Brătianu aprecia că *„rumân*, rumânii care desigur la început vor fi fost acei descendenți din provincialii Romei, dar cu trecerea veacurilor au ajuns să însemne o clasă socială obidită, aceea a muncitorilor legați de pământ, după cum în Apus, *Villani*, locuitorii satelor, au ajuns *les vilains*, pe care îi înseamnă cu dispreț hrisoavele seniorilor medievali" (*Problema trecutului românesc*, București, 1943, p. 13). Cf. și idem, *Origines et formation de l'unité roumaine*, București, 1943, p. 81-82; idem, *Originile și formarea unității românești*, trad. M. Pavel, ed. I. Toderașcu, Iași, 1998, p. 61-62; idem, *Sfatul domnesc și adunarea stărilor în Principatele române*, Évry, 1977, p. 26-27.
40. În legătură cu această problemă, cf. și G.I. Brătianu, *Le problème de la continuité daco-roumaine. À propos des nouvelles remarques de M. Ferdinand Lot*, în *RHSEE*, XX, 1943, p. 67. Asupra ei există referiri ample și în *CMN*, p. 225-229: „În ultimul timp, unii dintre istoricii noștri, examinînd anumite forme sociale ale trecutului nostru, au găsit că neamul nostru în această perioadă foarte întunecată, în care izvoarele istorice nu ne pomenesc, a avut un rol cu totul subordonat, rolul unei populații supuse și că acest rol de populație supusă, peste care trec stăpînirile neamurilor stepei, se înseamnă prin înțelesul și accepțiunea însăși a numelui nostru național.

Știți că primele izvoare cari menționează numele de «rumân» dau acestui cuvînt un înțeles de servitute, în orice caz de iobăgie: este populația săracă, muncitoare, legată de pământ, obligată la anumite îndatoriri. Printre alții, dl. Giurescu a dezvoltat această teorie în primul volum al *Istoriei românilor* și a adăugat că aceasta se datorește în bună parte slavilor, că slavii la noi ar fi fost cuceritori și că elementele băștinașe care se aflau aci ar fi fost aduse în această stare de servitute, care s-ar dovedi prin acest înțeles al numelui național, înțeles destul de umil pentru acele vremuri, și care, cu trecerea timpului, a recăpătat un înțeles mai nobil, pentru a ajunge iarăși numele național în zilele noastre.

În sine ideea nu este de respins. Este într-adevăr destul de evident că numele acesta de *rumân* în izvoarele noastre corespunde cu un înțeles social oarecum inferior, de supușenie. Dar nu este singurul caz. În definitiv, dacă am căuta paralele, am găsi chiar la slavi că numele acesta de «slav», pe care panslavismul în zilele noastre l-a apropiat de «slava» = gloria, în limba contemporanilor și în special în izvoarele apusene capătă și el un înțeles social inferior. Este o vădită confuzie între «slavi» și «sclavi», pentru că cei mai mulți dintre sclavii din Apus, în evul mediu, erau slavi. Iată, prin urmare, încă un exemplu al unui nume național care poate căpăta la un moment dat o accepțiune inferioară.

Cred însă că nu tocmai slavii par a fi cei mai indicați pentru a exercita acest rol de stăpînitori față de neamul nostru.

Desigur, slavii au venit împreună cu avarii. Dar ei nu constituie stratul superior în stăpînirea care s-a întins asupra ținuturilor noastre. Erau un strat mijlociu și este probabil că unii dintre termenii cari indică pe stăpînitori și cari sunt de origine slavă au ajuns astfel mai mult prin rolul de intermediari al slavilor decît prin rolul lor de stăpîni absoluți. Mi se pare că dovada stă într-un text citat des, este vorba de cronica lui Mihail Sirianul, un izvor mai tîrziu, cu șase secole, dar care totuși păstrează o relațiune destul de exactă a împrejurărilor [...]

Din textul acesta rezultă un lucru precis: superioritatea avarilor în aceste timpuri. Ei sunt aceia cari comandă. Slavii, deosebiți de anți, sunt supușii lor și, firește, față de populația băștinașă a Peninsulei Balcanice și a regiunii dunărene, ei sunt un fel de intermediari ai stăpînilor lor. Iar dacă ni se aduce ca argument că anumiți termeni din legislația noastră veche, de pildă termenul de «boiari», ar fi de origine slavă, este interesant de constatat că filologii bulgari atribuie acestui cuvînt nu o origine slavă, ci o origine turcă, protobulgară, de la care derivă în limba slavă-bulgară de astăzi noțiunea de stăpînire.

Slavii n-au avut decît rolul de intermediari. Cred că într-adevăr populația aceea băștinașă, cîtă va fi fost, va fi avut rolul acesta de iobagi, de muncitori de pămînt „taillables et corvéables", chiar față de slavi, însă în orice caz față de slavi numai ca reprezentanți ai stăpînirii avare, care îi cîrmuia pe toți.

Acesta cred că este corectivul care trebuie adus acestei teorii, ce desigur merită și alte dezvoltări, pe care însă nu le putem face în cadrul acestor prelegeri".

Pe lîngă C.C. Giurescu, citat de Gh. Brătianu, de problema în discuție s-a ocupat aproximativ în aceeași vreme, emițînd idei apropiate, și P.P. Panaitescu, *Interpretări românești. Studii de istorie economică și socială*, București, 1947, p. 52-60. Pentru un alt punct de vedere în ceea ce privește termenul „rumân", cf. Șt. Ștefănescu, *Considerațiuni asupra termenilor «vlah» și «rumân» pe baza documentelor interne ale Țării Românești din veacurile XIV-XVII*, în *Studii și materiale de istorie medie*, IV, 1960, p. 63-75. Asupra terminologiei slave privind demnitățile laice, cf. K. Kadlec, *Introduction à l'étude comparative de l'histoire du droit public des peuples slaves*, Paris, 1933.

41. O. Tafrali, *Thessalonique des origines au XIVe siècle*, Paris, 1919, p. 127 și urm. Cf. și G.I. Brătianu, *Une énigme...*, p. 54-55.
42. Despre stabilirea bulgarilor în Peninsula Balcanică și constituirea Primului Țarat, cf. D. Marshall Lang, *The Bulgarians from Pagan Time to the Ottoman Conquest*, Southampton, 1976; G. Cankova-Petkova, *Über die Bildung des bulgarischen Staates*, în *Beiträge zur byzantinischen Geschichte im 9.-11. Jahrhundert*, ed. Vl. Vavřinek, Praga, 1978, p. 463-484; A.N. Stratos, *op.cit.*, IV, *668-685*, Amsterdam, 1978, p. 101-113; D. Angelov, *Die Entstehung des bulgarischen Volkes*, Berlin, 1980, p. 77 și urm.; P. Petrov, *Образование на българската държава*, în *Trzynaście wieków Bulgarii. Materialy polsko-bulgarskiej sesji naukowej Warszawa 28-30 X 1981*, red. J. Siatkowski, Wroclaw-Varșovia-Cracovia-Gdansk-Lódz, 1983, p. 173-180; *Glossar...*, A, II, 5, 1981, p. 191-228; U. Fiedler, *Studien zu Gräberfeldern des 6. bis 9. Jahrhunderts an der unteren Donau*, 1, Bonn, 1992, p. 18 și urm.
43. Ipoteza că valul de piatră care brăzdează Dobrogea de la Cernavodă la Constanța a fost ridicat în vremea domniei lui Anastasius I (491-518) a fost emisă de R. Vulpe (*op.cit.*, p. 371). Săpăturile întreprinse după cel de-al doilea război mondial au dovedit datarea sa mai tîrzie. Unii cercetători consideră că a fost ridicat de bulgari la sfîrșitul secolului al X-lea (cf. P. Diaconu, *Zur Frage der Datierung des Steinwalles in der Dobrudscha und der Lokalisierung der im Berichte des griechischen Toparchen geschilderten Ereignisse*, în *Dacia*, N.S., VI, 1962, p. 317-335), în timp ce alții sînt de părere că reprezintă opera bizantinilor și că a fost construit în ultima parte a secolului al X-lea sau la începutul celui următor (cf. I. Barnea, Șt. Ștefănescu, *Din istoria Dobrogei*, III, *Bizantini, români și bulgari la Dunărea de Jos*, București, 1971, p. 111-116 (I. Barnea); C. Cihodaru, *Precizări necesare în legătură cu datarea valului de piatră din Dobrogea și însemnările toparhului bizantin*, în *RIS*, XVI, 1963, 5, p. 1128 și urm.).
44. R. Vulpe, *op.cit.*, p. 380-381. Săpăturile arheologice și studiile numismatice din ultimele decenii arată că, deși numeroase așezări din Dobrogea au suferit distrugeri în vremea invaziilor avare și slave, stăpînirea Imperiului bizantin s-a menținut în teritoriul dintre Dunăre și Mare pînă în prima parte a secolului al VII-lea. Cf. Al. Madgearu, *Continuitate și discontinuitate culturală la Dunărea de Jos în secolele VII-VIII*, București, 1997, p. 138 și urm.; idem, *The Downfall of the Lower Danubian Late Roman Frontier*, în *RRH*, XXXVI, 1997, 3-4, p. 315-336; C. Chiriac, *Certaines observations concernant les informations historico-litteraires byzantines à l'égard de la région du Bas-Danube pendant les Ve-Xe siècles*, în *Cercetări istorice*, XVII, 1998, 1, p. 212-216.

45. R. Vulpe, *op.cit.*, p. 384.
46. Gheorghe Brătianu a avut ocazia să viziteze renumitul complex sculptural de la Madara. Cf. *CMN*, p. 234-235. Despre călărețul de la Madara, cf. V. Velkov, G. Mikhailov, V. Beševliev, T. Gerasimov, I. Venedikov și S. Stančev, *Мадарският конник*, Sofia, 1956; N. Mavrodinov, *Старобългарското изкуство. Изкуството на Първото Българско царство*, Sofia, 1959, p. 69-75.
47. A.L. Jakobson, *Крым в средние века*, Moscova, 1973, p. 30-31.

Capitolul VI

DE LA CHAZARI LA VAREGI

Imperiul chazar: caracterul său comercial şi rolul său în alianţa bizantină. Convertirea la iudaism. Maghiarii în stepele pontice. Habitaturile lor înainte de invazia în Pannonia. Informaţiile geografilor arabi despre popoarele din regiunea dunăreană în secolul al IX-lea. Varegii, întemeietorii Rusiei Kievene. Înaintarea lor spre Marea Neagră şi legăturile cu Imperiul bizantin. Caracterul citadin şi comercial al statului lor; continuitatea dezvoltării economice în bazinul pontic.

Pe măsură ce avarii se deplasau spre vest, alte popoare turcice, sub impulsul mişcării de retragere, provocată de destrămarea imperiului T'u-Kiue-ilor şi de reacţia mai energică a politicii chineze, le luau locul în stepele din nordul Caucazului, unde se stabilesc pentru început. În prima parte a secolului al VII-lea chazarii, la rîndul lor, se instalează şi ei acolo[1].

Nu au avut însă un imperiu nomad obişnuit. Nici nu par să fi devenit, aşa cum s-a scris despre ei, pe de-a întregul agricultori şi sedentari – sau cel puţin clasa lor conducătoare nu a evoluat în aşa măsură încît să abandoneze cu totul caracterul său primitiv –, dar erau, după cum subliniază un specialist, „cu mult mai civilizaţi decît popoarele turcice din Europa, după cum uigurii vor fi cei mai evoluaţi dintre turcii din Asia Superioară". De timpuriu la ei se dezvoltă, fără ca din această cauză să-şi piardă calităţile militare, un spirit comercial foarte ascuţit, iar ca urmare firească a acestor aptitudini şi a relaţiilor pe care le antrenează cu lumea bizantină şi arabă întemeiază un stat organizat, cu oraşe şi pieţe supuse unei administraţii riguroase.

Nu putem să insistăm îndeajuns asupra importanţei acestui factor intermediar, ce leagă tradiţia prosperă a comerţului antic din Euxin de noua epocă de înflorire comercială din această regiune, în ultimele secole ale evului mediu. Caracterul urban şi comercial al statului varegilor, ce constituie o trăsătură distinctivă a civilizaţiei vechii Rusii de Kiev, în secolul al IX-lea, îşi găseşte, de asemenea, în parte explicaţia în relaţiile cu chazarii, ce asigură astfel în bazinul Mării Negre o continuitate în evoluţia economică, de care Europa Apuseană a fost lipsită în „secolele întunecate".

Acest popor, la fel ca şi bulgarii, pe care i-au dislocat, aparţine, după orientalistul Barthold, vechiului grup turcic occidental, a cărui ultimă rămăşiţă ar constitui-o acum ciuvaşii[2]. Cuvintele ce se cunosc din limbajul lor sînt turcice: *Tängri*, zeul cerului, *chagan* sau *kagham*, conducătorul hoardei, *tarkhan*-ii care alcătuiesc aristocraţia[3]. Ipoteza lui Bachmakoff, ce le atribuie o străveche origine autohtonă, „prescitică", pe care adoptarea unui limbaj turcic ar fi umbrit-o după aceea[4], se întemeiază pe date a căror autenticitate şi valoare au fost recent contestate şi nu mai pot să fie invocate în sprijinul acestei teze. Tot turcică este şi toleranţa,

ba chiar indiferența în materie de religie, care permite chazarilor să adopte succesiv, sau poate chiar simultan, în proporții variabile, iudaismul, creștinismul sau islamismul.

Ei își fac apariția mai întîi în stepa din nord-vestul Caucazului și în Daghestan. Teritoriul lor, mărginit de Caspica, numită, de altfel, de arabi, Marea chazarilor, se întinde de la vărsarea Volgăi la cotul acestui mare fluviu, acolo unde el se apropie de unghiul drept al văii Donului, și sfîrșește prin a atinge Marea de Azov și Crimeea, ce va păstra numele de „Chazaria" (*Gazaria*), sub care o desemnează documentele genoveze din secolul XIII și XIV. Stăpîni ai strîmtorii Kerci, unde pe ruinele anticei Phanagoria vor ridica orașul lor Matarka sau Matracha, și străduindu-se să-și impună dominația asupra triburilor din Caucaz, chazarii controlează deopotrivă, timp de două secole, comerțul Caspicei și cel al bazinului răsăritean al Mării Negre[5].

Acest comerț era mai cu seamă de tranzit. Ei făceau negoț cu bulgarii din Bulgaria Mare și cu burtașii, negustori care le procurau blănuri din Extremul Nord[6]. Comerțul acestor regiuni cu Orientul Mijlociu a fost totdeauna foarte activ: ne putem da seama de aceasta după numărul monedelor sasanide sau indo-bactriene din secolul al V-lea găsite pe valea Volgăi și a Kamei sau după obiectele care poartă pecetea Persiei. Intermediarii indispensabili ai acestui comerț erau evident chazarii. Începînd cu sfîrșitul secolului al VII-lea, monedele arabe se răspîndesc din Rusia pînă la țărmurile Balticii; sînt semnalate 1 122 numai în insula Oeland, 24 000 în insula Gotland: „numele de Samarkand, Buhara, Șaș (Tașkent), Balh, Enderab, Nișapur etc. sînt cele care revin cel mai des în legendele pieselor găsite în Rusia și Suedia"[7]. Ele se găsesc acolo în număr mai mare decît monedele bizantine contemporane (2 000), ceea ce dovedește că după cucerirea Persiei și instituirea califatului, volumul comerțului bizantin cu Nordul, prin intermediul porturilor de la Marea Neagră era mai puțin însemnat decît cel al negustorilor arabi, al căror negoț urca de-a lungul Caspicii prin Azerbaidjan și Derbend, ca să treacă apoi în mîinile chazarilor, care le exportau monedele pînă la Baltica[8].

Spre deosebire de celelalte imperii ale stepei, statul chazar avea o capitală, care nu era doar o tabără întărită, un „ring" ca cel al avarilor. În secolul al X-lea, călătorul arab Ibn Haukal a vizitat Itilul, capitala situată la vărsarea Volgăi, pe care o descrie ca un mare antrepozit comercial cu corturile și bazarurile sale de lut bătătorit, ce adăposteau negustori finici, slavi, greci, arabi și horezmieni[9]. Cînd puterea chazarilor a început să slăbească, mercenari turcici din Horezm au alcătuit garda chaganului și au devenit o forță ce își impunea uneori voința; apariția lor marchează însă sfîrșitul puterii chazare.

În prima fază, la începutul secolului al VII-lea, centrul posesiunilor chazare se afla în regiunea Terekului: reședința chaganului era la Balandjar, pe care Marquart crede că îl poate situa pe Sulek, afluent al Terekului[10]. Dar o invazie arabă a distrus orașul în 722-23 și i-a obligat pe chazari să-și stabilească capitala mai la nord. Aceasta a fost „Orașul Alb" (*el-Baida*) al arabilor, pe care Marquart ar fi voit să-l rectifice în „Orașul Galben" din turcă (*Sarighshar* sau *Sarighshin*), la vărsarea Volgăi, unde se va ridica apoi Itilul[11]. Pentru suveranul chazar și curtea sa acesta nu era, de altfel, decît o reședință de iarnă: vara el se reîntorcea la cortul de nomad, pe care îl instala mai aproape de munți, pe Kuban. Cu toate acestea, la începutul secolului al IX-lea, noii invadatori făceau această poziție nesigură; atunci el s-a adresat Bizanțului, iar împăratul Theophilos a trimis în

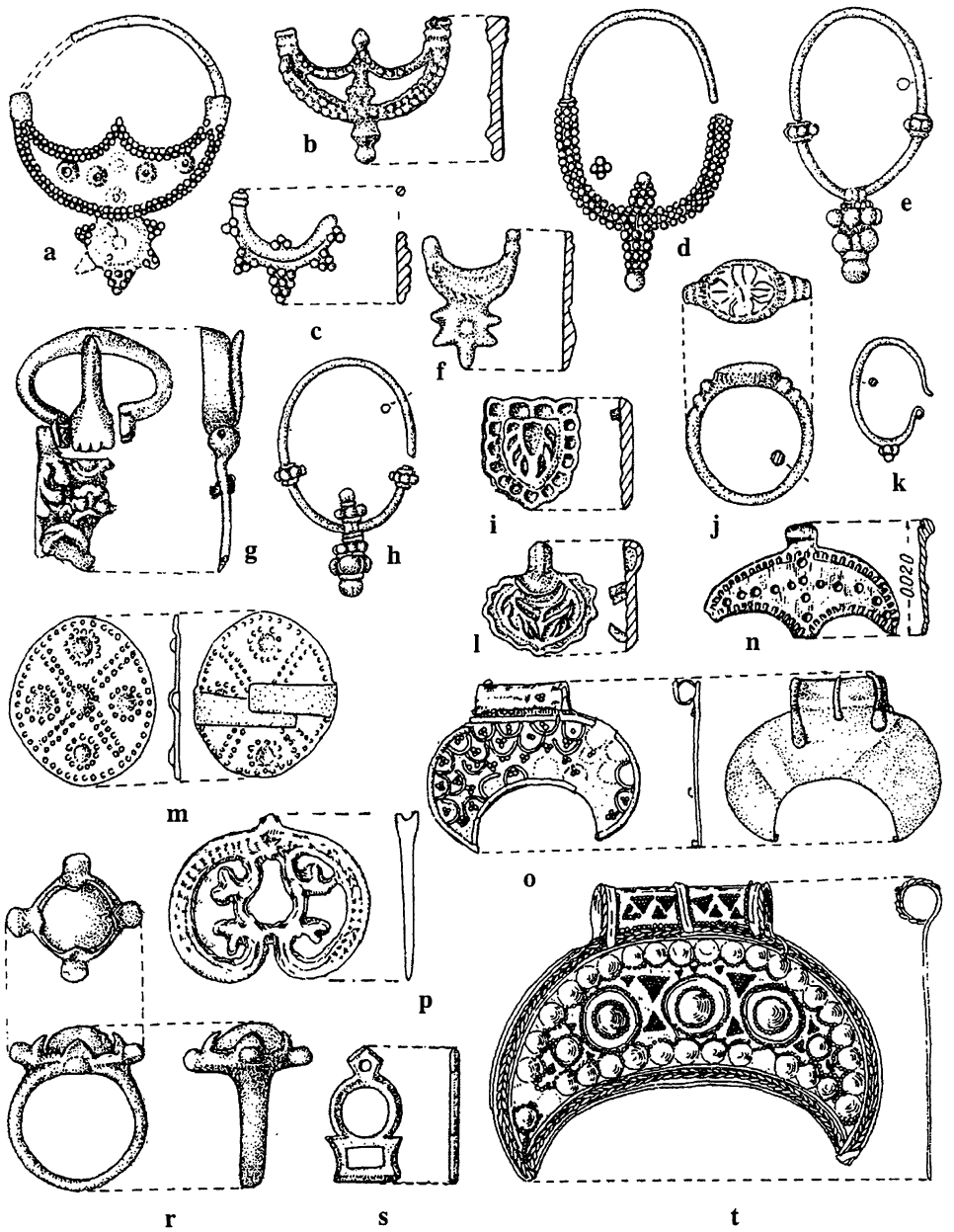

36. Obiecte de podoabă şi vestimentare din secolele VIII-X, descoperite în Moldova la Izvoare-Bahna (a, m), Răducăneni (b, d, e, g-i, l, o-r, t), Vădeni (c), Horodiştea (f), Stoicani (j-k), Băiceni (n) şi Dodeşti (s).

833 pe protospătarul Petronas cu ingineri, pentru a construi la cotul Donului orașul Sarkel, pe care rușii aveau să-l numească *Belaja Veža*, adică o altă „cetate albă"[12]. Dacă urmărim pe hartă amplasarea acestor reședințe succesive, observăm deplasarea spre nord a capitalei chaganului, mai întîi sub presiunea arabilor, apoi a noilor valuri de nomazi din stepă.

Dar chazarii nu au avut de la început această poziție defensivă. Ei au știut să riposteze la loviturile date de adversarii lor și au constituit o forță militară ce nu era deloc neglijabilă. Politica bizantină o aprecia la adevărata ei valoare și înțelegea să o folosească în propriul folos; raporturile comerciale dintre cele două state creau, de la un țărm la altul al Mării Negre, o solidaritate reală de interese. Pe de altă parte, posesiunile păstrate încă de Bizanț pe coastele Crimeei, orașul Cherson și teritoriul său, ce nu era altul decît cel al vechiului Chersones, îl obligau să întrețină raporturi bune cu stăpînii Peninsulei Taurice, care erau acum chazarii. Chersonul menținuse aproape intacte vechile sale tradiții elenice. În sala senatului era păstrată statuia împăratului Constantin, care îi recunoscuse privilegiile, iar în epoca cînd se refugiase acolo Iustinian al II-lea, orașul era încă guvernat de primul său magistrat, πρωτοπολίτης, asistat de consiliul său, bucurîndu-se de o autonomie aproape completă. Protopolitul sau primarul este, de asemenea, menționat. De-abia în secolul al IX-lea regimul militar al themelor a fost extins la aceste posesiuni îndepărtate: în 834, Petronas, cel ce construise Sarkelul, a fost numit strateg al noii theme *Klimata*, iar magistrații Chersonului i-au fost subordonați. Existența acestui post înaintat, ce rămăsese o piață de prim ordin a litoralului pontic și a întregului comerț care ajungea pînă acolo, era bine asigurată doar atîta timp cît raporturile Imperiului cu chazarii rămîneau cordiale.

Această prietenie era facilitată de necesitatea ce se impunea celor două state de a înfrunta aceiași adversari. Ofensiva sasanidă care amenința coasta lazilor și Asia Mică încerca să se întindă spre Caucaz, unde tindea să-și impună hegemonia. Ea constituia din această cauză un pericol pentru chazari, care nu au ezitat, atunci cînd Heraclius a venit în 626 să-l vadă pe hanul lor Ziebil la Tiflis, să pună la dispoziția împăratului bizantin o armată importantă și să-l ajute în campania sa în Azerbaidjan și în Armenia. De acum înainte alianța cu chazarii devine o tradiție constantă a politicii Bizanțului: ea constituie temelia veritabilă a echilibrului pontic, care permite imperiului Noii Rome să se apere contra altor pericole. Această alianță nu era de fapt doar militară sau diplomatică: cîteva căsătorii între casele domnitoare îi sporiseră prestigiul, în epoca în care Bizanțul se considera în fruntea „familiei de regi". Cînd Iustinian al II-lea, fugind din Cherson, unde era exilat, se refugiase la chazari, s-a căsătorit cu sora chaganului, care a luat numele de Teodora.

Sînt motive să se creadă că aceasta a fost o alianță politică, frumusețea acestei prințese nefiind fără îndoială principala sa atracție; este adevărat că noul Iustinian era „împăratul cu nasul tăiat". Dar în 732 Constantin al V-lea se căsătorea și el cu o prințesă chazară, fiica chaganului, care a devenit împărăteasa Irina; fiul lor, Leon al IV-lea, care a domnit din 775 pînă în 780, poartă porecla „Chazarul". Clauzele de asistență militară acționau efectiv: contraatacul bizantin împotriva arabilor din Asia Mică, în 764, a fost susținut de chazari în Transcaucazia, provocînd astfel diversiunea ce a divizat forțele musulmane[13].

Cu atît mai surprinzător este că, în aceste condiții, opera misionarilor creștini patronată de Bizanț nu a făcut mai multe progrese la chazari[14]. Cu spiritul lor deschis către schimburile comerciale, chazarii acceptau nu mai puțin favorabil

orice propagandă religioasă. Islamul pare să fi avut acolo adepți încă de la sfîrșitul secolului al VII-lea, dar nu avea să devină o religie dominantă decît la sfîrșitul Imperiului chazar, în secolul al X-lea. Creștinismul își avea și el credincioșii săi: unul din ultimii „arhonți" chazari din secolul al XI-lea, Tzulos, era creștin. Faptul cel mai straniu a fost fără îndoială superioritatea iudaismului, cel puțin într-o anumită perioadă din istoria lor. Din relatările asupra activității Sf. Chiril, știm că el a fost între 851 și 864 la curtea chaganului chazar și că a avut de discutat cu rabinii aflați acolo încă de multă vreme. Scriitorul arab Mas'udi atestă că în timpul lui Harun al Rašid, chaganul și nobilii săi împărtășeau religia evreilor. Fără îndoială că acestei particularități trebuie să i se atribuie, de asemenea, volumul și extinderea comerțului chazarilor cu Orientul Mijlociu, unde evreii dețineau un loc considerabil în viața economică. Persecuțiile periodice la care erau supuși în Bizanț îi determinau, de asemenea, să caute refugiu la coreligionarii lor de neam turcic de la nordul Mării Negre[15]; cei ce au studiat în zilele noastre problema evreiască în Europa Răsăriteană atribuie acestui amestec etnic tipul israelitului din Galiția sau din Rusia, atît de diferit de cel al semitului mediteranean.

Cu toate acestea, nu-i mai puțin adevărat că una din principalele mărturii care se invocau pentru a înfățișa prozelitismul evreiesc al chazarilor este astăzi serios contestat. Este vorba de faimoasele scrisori adresate în 948 de un chagan chazar, cu numele biblic de Iosif, unui rabin din Cordoba, Șasdai Ibn Șaprut, pentru a-i face cunoscută existența și prosperitatea comunităților evreiești din regatul său. Anumite dubii se ridicau în legătură cu această corespondență, ce fusese publicată de-abia în secolul al XVI-lea, de către un evreu din Constantinopol, un oarecare Akrish. Dar în secolul al XIX-lea, eruditul karait Abraham Firkovici a descoperit un nou manuscris, pe care l-a prezentat drept o relatare originală. Karaiții erau o sectă evreiască din Crimeea, care respecta un rit puritan: ei nu admiteau decît textul Vechiului Testament, respingînd Talmudul și Mișna. După unii autori, această populație nu ar fi devenit evreiască decît prin adoptarea religiei, fiind din punct de vedere etnic descendentă a aborigenilor din Crimeea: am avut deja ocazia să întîlnim ipoteze asemănătoare. În tot cazul Firkovici se străduia să demonstreze că nu exista nimic comun între karaiți[16] și ceilalți evrei din Imperiul țarilor, iar eforturile sale n-au fost inutile, căci un ucaz imperial a recunoscut privilegii deosebite pentru această sectă. Corespondența rabinului din Cordoba cu chaganul Iosif constituia o piesă cu greutate printre documentele care îi susțineau teza. Dar printre orientaliștii moderni aveau să se ridice îndoieli în legătură cu autenticitatea acestei noi versiuni. Marquart o contesta în mod deschis, iar mai recent, D-nul Grégoire, în studiul său despre *Glozelul chazar*, conchidea clasarea definitivă a acestui text în categoria falsurilor, numite „patriotice" pentru că sînt în general inventate ca să susțină anumite revendicări, fără ca prin aceasta să cîștige mai multă autenticitate[17]. O nouă descoperire a unui alt manuscris, în America, nu i-a zdruncinat convingerile. „Pentru conversiunea chazarilor la iudaism, scrie el, nu putem folosi decît o singură mărturie, aceea a lui Mas'udi, care așează această conversiune, poate efemeră, în vremea lui Harun al Rašid. *Corespondența* publicată în 1577 (?) cu un opuscul al lui Akrish [...] este atestată și de un manuscris din secolul al XVI-lea. Această *Corespondență* este o ficțiune de dată nesigură, dar cu siguranță posterioară veacului al XII-lea [...] În secolul al XIX-lea renașterea mișcării karaite a provocat o serie întreagă de falsuri: manuscrisele lui Firkovici ne-au dat o versiune lungă a scrisorii regelui

37. Ulcior de aur fără toarte, cu reprezentări mitice de factură orientală, din tezaurul de la Sînicolaul Mare.

Iosif. *Anonimul din Cambridge* este cel mai îndrăzneț și cel mai abil din aceste falsuri; spre a-l autentifica și a garanta în același timp diferitele versiuni ale *Corespondenței*, s-a plăsmuit falsul Barzilai; aceste două documente pot avea același autor; dacă este în viață, putem aștepta mărturia sa."*[18] Nu ne-a fost posibil să aflăm, în stadiul actual al contactelor științifice internaționale, dacă această discuție a continuat după război.

Pentru rolul politic și comercial al chazarilor în bazinul Mării Negre și raporturile lor cu Imperiul bizantin chestiunea autenticității acestor texte nu prezintă, de altminteri, decît un interes secundar. Pare posibil ca și creștinii, și evreii, și musulmanii să fi avut cu toții prozeliți la chazari și ca fiecare din cele trei religii să fi avut momentul său de superioritate, fără a exclude cu toate acestea persistența vechiului șamanism păgîn, comun tuturor nomazilor. Fapt demn de notat este existența așezărilor urbane și intensitatea relațiilor comerciale, care deosebește statul chazarilor de toate celelalte imperii întemeiate de popoarele turcice, înainte sau după ei. Perioada de mare prosperitate a acestui stat a durat pînă la sfîrșitul secolului al VIII-lea. În secolul al IX-lea, chazarii mai reprezintă încă o putere, dar pot fi văzuți retrăgîndu-se în fața pericolului ce le amenința capitala și fortificîndu-se împotriva unui atac ce venea din nord. Ar exista motive pentru a admite o primă ofensivă a varegilor ruși în direcția sud-est, de-a lungul marilor fluvii ce trebuiau să-i apropie de Marea Neagră. Dar dacă adoptăm versiunea arabului Ibn Rusta, ar fi mai curînd „teama de maghiari și de alte popoare vecine cu țara lor", care ar fi determinat aceste măsuri și apelul la constructorii bizantini. Era rezultatul unei noi strămutări a nomazilor, a căror presiune îi împingea spre vest pe strămoșii ungurilor, urmăriți la rîndul lor de alți invadatori. Aceste evenimente care jalonează perpetua „fugă înainte" a nomazilor vor marca o cotitură în politica bizantină din bazinul pontic. Aliantei chazare i se va substitui, în secolul al X-lea, cea a pecenegilor, poporul turc ce domină atunci stepa și reprezintă contraponderea căutată permanent de Bizanț pentru a o opune altor invazii.

Informațiile despre primul habitat al triburilor ce vor constitui mai tîrziu poporul ungar, după migrarea lor în Cîmpia Pannonică, sînt destul de confuze. Studiul limbii a arătat că este vorba de elemente de origine fino-ugrică, analoage cu cele ce mai populează încă Siberia vestică, amestecate cu triburi turcice; acestea din urmă sînt cele care au furnizat clasa conducătoare[19]. Nu este imposibil ca însuși numele de „unguri", sub care îi cunoaște Europa după instalarea lor în Pannonia, să fi derivat din cel de „onoguri", trib turcic înrudit cu protobulgarii, menționați în izvoarele bizantine încă din secolul al VI-lea între cursul Donului și Meotida, al căror nume dispare, de altfel, sub vechea sa formă, după trecerea Dunării de către bulgari[20].

În timpul șederii lor în spațiul pontic, ungurii au ocupat succesiv două regiuni: una numită *Lebedia*, care după toate aparențele ar trebui căutată la est, aproape de valea Donului, de unde apărarea chazară și mai ales presiunea pecenegilor, aflați pe urmele lor, i-ar fi izgonit în *Atelkuzu* sau „regiunea dintre fluvii", un fel

* Unul dintre argumentele cele mai serioase împotriva autenticității faimoasei scrisori este menționarea numelui *Mangup* în Crimeea. Acesta nu apare în realitate decît cu mult mai tîrziu, în timpul cuceririi mongole. Localitatea întărită ce se găsea în această regiune, unde locuiau descendenții goților, era cunoscută de bizantini sub numele de „Dora" sau „Doros". Ce s-ar putea spune despre o descriere a Rusiei din secolul al XIX-lea unde s-ar menționa numele Leningradului?

de „Mesopotamie" a stepei pontice, dintre Nipru și văile moldovenești ale Prutului și Siretului[21]. În primul lor habitat, ei se aflau în dependența Imperiului chazar, care exercita asupra lor un fel de hegemonie, fără îndoială la fel ca și asupra altor nomazi. După *De administrando imperio*, tratatul lui Constantin Porphyrogenetul, redactat spre mijlocul secolului al X-lea, șederea maghiarilor în această regiune nu ar fi durat decît trei ani, cifră pe care încă Marquart o corija în „vreo douăzeci de ani" și pe care corectările mai recente, efectuate de H. Grégoire[22] și G. Vernadsky[23], o modifică și mai mult; ele fac verosimilă o eroare de copiat, care ar fi confundat anii cu secolele! Ceea ce se știe despre chazari și vecinii lor face într-adevăr mai probabilă această interpretare, ce ar fixa din secolul al VI-lea pînă în al VIII-lea durata ocupării de către maghiari a unei regiuni greu de identificat după numele fluviilor indicate în tratatul împăratului Constantin. Ar putea fi *Inguleț*-ul modern, dintre Bug și Nipru, sau chiar, după alții, *Cinhul*-ul, afluentul lui Molocinaia, la est de Melitopol, între cotul Niprului și Marea de Azov. Există, fără îndoială, fatalități în geografie, ca și în istorie: ne-a fost dat să vedem trecînd soldații maghiari ce acționau în Rusia în 1941, chiar pe locurile despre care se crede că ar fi fost sălașele strămoșilor lor. Poate că ei nici măcar nu bănuiau aceasta[24].

În tot cazul, sub presiunea altor nomazi turcici, între care pecenegii se vor dovedi a fi cei mai de temut, și în fața reacției defensive a chazarilor, maghiarii sau ungurii, la fel ca altădată bulgarii, se împart în mai multe grupuri. Unul dintre ele se îndepărtează spre nord-est, în direcția Volgăi: pe descendenții lor îi vor descoperi misionarii dominicani din secolul al XIII-lea în „Ungaria Mare", în ajunul invaziei mongole în Europa[25]. Un altul se îndepărtase spre sud-est, spre Caucaz și Armenia: probabil că acesta este misteriosul popor *Sawardi* din izvoarele arabe, care reînnoiește prin aceste pătrunderi spre Iran isprăvile sciților de altădată[26]. Dar grosul triburilor a ocupat partea vestică a Ucrainei și regiunile vecine cu Basarabia și Moldova. Ele par să fi reluat vechile lor raporturi de dependență față de Imperiul chazar; tradiția afirmă, de altfel, că în fruntea acestei migrații se aflau trei triburi turcice de *cabari*[27]. Porphyrogenetul arată clar că, odată instalate în *Atelkuzu*, triburile ungare s-au adresat chaganului chazar, pentru a obține un conducător pentru confederația lor; atunci va fi fost desemnat Arpad, care avea să-i conducă apoi în Pannonia, în ultimii ani ai secolului al IX-lea[28]. Alte izvoare bizantine îi semnalează încă înainte de această dată la gurile Dunării sub tripla denumire de Τοῦρκοι, Οὖννοι și Οὔγγροι; aceasta din urmă va sfîrși prin a-i desemna oficial în textele bizantine[29].

Acele informații referitoare la peripețiile populației macedonene, ridicată de hanul bulgar Krum și colonizată în „Bulgaria de dincolo de Dunăre", revenită apoi în Imperiul bizantin prin anul 836, mulțumită expediției ordonate de împăratul Theophilos[30], găsesc o confirmare în cîteva izvoare arabe, care mai recent au făcut obiectul unor studii temeinice. Majoritatea descrierilor geografice scrise în această limbă, dintre care cele mai cunoscute sînt cele ale lui Ibn Rusta și Ibn Khordabdeh – fără a omite bineînțeles *Pajiștile de aur* ale lui Mas'udi sau scrierile lui Ibn Fadlan, ce sînt din secolul al X-lea –, par să se fi inspirat din relatarea mai veche a lui Abu Muslin al Garami, prizonier al bizantinilor în 845, ce a datorat acestei situații posibilitatea de a culege un mai mare număr de informații asupra regiunilor de la nordul Mării Negre. Un alt autor ce pare să fi utilizat același izvor este Gardîzî, care a scris pe la 1094 o lucrare în persană, *Podoaba istoriilor*[31]. Această din urmă carte a fost studiată și tradusă puțin timp înainte de război, în același timp cu geografia universală intitulată *Hudûd al-'Alâm*,

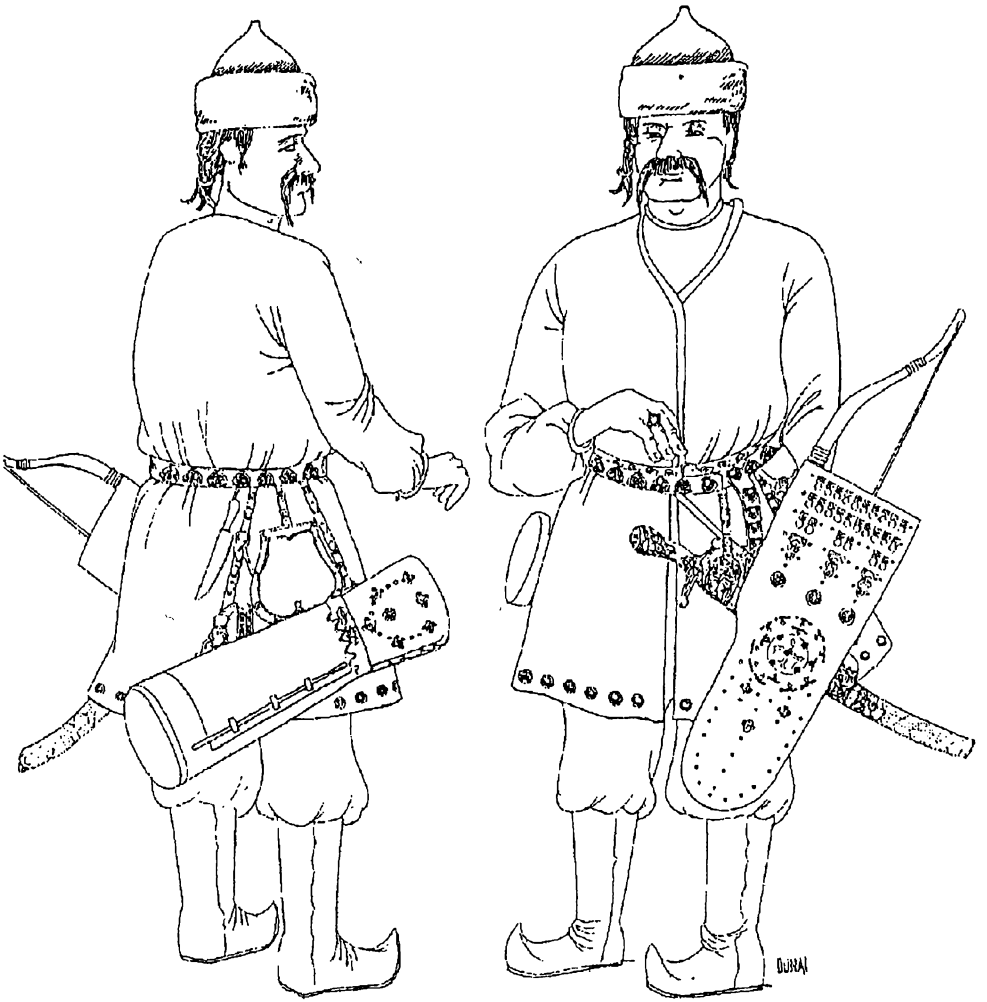

38. Imaginea unui războinic ungur reconstituită pe baza inventarului unui mormînt (II/52) descoperit la Karos.

„Hotarele lumii", compusă cu peste un veac mai devreme, în 982, la Gozgân în Afganistanul de Nord[32]. Cele două relatări menționează pe unguri într-un moment ce nu poate să corespundă decît cu habitatul lor în Atelkuzu, adică cu mijlocul secolului al IX-lea. În același timp ele numesc două popoare creștine, care le sînt vecine: V.n.nd.r. și Mirvât după *Hotarele lumii*, sau N.dr.r. și M.rdât după Gardîzî. Din această descriere se pot deduce cîteva date despre popularea regiunilor apusene ale bazinului Mării Negre în acea epocă, care nu sînt lipsite de interes. Iată de altfel esențialul: după anonimul afgan, țara Madjgharî-lor se mărginește la răsărit cu munți, la apus și miazănoapte cu ținuturile Rûs-ilor, iar la miazăzi cu neamul creștin V.n.nd.r., care sînt oameni slabi și sărmani, lipsiți de averi. Mirvât sînt vecini cu munții V.n.nd.r. și se întind de la ei pînă la țara pecenegilor și la Marea Neagră[33]. Geograful persan de la sfîrșitul secolului al IX-lea este mai explicit. „Țara lor, scrie el, vorbind despre Madjgharî, este aproape de Marea Rûm, spre care curg două mari rîuri, iar Madjgharî trăiesc între aceste două rîuri, iar cînd vine iarna cei ce se depărtaseră se întorc spre acest rîu și petrec iarna acolo. Ei sînt pescari și se hrănesc cu pește. (În ce privește) fluviul care e la stînga lor, (trebuie să spunem că) în direcția slavilor e un neam de Rûm, (ai căror membri) sînt creștini. Sînt numiți N.nd.r. Ei sînt mai numeroși, dar mai slabi decît Madjgharî. Dintre cele două rîuri mai sus numite, unul se cheamă Atil, iar celălalt Dûba, iar cînd Madjgharî stau pe țărm, ei văd pe N.nd.r.-ieni. Deasupra (sau: dedesubtul) acestora, pe malul rîului, este un munte mare și o apă izvorăște (din el) și curge pe povîrnișul său. În dosul acestui munte aflăm un neam creștin numit M.rdât."[34]

Aceste relatări au fost analizate de savantul orientalist D-nul V. Minorsky, care a pregătit o ediție engleză, și de către fostul său auditor român, D-nul Decei, care s-a ocupat exclusiv de textul lui Gardîzî. Concluziile lor sînt destul de asemănătoare, în sensul că ei cad de acord să înlăture orice identificare caucaziană, la care se gîndise mai întîi Marquart, sfîrșind apoi prin a renunța la ea[35]. În acest caz, așa cum gîndea încă Barthold, Dûba, unul dintre fluvii, nu este altul decît Dunâ, Dunărea, iar Mirvât sau M.rdât, despre care se credea mai întîi că pot fi identificați cu croații, ar fi mai curînd locuitorii din Morâva (Morvak, în ungurește), Moravia Mare a lui Svatopluk, cucerită de unguri după sosirea lor în Europa Centrală. Madjgharî sînt evident maghiarii, iar îndeletnicirile lor de pescari amintesc mult de originile lor fino-ugrice, în tot cazul ocupații diferite de cele ale popoarelor de rasă turcică pură, care sînt înainte de toate păstori. Mai rămîne atunci poporul misterios N.nd.r. sau V.n.nd.r., care se interpune între slavii occidentali și unguri, de-a lungul Dunării sau al principalilor săi afluenți de pe malul stîng[36].

În legătură cu ei au fost formulate diferite ipoteze. D-nul Minorsky vedea în această îmbinare de consoane numele onoghundurilor sau onogurilor, tribul bulgar creștinat, amintit deja, a cărui dominație s-ar fi exercitat în acea vreme asupra populațiilor sedentare din regiune[37]. H. Grégoire recunoștea pentru început sub această deghizare pe Βάγγαρ[38] sau *Vangari*, care ar fi echivalentul într-o limbă slavă pentru Οὔγγροι, unguri[39]. Mai tîrziu el a recunoscut însă că era vorba de un alt popor, vecin cu maghiarii. „Este vorba, ne spune el în această nouă versiune, de cei 12 000 de creștini (fără femei și copii) deportați de Krum de la Adrianopol în 813 și fixați dincolo de Dunăre, unde au rămas pînă în 836. Se știe că în anul respectiv, după ce i-au bătut pe bulgari și pe maghiari, acești macedoneni, adrianopolitani sau adrianiți (Nandar, Nandarin) s-au îmbarcat pe flota trimisă

la gurile Dunării de către împăratul Theophilos. Ei erau atît de evident adrianiți, încît în timpul bătăliei împotriva maghiarilor invocau protecția Sf. Adrian! Izvorul lui Gardîzî, sau mai curînd această informație privind pe Nandarini, este astfel admirabil datată."[40] În adevăr, cronica bizantină a lui Georgeos Monachos menționează în mod expres luptele purtate de acești macedoneni războinici, dornici să se întoarcă în patria lor, cu Τοῦρκοι, Οὔννοι sau Οὔγγροι veniți în grabă în ajutorul bulgarilor[41].

Într-o altă lucrare am adoptat același punct de vedere, abandonînd alte ipoteze care păreau mai puțin întemeiate : cea a D-lui Grégoire este cu siguranță cea mai verosimilă. Dar se cuvine să o completăm cu considerațiile D-lui Decei, care aducea o serie de argumente în favoarea identificării acelei populații cu românii, al căror teritoriu actual îl ocupă, de altfel, destul de exact. Este vorba în adevăr de un popor creștin, mai numeros, dar mai slab din punct de vedere militar decît maghiarii – trăind aproape de Dunăre, la poalele munților ce nu pot fi alții decît lanțul carpatic –, și a cărui origine este clar indicată : *äz Rum*, de la Rûm sau din Imperiul roman[42]. Este clar că aceste date indică o populație mai numeroasă decît cea a emigraților transdunăreni, care au putut cu toate acestea să constituie elementul activ și „dominator", suprapus localnicilor de limbă romană, statorniciți între Dunăre și Carpați în epoca dominației barbare în Dacia. Este suficient, de altfel, să se stabilească o paralelă între rezumatul făcut de Grégoire pentru datele geografice din *Hudûd al-'Alâm* și ale lui Gardîzî și primele indicații despre românii din evul mediu oferite de alte izvoare, puțin mai recente, pentru ca să fim izbiți de numeroase puncte comune. „Poporul sau populația de care e vorba, scrie autorul *Habitatului primitiv al ungurilor*, va trebui să răspundă unor semnalmente foarte complete :

1. Sînt bizantini (un neam din Rum).
2. Acești bizantini locuiesc lîngă rîul care este hotarul apusean al maghiarilor : Dunărea.
3. Sînt mai numeroși decît maghiarii.
4. Sînt mai slabi decît ei și săraci.
5. Sînt creștini.
6. Locuiesc lîngă un munte (foarte probabil Carpații).
7. De cealaltă parte a muntelui, vecinii lor sînt Mirvât sau moravienii..."[43]

Or, la mai puțin de un secol după redactarea *Podoabei istoriilor* a geografului persan, notarul anonim al regelui Bela al Ungariei (după toate aparențele Bela II) (1131-1141)[44] descria, după vechi tradiții îmbinate cu povestiri legendare, sosirea strămoșilor casei lui Arpad în Pannonia. Cînd războinicii lui Tuhutum au ajuns la porțile Transilvaniei, au auzit vorbindu-se despre o țară bogată, udată de numeroase rîuri, al căror nisip conținea aur, înconjurată de munți cu mine de sare. Dar locuitorii ei erau „cei mai păcătoși oameni din toată lumea, fiindcă sînt vlahi și slavi (*Blasii et Sclaui*), care nu aveau alte arme decît arcuri și săgeți, iar ducele lor Gelu e puțin statornic și n-are oșteni buni în jurul său, și n-ar îndrăzni să se împotrivească vitejiei ungurilor, fiindcă suferă multe neajunsuri din partea cumanilor și pecenegilor"[45]. Acest popor numeros, dar sărac și slab înarmat, nu este oare identic cu populația pe care o descriau, puțin mai înainte, după informațiile mai vechi de proveniență bizantină sau poate armeană, geografii Islamului ?[46] Aceste texte, care precizau habitatul maghiarilor, înainte de trecerea lor definitivă în Europa Centrală, în nord-vestul litoralului Mării Negre, ar trebui

să fie considerate drept o contribuție prețioasă, deocamdată unică, la cunoașterea românilor în evul mediu în regiunea dunăreană[47].

Trecerea maghiarilor în Atelkuzu nu avea să fie decît un episod destul de scurt în istoria regiunilor pontice. Ei au fost cuprinși în angrenajul politicii de echilibru practicată de Bizanț în acea vreme, ca să-i apere frontierele balcanice împotriva atacurilor bulgarilor. De aceea au fost solicitați de împăratul Leon cel Înțelept să intervină în războiul dintre bulgari și bizantini, pe care îl declanșase foarte imprudenta închidere a pieței Thessalonikului[48]. La rîndul lor, bulgarii făceau apel la pecenegi, ce ocupau acum o mare parte a stepei ucrainene: așezările maghiarilor au fost devastate. Un alt apel, cel al regelui carolingian Arnolf, care le cerea să invadeze „Moravia Mare" a lui Svatopluk, a dat o nouă orientare destinului lor; în ultimii ani ai secolului al IX-lea, triburile conduse de Arpad au trecut defileele Carpaților și s-au instalat în țara care de atunci le-a purtat numele. Ele încetau să mai fie un factor activ în istoria bazinului Mării Negre[49].

Secolul al IX-lea marchează astfel începutul altei perioade, prin prezența unor elemente noi în regiunea care face obiectul cercetărilor noastre. Imperiul chazar trebuie să se apere contra pecenegilor, care traversează stepa și pleacă să-i urmărească pe maghiari spre vest; dar simultan cu această mișcare de la est spre vest, ce urmează ritmul clasic al invaziilor pornite din Asia, un alt curent vine de la nord la sud, care sfîrșește prin a face mai precară poziția chazarilor și introduce un factor, necunoscut pînă atunci, în comerțul și politica bazinului pontic. Varegii scandinavi, întemeietorii statului rus, intră în scenă.

Se cunoaște versiunea oficială, înregistrată de Cronica numită a lui Nestor: după menționarea unui prim atac împotriva Constantinopolului din 852 și a tribului plătit de slavi „varegilor de dincolo de mare", în 859, urmează pasajul unde este vorba despre apelul adresat de către slavi străinilor în 862, ca să vină să le organizeze și să le conducă țara: „Au izgonit pe varegi peste mare și nu le-au mai plătit tributul, și au apucat să se cîrmuiască singuri, și nu mai era dreptate printre ei; neamurile se certau [...] și erau gîlcevi și făceau război între ei. Atunci și-au spus: Să căutăm un cneaz care să domnească peste noi și să ne judece după dreptate. Și merseră dincolo de Marea varegilor la ruși; căci acești varegi se numeau ruși, – alții se numesc suedezi, alții normanzi, alții angli, alții goți. Aceia se numeau astfel. Iar ciuzii, slavii, krivicii, vesii spuseră rușilor: «Țara noastră este mare și bogată; dar nu e rînduială la noi; veniți să ne cîrmuiți și să ne gospodăriți». Și trei frați s-au adunat cu neamurile lor și au luat cu ei pe toți rușii. Merseră întîi la slavi și clădiră orașul Ladoga, iar Rurik, cel mai mare, s-a așezat la Ladoga, al doilea Sineus, pe țărmurile iezerului Alb, iar al treilea, Truvor, la Izborsk"[50].

Așa începe povestirea binecunoscută sub numele de „apelul la varegi", care a fost multă vreme considerat drept actul incontestabil de naștere al Rusiei medievale.

Dar în cursul secolului al XIX-lea, în legătură cu această afirmație categorică, aveau să se declanșeze două controverse. Examinarea altor izvoare contemporane părea să demonstreze că în realitate întemeierea unui stat vareg în Rusia ar fi anterioară datelor indicate de cronica analistului din Kiev.

Încă în 839, în *Annales Bertiniani* se menționează o solie sosită la curtea lui Ludovic cel Pios, în același timp cu trimișii împăratului grec Theophilos. Făceau parte dintr-un neam ce se autodesemna prin numele *Rhos*, dar erau „Sweones", deci suedezi, iar conducătorul care îi trimitea purta titlul turcic de chagan, ceea ce ar indica mai curînd o influență chazară[51]. Contradicția nu este, de altfel, decît

aparentă, căci primele indicații din cronica rusă par să dovedească existența unei stabiliri a varegilor mai veche decît a celor trei frați. De altfel, existența istorică a acestor personaje a fost pusă la îndoială; o legendă foarte răspîndită în nord este consacrată faptelor de vitejie săvîrșite de trei prinți, frați între ei, ceea ce ar putea sugera, după istoricul sovietic Grekov, introducerea acestui mit mai vechi în Cronica numită a lui Nestor. Numele Rurik nu este menționat de nici un alt izvor. Indicațiile privind expedițiile varego-ruse în Marea Neagră, preluate din povestiri hagiografice, precum cele despre viața Sf. Ștefan din Suroj (Soldaia în Crimeea) sau a Sf. Grigore din Amastris în Asia Mică, din care s-a încercat să se deducă o incursiune împotriva acestui din urmă oraș încă din 842, nu par demne de încredere. În sfîrșit, cercetările efectuate de D-na Da Costa-Louillet asupra acestei probleme cronologice par să revină la tradiția cronicii. Nu a fost posibil să se certifice că varegii ar fi parcurs Marea Neagră înainte de data indicată de analist[52].

Dar o dispută mult mai amplă s-a angajat în legătură cu originea întemeietorilor statului rus și a numelui însuși care îl desemnează. Școala „normanistă" nu se îndepărtează de indicațiile din cronică și susține originea scandinavă a conducătorilor și a numelui rușilor, care ar deriva din vechi termeni nordici: Kunik, Thomsen, Vasilievski erau în secolul trecut reprezentanții ei cei mai autorizați. Școala numită „slavă" sau „anti-normanistă" respingea dimpotrivă aserțiunea din cronică, punînd în evidență că numele etnic „rus'" apare în Rusia Meridională înainte de sosirea varegilor și că autorii arabi menționează un popor „rus", care ar fi anterior scandinavilor. Ilovaiski, Ghedeonov, Knauer au susținut în mod deosebit acest punct de vedere[53]. Trebuie să recunoaștem cu toate acestea, împreună cu Niederle, autorul *Manualului antichității slave*, că numele rusești indicate de cronică, cele ale nobililor din anturajul cnejilor, ale drujinei, sînt nume germanice. Constantin Porphyrogenetul indică două denumiri pentru fiecare cataractă a Niprului, notînd șirul ce constituie o suită de obstacole pentru navigație, primul nume fiind rus, iar celălalt slav: primele nume nu lasă nici o îndoială asupra originii lor scandinave[54]. Dacă după studii mai recente, care coroborează ipoteza istoricului rus Kliucevski, numele *„rus'"* ar fi derivat de la vechiul suedez *drô*, *drôtsmenn* – ucenic războinic, luptător voluntar, cel de *variag* sau *vareg* este sigur că vine din scandinavul *voering*, ostaș mercenar de origine nordică[55]. În concluzie, din aceste cercetări și polemici, versiunea din cronica lui Nestor primește mai curînd o confirmare decît o dezmințire.

Mișcarea varegilor spre sud și sud-est face parte din marea expansiune normandă, care i-a împrăștiat pe vikingi pe toate mările și a aruncat Europa Occidentală pradă incursiunilor lor piratерești. Ea se datorează fără îndoială acelorași cauze de suprapopulare a regiunilor sărace din nord, unde realmente pare că se punea în acea epocă dilema lui Malthus privind creșterea populației și cantitatea de hrană. Numai că varegii nu aveau în fața lor vastul orizont al Oceanului, ca norvegienii sau danezii. Odată debarcați pe țărmurile răsăritene ale Balticii, ei se găseau într-o țară de lacuri și păduri, al căror labirint trebuiau să-l străbată ca să ajungă în văile marilor fluvii, pentru ca de-a lungul lor să poată apoi coborî pînă la marile piețe ale Orientului. Ei fuseseră siliți să se infiltreze, profitînd de neîncetatele rivalități dintre triburile slave sau finice, oferindu-și serviciile de mercenari sau exercitîndu-și îndeletnicirea de negustori, care se dubla cu cea de pirat. Aceasta din urmă îndeosebi avea să-i orienteze de timpuriu spre marile centre de trafic și spre căile care duceau la ele. Cronica amintește drept una din

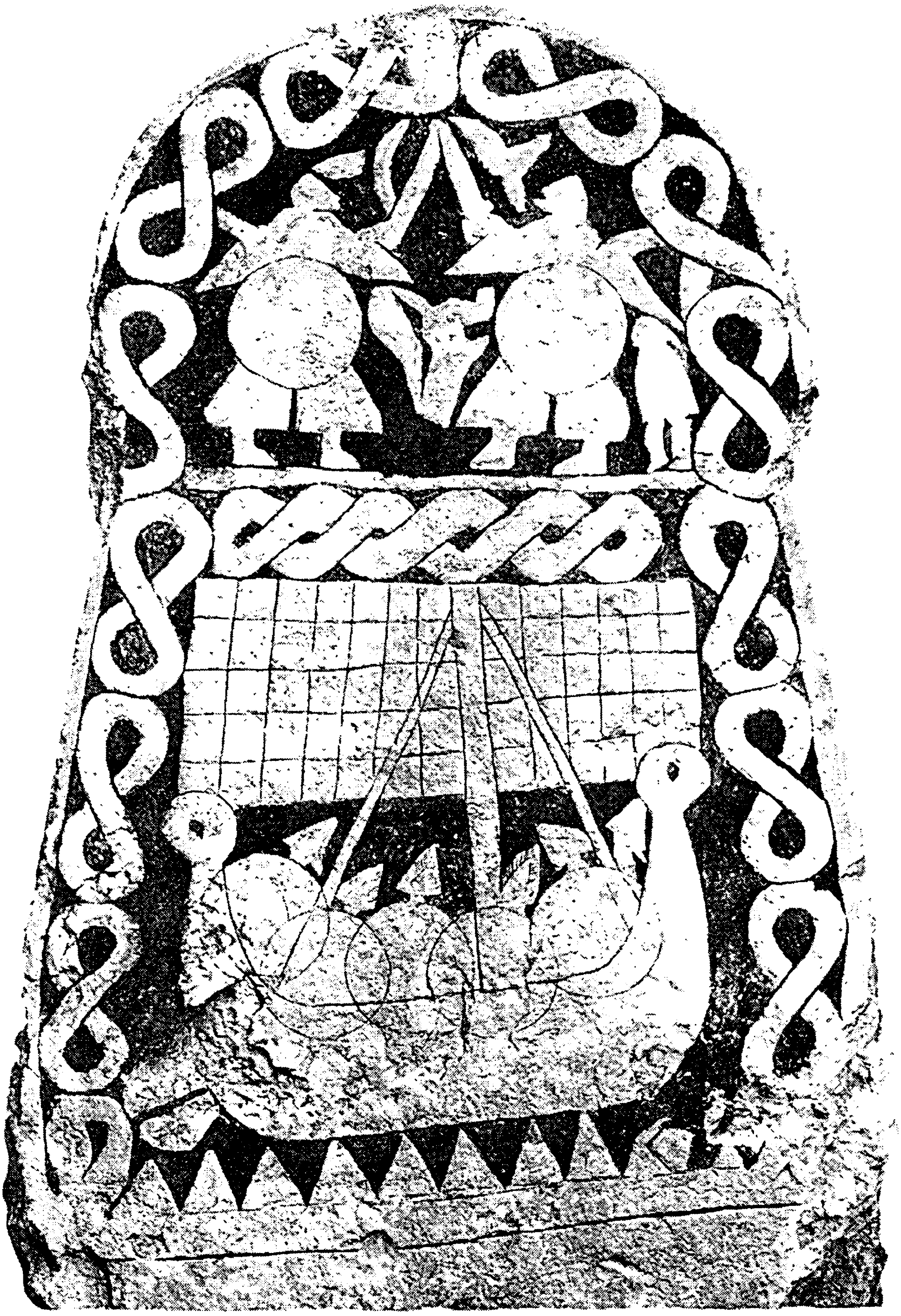

39. Scene de luptă și de navigație încrustate în piatră, din perioada vikingă timpurie, din insula Gotland.

primele inițiative ale lui Rurik întemeierea orașului Novgorod cel Mare, „poarta de vest" a Rusiei, deschisă spre țările baltice; îndată după aceasta, același text menționează plecarea a doi conducători varegi, Askold și Dir, „ca să meargă la Constantinopol" și popasul lor pe Nipru, unde întemeiază Kievul, pe care Oleg, succesorul lui Rurik, îl ia în stăpînire în 881. Numele de „Sambatas" indicat de Constantin Porphyrogenetul pentru a desemna acest oraș ar putea fi ungurescul *Szómbat*, fortăreață, și ar aminti astfel trecerea maghiarilor, în drum spre Europa Centrală, pe care cronica lui Nestor nu omite să o înregistreze. Așa se încrucișau pe Nipru căile popoarelor în mișcare[56].

Pentru niște navigatori ca varegii, era lesne să coboare cursul acestui mare fluviu, conducîndu-și bărcile ușoare în așa fel încît să evite vîltorile cataractelor. Ei au ajuns probabil pe malurile Mării Negre încă de la mijlocul secolului al IX-lea. Din această epocă datează fără îndoială informația culeasă de Mas'udi, care numește Pontul Euxin „Marea Burgar, Ros, Pačnà, Bağnak și Bağgard"; ultimele trei nume sînt ale „popoarelor turcice", anume ale pecenegilor și ungurilor. Dar geograful arab scrie tot așa de clar „Marea rușilor", al căror nume îl transpune astfel, împreună cu cel al varegilor, de la Baltica la Marea Neagră[57]. Începînd cu 860, atacurile se succed împotriva Constantinopolului, amenințat de flotele lor la intrarea în Bosfor. Tot Constantin Porphyrogenetul este cel care ne informează asupra itinerariului lor: de la gurile Niprului ei ajung la Delta Dunării, nu fără a fi expuși (în secolul al X-lea) atacurilor pecenegilor, care preluaseră în această regiune locul maghiarilor: de acolo ei se îndreaptă spre sud, făcînd escală la Konstantia (ce înlocuise Tomisul, în Dobrogea) și la Mesembria. În 907, o a doua expediție obligă Imperiul bizantin să încheie un tratat comercial cu acești noi adversari, care reînnoiau împotriva sa isprăvile goților și ale herulilor din secolul al III-lea. Este adevărat că această nouă tentativă și tratatul ce i-a succedat, în 911, au fost contestate acum cîțiva ani în urmă de D-nul Grégoire, care vedea în ele o confuzie cu războiul susținut de Bizanț în aceeași vreme împotriva bulgarilor[58]; dar seria clasică a atacurilor rusești contra Bizanțului nu a fost ignorată de lucrările mai recente. Cel din 941 pare să fi fost unul dintre cele mai importante: a eșuat datorită folosirii focului grecesc, care a distrus bărcile varegilor. Cînd, trei ani mai tîrziu, cneazul Igor și-a adunat armata la gurile Dunării, ca să reînceapă atacul ce fusese respins, bizantinii au socotit preferabilă angajarea de negocieri. Ele aveau să se finalizeze în tratatul din 945, ale cărui prevederi par mai favorabile Imperiului decît acelea din 911, dacă se admite autenticitatea lor. De altfel, din cîte știm, noul tratat n-a mai fost contestat de nimeni. Stipulațiile sale sînt întru totul caracteristice atît pentru spiritul întreprinzător al varegilor, cît și pentru politica economică a Bizanțului, din vremea cînd „Cartea Prefectului" reglementa pînă în cele mai mici amănunte tranzacțiile comerciale. Cartierul Sf. Mammas din Constantinopol era rezervat negustorilor ruși, dar le era interzis să-și petreacă iarna acolo, astfel că trebuiau să se întoarcă acasă. Navigația pontică respecta deja regula de a nu înfrunta furtunile anotimpului rece. Negustorii erau grupați după orașele de unde veneau: Kiev, Cernigov, Pereiaslavl; ei trebuiau să intre în Bizanț printr-o singură poartă, în grupuri de cîte cincizeci, sub conducerea unui ofițer imperial. Mătasea era strict limitată: nimeni nu avea dreptul să cumpere de mai mult de cincizeci de monede de aur, iar bucățile de material trebuiau să fie marcate cu sigiliul oficial[59].

Alte articole se refereau la orașul și teritoriului Chersonului, pe care cneazul rus se angaja să le respecte și să le apere la nevoie împotriva „bulgarilor negri".

Era interzis să se atingă de epave, iar pescuitul în estuarul Niprului era liber; dar și acolo rușii se angajau să nu ierneze.

Acest tratat punea bazele unei înțelegeri și ale unei adevărate colaborări între Imperiul bizantin și statul varegilor: aceste relații aveau să se dezvolte în a doua jumătate a secolului al X-lea, nu fără a întîmpina anumite dificultăți. Varegii figurează de acum înainte printre războinicii de elită ai armatelor imperiale[60]. Acestea le verificaseră valoarea pe cîmpurile de luptă din Bulgaria, unde Sviatoslav, fiul lui Igor, dorea să-și extindă dominația; a fost nevoie de efortul lui Ioan Tzimiskes pentru a-l opri în 971 sub zidurile Silistrei. Politica de echilibru, preconizată de tratatul lui Porphyrogenetul, a făcut restul; conducătorul rus, învins, a fost măcelărit la înapoiere de pecenegi. Mai greu a fost însă de încheiat socotelile cu succesorul său, Vladimir: un contingent vareg venise să-l ajute pe împăratul Vasile al II-lea să înăbușe răscoalele din Asia Mică, iar cîrmuirea bizantină promisese cneazului Kievului mîna unei prințese imperiale; ar fi însemnat în direcția varegilor o reluare a politicii matrimoniale, aplicată altădată pentru a încheia alianța cu chazarii. Dar acum este vorba de a da o Porphyrogenetă unui barbar; de aceea, odată pericolul îndepărtat, curtea bizantină, al cărei prestigiu crescuse mult sub împărații din dinastia macedoneană, nu a mai vrut să îngăduie această mezalianță. A fost nevoie de asediul Chersonului și de cucerirea orașului de către Vladimir, în 989, pentru a-l obliga pe bazileu să-și țină promisiunea și să-și sacrifice sora, pe prințesa Ana. Dar ceea ce a rezultat de aici, botezarea prințului rus și convertirea întregului popor la ortodoxism, au compensat cu prisosință aceste inconveniente și au deschis civilizației bizantine o sferă de influență de o întindere încă neegalată*: hotărîrea lui Vladimir a avut pentru Europa Răsăriteană consecințe nu mai puțin considerabile decît botezul lui Clovis în Occident[61]. De acum înainte relațiile vor fi cordiale, cu excepția unui conflict din 1043, cînd o nouă expediție navală împotriva Constantinopolului a avut aceeași soartă ca și cele ce o precedaseră[62]. În sistemul pontic al Bizanțului, marele cnezat al Kievului înlocuiește atunci Imperiul chazar, care încetase de a mai fi o putere de prim rang.

Varegii își încercaseră norocul în această direcție, dar în același timp cîștigau poziții pe litoralul Mării Negre. Mas'udi ne-a reținut relatarea amănunțită a unei expediții ruse, care, după ce a coborît pe Nipru și a ocolit Crimeea, a traversat, spre 912-913, teritoriul chazar, cu permisiunea chaganului, ca să coboare în valea Volgăi și să meargă să prade așezările musulmane de pe malurile Caspicei. La întoarcere lucrurile au mers mai puțin bine, căci garda horezmiană a suveranului chazar și musulmanii, care erau acum mai numeroși în statul său, au ținut să-și răzbune coreligionarii și au distrus ceata varegă ce se întorcea încărcată cu pradă. De aceea, Sviatoslav, înainte de a-și întreprinde expediția în Balcani, unde avea să se ciocnească de forța renăscută a Bizanțului, a avut grijă să-și impună mai întîi dominația asupra bulgarilor de pe Volga, să năruie puterea chazară și să supună pe alanii de la nordul Caucazului (spre 965). Așa cum remarcase D-nul Eck, el se vădea prin aceasta un diplomat neînzestrat, căci victoriile sale deschideau calea pecenegilor, al căror pericol avea să-l înfrunte singur[63]. Nu este mai puțin adevărat că, îndată după convertirea lui Vladimir și îndeosebi sub domnia lui Iaroslav cel Mare, cele două piese preponderente ale

---

* Chersonul a fost redat bizantinilor; probabil că în acea vreme la Tmutorokan, sau Matracha, în extremitatea peninsulei Taman, s-a constituit un cnezat rusesc.

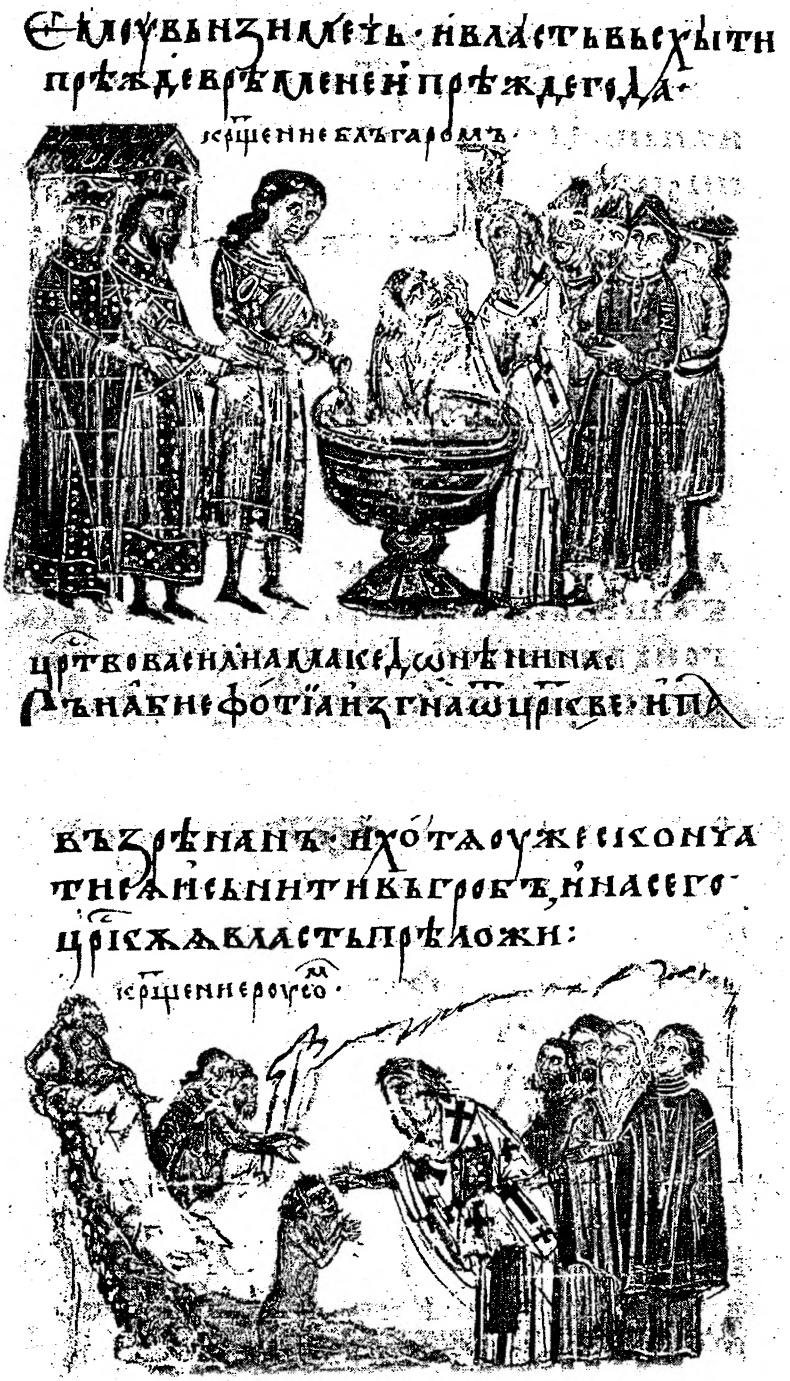

40. Scene reprezentînd creştinarea bulgarilor (sus) şi a ruşilor (jos), redate pe miniaturile cronicii lui Manasses din secolul al XIV-lea, păstrată în Biblioteca Vaticanului (nr. 57 şi 58, fol. 163v şi 166v).

RedAbaris@2014

politicii din bazinul pontic sînt Bizanțul și varegii. Împreună, ele vor lichida ceea ce mai rămăsese încă din dominația chazară.

Religia adăuga o nouă legătură celor stabilite prin comerț; în acest domeniu Rusia Kieveană succede direct Imperiului chazar și-i continuă relațiile. S-a vorbit adesea de caracterul comercial și citadin al statului întemeiat de varegi, datorat atît propriilor tendințe, cît și influențelor raporturilor cu Bizanțul. „Orașul împăraților (Țarigradul), scria Henri Pirenne într-o pagină adesea citată din *Orașele din evul mediu*, deținea la ruși un prestigiu a cărui influență s-a păstrat de-a lungul secolelor. De la el au primit creștinismul (957-1015), de la el și-au împrumutat arta, scrierea, folosirea monedei și o bună parte din organizarea administrativă. Nu e nevoie de mai mult pentru a dovedi rolul jucat de comerțul bizantin în viața lor socială. Acesta ocupă un loc atît de esențial încît, fără el, civilizația lor ar rămîne inexplicabilă. Fără îndoială, formele prin care se manifestă sînt foarte primitive, dar ceea ce contează nu sînt formele acestui trafic, ci acțiunea exercitată de el.

Or, se poate spune că, în adevăr, acesta a determinat la rușii din evul mediu timpuriu constituirea societății. Printr-un contrast izbitor față de ceea ce se constată la contemporanii lor din Europa carolingiană, nu numai importanța, dar chiar ideea unei proprietăți funciare le este necunoscută. Noțiunea lor de bogăție nu cuprinde decît bunuri mobile, din care cele mai prețioase sînt sclavii. Ei nu se interesează de pămînt decît în măsura în care, prin dominația pe care o exercită asupra lui, își pot însuși produsele sale. Și dacă această concepție este aceea a unei clase de războinici cuceritori, fără îndoială că s-a menținut atît de mult, pentru că acești războinici erau în același timp și negustori. Să adăugăm că gruparea rușilor în *gorod*-uri, motivată la început de necesități militare, a corespuns admirabil și necesității comerciale. O organizație creată de barbari pentru a menține sub jug populațiile cucerite s-a adaptat genului de viață care le-a devenit propriu de îndată ce au fost supuși atracției economice a Bizanțului și a Bagdadului. Exemplul lor arată că o societate nu trebuie să treacă neapărat prin faza agricolă înainte de a se deprinde cu comerțul. Aici comerțul apare ca fenomen primitiv. Lucrurile s-au petrecut astfel deoarece rușii, chiar de la început în loc să fie, ca locuitorii Europei Occidentale, izolați de lumea exterioară, au fost dimpotrivă împinși sau mai bine zis antrenați să comunice cu ea. De aici opozițiile atît de tranșante ce se relevă prin compararea organizării lor sociale cu aceea din Imperiul carolingian: în locul unei aristocrații domeniale, o aristocrație comerciantă; în locul șerbilor atașați de pămînt, sclavi considerați ca instrumente de lucru; în locul unei populații trăind la țară, o aglomerație de populații la orașe; în fine, în locul unei simple economii de consum, o economie de schimb și o activitate comercială regulată și permanentă."[64]

Trasat cu vigoarea de gîndire și de exprimare care îi era obișnuită, tabloul ilustrului istoric belgian a trebuit să sufere cîteva retușuri. În linii mari, nu a fost schimbat: în secolul al XI-lea, vreo cincizeci de orașe din Rusia Kieveană dispuneau de o organizare comunală, al cărei organ esențial era adunarea, *veče*, care își opunea voința celei a cneazului, într-o vreme cînd, în Occident, comuna de-abia se înfiripa. Avem, pe de altă parte, în „pravila rusă" (*Pravda Russkaia*) un monument legislativ al timpului, care reflectă mai mult decît oricare alt izvor structura economică și socială a statului vareg, pe cale de a se slaviza și de a se lăsa pătruns de influențele Orientului. „Dreptul civil din «Pravda Russkaia», scrie D-nul Eck, ne apare ca esențialmente comercial și financiar; el cunoaște:

asociațiile, comandita, depozitul, creditul simplu, împrumutul cu dobîndă, împrumutul amical, comisionul, concursul de faliment, nefericit și fraudulos, în care se acordă prioritate creanțelor străine, înaintea creanțelor fiscului și ale particularilor indigeni. Fiica unui orășean, mort fără descendenți masculini, moștenește toate bunurile tatălui ei și îi poate continua afacerile; fiica unui sătean nu moștenește, în acest caz, decît bunurile mobile, în timp ce averea nemișcătoare revine cneazului. Este prin urmare un drept net burghez și capitalist, apărînd mai bine interesele clasei conducătoare decît pe cele ale «gloatei» din orașe și de la țară."[65]

Mai era și *drujina*, escorta, războinici liberi în slujba cneazului, care trebuia să le asigure întreținerea, dintre ei recrutîndu-se persoanele mai de vază, ce luau parte la sfat, sub numele de boieri, titlu ce se pare că bulgarii, cei dintîi, l-au preluat de la conducătorii lor de origine turcică. În timpul războiului, acești slujitori se întrețineau din pradă, dar în timp de pace era totuși necesar să li se cedeze o parte din resursele obținute de cneaz din impozite sau din valorificarea complexă a domeniilor sale. Aici se află embrionul unei organizări bazate pe venitul proprietăților, ce justifică pînă la un punct teza istoricului sovietic Grekov, care s-a ocupat într-o lucrare recentă de „relațiile feudale din statul kievean".

Totuși, este incontestabil că viața urbană și relațiile comerciale imprimau Rusiei Kievene un caracter aparte. Influența bizantină a avut fără îndoială rolul său în această orientare, pe care a exercitat-o, de asemenea, în atîtea alte domenii: cele ale administrației civile și religioase, în primul rînd. Dar trebuie să găsim loc, alături de ea, și pentru celelalte elemente care ne fac să înțelegem particularitățile acestei dezvoltări, atît de diferită, după cum a remarcat Pirenne, de cea a societății carolingiene. Exista mai întîi o preferință naturală a varegilor pentru negoțul la distanțe mari și pentru expediții aventuroase, preferință proprie tuturor scandinavilor; este mai ales influența mediului și a elementelor pe care le aduce de la sine în evoluția economică și socială. Antichitatea lăsase moștenire întregului bazin pontic tradiția civilizației înfloritoare a cetăților elene și a comerțului lor cu interiorul regiunilor scitice, sarmatice sau getice. Bizanțul menținuse acolo majoritatea pozițiilor Romei, pe care aceasta avea să le piardă în Occident. Imperiul chazar își întemeiase la rîndul său puterea pe dezvoltarea comerțului și a orașelor și practicase comerțul cu lumea arabă, mai mult încă decît cu Imperiul bizantin. Aceste antecedente istorice nu puteau rămîne fără consecințe. „Rusia Kieveană, scrie în legătură cu aceasta Rostovtzev, în prima perioadă a evoluției sale, avea să moștenească în mod firesc particularități de la predecesorii săi. La fel ca aceștia, ea era un stat aproape eminamente comercial; ca și ei, a încercat să ocupe litoralul Mării Negre, iar viața sa politică și culturală, ca și a lor, a fost orientată către sud și est, spre Grecia și Orient, și nu către vest, spre lumea romană din Occident."[66] Această orientare era facilitată prin noul echilibru realizat în primii ani ai secolului al XI-lea, care deschidea influenței Constantinopolului cele mai ample perspective pentru o penetrație pașnică. În jurul anului o mie, varegii ruși de la Kiev, armenii de la Ani, micii regi din Georgia și din Iberia priveau spre Bizanț, care se afla din nou în apogeul măririi sale. Prin relațiile ce se stabileau, pe de altă parte, cu monarhiile din nord și din vest, Rusia se integra tot mai mult în politica și civilizația acestei mari unități creștine care avea să fie Europa. Dar înainte de sfîrșitul secolului, invaziile turcice aveau să modifice încă o dată cursul evenimentelor.

Bibliografie sumară: J. MARQUART, *Osteuropäische und ostasiatische Streifzüge*, Leipzig, 1903; H. GRÉGOIRE, *Le „Glozel" khazare*, în *Byzantion*, XII, 1937; W. BARTHOLD, *Khazar*, în *Encyclopédie de l'Islam*; A.A. VASILIEV, *The Goths in the Crimea*, Cambridge, Mass., 1936; H. SCHÖNEBAUM, *Die Kenntnis der byzantinischen Geschichtsschreiber von der ältesten Geschichte der Ungarn vor der Landsnahme* (Ung. Bibliothek, 5), Berlin-Leipzig, 1922; H. GRÉGOIRE, *Le nom et l'origine des Hongrois*, în *Zeitschrift der Deutschen Morgenländischen Gesellschaft*, XCI, 1937; IDEM, *L'habitat primitif des Hongrois. Lebedia = Lebedin*, în *Byzantion*, XIII, 1938; G. VERNADSKY, *Lebedia. Studies on the Magyar Background of Kievan Russia*, în *Byzantion*, XIV, 1939; G.I. BRĂTIANU, *Une énigme et un miracle historique: le peuple roumain*, București, 1937; G. MORAVCSIK, *Les sources byzantines de l'histoire hongroise*, în *Byzantion*, IX, 1934; C.A. MACARTNEY, *The Magyars in the Ninth Century*, Cambridge, 1930; A. ECK, *Le Moyen Âge russe*, Paris, 1933; L. NIEDERLE, *Manuel de l'Antiquité slave*, I, Paris, 1923; W. BARTHOLD, *Informații arabe asupra rușilor* (în rusă), în *Sovetskoe vostokovedenie*, I, 1940; A.I. JAKUBOVSKIJ, *Asupra relațiilor ruso-chazare și ruso-caucaziene în secolele IX și X* (în rusă), în *Buletinul Academiei de Științe a URSS, Ser. ist.-fil.*, III, 1946; G.D. GREKOV, *Relațiile feudale în statul kievean* (în rusă), Moscova-Leningrad, 1936; N.K. CHADWICK, *The beginning of Russian History*, Cambridge, 1946; V. MOȘIN, *Rusia și Chazaria sub Sviatoslav* (în rusă), în *Seminarium Kondakovianum*, V, 1934.

Note

1. Stabilirea chazarilor în stepele nord-caucaziene s-a produs pe la mijlocul secolului al VI-lea. Cf. nota 5.
2. W. Barthold, P.B. Golden, *Khazar*, în *The Encyclopaedia of Islam*, NE, IV, ed. E. van Donzel, B. Lewis și Ch. Pellat, Leiden, 1978, p. 1172. Cf. și R. Grousset, *L'empire des steppes. Attila, Gengis-Khan, Tamerlan*, Paris, 1939, p. 235; I. Sorlin, *Le problème des Khazares et les historiens soviétiques dans les vingt dernières années*, în *Travaux et mémoires*, 3, 1968, p. 431.
3. Cea mai completă listă de termeni chazari a alcătuit P.B. Golden (*Khazar Studies. An Historico-Philological Inquiry into the Origins of the Khazars*, I, Budapesta, 1980, p. 112-263), fiind augmentată de D. Ludwig (*Struktur und Gesellschaft des Chazaren-Reiches im Licht der schriftlichen Quellen*, Münster (Westf.), 1982, p. 355-361). Din lista întocmită de P.B. Golden lipsește numele *Tängri*; apar, în schimb, *Qağan* și *Tarqan* (*op.cit.*, I, p. 192-195 și 210-212).
4. A. Bachmakoff, *Cinquante siècles d'évolution ethnique autour de la Mer Noire*, Paris, 1937.
5. Pentru istoria chazarilor, cf. în special A. Zajaczkowski, *Ze studiów nad zagadnieniem chazarskim*, Cracovia, 1947; D.M. Dunlop, *The History of the Jewish Khazars*, New York, 1967; M.I. Artamonov, *История хазар*, Leningrad, 1962; L.N. Gumilev, *Открытие Хазарии*, Moscova, 1966; P.B. Golden, *op.cit.*, I-II, 1980; D. Ludwig, *op.cit.*; S.A. Pletneva, *Хазары*, ed. a 2-a, Moscova, 1986; M.G. Magomedov, *Образование хазарского каганата*, Moscova, 1983.
6. Această frază și următoarea sînt reproduse cu mici deosebiri după *Commerce génois*, p. 33.
7. Citatul este din W. Heyd, *Histoire du commerce du Levant au Moyen-Âge*, I, Leipzig, 1923, p. 58-59.
8. În ultimele decenii numărul monedelor arabe de la sfîrșitul mileniului I descoperite în Rusia, regiunile baltice și în Scandinavia a crescut foarte mult, relevînd intensitatea

traficului comercial dintre nord-estul Europei și Orient. Cf. V.V. Kropotkin, *Новые находки сасанидских и куфических монет в Восточной Европе*, în *Нумизматика и эпиграфика*, IX, 1971, p. 76-97; Th.S. Noonan, *Ninth-century dirham hoard from European Russia: a preliminary analysis*, în *Wiking-Age Coinage in the Northern Lands. The Sixth Oxford Symposium on Coinage and Monetary History*, I, ed. M.A.S. Blackburn și D.M. Matcalf (*BAR International Series* 122/1), Oxford, 1981, p. 47-118; B.E. Hovén, *On Oriental coins in Scandinavia*, în *ibidem*, p. 119-128; C. Bálint, *Einige Fragen des Dirhem-Verkehrs in Europa*, în *Acta Archaeologica Academiae Scientiarum Hungaricae*, XXXIII, 1981, 1-4, p. 105-131.

9. Fraza este preluată aproape identic din *Commerce génois*, p. 33, de unde reproducem și nota (3): E. Carmoly, *Itinéraires de la Terre Sainte...*, Bruxelles, 1847, p. 15; cf. *The oriental geography of Ebn Haukal*, ed. W. Ouseley, Londra, 1800, p. 185. Cf., de asemenea, ediția mai nouă a lucrării călătorului arab: Ibn Hauqal, *Configuration de la Terre* (*Kitab surat al-ard*), ed. J.H. Kramers și G. Wiet, II, Beyrouth-Paris, 1964, p. 379-383.
10. J. Marquart, *Osteuropäische und ostasiatische Streifzüge*, Leipzig, 1903, p. 16 și urm. Despre orașul Balandjar, cf. și D. Ludwig, *op.cit.*, p. 243-246.
11. J. Marquart, *op.cit.*, p. 1-5 și 474-477; L.N. Gumilev, *op.cit.*, p. 18-33; P.B. Golden, *op.cit.*, I, p. 224-229; D. Ludwig, *op.cit.*, p. 251-259.
12. În istoriografia mai nouă se consideră că ridicarea Sarkelului de către meșterii bizantini ar fi avut loc în 838/839. Cf. P.B. Golden, *op.cit.*, I, p. 67; D. Ludwig, *op.cit.*, p. 259. Spre deosebire de alte orașe chazare, neidentificate sau cu localizare incertă, poziția exactă a Sarkelului s-a putut stabili grație săpăturilor arheologice. Cf. M.I. Artamonov, *op.cit.*, p. 288-323; idem, *Саркел-Белая Вежа*, în *MIA*, 62, Moscova-Leningrad, 1958, p. 7-84. Sarkelul nu a fost reședință a chaganului, așa cum lasă să se înțeleagă G. Brătianu.
13. Pentru relațiile chazaro-bizantine, cf. M.I. Artamonov, *История хазар*, p. 193 și urm.; Fr. Dvornik, *Les légendes de Constantin et de Méthode vues de Byzance*, ed. a 2-a, Hattiesburg, Mississippi, 1969, p. 148 și urm.
14. Gy. Moravcsik, *Byzantinische Mission im Kreise der Türkvölker an der Nordküste des Schwarzen Meeres* (*Thirteenth International Congress of Byzantine Studies, Oxford, 1966, Main Papers I*), Oxford, 1966, p. 10-11; Fr. Dvornik, *op.cit.*, p. 172 și urm.
15. Pentru aspectele confesionale ale istoriei chazarilor, cf. D.M. Dunlop, *op.cit.*; M.I. Artamonov, *История хазар*, p. 262 și urm.; D. Ludwig, *op.cit.*, p. 305-332; M.G. Magomedov, *op.cit.*; A. Koestler, *La treizième tribu. L'Empire khazar et son héritage*, trad. G. Fradier, Paris, 1976, p. 69 și urm.
16. Unii orientaliști continuă să susțină descendența karaiților din chazarii iudaizați. Cf. A. Zajaczkowski, *op.cit.*, p. 61 și urm.; idem, *Karaims in Poland. History. Language. Folklore. Science*, Varșovia-Haga-Paris, 1961, p. 13 și urm.; A. Koestler, *op.cit.*, p. 183.
17. H. Grégoire, *Le «Glozel» khazare*, în *Byzantion*, XII, 1937, p. 225-266 și 730-740.
18. *Ibidem*, p. 258.
19. Despre etnogeneza ungurilor, cf. E. Molnár, *Проблемы этногенеза и древней истории венгерского народа*, Budapesta, 1955; *Ancient cultures of the Uralian peoples*, ed. P. Hajdú, Budapesta, 1976; L. Makkai, în *Histoire de la Hongrie des origines à nos jours*, coord. E. Pamlényi, Budapesta, 1974; I. Fodor, *Die grosse Wanderung der Ungarn vom Ural nach Pannonien*, Budapesta, 1982, p. 45 și urm.; M. Schulze-Dörrlamm, *Untersuchungen zur Herkunft der Ungarn zum Beginn ihrer Landnahme im Karpatenbecken*, în *Jahrbuch des Römisch-Germanischen Zentralmuseums Mainz*, 35, 1988, p. 373-478; Cs. Bálint, *Die Archäologie der Steppe. Steppenvölker zwischen Volga und Donau vom 6. bis zum 10. Jahrhundert*, Viena-Köln, 1989, p. 195 și urm.
20. Gy. Moravcsik, *Zur Geschichte der Onoguren*, în idem, *Studia Byzantina*, Budapesta, 1967, p. 84-118; Gy. László, *Les Onoghours en Europe Centrale*, în *Balcanoslavica*, 1, 1972, p. 113-119. Pentru indicații bibliografice asupra onogurilor, cf. și Gy. Moravcsik, *Byzantinoturcica*, I, *Die byzantinischen Quellen der Geschichte der Türkvölker*, Berlin, 1958, p. 67; D. Sinor, *Introduction à l'étude de l'Eurasie Centrale*, Wiesbaden, 1963, p. 267-268.

21. În legătură cu localizarea Lebediei și Atelkuzului, precum și cu staționarea ungurilor în aceste regiuni, cf. K. Czeglédy, *A IX. századi magyar történelem föbb kérdései*, în *Magyar Nyelv*, XLI, 1945, 1-5, p. 44-55; G. Vernadsky, M. de Ferdinandy, *Studien zur ungarische Frühgeschichte, I. Lebedia; II. Álmos* (*Südosteuropäische Arbeiten*, 47), München, 1957, p. 9-31 (G. Vernadsky); G. Fehér, *Zur Geschichte der Steppenvölker von Südrussland im 9.-10. Jahrhundert*, în *Studia Slavica*, V, 1959, 3-4, p. 301-326; S. de Vajay, *Der Eintritt des ungarischen Stämmebundes in die europäische Geschichte (862-933)*, Mainz, 1968, p. 9 și urm.; I. Fodor, *op.cit.*, p. 218-272; idem, *Leletek Magna Hungariától Etelközig*, în *Honfoglalás és régészet*, ed. L. Kovács, Budapesta, 1994, p. 47-65.
22. H. Grégoire, *Le nom et l'origine des Hongrois*, în *Zeitschrift der Deutschen Morgenländischen Gesellschaft*, 91, 1937, 3, p. 630 și urm.; idem, *L'habitat primitif des Hongrois. Lebedia = Lebedin*, în *Byzantion*, XIII, 1938, 1, p. 409-410.
23. G. Vernadsky, *Lebedia. Studies on the Magyar Background of Kievan Russia*, în *Byzantion*, XIV, 1939, 1, p. 186.
24. Împrejurarea de a întîlni efective maghiare în timpul operațiunilor militare de la sfîrșitul lui august 1941 a fost de natură să-l răscolească pe Gheorghe Brătianu, desigur din cauza nefirescului situației. Din notarea impresiilor culese a rezultat „un mic articol" purtînd titlul *Întoarcerea în patrie*, „care, evident, nu s-a publicat" (*CMN*, p. 255). Din acest articol a extras cîteva pasaje pe care a considerat oportun să le citească studenților săi în cadrul prelegerii ținute la 2 martie 1942:

„Cu pași repezi, armatele aliate se apropie de Nipru. Coloanele se înșiră pe drumuri, ridicînd praful în zări, care se așterne deopotrivă pe uniformele soldaților români, germani, italieni și maghiari.

Cu deosebire de la trecerea Bugului, aceștia din urmă ne întîmpină mai des, atît de asemănători la îmbrăcăminte cu trupele noastre. Mai mult însă decît ostașii români, ei par a se potrivi tot mai mult cu priveliștea ce ne înconjoară. Îi simți acasă la ei în stepa uriașă ce se deschide dincolo de Bug, spre depărtările Asiei. În avîntul năvalnic care-i mînă spre răsărit este mai mult decît o pornire de cuceritori, e o întoarcere spre originile milenare ale neamului.

Mai bine de 1000 de ani de la venirea lui Arpad, coborîtorii depărtați ai războinicilor săi calcă iarăși pămîntul strămoșesc, de care i-a depărtat întreruperea europeană a destinului lor. Pentru vecinii noștri, campania din cîmpiile nesfîrșite ale Ucrainei este o regăsire, către care a tins de altfel de-a lungul veacurilor instinctul rasei, ce nu încăpea în spațiul strîmt al pustei dunărene.

În secolul [al] XIII-lea, înainte de a fi izbiți de valul distrugător al năvălirii tătărești, regii apostolici, urmași ai Sfîntului Ștefan, trimiteau misionari pe aceleași meleaguri de la Miazănoapte de Marea Neagră, spre a cerceta urmele strămoșilor porniți din stepe.

Tătarii și turcii au împiedicat atunci, prin năvălirile lor, ca războinicii regelui Bela să-și regăsească vetrele și căminul. Și aci, înaintarea cruciadei spre răsărit aducea o fericită întoarcere a destinului. Nu fără emoție vedem cum zilnic se deșteaptă la ostașii armatei vecine sentimentele și pornirile atavice: tot mai mult se recunosc coborîtori ai călăreților porniți pe urmele hunilor, purtînd sub șa carnea crudă, «biciul lui Dumnezeu» pentru noroadele pămîntului aflate în calea lor.

Fiecare zi de marș înscrie o nouă pagină a acestei epopei, pe care ne-a fost dat să o trăim alături de ei. S-a scris și se va mai scrie mult despre duioșia întîlnirii noastre cu moldovenii părăsiți, dincolo de Nistru și de Bug; soldații unguri nu află, însă, numai ca noi oameni de același sînge și de același grai: e pămîntul însuși care îi așază în cadrul de care vitregiile istoriei i-a despărțit de veacuri.

În războiul de astăzi, pornit să dezlege în cîteva luni probleme seculare, să ne oprim o clipă asupra acestei minuni a istoriei. Fie ca întregul neam al lui Arpad să-și regăsească în această înaintare victorioasă drumul depărtatelor sale obîrșii, pe care-l însoțesc de atîta vreme urările noastre cele mai fierbinți și stăruitoare!" (*CMN*, p. 255-257). „Articolul" a fost citat și în cadrul conferinței intitulate *Moldova*, ținute la 28 noiembrie 1941. Cf. *Cuvinte către români. Zece conferințe și prelegeri*, București, 1942, p. 181-183.

Accentele xenofobe ale textului, neobişnuite pentru structura lui Gh.I. Brătianu, se explică prin ambianţa în care l-a redactat. Cu ani în urmă, rememorînd evenimente din primul război mondial, marele istoric scria: „Trebuie să înţeleg acest adevăr atît de banal: nici dragoste fără patimă, nici război fără ură" (*File rupte din cartea războiului*, Bucureşti, 1934, p. 13). Formulările pătimaşe, pe alocuri virulente, din pasajele citate trebuie privite în cadrul contextului care le-a generat: cu numai un an în urmă Transilvania de Nord fusese smulsă României prin diktatul de la Viena, răstimp în care populaţia românească din regiunile răpite devenise victima atrocităţilor administraţiei hortyste (cf. detalii la I. Ardeleanu, Gh. Bodea, M. Fătu, O. Lustig, M. Muşat, L. Vajda, *Teroarea hortysto-fascistă în nord-vestul României, septembrie 1940-octombrie 1944*, Bucureşti, 1985, p. 8-9). Pe de altă parte, cercurile guvernante de la Budapesta continuau campania propagandistică veninoasă împotriva drepturilor legitime ale poporului român, iar în acelaşi timp, în mod mai mult sau mai puţin discret, încercau, la fel ca şi conducătorii nazişti, să încurajeze tendinţele de extindere teritorială spre Răsărit, ceea ce contravenea vederilor naţional-liberalilor şi ale majorităţii partidelor politice din România. În afară de aceasta, pasajele impregnate cu notaţii impulsive fuseseră determinate şi de o scenă petrecută pe front, care îl revoltase pe Gh. Brătianu. „Adaug, ca o ultimă informaţie – le spunea el studenţilor – înainte de a închide această paranteză, că aceste rînduri mi-au fost inspirate de un spectacol care, de altminteri, a fost păstrat şi de mărturia aparatului fotografic: în satul în care cantonam era o biserică; ca toate bisericile, ea fusese transformată de Soviete în «Teatrul K. Marx». Iar maghiarii ocupaseră acest «teatru», care se cunoştea că fusese biserică, şi-l transformaseră în grajd de porci!! Fără comentarii!" (*CMN*, p. 257-258). Episodul este relatat de istoric şi în articolul *Ortodoxism şi bolşevism*, în *Transilvania*, 73, 1942, 11, p. 818.

25. L. Bendefy, *Fontes authentici itinera (1235-1238) fr. Iuliani illustrantes*, în *Archivum Europae Centro-Orientalis*, III, 1937, 1-4, p. 1-51; H. Dörrie, *Drei Texte zur Geschichte der Ungarn und Mongolen*, în *Nachrichten der Akademie der Wissenschaften in Göttingen, Phil.-hist. Kl.*,1956, 1, p. 125-202. Cf. şi L. Bendefy, *Sources concernant les Hongrois Orientaux aux Archives du Vatican*, în *Les anciens Hongrois et les ethnies voisines à l'Est*, coord. I. Erdélyi, Budapesta, 1977, p. 253-270.
26. J. Marquart, *op.cit.*, p. 36-40; C.A. Macartney, *The Magyars in the Ninth Century*, Cambridge, 1930, p. 174 şi urm.; O. Pritsak, *From the Säbirs to the Hungarians*, în *Hungaro-Turcica. Studies in honour of Julius Németh*, Budapesta, 1976, p. 17-30.
27. Problema originii cabarilor şi a descendenţilor acestora au provocat controverse în literatura de specialitate. Cf. H. Schönebaum, *Zur Kabarenfrage*, în *Aus der byzantinische Arbeit der Deutschen Demokratischen Republik*, I, coord. J. Irmscher (*Berliner byzantinistische Arbeiten*, 5), Berlin, 1957, p. 142-146; O. Pritsak, *Yowár und Κάβαρ Kawar*, în *Ural-Altaische Jahrbücher*, XXXVI, 1965, p. 378-393; P.B. Golden, *op.cit.*, I, p. 133-142.
28. Din abundenta literatură privind stabilirea ungurilor în Cîmpia Pannonică şi în arealul înconjurător, cf. B. Hóman, *Geschichte des ungarischen Mittelalters*, I, Berlin, 1940, p. 102 şi urm.; S. de Vajay, *op.cit.*, p. 25 şi urm.; I. Dienes, *Die Ungarn um die Zeit der Landnahme*, Budapesta, 1972; Gy. Györffy, *Honfoglalás, megtelepedés és kalandozások*, în *Magyar östörténeti tanulmányok*, Budapesta, 1977, p. 123-156; V. Spinei, *Migraţia ungurilor în spaţiul carpato-dunărean şi contactele lor cu românii în secolele IX-X*, în *Arheologia Moldovei*, XIII, 1990, p. 103-148; H. Göckenjan, *Die Landnahme der Ungarn aus der Sicht der zeitgenössischen ostfränkisch-deutschen Quellen*, în *Ural-Altaische Jahrbücher*, NF, 13, 1994, p. 1-17; *A honfoglaláskor irott forrásai*, ed. L. Kovács, L. Veszprémy, Budapesta, 1996; I.-A. Pop, *Românii şi maghiarii în secolele IX-XIV. Geneza statului medieval în Transilvania*, Cluj-Napoca, 1996, p. 60 şi urm.; Gy. László, *A honfoglaló magyarok*, Budapesta, 1996.
29. H. Schönebaum, *Die Kenntnis der byzantinischen Geschichtsschreiber von der ältesten Geschichte der Ungarn von der Landnahme* (*Ungarische Bibliothek*, 5), Berlin-Leipzig,

1922. Cf. și Gy. Moravcsik, *Byzantinoturcica*, II, *Sprachreste der Türkvölker in den byzantinischen Quellen*, ed. a 2-a, Berlin, 1958, p. 225-227, 235 și 321-322.

30. Unii specialiști datează momentul readucerii în Imperiu a populației deportate de bulgari în anul 837. Pentru episodul deportării adrianopolitanilor în „Bulgaria de dincolo de Dunăre" și localizarea acesteia, cf. A. Decei, *Românii din veacul al IX-lea pînă în al XIII-lea în lumina izvoarelor armenești*, în idem, *Relații româno-orientale*, București, 1978, p. 49-51; Gh.I. Brătianu, *«Bulgaria de dincolo de Dunăre» în izvoarele bizantine*, în *Omagiu lui Ioan Lupaș la împlinirea vîrstei de 60 de ani, august 1940*, București, 1943, p. 127-132; A. Grecu (P.P. Panaitescu), *Bulgaria în nordul Dunării în veacurile al IX-X-lea*, în *Studii și cercetări de istorie medie*, I, 1950, p. 223-236; P. Diaconu, *Istoria Dobrogei în unele lucrări străine recente* (I), în *RIS*, 29, 1976, 6, p. 935-937.
31. A. Decei, *Asupra unui pasagiu din geograful persan Gardîzî (a. 1050)*, în *Fraților Alexandru și Ion I. Lăpedatu la împlinirea vîrstei de 60 de ani*, București, 1936, p. 877-902; V. Minorsky, *Une nouvelle source persane sur les Hongrois au Xe siècle*, în *Nouvelle revue de Hongrie*, LVI, 1937, p. 305-312.
32. *Hudûd al-'Alam, „The Regions of the World", A Persian Geography 372 A.H.-982 A.D.*, ed. V. Minorsky, Londra, 1937. Pentru Mirvât și V.n.nd.r., cf. p. 160 și 162-163; comentariile lui V. Minorsky la p. 465-471.
33. Această fază și următoarea au fost preluate identic din G.I. Brătianu, *Une énigme et un miracle historique: le peuple roumain*, București, 1937, p. 94.
34. V. Minorsky, *op.cit.*, p. 308. Traducerea românească a pasajului este redată după Gh.I. Brătianu, *Tradiția istorică despre întemeierea statelor românești*, ed. V. Râpeanu, București, 1980, p. 216.
35. Cf. V. Minorsky, *op.cit.*, p. 310.
36. Întreg paragraful este preluat cu mici modificări din G.I. Brătianu, *Une énigme...*, p. 95-96.
37. V. Minorsky, *op.cit.*, p. 310.
38. În *MN* (p. 144), în locul acestui etnonim grecesc este trecut în mod eronat cuvîntul *Bák* (!). Reconstituirea textului s-a făcut prin compararea cu *Tradiția istorică...*, p. 217.
39. H. Grégoire, *Le nom et l'origine...*, p. 630-642; idem, *Le nom des Hongrois*, în *Byzantion*, XII, 1937, 2, p. 645-650.
40. Idem, *L'habitat «primitif» des Magyars et les Σαβαρτοιάσφαλοι*, în *Byzantion*, XIII, 1938, 1, p. 271.
41. Georgii Monachi *Vitae imperatorum recentiorum*, în Theophanes continuatus, Ioannes Cameniata, Symeon Magister, Georgius Monachus, ed. Im. Bekker, Bonn, p. 817-819.
42. A. Decei, *Asupra unui pasagiu...*, p. 898.
43. H. Grégoire, *L'habitat...*, în *Byzantion*, XIII, 1938, p. 270. Traducerea citatului a fost preluată după Gh.I. Brătianu, *Tradiția istorică...*, p. 217.
44. Majoritatea specialiștilor consideră în prezent că notarul anonim a fost un curtean al regelui Bela III (1172-1196) (Cf., mai recent, G. Silagi, *Einleitung*, în *Die „Gesta Hungarorum" des anonymen Notars*, ed. G. Silagi, în colab. cu L. Veszprémy, Sigmaringen, 1991, p. 1 și urm.; K. Szovák, *„Wer war der anonyme Notar?" Zur Bestimmung des Verfassers der Gesta Ungarorum*, în *Ungarn-Jahrbuch*, 19, 1991, p. 1-16). Deși avizat în acest sens, G.I. Brătianu și-a menținut punctul de vedere și în *Le thème de Bulgarie et la chronologie de l'Anonyme hongrois*, în *Acta historica*, X, 1972, p. 106-108.
45. Redăm traducerea adoptată de Gh.I. Brătianu, *Tradiția istorică...*, p. 203, care a preluat-o cu foarte mici modificări de la G. Popa-Lisseanu: Secretarul anonim al regelui Bela, *Faptele ungurilor* (*Izvoarele istoriei românilor*, I), București, 1934, p. 95. Cf. și S. Brezeanu, *„Romani" și „Blachi" la Anonymus. Istorie și ideologie politică*, în *RIS*, 34, 1981, 7, p. 1313-1340.
46. Această frază și celelalte două anterioare le regăsim la G.I. Brătianu, *Origines et formation de l'unité roumaine*, București, 1943, p. 84.
47. Problema identificării cu românii a populațiilor N.nd.r. și V.n.nd.r., menționate în izvoarele orientale din secolele X-XI, a mai fost dezbătută de G.I. Brătianu în

Une énigme..., p. 93 şi urm.; ed. a 2-a, Bucureşti, 1942, p. 135 şi urm.; idem, *Origines et formation...*, p. 83-84; idem, *Tradiţia istorică despre voievodatele româneşti din Ardeal*, în *AARMSI*, Ser. III, XXVII, 1944-1945, p. 108-110 (inclus şi în *Tradiţia istorică...*, 1980, p. 215-217); *CMN*, p. 258-262, unde expunerea se încheie cu următoarea remarcă: „Iată prin urmare cum, pentru prima dată în dezvoltarea chestiunii Mării Negre descoperim un izvor care, măcar ipotetic, poate fi pus în legătură cu strămoşii noştri în evul mediu" (p. 262). Posibilitatea identităţii dintre români şi N.nd.r. – V.n.nd.r. nu este admisă de toţi istoricii. Cf. pledoaria împotriva acestei identităţi făcută de C. Cihodaru, *Există ştiri despre români în operele unor scriitori afgani sau persani din secolele X-XI?* în *Analele ştiinţifice al Universităţii „Al.I. Cuza" din Iaşi*, SN, Secţ. III, *a. Istorie*, XV, 1969, 2, p. 157-170. Cf. şi Al. Boldur, *V-n-n-t-r din scrisoarea cahanului Iosif şi N-dr-r al lui Gardizi*, în *Studii şi cercetări istorice*, XIX (II SN), 1946, p. 194-197; N. Oikonomidès, *Vardariotes – W.l.nd.r. V.n.n.d.r.: Hongrois installés dans la vallée du Vardar en 934*, în *Südost-Forschungen*, XXXII, 1973, p. 1-8.

48. G.I. Brătianu a dedicat un articol special acestei probleme: *Le commerce bulgare dans l'Empire byzantin et le monopole de l'empereur Léon VI à Thessalonique*, în *Recueil dédié à la mémoire du Prof. P. Nikov* (*Известия на Българского Историческо Д-во*, XVI-XVII), Sofia, 1940, p. 30-36. Cf. şi G. Cankova-Petkova, *Der erste Krieg zwischen Bulgarien und Byzanz unter Simeon und die Wiederaufnahme der Handelbeziehungen zwischen Bulgarien und Konstantinopel*, în *Byzantinische Forschungen*, III, 1968, p. 80 şi urm.; R. Browning, *Byzantium and Bulgaria*, Londra, 1975, p. 57 şi urm.; S. Tougher, *The Reign of Leo VI (886-912). Politics and People*, Leiden-New York-Köln, 1997, p. 173 şi urm.
49. Cf. nota 28.
50. Cf. şi traducerea lui G. Popa-Lisseanu, *Cronica lui Nestor* (*Izvoarele istoriei românilor*, VII), Bucureşti, 1935, p. 43-44, făcută după versiuni franceze şi germane. Pentru originalul fragmentului, cf. *Повесть временных лет*, I, ed. D.S. Likhačev, red. V.P. Adrianova-Peretz, Moscova-Leningrad, 1950, p. 18.
51. *Annales du Saint Bertin*, ed. F. Grat, J. Vielliard şi S. Clémencet, Paris, 1964, p. 30-31.
52. G. da Costa-Louillet, *Y eut-il des invasions russes dans l'Empire byzantin avant 860?*, în *Atti del V Congresso Internationale di Studi Bizantini, Roma 20-26 settembre 1936*, I (*Studi bizantini e neoellenici*, V), Roma, 1939, p. 85; eadem, *Y eut-il des invasions russes dans l'Empire byzantin avant 860?* în *Byzantion*, XV, 1940-1941, p. 231-248.
53. Pentru o detaliată prezentare a teoriilor „normaniste" şi „antinormaniste" mai vechi, cf. V.A. Mošin, *Варяго-русский вопрос*, în *Slavia*, X, 1931, 1, p. 109-136; 2, p. 343-379; 3, p. 501-537. În legătură cu aspectele mai noi ale disputei, cf. H. Lowmiański, *Zagadnienie roli Normanów w genezie państw slowiańskich*, Varşovia, 1957; H. Paszkiewicz, *The Origin of Russia*, New York, 1969, p. 107 şi urm.; Al.V. Riasanovsky, *The Varangian question*, în *I Normanni e la loro espansione in Europa nell' Alto Medioevo* (*Settimani di studio del Centro Italiano di studi sull'Alto Medioevo*, XVI), Spoleto, 1969, p. 171-204; H. Rüss, *Das Reich von Kiev*, în *Handbuch der Geschichte Russland*, I, 4/5, coord. M. Hellmann, K. Zernack, G. Schramm, Stuttgart, 1979, p. 267-282; O. Pritsak, *The Origin of Rus'*, I, *Old Scandinavian Sources other than the Sagas*, Cambridge, Mass., 1981, p. 3 şi urm.
54. L. Niederle, *Manuel de l'Antiquité slave*, I, *L'histoire*, Paris, 1923, p. 205-206.
55. În ceea ce priveşte originea etnonimelor *rus'* şi *variag*, cf. A. Stender-Petersen, *Der älteste russische Staat*, în *Historische Zeitschrift*, 191, 1960, 1, p. 5 şi urm.; Al.V. Riasanovsky, *op.cit.*, p. 183-185; Al.V. Soloviev, *L'organisation de l'État russe au Xe siècle*, în *L'Europe aux IXe-XIe siècle. Aux origines des États nationaux*, Varşovia, 1968, p. 257-260; B.A. Rybakov, *Киевская Русь и русские княжества XII-XIII вв.*, Moscova, 1982, p. 85 şi urm.; H. Rüss, *op.cit.*, p. 270-273; G. Schramm, *Die Herkunft des Namens Rus': Kritik des Forschungsstandes*, în *Forschungen zur osteuropäischen Geschichte*, 30, 1982, p. 7-49; O. Pritsak, *Neues über die Herkunft von Rus'*, în *Sprach- und Kulturkontakte im Polnischen. Gesammelte Aufsätze für A. de Vincenz zum 65. Geburtstag*, ed. G. Hentschel, G. Ineichen şi A. Pohl, München, 1987, p. 327-339. Adoptînd punctele de vedere menţionate, Gh.I. Brătianu se face ecoul teoriilor normaniste.

56. Pentru migrația varegilor în estul Europei și rolul lor economic și politic, cf. L. Musset, *Les peuples scandinaves au Moyen Âge*, Paris, 1951; A. Stender-Petersen, *Varangica*, Aarhus, 1953; A.I. Gurevič, *Походы викингов*, Moscova, 1966; O. Klindt-Jensen, *Welt der Wikinger*, Frankfurt am Main, 1967, p. 99 și urm.; G. Jones, *A History of the Vikings*, Oxford, 1969, p. 241 și urm.; *Varangian Problems*, Copenhaga-Munksgaard, 1970; H.R.E. Davidson, *The Viking Road to Byzantium*, Londra, 1976; *Wikinger und Slawen. Zur Frühgeschichte der Ostseevölker*, coord. J. Herrmann, Berlin, 1982; E. Roesdahl, *The Vikings*, trad. S.M. Margeson și K. Williams, Londra, 1992, p. 227 și urm.; F. Durand, *Les Vikings*, ed. a 5-a, Paris, 1993, p. 45-56; K. Heller, *Die Normannen in Osteuropa*, Giessen, 1993; C. Batey, H. Clarke, R. I. Page, N.S. Price, *Die Wikinger*, ed. J. Graham-Campbell, trad. G. și J. Kreutzer, München, 1994, p. 184-198. În peregrinările lor varegii au intrat în contact și cu românii. Cf. E. Lozovan, *Vikings et Valaques au Moyen Âge*, în *Revue Internationale d'Onomastique*, 15, 1963, 2, p. 107-126; V. Spinei, *Informații despre vlahi în izvoarele medievale nordice*, în *SCIV*, 24, 1973, 1, p. 57-81; 2, p. 259-282.
57. Maçoudi, *Les Prairies d'or*, ed. C. Barbier de Meynard și A. Pavet de Courteille, I, Paris, 1861, p. 262; J. Marquart, *op.cit.*, p. 63. Bağnak-ii sînt omiși în *MN*, p. 148.
58. H. Grégoire, *Miscellanea epica et etymologica, I, La légende d'Oleg*, în *Byzantion*, XI, 1936, 2, p. 601-604.
59. Pentru expedițiile kievene împotriva Bizanțului din secolele IX-X și tratatele rușilor cu Imperiul, cf. M.V. Levčenko, *Очерки по истории русско-византийских отношений*, Moscova, 1956, p. 33-171; H.R.E. Davidson, *op.cit.*, p. 117-136; H. Rüss, *op.cit.*, p. 283 și urm.; K. Heller, *op.cit.*, p. 63-81; S. Franklin și J. Shepard, *The Emergence of Rus 750-1200*, Londra-New York, 1996, p. 50 și urm.
60. B.S. Benediks, *The evolution of the Varangian regiment in the Byzantine army*, în *Byzantinische Zeitschrift*, 62, 1969, 1, p. 20-24; H.R.E. Davidson, *op.cit.*, p. 193 și urm.; S. Blöndal, *The Varangians of Byzantium*, ed. B.S. Benediks, Cambridge, 1978, p. 32 și urm. Cf. și G.I. Brătianu, *Les Normands au service de Byzance dans la Chanson de Roland*, în *Romania*, LI, 1925, 202, p. 265-268.
61. În legătură cu creștinarea rușilor de către Vladimir I cel Sfînt (980-1015) și cu relațiile sale cu împăratul Vasile al II-lea Bulgaroctonul (976-1025), cf. V.V. Mavrodin, *Образование древнерусского государства*, Leningrad, 1945, p. 289 și urm.; M.V. Levčenko, *op.cit.*, p. 340 și urm.; G. Vernadsky, *A History of Russia*, II, *Kievan Russia*, ed. a 5-a, New Haven-Londra, 1966, p. 60 și urm.; H. Gómez, *Rusia y el Vaticano*, Madrid, 1961, p. 17-34; G. Stökl, *Russische Geschichte von den Anfängen bis zur Gegenwart*, ed. a 2-a, Stuttgart, 1965, p. 54-67; W. Kosyk, *Die christliche Taufe der Ukraine*, în *Jahrbuch der Ukrainekunde*, 1986, p. 7-38; *Как была крещена Русь*, ed. a 2-a, Moscova, 1989; *Il battesimo delle terre russe. Bilancio di un millennio*, ed. S. Graciotti, Firenze, 1991.
62. G.G. Litavrin, *Еще раз о походе русских на Византию в июле 1043 г.*, în *Византийский временник*, XXIX, 1968, p. 105-107.
63. A. Eck, *Le Moyen Âge russe*, Paris, 1933, p. 7. Pentru acțiunile războinice și calitățile de diplomat ale lui Sviatoslav (945-972), cf. A.N. Sakharov, *Дипломатия Святослава*, ed. a 2-a, Moscova, 1991.
64. H. Pirenne, *Les villes du Moyen Âge*, Paris, 1971, p. 39-41. Volumul a fost tipărit prima oară în 1927 la Bruxelles, cunoscînd de atunci mai multe ediții.
65. A. Eck, *op.cit.*, p. 15.
66. Citatul este din M. Rostovtzeff, *Iranians and Greeks in South Russia*, Oxford, 1922, p. 220.

Capitolul VII

HEGEMONIA BIZANTINĂ ŞI NĂVĂLIRILE TURCICE

Întoarcerea spre istoria Armeniei şi a Georgiei. Epopeea bizantină în secolul al X-lea : recucerirea Bulgariei de Vasile al II-lea şi expansiunea în Armenia şi Caucaz. Chazaria bizantină. Noile mişcări ale popoarelor din stepă : pecenegii, uzii şi cumanii în Europa, selgiucizii în Asia. Năvălirile turcice în secolul al XI-lea şi popularea cu turci a Asiei Mici şi a Dobrogei. Restaurarea puterii bizantine sub Comneni şi criza comerţului din Marea Neagră ca urmare a invaziilor.

Istoricul, prea adesea preocupat doar de probleme europene, are tendinţa, ce se reflectă fără voie în expunerea sa, de a marca preferinţa pentru tot ceea ce priveşte regiunile septentrionale şi bazinul occidental al Mării Negre. Este adevărat că acolo se va desfăşura majoritatea evenimentelor chemate să figureze pe marea scenă a istoriei; dar nu este un motiv pentru a se lăsa în umbră ţinuturile pontice ale Asiei Mici şi ale Caucazului şi a nu se ţine seama de importanţa prezentată de ele la porţile Asiei. Înainte de a schiţa tabloul hegemoniei bizantine, restabilită în secolul al XI-lea aproape peste întreg litoralul supus odinioară Romei, şi de a reaminti trecerea noilor invazii ce aveau să o zdruncine, este necesar să întreprindem o întoarcere spre istoria Anatoliei Orientale şi a ţărilor caucaziene din apropiere şi să reevocăm cel puţin sumar destinele anterioare ale Armeniei şi ale Georgiei.

Cînd Hadrian a restabilit în Armenia, împreună cu un suveran local plasat sub protectorat roman, sistemul „graniţelor invizibile" ale Imperiului, şi cînd Aurelian a pus capăt ascensiunii rapide dar efemere a Palmirei în Orientul Apropiat, poziţiile au fost fixate pentru duelul multisecular al noii Rome Orientale şi al Persiei. Armenia avea să fie unul din principalele obiecte ale litigiului. Se părea că prin convertirea sa la creştinism, anterioară celei a lui Constantin, această ţară ar fi ales între puterile rivale; dar alternările de succes şi eşec ale războaielor din secolul al IV-lea au antrenat abandonarea, de către Theodosius, a protectoratului asupra Armeniei, cu excepţia provinciilor aflate în jur de Erzerum şi Maiafârigi, numite atunci Theodosiopolis şi Martyropolis. Regatul creştin al ultimilor Arşacizi intra în sfera de influenţă sasanidă, înainte de a fi direct anexat la începutul secolului al V-lea. Pe de altă parte, persecuţiile contra creştinismului ridicară curînd marile familii senioriale şi poporul împotriva noilor stăpîni mazdeeni. În secolul următor şi în epoca lui Iustinian Armenia îşi recîştigă, pe de o parte, autonomia politică faţă de Persia şi, pe de altă parte, îşi stabileşte atitudinea religioasă faţă de Bizanţ, adoptînd definitiv monofizismul, opus crezului calcedonian, recunoscut la Constantinopol. Am văzut cum Imperiul bizantin îşi restabilise poziţiile în bazinul oriental al Mării Negre şi îşi asigurase, o dată cu posesiunea asupra coastei laze, punctele de sprijin indispensabile în ţările caucaziene.

Apoi a urmat criza din primii ani ai secolului al VII-lea, cînd Imperiul a fost la un pas de prăbuşire, şi marea acţiune ce avea să fie considerată pe bună dreptate drept prima cruciadă. Aşa cum altădată Traian se afla „pe urmele lui Alexandru", Heraclius pornea din Lazia şi din Caucaz pe urmele lui Traian. A fost văzut iernînd în Albania caucaziană (Şirvan), parcurgînd Armenia, alăturîndu-i pe chazari şi răsturnînd pe regele Iberiei, aliatul perşilor. Din Caucaz şi din Armenia el a plecat, în 627, să cucerească tezaurele sasanide: această regiune constituia baza strategică principală a tuturor operaţiilor sale. Victoria Crucii asigura supremaţia bizantină asupra Armeniei şi a Iberiei (sau Georgiei, cum se va numi mai tîrziu).

Îndelungata bătălie dintre Roma şi Persia se termina astfel în avantajul Bizanţului. Dar acesta nu s-a putut bucura prea multă vreme de triumful său. Stindardul Islamului se ridica asupra lumii orientale. După Siria şi Egipt, arabii invadau Armenia, unde împăratul Constant al II-lea i-a mai ţinut încă în şah, dar încăpăţînarea sa de a impune monofiziţilor hotărîrile Calcedonului i-a împins pe armeni spre protectoratul musulman, care tolera şi chiar încuraja orice dizidenţă creştină. În 654, califul Mo'awya numea un guvernator în Armenia şi în Iberia. În urma războaielor care s-au dezlănţuit atunci între Bizanţ şi Califat, armatele lui Iustinian al II-lea, cu sprijinul chazarilor, au intrat în Armenia, dar nu au putut să se menţină. Ţara era pradă „fărîmiţării feudale", cînd s-a instalat dinastia Bagratidă, la începutul secolului al IX-lea, recunoscînd hegemonia arabă: „i se atribuie întemeierea capitalei armene, Ani". Încetul cu încetul puterea acestei case a fost recunoscută de ceilalţi nobili din ţară şi regalitatea armeană a fost restatornicită în 885, cu consimţămîntul aproape simultan al califului şi al împăratului bizantin. Dacă totuşi Biserica constituia un obstacol permanent pentru apropierea Regatului armean de Bizanţ, nu la fel se întîmpla în Caucaz, unde abhazii, care se făcuseră stăpîni pe Georgia apuseană, profesau ortodoxia şi priveau către Constantinopol. Această influenţă asupra Georgiei şi a popoarelor sale războinice a fost una din pîrghiile politicii bizantine, în vremea în care dinastia Macedoneană (ce era în realitate de origine armeană)[1] întreprindea restaurarea, în propriul folos, a Imperiului roman de Răsărit. „Între 850 şi 950 se plasează apogeul dinastiei abhaze. Ea domnea atunci nu numai asupra Abhaziei proprii, ci şi asupra Mingreliei, a Imerethiei şi a unei părţi din Kartlia." Dar ea avea să se stingă în curînd şi succesiunea trecea în mîinile unei ramuri a Bagratizilor, ramura georgiană, ce se instalase în această ţară în secolul al VIII-lea, unde arabii ocupau Tiflisul, principalul oraş. În 1008 teritoriile abhaze şi cele ale Bagratizilor din Georgia au fost reunite de către Bagrat al III-lea, care descindea din ambele neamuri, dar Tiflisul avea să mai rămînă vreme de încă aproape un secol în mîinile musulmanilor. Două ramuri ale aceleiaşi case, cea a Bagratizilor, prezidau astfel apogeul a două civilizaţii strălucite, ale căror monumente mai împodobesc şi astăzi Armenia şi Georgia. În acel moment, după anul o mie, expansiunea puterii bizantine în jurul Mării Negre a venit să sfarme hotarele acestei ţări şi să o supună din nou hegemoniei sale[2].

Se cunoaşte în general mersul epopeei bizantine în secolul al X-lea: niciodată lupta pe două fronturi nu a fost dusă cu mai multă vigoare. Puterea Islamului suferea o eclipsă: sub conducerea marilor generali, pe care o politică abilă îi asocia tronului împăraţilor legitimi, frontierele Imperiului grec înaintau, din interiorul Peninsulei anatoliene, unde îi împinsese ofensiva arabă, spre Mesopotamia, Siria de Nord şi hotarele Palestinei. Expediţia lui Ioan Tzimiskes

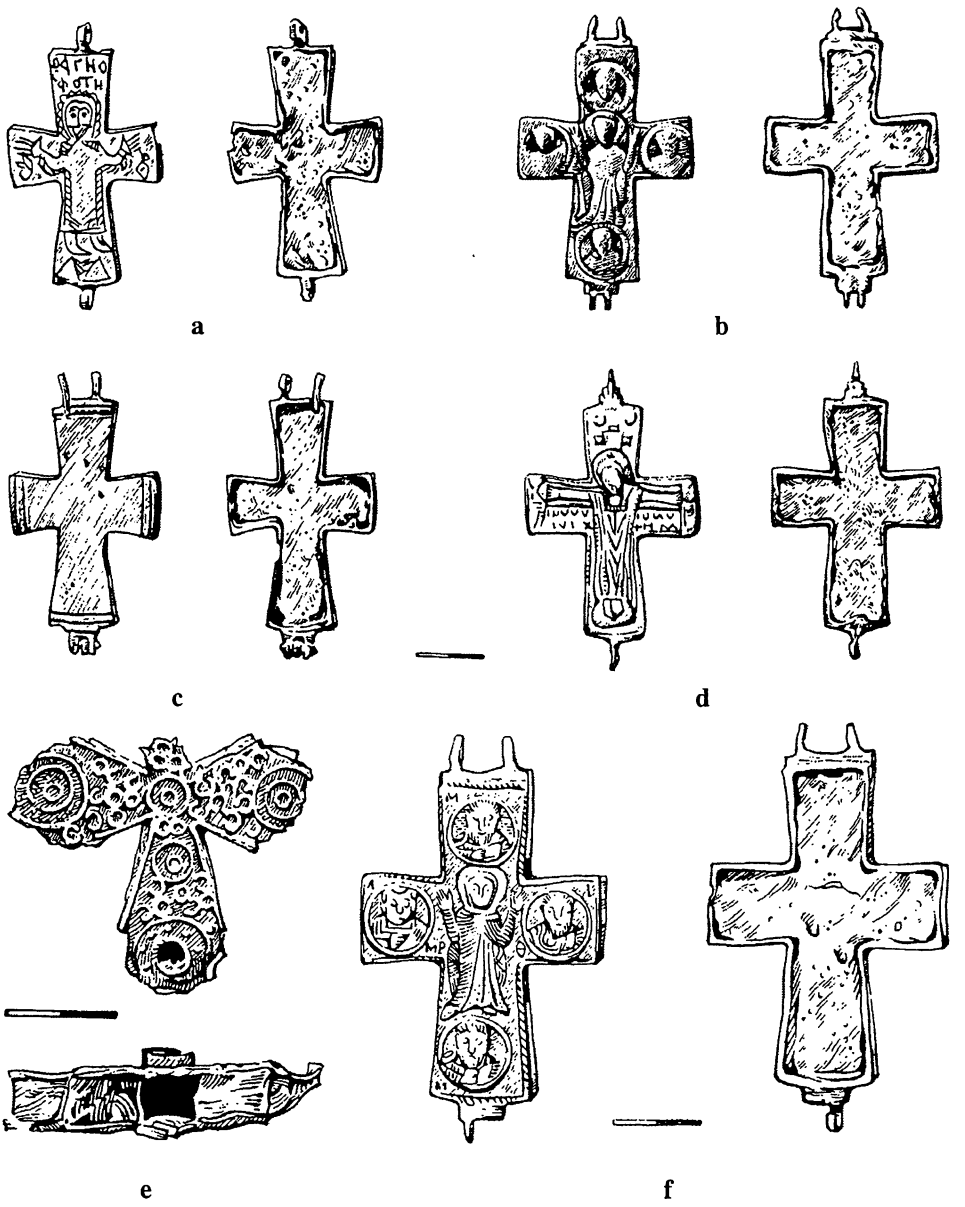

41. Cruciulițe duble-relicviar din bronz de la începutul mileniului II, descoperite la Chersones.

din 975, relatată în scrisoarea sa către regele Aşot al III-lea al Armeniei, are cu atît mai mult înfăţişarea unei cruciade, cu cît mersul ei triumfal se încheie la Locurile Sfinte. Puţin a lipsit ca Ierusalimul să nu fie cucerit, cu peste un secol înainte de sosirea cruciaţilor din Occident.

Pe de altă parte, după ce a provocat în mod imprudent intervenţia varegului Sviatoslav în Bulgaria, unde înţelegea să substituie dominaţia rusă celei a ţarilor, Bizanţul reacţionase la timp, cu aceeaşi energie. Înainte de a pleca să se războiască în Siria, Tzimiskes recucerise Bulgaria Răsăriteană, îi obligase pe varegi să renunţe la cuceririle lor şi să se întoarcă la alianţa bizantină[3]. O mare revoltă a dus apoi la separarea Bulgariei Apusene şi la refacerea temporară a Imperiului bulgar sub conducerea lui Samuel Comitopulul. Imperiul bizantin traversa în acel moment o gravă criză internă, în primii ani de domnie a lui Vasile al II-lea. Dar odată răscoalele din Asia Mică înfrînte, iar puterea bazileului consolidată, acesta avea să se dezvăluie ca cel mai mare şi mai necruţător dintre strategii istoriei Bizanţului. El şi-a meritat pe deplin cumplita poreclă de Bulgaroctonul. În 1018, după şaptesprezece ani de campanii aproape neîntrerupte, dominaţia bizantină se reinstaurase în întreaga Peninsulă Balcanică. Pe coasta Mării Negre, noua themă sau stăpînirea provinciei Paristrion, avînd drept centru Silistra, stătea de pază la gurile Dunării: cu sprijinul flotei, situaţia de aici era aceeaşi ca cea din Imperiul roman înainte de războaiele din Dacia. Dacă ar fi să credem raportul „toparhului gotic", ce ar data din a doua jumătate a secolului al X-lea, garnizoanele bizantine din Crimeea ar fi inclus în supravegherea lor chiar şi postul de la Maurokastron, pe care îl vom reîntîlni mai tîrziu la vărsarea Nistrului[4]. Indicaţiile geografice din acest document sînt extrem de vagi, astfel încît este dificil să ne bazăm pe datele furnizate de el; dar dacă această identificare ar fi confirmată, s-ar putea deduce că, la fel ca şi Roma în Euxin, Bizanţul nu se mulţumea doar cu acoperirea Dunării, ci ţinea să controleze punctele principale ale litoralului pontic de la nordul Deltei. Mai ştim, pe de altă parte, că îşi menţinea poziţiile în Crimeea, după un interval destul de scurt în care „Gothia", aflată în posesiunea sa, fusese nevoită să recunoască hegemonia varegă. Pacea victorioasă, încheiată de Tzimiskes cu Sviatoslav, avea să-i pună capăt.

Această politică, aplicată cu rigoarea logică şi maniera inflexibilă care caracterizează toate acţiunile lui Vasile al II-lea, urma, de asemenea, în ultimii ani ai domniei sale, să-i extindă autoritatea pînă în bazinul oriental al Mării Negre. Încă în anul o mie, împăratul bizantin oprise înaintarea armatei sale în Siria contra arabilor, pentru a merge să primească succesiunea unui principe armean şi pentru a încorpora Imperiului provincia Taiq. El primise aici jurămîntul de supunere al regelui Bagratid din Georgia şi a mai multor regişori armeni, cu excepţia regelui din Ani, Gagik I, din viţa principală a Bagratizilor. Acest suveran, sub domnia căruia literele şi artele în Armenia au atins apogeul, ţinea să-şi păstreze independenţa faţă de puternicul bazileu. Succesorul său, mai slab, a căzut în dependenţa regelui Georgiei, Giorgi I, care, încurajat de succesele sale, a pornit să atace cetăţile bizantine din Taiq. De aceea, îndată după terminarea războiului din Bulgaria, Vasile se întoarse contra acestui nou adversar. În 1021 el urmărea armata georgiană pînă în împrejurimile Tiflisului, apoi şi-a petrecut iarna la Trapezunt. În anul următor îl învinse pe regele georgian pe cîmpul de luptă, îi acceptă supunerea şi merse pînă în Azerbaidjan, unde emirul musulman fu nevoit să-i plătească tribut. În sfîrşit, el obţinu de la suveranul Bagratid al Armeniei promisiunea de a-şi lăsa regatul drept moştenire Imperiului, o dată cu

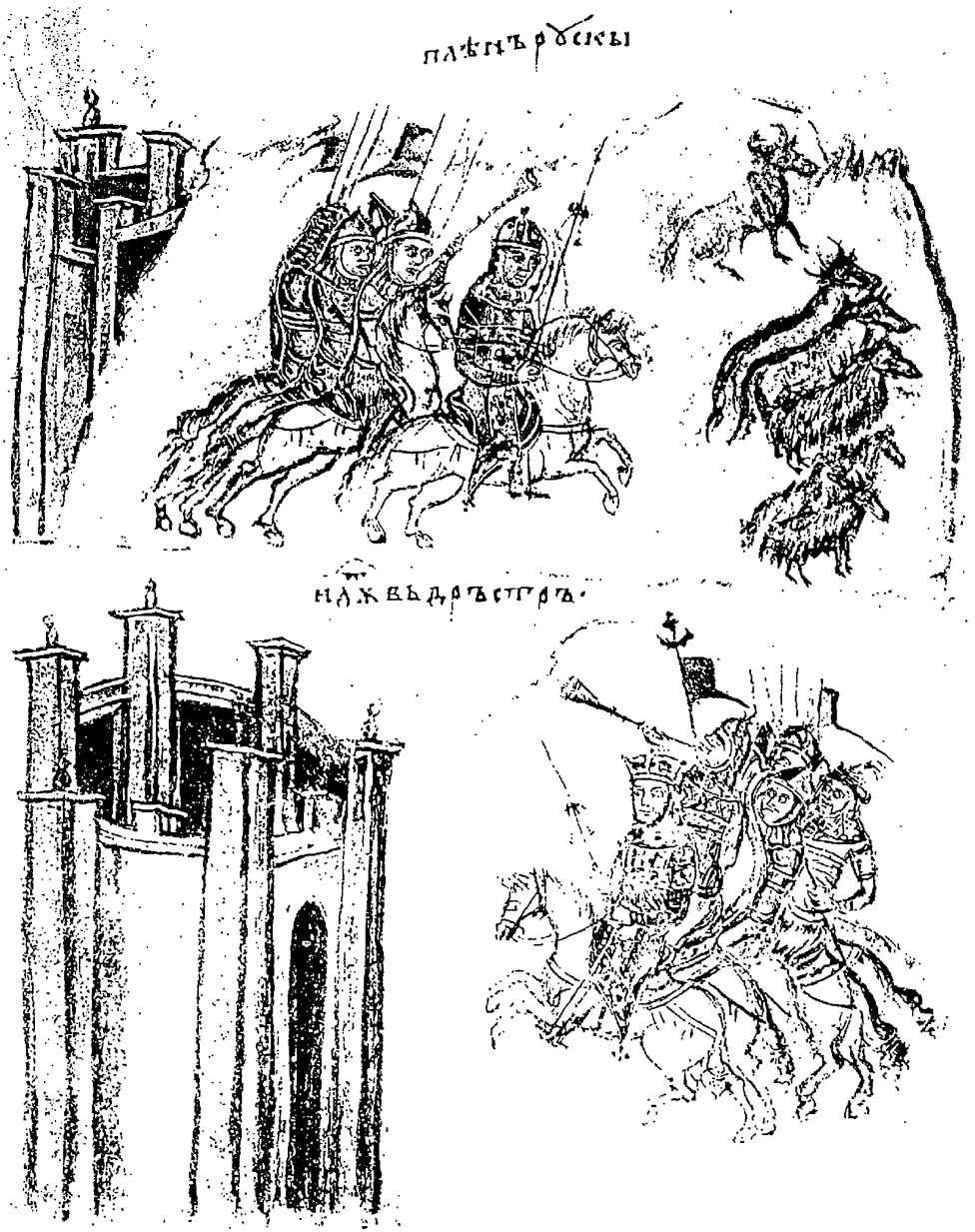

42. Invadarea Bulgariei de oștile cneazului kievian Sviatoslav, redată în miniaturile cronicii lui Manasses din secolul al XIV-lea, păstrată în Biblioteca Vaticanului (nr. 64, fol. 178v).

înmînarea simbolică a cheilor oraşului Ani. Un alt regat armean, cel de la Vaspurakan, a fost direct anexat Imperiului. La cele două extremităţi ale bazinului pontic, Bizanţul îşi afirma supremaţia şi îşi consolida poziţiile. Moştenirea promisă lui Vasile al II-lea a fost primită după douăzeci de ani de către Constantin Monomahul: în 1045 Ani şi Regatul bagratid treceau sub stăpînirea bizantină. Se revenise la formula lui Traian.

Dar la fel ca în urmă cu două secole, prin dispariţia marelui împărat, cel ce dăduse impuls cuceririlor şi realizase anexarea atîtor provincii, mijloacele aveau să se dovedească insuficiente pentru a-i menţine opera. În plus, sistemul prezenta un grav inconvenient, acelaşi care determinase odinioară Roma să prefere regimul de protectorat şi de autonomie în locul administraţiei directe a regiunilor de la frontieră. Iniţiativa dinaştilor armeni reuşise pînă atunci să respingă „algaradele" sarazine sau incursiunile turceşti; nu se va mai întîmpla la fel în ziua cînd guvernatorii bizantini vor aştepta ordinele de la Constantinopol şi pornirea întîrziată şi lentă a armatelor imperiale. Viitorul se profila plin de consecinţe funeste, care aveau să umbrească triumful, strălucit fără îndoială, dar trecător, al ambiţiilor de cucerire ale Bulgaroctonului.

Într-o altă zonă a bazinului pontic, aceleaşi procedee aveau să determine o soluţie analoagă. Expansiunea varegă atinsese apogeul: tratatele încheiate cu Sviatoslav în 971 şi cu Vladimir după creştinare şi căsătoria bizantină consolidaseră posesiunile de la Cherson şi de pe litoralul Crimeei. Mai rămînea totuşi, în estul peninsulei şi pe ţărmurile opuse ale Mării de Azov, o rămăşiţă a fostului Imperiu chazar, mult decăzut faţă de măreţia sa de odinioară, ale cărui cete înarmate neliniştiseră la un moment dat aşezările greceşti din Crimeea. Şi acolo Vasile al II-lea a ţinut să instaureze ordinea: în 1016 o flotă plecă cu destinaţia Chazaria, comandată de Mongos, avînd ajutorul unei armate varege a lui Sphengos, în care s-a văzut un frate al lui Vladimir; ea învinge pe chazari şi îl face prizonier pe conducătorul lor, George Tzulos[5]. Sigiliile, studiate recent de D-nul Bănescu, dovedesc că la începutul secolului al XI-lea ierarhia administrativă bizantină număra un arhonte de „Matracha, Zichia şi întreaga Chazarie", cît şi un strateg al Bosforului Cimerian[6]. Dominaţia directă a Imperiului fusese deci restabilită în urma acestei expediţii, pe ambele părţi ale strîntorii Kerci, precum şi în Zichia sau Circasia vecină, fîşia de litoral care ajungea pînă la Caucaz. Dar la ele se mai adăuga acum „întreaga Chazarie", denumire sub care trebuie evident să înţelegem o porţiune destul de redusă din vechiul teritoriu chazar, fără îndoială regiunea de la vărsarea Donului, a cărei importanţă comercială era recunoscută în acea vreme. Printr-un ciudat concurs de împrejurări, cuceririle lui Vasile al II-lea din acest punct aveau să dureze mai mult timp. Dimpotrivă, ele nu i-au supravieţuit prea mult în Armenia.

Evenimentele ce aveau să provoace aici zdruncinarea, apoi sfîrşitul hegemoniei bizantine, şi care au adus profunde modificări în echilibrul Orientului Apropiat şi Mijlociu au cauze îndepărtate în timp. Una dintre ele este de ordin exterior: noile invazii turceşti care se întind în secolul al XI-lea atît la nordul cît şi la sudul Mării Negre. O alta este în legătură cu criza internă din Imperiul bizantin din acea vreme, care reprezintă, de altminteri, unul din fenomenele cele mai rare şi mai interesante din istoria medievală: reacţia birocraţiei civile împotriva puterii militare, ale cărei urmări, în această conjunctură, aveau să fie deosebit de dezastruoase.

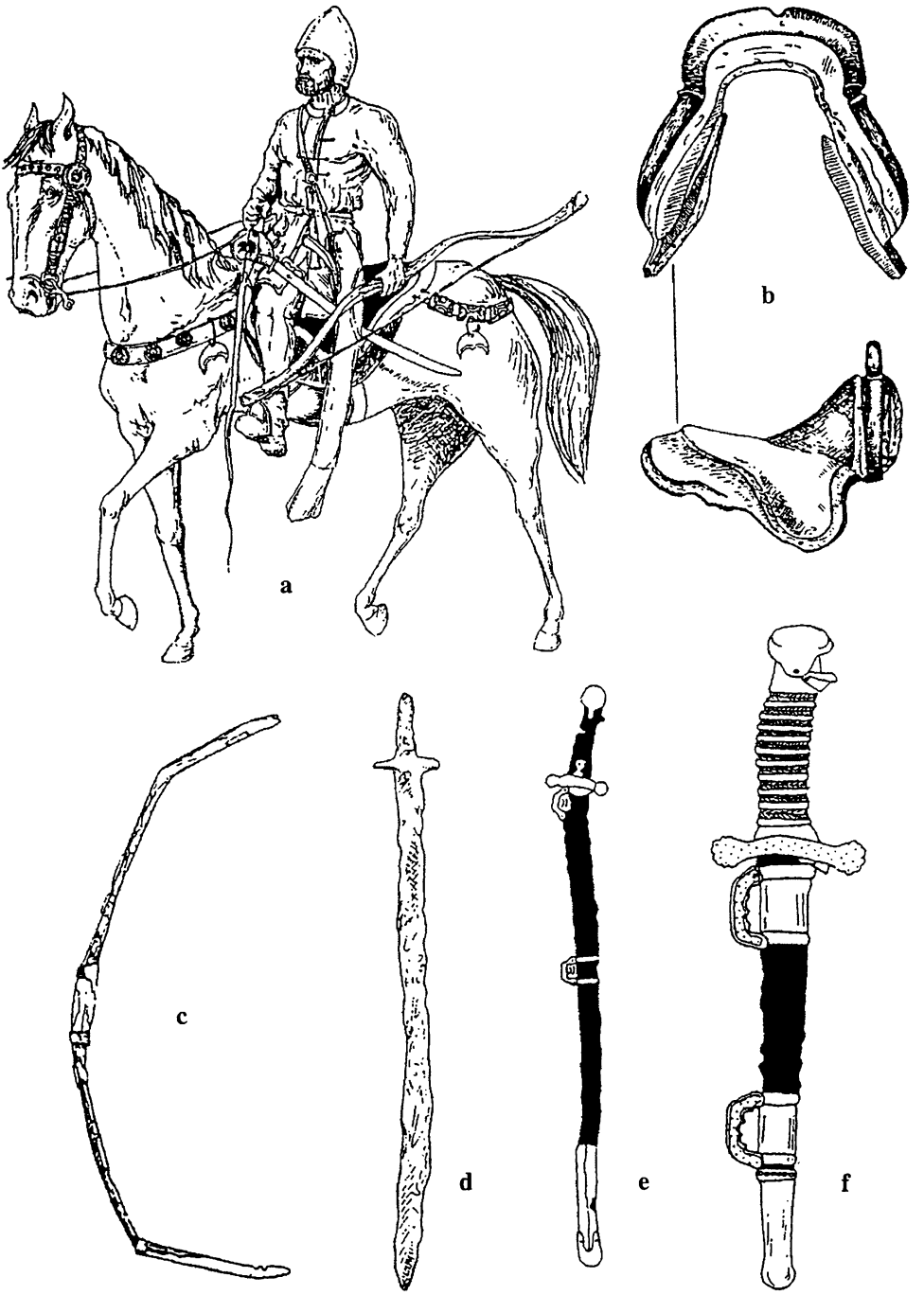

43. Războinic alan din epoca chazară (reconstituire V.N. Kaminski) (a), scară din șa de lemn de la Galiat (Osetia) (b), arc de la Moșcevaia Balka (c), sabie de la Galiat (d), din secolele VIII-IX, sabie (e) și cuțit de luptă (f) de la Martan-Ciu (Cecenia), din secolele IX-X.

Nu ne putem explica înaintarea invaziilor turceşti şi influenţa lor asupra situaţiei din bazinul pontic dacă nu ne raportăm din nou la fundalul asiatic şi dacă nu ne întoarcem cu cîteva secole în istoria acestor regiuni îndepărtate. În iulie 751, în adevăr, aşa cum a observat orientalistul rus Barthold, a fost ziua istorică ce a decis soarta Asiei Centrale. În vremea stăpînirii dinastiei T'ang, Imperiul chinez îşi afirmase superioritatea asupra nomazilor; generalul victorios, Koa-Sien-Ce, supunea protectoratului său bazinul Tarimului, Toharestanul, Afganistanul actual. El intra ca stăpîn în Taşkent şi îşi impunea autoritatea faţă de conducătorii turci. Dar atunci el întîlneşte, venind din Iran şi din Sogdiana, armata arabă a lui Ziyâd-ibn-Câlih care, împreună cu turcii karluci, zdrobeşte pe Talas forţele chineze. Consecinţele acestei bătălii au fost considerabile: China, divizată de lupte interne, şi-a abandonat veleităţile de expansiune în Asia Superioară, iar popoarele turcice din stepă, în loc să fie convertite la budism sau la creştinismul nestorian, pe care le îmbrăţişau chinezii şi vecinii lor, nomazii din nord, s-au îndreptat spre Islamul propagat de cuceritorii arabi. Aceştia din urmă nu aveau să obţină din această victorie tot profitul pe care îl scontau: la adăpostul Islamului, o adevărată restauraţie iraniană a avut loc sub Samanizi şi Buizi, care au adus sub tutela lor califatul Bagdadului. Dar în mai puţin de un secol, aceste emirate s-au descompus într-o adevărată anarhie feudală, comparabilă cu cea din Europa carolingiană în faza sa de declin. Turcii, proaspăt islamizaţi, încep să slujească în armatele califilor: din 852 pînă în 855, un general turc, Bugha, devastase Armenia şi Georgia în numele califului Motawakkil. Mai tîrziu ambiţiile lor s-au trezit, la fel ca cele ale germanilor şi ale sarmaţilor de sub Imperiul de Răsărit; ei aveau să înceapă să acţioneze pe cont propriu. La sfîrşitul secolului al X-lea Asia Centrală era disputată de două emirate turceşti: qarahanizii în Transoxiana şi Ghaznevizii în Afganistan şi în nordul Indiei. Între timp, în urma acestor primi cuceritori, repede asimilaţi de strălucita civilizaţie iraniană şi de obiceiurile populaţiilor sedentare pe care le supuneau autorităţii lor, alţi nomazi, „adevăraţii turci" sau turcmeni, traversau stepa: izvoarele contemporane îi numesc *oghuzi*, *ghuzzi* sau *uzi*, dacă adoptăm transcrierea bizantină a numelui lor; *torki*, dacă avem în vedere cronicile ruseşti. Împinşi la rîndul lor de alte popoare, care îşi schimbau sălaşurile, şi atraşi de bogăţia provinciilor sudului şi de exemplul turcilor ce puseseră stăpînire pe ele, ei se năpustesc în secolul al XI-lea spre Persia şi Rusia Meridională: tocmai această ofensivă neaşteptată va atinge bazinul pontic, simultan prin stepa din nordul Mării Negre şi prin Asia Mică şi ţinuturile sale limitrofe.

Noile deplasări ale nomazilor se fac simţite încă în timpul vieţii lui Vasile al II-lea: primele hoarde turceşti îşi fac apariţia în Armenia în 1021, pustiesc ţinutul Van şi contribuie astfel, indirect, la încetarea oricărei rezistenţe în faţa supremaţiei bizantine, care putea reprezenta o protecţie împotriva acestui nou pericol. În acelaşi timp, pecenegii, respinşi din marea stepă a Ucrainei, aşa cum fuseseră maghiarii înaintea lor, se îmbulzeau la Dunăre, la graniţele europene ale Imperiului: incursiunile lor devin tot mai frecvente pe măsură ce presiunea uzilor se exercita asupra lor, dar curînd un nou val, cel al cumanilor sau kîpciacilor (aceştia sînt polovţienii din cronicile ruseşti), se va desfăşura asupra întregului spaţiu ocupat de pecenegi şi succesorii lor. În 1026, o primă trecere a Dunării este respinsă de Constantin al VIII-lea[7], dar disensiunile interne, care ridicau împotriva stăpînirii civile a lui Constantin Monomahul şefi militari precum Maniakes sau Tornikios, aveau să slăbească în mod firesc apărarea acestui

sector[8]: în 1048, o nouă invazie masivă pătrundea profund în teritoriul bizantin. Forţele imperiale reuşiseră, cîţiva ani mai înainte, să determine eşuarea ultimei tentative a varegilor ruşi asupra Constantinopolului, pentru că puterea navală a Bizanţului se menţinuse, iar năvălitorii veniseră pe mare. A fost imposibil să fie adunată o armată terestră capabilă să reziste asaltului nomazilor; împăratul s-a văzut prin urmare obligat să le cumpere pacea, să-i colonizeze la hotare pentru a le păzi contra altor invadatori, metodă ce va fi apoi practicată de toate statele creştine din Europa Răsăriteană, în Ungaria, ca şi în cnezatele ruseşti[9].

După grandioasa redresare a Imperiului bizantin în epoca dinastiei Macedonene, în cadrul căreia domnia lui Vasile al II-lea marcase apogeul, potenţialul său militar slăbise în aşa măsură încît avea să cauzeze pierderea aproape a tuturor avantajelor realizate pînă atunci. Înalţii funcţionari ai birocraţiei civile, ce constituiau o aristocraţie citadină şi literată, acaparaseră puterea profitînd de slăbiciunea celor două împărătese, Zoe şi Teodora, şi a împăraţilor asociaţi tronului, modelaţi de ele. Ei se străduiseră din răsputeri să diminueze cheltuielile armatei, în scopul de a mări exagerat numărul funcţiilor şi a micşora influenţa comandanţilor militari şi a marilor seniori feudali, în care vedeau rivali şi un obstacol în calea propriilor ambiţii. Elementul feudal, în cadrul căruia aristocraţia latifundiară din Asia Mică constituia grupul cel mai de temut şi cel mai activ, a reacţionat contra acestei tendinţe, ridicînd în fruntea Imperiului pe Isaac Comnenul, provenit din rîndurile sale şi din cele ale armatei. Dar o dată cu dinastia Dukas, elementul civil a ieşit învingător şi şi-a continuat politica funestă, în momentul în care ameninţarea stăvilită de mult timp la frontiere se contura şi declanşa asupra Imperiului cea mai periculoasă dintre invazii.

Criza a izbucnit în 1064. În acel an, atacul s-a produs pe două fronturi deodată. În Europa, pecenegii[10] uniţi cu uzii, presaţi de cumani, au traversat Dunărea, pustiind totul în cale pînă în Tracia şi Grecia. Doar o epidemie care i-a decimat a putut să le stăvilească înaintarea.

Dar pericolul principal se ivea la răsărit. Avansînd din aproape în aproape, un clan ghuzz, cel al selgiucizilor, respinsese pe Ghaznevizi şi ocupase mai întîi Chorasanul, apoi Iranul în întregime. Chemat în ajutor de calif, căpetenia Togrul Beg înlătură pe ultimul dintre Buizi şi se proclamă „rege al Răsăritului şi al Apusului"; astfel, el devenea apărătorul oficial al credinţei musulmane. De acum înainte, hoardele turceşti se năpustesc asupra Asiei Anterioare: ele vor cuceri Siria şi Asia Mică. Un prim atac, orientat în 1048 împotriva themei bizantine din Armenia, a fost respins de Katakalon Kekaumenos, guvernatorul din Ani; dar în anul următor, alte hoarde pustiau ţara pînă în împrejurimile Erzerumului. Incursiunile se succed în Armenia şi în Caucaz: în 1054 Togrul Beg însuşi, în fruntea călăreţilor săi, a invadat ţinutul Van şi Georgia. Cîţiva ani mai tîrziu, în timpul domniei prea scurte a lui Isaac Comnenul, care nu a avut vreme să-şi reorganizeze trupele, raidurile s-au întins pînă în centrul Anatoliei, la Melitene şi Sebastum (actualul Siwas).

Cu toate acestea, nu era vorba decît de incursiuni şi jafuri; sub succesorul lui Togrul, Alp Arslan, cucerirea turcească avea să se consolideze. Un prim atac asupra Georgiei Meridionale deschise calea: în 1064, chiar în anul cînd uzii împreună cu pecenegii jefuiau provinciile balcanice, sultanul selgiucid împresura şi ocupa Ani, fosta capitală a Armeniei, părăsită de garnizoana sa bizantină. Populaţia armeană a suferit atunci unul din cele mai îngrozitoare dintre numeroasele masacre din istoria sa. În acelaşi an, Kars era cucerit de turci. Bizantinii, care

anexaseră Armenia, n-au ştiut să o apere; nici măcar atunci ei nu încetau să-i hărţuiască pe refugiaţi din cauza credinţelor lor religioase. După alţi cîţiva ani, şi ultimul zăgaz a fost rupt: efortul de redresare, încercat de Roman Diogenes, eşua prin dezastrul de la Mantzikert. Birocraţia din Constantinopol a lichidat ceea ce începuseră turcii: disensiunile care îl opuneau pe Mihail Dukas bazileului învins au lăsat cale liberă hoardelor selgiucide, care au năvălit pînă la Marea de Marmara şi au pus stăpînire pe Niceea, aproape în faţa Constantinopolului. Noua domnie a lui Alexios Comnenul, care reprezenta revanşa nobilimii militare, începea în circumstanţe tot atît de tragice ca cea a lui Heraclius, din timpul războiului contra perşilor şi avarilor, şi pe fondul unei anarhii nu mai puţin generale[11].

În timp ce lupta continua în Asia Mică în nişte condiţii tot atît de dezastruoase şi cînd Anatolia devenea în mod definitiv o provincie turcească, frontul european nu înceta să fie ameninţat. Pecenegii fuseseră învinşi în 1036 de Iaroslav, marele cneaz al Kievului; ei se îndreptaseră spre Dunăre şi le-am reamintit incursiunile în Imperiul bizantin. O parte din ei se stabiliseră în teritoriul ce le fusese concedat şi serveau în armatele greceşti, care se recrutau atunci din mercenari de toate naţionalităţile; înfrîngerea de la Mantzikert se atribuie fugii acestora din faţa armatelor selgiucide. Ei nu şi-au încetat cîtuşi de puţin incursiunile în provinciile dunărene şi balcanice. *Alexiada* Annei Comnene a consacrat mai multe capitole povestirii campaniilor tatălui ei împotriva pecenegilor şi uzilor. El le-a provocat în 1087 o răsunătoare înfrîngere în Tracia, dar a fost mai puţin norocos cînd a întreprins, pe urmele lui Tzimiskes, urmărirea lor pînă la Dunăre, sub zidurile Silistrei. Sosirea cumanilor, ce îşi făceau apariţia în spatele consîngenilor lor, pe care îi urmăreau, a oferit atunci Bizanţului un moment de răgaz. Dar în anul următor pecenegii reapăreau şi nu se opreau decît la marginea Adrianopolului. În sfîrşit, în 1090, criza atinse punctul culminant: înţeleşi cu selgiucizii şi emirul Tzakhas, care dispunea de o flotă pe Marea Egee, pecenegii au atacat Constantinopolul prin Tracia, pe cînd aliaţii lor acţionau pe mare şi dinspre Asia. De la faimosul asediu din 626, niciodată pericolul nu fusese atît de mare.

Imperiul a fost salvat şi de data aceasta atît prin dibăcia diplomatică a lui Alexios Comnenul, cît şi prin rezistenţa opusă de armată şi de flotă. El a ştiut să-i opună pe selgiucizi lui Tzakhas şi să-i atragă, după formula consacrată, pe cumani de partea sa pentru a le juca festa pecenegilor. La 29 aprilie 1091 aceştia din urmă au fost zdrobiţi la Lebunion[12]. „Sciţii, scrie Anna Comnena, nu au mai văzut luna mai."[13]

Norocul îşi schimbase în sfîrşit direcţia. Cîţiva ani mai tîrziu, trecerea primei cruciade permitea recucerirea Niceei, împingerea turcilor către interiorul Asiei Mici, unde aveau totuşi să se menţină. În Europa frontiera bizantină era din nou la Dunăre, iar Imperiul mai avea încă, în secolul Comnenilor, să cunoască zile de prosperitate şi de glorie. Acesta reuşea chiar, printr-un efort cu adevărat miraculos, să-şi restabilească aproape în întregime dominaţia asupra periplului Mării Negre.

Dar situaţia din interiorul ţării nu mai era aceeaşi, iar condiţiile economice mai ales erau acum profund modificate. Astfel, în spatele porturilor şi al coastei ce rămîneau bizantinilor, interiorul Anatoliei nu a putut fi recucerit. „În Asia Mică, scria R. Grousset, nu asistăm doar la cucerirea politică a ţinutului, ci la efectiva luare în stăpînire a pămîntului de către neamul turc. Păstorul turcoman ia locul ţăranului bizantin. Aceasta pentru că podişul Anatoliei, prin altitudinea,

climatul şi vegetaţia sa, continuă zona de stepe din Asia Superioară. Încă Strabon vorbeşte de Licaonia, actuala regiune Konia, ca despre o stepă. Între acest ţinut şi nomazii veniţi din stepa kirkiză exista o armonie prestabilită. Ei s-au aşezat acolo pentru că s-au simţit ca la ei acasă."[14] Această concluzie pare mai verosimilă şi mai bine întemeiată decît teza „stepizării" Anatoliei de către cuceritorii turci, care ar fi transformat ţinutul pentru a le servi de păşune. Dacă Tracia a căpătat ulterior aspectul unei cîmpii devastate, aceasta nu este atît rodul cuceririi turceşti, cît urmarea trecerii repetate a armatelor ce s-au angajat acolo în lupte pînă în zilele noastre.

La o scară mult mai redusă, o altă provincie a Imperiului bizantin a suferit atunci o transformare de aceeaşi natură. În urma numeroaselor invazii şi a stabilirii unor triburi ale pecenegilor şi uzilor pentru a păzi frontierele împotriva altor nomazi, Dobrogea a devenit şi ea o provincie turcească[15]. S-a discutat mult despre numele cîtorva conducători locali, menţionaţi în *Alexiada*, cu ocazia campaniilor lui Alexios Comnenul în regiunea dunăreană : Tatos, numit şi Chalis, Sesthlav şi Satzas, dintre care unul stăpînea Silistra, ceilalţi oraşul ce încă nu a fost identificat, Vicina, şi alte orăşele. Iorga descoperise anumite analogii cu nume româneşti, care îl determinau să presupună o origine românească pentru cel puţin două din personajele în discuţie[16], idee ce a fost adoptată şi dezvoltată ulterior de D-nul Bănescu[17]. Dar se mai pot face apropieri şi cu nume iraniene sau tătăreşti: armeanul *Thatul* a fost instalat ca guvernator în 1097 de către Alexios Comnenul la Marach, cucerit de cruciaţi de la turci. Este deci posibil să nu fie vorba decît de căpetenii pecenege, aşa cum scrie, de altfel, Zonaras. Românii sau vlahii sînt, de asemenea, menţionaţi în *Alexiada*, cu ocazia unei traversări a Dunării de către cumani, la puţini ani după aceasta (în 1114)[18]. Mai potrivit este să ne raportăm la textul lui Attaliates, care menţionează încă la acea vreme, în regiunea învecinată cu gurile Dunării, o populaţie amestecată, pe jumătate barbară, vorbind tot soiul de limbi[19]. Este drept că în perimetrul ducatului bizantin al Paristrionului, ce proteja graniţa în acea parte, turcii se stabiliseră în urma invaziilor sau a înţelegerilor cu Imperiul, care era interesat să-i colonizeze. Începînd cu sfîrşitul secolului al XI-lea pecenegii, uzii, cumanii trebuie să fi constituit mici formaţiuni autonome pe teritoriul vechii Scythia Minor şi în regiunea adiacentă pînă la Deltă, recunoscînd o oarecare legătură de dependenţă militară faţă de Imperiu, ce păstra astfel un drept teoretic asupra unei provincii pe care în fapt le-o abandonase. Interiorul Dobrogei convenea, de altminteri, stabilirii nomazilor nu mai puţin decît Anatolia. Încă şi astăzi, cînd progresele agriculturii au modificat peste tot aspectul pămîntului, călătorul care străbate această regiune este surprins de podişurile cu iarba rară, unde pasc oile, ce oferă privirii notele distinctive ale stepei. Este posibil ca, la fel ca şi în Asia Mică, terenul să-i fi atras pe călăreţii care găseau un orizont familiar şi condiţii de existenţă analoage celor din cîmpiile Eurasiei[20].

În tot cazul, începînd cu a doua jumătate a secolului al XI-lea, se poate considera interiorul Dobrogei drept o regiune cu populaţie turcească, aproape în aceeaşi măsură ca şi anumite provincii din Anatolia. Dialectele arhaice ale limbii turce dunărene, cu mult anterioare cuceririi otomane, studiate de lingvistul polonez Kowalski, fac dovada întinderii şi duratei acestei ocupaţii, care nu s-a încheiat în fond decît o dată cu repatrierea turcilor din Dobrogea în anii ce au precedat ultimul război. Este vorba de o continuitate de locuire, reînnoită neîncetat prin elemente de aceeaşi origine – selgiucizii şi apoi otomanii adăugîndu-se

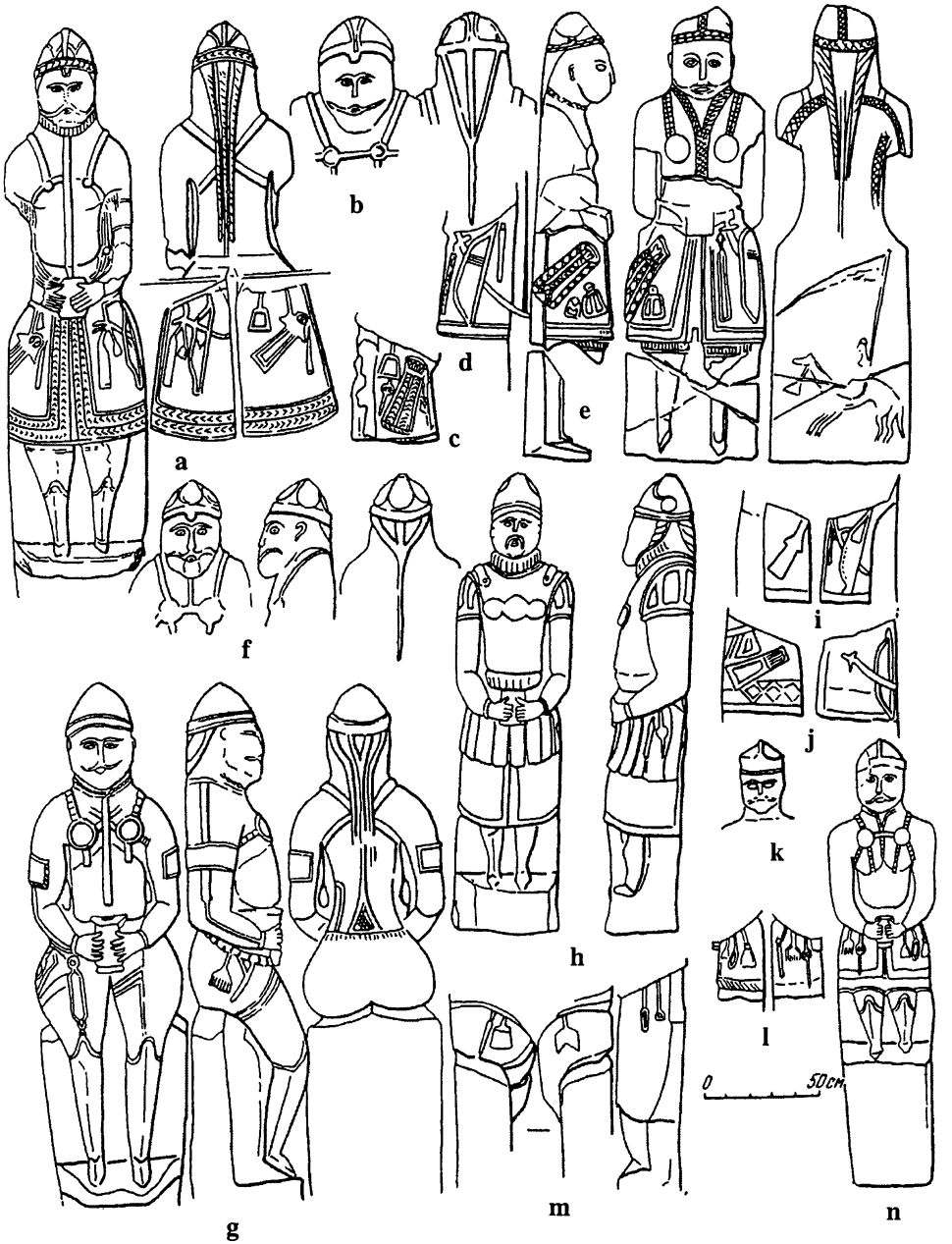

44. Statui de piatră (*kamennye baby*) atribuite cumanilor, păstrate la muzeele de istorie din Zaporojie, Dnepropetrovsk, Kerson, Moscova și Krasnodarsk.

vechiului fond etnic al pecenegilor sau al cumanilor –, care poate fi comparată cu cea din Asia, începînd cu cucerirea selgiucidă și pînă în zilele noastre[21].

Aceste condiții de populare explică în parte și numele însuși al Dobrogei, derivat multă vreme din cel al prințului Dobrotici, din a doua jumătate a secolului al XIV-lea, dar care pare să-i fie anterior. Pe harta călătorului arab Idrisi din 1154, regiunea cuprinsă între cotul Dunării și Marea Neagră este desemnată prin numele Burgean sau Brugean. Or, borgeanii sînt, pentru scriitorii arabi mai vechi, turcii care au invadat în secolul al VII-lea Bulgaria și au întemeiat statul bulgar – de fapt protobulgarii. Avem de a face cu un nume turcesc, probabil rămas legat de acest ținut, care a fost primul ce a suferit invazia, acest nume supraviețuind fără îndoială slavizării bulgarilor, pentru că alte popoare turcești s-au stabilit aici după ei și le-au preluat, ca să zicem așa, moștenirea[22]. Faptul că forma actuală a numelui Dobrogei amintește, de asemenea, de termeni slavi, derivați din *dobr*, care au în general în limbile slave moderne sensul de „binefacere" sau „bun", nu contrazice această teză: poate fi vorba de unul din acele numeroase jocuri de cuvinte toponimice, care încearcă să reproducă particularitatea fonetică a unui nume, substituindu-i un termen familiar, dintr-o altă limbă, ce prezintă similitudine din punct de vedere al sonorității, chiar dacă sensul este diferit[23]. „Turcizarea" celei mai mari părți a Asiei Mici și cel puțin a unei părți din Dobrogea este deci o consecință mai mult sau mai puțin directă a invaziilor din secolul al XII-lea.

Imperiul bizantin sub Comneni, care au fost toți mari suverani și au dat strălucire unei ultime perioade de restaurație a vechii sale măreții, a reușit să recucerească aproape întreg litoralul pontic, chiar dacă, așa cum am arătat, nu intrase în stăpînirea interiorului anumitor regiuni. Titlurile enumerate de o novelă din 1166 a împăratului Manuel Comnenul, examinate recent de D-nii Vasiliev[24] și Bănescu[25], sînt deosebit de semnificative în această privință. Ele corespund toate unor victorii reale sau unor posesiuni efective și nu pot fi suspectate de a reprezenta doar pretenții vane, așa cum a fost uneori cazul în evul mediu. În această listă, Lazia, Iberia, Zichia sau Circasia și Gothia (din Crimeea) acoperă întreg perimetrul bazinului oriental al Mării Negre. Trapezuntul, o vreme desprins de Imperiu de către căpeteniile locale dornice să-și mențină independența, fusese alipit din nou după 1160. D-nul Bănescu a explicat convingător titlul'Αζαρικός, a cărui grafie corectă a găsit-o într-un manuscris: trebuie să se citească Χαζαρικός, care reprezintă aici tocmai acea „Chazarie" cucerită sub domnia lui Vasile al II-lea[26]. Un alt sigiliu, studiat de același bizantinolog, dovedește printre altele că, în afară de această porțiune din Chazaria, Imperiul stăpînea, de asemenea, „Rosia" sau „Russia", unde numea și arhonții. Tratatul încheiat cu genovezii în 1155 lăsa de-o parte în mod expres „Rossia și Matracha", ca fiind o zonă interzisă comerțului occidental. Matracha este evident fostul oraș chazar de pe locul Fanagoriei, în peninsula Taman. Bizanțul înlocuise acolo la sfîrșitul secolului al XI-lea principatul rusesc de la Tmutorokan; „Rosia" nu poate fi aici, așa cum a întrevăzut D-nul Bănescu, decît vărsarea Donului: „toată regiunea, conchide el, care se întinde de-a lungul Pontului și a Mării de Azov pînă la gurile Donului (Zichia, Matracha, Chazaria și Rosia) a fost supusă Imperiului bizantin în epoca Comnenilor"[27]. Cel puțin în această parte, cuceririle lui Vasile al II-lea rămîneau intacte, poate chiar fuseseră extinse. Influența politică a Imperiului se menținea: armata lui Manuel Comnenul întreprindea în anul 1166 o campanie împotriva Ungariei, către care îl atrăgeau interese dinastice, plecînd de la litoralul Mării Negre și de la gurile Dunării,

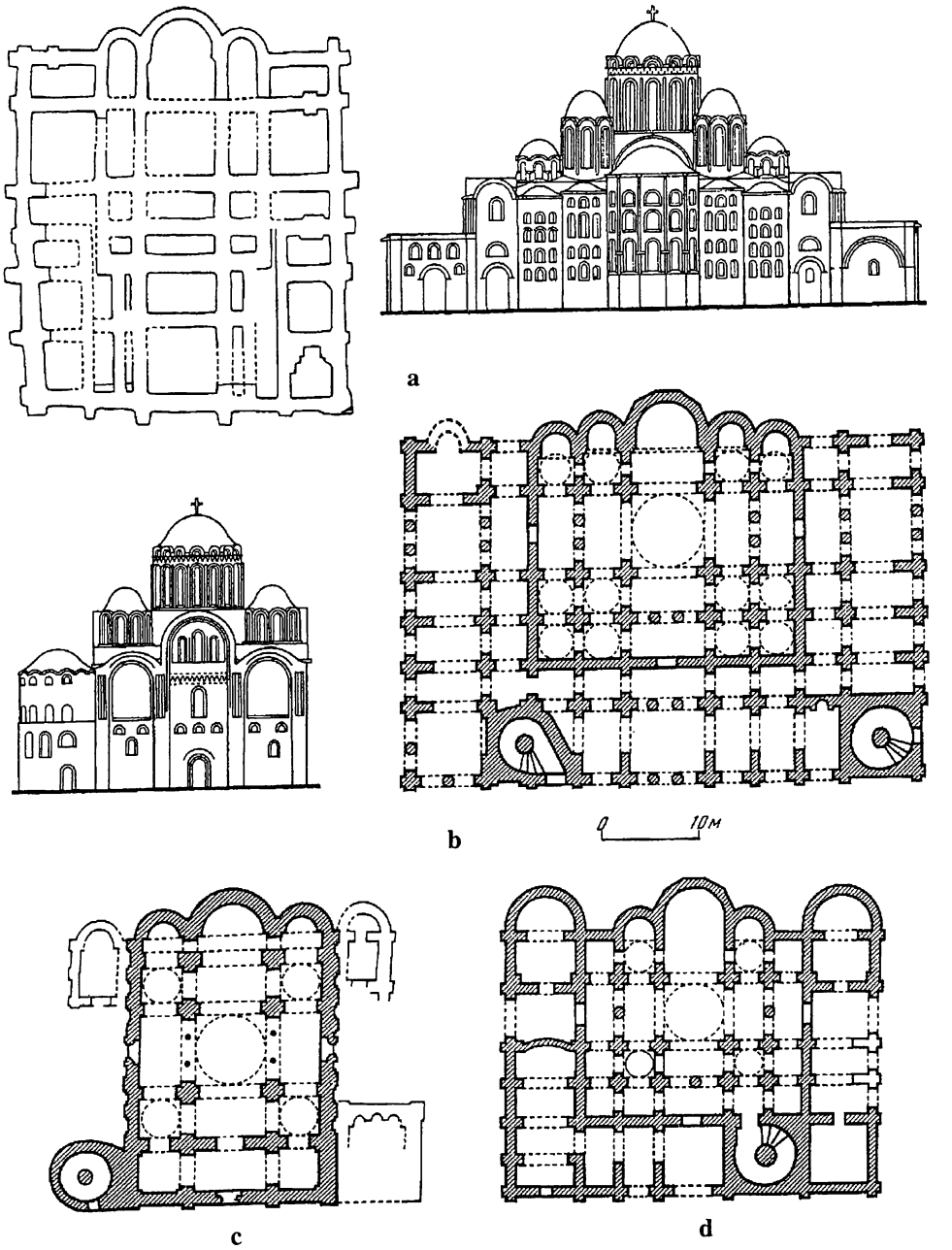

45. Planuri şi schiţe de elevaţie a unor biserici monumentale vechi ruseşti: Kiev – Desiatinnaia (a); Kiev – Sofiiskii sobor (b); Cernigov – Spasskii sobor (c); Novgorod – Sofiiskii sobor (d).

unde dispunea de bazele necesare[28]. El mai interveni şi în luptele interne care divizau pe atunci marele cnezat al Kievului, susţinînd pe Iurii al Suzdalului împotriva lui Iziaslav al II-lea, sprijinit de unguri[29]. Din punct de vedere politic, Bizanţul îşi menţinea poziţiile şi îşi afirma încă hegemonia. Din punct de vedere economic, însă, criza invaziilor din secolul al XI-lea a avut cele mai profunde urmări. În această privinţă, rolul principal revine cumanilor, aceiaşi care îi ajutaseră pe bizantini să scape de pecenegi. Invaziile lor repetate în Rusia Meridională (aproape cincizeci între 1055 şi 1210) au sfîrşit prin a da o serioasă lovitură comerţului. În 1167 cronica rusă semnalează că „polovţienii" (numele dat de ea cumanilor) „au început să-i atace pe greci în preajma cataractelor". Ei încercau prin urmare să intercepteze drumul comercial al Niprului şi aveau să reuşească[30]. La sfîrşitul secolului, căile odinioară deschise negustorilor spre Marea Neagră şi Bizanţ erau acum aproape complet tăiate de incursiunile permanente care le făceau nesigure. Posesiunile bizantine pe litoralul septentrional al Mării Negre nu mai reprezintă deci în acea vreme decît puncte strategice şi un avantaj pentru piaţa locală, în special pentru cea de peşte, foarte solicitat la Constantinopol în timpul rigurosului post ortodox. Marile drumuri comerciale care înaintau înspre interiorul continentului asiatic sau înspre Extremul Nord erau acum închise, iar epoca prosperităţii comerciale a chazarilor şi varegilor era încheiată. „Comerţul rus cu Orientul, prin Marea Caspică, era în primejdie încă de cînd îşi fac apariţia pecenegii în secolul al IX-lea, scrie D-nul Eck, şi a încetat aproape complet după invazia suferită în secolul al IX-lea de Persia şi Chorasan [...] În acelaşi timp, Europa Occidentală, întrucît recucerise în timpul cruciadelor libertatea comunicaţiilor pe Mediterană, îşi reînvia vechile relaţii directe cu Asia; comerţul apusean nu mai avea nevoie de ocolul prin Novgorod-Kiev pentru a ajunge la pieţele orientale. Rusia, al cărei comerţ era în mare parte de tranzit, a resimţit repede noua lovitură."[31]

Trebuie să adăugăm la aceste circumstanţe de ordin extern anarhia care se instalase încă de la sfîrşitul secolului al XI-lea în marele cnezat al Kievului, unde cnejii îşi disputau cu armele teritoriile, favorizînd astfel intervenţia puterilor străine – Bizanţul, Ungaria sau cumanii – şi dezmembrarea statului, întemeiat de Vladimir după modelul bizantin, în mai multe seniorii feudale. Se afirmă în general că „lovitura de graţie" a fost dată civilizaţiei vechii Rusii de invazia tătarilor din secolul al XIII-lea. Dar mult înainte de sosirea acestor ultimi cuceritori ai spaţiului pontic din evul mediu, împrejurările pe care le-am amintit determinaseră o orientare cu totul nouă a Rusiei. „Toate aceste cauze, adaugă acelaşi istoric, litigii şi lupte între cneji, slăbirea autorităţii şi a unităţii naţionale – securitate şi ordine dispărute, barbari din stepă triumfători, comerţ ruinat, – făceau ca populaţia din regiunile sudice să caute în altă parte şi pe alte baze posibilităţile unei vieţi mai liniştite."[32] Astfel începe refluxul coloniştilor către ţinuturile Volîniei, Podoliei sau Suzdalului, părăsirea regiunilor meridionale străbătute de cumani, pentru a căuta adăpost în pădurile din centru şi din vest. Erei de prosperitate comercială din evul mediu timpuriu îi succeda o perioadă de criză şi de regresiune economică. De fapt, aşa cum pe bună dreptate s-a remarcat, adevăratul ev mediu începea pentru Rusia atunci cînd relaţiile sale directe cu Marea Neagră şi cu Orientul au fost întrerupte. Porturile de la Marea Neagră nu mai au legături cu lungile trasee ale traficului continental; ele se limitează la exploatarea resurselor locale: grîu, peşte, sclavi, doar în folosul pieţei Bizanţului. Pentru a reda acestei regiuni geografice avantajele ce decurg

din condițiile sale naturale, va fi necesară din nou intervenția a doi factori care îi asiguraseră odinioară prosperitatea: formarea unui mare imperiu al stepei și apariția unui nou curent comercial venit din Mediterana.

Bibliografie sumară: R. GROUSSET, *L'empire du Levant. Histoire de la question d'Orient*, Paris, 1946; IDEM, *Histoire de l'Arménie des origines à 1071*, Paris, 1947; W.E.D. ALLEN, *History of the Georgian people*, Londra, 1932; A.A. VASILIEV, *The Goths in the Crimea*, Cambridge, Mass., 1936; G. OSTROGORSKY, *Geschichte des byzantinischen Staates*, München, 1940; N. BĂNESCU, *La domination byzantine à Matracha (Tmutorokan), en Zichie, en Khazarie et en Russie à l'époque des Comnènes*, în *Bulletin de la Section historique de l'Académie Roumaine*, XXII, 1941, 2; A. ECK, *Le Moyen Âge russe*, Paris, 1933; G.I. BRĂTIANU, *Une nouvelle interprétation du nom de la Dobroudja* (Comunicare pentru cel de al VII-lea Congres Internațional de Studii Bizantine, Bruxelles, august 1948).

Note

1. Originea armeană a lui Vasile I (867-886), întemeietorul dinastiei macedonene (867-1056), este în prezent contestată de unii istorici. Cf. O. Lampsides, în *Byzantinische Zeitschrift*, 65, 1972, p. 439.
2. S.T. Eremian, N.A. Berdzenišvili, V.D. Dondua, în *Очерки истории СССР. Кризис рабовладельческой системы и зарождение феодализма на территории СССР III-IX вв.*, coord. B.A. Rybakov, Moscova, 1958, p. 480-536; I.A. Džavahišvili, V.D. Dondua, S.T. Eremian, în *Очерки истории СССР. Период феодализма IX-XV вв.*, I, coord. B.D. Grekov, L.V. Čerepnin, V.T. Pašuto, Moscova, 1953, p. 538 și urm.; *История СССР*, I, red. S.A. Pletneva, B.A. Rybakov, Moscova, 1966, p. 377 și urm.; G. Ostrogorsky, *Geschichte des byzantinischen Staates*, ed. a 3-a, München, 1963, p. 60 și urm.; D.A. Zakythinos, *Byzantinische Geschichte 324-1071*, Viena-Köln-Graz, 1979, p. 61 și urm.
3. Deși dinastia din care făcea parte – cea a Rurikizilor – era de origine varegă, Sviatoslav nu mai poate fi considerat vareg, în a doua jumătate a secolului al X-lea familia cnezială de la Kiev fiind deja slavizată. De asemenea, nici armata care a participat la campania din Bulgaria sub conducerea lui Sviatoslav nu mai poate fi denumită varegă, chiar dacă detașamentele scandinave din oștile kievene continuau să aibă o pondere însemnată.
4. Autenticitatea însemnărilor „toparhului gotic" sau „grec" (denumit și „anonimul lui Hase", după numele bizantinologului francez care a pus în circulație textul) a fost contestată cu argumente foarte puternice de I. Ševčenko, *The date and author of the so-called Fragments of Toparcha Gothicus*, în *Dumbarton Oaks Papers*, 25, 1971, p. 117-188. Pledoaria sa a convins pe foarte mulți istorici. Alți specialiști continuă însă să creadă că izvorul grecesc nu reprezintă un fals modern. Cf. I. Božilov, *Анонимът на Хазе. България и Византия на Долни Дунав в края на X век*, Sofia, 1979; P. Diaconu, *Realități politice la Dunărea de Jos: români, bizantini, bulgari, pecenegi*, în *RIS*, 34, 1981, 6, p. 1111-1133. Într-o vreme cînd nimeni nu punea la îndoială veridicitatea însemnărilor „toparhului", G.I. Brătianu a luat și el în discuție unele din informațiile textului său: *Contributions à l'histoire de Cetatea Albă (Akkerman) aux XIIIe et XIVe siècles*, în *Académie Roumaine. Bulletin de la Section historique*, XIII, 1927, p. 25; *Commerce génois*, p. 37; *Recherches sur Vicina et Cetatea Albă*, București, 1935, p. 99-100; *Vicina*, II, *Nouvelles recherches sur l'histoire et la toponymie médiévales du littoral roumain de la mer Noire. À propos des «Miscellanies» de M. J. Bromberg*, în *RHSEE*, XIX, 1942, 1, p. 157.

5. Pentru expediția bizantină din vremea împăratului Vasile al II-lea și prăbușirea Chaganatului chazar, cf. M.I. Artamonov, *Истории хазар*, Leningrad, 1962, p. 436 și urm.; P.B. Golden, *Khazar Studies. An Historico-Philological Inquiry into the Origins of the Khazars*, I, Budapesta, 1980, p. 84 și 177-179.
6. N. Bănescu, *Stăpînirea bizantină în Matracha (Tmutorokan), Chazaria și Rusia în timpul Comnenilor*, în *AARMSI*, Ser. III, XXIII, 1940-1941, p. 114-115; idem, *La domination byzantine à Matracha (Tmutorokan), en Zichie, en Khazarie et en «Russie» à l'époque des Comnènes*, în *Académie Roumaine. Bulletin de la Section historique*, XXII, 1941, 2, p. 58-59.
7. În loc de Constantin *al VIII-lea*, în *MN* (p. 160) apare eronat numele lui Constantin *Diogenes*, acesta din urmă figurînd ca pretendent la tron la începutul domniei lui Alexios I Comnenul! Prima trecere a pecenegilor la sudul Dunării, la o dată asupra căreia nu există încă un deplin acord, s-a produs cu circa un secol mai înainte decît indică Gheorghe Brătianu. Cf. P. Diaconu, *Les Petchénègues au Bas-Danube*, București, 1970, p. 17-21; I. Božilov, *Les Petchénègues dans l'histoire des terres du Bas-Danube*, în *Études balkaniques*, 1971, 3, p. 172-173; V. Spinei, *Ultimele valuri migratoare de la nordul Mării Negre și al Dunării de Jos*, Iași, 1996, p. 69-70.
8. În rîndul comandanților revoltați împotriva lui Constantin al IX-lea Monomahul (1042-1055) trebuie menținut numai Tornikios (cf. J. Shepard, *John Mauropous, Leo Tornicius and an alleged Russian army: the chronology of the Pecheneg crisis of 1048-1049*, în *Jahrbuch der Österreichischen Byzantinistik*, 24, 1975, p. 61-89), nu și Maniakes, care era unul din hanii cumanilor (numit în realitate Boniak) veniți să sprijine pe Alexios Comnenul în anul 1091 împotriva pecenegilor. Cf. Anne Comnène, *Alexiade*, II, ed. B. Leib, Paris, 1943, p. 136.
9. Pentru stabilirea triburilor pecenege în Imperiul bizantin în vremea domniei lui Constantin al IX-lea Monomahul, cf. P. Diaconu, *Les Petchénègues...*, p. 62 și urm.; I. Barnea, Șt. Ștefănescu, *Din istoria Dobrogei*, III, *Bizantini, români și bulgari la Dunărea de Jos*, București, 1971, p. 126-131 (I. Barnea); J. Shepard, *op.cit.*, p. 61-89; M. Angold, *The Byzantine empire 1025-1204*, Londra-New York, 1984, p. 14-17; E. Malamut, *L'image byzantine des Petchénègues*, în *Byzantinische Zeitschrift*, 88, 1995, 1, p. 118-123.
10. Pecenegii nu s-au asociat uzilor în invazia din 1064, ci, dimpotrivă, li s-au opus în calitate de auxiliari în oștile bizantine.
11. În legătură cu invaziile turcilor selgiucizi în Asia Mică, al căror prim deznodămînt major a fost marcat de lupta de la Mantzikert (Malazgîrt) din 26 august 1071, cf. T. Talbot Rice, *The Seljuks in Asia Minor*, Londra, 1961; S. Vryonis, Jr., *The Decline of Medieval Hellenism in Asia Minor and the Process of Islamization from the Eleventh through the Fifteenth Century*, Berkeley-Los Angeles-Londra, 1971, p. 69 și urm.; J.C. Cheynet, *Mantzikert, un désastre militaire?* în *Byzantion*, L, 1980, 2, p. 410-438; I. Kafesoğlu, *Seljuks*, în *A History of Seljuks. Ibrahim Kafesoğlu's Interpretation and the Resulting Controversy*, ed. G. Leiser, Carbondale-Edwardsville, 1988, p. 21 și urm.; C. Cahen, *La Turquie pré-ottomane*, Istanbul-Paris, 1988, p. 11 și urm.
12. Pentru luptele lui Alexios I Comnenul cu pecenegii, cf. D. Angelov, *История на Византия*, II, *867-1204*, ed. a 3-a, Sofia, 1968, p. 148-150; P. Diaconu, *Les Petchénègues...*, p. 112 și urm.; G. Buckler, *Anna Comnena. A Study*, Oxford, 1968, p. 434-438; E. Malamut, *op.cit.*, p. 135-142.
13. Întrucît traducerea textului grecesc dată de Brătianu (*MN*, p. 162: *Les Scythes ne virent plus le mois de mai*) nu este cu totul exactă, ceea ce remarcase, de altfel, și O. Lampsides, *op.cit.*, p. 439, am redat-o după aceea făcută de B. Leib (Anne Comnène, *Alexiade*, II, p. 143) și M. Marinescu (Ana Comnena, *Alexiada*, II, București, 1977, p. 20). În *CMN*, p. 311, traducerea pasajului este mai fericită: „Sciții n-au mai apucat luna mai".
14. Citatul este din R. Grousset, *L'empire des steppes. Attila, Gengis-Khan, Tamerlan*, Paris, 1939, p. 210 și 212.
15. Afirmația lui Gheorghe Brătianu este exagerată. Chiar dacă, prin invazii succesive, ponderea neamurilor turce în structura etnică a Dobrogei a devenit însemnată începînd

cu prima parte a mileniului al II-lea, celelalte populaţii din regiune s-au menţinut în număr destul de mare, îndeosebi în zonele din vecinătatea Dunării şi a litoralului pontic, fapt relevat atît de izvoarele scrise, cît şi de cele arheologice. Cf. în acest sens E. Lozovan, *Byzance et la romanité scythique*, în F. Altheim, *Geschichte der Hunnen*, II, ed. a 2-a, Berlin, 1969, p. 215 şi urm.; I. Barnea, Şt. Ştefănescu, *op.cit., passim*; S. Baraschi, *Die Donauufersiedlungen aus der Dobrudscha in den schriftlichen Quellen des XI. bis XIV. Jahrhunderts*, în *Dacoromania. Jahrbuch für östliche Latinität*, Freiburg/München, 4, 1977-1978, p. 27-64.

16. N. Iorga, *Cele dintîi cristalizări de stat ale românilor*, în *Revista istorică*, V, 1919, p. 103-113; idem, *Histoire de la vie byzantine. Empire et civilisation*, II, Bucureşti, 1934, p. 212-214; idem, *Istoria românilor*, III, *Ctitorii*, Bucureşti, 1937, p. 65-67.
17. N. Bănescu, *Cele mai vechi ştiri bizantine asupra românilor de la Dunărea de Jos*, în *Anuarul Institutului de Istorie Naţională*, I, Cluj, 1921-1922, p. 138-160; idem, *Les premiers témoignages byzantins sur les Roumains du Bas-Danube*, în *Byzantinisch-Neugriechische Jahrbücher*, III, 1922, p. 287-310; idem, *Bizanţul şi romanitatea de la Dunărea de Jos* (Academia Română, Discursuri de recepţie, LXXII), Bucureşti, 1938, p. 25-27.
18. Ca şi unele lucrări precedente (*Vicina*, I, *Contributions à l'histoire de la domination byzantine et du commerce gênois en Dobrogea*, în *Académie Roumaine. Bulletin de la Section historique*, X, 1923, p. 17; *Recherches sur Vicina...*, p. 25), Gh.I. Brătianu comite în acest caz o confuzie între invaziile cumane din Imperiul bizantin din 1094/1095, cînd vlahii i-au condus pe invadatori prin pasurile montane (Anne Comnène, *ed.cit.*, II, p. 194), şi din 1114, cînd acţiunea cumanilor s-a produs fără nici o legătură cu vlahii balcanici (*Ibidem*, III, 1945, p. 177-178 şi 182-183).
19. Michaelis Attaliotae *Historia*, ed. Im. Bekker, Bonn, 1853, p. 204. Cf. şi N.-Ş. Tanaşoca, *Les Mixobarbares et les formations politiques paristriennes du XIe siècle*, în *RRH*, XII, 1973, 1, p. 61-82.
20. Privitor la conducătorii centrelor de la Dunărea de Jos răzvrătiţi împotriva administraţiei bizantine, Gheorghe Brătianu nu a acceptat opinia originii lor româneşti, aducînd în schimb argumente în sprijinul ideii prezenţei populaţiei româneşti în zonă. În lucrările mai vechi, elaborate cînd relaţiile cu Nicolae Iorga erau cordiale, poziţia sa este mai puţin explicită, probabil pentru a nu-l irita pe magistru, foarte irascibil faţă de cei care nu-i împărtăşeau vederile. Cf. *Vicina*, I, p. 120-121 şi 127-129 (părţi incluse şi în *Recherches sur Vicina...*, p. 16-17 şi 24-26). Ulterior, detaşarea sa faţă de părerile lui Iorga a devenit mai tranşantă. Cf. G.I. B(rătianu), *Precizare*, în *RIR*, VII, 1937, 1-2, p. 249; idem, *Vicina*, II, p. 146; J. Rogister, *Sept comptes-rendus inédits de Georges I. Brătianu (Seconde partie)*, în *Parliaments, Estates and Representation / Parlements, États et Représentation*, 10, 1990, 2, p. 211-212.

În legătură cu problema aşa-numitelor formaţiuni politice de la sfîrşitul secolului al XI-lea din Dobrogea şi cu stabilirea unor triburi turanice la nordul şi vestul Mării Negre, Gh.I. Brătianu face următoarele consideraţii în *CMN*, p. 311-312: „O altă regiune care intră pentru multă vreme sub influenţa turcească este Dobrogea noastră. Cunoaşteţi polemica dusă în jurul acelor state ale lui Thatos, Seslav şi Sacea, în jurul cărora istoricii noştri s-au războit pentru a descoperi unii din ei nişte voievodate româneşti, alţii nişte stăpîniri pecenege. Este foarte greu de stabilit precis care le este naţionalitatea. Fapt este că din momentul acela Dobrogea este ocupată aproape permanent de neamuri turceşti. Rînd pe rînd urmează pecenegi, uzi, cumani, vom vedea pe urmă şi elemente venite din Asia Mică selgiukidă.

Este deci o permanenţă de viaţă turcească, care poate fi cel puţin echivalentă cu continuitatea vieţii maghiare în Pannonia sau normande în Anglia. Faţă de unele teorii emise în ţara vecină cu noi dinspre sud, această constatare nu este lipsită de interes, pentru că arată că, în orice caz, sub o formă turcească, destinele Dobrogei au fost din momentul acela pentru multă vreme deosebite complect de ale Bulgariei din Balcani.

De pe urma acestui dublu curent, care a pătruns fie pe la nord, pe calea stepei, fie pe la sud, din Iran în Asia Mică, s-a întrerupt marea operă de civilizaţie şi integrare

în spaţiul european a Rusiei şi a părţii de răsărit a Mării Pontice. Şi aci sunt în divergenţă cu unii istorici ruşi şi chiar, în oarecare măsură, cu distinsul nostru coleg profesorul Eck, care atribuie tătarilor rolul acesta de a se fi interpus între lumea civilizată a Bizanţului şi Apus şi de a fi aruncat lumea rusească înapoi spre o stare de cvasibarbarie, în orice caz de regresiune. Nu. Cu mult înainte de tătari, turcii sunt aceia care au realizat acest fenomen şi, cînd vor apare tătarii, veţi constata că, mai mult decît a întrerupe curente de negoţ şi de a distruge civilizaţii, ei au făcut mai degrabă o altă operă, anume au organizat o anarhie, care începuse cu două secole înainte".

21. T. Kowalski, *Les Turcs et la langue turque de la Bulgarie du Nord-Est*, în *Polska Akad. Umietnošci, Mém. de la Section orientaliste*, 16, Cracovia, 1933 (apud G.I. Brătianu, *Introducere* la G.D. Balascef, *Împăratul Mihail VIII Paleologul şi statul oguzilor pe ţărmul Mării Negre*, Iaşi, 1940, p. 5, nota 1). În afară de *Introducerea* citată, Gheorghe Brătianu s-a mai referit la concluziile orientalistului polonez şi în alte lucrări: *Recherches sur Vicina...*, p. 80; *Vicina*, II, p. 152.
22. G.I. Brătianu, *Vicina*, II, p. 152, unde citează pentru această problemă datele lui C. Brătescu, *Dobrogea în sec. XII: Bergen, Paristrion (Pagini de geografie medievală)*, în *Analele Dobrogei*, I, 1920, 1, p. 35-38; R. Vulpe, *Histoire ancienne de la Dobroudja*, în *La Dobroudja*, Bucureşti, 1938, p. 396, nota 4.
23. Originea toponimului Dobrogea l-a preocupat mai îndeaproape pe Gheorghe Brătianu, care, legat de această temă, a pregătit o comunicare ce intenţiona să o prezinte la al VII-lea Congres Internaţional de Studii Bizantine (cf. *MN*, p. 272, nota 1), programat în august 1948 la Bruxelles, unde nu a putut însă ajunge întrucît avea domiciliu forţat. Manuscrisul comunicării, rămasă multă vreme inedită, a fost publicat postum: *Une nouvelle interprétation du nom de la Dobroudja*, în *Revue des études roumaines*, XVII-XVIII, 1993, p. 17-32. În afară de părerea generalizată, potrivit căreia numele Dobrogea ar deriva de la acela al lui Dobrotici, s-au formulat şi alte ipoteze privind apariţia sa încă într-o perioadă anterioară. Opinia în acest sens, expusă de H. Eideneier (*Ein früher Beleg für „Dobrudscha"?* în *Actes du XIVe Congrès international des études byzantines, Bucarest, 6-12 septembre 1971*, II, Bucureşti, 1975, p. 559-561), s-a dovedit insuficient fundamentată. Cf. P.Ş. Năsturel, *Prodromica*, în *Byzantina*, 13, 1985, p. 761-764.
24. A.A. Vasiliev, *The Goths in the Crimea*, Cambridge, Mass., 1936, p. 144-145.
25. N. Bănescu, *La domination byzantine...*, p. 71-73.
26. *Ibidem*, p. 72-73.
27. *Ibidem*, p. 77. După cum s-a remarcat, sensul denumirii de „Rossia" şi „Matracha" este altul. Cf. H. Ahrweiler, în *Cahiers de civilisation médiévale X^e-XIIe siècles*, XV, 1972, 4, p. 313. Pentru detalii în această privinţă şi pentru problema autorităţii politice din Crimeea în secolul al XII-lea, cf. şi A.V. Soloviev, *Domination byzantine ou russe au nord de la mer Noire à l'époque des Comnènes?* în *Akten des XI. Internationalen Byzantinistenkongresses München, 1958*, München, 1960, p. 569-580.
28. P.Ş. Năsturel, *Valaques, Coumans et Byzantins sous le règne de Manuel Comnène*, în *Byzantina*, 1, 1969, p. 177-186; J. Ferluga, *Византијске војне операције против угарске у току 1166. године*, în *Зборник радова Византолошког Института*, XIX, 1980, p. 157-165.
29. În legătură cu relaţiile bizantino-ruse din secolul al XII-lea, cf. M.V. Levčenko, *Очерки по истории русско-византийских отношений*, Moscova, 1956, p. 472 şi urm.; O. Jurewicz, *Aus der Geschichte des Beziehungen zwischen Byzanz und Russland in der zweiten Hälfte des 12. Jahrhunderts*, în *Byzantinistische Beiträge*, Berlin, 1964, p. 333-357; N.M.P. Murgulia, *The Byzantine Empire and centripetal tendencies in Rus in the 12th century*, în *Actes du XVe Congrès international d'études byzantines, Athènes-septembre 1976*, IV, *Histoire, Communications*, Athena, 1980, p. 259-267.
30. Pentru prezenţa cumană la nordul Mării Negre şi la Dunărea de Jos, cf. S.A. Pletneva, *Печенеги, торки и половцы в южнорусских степях*, în *MIA*, 62, Moscova-Leningrad, 1958, p. 172-186 şi 219-224; G.A. Fedorov-Davydov, *Кочевники Восточной Европы под властью золотоордынских ханов*, Moscova, 1966, p. 145 şi urm.;

P. Diaconu, *Les Coumans au Bas-Danube aux XIe et XIIe siècles*, Bucureşti, 1978; O. Pritsak, *The Polovcians and Rus'*, în *Archivum Eurasiae Medii Aevi*, II, 1982, p. 321-380; V. Spinei, *Realităţi etnice şi politice în Moldova Meridională în secolele X-XIII. Români şi turanici*, Iaşi, 1985, p. 71 şi urm.; P.B. Golden, *The Qipčaqs of Medieval Eurasia: An Example of Stateless Adaptation in the Steppe*, în *Rulers from the Steppe. State Formation on the Eurasian Periphery*, ed. G. Seaman şi D. Marks, Los Angeles, 1991, p. 132-157.

31. Citatul este din Al. Eck, *Le Moyen Âge russe*, Paris, 1933, p. 24-25.
32. *Ibidem*, p. 25.

Cartea III

MONGOLI ŞI ITALIENI

Capitolul VIII

COMERȚUL OCCIDENTAL ȘI IMPERIUL TRAPEZUNTULUI

Expansiunea comercială a orașelor maritime din Italia în evul mediu. Legăturile lor cu Imperiul bizantin. Concesiunile venețiene, pisane și genoveze la Constantinopol: Marea Neagră închisă comerțului occidental. Cruciada a IV-a și dezmembrarea Imperiului bizantin. Lupta pentru litoralul pontic al Asiei Mici. Georgia și Comnenii de la Trapezunt. Intervenția selgiucidă. Marea Neagră deschisă navigatorilor italieni: venețienii la Soldaia în Crimeea. Dificultăți ale comerțului înainte de invazia mongolă.

Întîlnirii dintre iranieni și greci, care determinase pe malurile Mării Negre prima perioadă de mare prosperitate comercială și de civilizație urbană din antichitate, îi corespunde, printr-un paralelism semnificativ, în ultimele secole ale evului mediu, cea dintre mongoli și italieni. Dar, pentru a desăvîrși egalizarea dintre termenii acestei comparații, pătrunderea comerțului mediteranean precede și de această dată formarea imperiului nomad, căruia îi va datora apoi extinderea traficului și accesul la marile drumuri continentale.

Prin aceasta, istoria bazinului pontic se întîlnește cu cea a comerțului și a dezvoltării orașelor din Europa în evul mediu, în afara sferei de influență bizantină care le separase în perioada precedentă. Trebuie, prin urmare, să amintim pe scurt etapele acestei noi expansiuni meridionale spre apele Mării Negre și principalii factori care îi vor determina evoluția.

Este evident imposibil ca, în cadrul acestei expuneri, să descriem revigorarea marelui comerț din Mediterana după criza provocată de invazia arabă, care, de altminteri, nu s-a făcut pe deplin simțită decît în bazinul apusean sau tirenian. Datorită superiorității flotelor bizantine, navigația între Italia și Orient – Henri Pirenne însuși o recunoaște – nu a fost niciodată întreruptă, chiar dacă riscul era uneori considerabil, ca urmare a atacurilor corsarilor musulmani[1]. Cruciadele aveau să provoace, la rîndul lor, o amplă deplasare a navigației spre apele Levantului; pentru majoritatea orașelor italiene, impulsul este dat cu mult înaintea apelului lansat de papa Urban al II-lea și de jurămîntul de la Clermont-Ferrand. Acolo se desfășoară, ca și în Spania, un fel de „cruciadă la domiciliu" sau cel puțin cu obiective foarte apropiate, care precede expedițiile la Locurile Sfinte și începe prin atacul necredincioșilor în bazele lor din Sicilia și de pe litoralul continental, unde se instalaseră în secolele IX și X, înainte de a-i urmări pe coasta africană. Dar de la început, trebuie să facem distincție între orașele din Italia aflate în dependență directă față de Imperiul bizantin și cele ale căror relații cu Orientul sînt datorate altor cauze. Veneția și Amalfi aparțin în mod indubitabil primei categorii.

Ele au început prin a fi autonomii „periferice", care s-au desprins încetul cu încetul de Imperiu, pe măsură ce ducii lor, care erau mai întîi slujbași bizantini,

au fost aleşi de adunări locale, obţinînd din partea Constantinopolului confirmarea unui titlu onorific. Ca urmare firească a evoluţiei, ele au ajuns la independenţa completă, menţinînd cu Bizanţul relaţii mai strînse decît cu oricare altă cetate din peninsulă. „Se înţelege fără dificultate, scria Henri Pirenne, cît de mult a profitat Veneţia de legătura cu o lume atît de diferită de Occidentul european. I-a datorat nu numai prosperitatea comerţului, căci ea a iniţiat-o şi în acele forme superioare de civilizaţie, în acea tehnică perfecţionată, în acel spirit de afaceri, în acea organizare politică şi administrativă care îi asigură un loc aparte în Europa evului mediu. Începînd din secolul al VIII-lea, ea se consacră cu un succes din ce în ce mai mare aprovizionării Constantinopolului. Corăbiile sale transportă aici produsele din ţinuturile cu care se învecinează la est şi la vest: grîne şi vinuri din Italia, lemn din Dalmaţia, sare din lagune şi, în ciuda prohibiţiilor papei şi ale împăratului, sclavi pe care marinarii săi îi procură cu uşurinţă de la popoarele slave de pe ţărmurile Adriaticii. Ei aduc în schimb ţesăturile preţioase produse de industria bizantină, ca şi mirodeniile pe care Asia le furnizează Constantinopolului. În secolul al X-lea, activitatea portului atinge deja proporţii extraordinare. O dată cu extinderea comerţului, setea de cîştig se manifestă în mod irezistibil. În această privinţă, veneţienii nu-şi fac nici un scrupul. Religia lor este o religie a oamenilor de afaceri. Puţin le pasă că musulmanii sînt duşmanii lui Christos, dacă negoţul cu ei poate fi profitabil. În cursul secolului al IX-lea, ei încep să frecventeze din ce în ce mai mult Alepul, Alexandria, Damascul, Cairo, Palermo. Tratate de comerţ le asigură pe pieţele Islamului o situaţie privilegiată"[2].

Un text adesea comentat, viaţa Sf. Géraud d'Aurillac, din prima jumătate a secolului al X-lea, opune în mod izbitor mentalitatea negustorului veneţian, pe care pelerinul îl întîlneşte la Pavia, celei a contelui, străin oricărui spirit de cîştig sau de speculă şi fără alt orizont economic decît cel al domeniului său feudal. Achiziţionînd la Roma o bucată de stofă brodată, el o arată negustorului din Veneţia, care întreabă de preţ şi îl compară de îndată cu cel de pe piaţa Constantinopolului, pentru a-l felicita apoi pe interlocutor că a făcut o afacere bună, plătind mai puţin scump decît în Bizanţ. Dar Géraud se teme că nu a achitat ceea ce el consideră acum drept „preţul adevărat", revendicat de preceptele Bisericii şi se grăbeşte să trimită la Roma diferenţa dintre suma pe care a plătit-o şi cea pe care ar fi trebuit s-o achite dacă s-ar fi găsit la Constantinopol. Aici este prins pe viu contrastul dintre seniorul occidental, tip reprezentativ al unei economii fără piaţă de desfacere şi al unei concepţii ce consideră orice cîştig comercial drept un păcat, şi negustorul veneţian, deprins cu afacerile, cunoscînd deja „cursurile" pieţei şi capabil să realizeze avantajele diferenţelor de la o piaţă la alta[3]. Veneţia este în adevăr la acea vreme o enclavă bizantină la marginea Occidentului; spiritul capitalist care domneşte acolo este cu mult mai aproape de cel al pieţelor chazare şi varege, unde negociază bizantinii, decît mentalitatea, cu totul alta decît cea comercială, a provinciilor europene. Aproape în măsură identică, aceeaşi concluzie este valabilă pentru Amalfi: mari negustori, precum Maurus şi fiul său Pantaleon, au o casă la Constantinopol, întreţin ospicii la Ierusalim şi Antiohia, donînd bisericii din oraşul lor superbe uşi din bronz, cu o frumoasă lucrătură bizantină. Dar în cazul acestui oraş din sud, care oferă încă şi astăzi cercetătorului atîtea urme ale influenţelor greco-arabe, dezvoltarea se opreşte în a doua jumătate a secolului al XI-lea. Cu siguranţă, amalfitanii vor deţine încă un loc însemnat în comerţul Levantului, dar cucerirea normandă,

care în 1073 le-a încorporat cetatea la Regatul Siciliei, o împiedică de acum înainte să rivalizeze cu republicile maritime ce și-au păstrat independența.

Veneția, dimpotrivă, acoperită de lagunele sale, profită de rivalitatea dintre Imperiul bizantin și noul Imperiu din Occident, pentru a urma o dezvoltare ce va face din ea una din principalele puteri comerciale ale evului mediu. Guvernarea dogelui Pietro II Orseolo marchează, în preajma anului o mie (991-1008), un prim apogeu: anul 992 este o dată ce trebuie reținută. Atunci a fost încheiat un tratat cu împăratul Otto II privind comerțul cu Lombardia, iar aproape în același timp o chrisobulă consacra importante privilegii eliberate negustorilor venețieni în Imperiul bizantin de către Vasile al II-lea și de fratele său, Constantin al VIII-lea. Taxele puse mărfurilor erau mai mici și majoritatea porturilor se deschideau pentru negoțul lor; dar nici o aluzie nu menționează permisiunea de a face negoț dincolo de Bosfor, în Marea Neagră, pe cale de a deveni atunci un lac bizantin și unde Imperiul înțelegea să-și păstreze monopolul.

Vicisitudinile istoriei bizantine din secolul al XI-lea aveau să crească prestigiul și profitul pe care îl urmărea politica venețiană, potrivit termenilor formulei ce va fi consacrată de uzaj: *ad honorem et proficuum Veneciarum*. Cînd împăratul Alexios Comnenul, care ducea lupte împotriva invaziei turcilor din Asia și din Europa, s-a aflat amenințat și de cea a lui Robert Guiscard și a normanzilor săi din Italia Meridională, dogele Domenico Salvo nu a ezitat să-și trimită flota în ajutorul escadrelor bizantine; Veneția își apăra în același timp dominația asupra Adriaticii și libertatea navigației în Mediterana. Ea a fost recompensată, atît prin victoriile sale asupra normanzilor la asediul de la Durazzo, cît și prin marea chrisobulă obținută în mai 1082 din partea bazileului, adevărat fundament al măreției ei viitoare. El îi conferea privilegiul nemaipomenit de a putea trafica liber în toate porturile enumerate de acest document, fără să plătească vreo taxă autorităților bizantine. Lista este lungă: ea începe cu porturile din Siria de Nord, pe care Bizanțul nu a încetat să le revendice, urmează coasta Asiei Mici pînă în Efes și Phoceea, ca să treacă apoi în Europa și să menționeze succesiv litoralul Albaniei și insulele Ionice, Peloponezul, Grecia cu Atena și Teba, Eubeea, Thessalonikul, mai multe puncte de pe coasta Egeei, altele pe malurile Mării de Marmara, pentru a se termina, în sfîrșit, cu Megalopolis, „marele oraș", ce nu este altul decît Constantinopolul. Se vede, totuși, că în această perioadă de criză, în care făcea concesii atît de importante, Bizanțul tot își rezerva monopolul comerțului pontic. Nici un port de pe litoralul Mării Negre, nici din Asia Mică, nici din Peninsula Balcanică, nici din Caucaz sau din Crimeea, unde s-a văzut că Imperiul își menținea încă pozițiile, nu figurează în chrisobula lui Alexios Comnenul. Marea Neagră rămînea închisă comerțului apusean[4].

Cu atît mai mult ea nu avea să se deschidă rivalilor venețienilor, ajunși după ei pe piața Bizanțului. Spre deosebire de dezvoltarea istorică a Veneției și a comerțului său, cea a celorlalte cetăți maritime, chemate să joace un rol în afacerile Levantului, prezintă, de la început, un aspect total diferit. Genova și Pisa sînt în esență, pentru tot ceea ce privește expansiunea maritimă – iar aceasta este principala lor rațiune de existență – un produs al cruciadei, în sensul larg al cuvîntului, dacă am clasa în această rubrică războiul împotriva sarazinilor, purtat de cele două orașe la începutul secolului al XI-lea, în largul coastelor italiene și pe litoralul african. „Mult diferiți de venețieni, scrie Henri Pirenne, genovezii și pisanii se consideră față de Islam drept soldații lui Isus și ai Bisericii. Ei sînt încredințați că îi văd pe arhanghelul Gavril și pe Sfîntul Petru conducîndu-i în luptă împotriva necredincioșilor și doar după ce-i vor fi

măcelărit pe «preoţii lui Mahomed» şi după ce vor fi jefuit moscheea din Mehdia semnează un avantajos tratat comercial"*. De aceea, ei se lansează, cu tot elanul pe care li-l imprimă credinţa, în marea aventură a expediţiilor spre Locurile Sfinte. Genovezii îşi fac apariţia aici încă din 1097, cu o flotă care aducea întăriturii asediatorilor Antiohiei. Ei iau parte la asaltul Cezareei în 1101, contribuind cîţiva ani mai tîrziu la cucerirea cetăţilor Accon, Giblet sau Djubail şi Tripoli. Pisanii însoţesc în 1099 pe arhiepiscopul lor, Daimbert, care avea să devină patriarhul Ierusalimului; în 1108 ei se află sub zidurile Lattakiei, în 1110 iau parte împreună cu genovezii la asediul şi cucerirea Beirutului. Veneţienii intră la rîndul lor în linie, împinşi de ambiţia de a nu lăsa concurenţilor lor beneficiul exclusiv al unei pieţe care se deschidea în condiţii excepţionale: încă în primăvara lui 1100 ei se aflau la asediul Haifei, iar una din flotele lor atacase, în preajma Rhodosului, escadra pisană care se întorcea din Palestina şi i-a scufundat o mare parte din vase. În 1110 ei îl ajută pe regele Ierusalimului să cucerească Sidonul, iar apoi, în 1124, Tyrul. Coloniile lor se instalează în porturile de la Locurile Sfinte, la fel ca şi cele ale genovezilor şi ale pisanilor[5].

Această rivalitate avea să se extindă în mod firesc asupra marilor resurse economice ale Imperiului bizantin, unde Veneţia avea avantajul unor poziţii privilegiate. Încă din 1111 pisanii obţinuseră concesiunea unui cartier pentru negustorii lor la Cornul de Aur; ei aveau să fie ulterior consideraţi drept prietenii fideli ai Imperiului. Genovezii soseau ultimii pe piaţa Bizanţului: încercarea lor de a ajunge la un acord cu Ioan Comnenul, în 1142, nu reuşeşte. De-abia în 1155, în timpul domniei lui Manuel Comnenul, s-a încheiat un tratat autentic, ale cărui clauze principale constau în concesiunea unui loc de aşezare la Constantinopol, drepturi de vamă de 4% şi libertatea de a face comerţ în aceste condiţii în oraşele Imperiului, „excepţie făcîndu-se pentru Rossia şi Matracha"[6]. Dacă pînă în prezent se putea deduce prin omisiune interdicţia de a naviga pe Marea Neagră, de această dată restricţia este formulată. Trebuie oare să înţelegem prin aceasta „Marea Rusiei", adică Pontul Euxin în întregime, şi că „Matracha" sau Taman ar reprezenta aici Marea de Azov[7], sau aceste două nume indică doar arhontate bizantine ce existau pe vremea Comnenilor la gurile Donului şi la intrarea Mării de Azov? Această ultimă interpretare nu ar deveni sigură decît dacă s-ar descoperi vreo menţiune a comerţului sau a navigaţiei genovezilor într-un alt port al Mării Negre din acea vreme; or, cel puţin după cunoştinţele noastre, pînă acum nu a fost relevată nici o urmă a prezenţei negustorilor, nu numai genovezi, dar nici italieni în general, pe litoralul pontic înaintea cotiturii decisive făcute de Cruciada a IV-a. Bizanţul îşi exercita aici monopolul şi îl menţinea: pentru aceasta avea tot interesul, care era dictat de necesitatea de a se aproviziona cu alimente şi de politica preţurilor mărfurilor, la al căror control nu era cîtuşi de puţin dispus să renunţe. Să reamintim că în urma invaziilor cumanilor, pe de o parte, şi a luptelor împotriva turcilor selgiucizi, pe de altă parte, comerţul Mării Negre se limita mai curînd la schimbul de produse naturale din ţinuturile de pe coastă, pe care autorităţile bizantine le rezervau nevoilor populaţiei Constantinopolului şi ale Imperiului. Pătrunderea concurenţei străine în acest teritoriu rezervat nu ar fi fost deloc avantajoasă; cinci secole mai tîrziu, politica Imperiului otoman va fi identică.

---

* *Les villes du Moyen Âge*, p. 81. Aceasta nu este însă şi opinia lui E. BYRNE, *Genoese Trade with Syria in the Twelfth Century, în American Historical Review*, XXV, 1919-20, p. 193, care le atribuie de la început doar un spirit comercial.

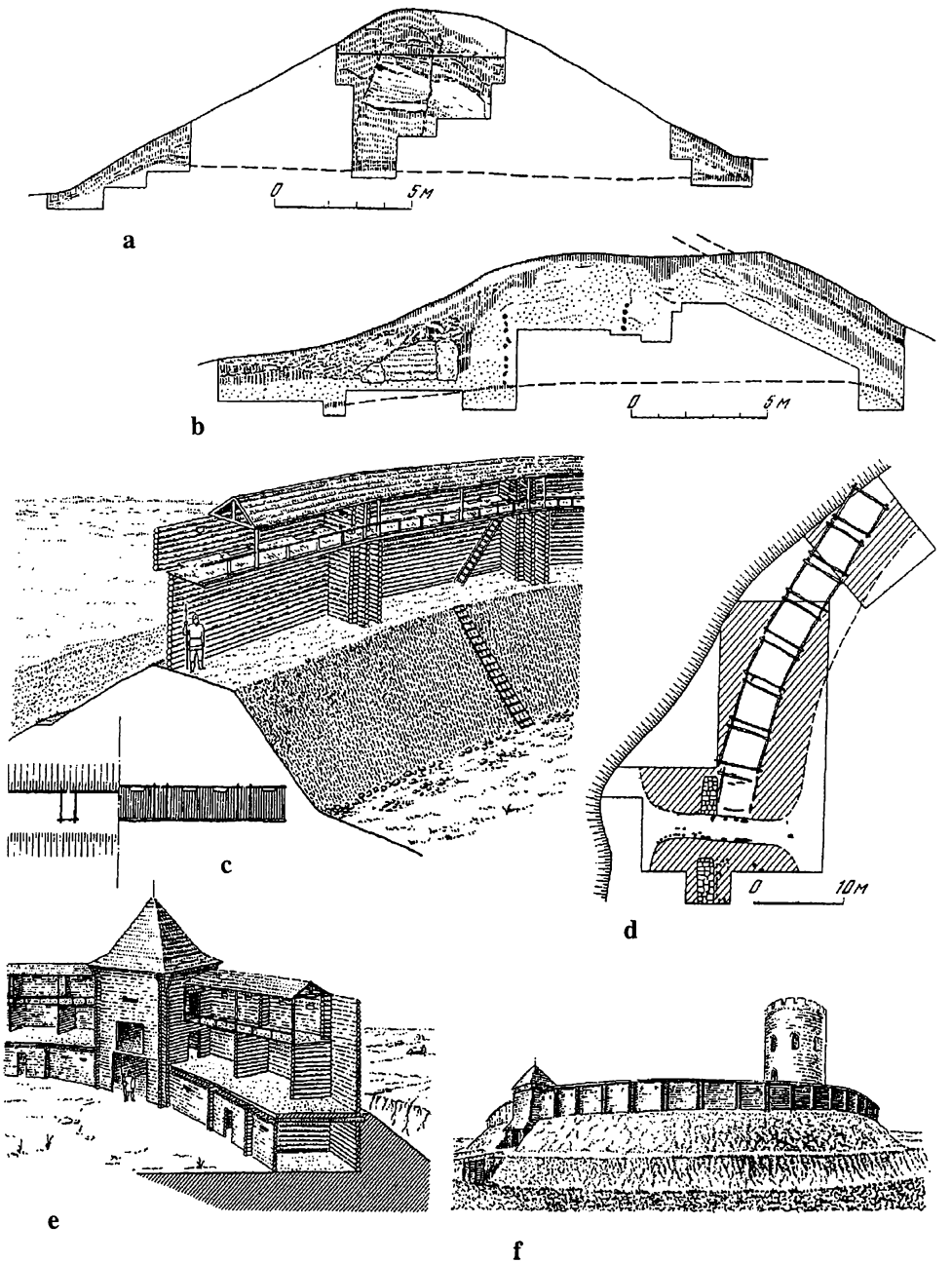

46. Sisteme de fortificaţii vechi ruseşti din secolele XI-XIII: profilul valurilor de apărare de la Mstislavl Zalessk (a) şi Ciartorîisk (b); reconstrucţia pereţilor lemnoşi a unor fortificaţii din secolele XII (c), XII-XIII (e) şi XIII (Ciartorîisk) (f), realizată de P.A. Rappoport; planul construcţiei de apărare de la Novgorodul Mic (Zarecie) (d).

Istoria aşezărilor italiene la Constantinopol în secolul al XII-lea, cu multiplele sale vicisitudini, încăierările dintre genovezi, pisani şi veneţieni, încheiate în general cu incendierea cartierului care dispune de colonişti mai puţin numeroşi şi mai puţin înarmaţi, nu priveşte decît în mod indirect subiectul nostru. Ea constituie totuşi o introducere necesară la acest nou capitol al pătrunderii comerţului occidental într-o zonă care îi rămăsese interzisă. Pentru a ne da seama de poziţia ocupată în capitala bizantină de concesiunile negustorilor italieni, grupaţi după cetăţile lor respective, este suficient, de altfel, să aruncăm o privire asupra topografiei Bizanţului din acea vreme: diferitele colonii se îngrămădesc pe un spaţiu destul de restrîns, în plin centru al afacerilor, ţinînd de „schelele" sau debarcaderele portului din Cornul de Aur. Veneţienii se găseau aproape de cheiul porţii Perama; puţin mai departe amalfitanii şi, alături de aceştia, pisanii. Genovezii, după ce şi-au schimbat de mai multe ori reşedinţa, ocupau un grup de locuinţe întinzîndu-se de la poarta Eugen pînă la poarta Neorion, chiar la intrarea în Cornul de Aur. Mănăstiri şi un palat, cel al lui Calamonos sau al lui Botaniates, se aflau cuprinse în limitele „embolos"-ului, care prin una din laturile sale ajungea pînă la Sfînta Sofia. Toate aceste locuinţe, dintre care cîteva, dacă dăm crezare descrierilor detaliate, anexate la tratatele din 1192 şi 1202, erau într-o stare destul de proastă şi aveau în mare măsură nevoie să fie reparate şi refăcute, serveau drept locuinţe negustorilor şi familiilor lor, ca antrepozit pentru mărfuri, drept cartier funcţionarilor însărcinaţi să administreze concesiunea şi să-i reprezinte interesele pe lîngă autorităţile imperiale[8]. Ne gîndim la cartierele rezervate în marile porturi chineze din zilele noastre reprezentanţilor puterilor europene, care beneficiază aproape de aceleaşi privilegii. Aşezările din capitala bizantină nu erau cu totul la adăpostul măsurilor la care putea recurge ocîrmuirea bazileului sau a reacţiilor neprevăzute ale populaţiei greceşti, pe care un val de xenofobie o răscula uneori contra negustorilor străini, acuzaţi că se îmbogăţesc pe seama ei. Aşa s-a întîmplat în 1171, cînd împăratul Manuel Comnenul a ordonat să fie prinşi veneţienii din toate porturile Imperiului, dar cu mult mai rău a fost în 1182, cînd populaţia, răsculată împotriva regenţei, în favoarea lui Andronic Comnenul care revendica tronul, a jefuit şi a măcelărit toate concesiunile italiene, fără să mai facă deosebire între veneţieni, genovezi sau pisani[9]. Dar interesele erau atît de puternice şi de o parte şi de alta, încît de fiecare dată intervenea o nouă înţelegere, iar coloniile se instalau din nou în cartierele lor devastate. Este, de altfel, vremea cînd elementul occidental pătrunde profund în toate domeniile vieţii bizantine: modele feudale cuceresc curtea şi aristocraţia, care se deosebesc atît de puţin de cele ale Orientului latin, încît cucerirea din secolul al XIII-lea va găsi în „Romania" un teren gata pregătit. Dar mai ales economia Imperiului şi comerţul său suferă din ce în ce mai mult influenţa coloniilor negustoreşti străine; vechiul etatism bizantin, moştenit de la Imperiul de Răsărit, aşa cum îi fixa regulile „Cartea Prefectului" la începutul secolului al X-lea[10], va trebui să facă tot mai multe concesii exigenţelor capitaliste ale negustorilor italieni şi ale comişilor lor. Este începutul unui lung antagonism ce va sfîrşi prin a goli Bizanţul, în ultima perioadă a domniei Paleologilor, de substanţa însăşi a schimburilor, în folosul concesionarilor privilegiaţi, care vor şti să-şi impună voinţa. Dar în vremea Comnenilor această evoluţie este de-abia la început; autoritatea comercianţilor imperiali, adesea abuzivă, se exercită încă fără a fi contestată şi o întreagă vastă regiune geografică, precum cea a bazinului Mării Negre, rămîne închisă în faţa încercărilor „latinilor".

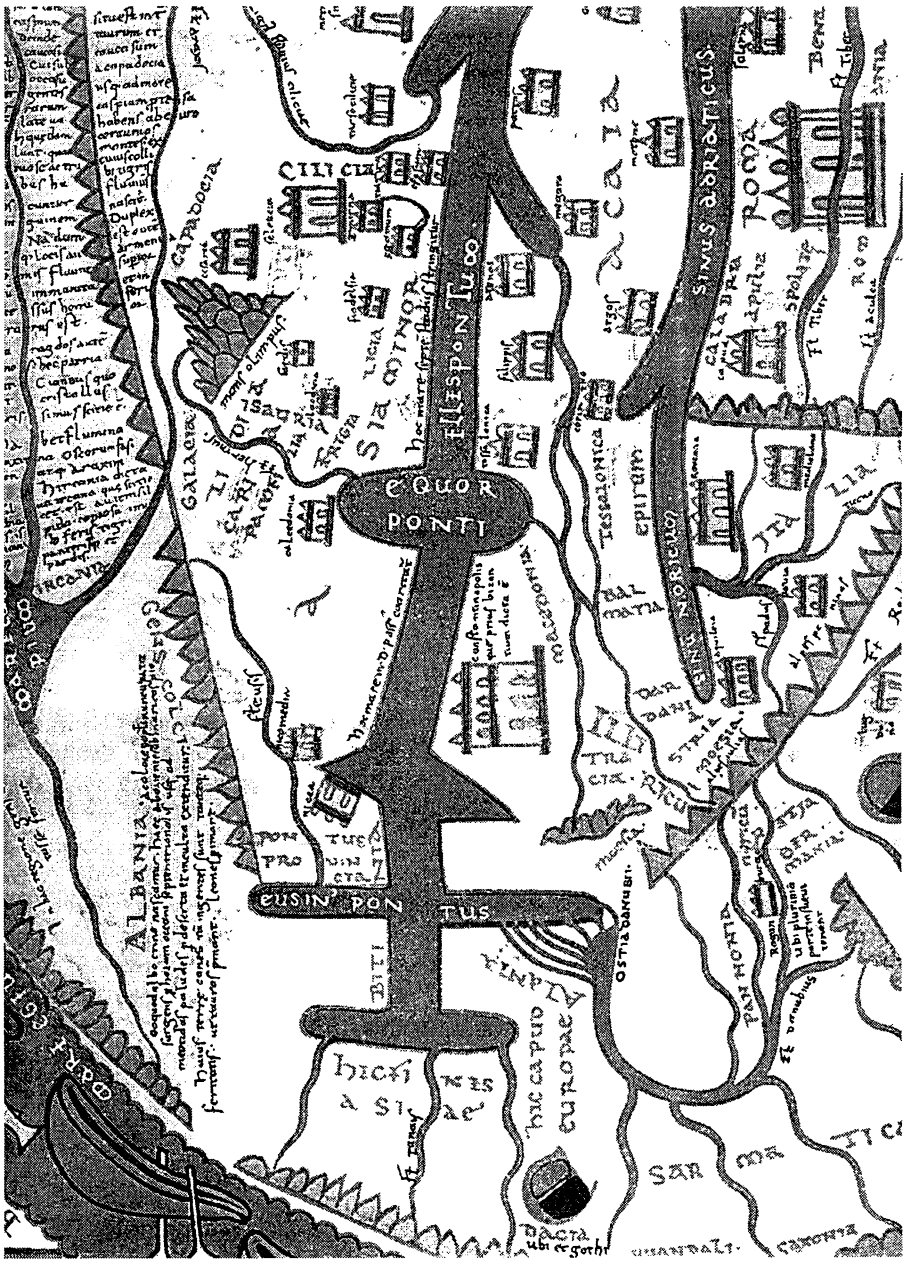

47. Marea Neagră și arealul înconjurător redate pe o hartă inclusă într-un codex scris la mănăstirea St. Séverin din Gascogne la mijlocul secolului al XI-lea, păstrată la Biblioteca Națională din Paris (Cod. Lat. 8878).

Evenimentele din 1204 aveau să determine aici, de asemenea, o veritabilă revoluţie. Nu vom încerca să reproducem încă o dată povestirea binecunoscută a „deviaţiei" cruciadei, care în loc să-i combată pe necredincioşii din Egipt a ajuns să-şi închirieze serviciile, aşa cum vor face mai tîrziu marile companii de mercenari, lui Alexios Anghelos, pentru a-l restabili pe tronul Bizanţului pe tatăl său, bătrînul împărat Isaac. Impulsul Veneţiei, care conducea expediţia, i-a făcut apoi pe aceşti cruciaţi bizari să acţioneze în direcţia propriilor interese: după ce au cucerit o dată Constantinopolul pentru pretendentul bizantin, ei au ocupat pentru a doua oară oraşul pentru ei înşişi şi l-au supus unui jaf cumplit[11]. Vechiul Imperiu de Răsărit se prăbuşea: cîteva părţi mai subzistau în Asia Mică şi în extremitatea vestică a Peninsulei Balcanice. Încă în urma înfrîngerii zdrobitoare de la Myriokephalon din 1176, care repeta la distanţă de un secol pe cea de la Manzikert, ofensiva selgiucizilor recucerise o mare parte din teritoriul preluat de Alexios şi Ioan Comnenul[12]. Începuturile noii dinastii, cea a Anghelilor, fuseseră marcate de răzvrătirea vlahilor balcanici şi a bulgarilor în 1186, care întindeau de la Dunăre pînă la Rodope şi Macedonia noul imperiu al Asăneştilor[13]. Cucerirea latină a Constantinopolului şi împărţirea „Romaniei" – a ceea ce rămăsese din Imperiul bizantin – între veneţieni şi cruciaţi, reprezenta lovitura de graţie[14]. Cel mai curios rămîne totuşi faptul că documentul care fixa detaliile cu toată precizia necesară pentru *partitio Romaniae*, redactat probabil în toamna anului 1204, după alegerea primului împărat latin, Balduin I, nu menţionează drept posesiuni pontice decît demele de pe coasta nordică a Asiei Mici: *Provintia Paflagonie et Vucellarii, Provintia Oenei et Sinopii et Pabrei*[15]. Aceste teritorii cuprind litoralul anatolian puţin mai departe de capul Sinope. Nu se face nici o aluzie la Trapezunt şi la provinciile vecine cu Caucazul, nici la posesiunile de „dincolo de mare", din Crimeea şi din Marea de Azov. Gurile Dunării, coasta Dobrogei şi aceea a Bulgariei se aflau deja în mîinile Asăneştilor: Varna fusese cucerită de Ioniţă, „ţar al bulgarilor şi al vlahilor", în 1201. Ce devenise acest domeniu pontic, pe care Bizanţul îl păstrase cu atîta străşnicie în secolul anterior?

Şi acolo se produsese o dezmembrare, ca efect al altor factori decît cei ai cuceririi latine. În cursul secolului al XII-lea, paralel cu ascensiunea Comnenilor şi întreţinînd cu ei raporturi de prietenie şi de înţelegere, regatul ortodox al Georgiei, care se menţinuse în inima munţilor în pofida invaziei turceşti, continuase să se redreseze. Sub conducerea energicei dinastii Bagratide, cavaleria georgiană începuse şi dusese la bun sfîrşit propria sa cruciadă împotriva musulmanilor, eliberînd Tiflisul, anexînd Karsul şi pătrunzînd de mai multe ori în Armenia Mare: vechea capitală, Ani, a fost reluată de armatele sale. La sfîrşitul secolului al XII-lea, în timpul domniei marii regine Thamar, Georgia ajunsese la apogeul puterii sale: emirii musulmani din Azerbaidjan îi erau vasali, selgiucizii din Erzerum vor fi constrînşi să-i recunoască superioritatea. Printr-o serie de căsătorii între dinastia georgiană şi casa imperială a Comnenilor, regina Thamar a ajuns să fie ruda apropiată a dinastiei bizantine şi a ultimului său reprezentant, împăratul Andronic Comnenul. Prin aceasta ea avea să dobîndească drepturi asupra posesiunilor răsăritene ale Imperiului bizantin[16].

Cu siguranţă, printre figurile cele mai reprezentative ale istoriei pontice trebuie să aşezăm acest ciudat personaj care a fost Andronic Comnenul, ce pare să anunţe încă din secolul al XII-lea mentalitatea şi moravurile unui prinţ al Renaşterii; unii l-au comparat cu Cezar Borgia. Crai şi aventurier cînd avea chef, rival permanent al vărului său Manuel, el pare să fi întruchipat la un moment

dat reacția grecilor împotriva occidentalilor, contra acelor feudali și negustori străini care începeau să-și impună voința la Constantinopol. Înzestrat cu mult farmec personal, cultivat și rafinat, dar totodată energic și bătăios, el avea să-și petreacă cea mai mare parte a vieții în exil, la curtea cneazului rus al Haliciului, la cea a sultanului selgiucid și, de asemenea, la curtea georgiană. Este probabil că prin 1170, într-un moment cînd se bucura de ospitalitatea regelui Georgiei, Giorgi al III-lea, el s-a căsătorit chiar cu o prințesă georgiană, ceea ce explică bunăvoința cu care a fost primit: avea să petreacă un timp, împreună cu soția și copiii, în această țară din Caucaz, înainte de a se fi împăcat cu împărătescul său văr și de a fi primit funcția de guvernator al regiunilor bizantine ale Pontului, cu reședința la Unieh sau la Sinope. Acolo a primit el știrea despre moartea lui Manuel și de acolo a plecat, în 1182, să cucerească Constantinopolul, susținut, pe cît se pare, de simpatia aproape unanimă a locuitorilor litoralului pontic, pe care știuse să-i ralieze cauzei sale, și avînd poate încă și un anumit sprijin al rudelor sale georgiene. Se pare că această regiune, imediat după invaziile turcești în Asia Mică, ar fi fost întrucîtva izolată de celelalte posesiuni ale Imperiului. Familia Gabras, de origine armeană, pare să fi constituit la Trapezunt, în primii ani ai secolului al XII-lea, o putere locală autonomă, aproape independentă: dar în timpul restabilirii puterii imperiale sub Comneni, autoritatea Bizanțului fusese reinstalată pînă în acele locuri îndepărtate de pe coastele Mării Negre. Un anumit particularism persista totuși: abilitatea lui Andronic fusese fără îndoială în stare să-l încurajeze, în măsura în care convenea intereselor sale.

Știm cu toate acestea că domnia ultimului dintre Comnenii care a încălțat pantofii de purpură în Bizanț avea să fie de scurtă durată. Trei ani după urcarea sa pe tron, o nouă criză internă, provocată, pe de o parte, de nemulțumirea contra unei stăpîniri prea aspre, iar, pe de altă parte, de invazia normanzilor din Sicilia, ce luau în stăpînire Thessalonikul, punea capăt „tiraniei" lui Andronic, care a fost măcelărit, împreună cu cea mai mare parte a familiei sale, de către partizanii noii dinastii a Anghelilor[17]. Nepoții săi, Alexios și David, copii încă, au reușit totuși să scape și au putut să se adăpostească împreună cu mama lor la curtea Georgiei; înrudirea cu Comnenii și cu Bagratizii le dădea posibilitatea să găsească acolo loc de refugiu. Așa se explică faptul că cei doi prinți bizantini au fost crescuți la curtea georgiană, unde sosirea lor în 1185 coincidea aproape cu urcarea pe tron a reginei Thamar, care le era mătușă. Era firesc ca ei să caute sprijin la dînsa pentru cauza lor. Totuși, în pofida celor presupuse, nu pare să fi fost încercat vreun efort în favoarea lor înainte de cucerirea Constantinopolului de către latini. D-nul Vasiliev presupune că încă înainte Crimeea nu mai era deținută de autoritățile bizantine: el se bazează pe faptul că în 1192 tratatul reînnoit de Genova cu împăratul Isaac Anghelos conține clauza relativă la interdicția de a face comerț în „Rossia și Matracha", identică cu cea din 1155, pe cînd în 1198, privilegiul acordat de Alexios Anghelos Veneției enumeră o listă lungă de orașe și de porturi deschise comerțului venețian, dar nu face nici o mențiune despre Crimeea[18]. Se cuvine, totuși, a se aminti că în 1082 chrisobula lui Alexios Comnenul pentru Veneția nu menționa nici o localitate de pe litoralul Mării Negre, fără să se poată pune la îndoială existența posesiunilor efective ale Imperiului în această regiune la data respectivă. Pare posibil, cu toate acestea, să nu fie vorba decît de o tradiție a cancelariei bizantine, ce respecta aceleași reguli și aceleași formule în raporturile sale cu puterile străine și în documentele oficiale care le fixau conținutul. Este dificil, pînă vom dispune de noi date, să se determine ce evenimente

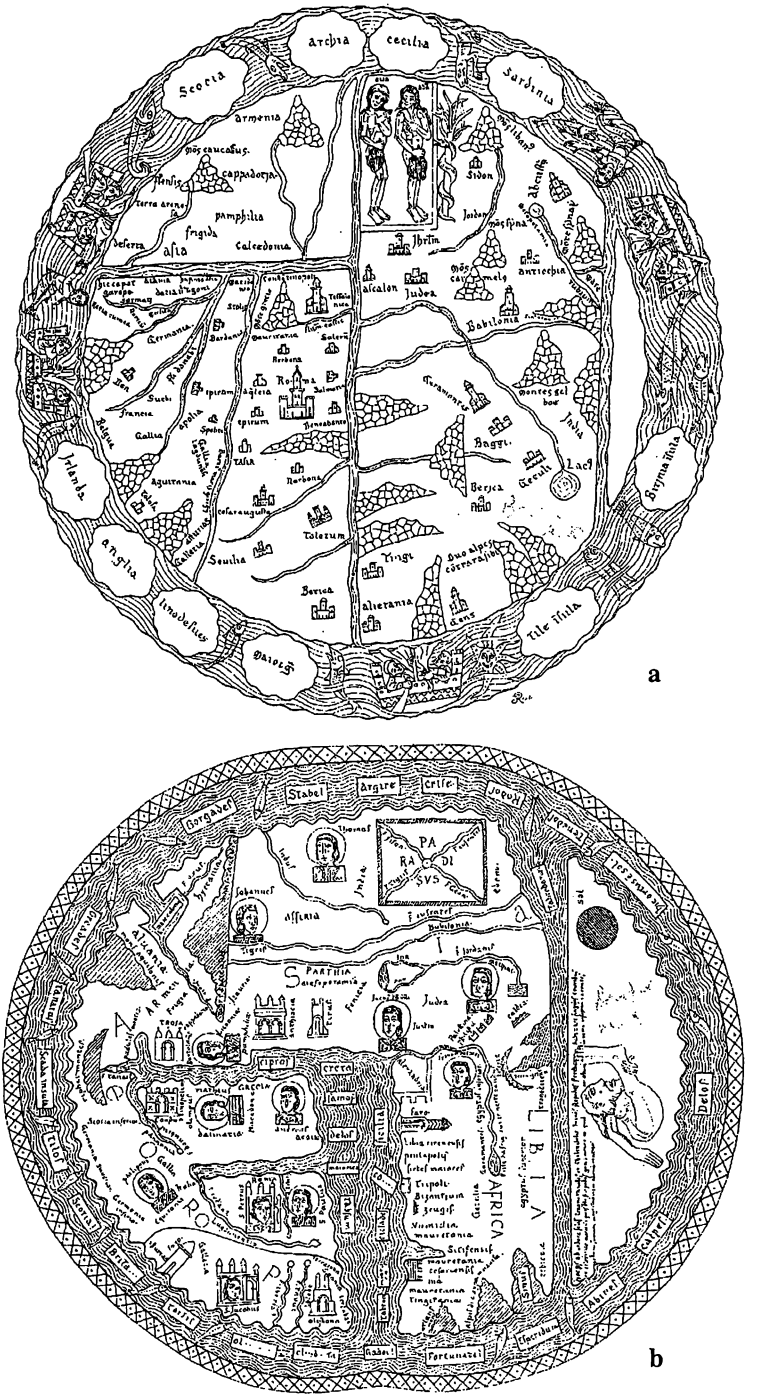

48. Aşa-numitele hărţi nr. 10 (a) şi 3 (b) ale lui Beatus (cca 730-798), călugăr benedictin din nordul Spaniei, întocmite la sfîrşitul secolului al XII-lea şi, respectiv, în 1203.

ar fi putut pune capăt dominației Imperiului bizantin la Cherson și în alte puncte ale litoralului nordic al Mării Negre, înainte de cruciada din 1204 și împărțirea Imperiului, ce a urmat după cucerirea Constantinopolului în acel an memorabil.

Se pare, totuși, că primul asediu al capitalei și restaurarea lui Isaac Anghelos și a fiului său Alexios IV ar fi dat naștere unei intervenții ce avea să știrbească unitatea Imperiului. De mai multă vreme încă, regina Thamar avea motive să fie nemulțumită de împărații noii dinastii bizantine: donațiile sale pentru diferitele mănăstiri din Cipru sau de la Athos nu ajungeau la destinație și erau reținute la Constantinopol. De aceea, criza din 1203 a fost un pretext foarte potrivit pentru a trece la acțiune: în primăvara lui 1204, o armată georgiană porni asupra Trapezuntului cu cei doi prinți Comneni, pe care venea să-i instaleze în această posesiune a strămoșilor lor. Astfel se poate explica de ce *Partitio Romaniae* nu mai menționa teritoriile care aparținuseră Imperiului grec la est de regiunea Sinope.

Litoralul pontic al Anatoliei a fost atunci ținta rivalității mai multor puteri. Imperiul latin, care tocmai se instalase în capitala bazileilor, revendica o porțiune; din Niceea, Theodor Lascaris se hotărî într-o zi să-și valorifice drepturile. Dar în același timp, din Trapezunt, cel mai tînăr dintre cei doi frați care reclamau moștenirea Comnenilor, David, sprijinit de trupe georgiene, întreprindea o campanie ca să-și asigure stăpînirea litoralului contestat: a reușit mai întîi să pună stăpînire pe Samsun, Sinope și Amastris și a înaintat pînă la Puntarachia, antica Heraclea Pontica. El își extindea astfel dominația asupra vechilor provincii ale Pontului și ale Paflagoniei. Acolo s-a ciocnit de Imperiul din Niceea, care-și menținea cu dificultate o existență precară între turci și latini. Pentru a termina cu acest concurent, care nu putea să invoce marea tradiție a familiei sale, David nu a ezitat să se alăture acestora din urmă: dar presiunea exercitată atunci în Europa de înaintarea amenințătoare a „țarului bulgarilor și vlahilor" și marea înfrîngere a lui Balduin la Adrianopol, în 1205[19], îi obliga pe latini să părăsească Asia Mică. Theodor Lascaris profită de aceasta pentru a-i surprinde aproape de Nicomedia pe sprijinitorii apuseni ai lui David Comnenul și apoi pentru a-i relua o parte din cuceriri, de la Heraclea pînă în împrejurimile lui Sinope. Lupta ar fi putut continua, dacă deodată sultanul selgiucid Izz ed Din Kai Kavus nu s-ar fi hotărît să joace în propriul său avantaj rolul profitorului și să separe definitiv posesiunile celor două imperii grecești care își disputau litoralul, punînd stăpînire pe Sinope în 1214*. Este posibil ca două expediții succesive să fi fost necesare pentru atingerea acestui scop: una în care David Comnenul ar fi fost ucis și o alta ce a impus lui Alexios, fratele rămas la Trapezunt și purtînd titlu imperial, recunoașterea suzeranității selgiucide. Oricum, începînd din acel moment Comnenii au abandonat ideea restabilirii lor la Bizanț și s-au mulțumit cu posesiunile pe care reușiseră să și le asigure: latura de vest era delimitată de Thermodon, iar cea de est de versanții Caucazului[20]. Fără îndoială că tot atunci ei vor fi făcut ca teritoriile bizantine din Crimeea să le recunoască autoritatea: în 1223 este menționat un vas venind din „Gothia" și ducînd la Trapezunt tributul de la Cherson, care s-a împotmolit în apropiere de Sinope și a fost capturat de o căpetenie de origine armeană în numele sultanului, stăpînul său. Conflictul ce

* Articolul lui G. DE JERPHANION, *Une ville à déplacer de neuf cents kilomètres*, în *Orientalia Christiana Periodica*, I, 1935, a eliminat din istoria pontică episodul „Sabbas de Samsun", care se referă la un alt *Samsun* de pe coasta apuseană a Asiei Mici.

a rezultat de aici a fost pretextul unui război între Andronic Gidon, urmaşul lui Alexios I şi sultanul selgiucid Melik. Dacă ar fi să credem „miracolele Sf. Eugen", acesta din urmă ar fi fost învins, iar pacea restabilită în folosul Comnenului. În tot cazul, se poate observa că suveranii Trapezuntului se intitulează împăraţi şi autocraţi şi visează poate o nouă restaurare integrală. Posesiunile lor, care se înşirau de-a lungul litoralului Mării Negre şi cuprindeau teritorii în Crimeea, poate şi cîteva puncte de pe coastele Caucazului şi ale Circasiei, reproduceau în linii mari harta regatului lui Mithridate din primii săi ani de domnie[21]. Cu mai mult noroc, ei ar fi ajuns poate să reconstituie o hegemonie pontică, după modelul acestui mare duşman al romanilor; dar noi forţe urmau să intre în joc, care aveau să imprime istoriei secolului al XIII-lea un curs diferit. Cu toate acestea, a fost sortit acestui stat – redus la proporţii modeste şi care va sfîrşi prin a renunţa, după recucerirea Constantinopolului de către rivalii săi din Niceea, chiar la titlul de „imperiu al romanilor", pentru a-l adopta pe cel mai regional: „al Orientului, al iberienilor şi al posesiunilor transmarine" – să dureze mai mult decît imperiul restaurat al Paleologilor. În lipsa unei hegemonii politice, importanţa comercială a Trapezuntului, cap de linie al marilor drumuri din Asia, trebuia să confere posesiunilor „Marelui Comnen" o valoare economică şi strategică excepţională. Cronica lui Ibn al Athir, autor arab din secolul al XIII-lea, atestă acest lucru atunci cînd menţionează, încă din primii ani de la stabilirea lui Alexios şi a fratelui său la Trapezunt, că sultanul selgiucid de la Iconium a trebuit să întreprindă o expediţie ca să-l oblige pe stăpînul acestui oraş să i se supună: „pentru că drumurile pe pămînt şi pe mare din Asia Mică pînă în Rusia şi la kîpciaci erau blocate, astfel încît nimeni nu putea să meargă de acolo în ţara lui Gaiat-ed-Din; şi mult păgubeau oamenii ce făceau negoţ cu ei (ruşii) şi cu kîpciacii şi le vizitau oraşele; iar negustorii se duceau la ei din Siria, Irak, Mossul şi Djezireh şi din alte locuri; mulţi dintre ei se adunau în cetatea Siwas. Dar cum drumul nu era deschis, sufereau mari daune şi era fericit cel care îşi salva pielea"[22].

Această mărturie aproape contemporană aruncă o lumină asupra marii importanţe, nu numai a Trapezuntului, dar şi a celorlalte porturi de pe coasta lazilor, pentru comerţul dintre Asia Anterioară şi bazinul Mării Negre. Kîpciacii sînt cumanii, care, ocupînd stepele din Rusia Meridională, interceptaseră vechile căi de comerţ, de unde obţineau pentru ei înşişi anumite avantaje[23]. Se remarcă, de altfel, că negustorii orientali mai întreprinzători reuşeau totuşi să ajungă, pe propriul risc şi înfruntînd primejdiile, pînă în oraşele ruseşti. Dar acest comerţ nu era lipsit de pericol, iar posibilităţile de comerţ în această direcţie nu mai erau cele de odinioară. În 1203, anul în care cruciaţii începeau primul lor asediu al Constantinopolului, cumanii, aliaţi cu cneazul Rurik împotriva lui Roman de Halici, asaltau Kievul şi jefuiau oraşul[24]. Printr-o curioasă coincidenţă, cele două mari centre ale comerţului pontic din secolele X şi XI erau confruntate în aceeaşi vreme cu aceleaşi calamităţi *.

Între timp cucerirea latină instaurase la Bizanţ hegemonia aproape absolută a Veneţiei. Cartierul veneţian, care cuprindea un mare fondaco şi o citadelă, luase o extindere pe care n-o mai avusese pînă atunci niciodată, nu numai în

* Detaliile asupra războaielor ruso-cumane de la sfîrşitul secolului al XII-lea oferite de poemul epic, cu care se credea că sînt contemporane, *Slovo* sau „Cîntul" lui Igor, trebuie să fie considerate mult mai puţin autentice de cînd s-a publicat studiul critic al lui A. MAZON, *Le Slovo d'Igor*, Paris, 1940[25].

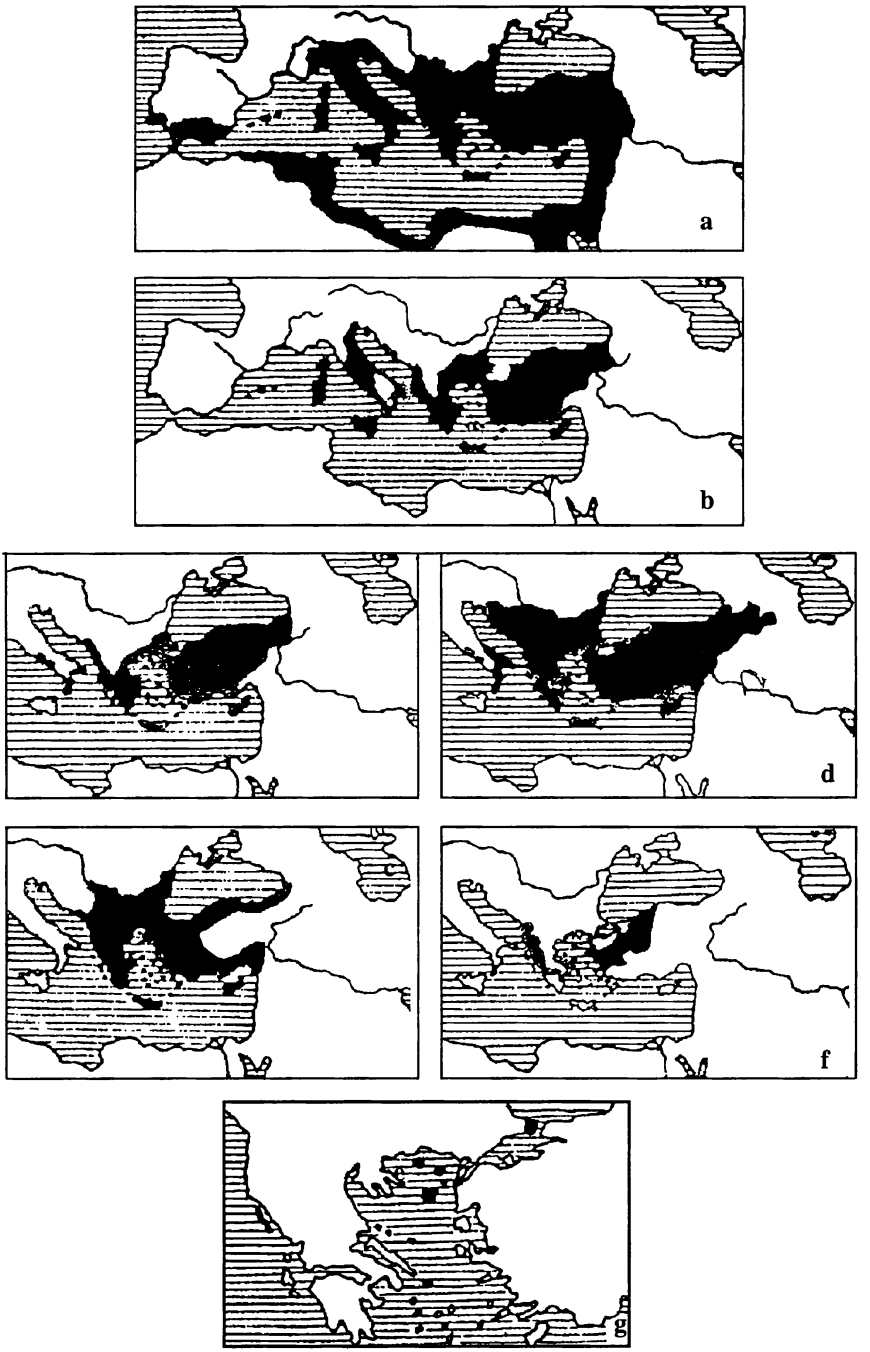

49. Teritoriul Imperiului bizantin din secolul al VI-lea pînă în secolul al XV-lea: a – în jurul anului 560; b – în perioada 709-750; c – la sfîrșitul secolului al IX-lea; d – în jurul anului 1040; e – la mijlocul secolului al XII-lea; f – în jurul anului 1214; g – în secolele XIV-XV.

detrimentul orașului grecesc, dar și al celorlalte concesiuni occidentale: la 20 februarie 1224, împăratul Robert de Courtenay ceda podestatului venețian trei optimi din locuințele provensale și spaniole. Nimeni nu putea rezista acestei concurențe, în condițiile cînd patriarhul latin era venețian și cînd podestatul coloniei venețiene era unul din principalele personaje ale firavului Imperiu latin[26]. Concesiunea pisană de-abia putea să subziste prin propriile mijloace; cît despre genovezi, în pofida tratatelor care le garantau aceleași avantaje ca altădată, este puțin probabil să fi locuit în acea vreme în fostul lor cartier. Poate că se găseau deja instalați la Pera, „în față", de cealaltă parte a Cornului de Aur, unde se va înălța ulterior noua lor colonie.

Un fapt este totuși sigur: bariera pe care Imperiul bizantin o menținuse atît de mult timp ca să închidă comerțului occidental accesul în Marea Neagră căzuse în sfîrșit. Fără îndoială, perspectivele asupra acestei piețe nu mai erau cele din timpul marii epoci a traficului chazar și vareg, dar resursele locale singure erau de ajuns ca să atragă pe negustorii italieni care circulau acum liberi în „Romania" și puteau să traverseze Strîmtorile. Lipsesc cu toate acestea date precise referitoare la ei; doar relatarea lui Giovanni Pian del Carpine, care a întreprins în 1246, pe uscat, o călătorie la mongoli, semnala prezența la Kiev a mai multor negustori veniți din Constantinopol, între care un venețian, un genovez, un pisan și a altora, fără indicarea cetății de origine[27]. Multă vreme această mențiune a constituit un unicat: Manfroni, istoricul marinei italiene[28], care întreprinsese pentru acest subiect cercetări în arhivele venețiene, declara că nu a găsit nici o urmă a negoțului venețian în aceste regiuni înainte de a doua jumătate a secolului al XIII-lea; mai de curînd, totuși, D-nul Soranzo releva prezența în 1212 și 1232 a corăbiilor venețiene și provensale în Marea Neagră, deci încă din vremea Imperiului latin[29]. Iată, totuși, că un document venețian, dintr-o serie publicată în ultimii ani, menționează împrumutul a 100 perperi de aur, acordat de un oarecare Zaccaria Stagnario lui Pietro da Ferraguto, pentru a fi folosiți în întreprinderea comercială de corăbii a anconitanului Georgio Barbazo, în Marea Major „*usque in Soldadea*"; contractul a fost transmis la Constantinopol în mai 1206*. Doi ani după cucerirea capitalei bizantine, navigatorii venețieni și cei din alte cetăți italiene frecventau deja porturile din Crimeea, dintre care Soldaia sau Sudakul era atunci, de departe, cel mai important[30]. Fără îndoială că ei se duceau și în „Gothia" bizantină și la Cherson, pe care o legătură de dependență le lega acum de posesiunile Marelui Comnen de la Trapezunt; mai departe, în interiorul peninsulei, îi întîlneau pe cumani, care percepeau tribut de la orașele de pe litoral. Condițiile de existență din stepă erau ca de obicei primitive: un rabin din Ratisbona, ce se aventurase pînă în Chazaria și în Crimeea la sfîrșitul secolului al XII-lea, descrie viața nomazilor care ocupau aceste regiuni, locuind sub cort și hrănindu-se cu brînză, orez și cu mei fiert în lapte[31].

Obstacolul cel mai dificil în fața unor relații comerciale mai largi și cu un volum mai însemnat consta în lipsa de securitate a călătoriilor, care decurgea în mod firesc din fragmentarea excesivă a puterilor politice. Coasta Asiei Mici se împărțea acum între Imperiul latin, care mai deținea și Strîmtorile, Imperiul de la Niceea, care îi rîvnea posesiunile, Sultanatul selgiucid, stăpîn pe Sinope, și

* R. MOROZZO DELLA ROCCA și A. LOMBARDO, *Documenti del commercio veneziano nei secoli XI-XIII*, Torino, 1940, II, nr. 478. Cf. G.I. BRĂTIANU, *Notes sur un voyage en Crimée*, în *Revue historique du sud-est européen*, XIX, 1, 1942, p. 178.

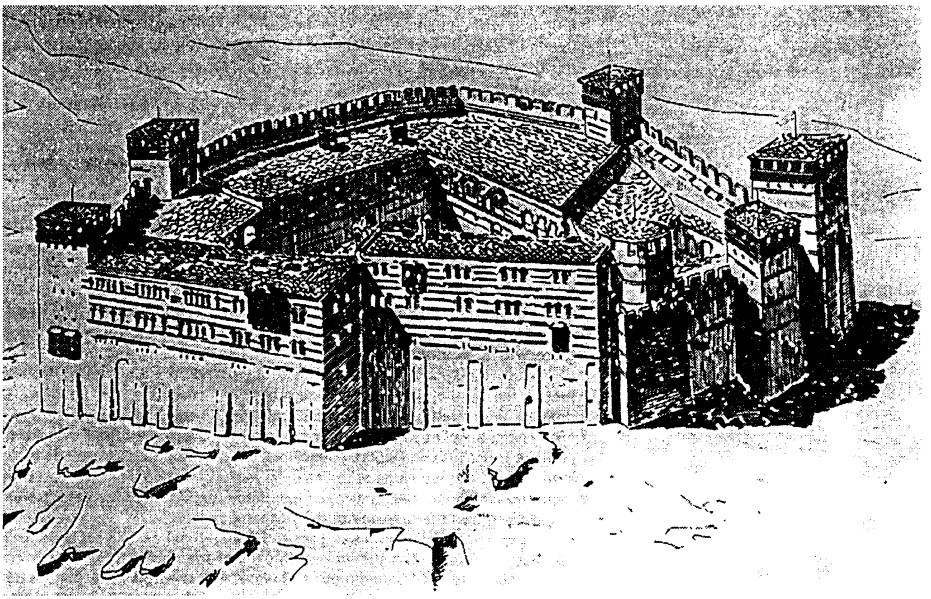

a

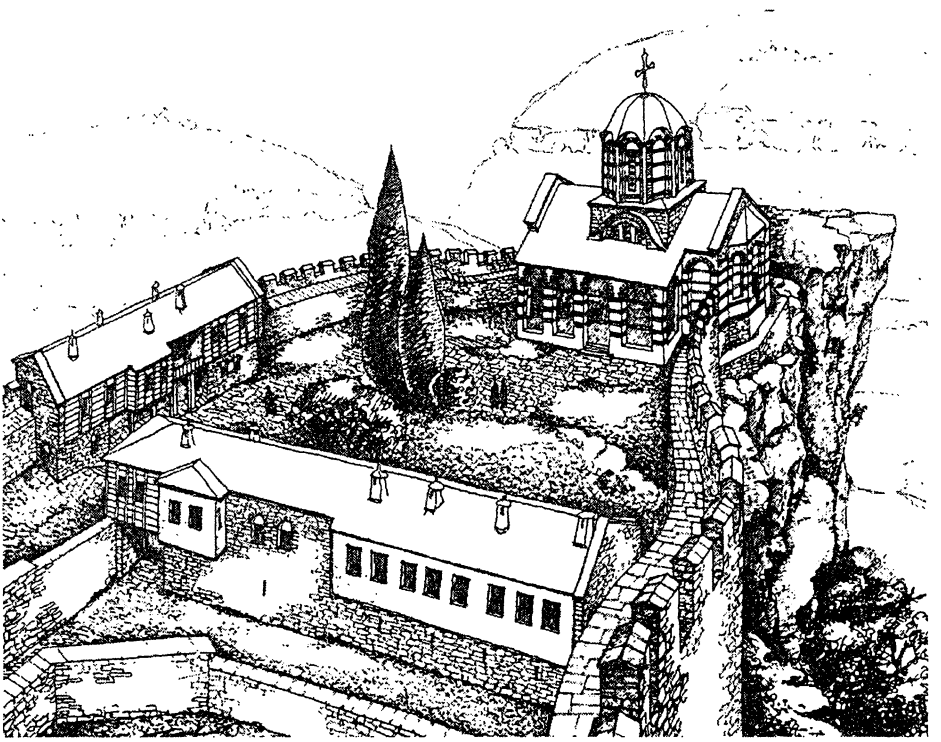

b

50. Reconstrucția grafică a palatului țarilor (a) și a complexului bisericesc de lîngă Stînca execuției (b) din cetatea de la Tîrnovo, capitala celui de al Doilea Țarat vlaho-bulgar.

Imperiul de la Trapezunt. Transcaucazia era aproape unificată sub supremația regatului georgian, iar mai la nord, o puzderie de formațiuni caucaziene, alane, cumane supravegheau vecinătatea stepei. În spatele zonei ocupate de cumani, ce se întindea dincolo de gurile Dunării, pînă în Muntenia și la hotarele Imperiului balcanic al Asăneștilor, cnezatele rusești păreau destinate unei anarhii veșnice.

Dar încă din 1221, un corp de cavalerie, apărut din Iranul de Nord, invada Georgia, dispersa coaliția popoarelor caucaziene, îi zdrobea în anul următor, pe Kalka, un mic rîu de lîngă țărmul Mării de Azov, pe cumani și pe cnejii ruși veniți în ajutor și trimitea un detașament ca să prade Soldaia în Crimeea. Apoi el dispărea tot așa de repede precum se ivise, urcînd văile Donului și ale Volgăi, către stepele Asiei Centrale. Era avangarda marii invazii mongole, care avea să reconstituie la nordul bazinului pontic unitatea unui mare imperiu și să deschidă astfel drumul unor contacte economice mai frecvente și unor schimburi mai intense.

Bibliografie sumară: H. PIRENNE, *Les villes du Moyen Âge*, Bruxelles, 1927; H. PIRENNE, G. COHEN, H. FOCILLON, *La civilisation occidentale au Moyen Âge du XIe siècle au milieu du XVe siècle*, în *Histoire du Moyen Âge*, VIII (coll. GLOTZ), Paris, 1933; W. HEYD, *Histoire du commerce du Levant au Moyen Âge*, I, trad. fr. Furcy Raynaud, Leipzig, 1885; G.I. BRĂTIANU, *Recherches sur le commerce génois dans la mer Noire au XIIIe siècle*, Paris, 1929; R. LOPEZ, *Storia delle colonie genovesi nel Mediterraneo*, Bologna, 1938; W. MILLER, *Trebizond, the last Greek Empire*, Londra, 1926; A.A. VASILIEV, *The foundation of the empire of Trebizond (1204-1222)*, în *Speculum*, XI, 1936; IDEM, *The Goths in the Crimea*, Cambridge, Mass., 1936.

Note

1. H. Pirenne, *Les villes de Moyen Âge*, Paris, 1971, p. 64.
2. *Ibidem*, p. 64-65.
3. Episodul din viața St. Géraud d'Aurillac a mai fost comentat de G.I. Brătianu în *Privilèges et franchises municipales dans l'empire byzantin*, Paris-București, 1936, p. 13-15, și mai larg în *CMN*, p. 325-328: „Găsim în izvoarele timpului mențiunea unui incident destul de curios și caracteristic. Este vorba de un episod al vieții unui sfînt al Apusului, St. Géraud d'Aurillac. Acest personagiu, un ascet, considerat ca sfînt, întreprinde un pelerinaj la Roma și cronica povestitoare a acestei călătorii ne amintește o întîmplare foarte interesantă: trecînd prin Pavia, Géraud și însoțitorii săi se opresc acolo și își întind corturile lîngă oraș, care era un tîrg foarte însemnat, unde veneau negustori din Veneția. Acești negustori, după cum era obiceiul, se învîrteau printre pavilioane și căutau să-și desfacă mărfurile. Dar Géraud venea de la Roma și nu avea nevoie să cumpere nimic, căci își cumpărase ce avusese de cumpărat la Roma. Însă a ținut, de curiozitate, să se informeze în ce condițiuni cumpărase și a arătat marfa unui negustor venețian; în special era o țesătură de aur și argint, pe care negustorul venețian o admira. L-a întrebat cît o plătise, i-a spus prețul și venețianul îi răspunde: «Într-adevăr, la Constantinopol ar avea o valoare mai mare și ai fi plătit-o mai scump».

   Aci, cum foarte bine observă Ganshof, care comentează cronica, se observă diferența de mentalitate dintre negustor și omul bisericii; ce ați fi făcut, de pildă, dumneavoastră într-un asemenea caz? Răspunsul nu e greu: v-ați fi felicitat de buna ocazie pe care ați găsit-o sau de buna afacere pe care ați făcut-o. Însă Sf. Géraud avea alte principii.

El s-a speriat cînd a auzit că cumpărase mai ieftin ceea ce valora mai scump, credea că aceasta poate fi un păcat; a căutat atunci un alt pelerin, care mergea spre Roma și căruia i-a dat diferența în bani între prețul dat de el și ceea ce spusese negustorul că ar valora același obiect la Constantinopol, aceasta pentru ca vînzătorul să aibă *justum pretium*.

Iată concluziile comentatorului:

«Ceea ce este mai izbitor în acest pasaj din Viața Sf. Géraud, care face obiectul acestor note, este opunerea de puncte de vedere între negustorul venețian și eroul povestirii. Primul recunoaște, din experiență, caracterul relativ al oricărui preț. El își închipuie că devine agreabil contelui d'Aurillac spunîndu-i că a cumpărat „sub curs"; îl felicită că a făcut o afacere bună. Géraud, din contra, se sperie; el crede că s-a făcut vinovat de un păcat. Neștiind nimic despre comerț, el își închipuie că lucrurile au un preț prin ele însele, un preț absolut. A cumpăra sub acest preț înseamnă a-ți fura aproapele. De aceea repară greșeala îndemnizînd pe vînzător.

Cei doi oameni personifică admirabil, în al doilea sfert al veacului X, mediul căruia îi aparține fiecare dintre ei. Venețianul este într-adevăr un produs al economiei comerciale care domnește în patria sa. În ce îl privește pe Sf. Géraud, mentalitatea sa cvasieclesiastică ajungea, de altfel, pentru a îndepărta orice idee de speculațiune, este omul care trăiește într-o lume unde stăpînește încă o economie domenială, fără debușee. El aparține acestei Europe Occidentale, care, ca și în epoca carolingiană, nu cunoaște încă nici activitatea comercială regulată și normală, nici circulație constantă și organizată, nici clasă de negustori profesioniști, nici stabilirea lor în orașe, pe scurt, nimic din ceea ce constituie esența însăși a unei economii de schimb, demnă de acest nume».

V-am amintit acest mic incident pentru că ilustrează într-adevăr foarte bine opoziținea acestor mentalități și ne arată cît de mult a contribuit expansiunea în Orient – și aci e factorul principal – să creeze la Veneția o mentalitate pe care putem s-o calificăm fără nici o ezitare de capitalistă. Nu este încă înflorirea capitalismului, însă toate condițiunile pentru dezvoltarea capitalismului îndrumat spre întreprinderi, cîștig și activitate comercială, sunt în germene din această vreme în acest oraș".

Citatul pe care îl dă Brătianu în cursul său universitar este tradus din F.L. Ganshof, *Notes sur un passage de la vie de St. Géraud d'Aurillac*, în *Mélanges offerts à M. Nicolas Iorga par ses amis de France et des pays de langue française*, Paris, 1933, p. 306-307.

4. S. Borsari, *Il commercio veneziano nell'Impero Bizantino nel XII secolo*, în *Rivista Storica Italiana*, 76, 1964, p. 982-1011; W.H. McNeill, *Venice the Hinge of Europe 1081-1797*, Chicago-Londra, 1974, p. 1-4; F. Thiriet, *La Romanie vénitienne au Moyen Âge. Le développement et l'exploitation du domaine colonial vénitien (XIIe-XVe siècles)*, Paris, 1975, p. 29 și urm.; M.E. Martin, *The Chrysobull of Alexius I Comnenus to the Venetians and the Early Venetian Quarter in Constantinople*, în *Byzantinoslavica*, XXXIX, 1978, 1, p. 19-23; A.R. Gadolin, *Alexis I Comnenus and the Venetian trade privileges. A new interpretation*, în *Byzantion*, L, 1980, 2, p. 439-446.
5. *Commerce génois*, p. 46-48.
6. Formularea aparține lui F. Chalandon, *Les Comnènes*, II, *Jean II Comnène et Manuel I Comnène*, Paris, 1912, p. 579.
7. Potrivit părerii lui A.V. Soloviev, *Domination byzantine ou russe de la mer Noire à l'époque des Comnènes?* în *Akten des XI. Internationalen Byzantinistenkongresses München 1958*, München, 1960, p. 569-580, prin *Rossia* și *Matracha* nu se aveau în vedere Marea Neagră și Marea de Azov în totalitatea lor, ci doar două localități situate la Marea de Azov și în strîmtoarea Kerci. În aceeași ordine de idei se pronunțase anterior și A.L. Jakobson, *Средневековый Херсонес (XII-XIV вв.)* (*MIA*, 17), Moscova-Leningrad, 1950, p. 27. Acest punct de vedere nu exclude prezența negustorilor genovezi în Marea Neagră în a doua jumătate a secolului al XII-lea, ci doar în Marea de Azov, ceea ce contravine opiniei lui G.I. Brătianu exprimată încă din 1929 *(Commerce génois*, p. 50*)*. Cf. și M. Nystazopoulou-Pélékidis, *Venice et la mer Noire du XIe au XVe siècle*, în *Θεζαυρισματα*, 7, 1970, p. 21; M.E. Martin, *The first Venetians in the Black Sea*, în *Ἀρχεῖον Πόντου*, 35, 1979, p. 115.

8. G.I. Brătianu, *La colonie génoise de Péra à la fin du XIIIe siècle*, în *Omagiu doctorului Alexandru Slătineanu*, Paris-Vatican (1925), p. 19-38; *Commerce génois*, p. 61 şi urm. Cf. şi M. Balard, *La Romanie génoise (XIIe-dèbut du XVe siècle)*, I, Roma, 1978, p. 105 şi urm. La întrebarea „cum trebuie să ne închipuim aceste colonii?", Gheorghe Brătianu oferă unele detalii în *CMN*, p. 330-331: „Ele sunt la început locuinţe luate cu chirie, în care se aşează negustorii şi se stabilesc depozitele pentru mărfuri. Pe urmă, dezvoltîndu-se şi crescînd importanţa legăturilor cu Imperiul bizantin, ajung la adevărate concesiuni, cum ar fi în zilele noastre concesiunile pe cari le au – sau le aveau – europenii în China, unde puterile europene căpătaseră jurisdicţii, drept de garnizoană şi locuinţe pentru toţi europenii veniţi cu interese în aceste regiuni. Cam în acelaşi gen îşi poate închipui cineva şi aceste aşezări în vremea coloniilor italiene la Constantinopol.

Situaţiunea aceasta a durat în tot cursul veacului XII. Este inutil să intrăm în detalii şi să expunem certurile dintre diferitele colonii, cum colonia pisană a incendiat cartierul genovez şi cum genovezii le-au întors această poliţă, cum se produc mereu conflicte între ei, toate acestea sunt chestiuni cari privesc istoria amănunţită a acestor aşezări; împrejurările amintite au dăinuit pînă ce o lovitură de teatru a schimbat complect faţa lucrurilor la începutul veacului XIII şi a instaurat o situaţiune nouă. Este vorba de cruciata a IV-a..."

9. *Commerce génois*, p. 70-71. Cf. şi F. Thiriet, *op.cit.*, p. 49-62.
10. G.I. Brătianu, *Études byzantines d'histoire économique et sociale*, Paris, 1938, p. 143-144.
11. Pentru cruciada a IV-a şi rolul veneţienilor în desfăşurarea ei, cf. J. Longnon, *L'Empire latin de Constantinople et la principauté de Morée*, Paris, 1949, p. 19 şi urm.; A. Frolow, *Recherches sur la déviation de la IVe croisade vers Constantinople*, Paris, 1955; G. Walter, *La ruine de Byzance, 1204-1453*, Paris, 1958, p. 99-134; H. Ahrweiler, *Byzance et la mer*, Paris, 1966, p. 292-300, F. Thiriet, *op.cit.*, p. 64-73; A. Carile, *Per una storia dell'Impero Latino di Constantinopli (1204-1261)*, ed. a 2-a, Bologna, 1978, p. 73-174; M. Angold, *The Byzantine Empire 1025-1204*, Londra-New York, 1984, p. 284-296.
12. C. Cahen, *L'Islam des origines au début de l'Empire ottoman*, Paris, 1970, p. 225; W. Treadgold, *A History of the Byzantine State and Society*, Stanford, 1997, p. 648-650.
13. Despre răscoala vlahilor şi bulgarilor şi crearea statului Asăneştilor, cf. R.L. Wolff, *The „Second Bulgarian Empire". Its Origin and History to 1204*, în *Speculum*, XXIV, 1949, 2, p. 167-206; Ch.M. Brand, *Byzantium Confronts the West, 1180-1204*, Cambridge, Mass., 1968, p. 88 şi urm.; B. Primov, *Crearea celui de-al doilea ţarat bulgar şi participarea vlahilor*, în *Relaţii româno-bulgare de-a lungul veacurilor (sec. XII-XIX). Studii*, I, Bucureşti, 1971, p. 9-56; I. Barnea, Şt. Ştefănescu, *Din istoria Dobrogei*, III, *Bizantini, români şi bulgari la Dunărea de Jos*, Bucureşti, 1971, p. 339-342 (Şt. Ştefănescu); G. Cankova-Petkova, *България при Асеневци*, Sofia, 1978; Ph. Malingoudis, *Die Nachrichten des Niketas Choniates über die Entstehung des Zweiten Bulgarischen Staates*, în *Byzantina*, 10, 1980, p. 51-147; N.Ş. Tanaşoca, *De la Vlachie des Assénides au second Empire bulgare*, în *RESEE*, XIX, 1981, 3, p. 581-594; *Răscoala şi statul Asăneştilor*, coord. E. Stănescu, Bucureşti, 1989 (E. Stănescu, S. Brezeanu, N.-S. Tanaşoca). De această problemă s-a ocupat şi Gheorghe Brătianu: conferinţa sa intitulată *Asăneştii*, susţinută la Institutul de Istorie Universală „N. Iorga" la 30 ianuarie 1943 (cf. G.I. Brătianu, *Dare de seamă de activitate pe anul 1942/1943*, Bucureşti, 1944, p. 10), a devenit un capitol al volumului *Tradiţia istorică despre întemeierea statelor româneşti*, ed. V. Râpeanu, Bucureşti, 1980, p. 49-83. Cf., de asemenea, idem, *Originile şi formarea unităţii româneşti. Prelegeri ţinute la Şcoala Superioară de Război*, Bucureşti, 1942, p. 41-47; idem, *Origines et formation de l'unité roumaine*, Bucureşti, 1943, p. 98-106; idem, *Rumänische Einheit*, p. 105-113.
14. A. Carile, *Partitio terrarum Imperii Romanie*, în *Studii veneziani*, VII, 1965, p. 125-305; P. Lock, *The Franks in the Aegean, 1204-1500*, Londra-New York, 1995.
15. Pentru identificarea acestor regiuni şi oraşe, cf. M.E. Martin, *The first Venetians...*, p. 116.
16. I.A. Džavahišvili, în *Очерки истории СССР. Период феодализма IX-XV вв.*, I, coord. B.D. Grekov, L.V. Čerepnin, V.T. Pašuto, Moscova, 1953, p. 570-577.
17. O. Jurewicz, *Andronikos I. Komnenos*, Amsterdam, 1970 (Prima ediţie a lucrării a apărut la Varşovia în 1962).

18. A.A. Vasiliev, *The Goths in the Crimea*, Cambridge, Mass., 1936, p. 151-152. Cf. și A.L. Jakobson, *op.cit.*, p. 28.
19. În *MN* (p. 180) se indică eronat anul 1206.
20. S.P. Karpov, *Empire of Great Comnenoi : some remarks on particularities of its foundation*, în *Actes du XVe Congrès international d'études byzantines, Athènes-septembre 1976*, IV, *Histoire, Communications*, Athena, 1980, p. 153-159; O. Lampsides, *La rivalité entre l'État des Grands Comnènes et celui de Nicée à propos de l'héritage de l'idée byzantine*, în *ibidem*, p. 186-191; A.G. Savvides, *Byzantium in the near East : its Relations with the Seljuk Sultanate of Rum in Asia Minor, the Armenians of Cilicia and the Mongol A.D. c. 1192-1237*, Thessalonik, 1981, p. 105 și urm.
21. *Commerce génois*, p. 169-170.
22. A.A. Vasiliev, *op.cit.*, p.158-159.
23. B.D. Grecov și A.I. Iacubovschi, *Hoarda de Aur și decăderea ei*, București, 1953, p. 24-32; P.B. Golden, *Aspects of the Nomadic Factor in the Economic Development of Kievan Rus'*, în *Ukrainian Economic History. Interpretive Essays*, ed. I.S. Koropeckyj, Cambridge, Mass., 1991, p. 97-99.
24. *Ипатіевская летопись*, în *Полное собраніе русскихъ летописей*, II, Sanktpeterburg, 1843, p. 155-156.
25. Autenticitatea *Cîntului despre oastea lui Igor*, pusă la îndoială la un moment dat, este în afara oricăror dubii. Cf. D.S. Likhačev, *Слово о полку Игореве. Историко-литературный очерк*, ed. a 2-a. Moscova-Leningrad, 1955; B.A. Rybakov, *Русские летописцы и автор „Слово о полку Игореве"*, Moscova, 1972, p. 393-515.
26. C.A. Maltézou, *Il quartiere veneziano di Constantinopoli (Scali marittimi)*, în *Actes du XVe Congrès international d'études byzantines*, IV, *Histoire, Communications*, Athena, 1980, p. 208-239.
27. Călătoria franciscanului Pian del Carpine la mongoli, unde fusese trimis de papa Inocențiu IV, a fost întreprinsă între anii 1245 și 1247. Întîlnirea cu negustorii italieni la Kiev a avut loc în 1247, pe cînd se întorcea din misiune. Cf. Ioannes de Plano Carpini, *Ystoria Mongalorum*, în *Sinica Franciscana*, I, *Itinera et relationes fratrum minorum saeculi XIII et XIV*, ed. A. van den Wyngaert, Ad Claras Aquas (Quaracchi-Firenze), 1929, p. 129.
28. C. Manfroni este autorul unor cunoscute volume :*Storia della marina italiana dalle invasioni barbariche al trattato di Ninfeo*, Livorno, 1899; *Storia della marina italiana al trattato di Ninfeo alla caduto di Constantinopoli*, Livorno, I, 1902; II, 1903.
29. G. Soranzo, *Accenni a navigazioni di Venesiani e Provenzali nel mar Nero durante l'impero latino d'Oriente*, în *Archivio Veneto*, LXIV, 1934, p. 305 și urm. (apud G.I. Brătianu, *Les Vénitiens dans la mer Noire au XVe siècle. La politique du Senat en 1332-33 et la notion de latinité*, București, 1939, p. 31, nota 2).
30. Această frază și cea precedentă sînt preluate aproape nealterat din G.I. Brătianu, *Notes sur un voyage en Crimée*, în *RHSEE*, XIX, 1942, 1, p. 178. Recent s-a argumentat că venețienii au pătruns în Marea Neagră chiar înainte de 1204. În sprijinul acestei aserțiuni s-a invocat un pasaj din *Cîntul despre oastea lui Igor*, neluat în seamă de specialiști, deși fusese semnalat de peste un secol (Ph. Bruun, *Notices historiques et topographiques concernant les colonies italiennes en Gazarie*,în *Mémoires de l'Académie Impériale des Sciences de Saint-Pétersbourg*, Ser. VII, X, 1866, 9, p. 5), precum și instrucțiunile trimise în 1170 de autoritățile genoveze unui mesager al lor la Constantinopol. Cf. M.E. Martin, *The first Venetians...*, p. 113-115. Luînd în considerație motivațiile lui Michel Martin, și alți specialiști admit posibilitatea pătrunderii venețienilor în Crimeea încă înainte de anul 1204 (cf. F. Thiriet, *Les Vénitiens en mer Noire. Organisation et trafics (XIIIe-XVe siècles)*, în *'Αρχεῖον Πόντου*, 35, 1979, p. 39; M. Balard, *Byzance et les régions septentrionales de la mer Noire (XIIIe-XVe siècles)*, în *Revue historique*, CCLXXXVIII, 1992, 1, p. 27-28).
31. Gheorghe Brătianu are în vedere notele de călătorie ale rabinului Pethachia : *Tour du monde ou voyage du rabbin Péthachia de Ratisbone dans le douzième siècle*, ed. E. Carmoly, Paris, 1831, p. 10-13 (despre Kedari, nume prin care îi desemnează pe cumani).

Capitolul IX

CUCERIREA MONGOLĂ

Feudalitatea mongolă şi organizarea sa militară. Reformele lui Gingis-han: armata şi iassakul. Asia şi regiunile pontice în ajunul invaziei mongole. Geografia cuceririlor. Ocupaţia şi administraţia: pacea mongolă. Efectele organizării feudale a cuceritorilor. Cele două invazii şi cucerirea Mării Negre în 1222 şi 1239-1242.

Fenomenul invaziei mongole depăşeşte cu mult orizontul, destul de restrîns în acea vreme, al istoriei pontice. Se poate spune că, de la cuceririle lui Alexandru pînă la expansiunea colonială a puterilor europene şi la războaiele „mondiale" din secolul nostru, nici un alt eveniment nu a atins asemenea proporţii şi nu a acoperit un spaţiu atît de întins[1]. Repercusiunile sale sînt aproape planetare, dacă totuşi vrem să limităm această noţiune la Lumea Veche, aşa cum se prezintă înaintea erei marilor descoperiri. Dar, chiar referitor la acestea din urmă, elanul ce le-a determinat şi curiozitatea pentru „mai departe", care i-a făcut pe atîţia navigatori să ridice ancora nu ar fi fost posibile, dacă cu două secole mai devreme stăpînirea mongolă nu ar fi lăsat pentru o vreme liberă circulaţia călătorilor şi a mărfurilor din Mediterana în Extremul Orient.

Povestirea acestei formidabile întreprinderi a fost făcută şi refăcută de atîtea ori de autori mai competenţi, încît încercarea de a o mai face încă o dată după ei ar fi prezumţioasă. Trebuie, totuşi, pentru a înţelege mai bine anumite aspecte economice şi politice, care caracterizează regiunile din bazinul Mării Negre în ultimele secole ale evului mediu, să i se reamintească cel puţin trăsăturile esenţiale.

Ca pentru atîtea alte evenimente de o mare semnificaţie istorică, originile îi sînt deopotrivă modeste şi obscure. În 1155, se năştea pe malul unui rîu de la izvoarele Amurului, la hotarele ţării mongole şi ale Siberiei, fiul unei mici căpetenii a clanului tribului nomad al bordjighinilor. Tînărul Temugin a fost nevoit să se adapteze de timpuriu existenţei dure a poporului său: stăpînii sau „baghaturii", titlu pe care îl deţinea şi tatăl său, nu se distingeau de muritorii de rînd decît prin dimensiunile cortului lor de pîslă şi prin folosirea scărilor de şa din fier la harnaşament. Cu toate acestea, ei constituiau o aristocraţie ereditară cu drepturi bine definite, consfinţite de o îndelungată tradiţie: Imperiul mongol va fi întemeiat pe o ierarhie feudală, ale cărei raporturi, în opoziţie cu ceea ce se petrecea în Occident, vor şti să se adapteze regulilor celei mai stricte discipline militare.

Structura feudală a societăţii mongole a fost studiată mai recent de către orientaliştii sovietici. Ei sînt în general de acord cu constatarea că, din secolul al XI-lea pînă în al XII-lea, ca efect al unui şir neîntrerupt de războaie între clanuri şi triburi, puterea marilor feudali sau „noiani" s-a consolidat; ei primesc omagiul de fidelitate din partea „nökör"-ilor lor recrutaţi printre micii proprietari sau „tarkhan"-i, iar dările de la categoriile inferioare: „unagan-bogol" şi „kharaciu".

Barthold a ajuns să descopere în rivalitatea între Temugin şi o altă căpetenie mongolă, Djamuka, care l-a ţinut multă vreme în şah, indiciul unei „lupte de clasă", potrivit formulei marxiste consacrate, Temugin reprezentînd aristocraţia stepelor, iar adversarul său rezistenţa claselor inferioare. Dar acest raţionament, bazat pe interpretarea unui pasaj din „povestirea" unde au fost consemnate faptele de vitejie ale eroului, episod în care s-a văzut opoziţia „celor ce duc caii la păscut", faţă de „cei ce duc oile la păscut" a părut unui alt istoric rus, Vladimirtsov, destul de discutabil: nu există, după el, deloc fapte care să confirme existenţa programului „democratic" al lui Djamuka, opus concepţiilor feudale ale lui Temugin[2]. Ceea ce e sigur este că ascensiunea viitorului Gingis-han evolua în limitele unei ordini feudale, al cărei edificiu ierarhic a avut multă grijă să nu-l modifice, ştiind însă să o folosească pentru a face mai efectivă formidabila organizare pe care a creat-o. Spre deosebire totuşi de feudalitatea occidentală, sclavajul, în sensul oriental şi antic al termenului, joacă încă în economia societăţii mongole un rol considerabil, a cărui importanţă nu va fi deloc diminuată de războaiele cuceritorului[3].

Detalierea luptelor care acoperă primii cincizeci de ani de existenţă a marelui conducător mongol prezintă prea puţine legături cu subiectul acestei cărţi, pentru a mai fi nevoie să insistăm: pentru aceşti ani de ucenicie şi pentru îndelungata perioadă în care l-a slujit ca vasal fidel pe Wang-han sau regele keraiţilor, recomandăm lucrările ce au redat cu atîta măiestrie biografia lui Gingis-han[4]. În adevăr, de-abia după multe dificultăţi, aventuri de cavaler rătăcitor, care i-au pus adesea în pericol viaţa şi averea, Temugin a putut să se ridice puţin cîte puţin deasupra celorlalţi conducători de clanuri, contemporanii şi rivalii săi, şi să facă să triumfe pe deplin consecvenţa şi decizia ce îl caracterizau. De-abia în 1206 adunarea celor ce îi erau credincioşi l-au proclamat Gingis-han, ce poate fi derivat de la un termen mongol care înseamnă „puternic, viguros" – „inflexibil" după alţii – sau de la cuvîntul turc *tengiz* sau *dengiz*, ce înseamnă „mare", în sensul de „oceanic" sau „universal". Era începutul unui nou imperiu al stepelor, ce avea să le întreacă pe toate celelalte care l-au precedat prin întinderea cuceririlor şi prin strălucirea puterii sale.

Încă din primele zile ale stăpînirii, el a avut de rezolvat eterna dispută dintre sacerdoţiu şi puterea temporară: marele şaman Kökcii, care se pretindea posesor de formule magice de o forţă excepţională şi avusese un rol important în impunerea puterii lui Gingis-han, s-a crezut hărăzit unui destin mai înalt şi a încercat să stîrnească discordia între stăpînul său şi fraţii acestuia. S-a dovedit prost inspirat, căci spiritul de familie s-a întors împotriva lui şi i-a distrus cariera în sensul propriu al cuvîntului. După lunga serie de campanii victorioase, ce conduseseră la proclamarea noului titlu imperial de către „kuriltai" sau adunarea din 1206, acesta era ultimul obstacol care dispărea. Realizînd practic unitatea turco-mongolă de la Marele Altai la Baikal şi la cursul superior al Amurului, imperiul se sprijinea pe un dublu fundament: organizarea sa militară şi „iassak"-ul sau „Assise" („Temelia"), care îi ţine loc de constituţie şi de cod.

Armata reprezintă toată această feudalitate nomadă în mişcare. La fel ca seniorul occidental înconjurat de vasalii săi, fiecare căpetenie soseşte la locul de adunare însoţit de credincioşii săi, dar aici respectînd o regulă constantă şi cu efective impuse cu precizie. Ierarhia, deopotrivă feudală şi militară, se ridică astfel din grad în grad, de la comandantul grupului de zece (*arban*), de o sută (*djaghun*), de o mie (*minggan*) la cel al marii unităţi formate din zece mii (*tümen*):

51. Harta Crimeei medievale, cu delimitarea teritoriilor eparhiilor ortodoxe din secolele XI-XII: I – Cherson; II – Gothia; III – Full; IV – Soldaia (Sudak); V – Bosfor.

comandanții peste o sută, o mie și zece mii de oameni erau aleși din marea aristocrație a noianilor[5]. „Tarkhat"-ii micii nobilimi, care se aflau în subordine, puteau uneori să se ridice prin valoarea lor pînă la gradele de mari comandanți: depindea de marele han să-i aleagă și să-i avanseze. În această armată „organizată aristocratic", garda suveranului constituia o elită a elitelor. Ea a sfîrșit prin a forma un corp separat de zece mii de călăreți, toți nobili, dintre care fiecare avea în subordine un comandant de o mie de oameni din celelalte trupe; dintre ei se recrutau de obicei generalii. Strategia și tactica în armata lui Gingis-han sînt aceleași ca ale tuturor nomazilor din cele mai vechi timpuri ale istoriei: este aceeași superioritate a călărețului din stepe, arcaș infailibil, eschivîndu-se în fața atacului pentru a năvăli la momentul oportun și pentru a copleși adversarul dezorientat și epuizat; dar la această veche metodă de luptă preluată încă de la huni și sciți, trebuie să adăugăm organizarea, ce poate fi comparată cu cea a marilor armate moderne, pe care le precede ca un exemplu aproape unic în epoca medievală. În remarcabila sa carte despre Gingis-han, D-nul Grenard a rezumat cu o riguroasă precizie relatările contemporane:

„În tabără, soldatul poartă o bonetă de blană cu acoperitoare la urechi, ciorapi din pîslă și cizme, o blană coboară pînă sub genunchi, strînsă cu o centură, cu părul în afară, de unde și legenda zugrăvind pe mongoli ca sălbatici îmbrăcați cu piei de animale. În timpul bătăliei el poartă o cască de piele acoperindu-și ceafa, pe spate o platoșă solidă și ușoară din fișii de piele lustruită în negru, ușor de curățat, rezistentă la intemperii. Nu purtau scut decît în serviciul de pază la bivuac. Armele ofensive constau în două arcuri de om și două tolbe umplute cu săgeți foarte ascuțite, de trei calibre, variind după distanța bătăii, o sabie încovoiată, o secure mică și un buzdugan de fier atîrnate de șa, o lance prevăzută cu cîrlig pentru a răsturna călărețiii, o frînghie din păr de cal cu laț. Unii dintre ei poartă hamuri, pentru a înhăma caii la catapulte și la alte mașinării luate de la inamic. Fiecare soldat trebuie să aibă o pilă de ascuțit săgețile, o sulă, ace, fire, o oală de pămînt, o ploscă de piele de doi litri pentru kumîs, lapte sau apă, doi mici saci la șa pentru rufele de schimb și provizii de caș uscat sau carne uscată, un burduf de capră pentru a putea trece peste cursul apelor.

„În același timp, se organizează un serviciu secret de informații pentru a pregăti expediția; prin spioni s-a studiat țara vrăjmașă, configurația terenului, drumurile, trecătorile munților și apelor, fortărețele, forțele și resursele militare; au fost plătiți nemulțumiții și trădătorii; s-au înrolat călăuze, iar agenți clandestini au fost postați peste tot [...] Un serviciu de intendență a adunat cămilele destinate să poarte bagajele și materialul de cîmp și de asediu, a strîns turmele necesare alimentării trupelor, va avea grijă de schimbarea lor și va lua măsuri pentru a întreține aprovizionarea individuală. Un serviciu de etape orînduiește haltele [...] Armata în campanie este întotdeauna precedată de grupuri de cercetași la două zile de mers. Ordinea de luptă comportă posturi înaintate, apoi o avangardă de cavalerie ușoară. De fiecare parte și în spetele avangărzii sînt eșalonate cele două aripi [...]; în sfîrșit, în centru, între cele două aripi și în spate, corpul principal își aliniază rîndurile strînse și adînci ale cavaleriei grele. Lupta în șarjă evolua prin valuri succesive; diferitele părți ale trupelor nu se angajează decît una după cealaltă, prudent, astfel încît să permită o bună cunoaștere a părții tari și a celei slabe a adversarului, să se retragă fără prea mari daune dacă împrejurările sînt defavorabile și, dimpotrivă, să se precipite asupra punctului oportun o dată cu cavaleria grea din centru, al cărei atac cu sabia

obţine victoria. Generalul nu ia deloc parte la luptă, el conduce manevra. Fiecare ofiţer ştie în orice moment locul ce trebuie să-l ocupe, mişcarea pe care o are de executat. Semnele cu steaguri, iar noaptea cu felinare, orînduiesc detaliile acţiunii. Nici un strigăt de comandă, o linişte absolută, care, împreună cu ordinea perfectă a rîndurilor, îl uluieşte pe duşman şi-l neliniştește [...]" * [6].

La această pagină, care prezintă un tablou fidel al datelor furnizate asupra armatelor mongole de izvoarele din secolul al XIII-lea, se cuvine să adăugăm o relatare cu mult mai recentă, dar care confirmă, la modul cel mai complet cu putinţă, mărturiile din vremea lui Gingis-han. Este vorba de „jurnalul unui tălmaci în China" a contelui d'Hérisson, care a luat parte, între alte campanii ale Celui de-al doilea Imperiu, la expediţia franco-britanică însărcinată să impună supuşilor Celestului Imperiu în 1860 respectarea concesiunilor europene. Se ştie că lupta decisivă dată de corpul expediţionar sub comanda generalului de Montauban a fost cea de la Palikao, care a deschis aliaţilor drumul Pekinului şi a determinat, după cucerirea capitalei şi jefuirea Palatului de Vară, capitularea guvernului chinez. Or, apărarea podului din Palikao fusese încredinţată de către consiliul imperial unui general tătar, care îl biruise pe Tai Ping; trupele pe care le comanda erau alcătuite în mare parte din mongoli, cum era şi el[7]. Şi iată ce au înregistrat soldaţii Europei secolului al XIX-lea în momentul în care se angaja bătălia împotriva armatei chineze:

„Noi am văzut mai întîi o masă enormă de cavalerie tătară, care venea către noi în tăcere, în ordine şi la trap mărunt. Avea un aer paşnic şi se deplasa ritmic, în grupuri separate [...] Cu totul deosebit şi uimitor era faptul că nu se auzea nici cel mai mic ordin. Toate mişcările erau indicate de baniere, care erau mişcate de sus în jos, la stînga, la dreapta, ca semnalele de marină" **. Din această descriere nu lipseşte nimic din ceea ce ar putea fi transpus, fără cea mai mică schimbare, pe cîmpurile de luptă din secolul al XIII-lea; singura diferenţă, dar decisivă de această dată, este că, în faţa acestui formidabil instrument de luptă, care nu pierduse nimic din forţa şi precizia sa, se aflau acum puştile şi tunurile soldaţilor francezi şi englezi, împotriva cărora tactica armatelor lui Gingis-han nu mai putea face nimic. Sub focul nimicitor care secera cîmpia, riguroasa ordine a cavaleriei mongole s-a risipit ca o nălucă dintr-o altă epocă, apărută o clipă pe ecranul lumii moderne...

Dar în vremea cînd Europa nu dispunea decît de contingentele neregulate ale seniorilor feudali, înarmaţi şi echipaţi după posibilităţile fiecărui vasal chemat sub arme şi neslujind decît numărul de zile indicat de dreptul cutumiar, superioritatea militară era, ca întotdeauna, de partea organizării şi a disciplinei. Aceasta era întărită şi de faimosul *iassak* sau „regulament", a cărui primă schiţare datează din aceeaşi adunare din 1206, în care a fost proclamat Gingis-han.[8] Era un cod sever, dar capabil, prin însăşi severitatea sa, să „ţină poporul liniştit", aşa cum scrie Joinville: „reglementările pe care li le-a fixat [...] au fost de asemenea natură încît nimeni nu răpea lucrul altuia, nici nu lovea, dacă nu voia să-şi piardă pumnul; şi nimeni nu a avut legături cu femeia altuia, nici cu fiica altuia, dacă nu voia să-şi piardă pumnul sau viaţa. El le-a fixat multe alte bune

* În legătură cu efectivele armatei mongole s-au purtat discuţii aprinse. D-nul Grenard admite un total de 250 000 oameni, D-nul Lot, mai recent, rămîne la cifra de 129 000, indicată de Răşid od-Din la moartea lui Gingis-han.

** COMTE d'HÉRISSON, *op.cit.*, p. 280

52. Călăreț mongol din secolele XV-XVI redat într-o gravură chineză pe lemn.

reglementări pentru a le asigura liniștea"[9]. Această idee a păcii impusă lumii obsedează imaginația contemporanilor; va fi cea mai mare realizare a cuceririi mongole. „Rezultatele acestei discipline mongole, scrie R. Grousset[10], au provocat uimirea călătorilor occidentali. La vreo patruzeci de ani după kuriltai-ul din 1206, franciscanul Pian del Carpine notează întorcîndu-se din Mongolia: «Tătarii (adică mongolii) sînt cei mai supuși dintre popoarele lumii față de căpeteniile lor, mai mult chiar decît credincioșii față de superiorii lor. Ei îi respectă nesfîrșit de mult și nu le spun niciodată o minciună. Între ei nu există plîngeri, neînțelegeri sau ucideri»[11]". Este suficient, de altfel, să se compare aceste două documente, aproape contemporane, *iassak*-ul lui Gingis-han și așa-numitele *Assises* ale Regatului latin al Ierusalimului, care trec drept expresia cea mai completă și cea mai pură a dreptului feudal din Europa medievală, pentru a constata aceleași contraste pe care le ofereau armatele de pe cîmpul de luptă. Puterea absolută a împăratului asiatic, căruia i se datorează fidelitate și supunere în orice ocazie, diferă tot atît de mult de autoritatea Înaltei Curți a vasalilor, superioară celei a regelui, care nu poate întreprinde nimic fără asentimentul ei, ca și stricta disciplină a armatei mongole față de anarhia cavalerească a seniorilor înarmați în timpul războiului. Ceea ce este valabil pentru Europa este, de asemenea, valabil, cu cîteva deosebiri de nuanță, pentru cavaleria turco-persană a Iranului și a Horezmului sau pentru vitejii războinici din Caucaz și din Anatolia. Mongolii nu vor întîlni altă rezistență capabilă să-i țină mai mult timp în loc decît meterezele nenumăratelor cetăți chineze sau rîndurile mercenarilor turci, formați la aceeași școală ca și ei, din armatele statului Kin din China Septentrională și din cele ale mamelucilor egipteni. Aceștia sînt singurii care pot înfrunta cu arme aproape egale noul „bici al lui Dumnezeu".

În fața vînătorului din stepe, care își întindea arcul asupra lumii, prada se oferea bogată și ispititoare. Nu avem decît să așezăm unul lîngă altul aceste două texte: pe de o parte, cîntecul de jale al literatului chinez din epoca T'ang, care deplînge greutățile și ororile războiului: „cutare avea cincisprezece ani cînd a plecat la granița de nord și iată-l că revine cu părul alb, pentru a se duce din nou spre granițele apusului [...] Sire, n-ați văzut stepa unde albesc oasele care n-au fost strînse de mîini pioase, n-ați auzit în aceste cîmpuri jalnice spiritele soldaților voștri uciși [...]"[12]; pe de altă parte, spre contrabalansare, apelul la războiul „proaspăt și vesel", ce reiese din definiția, atribuită lui Gingis-han însuși, dată bucuriei supreme, pe care o poți avea în această lume: „să tai în bucăți pe vrăjmași, a-i alunga din fața ta, a le lua bunurile, a privi lacrimile acelora ce le sînt scumpi, a strînge în brațe femeile și fetele lor"[13]. Cum ar putea pacifismul sedentarului, legat de pămînt și de bunăstarea sa, să reziste în fața poftei devorante a nomadului? El nu va putea să i se opună decît luînd în solda sa alți nomazi, dar aceștia nu vor avea la dispoziție formidabila mașină de război a invadatorului.

O privire asupra hărții politice a Asiei, în momentul punerii în mișcare a armatei lui Gingis-han, ne edifică pe deplin. China era divizată în două imperii rivale: la sud, cel al dinastiei Song, care reprezenta tradiția națională; la nord, regatul turco-mongol al dinastiei Kin, sinizat deja în reședința sa de la Pekin. La nordul Tibetului, hoarda tanguților întemeiase regatul Si-Hia, folosind spre propriul profit vechile drumuri de caravane ale Asiei Centrale. Turkestanul propriu-zis se afla în mîinile karakitailor, peste care domnea încă din 1211 un vechi dușman al lui Gingis-han, prințul naiman Kücilüj. Mai spre vest, Horezmul

și Iranul tocmai fuseseră reunite sub stăpînirea lui Mohammed, al cărui imperiu de dată recentă se înălța, precum un colos cu picioare de lut, din India pînă în Mesopotamia. Sultanii Ayiubizi își împărțeau Egiptul și Siria, pe litoralul căreia se mai înșira încă salba senioriilor france de la Locurile Sfinte. Umbra califului domnea peste Bagdad și Irak, sub paza atabegilor turci; selgiucizii erau stăpîni pe Asia Mică. Transcaucazia suporta hegemonia Georgiei sub succesorii Thamarei, Giorgi al IV-lea Lașa și regina Rusudan; la cele două extremități ale litoralului pontic al Anatoliei, imperiile grecești de la Trapezunt și Niceea se mențineau cu greu, în vreme ce, la nordul Mării Negre, cumanii își extindeau dominația asupra stepei. Această lume divizată, cu interese și rivalități multiple, aștepta unitatea de la cucerire.

Pentru a înțelege cît mai ușor mersul rapid al evenimentelor, este suficient să aruncăm o privire pe cele trei hărți ale Imperiului mongol, reprezentînd fiecare o fază diferită a evoluției sale, care însoțesc *Imperiul stepelor* a lui R. Grousset. Iată mai întîi cea a dominației lui Gingis-han către 1207. Spațiul de la nord de Altai și de Gobi, de la izvoarele Irtîșului la cursul superior al Amurului, pînă la nord de lacul Baikal, de la marginea Siberiei, tot habitatul naimanilor, keraiților și mongolilor este acoperit de hașururi cenușii. Acesta este primul nor care s-ar ridica deasupra Asiei de Est și Centrale, de la Marea Chinei pînă la Turkestan.

Să examinăm mai departe „Imperiul mongol pe la 1230", la trei ani de la moartea întemeietorului său. Pata cenușie s-a mărit extrem de mult: ea acoperă toată China de Nord, nelăsînd să subziste din regatul Kin decît o margine îngustă pe Fluviul Galben. Ea cuprinde tot Turkestanul; de la oazele din Turian pînă la cetățile Transoxianiei, tot Chorasanul și regiunea afgană pînă la Gahzna și Kandahar, la porțile Indiei, urcă apoi prin Seistan pînă la litoralul răsăritean al Caspicii și se întinde peste stepele asiatice pînă la Ural și mai departe pînă la Volga și la Kama, ca să urmeze la nord o linie nedefinită la marginea pădurilor siberiene pînă la Manciuria și Coreea. Furtuna a izbucnit deasupra Asiei.

Iată, în sfîrșit, și „Imperiul mongol între 1230 și 1255", la apogeul măreției sale sub primii succesori ai lui Gingis-han. La nord, limitele nu s-au modificat, dar la vest toată stepa rusă este cuprinsă în „Ulusul lui Batu", iar principatele rusești, de la Halici la Suzdal, sînt vasale Hoardei. Zona de influență și de suzeranitate se întinde asupra Caucazului și a Asiei Mici selgiucide și ar trebui, de altfel, ca să fie completă, să cuprindă și teritoriul viitoarelor Principate românești și acela al Bulgariei. Astfel, cu excepția Strîmtorilor, unde mai flutură încă stindardele rivale ale Imperiului latin și ale celui de la Niceea, tot bazinul pontic este supus hegemoniei mongole. Aceasta își întinde, între altele, dominația directă asupra întregului Iran pînă la Golful Persic și atinge pe malurile Indusului hotarele Imperiului lui Alexandru. Mai la est, limitele nu au mai variat decît în China, unde ultimele rămășițe ale regatului Kin au dispărut, iar Imperiul chinez al dinastiei Song și Coreea sînt direct învecinate cu Imperiul mongol. Încă un sfert de secol și dominația lui Kubilai le va cuprinde la rîndul său[14].

Avem cu adevărat senzația că un nor amenințător se ivește la orizont, crește cu o viteză uluitoare ca să acopere în cele din urmă toată bolta cerului și să umple ecourile cu bubuiala neîntreruptă a furtunii și cu descărcările repetate ale trăsnetului. Lumea va ieși transformată după potop. Judecata emisă despre cuceritor și cucerire a variat mult de-a lungul secolelor, atît la contemporani cît și la istoricii moderni. Trebuie să spunem că și realitățile se deosebeau profund de la o regiune la alta. Invadatorul, în pofida faptului că a folosit peste tot

aceleaşi mijloace, aceeaşi strategie şi aceeaşi tactică, nu a arătat totuşi în toate împrejurările aceeaşi faţă. Primul elan a fost cel mai teribil, iar ţările Islamului, care au primit lovitura, au păstrat multă vreme urma devastatoare. Iranul oriental, cucerit sub Mohammed, şahul Horezmului, a fost distrus fără milă, marile oraşe din Chorasan şi Transoxiania au fost incendiate şi ruinate, populaţia lor măcelărită şi împrăştiată; de-abia în secolul al XV-lea civilizaţia va putea din nou să înflorească pe ruinele sale. Scriitorii vremii, Ibn al Athir, Mohammed din Nessa, povestesc scenele de măcelărire nemiloasă şi metodică, facilitată de groaza ce paralizează orice rezistenţă şi reduce omenirea la starea de animalitate. Această viziune de Apocalips a fost oare rezultatul unei uri special îndreptată către cultul musulman? Erau fără îndoială mulţi budişti şi nestorieni printre mongoli şi chiar printre membrii familiei domnitoare, iar tratamentul acordat acestor două religii a fost cu totul diferit; dar este mai probabil că trebuie să atribuim dezastrul lipsei de înţelegere a barbarului obişnuit cu existenţa primitivă din stepă, invariabilă de milenii, pentru toată această civilizaţie agricolă şi urbană al cărei sens îi scapă.

Mai tîrziu, odată cu cîştigarea experienţei războaielor în ţări străine şi a necesităţii nu numai de a jefui şi de a distruge, dar şi de a guverna şi a administra, vor apărea avantaje, pe care consilierii priceputi vor şti să le scoată în evidenţă la momentul oportun. Turcul sinizat, Ye-liu Ciu'tsai, a putut să oprească astfel exterminarea populaţiei dintr-o provincie chineză, pe care căpeteniile mongole o considerau inutilă şi nedemnă să trăiască, demonstrînd că impozitele pe pămînturi şi drepturile asupra mărfurilor ar aduce atîtea sute de mii de uncii de argint sau saci de grăunţe, atîtea zeci de mii de bucăţi de mătase, iar Gingis-han i-a dat cîştig de cauză. Înăbuşirea mecanică şi inexorabilă o oricărei rezistenţe comportă excepţii: de mai multe ori se proslăveşte curajul nefericit sau fidelitatea pusă la încercare, iar cîteodată adversarul din ajun, care s-a apărat pînă la capăt, va sfîrşi ca general al marelui han sau ca vasal onorat al Imperiului. Nu este uşor de trasat, printre mărturiile contradictorii, linia mediană a obiectivităţii. Izvoarele musulmane descriu pe larg ororile din campaniile din Transoxiania şi din Persia; la fel şi în cronicile din acele ţări europene care au suferit invazia, cnezatele ruseşti sau Ungaria. „Pentru păcatele noastre, scrie cronica de la Novgorod, în vremea primei apariţii a armatelor mongole, au venit neamuri necunoscute şi despre care nimeni nu ştie nici cine sînt, nici de unde vin, nici care le este limba, nici care le este neamul şi credinţa"[15]. S-ar putea spune că au ieşit din Iad.

Să recitim după aceasta în „Cîntecul de jale" *(Carmen miserabile)* al călugărului Roger, martor al invaziei în Transilvania şi în Ungaria, despre prădarea oraşului Oradea, fuga sa prin păduri, scenele de omor şi de jaf la care a asistat. Observăm că se repetă stratagemele folosite în cursul campaniilor asiatice, expresia unei mentalităţi, vai cît de „modernă"!, care constă în a face războiul mai eficace prin cruzime :falsa retragere după ocuparea unui oraş, ca apoi să se revină pentru a extermina refugiaţii întorşi la căminele lor, sau metoda de a împinge în faţă, la asaltul oraşelor fortificate, populaţia captivă a cetăţilor cucerite; această turmă jalnică serveşte de paravan asediatorilor şi de departe înşeală asupra numărului lor[16]. Impresia care se degajă din aceste povestiri este în adevăr imaginea unui nou „bici al lui Dumnezeu" dezlănţuit pe pămînt.

Dar dacă, pe de altă parte, parcurgem relatările contemporane ale cronicarilor armeni şi georgieni, nu putem dacît să fim izbiţi de contrastul ce apare. Încă sub pana unui scriitor persan, Djuwaini, se regăsesc două trăsături ce au frapat pe

toţi cei care au avut de-a face cu hanii mongoli şi cu aghiotanţii lor: toleranţa religioasă şi interesul comercial: „Puterea hanului se întindea asupra tuturor acestor imperii [...] El nu aparţinea nici unei religii, nici secte; nu avea nici o idee despre Dumnezeu şi nici nu încerca să aibă vreuna [...] Din toate părţile veneau negustori ca să-i ofere mărfurile lor; el primea totul, fără excepţie, şi plătea fiecare lucru de mai multe ori decît valora [...] Sultanilor din Rum şi Siria şi din alte ţări le conceda iarlîcuri şi acte de scutire de impozite; şi nici unul din cei ce intrau în slujba lui nu se întorcea la ai săi fără să fi primit mari recompense"[17]. Aceeaşi observaţie apare la armeanul Kiracos de Gantzag în legătură cu un creştin care îşi cîştigase încrederea hanului. „Toate trupele tătare îl cinsteau ca pe un suveran şi nu puneau nimic la cale fără să-i ceară părerea şi sfatul. Oamenii săi, negustorii care îi dobîndiseră *tamga*-ua, avînd adică un răvaş cu însemnul său, circulau liber peste tot şi nimeni nu îndrăznea să-i atingă atunci cînd se declarau a fi oamenii rabbanului" *[18].

Amintind de călătoria regelui Armeniei ciliciene la curtea hanului mongol (regele Hetum a fost singurul suveran din Orientul latin care a înţeles întreaga importanţă a noului factor din politica asiatică şi a întrevăzut profitul ce l-ar fi putut avea creştinătatea de la Locurile Sfinte), acelaşi cronicar relatează că „el se opreşte în drum la curtea lui Batu; regilor şi prinţilor, seniorilor şi negustorilor şi tuturor celor care au fost jigniţi şi privaţi de puterea lor, el (Batu), printr-o dreaptă hotărîre, dădea fiecăruia din ei un patrimoniu şi un principat; le conceda iarlîcuri şi nimeni nu îndrăznea să se ridice în contra voinţei sale"[19]. Cronica georgiană este mai categorică: „Limba şi aspectul lor, viaţa lor, totul este neobişnuit. Să-i vezi, ai zice că sînt nebuni şi, totuşi, înţelepciunea şi iscusinţa lor erau fără margini [...], erau incapabili de părtinire faţă de oricine, mare sau mic, mai ales în ce priveşte hotărîrile justiţiei [...]"[20] Trebuie deci să avem în vedere acest dublu aspect al întreprinderii mongole şi al realizărilor ei: groaza de invazie, în care sălbăticia obişnuită a stepei îşi dă curs liber, dar şi disciplina riguroasă şi grija pentru dreptate în administraţia care însoţeşte cucerirea. Este adevărat, potrivit fericitei formulări a D-lui Ferdinand Lot în legătură cu Gingis-han şi armata sa, că „toţi cei care au studiat istoria sa halucinantă au suferit fascinaţia monstrului"[21]. Dar este îndreptăţit să adăugăm că cele două panouri ale dipticului redau o imagine în egală măsură autentică. Putem subscrie definiţiei D-lui Thuret din prefaţa sa la traducerea unei lucrări sovietice despre Hoarda de Aur, concepută în termeni ce se pot aplica, de altminteri, şi altor regimuri decît cel al cuceritorilor mongoli din secolul al XIII-lea: „Este o lume stranie şi teribilă pe care o vedem apărînd încetul cu încetul din cronicile şi povestirile contemporanilor, o lume unde nu se trăieşte decît pentru şi prin război, expresie supremă a geniului rasei; unde nu se cunoaşte decît o lege, aceea a stăpînilor; decît un drept, acela al celor puternici; decît o morală, aceea a asprimii; lume inexorabilă şi rece, unde totul este sacrificat interesului celor care controlează statul..."[22] Dar se poate la fel de bine admite drept corectă frumoasa descriere a D-lui Grenard despre efectele păcii mongole imediat după cucerire:

„...În tăcerea care a urmat zgomotului ruinelor şi ţipetelor victimelor, o mare pace a stăpînit o treime a planetei. După amărăciunea, lacrimilor lumea a cunoscut mai bine dulceaţa rîsului pe care a crezut că l-a uitat. Popoarele uimite au

* Rabban Ata, care primise din partea hanului un act de scutire de impozite, era un creştin originar din Siria.

văzut că din cea mai grozavă răsturnare a ieşit o linişte, o ordine, o securitate necunoscută pînă atunci, şi din nou plugurile au început să are pămîntul, moneda să sune pe tejghele, miile de zgomote ale meseriilor să anime oraşele. Oamenii mari se nasc din întîmplare şi sînt lipsiţi de originalitate. Ei îşi întrebuinţează facultăţile excepţionale în cadrul prejudecăţilor, al concepţiilor şi preocupărilor timpului şi mediului în care trăiesc. Născut în zilele noastre în Europa, un Gingis-han ar crea poate federaţia europeană, amestecînd în forme deosebite aceeaşi violenţă şi generozitate. Mongol al veacului XIII, el a adunat în mîna sa puternică regate zdruncinate şi le-a stins certurile în pacea imperiului său. În fond, seniorul de Joinville are dreptate: Gingis-han a organizat pacea după ştiinţa sa, cu un succes care poate fi socotit durabil, dacă ne gîndim la inconstanţa omenească; el a făcut un fel de societate a naţiunilor dotată însă cu o forţă de poliţie eficace.

Din Polonia la Pacific, din regiunile polare la Marea Indiilor, mulţimile de cultivatori, meseriaşi şi negustori s-au lăsat docili să fie guvernaţi de păstorii stepei. Barbarii au arătat o înţelegere a autorităţii rar întîlnită: ei posedau în mod natural facultatea de a comanda fără chiţibuşuri zadarnice. Lipsiţi de prejudecăţi şi de idei inflexibile, ei evitau conflictele primejdioase, tolerau ca poporul să-şi facă interesele după propriul plac, respectînd ordinea instituită. Bunul lor simţ simplu şi sabia ascuţită soluţionau dificultăţile, cnutul lor infailibil le permitea să fie liberali. Ei îi obişnuiau pe oamenii de origine diferită să trăiască împreună, amestecau naţionalităţile, trimiteau meseriaşii de la o extremitate la alta a imperiului, îi foloseau pe funcţionari departe de locul lor de naştere, trimiteau musulmani în China, chinezi în Occident, creştini peste tot. În amestecul de bărăci şi corturi care le alcătuia capitala, trimisul lui Ludovic cel Sfînt, Rubruck, a văzut o doamnă din Metz, cameristă a unei prinţese regale şi măritată cu un arhitect rus, un aurar parizian de pe Pont au Change însurat cu o unguroaică, un funcţionar al cancelariei imperiale, englez de origine, dar născut în Ungaria; nepotul unui episcop din Belleville, lîngă Rouen, prins la Belgrad, a botezat acolo pe cei trei copii ai unui german. Toată această lume era bine tratată şi mărinimos plătită. Mongolii ştiau să găsească oamenii utili şi să-i dibuie pe cei inutili. Ei impuneau servicii unora şi altora şi-i trimiteau departe: funcţionari, generali, scribi, meseriaşi, simpli soldaţi, un băiat din trei, bărbaţi celibatari, femeile fără soţi, cerşetorii.

Îmbogăţiţi de prada universului, ei au stimulat meseriile şi negoţul, au pus banul în mişcare ca şi oamenii. Trebuiau să ridice o casă nouă, una mare, să-i asigure cele necesare, aveau nevoie de o industrie activă, de un comerţ înfloritor pentru a alimenta tezaurul public. N-au îngăduit ca drumurile să fie tulburate şi traficul nesigur, au instalat posturi de pază şi au stabilit responsabilitatea localnicilor: negustorilor din orice ţară le asigurau înlesniri, protecţie, privilegii [...] Niciodată atîtea caravane somptuos încărcate n-au străbătut în toate direcţiile continentul, libere şi liniştite, de la Mediterana pînă la Pacific, întîlnind la popasuri hanuri, furaje, adăpost pentru animale şi bagaje, iar în marile oraşe vaste antrepozite pentru mărfuri"[23].

În fond, cu toate că această concluzie poate părea la prima vedere paradoxală, este incontestabil că salvarea civilizaţiei s-a datorat structurii feudale a societăţii mongole[24]. Cele două trăsături fundamentale pe care le-am relevat puţin mai înainte sînt într-adevăr caracteristicile unei ierarhii senioriale: toleranţa sau mai curînd respectul instinctiv acordat oricărei religii, templelor şi slujitorilor ei,

pe de o parte, iar pe de altă parte protecția asigurată comerțului și negustorilor, ale căror tranzacții fac să crească veniturile și procură lucruri frumoase ce vin de departe și pe care nici măcar războiul nu reușește să le aducă din locurile unde sînt fabricate. Despre prima și despre cealaltă particularitate mărturiile sînt numeroase: nu există nici un cult, nici chiar cel musulman, care, după primele distrugeri din Transoxiania și din Iran, să nu fi sfîrșit prin a obține un statut de imunitate. „Ei nu au pus la socoteală egumenii, nici călugării negri, nici popii, nici dascălii, pe nici unul din cei ce slujesc pe Sfînta Fecioară și pe Domnul nostru", scrie în 1257 cronica rusească, denumită Laurențiană, în legătură cu recensămintele periodice efectuate de funcționarii Hoardei[25]; aceeași trăsătură a fost relevată de cronicile Armeniei și Georgiei. Creștinismul nestorian a avut trecere la curtea hanilor și se știe ce primire favorabilă a fost rezervată misiunilor catolice[26].

Comerțul a fost de la început obiectul unui tratament privilegiat și însuși Gingis-han i-a recunoscut importanța. Îl vedem cerînd, prin intermediul lui Mahmud Yelvadj, șahului Horezmului stăpînirea vechiului drum al mătăsii, de la Samarkand la Bagdad, și trimițînd o solie de o sută cincizeci de negustori, pe care imprudentul guvernator de la granița horezmiană a avut inspirația nefericită să-i masacreze; Gingis-han a dispus astfel de motivul legitim să pornească în expediție împotriva șahului Mohammed[27]. Această grijă de a menține traficul pentru a realiza cîștiguri a salvat cu siguranță nu puține cetăți, în aceeași măsură, dacă nu și mai mult, ca venerarea sanctuarelor. Dacă soldatul mongol, ieșit din stepa ancestrală, nu înțelegea nimic din civilizația urbană și din experiența sa ciudată și complicată, căpeteniei nu i-a trebuit mult timp ca să înțeleagă avantajul reprezentat de taxele și impozitele ridicate în mod regulat, ca și trecerea frecventă a caravanelor. Argumentul lui Ye-liu Ciu'tsai a evitat cu siguranță cele mai necruțătoare dezastre nu numai în China, ci și în multe alte regiuni. Sub acest unghi se cuvine să examinăm anumite fapte, ce pot fi prea ușor interpretate într-un alt sens și, după părerea noastră, chiar greșit înțelese. Graba cu care unii principi se supuneau exigențelor mongole și se străduiau să se achite de tributul ce li se cerea nu are întotdeauna aprobarea contemporanilor și suscită încă și acum critica istoricilor moderni. „A fost o mare răzvrătire la Novgorod, scrie cronica acestui oraș, poporul nu a vrut deloc să plătească impozitul cerut [...] Cei mari au poruncit săracilor să plătească impozitul; căci boierii își fac lor viața ușoară, dar cumplită celor nevoiași [...] Și au început să străbată străzile călare pentru a face numărătoarea caselor creștinilor [...] Și n-au plecat decît după ce au ridicat birul"[28]. „De luat aminte, adaugă istoricul sovietic Grekov, că de două ori marele cneaz de Vladimir, Alexandru Nevski, îi însoțește pe tătari. Ilustrul învingător al suedezilor (1240) și al cavalerilor livonieni (1242) își ia sarcina să-i ocrotească pe agenții fiscali ai tătarilor și să-i constrîngă pe novgorodeni la ascultare"[29]. Tema este ușor de dezvoltat dacă se ia în considerație atmosfera de rezistență: lașitatea claselor înstărite, care cedează în fața voinței invadatorilor, în detrimentul poporului, ce trebuie să poarte întreaga povară a impozitelor, sau, în esență, solidaritatea feudalilor ruși și mongoli față de cei asupriți. Dar trebuie avută în vedere și alternativa: ce s-ar fi întîmplat dacă marele cneaz și boierii săi ar fi încurajat poporul să se mențină pe pozițiile sale de refuz? Care ar fi fost represaliile pe care Hoarda nu ar fi întîrziat să le dezlănțuie și cine ar mai fi putut să înlăture catastrofa? Alexandru Nevski pare să fi fost destul de realist ca să-și dea seama că se poate obține victoria asupra suedezilor sau a cavalerilor

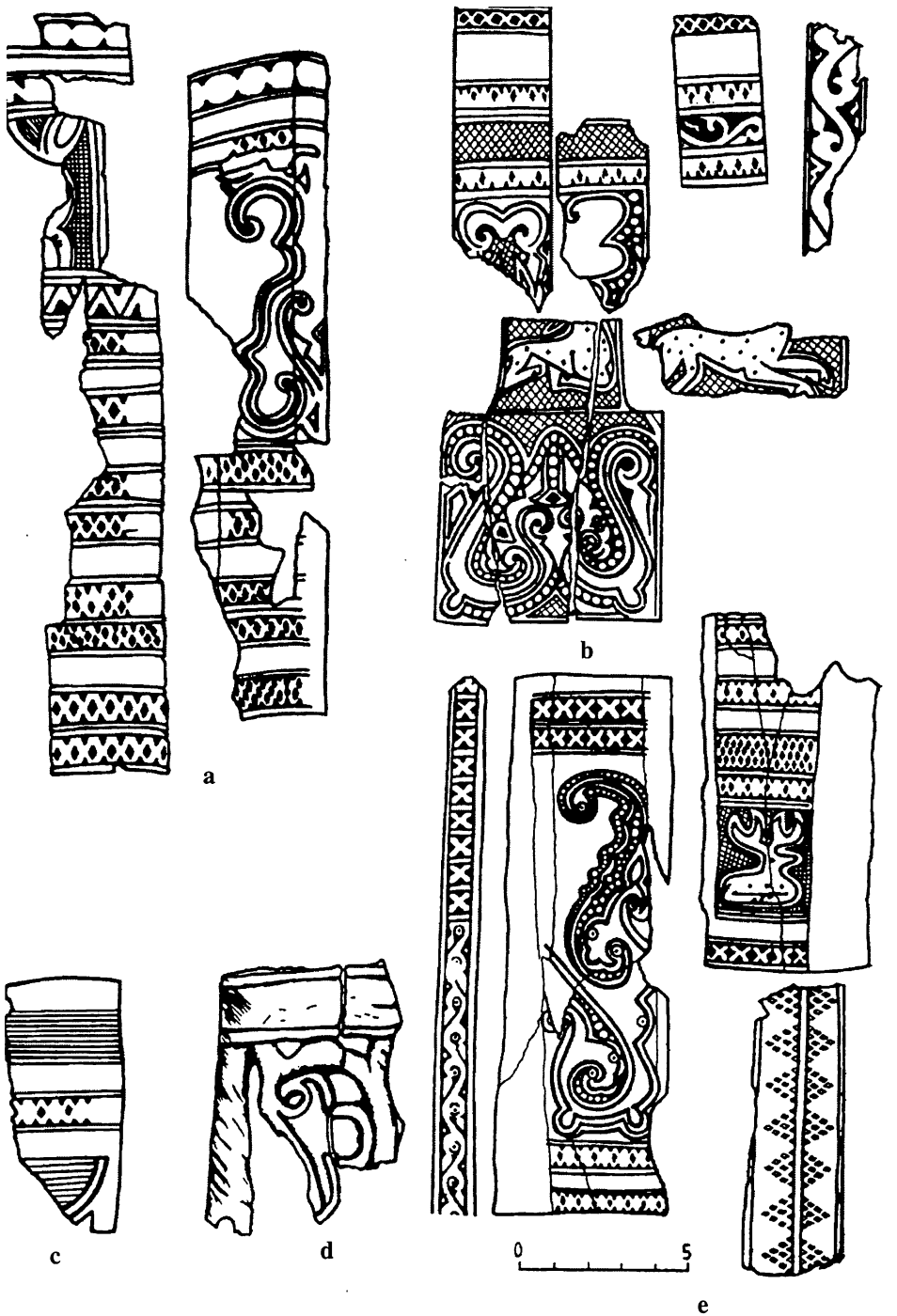

53. Plăcuţe decorative din os de la tolbe de săgeţi din secolele XIII-XIV, provenind din aşezările Hoardei de Aur de la Selitrionnoie (= Saraiul Vechi, Sarai-Batu) (a), Uvek (b, e) şi Ţarevo (= Saraiul Nou, Sarai-Berke) (d) şi din necropola de la Ust-Bîstrianskaia (b).

purtători de spade, fără a avea însă prea multe șanse să înfrunte teribila cavalerie mongolă: soarta atîtor orașe și state din Extremul Orient pînă la Dunăre o demonstra cu destulă claritate. A fost desigur un rol ingrat cel de a satisface pretenția hanului și de a-i facilita plata; dar în această solidaritate a feudalilor exista poate și sentimentul că erau slujite interesele majore ale populației, salvînd-o pur și simplu de la distrugere și de la masacrul integral. În lumina acestor considerații se poate înțelege, fără a scandaliza pe cineva, definiția la care s-a oprit D-nul Grenard la sfîrșitul cărții sale despre Gingis-han. „Dacă ar trebui să distingem principala calitate care reiese din întregul său mod de a fi, aș spune că a fost un gentleman, un om de lume în sensul secolului al XVII-lea al nostru, imperturbabil, prudent și înțelept, după Marco Polo"[30]. La scara masacrelor din Iran și din Transoxiania, asemenea cuvinte pot părea o crudă ironie; în perspectiva mai vastă a istoriei și a imensei unități economice realizată prin cucerire, al cărei interes comercial era unul din factorii determinanți, nu li s-ar putea contesta un oarecare temei. Cu totul remarcabil este faptul că această direcție politică a fost susținută de succesorii lui Gingis-han, nu numai în timpul perioadei cînd unitatea conducerii a fost asigurată, dar chiar și după împărțirea imperiului și divizarea sa în hanate independente unele față de altele, iar uneori rivale. Aici se află, fără discuție, unul din elementele de stabilitate și de permanență a dominației mongole, a cărei influență în regiunile vecine Mării Negre trebuie să o urmărim.

În prima fază a cuceririi, se pot distinge două momente în care bazinul pontic a fost străbătut de armatele marii invazii. Cel dintîi nu a fost decît o recunoaștere, o primă pătrundere îndrăzneață pînă la hotarele Europei; al doilea a lansat asupra Europei Centrale escadroanele învingătoare ale imperiului asiatic și, dacă nu ar fi fost accidentul imprevizibil al unei schimbări de domnie, care le-a obligat pe căpeteniile mongole să se întoarcă pentru a participa la desemnarea noului han, s-ar fi putut ca noile hoarde să fi ajuns tot atît de departe ca și cele ale lui Attila, dacă nu și mai departe. De aici va rezulta, totuși, pentru cîteva secole, hegemonia uneia din ramurile casei gingishanide asupra Rusiei și a Europei Răsăritene, în vreme ce aceea a unei alte vițe se întindea asupra Asiei Mici și încerca să se apropie de Mediterana. Evenimentele sînt destul de bine cunoscute pentru a nu mai fi nevoie să amintim decît cîteva fapte principale[31].

În anul 1220, în urma campaniei victorioase din Horezm, un corp de cavalerie sub conducerea a doi din cei mai buni comandanți ai lui Gingis-han, Djebe și Subutai, s-a năpustit, trecînd prin Iranul de Vest, pe urmele șahului Mohammed, care fugea din calea nemiloșilor săi învingători. Este vorba de detașamente dispunînd de un efectiv de 20 000 pînă la 25 000 de oameni[32]. Din etapă în etapă, incendiind Reiul, orașul cu faianțe frumoase, prădînd Hamadhanul, asaltînd Kazwiniul, ei ajungeau la hotarele Azerbaidjanului. Acolo, bătrînul atabeg turc, care ocupa Tebrizul, a știut să-i întoarcă și le-a indicat drumul Caucazului. O primă incursiune i-a adus pînă la porțile Tiflisului, în ciuda viguroasei rezistențe a cavaleriei georgiene. Întorși în Azerbaidjan pentru a jefui Maraghe, în primăvara lui 1221, cei doi comandanți au ezitat un moment să pornească asupra Bagdadului, unde Califatul abbasid ar fi fost incapabil să le țină piept; probabil nu le lipseau sugestiile nestorienilor sau chiar ale musulmanilor șiiți, dizidenți ireconciliabili. Era momentul în care, sub conducerea lui Jean de Brienne, cruciații debarcau la Damietta, la gurile Nilului; emoția a fost mare în tot Islamul. Ecoul ei se întîlnește încă în cronica lui Ibn al Athir: „Islamismul, toți sectanții

şi toate provinciile sale au fost aproape de a trăi cele mai nefaste evenimente atît în Răsărit, cît şi în Apus. În adevăr, tătarii înaintau de la Răsărit pînă au ajuns la graniţele Irakului, ale Azerbaidjanului şi Arranului, iar francii, venind din Apus, au luat un oraş ca Damietta, în mijlocul provinciilor egiptene lipsite de alte cetăţi. Toate provinciile Egiptului şi ale Siriei au fost cît pe ce să fie cucerite [...]"[33] Un atac simultan al mongolilor şi al cruciaţilor ar fi zdrobit fără îndoială puterea musulmană şi ar fi schimbat destinul lumii. Dar Djebe şi Subutai nu aveau instrucţiuni în acest sens; obiectivul lor era de a supune toate popoarele turce hanului suprem al cărui stindard îl purtau. Emisarii şi spionii lor îi informaseră probabil deja despre cumanii de neam turcic, care ocupaseră stepele de la nordul Mării Negre, căci expediţia s-a îndreptat în această direcţie. După ce a cucerit Hamadhanul, care refuzase o nouă răscumpărare, corpul mongol a luat-o din nou pe drumul Georgiei. Cavaleria georgiană s-a lăsat iarăşi masacrată luptînd cu vitejie şi a fost fericită să vadă invadatorii îndepărtîndu-se de Tiflis: prin Şirvan ei au ajuns la Derbend, această „poartă a Caucazului" la Marea Caspică, şi au pătruns adînc în stepa de la nord de munţi. Acolo s-au găsit în faţa coaliţiei popoarelor care locuiau în această regiune: alani, lezghieni, cerkezi şi a ajutoarelor din Kîpciak, domeniul cumanilor. Informaţia precisă şi perfidia au servit o dată în plus strategiei mongole: adresîndu-se cumanilor, generalii lui Gingis-han au invocat fraternitatea dintre popoarele lor în unitatea turco-mongolă şi le-au cerut să-şi părăsească aliaţii în schimbul unei părţi din pradă. A fost atunci uşor să-i zdrobească separat pe alani şi pe fraţii lor de arme, iar apoi să se întoarcă împotriva cumanilor, care şi-au plătit scump dezertarea. Ofensiva a continuat în direcţia nord-vest: traversînd Kubanul, Djebe şi Subutai au mers de-a lungul Mării de Azov şi au trecut Donul, în plină stepă a Rusiei Meridionale. Ei se ciocneau direct cu stăpînirea cumanilor, în chiar inima posesiunilor lor[34].

Căpeteniile cumanilor au chemat atunci în ajutor pe principii ruşi, pentru a înfrunta împreună noul adversar, al cărui pericol l-au înţeles în sfîrşit. În fapt, se realizase o apropiere între stăpînii turci ai stepei şi moştenitorii Marelui cnezat vareg; cumanii s-au lăsat atraşi de creştinism. Fiica hanului lor principal, Kuten sau Kutan, se căsătorise cu cneazul Haliciului, Mstislav; o altă căpetenie a lor, Iurii Konceakovici, poartă un nume creştin. Dacă această evoluţie nu ar fi fost brusc întreruptă, în Ucraina s-ar fi constituit poate un stat turcic creştin şi s-ar fi dezvoltat într-o comunitate de interese şi de aspiraţii cu principatele ruseşti din nord şi vest; dar sabia mongolă a hotărît altfel. Şi acolo informatorii şi diplomaţia şi-au îndeplinit misiunea. La corpul invadatorilor s-au alipit brodnicii, populaţie războinică răspîndită pe toată coasta nordică a Mării Negre, al cărei caracter etnic este greu de precizat: poate că era un amestec de emigraţi şi de aventurieri, aşa cum vor fi mai tîrziu cazacii[35]. Prin mesaje abile, Djebe şi Subutai au încercat să-i dezbine şi pe principii ruşi, împiedicîndu-i să vină în ajutorul cumanilor; dar experienţa din Caucaz era prea recentă, pentru ca stratagema să poată să reuşească a doua oară după un timp atît de scurt. Astfel, coaliţia ruso-cumană în întregime a pornit în întîmpinarea expediţiei mongole, în cîmpia dintre Niprul Inferior şi Marea de Azov. Ciocnirea s-a produs pe Kalka, un mic rîu care se varsă în mare nu departe de actualul port Mariupol. Dar rivalităţile persistau între principii ruşi veniţi să lupte împotriva necredincioşilor. Prea încrezători în urma cîtorva confruntări fericite ale avangardei, Mstislav al Haliciului şi cumanii au atacat singuri şi au fost zdrobiţi, fără a fi susţinuţi de

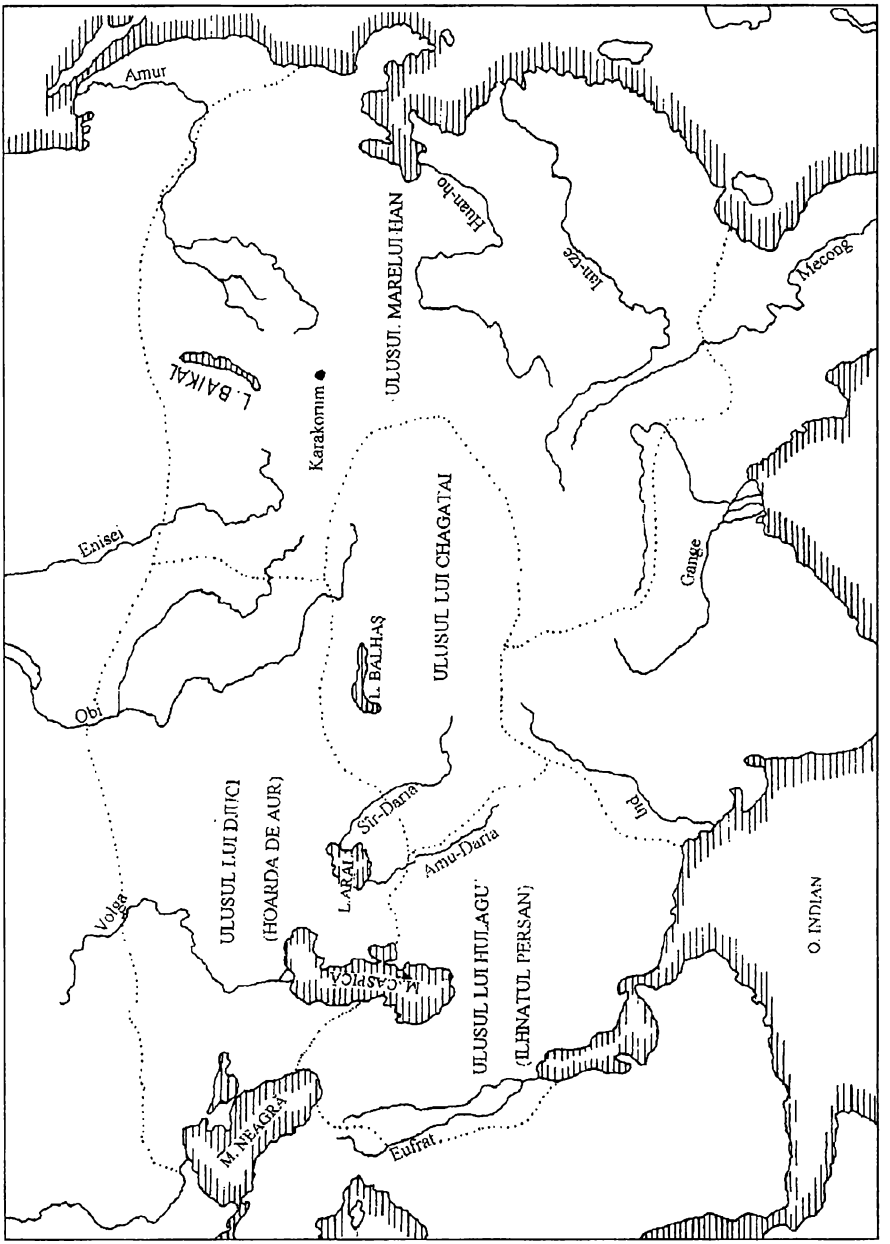

54. Harta Imperiului mongol divizat în cele patru mari ulusuri după moartea lui Gingis-han.

oştile Kievului. Acestea din urmă, după ce s-au străduit zadarnic să se apere timp de trei zile, deoarece au fost constrînse să capituleze, datorită trădării brodnicilor, fiind apoi exterminate, în frunte cu cneazul lor Mstislav. Aceasta se întîmpla la sfîrşitul lui mai 1222 *[36].

Ecoul acestui dezastru a fost puternic. Cumanii primiseră o lovitură din care nu mai aveau să-şi revină; fugarii de la Kalka au dus cu ei în ţinuturile ruseşti spaima de numele de mongol. Raidul, de altfel, nu se terminase. Stabiliţi în spatele kîpciacilor, învingătorii au detaşat o trupă de călăreţi pentru a merge în recunoaştere în Crimeea, care a ajuns pînă la Soldaia sau Sudak, jefuind portul şi mărfurile şi obligîndu-i pe locuitori să se refugieze în munţi sau chiar la bordul vaselor ce se îndreptau spre Asia Mică. Trebuie să punem punct legendei care pretinde că mongolii ar fi distrus „comptuarul genovez de la Sudak" la instigarea veneţienilor. Acesta nu a fost întemeiat decît cu mult mai tîrziu şi totodată am văzut că, încă din primii ani ai secolului al XIII-lea, veneţienii frecventau acest port din Crimeea; ei n-ar fi avut nici un interes să-i îndemne pe mongoli să prade un oraş în care ei înşişi făceau comerţ **.

Aceasta nu avea să fie, de altminteri, decît o manevră rapidă, fără nici o consecinţă pentru momentul respectiv. După ce şi-au reunit detaşamentele ce se întorceau încărcate de noutăţi şi de pradă, Djebe şi Subutai au trecut iarăşi Donul, s-au îndreptat pe drumul cel mai scurt spre valea Volgăi, pe care au urcat, au încercat un atac, ce pare să fi eşuat, asupra marelui oraş comercial Bolgar şi, recoborînd apoi pe firul apei, au ajuns din nou în 1223, traversînd Uralul şi stepele asiatice, în tabara stăpînului lor. Acestuia nu i-a mai fost dat să folosească preţioasele informaţii transmise de ei: din fericire pentru Europa, China avea să-i reţină interesul în ultimii săi ani. În 1227 el murea la datorie. Succesiunea a fost destul de greu de stabilit, cu toate că moştenitorul fusese aproape desemnat: era al treilea fiu al cuceritorului, Ogödai. Kuriltaiul care l-a învestit nu s-a întrunit decît în 1229, după ce toate chestiunile de partaj între *ulus*-uri au fost reglementate, iar sarcinile repartizate. Cea de a continua cucerirea la vest i-a revenit lui Batu, fiul cel mai vîrstnic al lui Djuci. Încă din 1229, o a doua recunoaştere împinsese avanposturile bulgarilor musulmani de pe Volga Superioară pe Iaik şi i-a alungat pe cumanii care mai rămăseseră pe cursul inferior al marelui fluviu; dar expediţia cea mare a mai necesitat cîţiva ani de pregătire: ea avea să se declanşeze în 1236. Ca de obicei, operaţiile au fost conduse sistematic, cu acea ştiinţă perfectă a strategiei, care îl caracteriza pe bătrînul Subutai, adevăratul şef de stat-major al acestui război. S-a început cu ocuparea Bolgarului şi a teritoriului său prin eliminarea forţelor burtaşilor, mordvinilor şi a altor populaţii din nord ce ar fi putut hărţui aripa dreaptă a armatei mongole. Apoi au fost invadate cnezatele ruseşti: separate, ele s-au prăbuşit unul după altul. În plină iarnă, asediatorii, dotaţi cu sănii, se duc din Riazan la Vladimir, ocupă Suzdalul, ameninţă Novgorodul. Doar dezgheţul, care face ca drumurile să fie impracticabile în primăvara lui 1238, opreşte atacul asupra acestui oraş. De altfel,

* Dată rectificată de D-nul GRENARD, *Gengis-Khan*, p. 168, şi acceptată de R. GROUSSET, *L'empire mongol (1re phase) (Histoire du monde*, col. Cavaignac, VIII), p. 260. Trebuie să ţinem seama, de asemenea, de data cuceririi Sudakului (27 ianuarie 1223), care probabil că a urmat şi nu a precedat bătălia de la Kalka.

** Acest argument se adaugă la cele pe care le-am indicat în *Recherches sur le commerce génois dans la mer Noire*, p. 203 şi urm.

obiectivul era atins: nici un pericol nu mai putea să se ivească din nord, iar drumul spre vest era liber. În 1239 armata lui Batu se concentrează pe Nipru și se lansează brusc spre Pereiaslavl, Cernigov și Kiev; în același timp, o altă armată, cea a lui Mongka, lichidează pe Volga Inferioară ultimele rezistențe cumane și pune stăpînire pe capitala alanilor. Cumanii sînt respinși în dezordine spre Dunăre și cer adăpost regelui Ungariei; sosirea lor avea să suscite în țară tulburări fără de sfîrșit. În fine, în 1241, are loc marea campanie din Europa, demonstrație clasică, cu șase secole în avans față de strategii moderni, a artei de a „merge separat și de a ataca cu toate forțele reunite". Aripa dreaptă pornește prin Polonia asupra Sileziei, zdrobește la Liegnitz contingentele feudale germane și poloneze, și se năpustește apoi, prin Moravia, asupra Ungariei de Nord. În același moment, grosul armatei, divizat în mai multe coloane, trece prin mai multe puncte defileele Carpaților și, cu o cunoaștere a terenului mult superioară celei a apărătorilor Ungariei, se regrupează pe valea Tisei și atrage armata ungurească, întărită de numeroși cavaleri din Occident, pe malurile rîului Sajo unde ea suferă un dezastru complet. Lansați în urmărirea regelui Bela, călăreții mongoli ajung la hotarele Austriei și aproape de Adriatica. În fața lor, Europa creștină, divizată de eternul conflict dintre papă și împărat, dintre regele Franței și regele Angliei, nu prezintă obstacole mai mari decît sultanatele persane sau cnezatele rusești. În acest moment a intervenit moartea lui Ogödai, întrerupînd avansarea și determinînd rechemarea conducătorilor în Mongolia Superioară, unde avea să se dezbată încă o dată succesiunea Imperiului. După lunga regență deținută de *khatum* Törägänä și scurtul interval al domniei lui Güyük, aceasta avea să-i revină lui Mongka, ultimul din marii hani care a menținut pe toată întinderea imensă a cuceririlor mongole unitatea de conducere din vremea lui Gingis-han[37].

Europa Centrală și cea de Vest scăpa ofensivei, ce avea să se întoarcă spre alte obiective, urmărind împreună cu Hulagu cucerirea Irakului, iar cu Kubilai cea a Chinei dinastiei Song. Dar Europa Răsăriteană a rămas sub influența dominației mongole, care rezervase *ulus*-ului lui Batu fostul domeniu al cumanilor: Kîpciakul Rusiei Meridionale. La întoarcerea din Ungaria, tătarii au traversat Bulgaria Asăneștilor, care de acum înainte îi va urma; cnejii ruși prestaseră toți omagiu de credință și plăteau regulat tributul. Români din Muntenia și alani din Moldova le recunoșteau supremația[38]: din Caucaz pînă la Carpați litoralul pontic se afla de acum înainte în dependența lor. În 1239, o a doua expediție atinsese și jefuise Sudakul în Crimeea.

În același timp cu ofensiva lui Batu în Europa, o altă armată mongolă sub conducerea lui Ciarmaghan, apoi a lui Baidju, după ce a pus capăt atacurilor de cavalerie ale lui Djelal ed Din, succesorul lui Mohammed al Horezmului, se lansa asupra Caucazului și a Armeniei Mari. Tiflis, Kars și Ani au fost cucerite în 1239, sultanul selgiucid al Anatoliei a fost zdrobit în 1242, la fel cum fusese regele Ungariei cu un an înainte. Mongolii au avut de acum încolo la discreția lor ținuturile de la sudul Mării Negre, după cum țineau sub dominația lor pe acelea de pe litoralul septentrional. La marele kuriltai ținut în 1246 pentru alegerea lui Güyük, marele han a împărțit Georgia vasală între doi pretendenți rivali: David Leș, care a primit Kartlia, și David Narin, fiul reginei Rusudan, care a primit Imeretia. La aceeași adunare sultanul selgiucid Kai Kavus a fost deposedat în folosul fratelui său Kilidj Arslan: tributul anual al sultanului era fixat la „1 200 000 hyperperi, 500 bucăți de stofă țesută din mătase și aur, 500 cai, 500 cămile,

55. Chipul lui Ogödai, fiul şi succesorul lui Gingis-han, reprezentat în Galeria portretelor imperiale chineze.

5 000 capete de cornute mici şi, pe deasupra, cadouri care dublau totalul tributului"*. În 1254, Mongka, devenit mare han, împarte domeniul selgiucid între cei doi fraţi duşmani, fixîndu-le Kizil-Irmak-ul drept hotar. Mai chibzuit decît majoritatea contemporanilor săi, regele Armeniei Mici, Hetum I, trimisese de bună voie pe conetabilul Sempad să obţină alianţa mongolă; el avea să-i rămînă credincios pînă la sfîrşitul zilelor. Astfel, după dubla campanie din Europa şi din Asia Mică, întregul bazin pontic se află cuprins în sfera de dominaţie sau de influenţă mongolă. Efectele acestei noi situaţii din punct de vedere economic nu vor întîrzia să se facă simţite.

* După Matei de Paris este vorba de 1000 hyperperi pe zi, ceea ce dă un total mai verosimil. La fel pentru cai (ed. LUARD, *Rerum Britannicarum Medii Aevi Scriptores*, VI, p. 114).

Bibliografie sumară: F. GRENARD, *Gengis-khan,* Paris, 1935; R. GROUSSET, *L'empire des steppes. Attila, Gengis-Khan, Tamerlan,* Paris, 1939; IDEM, *L'empire mongol (1re phase) (Histoire du Monde,* col. Cavaignac, VIII, 3*),* Paris, 1941; B. VLADIMIRTSOV, *Gengis-Khan,* Paris, 1948; IDEM, *Structura socială la mongoli. Feudalismul nomad mongol* (în rusă), Leningrad, 1934; V. BARTHOLD, *Raporturile între structura socială şi sistemul economic la turci şi mongoli* (în rusă), în *Comunicările Societăţii de arheologie, istorie şi etnografie a Universităţii din Kazan,* XXXIV, 3-4; B. GREKOV şi A. IAKOUBOVSKI, *La Horde d'Or,* trad. fr., Paris, 1939; A. SACERDOŢEANU, *Marea invazie tătară şi sud-estul european,* Bucureşti, 1933; P. PELLIOT, *À propos des Comans,* în *Journal Asiatique,* ser. 11, XV, 1920, 2; IDEM, *Les Mongols et la Papauté,* în *Revue de l'Orient Chrétien,* ser. 3, III, 1922-1923; IV, 1924; VIII, 1931-1932; F. LOT, *L'art militaire et les armées au Moyen Âge en Europe et dans le Proche Orient,* II, Paris, 1946.

Note

1. Aprecierea despre năvălirile mongole din *CMN*, p. 344, nu diferă prea mult: „Am putea spune aproape că, pînă la războaiele mondiale din secolul nostru, e greu să găsim în cursul istoriei un eveniment care să aibă proporţiuni atît de formidabile şi care să atingă în spaţiu dimensiuni atît de mari".
2. Despre controversa V. Barthold-B. Vladimirtsov, cf. detalii la B.D. Grecov şi A.I. Iacubovschi, *Hoarda de Aur şi decăderea ei,* Bucureşti, 1953, p. 38-46. Gh. Brătianu o redă după ediţia franceză a volumului (*La Horde d'Or*, trad. F. Thuret, Paris, 1939), pe care a utilizat-o din plin. În ceea ce priveşte structura socială a comunităţilor mongole din secolele XII-XIII, cf. B.Vladimirtsov, *Le régime social des Mongols. Le féodalisme nomade*, Paris, 1948; Č. Dalai, *Монголия в XIII-XIV веках*, Moscova, 1983, p. 102-120; L. Lörincz, *Histoire de la Mongolie des origines à nos jours*, Budapesta, 1984, p. 37-43; K. Uray-Köhalmi, *Gesellschaftsstrukturen*, în *Die Mongolen*, ed. W. Heissig, C.C. Müller, Innsbruck-Frankfurt/Main, 1989, p. 118-123.
3. Asupra sclavajului în societatea mongolă, cf. B. Vladimirtsov, *op.cit.*, p. 73 şi urm.
4. B. Vladimirtsov, *Gengis-Khan*, Paris, 1948 (tradusă din limba rusă, ca şi lucrarea citată mai sus); H. Lamb, *Genghis Khan, the Emperor of all men*, Londra, 1928 (tradusă şi în româneşte de Gh. Popescu-Telega); F. Grenard, *Gengis-Khan*, Paris, 1935; R. Fox, *Genghis Khan*, Londra, 1936 (tradusă şi în româneşte de I. Comşa după o ediţie germană: *Gingis-han*, Bucureşti, 1958); M. Prawdin, *Tschingis-Chan und sein Erbe*, Stuttgart-Berlin, 1938; J. Barckhausen, *L'Empire jaune de Genghis-Khan*, trad. G. Montandon, Paris, 1942; R. Grousset, *Le conquérant du Monde (Vie de Gengis-Khan)*, Paris, 1944. Dintre monografiile dedicate marii personalităţi mongole posterioare redactării *Mării Negre*, cf. M. Percheron, *Sur les pas de Gengis Khan*, Paris, 1956; J. Rousselot, *Gengis Khan*, Paris, 1959; L. Hambis, *Gengis-Khan*, Paris, 1973; M. Hoàng, *Gengis-khan*, Paris, 1988; L. de Hartog, *Genghis Khan, Conqueror of the World*, Londra, 1989; P. Ratchnevsky, *Genghis Khan. His Life and Legacy*, Oxford-Cambridge, Mass., 1992; R. Neumann-Hoditz, *Dschingis Khan*, ed. a 3-a, Reinbek bei Hamburg, 1995.

   Relativ la literatura ştiinţifică referitoare la marele han mongol, în *CMN*, p. 345, se fac următoarele consideraţii: „Cartea d-lui Grenard este una dintre cele mai folositoare asupra acestui subiect. Există şi o altă lucrare mai recentă datorată unui rus, Vladimirtsov, carte interesantă, însă originalul, fiind publicat sub stăpînire sovietică, suportă influenţa regimului sub care a apărut. Cartea lui Grenard este însă eliberată de asemenea prejudecăţi".

În ceea ce priveşte keraiţii, în *CMN*, p. 347-348, se oferă mult mai multe detalii: „Keraiţii aveau o particularitate: erau în bună parte nestorieni, adică creştini, şi nestorienii făceau să circule o legendă care pătrunsese în acea vreme în lumea apuseană şi care a agitat foarte mult spiritele în timpul cruciatelor: legenda că unul din apostoli, la începutul creştinismului, ar fi reuşit să facă să pătrundă cuvintele Mîntuitorului pînă dincolo de pustietăţile Asiei şi că acolo ar fi un mare popor creştin, în fruntea căruia s-ar găsi un rege-preot, care s-ar numi preotul Ioan. Este faimoasa legendă a preotului Ioan, de care se ocupă în ultimul timp mai mult colegul nostru dl. Marinescu de la Cluj-Sibiu. D-sa a ajuns şi la concluzii precise: a dovedit că s-a făcut o confuzie şi că în realitate poporul creştin aşezat dincolo de stăpînirile păgîne, şi cu care cruciaţii trebuiau să facă legătura, era, cel puţin la origine, o aluzie la abisinieni, etiopienii care într-adevăr erau creştini foarte vechi şi care desigur se găseau geograficeşte în spatele păgînilor din Egipet. Însă, în momentul cînd au început să pătrundă din regiunile Asiei Centrale ştirile că s-ar găsi şi acolo creştini, deşi de alt rit, şi că în fruntea lor s-ar afla acest personagiu care purta titlul de Uang-Khan [=Wang-han– n.n.], s-a crezut că aci se găseşte ţara preotului Ioan, o iluzie care a stăpînit multă vreme pe conducătorii de cruciate şi care s-a risipit doar de pe urma călătoriilor întreprinse în a doua jumătate a veacului XIII de misionari, cari au văzut realităţile la faţa locului şi au putut să arate că aceasta nu era decît o legendă întreţinută de clericii nestorieni. Erau unele secte creştine acolo, însă nu în proporţia descrisă de legendă".

Pentru preotul Ioan şi nestorieni, în afară de C. Marinescu *(Le Prêtre Jean. Son pays. Explication de son nom*, în *Académie Roumaine. Bulletin de la Section historique*, X, 1923, p. 73-112), amintit şi de Gh. Brătianu, cf. G.A. Bezzola, *Die Mongolen in abendländischer Sicht (1220-1270). Ein Beitrag zur Frage der Völkerbegegnungen*, Berna-München, 1974, p. 57-62; J. Richard, *L'Extrême Orient légendaire au Moyen Âge: Roi David et Prêtre Jean*, în idem, *Orient et Occident au Moyen Âge: contacts et relations (XIIe-XVe s.)(Variorum reprints)*, Londra, 1976, nr. XXVI; I. de Rachewiltz, *Papal Envoys to the Great Khans*, Londra, 1971, p. 19 şi urm.; L.N. Gumilev, *Searches for an Imaginary Kingdom. The Legend of the Kingdom of Priester John*, trad. R.E.F. Smith, Cambridge-New York-New Rochelle-Melbourne-Sidney, 1987.

5. Sistemul decimal de organizare a armatei, tipic pentru mongoli, se întîlneşte anterior la neamurile turanice şi la unele triburi iraniene. Cf. H. Göckenjan, *Zur Stammesstruktur und Heeresorganisation altaischer Völker*, în *Europa Slavica-Europa Orientalis. Festschrift für Herbert Ludat zum 70. Geburtstag*, Berlin, 1980, p. 51-86.
6. F. Grenard, *op.cit.*, p. 76-77. Potrivit unor estimări relativ recente, mongolii ar fi dispus de efective care se ridicau la 240 000 de oameni în timpul campaniei din Persia şi la 150 000 în timpul marii invazii asupra Europei Răsăritene şi Centrale. Cf. R.E. Dupuy şi T.N. Dupuy, *The Encyclopedia of Military History from 3 500 B.C. to the Present*, New York-Evanston, 1970, p. 340. Pentru această ultimă cifră optaseră şi W. Bingham, H. Conroy, F.W. Iklé, *A History of Asia*, I, *Formation of Civilizations, from Antiquity to 1600*, Boston, 1964, p. 424; J.J. Saunders, *The History of the Mongol Conquest*, Londra, 1971, p. 81.
7. Comte d'Hérisson, *Journal d'un interprète en Chine*, ed. a 5-a, Paris, 1886.
8. Asupra kuriltai-ului din 1206 informaţiile din „Istoria secretă a mongolilor" sînt de o deosebită importanţă. Cf. *Die Geheime Geschichte der Mongolen*, ed. W. Heissig, Düsseldorf-Köln, 1981, p. 111 şi urm. Privitor la propulsarea lui Temugin în fruntea triburilor mongole la amintitul kuriltai, în *CMN*, p. 348-349, sînt expuse cîteva interesante aprecieri: „Cariera lui Gingis-han are o particularitate: de obicei marii cuceritori, cum au fost Alexandru, Cezar, Bonaparte, pornesc de la vîrstă destul de fragedă, este primul elan al tinereţii, care înseamnă la ei perioada marilor cuceriri. Aci, dimpotrivă, de-abia la vîrsta de 47 de ani, Temudgin ajunge Gingis-han şi această etapă nu este decît începutul cuceririi, ea înseamnă doar unificarea triburilor mongole sub comanda lui, iar numai după aceea se vor dezvolta acţiunile războinice. Este un personagiu foarte ciudat: un amestec de însuşiri cari par aproape contradictorii, judecînd după caracterizările date de istoricii cari s-au ocupat mai de aproape de această foarte interesantă figură".

9. Joinville, *Histoire de Saint Louis*, în *Historiens et chroniqueurs du Moyen Âge*, ed. A. Pauphilet şi Ed. Pognon, Paris, 1952, p. 307: „Li establissement que il leur donna, ce fu pour tenir le peuple en paiz; et furent tel, que nus n'i ravist autrui chose, ne que uns ne ferist l'autre, se il ne vouloit le poing perdre; ne que nulz n'eust compaingnie à autrui femme ne à autrui fille, se il ne vouloit perdre le poing ou la vie. Mout d'autres bons establissement leur donna pour pais avoir". Pasajul din cronica biografului lui Ludovic IX cel Sfînt este redat în traducere şi în G.I. Brătianu, *L'organisation de la paix dans l'histoire universelle des origines aux 1945*, Bucureşti, 1997, p. 148.
10. R. Grousset, *L'Empire des steppes. Attila, Gengis-Khan, Tamerlan*, Paris, 1939, p. 279.
11. Ioannes de Plano Carpini, *Ystoria Mongalorum*, în *Sinica Franciscana*, I, *Itinera et relationes fratrum minorum saeculi XIII et XIV*, ed. A. van den Wyngaert, Ad Claras Aquas (Quaracchi-Firenze), 1929, p. 45: „Predicti homines videlicet Tartari sunt magis obedientes dominis suis quam aliqui homines qui sunt in mundo, sive religiosi sive seculares, et magis reverentur eosdem, neque de facili mentiuntur eis. Verbis ad invicem raro aut nunquam contendunt, factis vero nunquam. Bella, rixe, vulnera, homicidia, inter eos nunquam contingunt".
12. Fragmente mai ample din acest text, aparţinînd scriitorului chinez Yang-Kiong din secolul al VII-lea, se află în *CMN*, p. 358-359.
13. Informaţia este consemnată în cronica persanului Răšid od-Din. Cf. R. Grousset, *L'Empire mongol (1er phase)(Histoire du Monde*, coord. E. Cavaignac, VIII, 3), Paris, 1941, p. 284; *CMN*, p. 378-379.
14. R. Grousset, *L'empire des steppes*, hărţile 20, 21 şi 22.
15. *Новгородская первая летопись старшего и младшего изводов*, ed. A.N. Nasonov, Moscova-Leningrad, 1950, p. 61.
16. Rogerius, *Cîntecul de jale*, ed. G. Popa-Lisseanu *(Izvoarele istoriei românilor*, V), Bucureşti, 1935.
17. Pasajul este reprodus de B.D. Grecov şi A.I. Iacubovschi, *op.cit.*, p. 63. Gh.I. Brătianu a folosit traducerea franceză făcută după prima ediţie a lucrării istoricilor sovietici.
18. *Ibidem*, p. 64.
19. *Ibidem.*
20. Citat reprodus, ca şi precedentul, în *CMN*, p. 387.
21. Citatul este din F. Lot. *L'art militaire et les armées au Moyen Âge en Europe et dans le Proche Orient*, II, Paris, 1946, p. 343.
22. F. Thuret, *Préface*, la B. Grekov şi A. Iacoubovski, *La Horde d'Or*, Paris, 1939, p. 8.
23. F. Grenard, *op.cit.*, p. 197-199.
24. Această părere este considerată, pe deplin justificat, drept „exagerată" de O. Lampsides, în *Byzantinische Zeitschrift*, 65, 1972, p. 439.
25. B.D. Grecov şi A.I. Iacubovschi, *op.cit.*, p. 205.
26. Pentru toleranţa religioasă promovată de mongoli, cf. B. Spuler, *Die Goldene Horde. Die Mongolen in Russland, 1223-1502*, ed. a 2-a, Wiesbaden, 1965, p. 209 şi urm.; B.D. Grecov şi A.I. Iacubovschi, *op.cit.*, p. 150-156 şi 209-210; B. Ischboldin, *Essays on Tatar History*, New Delhi, 1963, p. 36 şi urm.
27. W. Barthold, *Turkestan down to the Mongol Invasion*, ed. a 3-a, Londra, 1968, p. 393 şi urm.
28. *Новгородская первая летопись*...., p. 82. Cf. şi B.D. Grecov şi A.I. Iacubovschi, *op.cit.*, p. 206 şi 214.
29. B.D. Grecov şi A.I. Iacubovschi, *op.cit.*, p. 206.
30. F. Grenard, *op.cit.*, p. 180.
31. În prelegerea privind trecutul Mării Negre, Gheorghe Brătianu face anumite comparaţii între situaţia Europei din perioada năvălirilor mongole şi aceea din vremea în care îşi ţinea cursul la Universitatea bucureşteană. Între altele, el afirma că „problema Asiei stăpîneşte secolul nostru. Nu ştim ce ne rezervă viitorul, nu se poate şti dacă din frămîntările actuale şi din noţiunea de forţă, pe care o capătă tot mai mult toate popoarele Asiei, nu vor răsări noi primejdii pentru continentul nostru. Este desigur de dorit ca Europa în viitor să nu se înfăţişeze în starea în care se înfăţişa Europa veacului XIII, împărţită în stăruleţele şi stăpînirile ei feudale. O Europă unită rămîne

o problemă şi o dorinţă a viitorului, însă cu o condiţie esenţială: aceea ca naţiunile pe cari le cuprinde să-şi găsească fiecare din ele, aşa cum s-a spus dăunăzi, garanţia onoarei şi intereselor lor vitale"(*CMN*, p. 402-403).

32. F. Lot, *op.cit.*, II, p. 346.
33. S-a preluat cu mici modificări traducerea redată în *CMN*, p. 374.
34. Pentru campania mongolă din regiunea Caucazului şi de la nord de munţi, cf. J. Chambers, *The Devil's Horsemen. The Mongol Invasion of Europe*, Londra, 1979, p. 19-22; B. Limper, *Die Mongolen und die christlichen Völker des Kaukasus. Eine Untersuchung zur politischen Geschichte Kaukasiens im 13. und beginnenden 14. Jahrhundert*, Köln, 1980, p. 80 şi urm.; M.H. Gejdarov, *Города и городское ремесло Азербайджана XIII-XVII веков*, Baku, 1982, p. 54-56; Th.T. Allsen, *Mongols and North Caucasia*, în *Archivum Eurasiae Medii Aevi*, VII, 1987-1991, p. 17-25.
35. În mai multe lucrări anterioare, G.I. Brătianu admitea că numele brodnicilor derivă de la termenul slav *brod* (=vad), ceea ce etimologic ar însemna „locuitori de la vaduri", dar evita să se pronunţe cu hotărîre în privinţa originii lor etnice: *Vicina*, I, *Contributions à l'histoire de la domination byzantine et du commerce génois en Dobrogea*, în *Académie Roumaine. Bulletin de la Section historique*, X, 1923, p. 137 (pasaj reprodus identic şi în *Recherches sur Vicina et Cetatea Albă*, Bucureşti, 1935, p. 33); *Vicina*, II, *Nouvelles recherches sur l'histoire et la toponymie médiévales du littoral roumain de la mer Noire. À propos des Miscellanies de M. J. Bromberg*, în *RHSEE*, XIX, 1942, 1, p. 172; *Die Moldau und ihre historischen Grenzen*, ed. a 2-a, Bucureşti, 1941, p. 16; *Tradiţia istorică despre întemeierea statelor româneşti*, ed. V. Râpeanu, Bucureşti, 1980, p. 142. În *Une énigme et un miracle historique: le peuple roumain*, Bucureşti, 1937, p. 99-100, G.I. Brătianu emitea ipoteza, la care ulterior a renunţat (cf. *O enigmă şi un miracol istoric: poporul român*, Bucureşti, 1940, p. 77-78), că brodnicii ar putea fi identificaţi cu populaţia misterioasă N.nd.r. sau V.n.nd.r. din izvoarele orientale, admiţînd, prin urmare, originea lor românească. Despre brodnici, cf. şi V. Spinei, *Moldova în secolele XI-XIV*, Bucureşti, 1982, p. 144-146 şi 155-156, unde se optează pentru originea lor turanică.
36. Cu toate că cele mai multe letopiseţe ruseşti datează lupta de pe rîul Kalka în 1222, aceasta a avut loc cu un an mai tîrziu, dată stabilită prin coroborarea informaţiilor mai multor categorii de izvoare. Despre campania mongolă din stepele ponto-caspice, soldată prin victoria de la Kalka împotriva coaliţiei ruso-cumane, cf. V.T. Pašuto, *Героическая борьба русского народа на независимость (XIII век)*, Moscova, 1956, p. 129-132; V.V. Kargalov, *Внешнеполитические факторы развития феодальной Руси. Феодальная Русь и кочевники*, Moscova, 1967, p. 63 şi urm.; L.V. Čerepnin, *Монголо-татары на Руси (XIII в.)*, în *Татаро-монголы в Азии и Европы*, ed. a 2-a, Moscova, 1977, p. 186-189; J. Fennell, *The crisis of medieval Russia, 1200-1304*, Londra-New York, 1983, p. 63-68.
37. Pentru marea invazie mongolă din răsăritul şi centrul Europei din anii 1236-1242 şi ecourile ei printre contemporani, cf. V. Minorsky, *Caucasica III. The Alan capital Magos and the Mongol campaigns*, în *Bulletin of the School of Oriental and African Studies, University of London*, XIV, 1952, 2, p. 221-238; V.T. Pašuto, *op.cit.*, p. 150 şi urm.; idem, *Монгольский поход в грубь Европы*, în *Татаро-монголы...*, 1977, p. 210-227; V.V. Kargalov, *op.cit.*, p. 73 şi urm.; B. Spuler, *op.cit.*, p. 16-25; G.A. Bezzola, *op.cit.*, p. 32 şi urm.; *Die Mongolen*, ed. M. Weiers, în colab. cu V. Veit şi W. Heissig, Darmstadt, 1986; A. Klopprogge, *Ursprung und Ausprägung des abendländischen Mongolenbildes im 13. Jahrhundert. Ein Versuch zur Ideengeschichte des Mittelalters*, Wiesbaden, 1993; F. Schmieder, *Europa und die Fremdes. Die Mongolen im Urteil des Abendlandes vom 13. bis in das 15. Jahrhundert*, Sigmaringen, 1994; *Die Mongolen in Asien und Europa*, ed. S. Conermann, J. Kusber, Frankfurt am Main, 1997. În legătură cu desfăşurarea invaziei în spaţiul carpato-dunărean, cf. A. Decei, *L'invasion des Tatars de 1241/1242 dans nos régions selon la Djami ot-Tevarikh de Fäzl al-lah Räšid od-Din*, în *RRH*, XII, 1973, 1, p. 101-121; V. Spinei, *op.cit.*, p. 158-164; Al. Gonţa, *Românii şi Hoarda de Aur, 1241-1502*, München, 1983, p. 38 şi urm.; Ş. Papacostea, *Românii în secolul al XIII-lea. Între cruciată şi Imperiul mongol*, Bucureşti, 1993, p. 94-98.

38. Din această formulare s-ar putea crea impresia că în spaţiul extracarpatic românii locuiau numai în Muntenia, în vreme ce teritoriul Moldovei ar fi fost ocupat de alani, ceea ce este inexact. Chiar Gh.I. Brătianu avusese ocazia să releve prezenţa elementului românesc în regiunile carpato-nistriene încă înainte de marea invazie mongolă. Cf. îndeosebi *O enigmă şi un miracol...*, p. 63; *Tradiţia istorică..., passim.* Pe de altă parte, instalarea în Moldova a unor grupuri alane mai numeroase a avut loc de-abia după năvălirea mongolilor (cf. V. Spinei, *op.cit.*, p. 202-203), în vreme ce anterior nu au putut pătrunde decît cete mărunte la remorca cumanilor sau a altor turanici.

Capitolul X

HOARDA DE AUR ŞI COLONIILE ITALIENE

Imperiul mongol al Kîpciakului sau al Hoardei de Aur după istoricii moderni şi relatările călătorilor contemporani. Evoluţia de la tabăra nomadă la civilizaţia urbană. Politica imperiilor mongole în a doua jumătate a secolului al XIII-lea. Rivalitatea Persiei cu Kîpciakul şi alianţa acestuia cu Egiptul şi Bizanţul. Expansiunea Genovei în Marea Neagră: coloniile de la Pera, Trapezunt şi Caffa. Comerţul genovez la Vicina, la gurile Dunării şi în Crimeea. Drumurile din Nord şi din Extremul Orient.

Domnia lui Mongka marchează apogeul puterii mongole ca unitate politică şi militară. Expansiunea va mai continua încă, mai ales în Extremul Orient, unde era cuceririlor nu s-a încheiat; în Occident limitele care au fost atinse nu vor fi depăşite. Siria, de trei ori cucerită, va fi de fiecare dată pierdută, iar alianţa, atît de adesea căutată, a suveranilor creştini împotriva Islamului, va rămîne în stadiu de proiect şi nu va face decît să alimenteze bogata literatură care succede epopeei *(Gesta Dei per Francos)*, Odisee ce prelungeşte încă o dată Iliada.

Fapt important este împărţirea efectivă intervenită în conducerea imperiului, care a stabilit mai întîi un fel de *concordia fratrum* în genul celei a ultimilor Carolingieni, pentru a face loc apoi inevitabilelor rivalităţi şi discordii. Dar transformarea se dovedeşte mai profundă: cu timpul se manifestă influenţele mediului, organizarea primitivă a taberei, ce menţinea în izolare virtuţile războinice ale rasei, cedează puţin cîte puţin în faţa facilităţilor oferite de o existenţă mai largă, în faţa resurselor necunoscute ale vechilor civilizaţii. Gingis-han prevăzuse aceasta, cînd spunea, după cum mărturiseşte Răšid od-Din: „După noi, oamenii din rasa noastră se vor îmbrăca cu haine aurite, vor mînca bucate grase şi îndulcite, vor călări cei mai grozavi cai, vor strînge în braţe pe cele mai frumoase femei şi vor uita că toate acestea nouă ni le datorează [...]"[1]. Realitatea avea chiar să-i depăşească previziunile: nu a fost numai procesul de asimilare a unei forme superioare de civilizaţie, ci estomparea vechii tradiţii mongole în faţa reacţiilor sedentarismului. După cîteva generaţii, marele han al Pekinului, succesorul lui Kubilai, va deveni un împărat chinez, ilhanul de la Tebriz, moştenitorul lui Hulagu, un sultan al Iranului, iar hanul Kîpciakului o căpetenie a turcilor musulmani dintre Marea Neagră şi Caspică. Fiecare ramură a marii familii gingishanide se orientează, cu tot *ulus*-ul, apanajul său, spre destine diferite. În spaţiul pontic s-a instaurat domnia Hoardei de Aur a Kîpciakului, al cărei imperiu a succedat *ulus*-ul primitiv al lui Djuci şi al lui Batu: rivalitatea sa cu mongolii din Persia, pe de o parte, complicaţiile politice internaţionale antrenate, iar pe de altă parte, legăturile sale comerciale cu Occidentul şi aşezările ce au rezultat pe coasta Mării Negre constituie trăsăturile principale ale istoriei sale, fără a omite evident supunerea în care a ţinut, timp de aproape două secole, cnezatele ruseşti.

Istoricii ruși s-au ocupat mai mult, și pe bună dreptate, de acest imperiu tătar care avea să exercite asupra propriei lor țări o influență atît de profundă. Punctul lor de vedere a evoluat în același sens ca și cel al confraților europeni asupra istoriei generale a cuceririi mongole, trecînd de la o neînțelegere aproape totală la o judecată de ansamblu mai obiectivă și mai completă. Este evident că la început ei erau încă sub impresia animozității întreținută de amintirea îndelungatei asupriri; este ceea ce explică poate proasta primire pe care Academia de Științe a făcut-o, acum ceva mai mult de un secol, unei lucrări atît de valoroase pentru vremea respectivă, ca aceea a lui Hammer-Purgstall. Punctul de vedere oficial era cel al lui Sablukov, care vedea în cuceritorii tătari ai Rusiei niște eterni nomazi, cu desăvîrșire ostili oricărei civilizații urbane. Lucrări mai recente susțineau încă aceeași teză[2].

Cercetările orientaliștilor, între care Tiesenhausen deține merite excepționale[3], au scos în evidență imaginea cu totul diferită asupra Imperiului Kîpciakului furnizată de izvoarele arabe sau persane și de lucrările arheologilor; aceștia au scos la lumină ruinele marilor capitale, pe care unul dintre ei nu a ezitat să le denumească „orașele Pompei de pe Volga"[4]. Este vorba aici de cele două orașe Sarai, care au oferit un material atît de bogat investigatorilor, încît unul dintre ei, letonianul Balodis, a putut să formuleze următoarea concluzie, cu totul opusă vederilor vechii școli istorice:

„Astfel am putut stabili că în Hoarda de Aur, pe lîngă creșterea vitelor și pescuit, agricultura, grădinăritul, meșteșugurile și comerțul aveau un rol important și că, mai ales în veacul XIV, Hoarda de Aur era un stat de cultură *(ein Kulturstaat)* care primea diplomați și agenți de comerț ai altor țări și trimitea propriii săi agenți în străinătate, pentru a încheia tratate de negoț cu statele Europei; chiar și în seria monedelor se poate constata o tendință de consolidare a acestor relații"[5]. Importanța acordată în U.R.S.S. istoriei republicilor orientale a contribuit în mod evident la răspîndirea acestui mod de interpretare; cartea istoricilor sovietici Grekov și Iacubovski despre Hoarda de Aur este cea mai bună dovadă. Autorii ei au avut, de altfel, grijă să-și găsească acoperire pentru opinia lor în autoritatea lui Engels, ale cărui cuvinte le reproduc pentru a-și susține mai bine convingerea: „Ori de cîte ori un popor cucerește pe altul, care îi este superior în civilizație, evoluția economică a acestuia din urmă este întreruptă și o masă de forțe productive este nimicită. Dar în marea majoritate a cazurilor, dacă cucerirea este durabilă, învingătorul barbar este constrîns să se adapteze acestei stări economice superioare, pe care o găsește în țara cucerită; poporul supus se contopește cu cuceritorul și adesea îl forțează chiar să-i adopte limba"[6]. „Este tocmai ceea ce, adaugă profesorul Iacubovski, se petrece în momentul cuceririi Europei Sud-Estice de către tătari. Nomazii aflați la un nivel de evoluție culturală mai scăzut decît cel al locuitorilor orașelor din Horezm, Crimeea și din alte regiuni, mongolii, sau mai exact clasa lor conducătoare, marii feudali știau foarte bine ce bogăție înseamnă toate aceste țări; ei înțelegeau importanța lor în tranzacțiile comerciale internaționale din acea vreme; pe de altă parte, înțelegeau în mod superior avantajele lor ca administratori. Iată de ce nu au distrus nici ținuturile agricole, nici orașele, nici una din acele legături comerciale care, dintotdeauna, procurau venituri atît de mari stăpînilor acestei țări (chazarilor mai întîi, apoi kîpciacilor) [...]"[7]

Fără să fim obligați să-i invocăm pe profeții marxismului, trebuie să recunoaștem că în general așa s-au petrecut lucrurile; este chiar cazul să relevăm concordanța

între opinia istoricului sovietic al Hoardei de Aur, în legătură cu feudalitatea mongolă, și ipoteza pe care o formulasem noi în această privință. Ni se pare totuși că pentru teritoriul ocupat de Batu și de succesorii săi, care corespunde în mare parte cu stepa cumanilor, problema se pune într-un mod oarecum diferit. Cu siguranță că adevărații mongoli în această cucerire a vestului au fost relativ puțin numeroși, iar grosul trupelor lor se compunea din contingente turcice, din diferitele naționalități care le recunoscuseră hegemonia, de ambele părți ale Uralului, în momentul în care au hotărît să invadeze Rusia și Europa. Ca urmare a acestei conjuncturi, însăși „Hoarda de Aur" va avea un caracter mai mult turcic decît mongol[8], iar turca va fi limba de care se vor servi cel mai frecvent căpeteniile sale în guvernarea propriu-zisă a imperiului lor[9], mongola rămînînd rezervată anumitor formule de cancelarie consacrate de uzaj; în această privință se poate susține că tradiția turcă a chazarilor și a cumanilor sau kîpciacilor s-a impus cuceritorilor mongoli din stepele pontice, așa cum aceea a Chinei și a Persiei a pus stăpînire pe ceilalți descendenți ai lui Gingis-han. Dar dacă aceștia din urmă au găsit în noile lor provincii bogatele așezări ale civilizațiilor sedentare, pe care au învățat să le exploateze în folosul lor, ar fi exagerat să spunem la fel despre hanul și magnații Hoardei de Aur. Antica înflorire urbană și comercială a regiunilor septentrionale ale Mării Negre suferise o evidentă regresiune începînd cu invaziile din secolul al XI-lea, iar aspectul acestor regiuni nu oferea nici un termen de comparație cu posesiunile bizantine din Asia Mică, cu răspîntia din Trapezunt sau cu strălucitoarea civilizație feudală a Georgiei, la apogeul efemerei sale măreții. Opera săvîrșită de cucerirea mongolă în bazinul pontic este cu atît mai remarcabilă.

Pentru a ne asigura de temeinicia acestei precizări este de ajuns să comparăm între ele relatările călătorilor care au avut ocazia, înainte și după cucerirea mongolă, să parcurgă aproape aceleași itinerarii și să descrie aceleași regiuni. Prin cercetarea simultană a izvoarelor occidentale și orientale putem să grupăm un anumit număr de texte conținînd rapoarte de misiuni sau de călătorii, din prima jumătate a secolului al XIII-lea pînă la prima jumătate a secolului al XIV-lea, și să surprindem astfel pe viu, prin înseși impresiile contemporanilor, marele proces de transformare sau mai curînd de restaurare, determinat de cucerirea și de dominația mongolă la nordul Mării Negre.

Prima relatare este anterioară ofensivei armatelor lui Batu și ale lui Subutai sau mai exact ea menționează întîlnirea cu avangarda mongolă în drum spre noi cuceriri. Este vorba de călătoria întreprinsă de o misiune formată din patru dominicani pentru a merge să descopere „Ungaria Mare", patria primitivă a maghiarilor, a cărei amintire persista în acea vreme și unde ar fi locuit populații rămase păgîne, ce trebuiau convertite. Se răspîndise zvonul despre o invazie a mongolilor și era un bun prilej de a verifica aceste vești. În 1235 călugării au părăsit Budapesta, au coborît Dunărea pînă în Bulgaria, unde domneau atunci Asăneștii, și de acolo au sosit la Constantinopol, capitala Imperiului latin. Acolo s-au îmbarcat la bordul unui vas care, după o navigare de treizeci și trei de zile, i-a lăsat la *Matrica*, ce nu este alta decît Matracha sau Taman, în strîmtoarea Kerci, la intrarea în Marea de Azov. Am avut ocazia să descriem itinerariul lor într-o altă lucrare[10]: precizăm aici că din Taman ei au urcat spre gurile Donului, s-au îndreptat apoi de-a lungul acestui fluviu pînă la cotul apropiat de cel al Volgăi, coborînd pe cursul ei pînă la orașul Itil sau Tordjikan, unde au traversat pe celălalt mal. De acolo au urcat pe cursul Volgăi pînă în țara bulgarilor și au

ajuns, în sfîrşit, în ţara başkirilor, identificîndu-i drept locuitori ai „Ungariei Mari", pe care se duseseră să o caute atît de departe. Dar partea cea mai interesantă din relatare priveşte multiplele dificultăţi ale călătoriilor efectuate: hărţuielile lor în ţara alanilor, împărţită între sute de mici nobili, care îşi petreceau timpul luptîndu-se unul împotriva altuia, dar respectînd totuşi, creştini fiind, răgazul de duminică. Caravanele obişnuiau să urce spre nord, în căutarea blănurilor; dar ameninţarea invaziei mongole, a cărei apropiere era deja simţită, întrerupsese pînă şi acest negoţ. Fraţii au trebuit să recurgă la tot felul de subterfugii pentru a-şi continua drumul: comerţ cu linguri de lemn, făcute de unul din ei, contra boabelor de mei, care constituiau hrana lor de bază, iar, la un moment dat, au avut chiar în vedere soluţia disperată de a vinde doi dintre ei ca sclavi, pentru ca ceilalţi doi să-şi poată continua drumul cu acest preţ. Dar această resursă le-a fost refuzată, căci, spune relatarea cu naivitate, nu au găsit cumpărători: nu ştiau „nici să are, nici să macine"! În cele din urmă s-au despărţit: doi s-au întors în Ungaria, iar cei doi care rămîneau, fratele Iulian şi fratele Gerard, şi-au continuat imposibila lor călătorie. Fratele Iulian a fost singurul care a ajuns pînă la capăt şi a putut să atingă acel pămînt al făgăduinţei, „Ungaria Mare" sau „Ungaria Veche". Acolo a întîlnit şi primul detaşament de oşteni mongoli: interpretul care însoţea pe comandant vorbea şase limbi, dintre care ungara şi germana, şi anunţa sosirea apropiată a marii armate, ce nu mai aştepta decît întăriri din Persia ca să înceapă cucerirea Rusiei şi a Germaniei. Remarcăm că proiectele statului major mongol nu se opreau la Europa Răsăriteană[11].

Trebuie evident să se ţină seama de perturbarea cauzată în întreaga regiune de ameninţarea invaziei, ce fusese suficientă ca să oprească plecarea caravanelor negustoreşti. Se menţine impresia unei veritabile anarhii, puţin favorabilă dezvoltării relaţiilor comerciale neîntrerupte şi stabile. Acestea nu au fost niciodată suspendate: comerţul din acea epocă a acceptat riscuri, pe uscat şi pe mare, căci cererea pentru blănurile din nord era destul de mare pe pieţele Europei şi ale Asiei, existînd perspectiva asigurării unui cîştig considerabil, cu condiţia să se ajungă pînă la Bolgar şi de a reveni de acolo fără să se întîmpine vreun obstacol. Dar pentru ca traficul să fie regulat şi pentru a se extinde mai departe spre Asia Centrală, ca în zilele de prosperitate ale comerţului grec sau chazar, lipsea autoritatea unei puteri impuse cu fermitate, capabilă să înfrîneze anarhia micilor seniorii şi confuzia războaielor zonale. Aceste condiţii nu mai fuseseră realizate de la trecerea ultimelor invazii ale popoarelor turcice ale stepei.

Optsprezece ani mai tîrziu, un alt călător se îmbarca la Constantinopol pentru a traversa Marea Neagră: era franciscanul Wilhelm de Rubruck, însărcinat de Ludovic cel Sfînt cu o misiune pe lîngă acel han al tătarilor, al cărui renume împînzise acum lumea. Itinerariul ne este cunoscut în toate amănuntele, fiind însoţit de o descriere care dovedeşte o cunoaştere în general exactă a geografiei regiunilor traversate. Plecat la 7 mai 1253 din Constantinopol, el debarca la Soldaia, marele port al Crimeei, la 21 mai, după ce a navigat de-a lungul Asiei Mici pînă la Sinope. El descrie Crimeea, împrejmuită în trei părţi de mare, numeşte la cele două extremităţi ale peninsulei Chersonul şi Matriga, care domină intrarea în Marea de Azov, unde nu au acces decît vasele de mic tonaj. El enumeră ţinuturile de pe coastă: Zichia, ţinutul suanilor din Iberia, încă independent, Trapezuntul şi statele sultanului, supuse mongolilor; ţara lui Vatatzes – Imperiul grec al Niceei, – care nu depinde de tătari. Dar de la Don la Dunăre totul ascultă

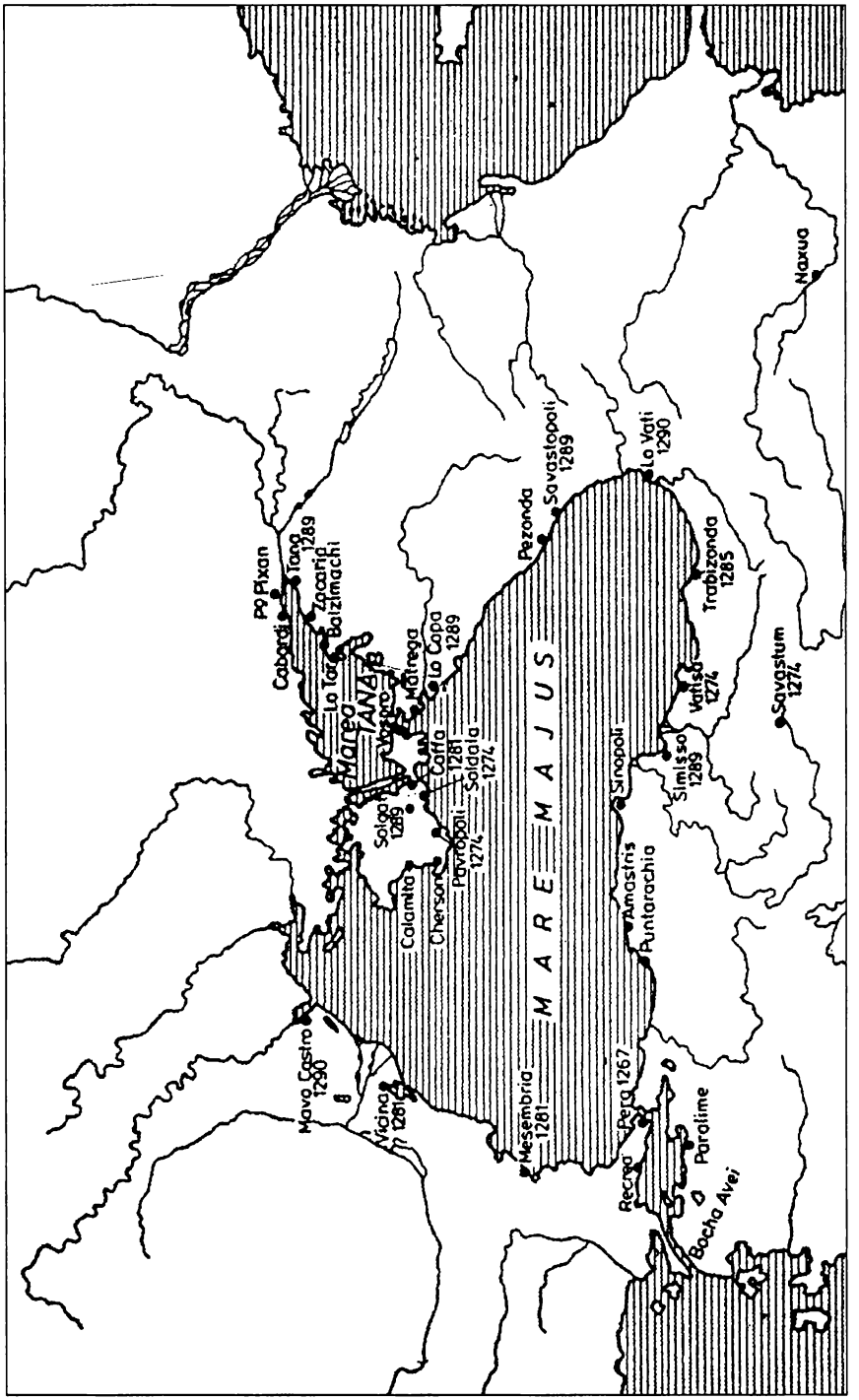

56. Harta Mării Negre la sfîrșitul secolului al XIII-lea.

de legea învingătorului. Balcanii s-au supus, iar „Vlahia", „ţara lui Asan" din Imperiul bulgar, care se învecinează cu Salonicul, plăteşte tribut hanului[12].

În continuarea călătoriei traversează Crimeea în direcţia Perekop; notează în trecere „patruzeci de castele" între Cherson şi Soldaia, în munţii abrupţi de pe ţărm, unde mai locuiesc încă descendenţii goţilor, care se folosesc de un idiom germanic. În nordul peninsulei, marile întinderi de sare îi reţin atenţia. Apoi el pătrunde în stepă şi-i întîlneşte pe tătari, în mijlocul cărora are sentimentul că se simte transportat „în alt veac". Descrierea sa este un pasaj clasic, asupra căruia este inutil să mai insistăm. Comerţul modificase deja în parte moravurile primitive: cuceritorii nu mai poartă decît iarna blănurile care le vin din Rusia, din Bulgaria Mare sau din ţara başkirilor; vara ei se îmbracă în mătase şi aur şi în stofe de bumbac, pe care le furnizează negustorii din China şi din Persia.

Timp de două luni, urmînd mersul lent al căruţelor cu coviltir, care le transportă bagajele, Rubruck şi însoţitorii săi merg prin stepă, pînă la tabăra lui Sartack, fiul lui Batu; nu întîlnesc nici oraş, nici sat, „numai morminte de cumani în mare număr". Acestea sînt curgane care se înalţă la orizontul monoton al întinderii nesfîrşite. Ei ajung mai întîi în tabăra lui Djagatai, rudă cu Batu, care pare călătorului „un oraş în mers" cu mulţimea căruţelor şi corturilor sale. Deşi creştinii sînt destul de numeroşi, atît alani cît şi ruşi sau unguri, nimeni nu ştie să citească scrisorile scrise în greceşte, pe care le ducea Rubruck. Aici încă o informaţie preţioasă vine să arunce lumină asupra legăturilor comerciale: nu există încă o monedă a noului Imperiu mongol, iar lumea nu are încredere în hyperperul bizantin, al cărui aliaj de proastă calitate este bine cunoscut. Ţesăturile sînt folosite pentru schimb. Din tabăra lui Djagatai, pînă la Don, cîteva hanuri rudimentare oferă adăpost călătorilor. Pe fluviu funcţionează un bac, condus de barcagii ruteni. Rubruck este precis orientat: el ştie pînă unde se întind regiunile locuite de cumani, îi cunoaştem pe vecinii apuseni ai Rusiei, la fel ca şi triburile finice, păgîne sau musulmane de pe valea Volgăi. El ştie – şi este poate primul ce o ştie dintre europeni – că „Tanais"-ul se varsă în Marea Pontului (în realitate, în anexa acesteia, Marea de Azov), în timp ce „Etilia", marele fluviu, se varsă în marele lac interior al Caspicii; el cunoaşte, de asemenea, ca nume, principalele popoare din Caucaz: cerkezii şi alanii creştini, lezghienii musulmani.

La 31 iulie el este primit în tabăra lui Sartack, unde, de această dată, are de a face cu o cancelarie organizată, care îi examinează scrisorile de acreditare. Un funcţionar nestorian, preoţi armeni, un emisar al hanului, ce fusese pînă în Cipru, slujesc drept interpreţi. Acolo există un *yam*, un loc de schimbat caii bine organizat, care îi primeşte pe călători şi-i îndrumă spre destinaţie. Creştinii sînt numeroşi: ruteni, blaci, bulgari din Bulgaria Mică (cea din Balcani), neamuri din Crimeea, cerkezi sau alani se înghesuie în tabăra mongolă, ducînd daruri pentru han şi demnitarii săi. Se auzea toaca sunînd, care chema la slujba religioasă pe creştinii ritului grecesc, acolo unde nu puteau să bată clopotele.

După o scurtă şedere, călătorii şi-au continuat drumul: pe malurile Volgăi, „cel mai mare fluviu din lume", au găsit un întreg serviciu de navigaţie, cu luntraşi ruşi care îi transportă la *Ordu*, curtea hanului Batu. Ei admiră corturile ridicate într-o ordine deplină în jurul locuinţei imperiale, într-o imensă aglomerare întinsă cît suprafaţa unui oraş. Această capitală nu este încă fixată definitiv: ea se deplasează în fiecare anotimp, „transhumînd" în acelaşi mod ca şi turmele. Primăvara, „Hoarda" urcă pe Volga spre regiuni mai răcoroase, iar la sfîrşitul lui

august coboară din nou pe cursul fluviului spre Marea Caspică, instalîndu-se tot în aceleași locuri. Dar și acolo uzanțele se modifică: în anul următor, la întoarcerea din Mongolia, Rubruck trece din nou prin Sarai, capitala mobilă a Kîpciakului, și semnalează construirea unui nou cartier. Corturile din pîslă încep să fie înlocuite cu așezări mai solide și mai puțin efemere[13].

Numele însuși de „Hoardă" evocă într-o oarecare măsură eroarea istoriografiei europene. Se cunoaște sensul ei peiorativ din limbile moderne: este sinonim cu tîlhăria și dezordinea. Or, el provine evident din cuvîntul mongol *ordu*, care, la fel ca în turca veche, înseamnă „tabără" sau „palat", deci tocmai dimpotrivă, o noțiune de ordine și de conducere reglementată[14]: este aproape un simbol pentru contrastele statornicite cu timpul, între impresiile contemporane și clișeele din expresiile mult prea uzate din vocabularul cotidian.

Urmarea călătoriei lui Wilhelm de Rubruck privește mai puțin direct subiectul nostru. Dar este de ajuns să comparăm relatarea sa cu cea a dominicanilor care l-au precedat pe aceeași cale, ca să constatăm cît de mult se îmbunătățiseră condițiile de călătorie și de transport de la ocupația mongolă. Neplăcerile de care are parte trimisul lui Ludovic cel Sfînt sînt cu totul neînsemnate: vreo santinelă, de la graniță, prea lacomă, care cere o sticlă de vin în plus, sau vreo „chinezerie" administrativă în examinarea scrisorilor ce le avea asupra sa. Dar nu este mai puțin evident că se poate acum călători din etapă în etapă, cu adăposturi și cai de schimb asigurați, din Crimeea pînă în Ural, iar mai departe spre misteriosul Cathay, unde își are sediul curtea marelui han, și este posibilă întoarcerea pe același drum fără nici un pericol. Nu mai există riscul de a muri de foame, nici de a cădea în mîinile vreunui șef de bandă iresponsabil, nici de a căuta sclavia pentru a putea subzista. Această epocă de anarhie s-a încheiat: ordinea mongolă domnește atotstăpînitoare și reglează traficul.

Cel mai mare dintre călătorii din secolul al XIII-lea, ilustrul Marco Polo, a parcurs, de asemenea, Marea Neagră la întoarcere. Dar el n-a făcut decît să treacă din Persia la Trapezunt, ca să întreprindă de acolo călătoria ce avea să-l readucă, prin Constantinopol, în patrie. Cu toate acestea, a cules despre țara pe care o traversa și ținuturile vecine numeroase informații interesante, ce pot fi găsite în relatarea sa. Cunoaște în Asia Mică industria covoarelor bogat colorate, la hotarele Georgiei izvorul de unde țîșnește ulei în mare cantitate, „încît o sută de corăbii s-ar putea încărca în același timp, dar nu este bun de mîncat, este numai de ars și de uns cămilele care au rîie". Desigur, nu putem să-i facem reproșul că nu a prevăzut, încă din 1294, dezvoltarea ce avea să o cunoască, șase secole mai tîrziu, industria petrolului la Baku. El menționează Georgia, țară creștină de rit grec, cu numeroase castele, unde nobilimea duce o existență pe de-a întregul feudală, procurîndu-și veniturile din comerțul și din meșteșugurile care implică o populație pricepută și ingenioasă în prelucrarea țesăturilor și a metalelor[15]. Mai la nord, misteriosul regat *Lak* se dovedește în cele din urmă a fi acela al lezghienilor, popor de munteni caucazieni, în parte creștini, în parte musulmani, care trăiește din comerțul cu blănuri[16]. Marco Polo nu a ajuns la coasta septentrională a Mării Negre, dar avea să o cunoască prin membrii familiei sale care fuseseră acolo. În 1260, unchii săi Nicolo și Maffeo se duseseră la Soldaia ca să meargă la curtea hanului Kîpciakului, iar după douăzeci de ani, fratele lor Marco cel bătrîn lăsa moștenire franciscanilor o casă pe care o avea la Soldaia, unde locuiau copiii săi, verii călătorului. Pentru omul care dezvăluise europenilor minunile unei lumi necunoscute, cea a Extremului Orient, unde șezuse atît de mult, regiunile pontice

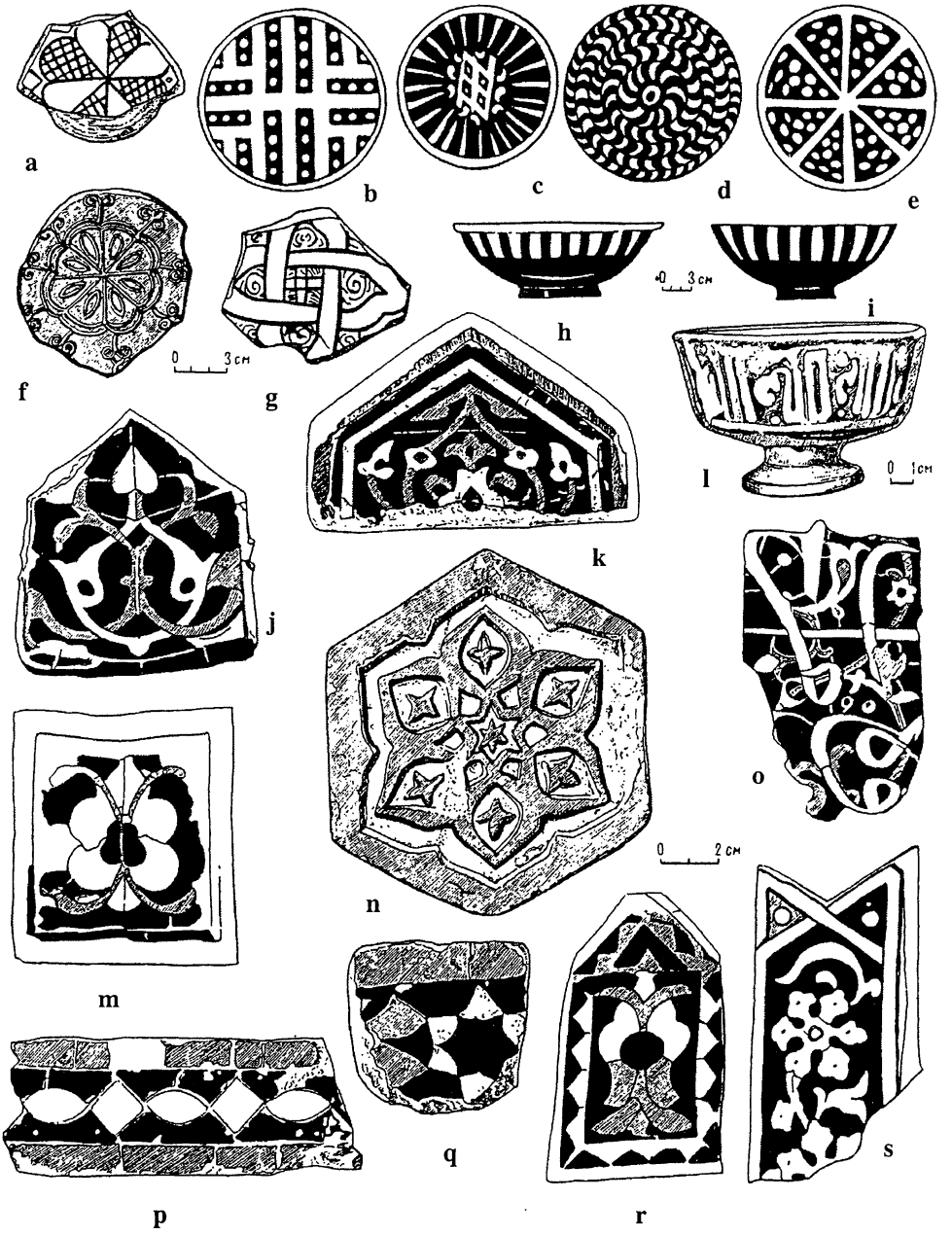

57. Ceramică smălţuită şi plăci decorative descoperite în centrele Hoardei de Aur de la Ţarevo (= Saraiul Nou, Sarai-Berke) şi Selitrionnoie (= Saraiul Vechi, Sarai-Batu).

nu prezentau decît un interes relativ, şi aceasta este explicaţia tăcerii sale în legătură cu ele. „Doar că nu am spus nimic, scrie el la sfîrşitul cărţii sale, despre Marea cea Mare şi despre provinciile care sînt în jurul ei, cu toate că le cunoaştem foarte bine. Dar mi se pare inutil şi de prisos să vorbesc de aceste locuri în care oamenii se duc mereu. Căci sînt aşa de mulţi cei ce navighează în mod constant de jur-împrejurul acestei mări, veneţieni şi genovezi şi pisani, şi mulţi alţii încă, încît toată lumea ştie cum este acolo, şi iată motivul pentru care prefer să nu mai spun nimic". Frecvenţa acestor călătorii este ea singură un indiciu pentru marea schimbare ce a avut loc în timpul primei jumătăţi de secol a dominaţiei mongole.

Pentru a înţelege deplin toate efectele acestei transformări, trebuie să recurgem la povestirile călătorilor şi scriitorilor orientali, care şi ei în număr mare au străbătut Imperiul Kîpciak. Două din aceste relatări datează din prima jumătate a secolului al XIV-lea: ele ne prezintă capitala reîntemeiată de Berke, fratele şi urmaşul lui Batu şi adevăratul organizator al imperiului. Sarai-Berke va înlocui, într-un alt loc din regiunea Volgăi, prima reşedinţă, Sarai-Batu. „Prea virtuosul Khodja-ed Din Abderrahman El Kharûn, dragoman, scrie arabul Al-Omari, mi-a povestit că oraşul Sarai a fost clădit de hanul Berke pe malurile Turanului *. Se află în mijlocul unei saline şi nu are deloc ziduri. Reşedinţa hanului este un mare palat peste care se înalţă o semilună de aur grea de două kantire egiptene. Palatul este înconjurat de ziduri, turnuri şi case unde locuiesc emirii; iarna aceştia locuiesc cu hanul. Fluviul (Itil), îmi spune Khodja-ed Din, are mai mult decît trei ori lărgimea Nilului. El este brăzdat de corăbii mari, care merg în ţările ruseşti şi slave; pe pămîntul acestora din urmă îşi are izvorul. Sarai este un mare oraş unde sînt iarmaroace, băi, aşezăminte religioase. Este un oraş care atrage din belşug mărfurile"[17]. Descrierea pe care o face Ibn Battuta este mai exactă, căci provine de la un martor ocular; el a avut ocazia, în cursul călătoriilor sale, să viziteze capitala în 1333[18]. „Sarai, scrie el, este unul din cele mai frumoase oraşe care există. Este construit pe un şes şi mărimea sa este extraordinară. Are bazare frumoase şi străzi largi pe care se îmbulzeşte lumea. Într-o zi, însoţit de unul din «bătrîni», am plecat călare să facem ocolul oraşului pentru a-i cunoaşte dimensiunile. Locuiam la una din extremităţile sale şi am pornit-o la drum în zori de zi; am ajuns la celălalt capăt abia după amiază [...] Întreg oraşul nu este decît o îngrămădire compactă de case; nu este liber nici un deget de pămînt şi nu există grădini [...] Sînt la Sarai treisprezece mari moschei, din care una de rit şafeit. Dar există şi multe altele [...] Fel de fel de neamuri trăiesc aici; mongolii în primul rînd, care sînt adevăraţii locuitori şi stăpîni ai ţinutului – unii dintre ei sînt musulmani; apoi assii, care sînt cu toţii musulmani; kîpciacii, cerkezii, ruşii şi bizantinii, care sînt creştini [...]; fiecare naţionalitate trăieşte în cartierul său şi îşi are bazarurile ei. Cît priveşte negustorii şi străinii veniţi din cele două Irakuri, din Egipt, din Siria şi de aiurea, ei şi mărfurile lor se găsesc într-un cartier special împrejmuit de ziduri"[19].

Să nu se creadă cumva că acestea sînt rezultatele unei imaginaţii prea bogate, hrănită cu poveştile din *O mie şi una de nopţi*. Săpăturile efectuate în urmă cu un secol pe locul Saraiului au scos la iveală toate obiectele pe care le puteau conţine bazarurile unei mari aglomeraţii urbane, pînă chiar şi cuptoarele unei adevărate industrii, ce punea în mişcare mari ateliere metalurgice. Se poate deci

* Alt nume al Volgăi.

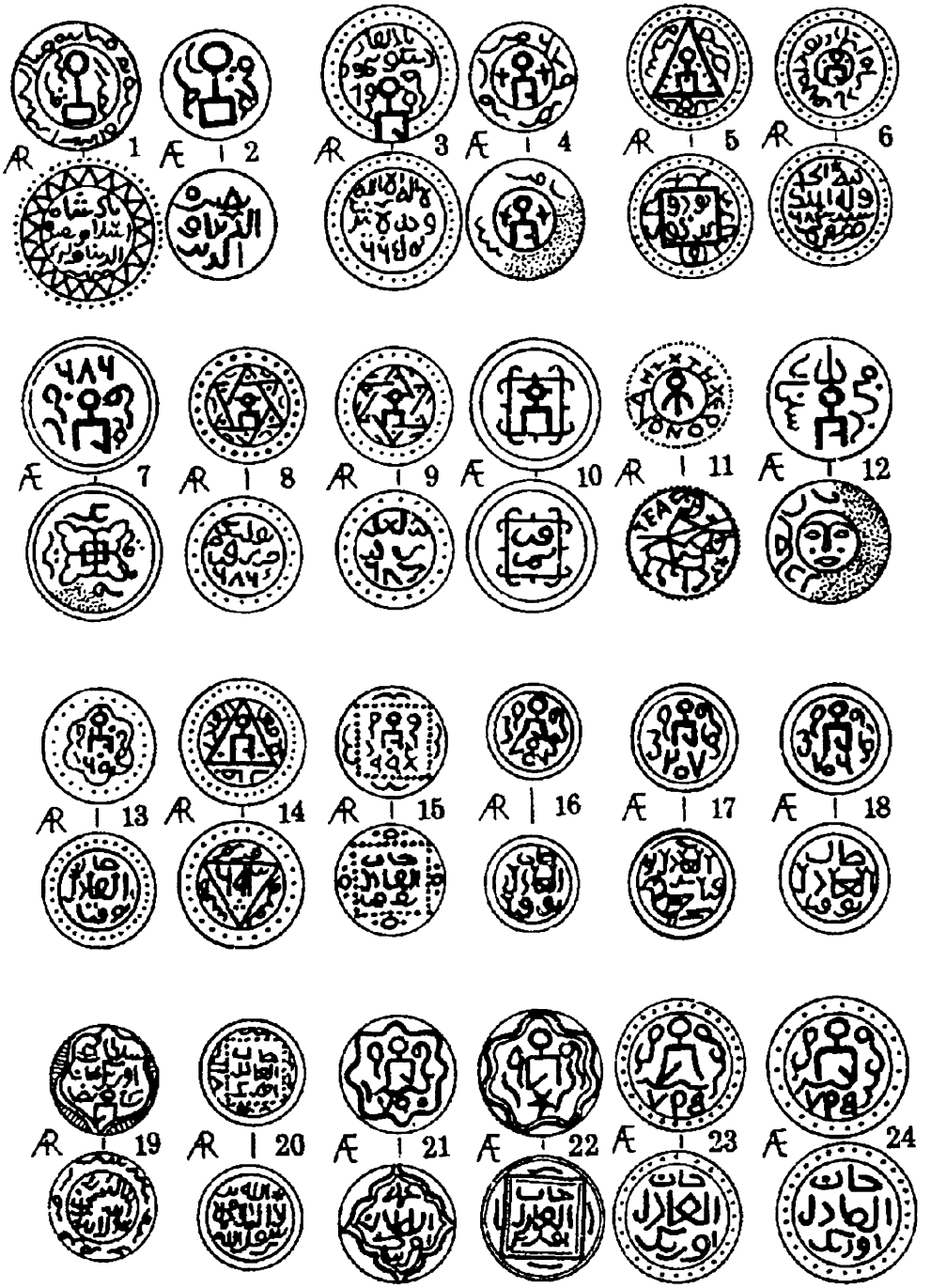

58. Tipuri monetare din Crimeea emise de hanii Hoardei de Aur în secolele XIII-XIV.

urmări, după texte autentice confirmate de rezultatele cercetărilor arheologice, evoluția care, în mai puțin de un secol, a făcut din tabăra lui Batu, ce se mai deplasa încă în funcție de anotimpuri, marele oraș descris de călătorii arabi[20]. Trebuie să constatăm un fapt, oricît de ciudat ar părea: Hoarda de Aur nu s-a adaptat unei civilizații superioare, ea a creat prin propriile sale mijloace noi centre de civilizație, reînnoind astfel firul întrerupt de primele invazii turcice din epoca precedentă.

Explicația acestui fenomen atît de deosebit trebuie căutată în reluarea vechilor relații comerciale, dar, într-o măsură cel puțin egală, în constelația politică în care se situează Imperiul Hoardei de Aur încă din vremea întemeierii sale. Rivalitatea dintre cele două clanuri gingishanide, cel al lui Djuci și Batu, stabilit în Kîpciak, și cel al lui Hulagu, cuceritorul Persiei și al Mesopotamiei, este unul din primele indicii, și cel mai grav, al dezbinării unității mongole după sfîrșitul lui Mongka și proclamarea lui Kubilai ca mare han de o adunare improvizată. De acum înainte, fiecare *ulus* condus de una din ramurile familiei lui Gingis-han își urmează propria politică, recunoscînd totodată lui Kubilai, în îndepărtata reședință din Extremul Orient, un fel de supremație morală, destinată, de altfel, să dispară și ea, după dînsul. Cucerirea Irakului și protectoratul exercitat asupra organismelor politice din Caucaz și din bazinul răsăritean al Mării Negre făcuseră din Imperiul mongol din Persia vecinul direct al Imperiului lui Batu și al succesorilor săi. Importanța căilor comerciale care urcau din Golful Persic și din Siria spre coastele meridionale ale Mării Negre fusese atît de bine apreciată de Hulagu, încît după cucerirea Bagdadului el avea să-și stabilească reședința la Tebriz, oraș situat la răscrucea acelor drumuri, în vecinătatea Mării Caspice și a hotarelor nordice ale posesiunilor sale. Era situat aproape de podișul Azerbaidjan, ale cărui bogate pășuni constituiau o rezervă de furaj pentru cavaleria mongolă. Dar acestea erau rîvnite și de celălalt imperiu mongol, care atingea versantul nordic al lanțului Caucazului. În plus, împărțirea Georgiei în două regate plasase pe cel al Abhaziei în dependența Hoardei de Aur, iar pe celălalt sub influența hanatului de Tebriz. „Stăpîn pe tot spațiul dintre Servia, Derbend și China", după spusele *Istoriei Georgiei,* scrisă de un contemporan, hanul Hoardei de Aur pretindea să impună verilor săi din Iran un fel de preeminență; el ținea fără îndoială să controleze marile drumuri comerciale care ajungeau la porturile meridionale ale Mării Negre. „Situația, scria marele orientalist Pelliot, ar fi destul de asemănătoare celei produse la sfîrșitul secolului al VI-lea, cînd Imperiul bizantin căutase să primească, pe calea nordică a turcilor, mătasea chinezească, al cărei comerț Sasanizii din Persia înțelegeau dimpotrivă să și-l rezerve". Aceleași interese determină astfel, la mai multe secole distanță, aceleași reacții.

Dublul conflict, pentru chestiuni de frontieră și motive pur comerciale, a izbucnit între Berke și Hulagu. Acesta din urmă pare să fi declanșat mai întîi ofensiva în stepele din nordul Caucazului; Berke a ripostat printr-un atac în Transcaucazia, care a culminat cu o bătălie sîngeroasă pe malurile Kurului, unde avantajul l-a deținut Hoarda de Aur[21]. În momentul în care se angaja acest război, ce avea să se prelungească fără rezultate decisive pînă la moartea lui Hulagu, în 1265, mongolii din Persia tocmai invadaseră Siria musulmană și amenințau să-și extindă dominația asupra Egiptului, care reprezenta atunci, sub energica conducere a sultanilor mameluci, ultimul bastion al Islamului. Expediția lui Kitbuka, general nestorian care căuta alianța seniorilor franci de pe coastă, căpăta aspectul unei „cruciade mongole". Victoria mamelucilor la Ain Djalud, în 1260,

oprise înaintarea, dar amenințarea se mai păstra. De aceea, noul sultan al Egiptului, Baibars, care făcuse din imperiul său un stat centralizat și unitar, cu o armată permanentă, al cărei stăpîn absolut era, a căutat de îndată să se asigure împotriva unei întoarceri ofensive a periculoșilor săi vecini. Îl vedem deci în 1263 trimițînd în grabă o ambasadă la Kîpciak pentru a obține ajutorul lui Berke contra dușmanului lor comun; această orientare îi părea cu atît mai firească, cu cît el însuși era, ca și majoritatea membrilor armatei mamelucilor, originar din Kîpciak. Acești soldați, care puseseră stăpînire pe putere răsturnînd feudalitatea ayiubidă, erau sclavi cumpărați pe marile piețe de pe coasta Mării Negre: cumani, cerkezi sau caucazieni și pregătiți pentru profesia militară, la fel ca și ienicerii la turci. Apropierea de țara lor de origine era cu atît mai firească cu cît atitudinea lui Hulagu și a aghiotanților săi, favorabilă în mod deschis creștinilor, îi împinsese pe adversarii lor din Hoarda de Aur în tabăra Islamului, a cărui credință o adoptase Berke. Două sisteme de alianță se profilează în acel moment în Orientul Apropiat; un bloc musulman, al Egiptului și al Hoardei de Aur, se opunea înaintării hanatului iranian, care la rîndul său căută să se sprijine pe alianța statelor creștine. El avea de partea sa pe regii Georgiei și ai Armeniei Mici ciliciene, ale căror contingente îi însoțeau armatele; își oferea, prin intermediul regelui Hetum, ajutorul francilor din Siria, hărțuiți de mamelucii care voiau să le răpească porturile Levantului, ultimele rămășițe din regatul Ierusalimului. Dar în acest ciudat cadrilater, pe care îl formau atunci puterile interesate în această nouă fază a chestiunii Orientului, centrul geografic și politic se afla la Constantinopol, deținătorul Strîmtorilor. În adevăr, nu era altă linie de comunicare între mongolii din Rusia Meridională și Egipt, iar Asia Mică selgiucidă depindea de celălalt imperiu mongol, cel de la Tebriz[22].

În momentul în care se schița noul joc al coaliților, Bizanțul își mai schimba o dată stăpînul. Încă de mult timp Imperiul latin nu mai era decît umbra lui însuși; viguroasa restaurare grecească, întreprinsă de împărații din Niceea, sfîrșise prin a-l reduce la perimetrul capitalei. În 1261, aceasta cădea și ea în urma unui atac încununat de succes în mîinile generalilor bizantini: bazileul Mihail Paleologul și-a putut face intrarea în „orașul păzit de Dumnezeu", precedat de icoana Sfintei Fecioare, și s-a instalat în palatul Blacherne, devastat de uzurpatorii latini[23]. Această revanșă făcea din împăratul grec stăpînul necontestat al Dardanelelor și al Bosforului, în momentul în care această poziție strategică de mare valoare recîștiga pe tabla de șah a politicii orientale întreaga sa valoare. Din est, marea putere mongolă a Persiei, luînd apărarea creștinilor, domina Anatolia și avea negreșit să influențeze asupra politicii Imperiului Bizanțului reconstituit. Dar din nord și din sud se exercita presiunea puterilor musulmane, care țineau să-și asigure o linie de comunicație maritimă și trimiterea regulată a ambasadelor și a subsidiilor. Sub efectul acestei duble presiuni va evolua jocul diplomatic al lui Mihail Paleologul; conjunctura politică, cît și cea economică, va face din nou din Marea Neagră punctul de întîlnire și de înfruntare a dușmăniilor și a alianțelor. Împăratul bizantin pare să fi fost foarte încurcat de poziția în care se afla și s-a străduit să mențină echilibrul între puterile rivale. Pe de o parte, a trebuit să lase să treacă ambasada egipteană ce se ducea la Sarai, încărcată cu daruri bogate pentru hanul Hoardei de Aur, și să accepte apropierea care i se impunea, de sistemul politic Kîpciak-Egipt; dar, pe de altă parte, el nu voia să-i atragă ostilitatea declarată a puternicului han al Persiei și o trimitea pe una din fiicele sale naturale spre a se căsători cu împăratul mongol de la Tebriz.

Destinată lui Hulagu, ea a ajuns în Persia după moartea acestuia şi a devenit soţia lui Aboga, urmaşul său; biserica Sfînta Maria a mongolilor de la Constantinopol este o amintire indirectă a acestei alianţe matrimoniale. Această manevră era cu atît mai necesară lui Mihail Paleologul, cu cît el primise la curtea sa pe sultanul selgiucid Izz ed Din, personaj agitat, în foarte proaste relaţii cu suzeranii săi mongoli din Persia. Dar iniţiativa căsătoriei persane avea să displacă la Sarai, în momentul în care armatele Kîpciakului şi ale Persiei se postau una în faţa celeilalte în Georgia, „la adăpostul palisadelor şi al şanţurilor adînci", cum nota în cronica sa un armean. O expediţie condusă de Nogai, unul din generalii sau „temnik"-ii cei mai de temut din Kîpciak, a pornit să pustiiască Tracia şi să-l readucă pe împăratul grec la alianţa cu musulmanii; Izz ed Din a profitat de aceasta pentru a scăpa şi pentru a se stabili în Crimeea, sub protecţia Hoardei de Aur[24]. Conflictul avea să se atenueze mai întîi sub urmaşii lui Berke şi ai lui Hulagu, care au dispărut aproape în acelaşi timp (1265-1266); Al-Omari relatează că Aboga i-a permis vecinului său să ridice o moschee în Tebriz şi să aibă acolo un atelier de ţesături, dar că un nou conflict a pus capăt acestei tentative de conciliere[25]. Orişicum, alianţa Kîpciakului cu Egiptul rămîne unul din elementele permanente ale politicii orientale în acea epocă; ea comporta trimiterea de solii frecvente, libertatea de recrutare pentru mameluci pe malurile Mării Negre, iar, în schimb, sosirea de numeroşi specialişti veniţi din Egipt, pentru a-l ajuta pe hanul mongol să-şi organizeze statele şi pentru a-şi ridica construcţiile. Ştim că o moschee a fost ridicată la Solhat în Crimeea în 1287, cu materiale egiptene; multe obiecte găsite în săpăturile de la Sarai sînt de aceeaşi provenienţă. Convertirea lui Berke la Islam şi a unei părţi a clasei stăpînitoare a imperiului a trebuit să atragă spre Hoarda de Aur mulţi literaţi şi meşteşugari din ţările musulmane şi explică pînă la un punct rapida înflorire a civilizaţiei urbane într-o regiune unde aceasta pierduse mult teren de cîteva secole. Funcţionari veniţi din Egipt introduceau la aliaţii din Kîpciak metodele fiscalităţii din ţara lor: în 1290 şeful vămilor tătăreşti din Crimeea este un oarecare Yakub din Cairo, ai cărui subordonaţi sînt turci, sirieni şi greci. Cu toate acestea, convertirea la Islam nu este un fapt generalizat: ea a fost pentru Berke o iniţiativă politică, iar urmaşii săi imediaţi nu l-au imitat[26]; de-abia în secolul a XIV-lea religia musulmană va învinge definitiv. Dar Hoarda de Aur nu s-a mai îndepărtat, pe toată durata celei de-a doua jumătăţi a secolului al XIII-lea şi după aceea, de prietenia sa cu sultanii mameluci. Tratatul din 1263, reînnoit după moartea lui Berke, a fost confirmat din nou în 1281, în momentul în care proiectele regelui Siciliei, Carol I de Anjou, nelinişteau deopotrivă Bizanţul şi Egiptul. Textul, care a fost păstrat, stipulează în mod expres libera trecere prin Imperiul bizantin a ambasadorilor şi a negustorilor ce merg din Egipt la Sudak (Soldaia) sau se întorc de acolo. El comportă din partea Imperiului grec o angajare formală de neagresiune şi nimic mai mult; se simte aici reţinerea pe care o impun Paleologilor legăturile lor cu celălalt imperiu mongol. Războiul între Kîpciak şi Persia avea încă să se reaprindă de mai multe ori înainte de sfîrşitul secolului.

Această rivalitate a antrenat Hoarda de Aur şi Imperiul de la Tebriz în jocul complicat al politicii mediteraneene, ba chiar europene, din acea vreme. Scopurile ambiţioase ale lui Carol de Anjou, conducătorul partidului „guelf", întîlneau opoziţia ghibelinilor în Occident, aşa după cum suscitau temerile împăratului bizantin de a vedea Imperiul latin restabilit la Constantinopol prin forţa armelor regelui din Sicilia, aliatul veneţienilor. Proiectele atribuite regelui Alfonso de

Castilia, candidatul ghibelin la imperiu, sînt caracteristice în această privinţă: *Annales Placentini Gibellini* îl prezintă în căutarea alianţelor matrimoniale – formă obişnuită a diplomaţiei din acea vreme, – destinînd pe una din fiicele sale împăratului grec, „duşman al numitului rege Carol", şi o alta, naturală, „marelui han, împărat al tătarilor, care este duşmanul regelui Ungariei". Ungaria era în adevăr sub influenţa Angevinilor din Neapole, aliaţi cu ultimii Arpadieni prin dubla căsătorie a fiicei lui Ştefan al V-lea cu moştenitorul lui Carol şi a lui Ladislau al IV-lea cu Elisabeta de Anjou.

Aşa se schiţează un vast proiect ce încearcă să organizeze împotriva periculoaselor iniţiative, deja „imperialiste", ale regelui Siciliei, un sistem de alianţe cuprinzînd, pe de o parte, „axa" Kîpciak-Bizanţ-Egipt, iar, pe de alta, pe ghibelinii occidentali al căror sprijin principal se afla în regatele spaniole: Castilia şi Aragon. La rîndul său, Carol de Anjou atrage în jocul său Franţa Capeţienilor şi Ungaria. Rivale despărţite de interminabilele conflicte comerciale, republicile maritime italiene se hotărăsc de partea cui să fie: Genova, aliata lui Mihail Paleologul încă din 1261, avea, pe de altă parte, tot interesul să-şi apere poziţiile din Egipt şi din Kîpciak: ea va fi deci, cel puţin la început, în tabăra acestor puteri. Veneţia avea înţelegeri cu Carol de Anjou, dar a trebuit să continue să-l îndepărteze de la orice ostilitate îndreptată împotriva Egiptului, unde interesele ei nu erau mai puţin însemnate; ea urmărea, dimpotrivă, cu tenacitate restaurarea Imperiului latin la Constantinopol, care i-ar fi restituit fosta hegemonie[27].

Lovitura răsunătoare a Vecerniilor siciliene din 1282 şi debarcarea aragonezilor în Sicilia au pus capăt vastelor proiecte ale lui Carol de Anjou. Războiul între Anjou şi Aragon ocupă de acum înainte primul loc pe scena politică, iar chestiunea Orientului nu mai are pe lîngă curţile europene decît un ecou tot mai slab. Apelurile la cruciadă nu mai stîrnesc nici un entuziasm: creştinătatea va lăsa să cadă ultimele fortăreţe din Siria sub loviturile mamelucilor şi nu va mai răspunde decît prin platonice declaraţii de prietenie propunerilor precise şi stăruitoare ale hanilor mongoli din Persia. Nu este mai puţin interesant de a constata în ce măsură cele două imperii mongole au fost integrate la un moment dat în sistemele de alianţă, care constituie în acea vreme ceea ce s-ar putea numi deja echilibrul european.

Hoarda de Aur datora aceasta acţiunii energice şi susţinute a principalului personaj al Imperiului, adevăratul succesor al lui Berke, în acelaşi timp strateg, administrator şi diplomat potrivit şcolii lui Gingis-han, cu toate că provenea doar dintr-o ramură mai neînsemnată a casei Djuci. Este vorba de Nogai, care, alături de hanii înregistraţi de cronologia oficială: Mangu Timur, Tuda Mangu, Tula Buga, exercita puterea reală în aşa măsură încît trecea el însuşi drept împărat al Hoardei de Aur. Nu este imposibil, de altfel, să fi fost de drept, nu numai de fapt[28]. Sistemul asocierii la tron a generalilor victorioşi, practicat odinioară de Imperiul bizantin, putea foarte bine să fi reglementat situaţia lui Nogai. Tezei lui Iacubovschi, ce nu-i recunoaşte decît calitatea oficială de „temnik" (şeful unui corp de 10 000 de oameni), i se opun raportul misiunii franciscane din Crimeea, care îl menţionează ca împărat, la fel ca pe Tula Buga, şi, de asemenea, căsătoria sa cu altă fiică naturală a lui Mihail Paleologul, ce nu ar fi putut fi destinată unui personaj de rang inferior. Fapt este că timp de mai bine de treizeci de ani politica şi războaiele Hoardei de Aur au fost conduse de Nogai; influenţa sa, poate mai puţin accentuată sub domnia lui Mangu Timur, devine preponderentă sub ceilalţi hani, care îi datorează tronul. El se află în fruntea tuturor expediţiilor: invadează Tracia în 1264,

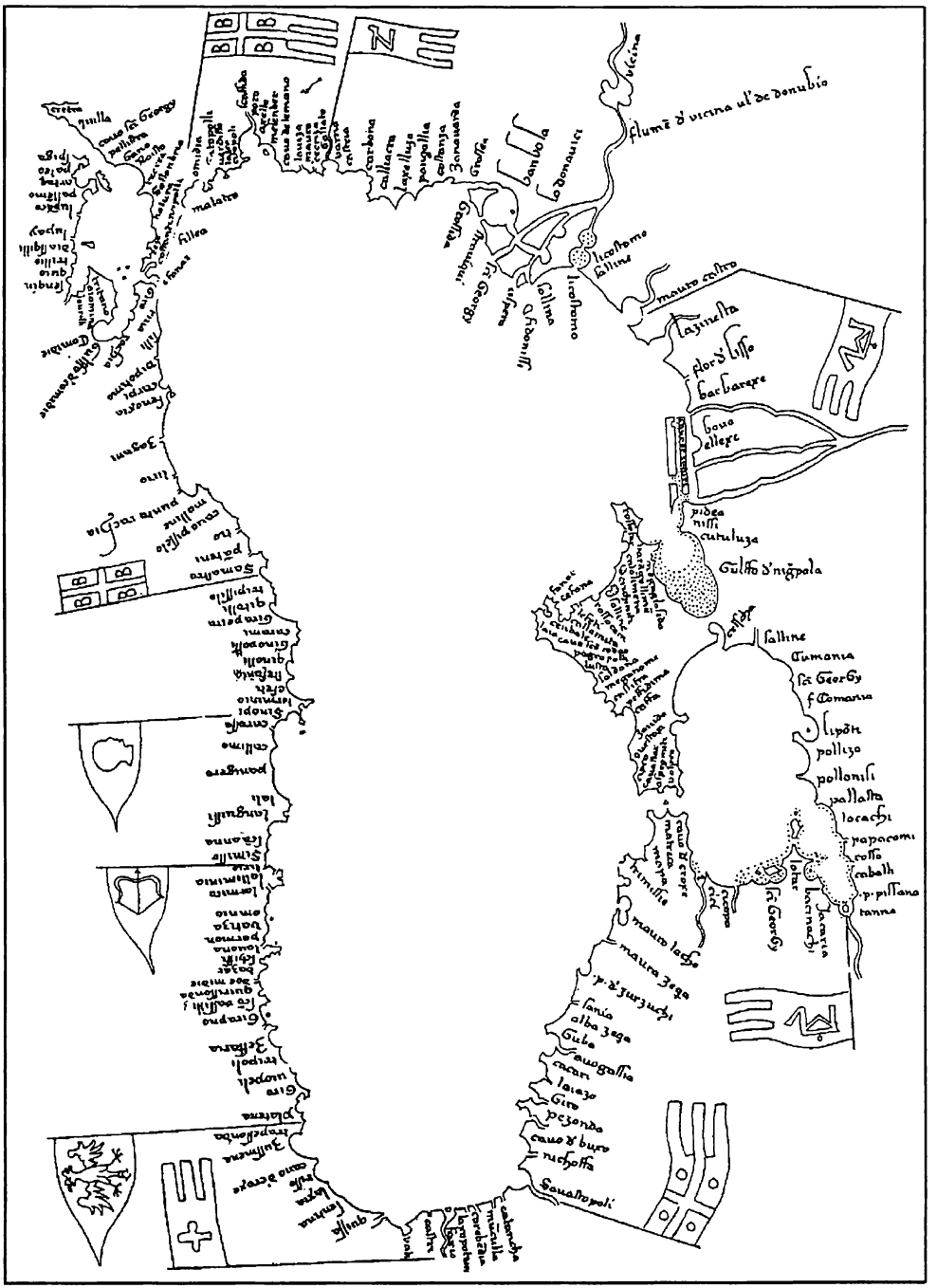

59. Harta Mării Negre ataşată unei lucrări a lui Marino Sanudo (circa 1320), realizată de acesta sau de Pietro Vesconte.

pentru a-l readuce pe Mihail Paleologul în alianţa cu Egiptul şi Kîpciakul, reapare în 1280 în Bulgaria, de această dată de acord cu bizantinii, pentru a-l instala ca suveran al acestei ţări pe cumanul Gheorghe Terter. În 1285 atacă Ungaria, în 1287 Polonia, pentru a se întoarce doi ani după aceea împotriva Ilhanizilor din Persia şi spre a se război din nou în Caucaz. El este cel care a menţinut Bulgaria în orbita Hoardei de Aur şi era să impună o politică asemănătoare Ungariei[29]. Scrisorile pontificale din anii 1287-1290 se arată foarte alarmate de situaţia din acest regat, unde regele Ladislau al IV-lea îşi repudiase soţia, pentru a trăi cu cumanii, sarazinii, tătarii şi „neugerii"[30], în care s-ar putea recunoaşte o deformare a numelui lui Nogai. Ipoteza unei Ungarii detaşate de Europa creştină şi de misiunea sa de cruciadă la hotarele cu necredincioşii, pentru a deveni o anexă a Imperiului mongol ca Bulgaria sau cnezatele ruseşti, a fost avută în vedere de istoricii maghiari; puţin a trebuit ca ea să devină o realitate. Asasinarea lui Ladislau al IV-lea de către cumani şi urcarea pe tron a lui Andrei al III-lea, „Veneţianul", au marcat întoarcerea regatului lui Ştefan cel Sfînt pe calea trasată de fondatorul monarhiei creştine. De altminteri, este verosimil ca Ladislau „Cumanul" să fi căutat în această politică orientală mijlocul de a impune nobilimii şi clerului puterea sa absolută, regimul mongol oferindu-i modelul pe care poate era tentat să-l imite. Astfel, criza traversată în acea epocă de Ungaria a fost dublă, atît de ordin extern, cît şi de natură internă sau „constituţională", în sensul ce se poate atribui acestui termen în ultimii ani ai secolului al XIII-lea[31].

Extinderea puterii Hoardei de Aur iese în relief cu multă evidenţă.

Dar factorul principal al acestei expansiuni a fost fără îndoială protecţia pe care stăpînii săi au acordat-o comerţului; politica lor a readus în întreg bazinul pontic prosperitatea ce rezultase odinioară din colaborarea, pe baze analoage, între sciţi şi greci. Marea Neagră se deschisese încă de la începutul secolului al XIII-lea navigatorilor şi negustorilor italieni, dar numai după cucerirea mongolă şi restauraţia bizantină la Constantinopol conjunctura a devenit din nou favorabilă penetraţiei economice a occidentalilor pe scară largă într-o regiune care le oferea atîtea resurse.

Dacă epoca Imperiului latin poartă în prima jumătate a secolului amprenta hegemoniei veneţiene, perioada următoare se plasează sub semnul expansiunii genoveze. În 1257 războiul izbucnise din nou în apele Levantului între cele două oraşe rivale, iar genovezii fuseseră învinşi în lupta pentru aşezările din Siria. „Războiul sfîntului Sabas" marcase la Saint-Jean d'Acre triumful partidei veneţiene şi pisane; genovezii nu reuşiseră să-şi păstreze decît alianţa casei de Montfort, seniori de Tyr. În aceste împrejurări critice, ofensiva lui Mihail Paleologul împotriva Imperiului latin le oferea ocazia unei revanşe; împăratul grec nu avea mai puţin nevoie de flota lor, astfel că s-a ajuns la tratatul de la Nympheea, din 13 martie 1261, ce asigura genovezilor în Imperiul bizantin reconstituit aproape aceleaşi privilegii care fuseseră rezervate Veneţiei după cucerirea latină. Nu numai că puteau circula în deplină libertate prin Imperiu, dar pe deasupra împăratul se angaja formal să închidă toate porturile şi să *interzică accesul în Marea Neagră* oricărui duşman al Genovei. Cu toate că întoarcerea bazileului în Bizanţ s-a efectuat fără concursul escadrilei genoveze, printr-un noroc nesperat, dispoziţiile tratatului au fost menţinute[32].

Se ştie că ulterior s-au produs tulburări în raporturile dintre Genova şi Imperiul grec, care au fost gata să pună în discuţie şi chiar să provoace la un moment dat răsturnarea alianţei în favoarea Veneţiei. Dar aceasta era înţeleasă

cu Carol de Anjou, de la care aştepta recucerirea Constantinopolului şi restabilirea integrală a hegemoniei sale; Mihail Paleologul a fost silit să refacă înţelegerea cu Genova, care nu îi oferise decît o satisfacţie neînsemnată. În 1267, colonia genoveză, ce ocupase mai întîi cartierul veneţian, se instala definitiv la Pera, în faţa Constantinopolului, de cealaltă parte a Cornului de Aur. Va fi de acum înainte centrul de afaceri al unei aşezări prospere şi active, care va depăşi în curînd, prin volumul comerţului şi prin amploarea legăturilor sale, însăşi capitala bizantină[33].

În acea vreme într-adevăr, în Imperiul restaurat, dar micşorat al Paleologilor, comerţul este aproape în întregime în mîinile străinilor. Concesiunile lor se bucură de o largă autonomie şi se dezvoltă la marginea vieţii bizantine, a cărei economie ele o domină prin tehnica lor superioară de navigaţie şi prin mecanismul perfecţionat al schimburilor şi modurilor de plată. Pera este tipul cel mai evoluat şi cel mai bine cunoscut de colonie de acest gen; actele transcrise de notarii care întocmeau zilnic documentele publice, fie la cancelaria podestatului care guverna colonia, fie în agenţiile lor particulare, dovedesc intensitatea activităţii comerciale şi bancare şi aruncă o lumină vie asupra acestei prime faze a vieţii coloniale din principalul cartier mărginaş al Bizanţului. Se mai distinge încă destul de clar locul concedat comunei de acela aparţinînd Imperiului: colonia nu ocupa la acea dată decît o parte din cartierul Perei, fără îndoială cea mai apropiată de port, la poalele colinei Galata. Casele sînt înconjurate de curţi şi de grădini; viile şi bisericile înconjurate de ziduri întrerup succesiunea locuinţelor. Ca în toate coloniile italiene de atunci, „loggia" era în acelaşi timp centru de afaceri şi de guvernare. Podestatul trimis de Genova şi acreditat pe lîngă autorităţile bizantine administra colonia, asistat de vicar şi de consiliu şi exercita în aceeaşi vreme o supraveghere ierarhică peste toate celelalte stabilimente genoveze din cuprinsul Imperiului bizantin. Pera se afla astfel în centrul unei zone geografice ce cuprindea nordul Egeei, Marea de Marmara şi Strîmtorile, precum şi litoralul occidental al Mării Negre. Deoarece nesiguranţa era mare în Egeea, ale cărei insule rămăseseră nobililor veneţieni şi pe care piraţii o parcurgeau nestingheriţi, comerţul Perei s-a orientat mai ales la nord de Strîmtori: era unul din cele trei mari centre comerciale ale Mării Negre. Numeroase transporturi de mărfuri se îndreptau încă din 1281 spre Caffa în Crimeea sau Vicina la gurile Dunării. Aceste două porturi se aflau la marginea Imperiului mongol al Kîpciakului şi slujeau pentru desfacerea produselor sale. La fel ca în timpurile antice, cerealele, ceara, pieile tăbăcite din ţinuturile dunărene şi din stepele Rusiei Meridionale erau schimbate pe articolele de manufactură ale negustorilor mediteraneeni. Stofele, pe care industria postavului din oraşele italiene, franceze sau flamande le produceau în cantităţi mari, ţineau în acest comerţ de export locul pe care îl ocupa odinioară ceramica în comerţul negustorilor din Milet sau din Atena.

Dintre toate porturile enumerate de portulane pe coasta pontică apuseană, *Anchialos, Mesembria, Cavarna, Constanza,* din Tracia pînă în Bulgaria şi Dobrogea, cel al *Vicinei,* situat, după toate probabilităţile, pe cursul braţului inferior al Deltei dunărene, pare să fi fost atunci unul dintre cele mai importante[34]. Superioritatea navală conferită imperiului lui Mihail Paleologul de întreţinerea unei flote redutabile de război îi permisese să-şi continue opera de restaurare a puterii bizantine pînă la hotarele Imperiului mongol. Evident nu mai putea fi vorba de reîncorporarea Bulgariei în posesiunile Bizanţului: lipsind rezistenţa locală, influenţa Ungariei, pe de o parte, şi a Hoardei de Aur, pe de altă parte, se

întindea asupra statelor din Peninsula Balcanică. Dar, la fel ca la începutul dominaţiei romane, o hegemonie maritimă putea să-şi asigure puncte de sprijin de-a lungul coastelor şi să controleze astfel principalele direcţii ale comerţului. Mesembria şi Anchialos fuseseră luate din nou de la bulgari încă din 1265. Elogiul retorului Manuel Holobolos, din 1273, precizează că, după victoriile din Moreea şi Albania asupra latinilor şi despotatului grecesc din Epir, prestigiul bazileului restaurator s-a impus ungurilor, alanilor (ce ocupau pe atunci o parte din Moldova) şi în „ţinutul nesfîrşit al dacilor"[35], primă aluzie la micile formaţiuni care au precedat întemeierea viitoarelor principate româneşti. Dar „insulele paristriene" au recunoscut dominaţia bizantină şi fac parte din Imperiu. Aşa cum bine a observat părintele V. Laurent, aceste „insule paristriene" reprezintă regiunea Deltei Dunării[36], al cărei port înfloritor era cel al Vicinei. Aceste împrejurări ne fac să înţelegem mai bine de ce moneda folosită în tranzacţiile comerciale ale genovezilor la Vicina este hyperperul bizantin[37] şi nu asprul tătăresc, ca în porturile de pe coasta nordică a Mării Negre, care depind de Imperiul mongol. Existenţa unui arhiepiscopat grecesc în acest oraş dunărean confirmă relaţiile deplin restabilite între Constantinopol şi vechile sale posesiuni de la „Pontul stîng"[38]. Fără îndoială că un anume grad de autonomie era recunoscut acestor posesiuni îndepărtate, a căror administraţie era încredinţată unui κεφαλή sau guvernator al oraşului cu dreptul de a bate monedă, după modelul bizantin. Nu ştim în ce măsură putem considera drept sigură stabilirea turcilor lui Izz ed Din în această regiune *, ca auxiliari ai Bizanţului[39]. Genovezii nu erau singurii care frecventau pieţele Imperiului Paleologilor; colonia veneţiană cu bailul său şi cea a pisanilor cu consulul ei continuau să rezideze în capitală, cu toate că importanţa lor era acum cu mult mai mică decît cea a aşezării genoveze a Perei. Alţi negustori italieni: postăvari din Florenţa, bancheri din Cremona, meşteşugari din oraşele Lombardiei sau navigatori din Sicilia făceau negoţ la Pera şi în celelalte oraşe bizantine, unde li se alăturau catalanii şi provensalii, ale căror corăbii le făceau o concurenţă activă în Mediterana. Orientalii nu erau mai puţin numeroşi pe această piaţă: armenii, sirienii, arabii şi turcii nu uitaseră drumul Bizanţului şi îşi luau partea din profiturile comerţului din Marea Neagră.

Printr-un curios fenomen de repetiţie, colonizarea italiană din această epocă parcurgea aceleaşi etape pe care le marcase odinioară pătrunderea elenă, urmînd aceleaşi itinerarii. Concomitent cu porturile de pe coasta occidentală, ea le aborda şi pe cele din Anatolia, de care o legau nu numai galerele şi teridele ce puteau traversa Strîmtorile, dar, cel puţin în aceeaşi măsură, şi drumurile terestre prin Asia Mică. Din Constantinopol se putea ajunge în *Puntarachia*, antica Heraclea Pontică, ce mai era încă posesiune bizantină; vasele care navigau de-a lungul coastei făceau escală la *Amastris, Sinope* şi *Samsun,* unde se vor fixa curînd colonii genoveze, înainte de a ajunge la *Trapezunt*, capitala Marelui Comnen şi cap de linie a marii căi a Iranului şi a Golfului Persic[40]. Dar, înainte chiar de a efectua în siguranţă acest periplu, negustorii italieni aveau posibilitatea de a debarca la Lajazzo, marele port din regatul Armeniei Mici, în golful Alexandret, şi de a călători cu caravanele ce urcau din nou către interior. Se poate urmări, cu dovezi, itinerariul notarului genovez Federico de Piazzalunga: el întocmea acte publice la Lajazzo pînă la 11 iunie 1274. La 19 iulie el scrie acte la *Siwas,*

* Faptul nu este atestat decît de izvoare tîrzii.

a

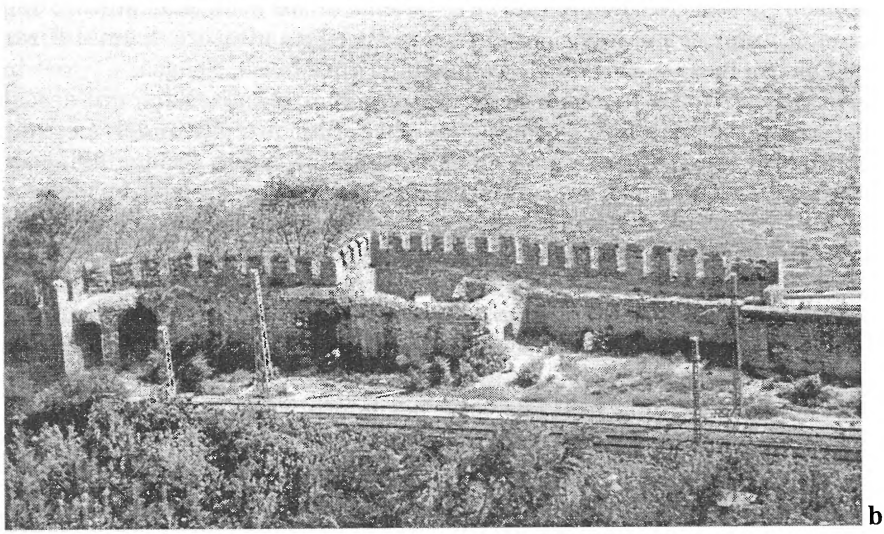

b

60. Turnul genovez din Pera (Galata) (a) şi zidul de incintă a Constantinopolului dinspre Marea de Marmara (b).

în inima Asiei Mici; la 25 din aceeași lună el se află la *Vatiza*, modernul Fatisah, mic port de pe coasta asiatică a Mării Negre, unde întîlnește numeroși compatrioți și se îmbarcă pentru a-și termina călătoria în Crimeea, la *Soldaia* (Sudak), unde redactează un act la 21 august[41]. Încă din 1264, venețianul Pietro Viglioni își redacta testamentul la *Tebriz*; capitala ilhanilor din spița lui Hulagu atrăgea și ea comerțul occidental. Dar centrul comercial al întregului bazin oriental al Mării Negre și din regiunile vecine era în mod incontestabil Trapezuntul; genovezii s-au stabilit aici foarte timpuriu și ocupau chiar funcții importante în serviciul imperiului grec: pe la 1285 Nicoló D'Oria era șeful monetăriei imperiale și se folosea de influența sa pentru a căuta gîlceavă venețienilor. Cu toate că la acea dată Imperiul Trapezuntului își pierduse posesiunile din Crimeea, înglobate în hotarele Imperiului Kîpciakului, și se găsea în dependența hanului mongol al Tebrizului, importanța comercială a orașului era întru totul de prim ordin; el rămînea unul din marile debușee ale traficului din Asia, cu mult mai îndepărtat de provinciile limitrofe ale Armeniei și Caucazului. Consulul genovez al Trapezuntului era în ierarhia colonială a Republicii un personaj însemnat, care era totuși subordonat podestatului din Pera[42].

Așa cum am mai arătat, venețienii debarcaseră în Crimeea încă din primii ani ai secolului al XIII-lea[43]. Cînd tratatul din Nymphea a asigurat genovezilor monopolul, cel puțin teoretic, al navigației în Marea Neagră, a venit rîndul lor să întemeieze colonii pe coasta nordică; actele notariale din 1281, 1289 și 1290 găsite în arhivele din Genova îi prezintă stabiliți în mod temeinic la *Caffa*, pe locul fostei Theodosia. Și acolo colonia se află la începuturile sale: ea se instalează alături de tîrgușorul musulman, turco-tătar, și de cartierul armean, populat de refugiați ce se retrăseseră, încă din secolul al XI-lea, din fața invaziilor succesive ale Armeniei Mici. Este menționată „strada blănarilor" și „abatorul", dar mai este încă mult teren pentru construcții: terenurile limitrofe ale casei cedate de Saladino d'Ovada lui Cristiano Alamanno aparțin cimitirului musulman, respectiv unui sarazin, unui grec și unui ungur. Biserica și ospiciul franciscanilor fac pereche cu moscheea, al cărei imam este desemnat cu numele persan *danišmand*. Amestecul de neamuri este sporit și prin comerțul cu sclavi, care nu este mai puțin intens ca în antichitate: mai ales fetele și băieții din Caucaz, abhazi, lezghieni, circasieni iau drumul Egiptului și al Persiei, dar și al piețelor din Mediterana creștină, unde această marfă umană continuă să fie căutată pînă la sfîrșitul evului mediu. Din Caffa, unde autoritatea genoveză și-a stabilit consulatul în virtutea concesiunii acordate de hanul din Sarai și de reprezentantul său în Crimeea, negustorii se răspîndesc în toate direcțiile[44]. Ei se duc în cetățile vecine cu *Soldaia*, care își păstrează vechea importanță[45], și cu *Solhat*-ul (Eski-Krîm sau Starîi-Krîm), devenită reședința guvernatorului mongol. Spre vest, ei fac comerț la Vicina, la gurile Dunării, și la *Maurocastro*, la vărsarea Nistrului, care succede anticului Tyras[46]. Spre răsărit, ei trec strîmtoarea Kerci la Vospero, unde numele de Panticapeea revine sub pana lor, și întîlnesc la *Tana*, la vărsarea Donului, concurența venețiană care le dispută acest nod de comunicație cu Kîpciakul și cu Asia Centrală. Alte porturi se deschideau în fața vaselor lor pe coastele Mării de Azov, dintre care *Kopa* la vărsarea Kubanului pare să fi fost cel mai mult frecventat. În sfîrșit, pe coasta circasiană și abhază piețele din *Pitzunda* și *Savastopoli* (aceasta din urmă mai ales) ofereau negustorilor de sclavi un cîștig sigur[47].

Organizarea Imperiului Hoardei de Aur sub domnia lui Berke, cu noua sa capitală și serviciul bine pus la punct al transporturilor și popasurilor pe marile drumuri continentale, ridica posibilitățile comerțului internațional într-un grad neatins vreodată pînă atunci. Începînd cu această domnie a existat o monedă a Kîpciakului, asprul „baricat", de la numele lui Baraka sau Berke, așa cum era la Trapezunt asprul „comnenat" al Marelui Comnen; negustorii duceau, de asemenea, cu ei lingouri de aur și *sommi* de argint, a căror greutate era verificată pentru plata mărfurilor. Resursele locale de grîu, pește, ceară, lînă, piei sau sclavi le aduceau profituri importante[48], dar marile drumuri din Extremul Nord și din Extremul Orient îi atrăgeau și mai mult. Relatarea lui Marco Polo dă interesante indicații, pe care probabil le-a cules o dată cu trecerea sa pe la Trapezunt, prin ținuturile Uralului și „țara întunericului" din regiunile arctice, unde se strîngeau atîtea blănuri prețioase. Din Sarai se putea ajunge în Urghenci pe Amu-Daria, iar prin Turkestan la hotarele Chinei și ale Kambalikului: acesta va fi, în secolul următor, itinerariul adesea menționat de negustorul florentin Pegolotti. Pe acolo soseau pe piața europeană bogate țesături de mătase și mirodenii rare din Extremul Orient, la fel cum ajungeau la Trapezunt pe calea Tebrizului: concurența drumului mongol are greutate în traficul maritim al Indiilor și dăunează monopolului Alexandriei. Economia medievală cunoaște în acest nou orizont proporții cu adevărat mondiale; întîlnirea în bazinul Mării Negre a mongolilor și italienilor este unul din factorii – și nu din cei mai puțin importanți – care contribuie la dezvoltarea primei faze, comerciale și bancare, a capitalismului european.

Bibliografie sumară: B. GREKOV și A. IAKOUBOVSKI, *La Horde d'Or,* trad. fr., Paris, 1939; G.I. BRĂTIANU, *Recherches sur le commerce génois dans la mer Noire au XIIIe siècle*, Paris, 1929 (cf. și recenzia lui P. Pelliot din *T'oung Pao,* 1930); IDEM, *Recherches sur Vicina et Cetatea Albă,* București, 1935.

Călători: L. BENDEFY, *Fontes authentici itinera (1235-1238) fr. Iuliani illustrantes,* în *Archivum Europae Centro-Orientalis,* III, 1937, 1-4; *The Journey of Wilhelm of Rubruck, to the Eastern Parts of the World, 1253-55,* ed. W.W. Rockhill, Londra, 1900; MARCO POLO, *Il Milione,* ed. L. Foscolo Benedetto, Firenze, 1928; V. TIESENHAUSEN, *Culegere de materiale privind istoria Hoardei de Aur* (în rusă), I, Sanktpeterburg, 1884.

F. BALODIS, *Neue Forschungen über die Kultur der Goldenen Horde,* în *Zeitschrift für Slavische Philologie,* IV, 1927; N.I. VESELOVSKIJ, *Un han din temnik-ii Hoardei de Aur. Nogai și epoca sa* (în rusă), în *Mémoires de l'Académie de Sciences de Russie,* VIIIe série, *Cl. hist-phil.*, XIII, 6, Petrograd, 1922; M. CANARD, *Un traité entre Byzance et l'Egypte au XIIIe siècle et les relations diplomatiques de Michel VIII Paléologue avec les Sultans mamelouks Baibars et Qalaûn,* în *Mélanges Gaudefroy-Demombynes,* Cairo, 1937; G.I. BRĂTIANU, *Actes des notaires génois de Péra et de Caffa de la fin du treizième siècle (1281-1290)* (Académie Roumaine. *Études et recherches*, II), București, 1927; V. LAURENT, *La domination byzantine aux bouches du Danube sous Michel VIII Paléologue,* în *Revue historique du Sud-Est Européen,* XXII, 1945; P. MUTAFČIEV, *Die angebliche Einwanderung der Seldschuk-Türken in die Dobrudscha im XIII. Jahrhundert* (Académie Bulgare des Sciences et des Arts, LXVI), Sofia, 1943; G.I. BRĂTIANU, *Nouvelles contributions à l'histoire de la Dobroudja au Moyen Âge,* în *Revue historique du Sud-Est Européen,* XXI, 1944.

Note

1. R. Grousset, *L'empire mongol (1er phase) (Histoire du Monde*, coord. E. Cavaignac, VIII, 3), Paris, 1941, p. 284.
2. Un succint excurs istoriografic referitor la Hoarda de Aur întreprind B.D. Grecov și A.I. Iacubovschi, *Hoarda de Aur și decăderea ei*, București, 1953, p. 7-15 și 233-243. Prima ediție a acestei lucrări, tradusă în limba franceză de F. Thuret (*La Horde d'Or*, Paris, 1939), a fost folosită și de Gheorghe Brătianu, care o citează adesea.
3. V.G. Tiesenhausen a publicat un volum de izvoare arabe – în original și în traducere rusească – de inestimabilă însemnătate pentru istoria Hoardei de Aur (*Сборникъ матеріаловъ относящихся къ исторіи Золотой Орды*, I, Sanktpeterburg, 1884), utilizat în mică măsură de Gh.I. Brătianu, și a pregătit un al doilea, conținînd de data aceasta extrase din izvoare narative persane, apărut postum la Moscova-Leningrad în 1941, prin grija lui A.A. Romaskevici și S.L. Volin.
4. Denumirea de „orașele Pompei de pe Volga" a fost pusă în circulație din cîte știm de arheologul letonian F. Balodis. Cf. F.V. Ballod, *Приволжские „Помпеи"*, Moscova-Petrograd, 1923.
5. F. Balodis, *Neue Forschungen über die Kultur der Goldenen Horde*, în *Zeitschrift für Slavische Philologie*, IV, 1927, p. 1-19.
6. Pasajul din F. Engels, reprodus de B.D. Grecov și A.I. Iacubovschi, *op.cit.*, p. 61, a fost extras din volumul *Anti-Dühring*, fiind menționat și în *CMN*, p. 417.
7. B. Grekov și A. Iakoubovski, *La Horde d'Or*, trad. F. Thuret, Paris, 1939, p. 63-64. Cf. și B.D. Grekov și A.I. Iacubovschi, *op.cit.*, p. 61-62 (citatul cuprinde anumite deosebiri față de ediția franceză a lucrării).
8. Cercetările arheologice întreprinse în stepele ponto-caspice au dus la identificarea unui mare număr de morminte tumulare aparținînd cumanilor și altor triburi turanice, ceea ce dovedește că, în pofida marilor pierderi umane suferite în urma invaziei mongole, aceste triburi păstrau efective numeroase și după constituirea Hoardei de Aur. Cf. G.A. Fedorov-Davydov, *Кочевники Восточной Европы под властью золотоордынских ханов*, Moscova, 1966, p. 150-163; A.O. Dobroliubskij, *Кочевники Северо-Западного Причерноморья в эпоху средневековья*, Kiev, 1986, p. 65-79.
9. Utilizarea limbii cumanilor în vremea dominației mongolilor este atestată *espressis verbis* în mai multe izvoare de proveniență diferită. Cf. F. Balducci Pegolotti, *La pratica della mercatura*, ed. A. Evans, Cambridge, Mass., 1936, p. 21; Paschalis de Victoria, *Epistola*, în *Sinica Franciscana*, I, *Itinera et relationes fratrum minorum saeculi XIII et XIV*, ed. A. van den Wyngaert, Ad Claras Aquas (Quaracchi-Firenze), 1929, p. 503; Vincentius Bellovacensis, *Speculum historiale (Bibliotheca mundi seu Speculi maioris*, IV), Duaci, 1624 (reimprimat Graz, 1965), p. 1294: M. Balard, *Notes sur les ports du Bas-Danube au XIVe siècle*, în *Südost-Forschungen*, XXXVIII, 1979, p. 10. Documentul cel mai revelator pentru limba cumană rămîne așa-numitul *Codex Cumanicus*. Pentru analiza și datarea sa, cf. Gy. Györffy, *Autour du Codex Cumanicus*, în *Analecta orientalia memoriae Alexandri Csoma de Körös dicata*, ed. L. Ligeti, I, Budapesta, 1942, p. 110-137; D. Drüll, *Der Codex Cumanicus: Entstehung und Bedeutung*, Stuttgart, 1979; L. Ligeti, *Prolegomena to the Codex Cumanicus*, în *Acta Orientalia Academiae Scientiarum Hungaricae*, XXXV, 1981, p. 1-54.
10. Gheorghe Brătianu se referă la *Commerce génois*, p. 209-218 unde descrie cu numeroase amănunte atît călătoria dominicanilor unguri, cît și aceea a franciscanului Wilhelm de Rubruck. Despre misiunea dominicanilor plecați din Ungaria, cf. I. de Rachewiltz, *Papal Envoys to the Great Khans*, Londra, 1971, p. 41 și urm.; G.A. Bezzola, *Die Mongolen in abendländischer Sicht (1220-1270). Ein Beitrag zur Frage der Völkerbegegnungen*, Berna-München, 1974, p. 37-53; J. Richard, *La papauté et les missions d'Orient au Moyen Âge (XIIIe-XVe siècles)*, Roma, 1977, p. 26-30.

11. L. Bendefy, *Fontes authentici itinera (1235-1238) fr. Iuliani illustrantes*, în *Archivum Europae Centro-Orientalis*, III, 1937, 1-4, p. 1-51; H. Dörrie, *Drei Texte zur Geschichte der Ungarn und Mongolen*, în *Nachrichten der Akademie der Wissenschaften in Göttingen, Phil.-hist. Kl.*, 1956, 1, p. 125-202.
12. Guillelmus de Rubruc, *Itinerarium*, în *Sinica Franciscana*, I, p. 167-168: „Ab orificio Tanais versus occidentem usque ad Danubium totum est eorum, etiam ultra Danubium versus Constantinopolim, Blakia que est terra Assani et minor Bulgaria usque in Sclavoniam omnes solvunt eis tributum". Menţionarea Salonicului în textul lui Gh. Brătianu se explică prin faptul că a folosit o ediţie a însemnărilor de călătorie a misionarului flamand unde în loc de *Sclavonia* era transcris *Solonia*, evident dintr-o greşeală a copistului manuscrisului. Pentru pasajul citat din notele lui Wilhelm de Rubruck, cf. şi comentariile lui A. Sacerdoţeanu, *Guillaume de Rubrouck et les Roumains au milieu du XIIIe siècle*, în *Mélanges de l'École Roumaine en France*, 1929, 2, p. 258-261.
13. Guillelmus de Rubruc, *Itinerarium*, p. 165-332. Despre călătoria lui Rubruc, cf. şi G. Dainelli, *Missionari e mercadanti rivelatori dell'Asia nel Medio Evo*, Torino, 1960, p. 119 şi urm.; I. de Rachewiltz, *op.cit.*, p. 125 şi urm.; G.A. Bezzola, *op.cit.*, p. 168-182.
14. După cum ne informează în *CMN*, p. 415-416, pentru a se edifica în ceea ce priveşte sensul termenului *orda*, Gheorghe Brătianu l-a consultat pe marele orientalist Paul Pelliot. Savantul francez îl ajutase cu informaţii şi atunci cînd şi-a elaborat teza de doctorat la Sorbona (cf. *Commerce génois*, p. IX-X), pe care avea să o recenzeze în *T'oung Pao*, XXVII, 1930, p. 203-210 (unde se află – la p. 208-209 – şi unele consideraţii despre sensul şi formele lui *ordu*). Detalii despre termenul *orda* găsim într-una din operele postume ale lui P. Pelliot (*Notes sur l'histoire de la Horde d'Or*, Paris, 1949, p. 29-33), precum şi la G.A. Fedorov-Davydov, *Кочевая орда в улусе Джучи*, în *Вестник Московского Университета, История*, 1970, 5, p. 75-86.
15. Marco Polo, *Il Milione*, ed. L. Foscolo Benedetto, Firenze, 1928.
16. De identificarea populaţiei *Lac*, menţionată de Marco Polo (*ed.cit.*, p. 233-234), Gh.I. Brătianu s-a ocupat în mod special: *Lak. O interpretare greşită a unui capitol din „Cartea lui Marco Polo"*, în *Cercetări istorice*, I, 1925, 1, p. 369-376 (articol inclus în traducere franceză, cu anumite retuşări, în *Commerce génois*, p. 295-300).
17. V. Tiesenhausen, *op.cit.*, p. 241; *Das mongolische Weltreich.* Al-'Umari's *Darstellung der mongolischen Reiche in seinem Werk Masalik al-abşar fi mamalik al-amşar*, ed. K. Lech, Wiesbaden, 1968, p. 146.
18. După unii specialişti, şederea lui Ibn Battuta la Sarai, unde s-a aflat în slujba hanului, ar fi avut loc în anul 1334. Cf. I. Timofeev, *Ибн Баттута*, Moscova, 1983, p. 177-178 şi 189.
19. V. Tiesenhausen, *op.cit.*, p. 306. Descrierea Saraiului făcută de Ibn Battuta, cît şi aceea datorată lui Al-Omari (Al-Umari) este reprodusă de B.D. Grecov şi A.I. Iacubovschi, *op.cit.*, p. 133-134, de unde a preluat-o şi Gh.I. Brătianu. Cf. şi G.I. Brătianu, *La mer Noire, plaque tournante du trafic international à la fin du Moyen Âge*, în *RHSEE*, XXI, 1944, p. 43-44.
20. Pentru rezultatele săpăturilor arheologice efectuate în cele două capitale ale Hoardei de Aur de pe Volga, Saraiul Vechi (Sarai-Batu) şi Saraiul Nou (Sarai-Berke), identificate la Selitrionnoe şi, respectiv, la Ţarevo – ambele purtînd în izvoare numele de Sarai –, precum şi în alte centre urbane din Imperiul Hoardei, cf. G.A. Fedorov-Davydov, *Städte der Goldenen Horde an der unteren Wolga (Materialien zur Allgemeinen und Vergleichenden Archäologie*, 11), München, 1984; idem, *The Culture of the Golden Horde Cities (BAR International Series 198)*, Oxford, 1984.
21. Referitor la conflictul dintre mongolii din Hoarda de Aur şi cei din Iran, cf. B. Spuler, *Die Goldene Horde. Die Mongolen in Russland, 1223-1502*, ed a 2-a, Wiesbaden, 1965, p. 37 şi urm.; idem, *Die Mongolen in Iran. Politik, Verwaltung und Kultur der Ilchanzeit, 1220-1350*, ed. a 3-a, Berlin, 1968, p. 48 şi urm.; G.A. Fedorov-Davydov, *Золотая Орда и монгольский Иран*, în *Вестник Московского Университета, История*, 1978, 6, p. 25-37; V. Ciocîltan, *Mongolii şi Marea Neagră în secolele XIII-XIV. Contribuţia Cinghizhanizilor la transformarea bazinului pontic în placă turnantă a comerţului*

euro-asiatic, Bucureşti, 1998, p. 54 și urm. Izvorul cel mai bogat în informaţii asupra acestui conflict este cronica persanului Răšid od-Din, *Сборник летописей*, trad. A.K. Arends, red. A.A. Romaskevici, E.E. Bertels și A.I. Jakubovskij, Moscova-Leningrad, 1946, p. 58-60 şi 68.

22. F.I. Uspenskij, *Византийские историки о монголах и египетских мамлюках*, în *Византийский временник*, XXIV, 1923-1926, p. 1-16; G.V. Vernadskij, *Золотая Орда, Египет и Византия в их взаимоотношениях в царствование Михаила Палеолога*, în *Seminarium Kondakovianum*, I, 1927, p. 73-84; A.N. Poliak, *Le caractère colonial de l'État mamelouk dans ses rapports avec la Horde d'Or*, în *Revue des études islamiques*, IX, 1935, p. 231-248; R. Amitai-Preiss, *Mongols and Mamluks. The Mamluk-Ilkhanid War, 1260-1281*, Cambridge, 1995, p. 78-86.
23. G. Walter, *La ruine de Byzance, 1204-1453*, Paris, 1958, p. 163 și urm.; H. Ahrweiler, *Byzance et la mer*, Paris, 1966, p. 328 și urm.: D.M. Nicol, *The last centuries of Byzantium, 1261-1453*, ed. a 2-a, Cambridge, 1993, p. 34-37; W. Treadgold, *A History of the Byzantine State and Society*, Stanford, 1997, p. 733-734.
24. G.D. Balascef, *Împăratul Mihai VIII Paleologul și statul oguzilor pe țărmul Mării Negre*, ed. G.I. Brătianu, Iași, 1940, p. 13 și urm.; B. Spuler, *Die Goldene Horde...*, p. 48-49.
25. Cf. nota 21.
26. J. Richard, *La conversion de Berke et les débuts de l'islamisation de la Horde d'Or*, în *Revue des études islamiques*, în idem, *Orient et Occident au Moyen Âge : contacts et relations (XIIe-XVe s.) (Variorum reprints)*, Londra, 1976, nr. XXIX.
27. Aspectele discutate în pasajele anterioare au fost tratate pe larg în G.I. Brătianu, *Le conseil du roi Charles. Essai sur l'internationale chrétienne et les nationalités à la fin du Moyen Âge*, în *RHSEE*, XIX, 1942, 2, p. 311 și urm. Cf. şi K.M. Setton, *The Papacy and the Levant (1204--1571)*, I, *The Thirteenth and Fourteenth Centuries*, I, Philadelphia, 1976, p. 123 și urm.
28. Multe din izvoarele vremii îl desemnează pe Nogai cu cea mai mare demnitate (împărat, țar, rege, han), aceeași pe care o atribuie și hanilor din capitala Hoardei de Aur. Cf. *Bullarii franciscani epitomi sive summa bullarum in eiusdem bullarii quatuor prioribus tomis relatarum addito supplemento*, ed. C. Eubel, Ad Claras Aquas, 1908, p. 165, nota 1; *Новгородская первая летопись старшего и младшего изводов*, ed. A.N. Nasonov, Moscova-Leningrad, 1950, p. 327; *Летопись по Воскресенскому списку*, în *Полное собрание русскихъ летописей*, VII, Sanktpeterburg, 1856, p. 176; *История монголов по армянским источникам*, ed. K.P. Patkanov, S. Peterburg, 1873, p. 63 (Ștefan Orbelian); Marco Polo, *ed.cit.*, p. 239-273. O dovadă a atributelor pe care și le-a asumat Nogai o constituie şi emisiunile monetare proprii, puse în circulaţie în regiunile apusene ale Hoardei, unde își impusese supremația. Pentru monedele bătute în centrele de la Dunărea de Jos, cf. E. Oberländer-Târnoveanu și I. Oberländer-Târnoveanu, *Contribuţii la studiul emisiunilor monetare şi al formaţiunilor politice din zona gurilor Dunării în secolele XIII-XIV*, în *SCIVA*, 32, 1981, 1, p. 89 şi urm.; E. Oberländer-Târnoveanu, *Un atelier monétaire inconnu de la Horde d'Or sur le Danube : Saqčy-Isaccea (XIIIe-XIVe siècles)*, în *Actes du XIe Congrès International de Numismatique*, III, Louvain-la-Neuve, 1993, p. 291-304.
29. În legătură cu istoria politică a Hoardei de Aur în vremea lui Nogai fundamentală rămîne monografia lui N.I. Veselovskij, *Ханъ изъ темниковъ Золотой Орды. Ногай и его время* (*Mémoires de l'Académie des Sciences de Russie, VIIe Série, Cl.hist.-phil.*, XIII, 6), Petrograd, 1922.
30. E. Hurmuzaki, *Documente privitoare la istoria românilor*, I, 1, *1199-1345*, ed. N. Densușianu, București, 1887, p. 463 şi urm. Cf. şi G.I. Brătianu, *Théorie et réalité de l'histoire hongroise. À propos de quelques ouvrages récents*, București, 1940, p. 18-19.
31. *Commerce génois*, p. 234-235. Cf. și B. Hóman, *Geschichte des ungarischen Mittelalters*, II, Berlin, 1943, p. 206 și urm.; A. Pálóczi Horváth, *Petschenegen, Kumanen, Jassen. Steppenvölker im mittelalterlichen Ungarn*, Budapesta, 1989, p. 81-83; Gy. Kristó, *Die Arpadendynastie. Die Geschichte Ungarns von 895 bis 1301*, Budapesta, 1993, p. 244-246.

32. Pentru prevederile tratatului de la Nymphea şi aplicarea sa, cf. *Commerce génois*, p. 81-89; M. Balard, *La Romanie génoise (XIIe-début du XVe siècle)*, I, Roma, 1978, p. 45-55; D.J. Geanakoplos, *Emperor Michael Palaeologus and the West (1258-1282). A Study in Byzantine-Latin Relations*, Hamden, Connecticut, 1973, p. 87-91.
33. *Commerce génois*, p. 91 şi urm.; E.Č. Skržinskaja, *Генуэвцы в Константинополе в XIV в.*, în *Византийский временник*, I (XXVI), 1947, p. 222 şi urm.; M. Balard, *op.cit.*, I, 1978, p. 235 şi urm. Prezentarea coloniei genoveze de la Pera la sfîrşitul secolului al XIII-lea constituise tema comunicării susţinute de Gheorghe Brătianu la primul Congres Internaţional de Studii Bizantine, găzduit la Bucureşti în anul 1924: *La colonie génoise de Péra à la fin du XIIIe siècle*, în *Omagiu doctorului Alexandru Slătineanu*, Paris-Vatican (1925), p. 19-38.
34. Pentru portulanele din secolele XIII-XV conţinînd date despre litoralul vest-pontic, cf. A.E. Nordenskiöld, *Periplus, an essay on the early history of charts and sailing-directions*, New York, 1897; K. Kretschmer, *Die italienischen Portolane des Mittelalters*, Berlin, 1909; N. Grămadă, *La Scizia Minore nelle carte nautiche del Medio evo*, în *Ephemeris Dacoromana*, IV, 1930, p. 212-256; M. Popescu-Spineni, *România în istoria cartografiei pînă la 1600*, I, Bucureşti, 1938; R. Almagià, *Planisferi, carte nautiche e affini dal secolo XIV al XVII esistenti nella Biblioteca Apostolica Vaticana* (= *Monumenta cartographica Vaticana*, I), Città del Vaticano, 1944.

În ceea ce priveşte localizarea Vicinei, se remarcă faptul că Gheorghe Brătianu îşi menţine punctul de vedere privind situarea sa pe braţul Sf. Gheorghe. În lucrările sale anterioare el pledase pentru plasarea misterioasei cetăţi la Mahmudia: *Vicina*, I, *Contributions à l'histoire de la domination byzantine et du commerce génois en Dobrogea*, în *Académie Roumaine, Bulletin de la Section historique*, X, 1923, p. 163-164; *Recherches sur Vicina et Cetatea Albă*, Bucureşti 1935, p. 69 şi 91; *Vicina*, II, *Nouvelles recherches sur l'histoire et la toponymie médiévales du littoral roumain de la mer Noire. À propos des «Miscellanies» de M. J. Bromberg*, în *RHSEE*, XIX, 1942, 1, p. 150-155; *Nouvelles contributions à l'histoire de la Dobroudja au Moyen Âge*, în *RHSEE*, XXI, 1944, p. 77; *Encore la ville fantôme: une mention de Vicina au XVIe siècle*, în *Revue des études roumaines*, IX-X, 1965, p. 34-38. Această părere este expusă şi în *CMN*, p. 469-471:

„Ce este această Vicină care a stîrnit atîtea discuţii şi a făcut să curgă, din fericire, nu sînge, dar atîta cerneală?

Vicina este un oraş pe care cu siguranţă îl putem situa undeva la gurile Dunării. Unde? Aceasta numai săpăturile ar putea-o desluşi. Iată problema care se deschide cercetătorilor mai tineri. Cei cari ar voi să caute această aşezare a oraşului ar avea prin aceasta un obiect de studiu foarte interesant. Eu m-am mărginit să fac o excursie în regiunea gurilor Dunării acum cîţiva ani şi anume, trecînd pe teren între Tulcea şi capătul ţărmului care înaintează de-a lungul braţului Sf. Gheorghe, am putut constata foarte multe rămăşiţe vechi.Vor fi corespuns cu Vicina? Numai arheologia ne-o poate spune. Fapt însă este că Vicina este semnalată. Ne-o semnalează textele bizantine cari vorbesc de Viţina, fie ca arhiepiscopat, fie ca stăpînire a unor seniori la gurile Dunării la sfîrşitul veacului XI. Ne vorbesc hărţile navigatorilor de la începutul veacului XIV, cari o aşează unele după altele la gurile Dunării şi anume la marginea de sud a gurilor Dunării, deci în nordul Dobrogei. În fine, am avut norocul să găsesc în actele pe cari le cercetam menţiunea unui negoţ foarte întins între Pera şi Vicina. Ba chiar, la vremea aceea, făcînd comparaţie între volumul negoţului între Caffa şi Vicina, negoţul spre Vicina era mai important decît cel spre Caffa.

Destinele viitoare ale acestei aşezări nu ne interesează aci; se pare că ultima lovitură i-a dat-o cucerirea turcească, după care a dispărut. Pe o hartă care s-a păstrat printre hîrtiile rămase de la Vodă Cuza, de la începutul veacului XIX, este totuşi un nume care m-a făcut să stăruiesc asupra identificării ei în nordul Dobrogei. Localitatea care poartă astăzi numele de Mehmudie este însemnată acolo cu numele de Betesine. Mehmudie este un nume nou. Faptul că s-a numit astfel înainte şi că ar putea fi pusă în legătură cu Biţina, Vitzina, Vicina este o ipoteză care rămîne de cercetat".

RedAbaris@2014

Prospectările de teren întreprinse la Mahmudia nu au dus la identificarea de urme arheologice corespunzătoare secolelor XIII-XIV, ceea ce pledează în defavoarea ipotezei lui G.I. Brătianu (cf. P. Diaconu, *Păcuiul lui Soare-Vicina*, în *Byzantina*, 8, 1976, p. 439), ca, de altfel, şi datele conţinute de unele portulane (cf. P. Năsturel, *Aşezarea oraşului Vicina şi ţărmul de apus al Mării Negre în lumina unui portulan grec*, în *SCIV*, VIII, 1957, p. 295-305) şi acte notariale genoveze (cf. M. Balard, *Les ports du Bas-Danube au XIVe siècle*, în *Le pouvoir central et les villes en Europe de l'Est et du Sud-Est du XV siècle aux débuts de la révolution industrielle. Les villes portuaires*, Sofia, 1985, p. 152. Cei mai mulţi istorici plasează Vicina fie la Isaccea, fie la Măcin. Pentru referiri bibliografice în acest sens, cf. P. Diaconu, *op.cit.*, p. 428-429, care susţine localizarea Vicinei în insula Păcuiul lui Soare, unde a efectuat ample săpături arheologice. Cf. şi idem, *Despre localizarea Vicinei*, în *Pontica*, III, 1970, p. 275-295. Într-una din primele sale lucrări, G. I. Brătianu se pronunţase pentru amplasarea Vicinei între Măcin şi Tulcea *(Les bijoux de Curtea de Argesh (Roumanie) et leurs éléments italiens*, în *Revue archéologique*, Ser. V, XVII, 1923, 1, p. 108), idee pe care, aşa cum am arătat, a părăsit-o curînd.

35. L. Previale, *Un panegirico inedito per Michele VIII Paleologo*, în *Byzantinische Zeitschrift*, 42, 1943/44, p. 36.
36. V. Laurent, *La domination byzantine aux bouches du Danube sous Michel VIII Paléologue*, în *RHSEE*, XXII, 1945, p. 187-189. Cf. şi G.I. Brătianu, *Les Roumains aux bouches du Danube à l'époque des premiers Paléologues*, în *RHSEE*, XXII, 1945, p. 199 şi 201; E. Stănescu, *Byzance et les Pays Roumains aux IXe-XVe siècles*, în *XIVe Congrès international des études byzantines, Bucarest 6-12 septembre 1971, Rapports IV*, Bucureşti, 1971, p. 26.
37. Pentru circulaţia şi valoarea hyperperului, cf. G.I. Brătianu, *L'hyperpère byzantin et la monnaie d'or des républiques italiennes au XIII siècle*, în *Mélanges Charles Diehl*, I, Paris, 1930, p. 37-48 (studiu inclus cu unele remanieri în idem, *Études byzantines d'histoire economique et sociale*, Paris, 1938, p. 219-239). Cf. şi O. Iliescu, *L'hyperpère byzantin au Bas-Danube du XIe au XVe siècle*, în *RHSEE*, VII, 1969, 1, p. 109-119; E. Oberländer-Târnoveanu, *From Perperi Auri „ad sagium Vicine" to Părpăr – Money of Account of Byzantine-Balkan Origin in Wallachia (Thirteenth to Nineteenth Centuries)*, în *130 Years Since the Establishment of the Modern Romanian Monetary System*, Bucureşti, 1997, p. 97 şi urm.
38. Aşa cum a demonstrat convingător P.Ş. Năsturel (*Les fastes épiscopaux de la métropole de Vicina*, în *Byzantinisch-Neugriechische Jahrbücher*, 21, 1971, p. 33-42), Vicina a devenit în jurul anului 1285 sediul unei mitropolii. Cf. şi R.Şt. Ciobanu, *Evoluţia, rolul şi însemnătatea mitropoliei din Vicina*, în *Peuce*, VI, 1977, p. 233-242; I. Rămureanu, *Mitropolia Vicinei şi rolul ei în păstrarea ortodoxiei în ţinuturile româneşti*, în *De la Dunăre la Mare. Mărturii istorice şi monumente de artă creştină*, Galaţi, 1977, p. 149-169.
39. Pentru problema stabilirii turcilor selgiucizi (oguzi) conduşi de Izz ed Din (Izzedin) Kaikaus din Sultanatul de Iconium în Dobrogea, cf. G.D. Balascef, *op.cit.*; P. Wittek, *Yazijioghlu 'Ali on the Christian Turks of the Dobruja*, în *Bulletin of the School of Oriental and African Studies, University of London*, XIV, 1952, 3, p. 639-668; A. Decei, *Problema colonizării turcilor selgiucizi în Dobrogea secolului al XIII-lea*, în idem, *Relaţii româno-orientale*, Bucureşti, 1978, p. 169-192. Cf. şi G.I. Brătianu, *Nouvelles contributions à l'histoire de la Dobroudja au Moyen Âge*, în *RHSEE*, XXI, 1944, p. 70-81.
40. *Commerce génois*, p. 157-159.
41. G.I. Brătianu, *Actes des notaires génois de Péra et de Caffa de la fin du treizième siècle (1281-1290)*, Bucureşti, 1927, p. 22-23; *Commerce génois*, p. 158-159.
42. *Commerce génois*, p. 155 şi urm. Cf. şi E. Janssens, *Trébizonde en Colchide*, Bruxelles, 1969; M. Balard, *op.cit.*, I, 1978, p. 130 şi urm.
43. Potrivit părerii unor specialişti, veneţienii ar fi ajuns în Crimeea încă la sfîrşitul secolului al XII-lea. Cf. M.E. Martin, *The first Venetians in the Black Sea*, în *'Αρχεῖον Πόντου*, 35, 1979, p. 111-122.
44. R.-H. Bautier, *Les relations économiques des Occidentaux avec les pays d'Orient au Moyen Âge*, în idem, *Commerce méditerranéen et banquiers italiens au Moyen Âge*,

(Variorum), Great Yarmouth, Norfolk, 1992, p. 273-278; M. Balard, *op.cit.*, 1, 1978, p. 199 şi urm.; V.V. Badian, A.M. Čiperis, *Торговля Каффы в XIII-XV вв.*, în *Феодальная Таврика*, Kiev, 1974, p. 174-189; A.G. Emanov, *Развитие торговых связей Кафы в XIII-XV веках*, în *Северное Причерноморье и Поволжье во взаимоотношениях Востока и Запада в XII-XVI веках*, red. G.A. Fedorov-Davydov, Rostov pe Don, 1989, p. 17-24.

45. M. Nystazopoulou, 'Η 'εν τῆ Ταυρικῆ Χερσονήσω πόλις Σουγδαία 'από τόῦ ΙΓ΄ μέχρι τοῦ ΙΕ' αἰῶνος, Athena. 1965. Pentru rezultatele săpăturilor recente de la Sudak (Soldaia), cf. M.A. Frondžulo, *Раскопки в Судаке*, în *Феодальная Таврика*, p. 163 şi urm.
46. G.I. Brătianu, *Contributions à l'histoire de Cetatea Albă (Akkerman) aux XIIIe et XIVe siècles*, în *Académie Roumaine. Bulletin de la Section historique*, XIII, 1927, p. 25-31; idem, *Recherches sur Vicina...*, p. 99 şi urm. Pentru rezultatele săpăturilor arheologice din ultimii ani, cf. *Античная Тира и средневековый Белгород*, Kiev, 1979; A.A. Kravčenko, *Средневековый Белгород на Днестре (конец XIII-XIV в.)*, Kiev, 1986.
47. *Commerce génois*, p. 209 şi urm.; M. Balard, *op.cit.*, I, 1978, p. 150 şi urm.; G. Pistarino, *Presenze abkhaze nel mondo medievale genovese*, în *Il Mar Nero*, I, 1994, p. 217-227.
48. M. Balard, *op.cit.*, II, 1978, p. 701 şi urm.

Capitolul XI

MAREA NEAGRĂ, PLACĂ TURNANTĂ A COMERȚULUI INTERNAȚIONAL

Economia colonială pontică în dezvoltarea capitalistă de la sfîrșitul evului mediu. Protecționism bizantin și libertate comercială în Imperiul mongol. Prosperitatea din secolul al XIII-lea, primă fază a evoluției. Recesiunea din secolul al XIV-lea. Bilanț și concluzii[1].

Dintre toate domeniile istoriei economice, cel al relațiilor comerciale de la sfîrșitul evului mediu a fost în ultimii ani obiectul a numeroase și minuțioase studii, care în mare parte au adus elemente noi. S-a scurs mult timp de cînd teza lui Sombart, care refuza epocii premergătoare marilor descoperiri și secolului Reformei epitetul de „capitalistă", rezervat unor procese de alte dimensiuni și întinzîndu-se pe un spațiu mai amplu, a fost respinsă prin publicații de documente tot mai vaste și de studii, de ansamblu sau de amănunt, a căror bibliografie s-a mărit în fiecare an.

Pirenne întrevăzuse în dezvoltarea orașelor, ce caracterizează istoria Europei încă de la sfîrșitul secolului al XI-lea, efectul unei renașteri comerciale a cărei însemnătate aveau să o mai sporească și cruciadele, prin restabilirea marilor linii de navigație în Mediterana. În Franța, D-nul Sayous, care a studiat cu competență și minuțiozitate metodele noi ale comerțului internațional din secolul al XIII-lea, instrumentele creditului și operațiunile bancherilor, și-a rezumat propriile investigații în prefața sa la ediția franceză a „Capitalismului" lui Sombart, ale cărui opinii nu s-a temut să le contrazică în mod ferm. În Germania, D-nul Röhrig, luînd drept punct de plecare activitatea Hansei, a trasat un tablou pătrunzător al „economiei mondiale din evul mediu", titlu care este prin el însuși un întreg program. În Italia, D-nul Sapori a demonstrat, de asemenea, pînă la evidență, intensitatea și dezvoltarea comerțului, căruia îi datorează deosebita prosperitate negustorii genovezi și venețieni sau bancherii din Siena și Florența. În Statele Unite, D-nul E. Byrne și elevii săi au continuat să cerceteze tezaurul de informații de tot felul aflate în actele notariale din arhivele din Genova, acte pe care au avut precauția să le fotografieze. Principalele publicații periodice, ce au încetat să mai apară sau nu ne mai sînt accesibile de la începutul războiului – *Annales d'Histoire Économique et Sociale, Journal of Economic History, Vierteljahrschrift für Sozial- und Wirtschaftsgeschichte* –, inseraseră în paginile lor numeroase lucrări ce reușeau să facă mai bine cunoscută economia unei epoci, despre care se poate afirma cu certitudine că era preludiul la marea mișcare a întreprinderilor și capitalurilor din era modernă[2].

Unul din principalele centre ale acestui trafic atît de intens era reprezentat fără îndoială de comerțul și navigația pe Marea Neagră. Încă cu cincisprezece ani în urmă, în concluziile unei lucrări de sinteză asupra comerțului genovez în Marea Neagră în secolul al XIII-lea, accentuasem acest punct de vedere, care nu

mi se părea că fusese suficient subliniat de istoricii recenţi ai comerţului medieval, în ciuda datelor atît de bogate ale cărţii clasice a lui Heyd: „La fel de mult ca marile tîrguri din Troyes şi din Provins şi ca traficul cu Flandra şi Anglia, viaţa colonială a marilor centre comerciale ale Mării Negre şi ale Mării Egee a contribuit la această precocitate a dezvoltării capitaliste a Italiei, care este o adevărată renaştere a mentalităţii economice"[3].

Am adăugat, printre altele, că în aceste comptoare, stabilite la periferia statului bizantin sau a Imperiului mongol, în aceste cartiere care se strîng în jurul loggiei şi a fonduk-ului, viaţa economică se dezvoltă în regimul exclusiv al contractului de salariu; ea apare aproape în întregime desprinsă de legăturile multiple care îl leagă pe vasal de suzeranul său şi pe rob de domeniu. Coloniile genoveze şi veneţiene stabilite pe ţărmurile Mării Negre şi pe malurile Bosforului devansau astfel epoca în care fuseseră întemeiate şi prefigurau o lume nouă, a cărei concepţie individualistă avea să triumfe în faţa ordinii colective a societăţii evului mediu, cu categoriile ei bine delimitate şi reglementările severe din arte şi meserii sau din corporaţiile cu statut rigid şi cu nenumărate prohibiţii.

La fel ca în alte împrejurări, cu care ar fi interesant a se stabili o paralelă a evoluţiei istorice – coloniile din antichitatea elenă sau libertatea incipientă din Lumea Nouă, la sfîrşitul secolului al XVIII-lea –, aşezările întemeiate la extremitatea ţinuturilor necunoscute şi a popoarelor străine cercului civilizaţiilor mediteraneene încearcă formule noi şi le oferă drept exemplu metropolei. Mai ales din acest punct de vedere este util ca de la ţărmurile Mării Negre, unde se întîlnesc Europa şi Asia, să se aibă în consideraţie fazele diverse ale acestui mare proces de transformare, care pînă acum nu a fost văzut decît din incinta cetăţilor negustoreşti sau industriale ale Occidentului. Ne propunem, prin urmare, nu numai să scoatem în evidenţă succesiunea aceloraşi faze ale dezvoltării economice pînă în momentul cînd, pe de o parte, descoperirea de noi căi maritime şi, pe de altă parte, cucerirea otomană (care face din Marea Neagră un spaţiu închis influenţelor străine) separau pentru secole destinele Europei Răsăritene de cele ale Occidentului; dorim, de asemenea, să încercăm, pornind de la efecte la cauze, să demonstrăm că circumstanţele traficului internaţional cu Orientul Mijlociu şi cu Extremul Orient, pentru care Marea Neagră este cu adevărat în această epocă „placa turnantă" şi un fel de gară ordonatoare, influenţează în mod direct toată economia europeană, determinînd atît fluxul prosperităţii sale, cît şi refluxul recesiunilor şi al crizelor. Astfel, bazinul pontic, care marchează începînd din antichitatea timpurie intersectarea căilor cuceririlor europene şi ale invaziilor asiatice şi punctul de întîlnire a civilizaţiilor şi a popoarelor celor mai îndepărtate, de la Mediterana la Pacific şi din regiunile boreale, se afirmă, de asemenea, pe plan economic, drept o regiune din cele mai interesante şi cu poziţii de o importanţă capitală în dezvoltarea generală a faptelor şi a condiţiilor istorice. Chiar în lipsa unei documentaţii mai exacte, care nu este în totalitate accesibilă, stadiul actual al cunoştinţelor noastre indică încă de pe acum că demersul merită să fie încercat.

Se cuvine mai întîi să aducem o primă rectificare, de ordin cronologic, la informaţiile strînse pînă acum despre direcţiile şi etapele traficului internaţional al Mării Negre. Se presupunea că negoţul italian pătrunsese în această mare, unde puterea bizantină îi interzisese mult timp accesul, mai ales după tratatul de la Nymphea din 1261, care a asigurat genovezilor, aliaţi cu Mihail Paleologul, o situaţie privilegiată la Constantinopol şi în tot hinterlandul economic al capitalei.

Întrucît Imperiul mongol al Kîpciakului se consolidase aproape în același moment și inaugura sub domnia lui Berke o politică ce comporta legături diplomatice și comerciale foarte întinse, există motive să credem că malurile Mării Negre nu fuseseră frecventate de negustorii din marile centre ale traficului mediteranean decît începînd cu a doua jumătate a secolului al XIII-lea.

Cu toate acestea, însă, s-a putut constata prezența negustorilor venețieni, încă din 1250, în statul Hoardei de Aur, iar interesele lor erau considerabile la Tana, la vărsarea Donului în Marea de Azov, încă din 1269. Primele mențiuni cunoscute despre vasele venețiene și provensale ce navigau pe Marea Neagră erau chiar anterioare, din 1212 și din 1232[4], și păreau să indice că aceste legături începuseră imediat după *partitio Romaniae* din 1204 și proclamarea Imperiului latin la Bizanț. Dar ele puteau să fie tentative izolate, datorate cîtorva navigatori aventuroși. Se cuvine totuși să ținem seama de un document publicat recent, care deschide, în privința aceasta, perspective noi. Am avut ocazia[5] să semnalez interesul acelui act venețian cu privire la un vas ce trebuia să parcurgă Marea *Maggiore „usque in Soldadea"* în mai 1206. În momentul în care dogele se intitula cu mîndrie stăpîn peste „un sfert și jumătate" din Imperiul Romaniei, venețienii trebuiau cu siguranță să depună toate eforturile pentru a-și asigura beneficiul unui negoț rezervat pînă atunci cu strășnicie serviciilor de aprovizionare ale marelui oraș al Bosforului.

Cu toate acestea nu trebuie nici să exagerăm importanța acestor prime contacte. Coasta meridională a Crimeei și fără îndoială și litoralul vecin cu Caucazul Septentrional, se aflau în acea vreme, după cum au stabilit cercetările recente, în dependența noului Imperiu grecesc al Trapezuntului. Emirii turci, care puseseră stăpînire pe porturile de pe coasta pontică a Asiei Mici, își disputau dominația și asupra ei; istoricul arab Ibn al Athir menționează una din expedițiile lor din 1223, care a avut ca efect întreruperea legăturilor comerciale întreținute de Trapezunt cu celălalt mal al Pontului[6]. Dar întrucît cumanii erau stăpînii stepei, iar bogata vale a Kubanului se afla în mîinile unei puzderii de mici nobili alani, turbulenți și bătăioși, comerțul din aceste regiuni nu putea să depășească o însemnătate locală, cu excepția poate a comerțului cu sclavi, care fusese mereu înfloritor încă din antichitate.

Pe de altă parte, negustorii veniți din Mediterana, pe galerele venețiene sau pe teridele genoveze, întîlneau în posesiunile diverselor state grecești serioase obstacole pentru utilizarea capitalurilor lor și pentru cîștigurile pe care contau să le obțină. La Niceea, și încă și mai mult în Bizanț, după restaurarea Paleologilor, statul rămînea fidel unei politici hotărît protecționiste, care prelungea astfel pînă la sfîrșitul evului mediu tradiția din Imperiul roman. Taxele percepute de la comercianți constituiau o parte importantă din venitul statului, pe teritoriul mai restrîns pe care îl menținuse după cuceririle turcești din Asia și stabilirea senioriilor latine în Grecia și în Arhipelag. Mai era și preocuparea constantă a guvernului bizantin pentru a asigura nu numai aprovizionarea Capitalei, dar și de a controla prețurile alimentelor de primă necesitate pe piață și de a împiedica orice speculă ilicită. La toate acestea se adăuga tendința abuzivă a funcționarilor, de la cel mai mărunt agent de vamă imperială, pînă la cei mai înalți demnitari, de a stoarce de la negustorii străini mai mult decît datorau fiscului și de a-i expune la tot felul de nedreptăți și ofense; acest regim va fi continuat, fără nici o modificare, în vremea dominației otomane[7]. În declin față de fosta măreție a Noii Rome, bizantinii încercau un sentiment de amărăciune și de profundă dușmănie

faţă de aceşti „franci", pe care altădată îi priveau ca pe nişte umili auxiliari, iar acum, puternici şi îndrăzneţi, îşi dădeau aere de stăpîni şi îşi băteau joc adesea, din comptoarele unde îşi etalau opulenţa de proaspăt îmbogăţiţi, de mizeria cartierelor locuite de greci. Abuzurilor administraţiei bizantine i se opunea, de altfel, lista, nu mai puţin încărcată, a jafurilor efectuate pe mare şi în toate punctele de pe coastă de numeroşi piraţi italieni sau catalani, care infestau apele Levantului şi sporeau considerabil riscurile navigaţiei. Despre această stare de spirit net xenofobă a primilor Paleologi s-au păstrat documente foarte caracteristice în corespondenţa patriarhului Athanasie, care făcea cunoscut împăratului ecoul simţămintelor mulţimii:

„Pe cînd treceam nu de mult pe străzi, îi scria el lui Andronic al II-lea, un sărac îmi cerea ceva, un altul – altceva. Astăzi, toţi, fără excepţie, gem din cauza lipsei grîului; toţi, sau aproape toţi, mă roagă cu lacrimi în ochi, să-l împiedic să iasă din capitală [...]; străzile şi ulicele erau pline de oameni istoviţi şi doborîţi de foame". El cerea împăratului să instituie un fel de comisar al aprovizionării şi îi propunea pentru acest post de încredere pe sebastocratul Dermokaites. Şi-i mulţumea pentru că luase măsuri severe în vederea supravegherii activităţii brutarilor – era de ajuns, de altfel, să repună în vigoare dispoziţiile respective din Cartea Prefectului – şi îl îndemna să lovească fără pic de milă pe cei „ce vînd grîul cu preţul aurului, amestecîndu-l cu paie sau cu grîu complet putrezit", făcînd ca fiscul să suporte grele pierderi. El denunţa mai ales abuzurile străinilor care se arătau îndărătnici faţă de regulamentele şi ordonanţele imperiale. Soarta romanilor, conchidea el cu amărăciune, a trecut aproape complet în mîinile latinilor, „care îşi rîd de noi în aroganţa lor şi ne disprețuiesc aşa de mult în obrăznicia lor, încît iau şi femeile concetăţenilor noştri drept chezăşie a grîului pe care ni-l dau"[8].

Iată aici o manifestare foarte clară a acelui curent de ostilitate faţă de occidentali, căruia trecerea dezordonată a cruciaţilor îi dăduse ocazia să se producă şi care nu făcuse decît să crească după excesele cuceririi latine şi dezmembrarea Imperiului. La toate acestea trebuie să adăugăm faptul, deloc neglijabil, că devalorizările succesive, şi din ce în ce mai accentuate, ale monedei de aur bizantine îi răpiseră acesteia poziţia privilegiată de etalon al schimburilor comerciale, rezervînd acest rol noilor piese de aur din republicile italiene, florinul din Florenţa şi ducatul din Veneţia. Negustorii italieni nu şovăiau să profite la maximum de această superioritate. Cu siguranţă, aceasta nu perturba nici relaţiile comerciale, nici tratatele de alianţă cu una sau alta din puternicele republici maritime din Italia, dar este la fel de sigur că ambianţa, pe teritoriul bizantin, nu mai era favorabilă deplinei dezvoltări a activităţii marilor negustori capitalişti. Coloniile stabilite în porturile principale ale celor două state greceşti, cel al Paleologilor şi cel al Comnenilor, sau chiar în împrejurimile capitalei, erau mai ales puncte de trecere şi antrepozite pentru transportul mărfurilor în alte direcţii, care ofereau comerţului condiţii mai bune şi înlesniri mai mari.

Tocmai de aceea trebuie să considerăm stabilirea dominaţiei mongole pe coasta nordică a Mării Negre, în Caucaz şi în Persia, drept fapt decisiv pentru expansiunea capitalistă a traficului internaţional în a doua jumătate a secolului al XIII-lea. În adevăr, tradiţiei protecţioniste a administraţiei bizantine şi spiritului hărţuitor al funcţionarilor unui stat sărăcit i se opune, într-un contrast puternic, interesul evident al stăpînilor noului imperiu asiatic de a facilita tranzitul mărfurilor pe drumurile cărora le asigurau securitatea şi de a atrage pe negustorii din ţări

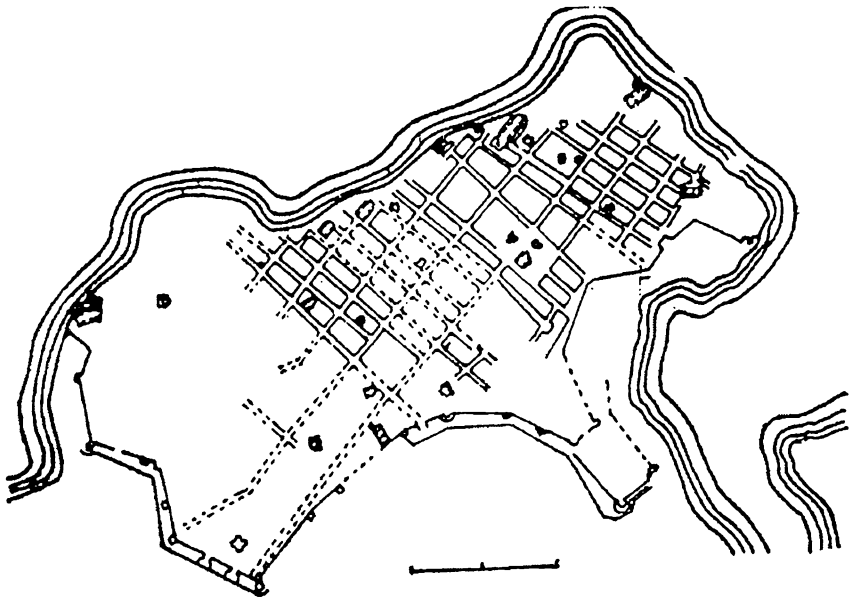

a

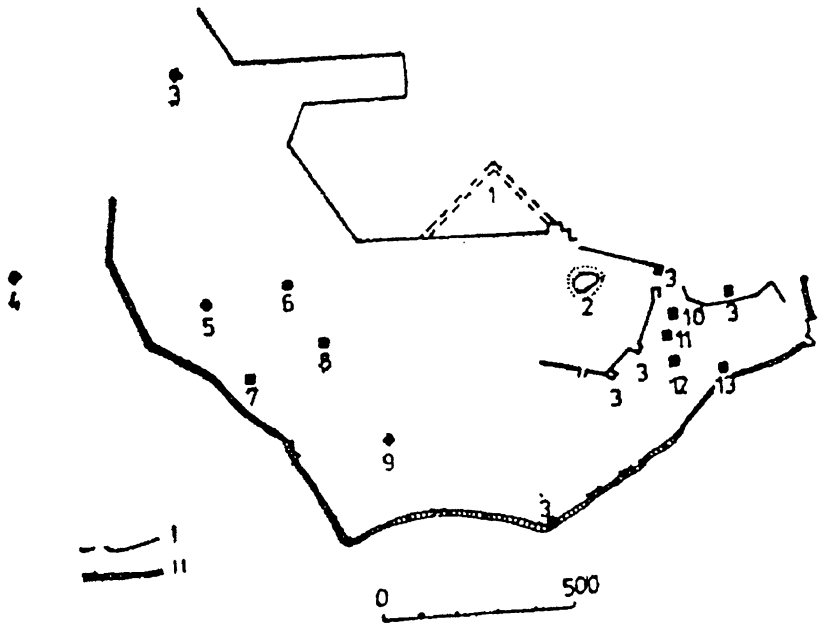

b

61. Planul Chersonesului medieval (a) şi al Caffei: 1 – debarcader; 2 – deal; 3 – turnuri; 4 – mănăstirea Sf. Gheorghe; 5 – biserica Sf. Nicolae; 6 – biserica Vovidenia (Aducerea la templu a Maicii Domnului); 7 – biserica armeană a Sf. arhangheli Gavril şi Mihail; 8 – biserica armeană Sf. Sergiu; 9 – sinagoga; 10 – biserica Sf. Gheorghe; 11 – biserica armeană Sf. Ioan Botezătorul; 12 – biserica Sf. Ioan Gură de Aur; 13 – biserica Sf. Ştefan (b).

îndepărtate spre marile centre comerciale ale Asiei Centrale și ale Extremului Orient, ce constituiau pentru ei o sursă principală de venit.

„Pacea mongolă", întinsă pe spații imense, nu se preocupa de asigurarea alimentației zilnice, a cărei povară apăsa așa de greu asupra ocîrmuirii bizantine; și nici nu ținea seama de rutina unei vechi administrații, crescută din tradiția statală a ultimelor secole ale Romei. În cazul noului imperiu al stepelor era esențial să se profite pe deplin de bogățiile dobîndite și să fie puse în valoare, stimulîndu-se spiritul întreprinzător și speranța cîștigului la negustorii de toate naționalitățile. Beneficiile obținute erau considerabile, căci, de fiecare dată cînd hanul avea nevoie de bani, negustorii i-i avansau fără șovăire.

Am scos deja în evidență contrastul între relatările călătorilor din nordul Mării Negre, din prima și din a doua jumătate a secolului al XIII-lea – înainte și după cucerirea mongolă[9].

Era deci firesc ca traficul internațional, deși folosea comptoarele de la Constantinopol și din celelalte orașe bizantine, să ia avînt în provinciile supuse autorității hanului Hoardei de Aur sau ilhanului Persiei; cu cît protecționismul grecilor era menit să-l descurajeze, cu atît mai mult mentalitatea total diferită a prinților mongoli crea un mediu favorabil deplinei sale dezvoltări. Aceste circumstanțe se lasă ușor verificate de fapte și cifre.

Distanțele considerabile pe care le parcurg negustorii și mărfurile delimitează un spațiu geografic ce răspunde în întregime noțiunii de *„mittelalterliche Weltwirtschaft"*, potrivit definiției D-lui Röhrig. Îl vedem astfel pe genovezul Piccamiglione Piccamiglio aducînd din Siwas, în Asia Mică, o încărcătură de ghimbir, care de îndată, datorită grijii lui Tommaso Maccaluffo d'Asti, ia drumul iarmarocului de la Lagny-sur-Marne din Champagne. Pe de altă parte, Frederic Silvagno, delegatul lui Benedetto Zaccaria, primește de la Fuccino di Vivaldo 22 de baloturi de pînză de Vitry și de Champagne pentru a le vinde la Caffa, în Crimeea. Baloturile conțin respectiv 35 de bucăți de pînză, cu excepția unuia care nu are decît 31 și a trei care au 34, ceea ce face un total de 763 bucăți de pînză[10]. Dacă ne-am raporta la bucata de pînză de Ypres, a cărei măsură a stabilit-o Henri Laurent în coți de Champagne (23,20 m)[11], s-ar putea evalua – foarte aproximativ, e drept – încărcătura la mai mult de 17 500 m de pînză, ceea ce, pentru afacerile unui negustor, ar fi o cifră din cele mai respectabile, mai ales dacă se ține seama de distanța ce separă Vitry de Crimeea. Dar dimensiunile acestor colete nu sînt deloc compatibile cu mijloacele de încărcare și de transport ale vremii, ceea ce trebuie să ne facă să conchidem în mod obligatoriu că lungimea bucății de pînză de Champagne era mai mică și deci că volumul baloturilor expediate în Orient era mai redus*. Cu toate acestea, rămîne o cantitate suficientă pentru a da întreprinderii un caracter net superior față de ceea ce se credea altădată în legătură cu afacerile comerciale de la sfîrșitul evului mediu.

Este suficient, de altfel, să examinăm portulanele sau hărțile nautice, dintre care cele mai vechi sînt tocmai din ultimii ani ai secolului al XIII-lea și din primii ani ai secolului al XIV-lea, pentru a ne da seama de distanțele parcurse și de depărtarea punctelor atinse de trafic. Harta majorcanului Dulcert (1339), care dă numeroase detalii despre litoralul Mării Negre, marchează în interiorul continentului *civita de leo,* ce nu este altceva decît Lwówul din Galiția Răsăriteană, și adaugă următoarea observație: *ad civitatem istam vadunt mercatores, et postea*

* Transportul cuprindea în general zece bucăți de postav. Cf. H. LAURENT, *La draperie des Pays-Bas en France et dans les pays méditerranéens*, Paris, 1935, p. 228.

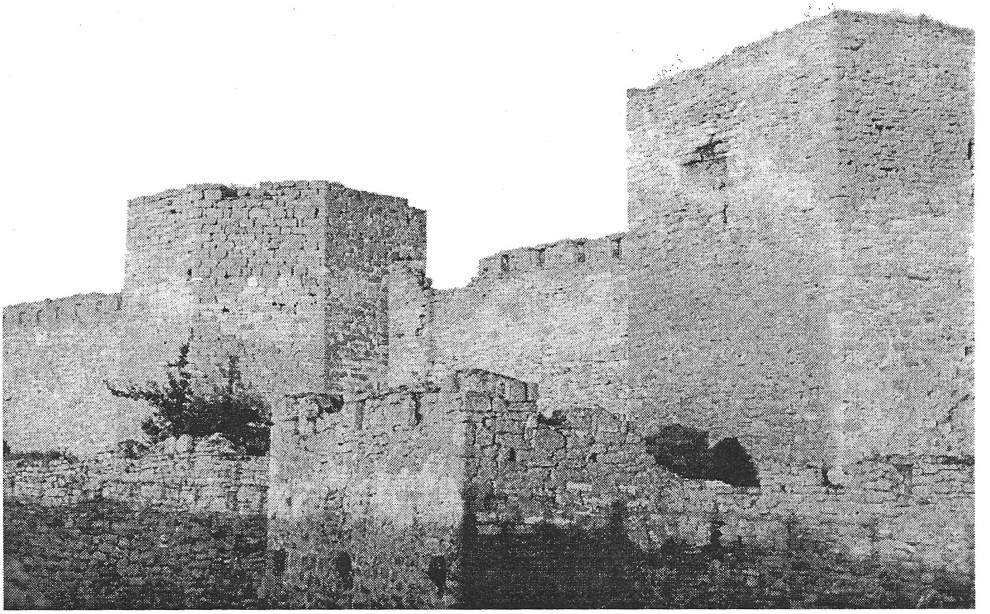

a

b

62. Cetatea Albă. a – Vedere dinspre est; b – Citadela dinspre sud.

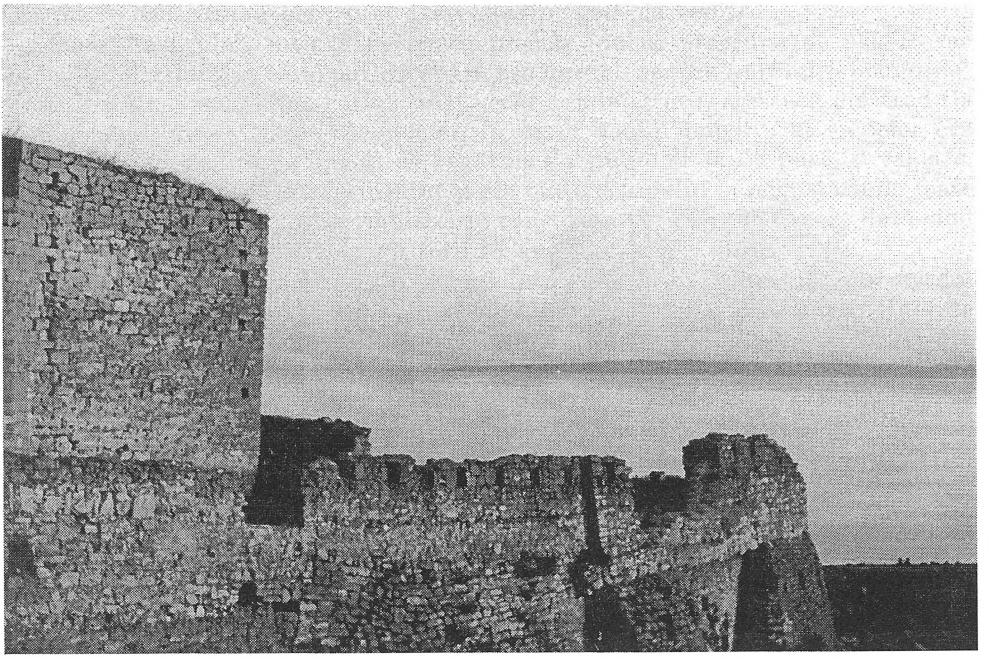

a

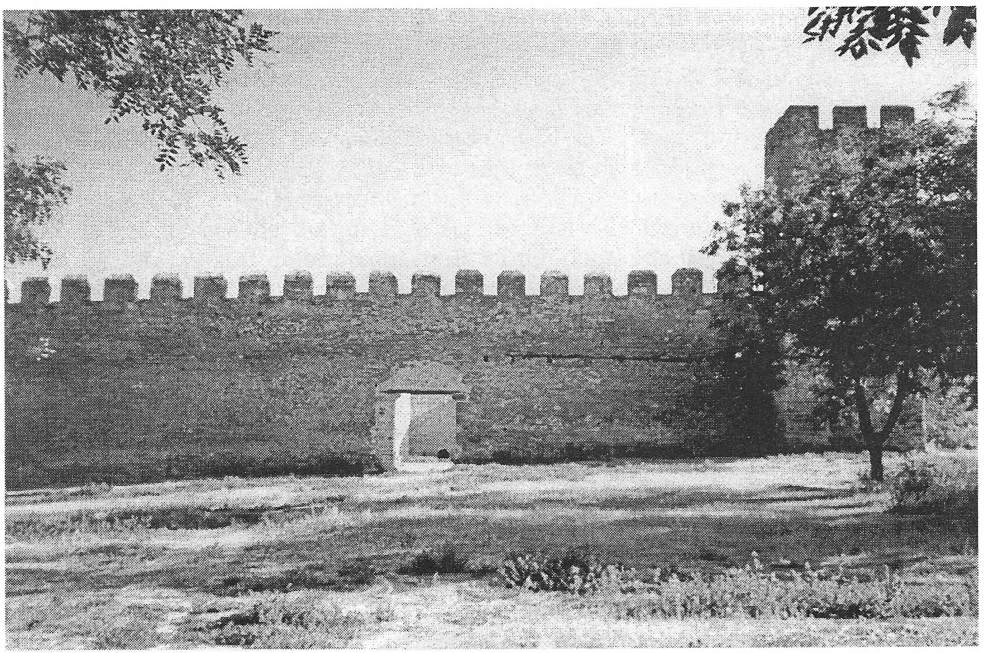

b

63. Cetatea Albă. a – Vedere dinspre sud-est; b – Vedere din incinta a 3-a spre poarta de acces în incinta a 2-a.

vadunt per mare gothalandie ad partes fiandres specialiter in Bruges. Este punctul unde comercianții care vin de pe malurile Mării Negre se întîlnesc cu negustorii Hansei, navigînd pînă în Flandra și Bruges, prin Baltica și Marea Nordului. Este drumul a cărui securitate va fi în curînd asigurată de voievodatul Moldovei, ale cărui limite se vor întinde rapid din Carpații Bucovinei la gurile Nistrului, unde se ridică fortăreața și portul Cetatea Albă (Akkerman), frecventat din 1290 de vasele genoveze.

Sub impulsul noilor stăpîni ai Asiei, toate drumurile care ajung în bazinul Mării Negre capătă deodată o viață nouă și intensă. Din Tana, la gurile Donului, drumul caravanelor negustorești ajunge în Sarai pe Volga, pentru a pătrunde mai adînc prin stepe spre Turkestan și spre căile misterioase care duc la porțile Chinei. Din porturile Caucazului, se urmează drumul ce urcă antica vale a Phasisului și coboară pe celălalt versant al munților pînă la malurile Caspicii, unde Marco Polo menționează prezența vaselor genoveze, provenind fără îndoială din porturile coastei persane. Din Trapezunt, drumul parcurs de alte caravane leagă capitala Marelui Comnen de Tebriz, reședința Ilhanului și centru comercial de prim ordin, unde se scurg din belșug produse din Iran și Irak. Negustorul italian, dacă dorește, poate să-și continue drumul spre Golful Persic, a cărui explorare o încearcă la sfîrșitul secolului al XIII-lea o altă flotă genoveză, și să urce pe vasele arabe ce plutesc spre India sau să traverseze Asia Mică și să-și regăsească compatrioții din porturile Levantului – la Lajazzo, în Armenia Mică sau în Siria. În momentul în care asaltul mamelucilor din Egipt contra ultimelor bastioane ale cruciadei face ca negoțul cu necredincioșii să devină tot mai dificil și tot mai primejdios, este profitabil ca obstacolul să fie ocolit și să se ajungă la bogățiile Asiei pe o altă cale decît cea a Alexandriei, al cărei monopol este serios zdruncinat. La începutul secolului al XIV-lea, venețianul Marino Sanudo constată cu satisfacție că se poate lipsi de drumul Egiptului și că, la urma urmelor, mărfurile ce pornesc din interiorul Asiei spre Bagdad și Tebriz sînt de calitate cu mult mai bună decît cele cumpărate din statele Sudanului.

Pentru a face mai intens traficul pe Marea Neagră și pentru a-i incita pe negustori să-și utilizeze capitalurile, nu exista numai perspectiva schimburilor cu ținuturile îndepărtate ale Extremului Orient sau ale regiunilor arctice. Produsele din regiunile pontice însele se răspîndesc pe piața europeană și ocupă un loc important. În 1268, foametea care se declanșase în Italia a necesitat transporturi de grîu, pe care vasele Veneției s-au dus să-l caute, după spusele cronicarului, în țara tătarilor, alanilor, circasienilor, grecilor și rușilor, adică mai precis pe coastele Crimeei, Kubanului și Caucazului, fără îndoială că și la Tana, la vărsarea Donului în Marea de Azov. Aceste regiuni constituiau în egală măsură marele rezervor al pieței de sclavi, unde se alimentau necesitățile tuturor riveranilor Mediteranei, atît musulmani, cît și creștini. Anumite produse naturale, cum sînt lemnul sau ceara, foarte căutate în țările din Sud, erau cu ușurință schimbate pentru postavurile sau pînzele industriei europene; blănurile, în sfîrșit, atît de căutate de moda medievală, veneau în mare parte din Extremul Nord și se desfăceau pe piața Saraiului sau în porturile din Crimeea. Toate aceste multiple relații și tranzacții întindeau o rețea din ce în ce mai deasă, în care comerțul și navigația de pe Marea Neagră constituiau, la sfîrșitul secolului al XIII-lea, un centru de primă importanță, de o amploare cu adevărat mondială.

Dacă trecem de la examinarea hărții și a catalogului mărfurilor la volumul cifrei de afaceri, concluzia este întru totul asemănătoare. Nu este ușor să se evalueze exact, ținînd seama de puterea de cumpărare a monedei, valoarea reală

a tranzacţiilor comerciale. Cu toate acestea, se poate obţine o oarecare aproximaţie. Registrul notarului genovez Gabriele di Predono[12] înregistrează la Pera, în faţa Constantinopolului, de la 27 iunie pînă la 7 octombrie 1281, contracte de comandită a căror valoare se repartizează în modul următor:

Romania (Imperiul bizantin) ..... 4 851 hyperperi, 6 karaţi 1/2
Genova ..... 3 204 hyperperi, 20 karaţi
Caffa, în Crimeea ..... 1 476 hyperperi, 20 karaţi 1/2
Alte porturi din Crimeea ..... 3 453 hyperperi,
Vicina (gurile Dunării) ..... 3 421 hyperperi,
Adrianopol ..... 689 hyperperi,

ceea ce dă un total de 16 914 hyperperi sau, în cifre rotunde, 17 000. Dacă se foloseşte metoda indicată de Andréadès* şi dacă se înmulţeşte cu 60 valoarea monedei de aur bizantine, pentru a obţine echivalentul în francii francezi din 1924, se obţine aproape un milion.

Or, Gabriele di Predono menţionează, în acelaşi registru, încă 19 notari, fără a mai pune la socoteală pe cel al comunei genoveze de la Pera, personaj oficial. Dacă un singur registru consemnează timp de patru luni o cifră de afaceri de un milion de franci francezi (cu o valoare mult superioară celei de astăzi), ce trebuie să reprezinte totalul dintr-un an? Este adevărat că sînt luni de vară şi că, potrivit regulamentelor în vigoare, navigaţia era interzisă în Marea Neagră în timpul anotimpului neprielnic, cu toate că Pachymeres afirmă că nici chiar iarna căpitanii genovezi nu se temeau să înfrunte furtunile. Să presupunem pe de altă parte, cu toate că este un calcul cu totul arbitrar, că doar jumătate din notarii care îşi exercitau profesia la Pera rezidau aici efectiv şi că ceilalţi nu se găseau decît în trecere sau activau în altă parte; se poate totuşi înmulţi cu zece cifra relevată de socotelile lui Predono, fără a avea impresia că forţăm măsura. 10 milioane de franci timp de patru luni – adică 100 milioane de lei, valoarea din 1924 – reprezintă un volum de afaceri ce poate fi foarte bine calificat drept capitalist, fără nici o rezervă sau reticenţă.

Este mai greu să se facă un calcul analog pentru operaţiile înregistrate la Caffa, în Crimeea, de către notarul Lamberto di Sambuceto în 1289 sau de confratele său Castellino di Portovenere în 1290, pentru că moneda menţionată cel mai frecvent de contractele lor este asprul lui Berke sau de Crimeea, care avea curs în Imperiul tătar şi a cărui valoare era variabilă. Raportul cu hyperperul este uneori de 10 la 12, alte ori chiar de 1 la 20. Aceste procente arbitrare ascund adesea dobînzi mai mult sau mai puţin cămătăreşti, ce scăpau astfel interdicţiei menţinute sever de Biserică; negustorii pricepuţi învăţaseră însă să-i răstălmăcească prevederile prea rigide. Se poate totuşi considera, pe baza unui anumit număr de contracte, că 1 la 14 este o medie destul de corectă pentru schimbul unei piese de aur bizantine în monede tătăreşti (cu toate că raportul comercial între aur şi argint fusese fixat, la sfîrşitul secolului al XIII-lea, la aproximativ 1:9,06-9,45). Dacă rămînem la aceste date şi dacă totalizăm sumele contractelor de comandită înregistrate la Caffa, de la 24 aprilie la 20 august 1289 de Lamberto di Sambuceto**[13], se ajunge la rezultatele următoare:

* *De la monnaie dans l'empire byzantin*, în *Byzantion*, I, 1924, p. 78 şi urm.; aproape 12 franci, valoarea din 1913, ceea ce reprezenta 60 în 1924.

** Nu am ţinut seama decît de contractele de comandită şi de societate, menţionînd sume precise.

323 675 aspri de Crimeea
2 276 hyperperi bizantini
14 000 aspri de Alexandria
2 085 aspri comnenați (de Trapezunt).

Dacă se transformă aceste cifre diverse în hyperperi bizantini, se ajunge la un total de aproape 25 700 hyperperi (fără a mai socoti asprii de Alexandria). Aplicînd formula lui Andréadès și înmulțind cu 60, se obține o cifră de peste un milion și jumătate de franci francezi, cu valoarea din 1924. Volumul afacerilor înregistrate de notarul de Crimeea este deci cu o dată și jumătate mai însemnat decît cel transcris cu opt ani înainte de notarul din Pera, în timpul unei perioade similare de patru luni. Să adăugăm că registrul din Caffa menționează douăzeci și șapte alți notari, fără a mai pune la socoteală pe scribii de pe navele aflate în trecere. Dacă avem în vedere jumătate din acești notari ce își exercitau profesia la Caffa în acea perioadă a anului și dacă înmulțim cu 13 cifra de afaceri relevate de registrul lui Sambuceto – ceea ce nu pare excesiv –, obținem, în francii francezi din 1924, o sumă de peste 20 de milioane, care exprimă clar o activitate capitalistă de o incontestabilă anvergură.

Se va putea totuși obiecta că aceste calcule sînt cu mult prea aproximative și că nu constituie o bază suficientă pentru concluzii atît de generale. Dar există o altă cifră, și elocventă și ușor de stabilit, ce confirmă deplin rezultatele la care am ajuns. Nicephoros Gregoras, pentru a face să se înțeleagă mai bine starea de sărăcie la care era redus Imperiul Paleologilor pe la 1340, reproduce cifre precise, ce i-au fost furnizate fără îndoială de administratorii finanțelor bizantine: veniturile vămii genoveze de la Pera atingeau suma de 200 000 hyperperi, pe cînd la Constantinopol, cele ale vămii imperiale nu depășeau 30 000[14]. Acest raport de 1 la 7 se explică cu ușurință, dacă avem în vedere că majoritatea vaselor care frecventau Marea Neagră făceau escală la Pera, marele antrepozit pentru acest comerț la trecerea Strîmtorilor; traficul Imperiului grec reprezenta prin forța lucrurilor o sursă de venit cu mult mai redusă. Dacă înmulțim din nou cu 60 sau mai curînd cu 40, ținînd seama de devalorizarea hyperperului în prima jumătate a secolului al XIV-lea, se ajunge la o sumă de 8 milioane de franci francezi, ceea ce, cu taxe variind de la 2 pînă la 5%, reprezintă, de asemenea, o cifră de afaceri considerabilă. Trebuie însă să subliniem că aceste date sînt din secolul al XIV-lea și nu mai aparțin, așa cum vom vedea mai departe, epocii marelui „boom" al traficului internațional, care caracterizează a doua jumătate și sfîrșitul secolului al XIII-lea.

Deplinul avînt al sistemului capitalist este caracterizat și de mobilitatea capitalurilor și a plasamentelor. Și aici viața colonială este în avans față de secolul în care se integrează. Pirenne observase importanța plasamentelor funciare, beneficii sigure și stabile pentru cîștigurile comerciale: „departe de a fi avut pămîntul la origine, dimpotrivă chiar, capitalul mobiliar este cel care a fost instrumentul primelor avuții funciare ale burgheziei"[15]. Dar, în coloniile de la Bosfor și din Marea Neagră, plasamentul este el însuși o speculă: case și terenuri se cumpără și se vînd din nou ca niște valori de bursă. Astfel, la 9 octombrie 1281, Rolando d'Acherio revinde pentru 46 hyperperi și 6 karați casa pe care o cumpărase *alaltăieri* (7 octombrie!) de la croitorul Giovanni di Domoculta. La Caffa, la 1 iulie 1289, Gioacomo da Monte vinde lui Gualterino Gualterio jumătate din casa pe care o are în comun cu Nicoló Spezzapetra, așa cum alții vînd și cumpără părți

dintr-o navă. La 28 mai 1290, Giovanni Boscheto vinde lui Nicoló d'Oria patru case cumpărate de la niște tătari și sirieni, la 12 aprilie și la 12 mai din același an. Intervine și pasiunea jocului și vedem la 4 mai 1290 pe venețianul Pasquale Venier angajîndu-se prin contract să plătească 500 aspri lui Martino di Milano, de la Caffa, dacă va fi prins jucînd zaruri pe drumul care merge de la Caffa (Feodosia) la Solhat (Starîi-Krîm)[16]. Acest joc era fără îndoială mai puțin nevinovat decît părea și era dublat desigur de pariuri destul de oneroase.

Această adevărată expansiune capitalistă coincide, de altfel, cu dezvoltarea paralelă a marii industrii exportatoare, în centrele de prelucrare a postavului, care lucrează nu numai pentru piețele europene, ci și pentru cele din Orientul Apropiat. De aceea, ca o sinteză a activității capitaliste, sfîrșitul secolului al XIII-lea ne oferă spectacolul multiplelor interese ale fraților Benedetto și Manuele Zaccaria, armatori din Genova, industriași la Phoceea în Asia Mică, unde exploatează zăcăminte de alaun, proprietari de antrepozite în Crimeea și de sclavi pe malurile Mării de Azov, extinzîndu-și negoțul și făcînd să fluture pavilionul lor din Anglia și Spania pînă la marginile Caucazului și ale Persiei, și pînă în porturile Levantului. În plus, ca pentru a anunța amestecul capitalului în afacerile politice și militare, Benedetto, cel mai vîrstnic, comandă cu succes flota genoveză, conduce escadrele regelui Castiliei și organizează la Rouen, în calitate de amiral al regelui Franței, „parcul de galere", care trebuie să pregătească atacul coastelor engleze. Avem aici, în deplina accepțiune a termenului, omul „mondial", așa cum l-a definit atît de bine Charles de la Roncière, imagine vie a unui destin politic și naval clădit pe expansiunea universală a capitalurilor și pe intensificarea traficului internațional[17]. Este cu atît mai semnificativ faptul că găsim și aici, în comerțul din Marea Neagră, unul din principalii factori care asigură bogăția și succesul familiei Zaccaria.

O mentalitate foarte „modernă" inspiră, de altfel, strategia și politica vremii și-și pune noua sa amprentă pînă și pe proiectele de cruciadă, concepută acum ca o vastă operație de blocadă economică a coastelor musulmane, executată de armatele și flotele din serviciul unei organizații internaționale[18]. În mod indirect, memoriile datorate lui Carol al II-lea de Anjou, lui Marino Sanudo, lui Pierre Dubois în sfîrșit, par produsul aceleiași evoluții a spiritelor, la care activitatea debordantă a lumii de afaceri și dezvoltarea rapidă a traficului internațional, de unde derivă, în ultimă instanță, atîtea alte fenomene internaționale, au o contribuție greu de subestimat sau de neglijat. Ar fi la fel de contrar realității faptelor dacă am omite sau am diminua importanța comerțului pe Marea Neagră în această fază a istoriei economice.

Aceeași impresie se degajă, cu toate că planul este diferit și chiar opus, din examinarea perioadei următoare. Dacă sfîrșitul secolului al XIII-lea este plasat sub semnul prosperității și al unei dezvoltări aproape nelimitate a afacerilor și a capitalurilor, cele mai reputate autorități sînt de acord că nu se întîmplă la fel și în secolul al XIV-lea. Tot Pirenne este cel care a dat definiția cea mai completă și cea mai frapantă a acestui contrast: după ce a reamintit expansiunea comerțului și a industriei, înflorirea orașelor și dezvoltarea creditului, el constată „din toate acestea că în primii ani ai veacului al XIV-lea are loc nu decăderea, ci stagnarea. Dacă nu se dă înapoi, se încetează să se înainteze. Europa trăiește oarecum pe pozițiile cucerite; frontul economic se stabilizează. Este adevărat că tocmai atunci țările rămase la o parte de mișcarea generală, ca Polonia și mai ales Boemia, încep să participe mai activ. Dar deșteptarea lor tardivă n-a avut consecințe

destul de importante, pentru ca lumea occidentală să fie în întregime sensibil afectată [...] Dovada acestei întreruperi a avîntului economic o găsim în faptul că albia expansiunii comerțului exterior încetează a se lărgi. El nu va depăși, înainte de epoca marilor descoperiri geografice de la mijlocul veacului al XV-lea, punctele extreme unde a ajuns în sud navigația italiană, în nord cea a Hansei, adică porturile Mării Egee și ale Mării Negre de o parte, iar pe de altă parte iarmarocul rusesc al Novgorodului. În acest domeniu, fără îndoială, activitatea rămîne intensă. S-ar putea chiar spune că, în unele privințe, ea a crescut. Într-adevăr, din 1314 datează relațiile maritime ale Genovei și ale Veneției cu Bruges și Londra, prin strîmtoarea Gibraltar, iar în 1387 victoria Hansei asupra lui Waldemar de Danemarca pare să fi asigurat definitiv stăpînirea acesteia în Baltica. Nu este mai puțin adevărat, însă, că se trăiește din trecut, fără a se căuta să se împingă mai departe. Iar pe continent este același spectacol. Colonizarea germană spre est se oprește ca istovită la granițele Lituaniei și Letoniei. Ea nu progresează nici în Boemia, nici în Polonia și nici în Ungaria. În Flandra și în Brabant industria postavului păstrează încă, fără s-o sporească, prosperitatea ei tradițională, pînă la mijlocul secolului, pe urmă scade repede. În Italia, cele mai multe din marile bănci, care au dominat atîta timp comerțul banului, s-au prăbușit în falimente răsunătoare: în 1327 firma Scali, în 1341 Buonaccorsi, Usani, Corsini și multe altele, în 1343 Bardi, Peruzzi, Acciajuoli. Decăderea iarmaroacelor din Champagne datează din primii ani ai secolului. Este, de asemenea, momentul în care populația încetează să crească și această stagnare constituie simptomul cel mai semnificativ al stării unei societăți stabilizate și al unei evoluții care a ajuns la punctul său maxim"[19].

Trebuie, de asemenea, să ținem seama și de flagelurile care au copleșit populația Europei în secolul al XIV-lea. Din 1315 pînă în 1317, a făcut ravagii o foamete îngrozitoare, despre care arhivele din Ypres au păstrat o dovadă palpabilă: 2 794 morți din mai pînă în octombrie 1316, dintr-o populație ce nu putea să depășească douăzeci de mii de suflete. Treizeci de ani mai tîrziu, ciuma neagră, pornită, de altfel, de pe malurile Mării Negre, se dezlănțuie asupra Europei. „Dintre toate epi*demi*ile menționate în istorie, aceasta a fost fără îndoială cea mai atroce. Se estimează că din 1347 pînă în 1350 ea a făcut să dispară aproape o treime din populația europeană și a fost urmată de o perioadă de scumpete [...]"[20]

Dar încă înainte ca influența acestor catastrofe să se facă simțită, viața economică suferise schimbări notabile, iar căile comerțului erau afectate. De la un alt specialist, Henri Laurent, împrumutăm descrierea acestor condiții noi ale schimburilor și ale traficului: „Să ni-l închipuim pe unul din negustorii italieni sau flamanzi, personaje net superioare mediei contemporanilor lor, pe care îi vedem în secolul al XIII-lea străbătînd iarmaroacele din Anglia, Flandra, Champagne, Provence și Lombardia, cîteodată între anii pe care îi consacrau, în calitate de consilieri municipali sau consuli, gestiunii afacerilor publice din comuna lor. Să presupunem că acest negustor, care și-a făcut educația comercială în sistemul echilibrat și, ca să zicem așa clasic, după cum apărea el clar la mijlocul veacului al XIII-lea, să presupunem că întocmai ca un Rip van Winkle din evul mediu ar fi adormit în anul 1285 și s-ar fi trezit treizeci de ani mai tîrziu. Nu este nici o îndoială că ar fi recunoscut cu multă osteneală lumea nouă, care i s-ar fi oferit atunci activității sale.

O dezordine monetară accentuată, devenită cronică, răstoarnă adesea orice previziune a prețului de cost. Organisme de bancă și de credit, puternice ca

Ordinul Templierilor, sau cu un rol secundar, cum erau casele evreilor, au dispărut; şi altele, ca tejghelele cămătarilor lombarzi, le-au luat locul, stimulînd prin noi mijloace mişcarea capitalistă. Fluxul mereu crescînd al claselor muncitoare a produs peste tot mişcări revoluţionare; el este victorios în principala regiune industrială din Europa şi a răsturnat organizarea producţiei şi a repartiţiei. Războiul cu Anglia lipseşte în mod periodic industria textilă de materia ei primă, lîna spaniolă şi-a făcut apariţia pe pieţele franceze şi cele flamande. Flandra este tăiată în două: o frontieră o străbate, cîteodată închisă de arme şi de zidurile noilor taxe vamale. În loc să fie drumul care conduce la iarmaroacele din Champagne, Flandra gallicană este dimpotrivă bariera care împiedică accesul la acestea. Chiar în Champagne, devenit pămînt al Coroanei, în oraşele de tîrg, pieţele negustorilor străini cad în ruină, iarba creşte pe străzi, jurisdicţia păzitorilor iarmarocului, a căror competenţă în materie comercială internaţională nu mai este ascultată, este cîteodată luată în derîdere în străinătate. Alte tîrguri, cu un rol neînsemnat pînă atunci, acela din Compiègne, din Lendit, din Chalon-sur-Saône, au cules o parte din moştenirea vechilor întemeieri comerciale din Champagne. Cele două mari porturi continentale din secolul al XIII-lea, Bruges şi Aigues-Mortes, sînt în plină decădere în profitul Anversului şi Montpellierului. De la cucerirea Acconului de către necredincioşi, comerţul dintre cele două bazine ale Mediteranei a scăzut simţitor. Navigaţia regulată între Marea Nordului şi Mediterana a confiscat cea mai mare parte a curentului de schimburi terestre între Flandra şi Lombardia. Comerţul activ al flamanzilor este înlocuit din ce în ce mai mult prin acela al italienilor, care merg pînă la centrele de producţie din Flandra, şi de acela al brabansonilor şi al hanseaticilor. O Hansă nouă, aceea pe care istoria o va numi Hansa, a apărut şi ea a făcut ca economia lumii Mării Baltice să participe în mod larg la economia Europei Occidentale.

Astfel, generaţia care a lucrat timp de treizeci de ani, între 1285 şi 1315, a văzut îndeplinindu-se în Europa Occidentală, partea cea mai animată a lumii creştine, o succesiune de transformări economice decisive, de o amploare şi de o profunzime pe care într-adevăr le putem numi revoluţionare şi e de mirare că nu au atras încă atenţia istoricilor"[21].

Ceea ce lipseşte din acest tablou general, calificat de autor, în mod modest, drept „schiţă fără pretenţii", este tocmai traficul de pe Marea Neagră, ce nu fusese încă atins în acea vreme de criza de depresiune al cărei efect deplin nu avea să fie resimţit decît la mijlocul secolului al XIV-lea. Activitatea traficului internaţional, întreruptă un moment de marele război naval dintre Genova şi Veneţia, grefată ea însăşi pe rivalitatea crescîndă dintre cele două imperii mongole ale Persiei şi ale Hoardei de Aur, îşi reluase cursul după pacea de la Milano (1299). Porturile Mării Negre vor fi chiar principalele beneficiare ale căderii cetăţii Saint-Jean d'Acre şi ale dispariţiei ultimelor porturi din Levant. Înaintarea turcilor în Asia Mică face curînd navigaţia pe coastele Mării Egee, de asemenea, nesigură, iar Sfîntul Scaun reuşeşte, în sfîrşit, să impună puterilor catolice din Mediterana interdicţia negoţului cu musulmanii. Atunci este rîndul veneţienilor să reia tratativele, pe care le făcuseră încă în cursul secolului al XIII-lea, şi să-şi dispute cu genovezii hegemonia comercială şi politică în bazinul Mării Negre. Veneţia pare să fi optat deliberat atunci pentru calea maritimă a Orientului, lăsînd negustorilor din Raguza libertatea de a exploata drumurile mai puţin sigure ale Balcanilor. Senatul este atît de ferm convins de importanţa liniilor comerciale din Strîmtori şi din Marea Neagră, încît nu fixa la mai puţin de 500 de livre mari de 10 ducaţi preţul minim al clădirilor, prin decizia sa din

19 martie 1332[22]. Este vremea cînd venețienii își extind așezările lor de la Tana și de la Trapezunt și se interesează activ de comerțul Persiei și al Kîpciakului.

Prima fază a prosperității din secolul al XIII-lea în bazinul Mării Negre se plasa sub semnul hegemoniei genoveze; a doua fază, care se întinde pînă spre jumătatea secolului al XIV-lea, este dominată de rivalitatea cu Veneția, ce marchează puncte importante în avantajul său și exploatează amplu în propriul profit traficul de pe drumurile Asiei. Spre deosebire de Genova, care se menține în acea vreme mai ales datorită vigorii și inițiativelor coloniilor sale, Veneția urmărește în Marea Neagră o politică bine concepută și își susține așezările datorită influenței sale diplomatice și navale.

Cu toate acestea, deși cu o oarecare întîrziere față de Europa Occidentală, unde stagnarea marii mișcări de expansiune capitalistă poate fi sesizată mai devreme, în ansamblu, evoluția rămîne în mod sensibil aceeași. Am semnalat acest lucru cu ocazia ultimului Congres Internațional de Studii Istorice, în timpul discuțiilor care au urmat comunicărilor atît de importante ale D-lor A. Sapori și F. Röhrig, despre „comerțul internațional în evul mediu" și „întreprinderile din spațiul flamand și hanseatic". Subliniam în legătură cu aceasta interesul prezentat de aceste două studii, care se completau pînă într-un anumit punct, și remarcam cît de mult, spre deosebire de cifrele indicate odinioară de Sombart, scoteau ele în evidență volumul și extensiunea geografică a comerțului internațional din evul mediu. Consideram că pot să trag de aici concluzia că „se disting în mod clar trei perioade în formarea capitalismului în acea vreme: o primă expansiune s-a desfășurat simultan în Italia și în domeniul Hansei în secolul al XIII-lea și la începutul celui de-al XIV-lea; o perioadă de regresiune, urmată de o nouă expansiune capitalistă la începutul erei moderne." Pentru prima și a doua din aceste perioade, prosperitatea și depresiunea, semnalam o coincidență; „existența acestui mare ordonator al comerțului internațional din Orient și din Extremul Orient: Imperiul mongol. Unitatea mongolă, care asigurase dezvoltarea relațiilor comerciale, se sfarmă în secolul al XIV-lea; aceasta corespunde destul de bine perioadei de regresiune în instalarea capitalismului". Era deci încă un factor, desigur, foarte îndepărtat de centrele capitaliste ale Europei Occidentale, dar pe care se cuvenea să nu-l neglijăm[23].

Pentru cine nu cunoaște amploarea traficului din Marea Neagră, importanța lui pentru economia Europei și mai ales pentru aceea a bogatelor orașe negustorești din Italia, această apropiere poate să pară cel puțin surprinzătoare, dacă nu chiar îndrăzneață. Să încercăm, deci, să dezvoltăm această observație prea succintă și să analizăm într-un mod mai amănunțit raporturile dintre criza de depresiune economică, al cărei teatru în acea vreme a fost incontestabil Occidentul european, și evenimentele ce aveau să determine în Orient o evoluție analoagă.

Apare, însă, o dificultate, de care trebuie neapărat să se țină seama în stadiul actual al cunoștințelor noastre: informațiile statistice asupra cifrei de afaceri a comerțului din coloniile pontice, strînse cu multă aproximație pentru sfîrșitul secolului al XIII-lea, lipsesc, pînă în prezent, pentru anii 1340-1360, interval cînd criza economică afectează traficul din Marea Neagră. Suntem deci obligați să recurgem la alte izvoare, ce pot să umple această regretabilă lacună. Se cuvine să utilizăm mai întîi metoda folosită cu succes de D-nul Fr. Dölger pentru a reconstitui anumite aspecte din economia bizantină din secolul al IX-lea *. Deoarece

* FR. DÖLGER, *Europas Gestaltung im Spiegel der fränkisch-byzantinischen Auseinandersetzung des 9. Jahrhunderts*, extras, p. 169 și urm.

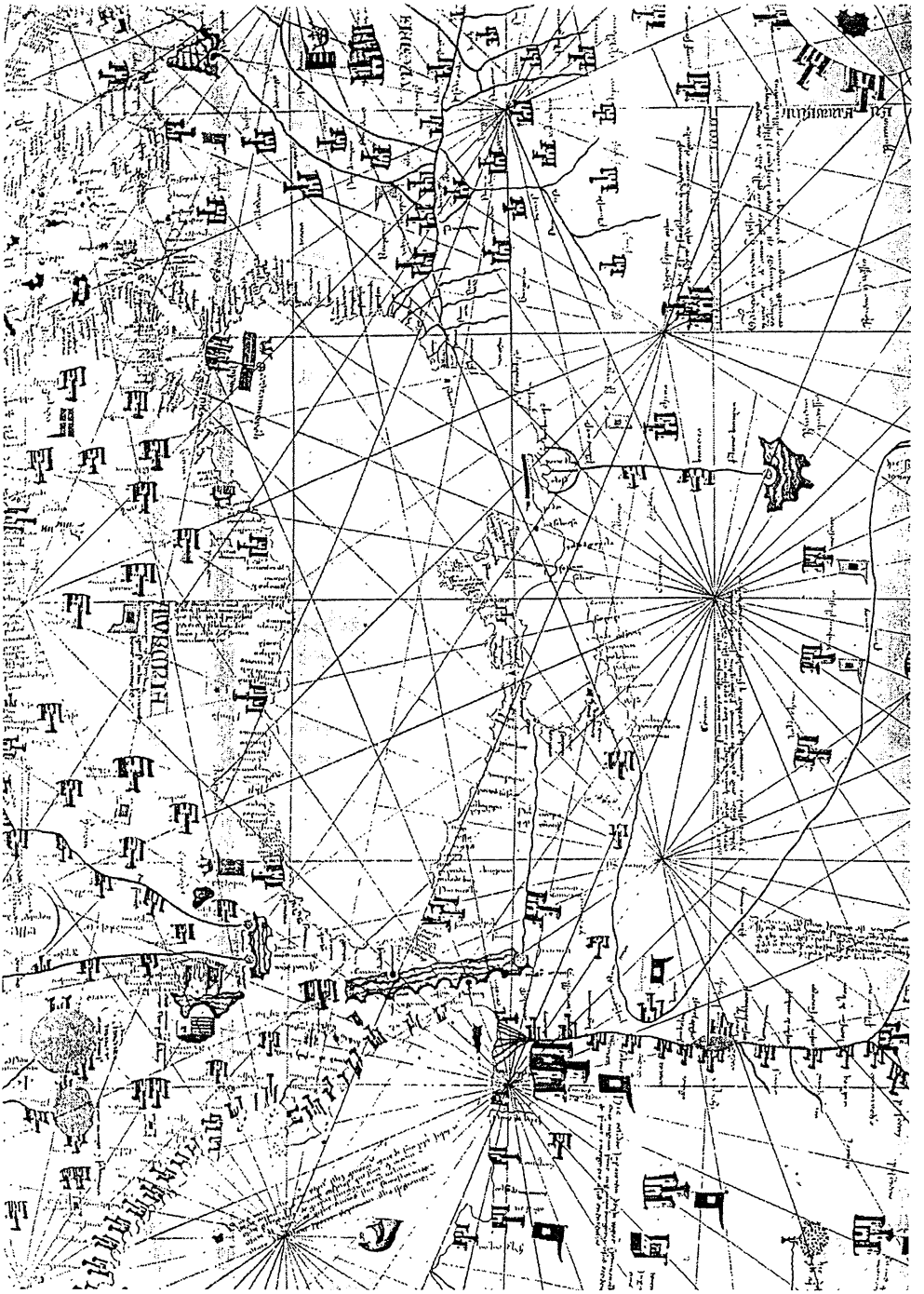

64. Imaginea Mării Negre din harta lui Francesco și Marco Pizigano din 1367.

textele accesibile sînt sărace în informații asupra vieții economice, eminentul bizantinolog, ca să preluăm o expresie pitorească a lui Jireček, a trecut de la tejghea la sacristie, ducîndu-se să caute indicațiile necesare în povestirile hagiografice care ne-au păstrat viețile sfinților bizantini din secolul al IX-lea. Găsim aici, în adevăr, multe aluzii la traficul maritim al vremii, la vasele ce-i luau la bord pe asceții a căror memorie a fost cinstită apoi de către Biserică, la negustorii sau la armatorii cu care întrețineau relații călugării ortodocși în cursul călătoriilor prin Imperiu sau al misiunilor lor în țările străine. Cu toate că activează în domenii cu totul diferite, reprezentanții sferei spirituale și cei ai intereselor materiale străbat adesea drumul împreună.

Această regulă se aplică, de asemenea, în epoca penetrației occidentale în bazinul Mării Negre și în țările din Orientul Mijlociu și din Extremul Orient. Este semnificativ că un document lingvistic din cele mai importante din primii ani ai secolului al XIV-lea, *Codex Cumanicus*, scris în 1303, un fel de lexic cuman și persan, cu traducerea latină a termenilor orientali, a fost atribuit fie unui negustor genovez, fie unui misionar franciscan[24]. În legătură cu aceasta am emis ipoteza că se adresa în același timp negustorilor și clericilor; aceștia din urmă vizitau în aceeași măsură ca și primii țările orientale, în momentul în care expansiunea colonială italiană ajungea la deplina ei dezvoltare, la sfîrșitul secolului al XIII-lea și la începutul celui de-al XIV-lea[25]. Este fără îndoială semnificativ că registrul notarului Lamberto di Sambuceto, transcris la Caffa în 1289, se termină printr-o socoteală a sumelor datorate, printr-o copie a unei rețete de pomadă contra rîiei, conținînd miere, sare, sulfat, grăsime și mercur, a cărei eficacitate rămîne de demonstrat, dar care spune multe despre murdăria locuințelor și a fonduk-urilor de mărfuri și, în sfîrșit, printr-un imn închinat Sfintei Fecioare: *Virgo mater ecclesiae, eterna porta gloriae...*, curios amestec de preocupări practice și de elan religios[26].

Epoca de mare prosperitate economică în aceste regiuni este într-adevăr și cea a celei mai mari extensiuni a misiunilor catolice. Încă în 1287, misiunea franciscană în Crimeea era înfloritoare și se bucura de protecția autorităților mongole. Ea posedă o biserică și un ospiciu la Caffa și o capelă la Solhat (Starîi-Krîm), reședința hanilor, unde împărăteasa Jaylak, soția atotputernicului Nogai, venise în persoană să primească botezul. O „relatare a martirilor și a mănăstirilor fraților minoriți din Orient", păstrată la British Museum și publicată de G. Golubovich, care datează în 1320 sau 1330, enumeră optsprezece mănăstiri în „Tartaria de Nord", adică pe teritoriul Imperiului Kîpciakului[27]. De la 1 aprilie 1318 s-a păstrat o împărțire ecleziastică a întregii Asii, în dependența unui nou arhiepiscopat stabilit la Pekin, reședința marelui han, care cuprinde Imperiul Hoardei de Aur, China și teritoriile dependente, precum și Asia Mică[28]. Persia era rezervată unui alt arhiepiscopat, cel al Sultanyehului. Hanii tătari, păgîni și chiar musulmani, manifestau încă cea mai deplină toleranță pentru celelalte religii și se arătau chiar deosebit de binevoitori față de misionarii catolici, pe care îi autorizau să construiască biserici în principalele orașe din statele lor și să-și celebreze în mod deschis slujbele.

Spre mijlocul secolului al XIV-lea totul se schimbă brusc, aproape în același moment, pe toată întinderea imenselor posesiuni mongole. Ciuma neagră, ale cărei ravagii s-au întins asupra întregului Orient, avea să lovească brutal misiunea din Persia: în 1349, papa Clement VI scria mai marelui dominicanilor că nu rămăseseră decît trei frați din acest ordin și că nu mai găseau preoți creștini[29].

Dar încă mult înainte de această dată, în 1335, moartea ultimului han al *ulus*-ului din Hulagu, Abu Said, marcase dezmembrarea Imperiului mongol în Iran. Unitatea mongolă se menţinuse pentru început ca o realitate extraordinară pînă în mijlocul secolului al XIII-lea, apoi, o dată cu urcarea pe tron a lui Kubilai şi cu cucerirea Chinei, ca o federaţie – teoretică cel puţin – a imperiilor rezultate din casa lui Gingis-han. Această organizare fusese suficientă pentru a menţine fluxul traficului şi intensitatea schimburilor, datorită înţelegerii care domnea între diversele curţi mongole ale Kîpciakului, ale Persiei sau ale Chinei. Rivalitatea Hoardei de Aur, instalată în Rusia Meridională şi în Crimeea, cu ilhanii din Persia, pentru regiunile limitrofe ale Caucazului şi controlul căilor comerciale din bazinul oriental al Mării Negre şi din sudul Caspicii, deschisese, încă de la sfîrşitul secolului al XIII-lea, o breşă care tindea să se lărgească; totuşi, interesul manifestat de cele două puteri rivale pentru comerţ mai mult favoriza decît împiedica tranzitul negustorilor şi al mărfurilor occidentale, însoţit peste tot de activitatea fraţilor predicatori sau minoriţi. Începînd cu al doilea sfert al secolului al XIV-lea, unitatea mongolă avea totuşi să se macine şi mai mult. Disputa marelui han al Chinei cu hoarda lui Djagatai făcea drumurile Asiei Centrale tot mai puţin sigure. Pe de altă parte, sub descendenţii lui Kubilai, ce mai era încă pentru Marco Polo „Marele Sire", autoritatea mongolă în China slăbea neîncetat, pradă rivalităţii diverşilor membri ai familiei domnitoare şi a factiunilor care îi susţineau. Rezulta de aici o stare de nesiguranţă generală[30], care lovea puternic interesele negoţului, simultan cu cele ale bisericilor ataşate coloniilor străine. Ultimul raport asupra bisericii din Pekin este cel al lui Giovanni da Marignoli, care a fost primit la curtea hanului în 1342 şi nu s-a întors la Avignon decît în 1353[31]. După aceea, relatările se întrerup, iar arhiepiscopii din Extremul Orient nu mai figurează pe listele Sfîntului Scaun decît *in partibus infidelium*. Reacţia naţională chineză contra cuceritorilor mongoli se conturează şi sfîrşeşte prin a-i alunga din China de Sud, apoi din Pekin; înscăunarea dinastiei Ming, în 1368, pune capăt perioadei ocupaţiei străine. „Chinezii învingători – dinastia Ming – au înglobat creştinismul în categoria proscrisă, pe care au lovit-o împreună cu toate celelalte doctrine străine introduse sau favorizate de mongoli. Creştinismul avea neajunsul să fie considerat de către reacţiunea naţională chineză ca o religie mongolă"[32]. Dintr-o dată relaţiile comerciale se resimt la rîndul lor de pe urma acestor evenimente, iar coloniile negustoreşti, care susţineau opera misiunilor catolice, dispar la rîndul lor din porturile din Extremul Orient.

Am menţionat deja evenimentele din Persia. După dispariţia lui Abu Said „nu se va găsi nimeni, nici în fruntea armatelor, nici în fruntea administraţiei, pentru a menţine statul mongolo-persan, iar *ulus*-ul lui Hulagu se va destrăma"[33]. Încă o piaţă, şi încă una din cele mai bogate, se închidea traficului occidental, care se va putea menţine tot aşa de puţin ca şi activitatea misionarilor.

În Kîpciak nu mai este nevoie să se recurgă la alte dovezi decît la cele ce rezultă din faptele economice însele, căci acestea sînt, de data aceasta, bine cunoscute. Schimbarea de domnie care a avut loc la moartea hanului Uzbek, în 1340, a fost în acelaşi timp o schimbare de orientare politică şi religioasă, plină de consecinţe. Căpeteniile Hoardei de Aur şi Uzbek însuşi trecuseră la islamism, strînseseră legăturile prin tratatul de alianţă ce îi unea de principala putere musulmană, Egiptul mamelucilor, dar cu toate acestea rămăseseră favorabili pătrunderii comerţului Europei Occidentale şi Mediteraneene în statele lor şi nu încetaseră să-i primească cu bunăvoinţă pe trimişii papei şi pe călugării franciscani.

Dacă au existat anumite excepții de la această regulă, care figurează în lista martirilor Ordinului Sfîntului Francisc, ele se datorează aproape întotdeauna vreunei autorități locale sau populației ostile propagandei religioase a străinilor. Din punctul de vedere al comerțului, hanul Uzbek este cel care a concedat venețienilor amplasamentul de la Tana pentru a construi acolo, în 1333, noua lor așezare, iar în ultimii săi ani de domnie (1335-1340) trebuie să se dateze relatarea negustorului florentin Balducci Pegolotti, una din cele mai complete care ne-au parvenit despre traficul internațional la nordul Mării Negre, spre Asia Centrală și îndepărtatul Cathay.

Toate acestea aveau să se schimbe o dată cu urcarea pe tron a noului stăpîn al Hoardei de Aur, hanul Djanibek. Este adevărat că în 1342 el mai confirmă încă venețienilor privilegiile concedate de predecesorul său pentru așezarea Tana. Dar din același an trebuie fără îndoială să datăm începutul unei noi serii de ostilități între tătarii din Kîpciak și lituanieni, pe de o parte, și regatele catolice ale Europei Răsăritene, Ungaria și Polonia, antrenate în cruciadă de noul suveran al regatului Sfîntului Ștefan, Ludovic I de Anjou. Țara Românească se desprinde din alianța tătară, pentru a se apropia de Ungaria și pentru a reînnoda cu această putere angajamente de dependență feudală. În 1343, după cît se pare, o expediție condusă de voievodul Transilvaniei trece Carpații Orientali și-i respinge pe tătari din provincia unde se va constitui în curînd principatul Moldovei. Și tot în 1343 izbucnește marele conflict dintre Imperiul Hoardei de Aur și republicile maritime italiene, care avea să exercite o influență decisivă asupra traficului internațional al Mării Negre.

Urmarea acestor evenimente este destul de bine cunoscută, astfel că ar fi suficient să reamintim pe scurt faptele esențiale. Raporturile negustorilor venețieni cu autoritățile mongole din Tana erau tensionate în urma fraudelor și abuzurilor reciproce. Un diferend, ale cărui cauze rămîn necunoscute, i-a adus în conflict pe venețieni și pe tătari: Andreolo Civrano, negustor din Veneția, a avut ghinionul să ucidă în această ceartă pe tătarul Hogea Omar, un musulman. Acesta a fost începutul unei încăierări generale, în care toți occidentalii ce locuiau în Tana, venețieni, genovezi, florentini – poate și provensali și catalani –, au fost atacați de către indigeni, uciși sau capturați, casele și antrepozitele lor fiind incendiate și jefuite. Paguba a fost de 350 000 scuzi de aur pentru genovezi și de 300 000 pentru venețieni, ceea ce, aplicînd formula folosită pentru a evalua socotelile vămii din Pera în acel timp[34], ar echivala cu peste două milioane de hyperperi sau aproximativ cu 80 pînă la 100 milioane de franci francezi (din 1924). Cifra este totuși respectabilă și nu face decît să scoată mai bine în evidență importanța comerțului din Tana în momentul conflictului cu tătarii.

Lucrurile nu aveau să rămînă aici. Hanul, după ce a interzis negustorilor italieni să mai calce la gurile Donului, a ordonat aghiotanților și vasalilor săi să-i urmărească: un document genovez din 11 mai 1344 menționează jefuirea unei corăbii a lui Guiduccio de Voltri, în apropiere de Soldaia, de către oamenii guvernatorului de la Solhat[35]. Era deci o ridicare generală împotriva negustorilor italieni, care sufereau la Tana și în Crimeea soarta lombarzilor din regatul lui Filip cel Frumos. Djanibek însuși a adunat o armată și s-a dus să asedieze Caffa, care rămînea centrul principal al comerțului italian la nordul Mării Negre. Dar orașul, puternic fortificat și bine apărat de garnizoana genoveză, a rezistat la toate asalturile, iar el a fost obligat să se retragă, după ce a pierdut peste cinci mii de oameni și tot arsenalul de asediu. Veneția a încercat atunci să reia firul

negocierilor. Civrano, autorul greşelii iniţiale, a fost proscris printr-o hotărîre a Senatului, iar curieri au fost trimişi în grabă la Tana pe calea uscatului (Cracovia şi Lwów), pentru a deschide calea unei solii. Ei au raportat în aprilie 1344 că negustorii făcuţi prizonieri la Tana erau teferi şi nevătămaţi şi că hanul, care revenise asupra unora din măsurile sale, părea dispus să cadă la învoială. Dar atunci Genova a intervenit pentru a propune o acţiune comună: cele două republici, solidare, trebuiau să decreteze boicotul comerţului Kîpciakului şi să ceară despăgubiri. Pînă la soluţionarea conflictului, negustorii veneţieni trebuiau să-şi mute la Caffa centrul de afaceri. Aşa s-a şi făcut, iar ambasadorii veneţieni şi genovezi s-au întrunit la Caffa pentru a aştepta acolo răspunsul lui Djanibek.

Acesta a venit sub forma unei noi expediţii tătăreşti, care în 1345 a împresurat cetatea genoveză. De această dată asaltul s-a prelungit pînă la începutul lui 1346. El a fost atroce, deoarece s-a declanşat ciuma în rîndul armatei asediatoare, iar aceasta a încercat să răspîndească epidemia la asediaţi, aruncînd cadavre în interiorul incintei fortificate a Caffei, cu ajutorul unei puternice catapulte. Această metodă de război microbian, pe cît de oribilă, pe atît de neaşteptată la sfîrşitul evului mediu, nu a împiedicat apărarea, care a ştiut să ia măsuri eficiente pentru a evita toate consecinţele îngrozitoarei boli. Dar vasele care aduceau la Caffa întăriri şi aprovizionări, expediate din Genova şi din alte oraşe ale Italiei, au luat la întoarcere germenii ciumei şi au răspîndit-o în Europa, unde în cîţiva ani a secerat aproape o treime din populaţie. Astfel, una din cauzele principale ale marii depresiuni din secolul al XIV-lea şi-a avut originea şi punctul de plecare în bazinul Mării Negre.

Hanul a trebuit să abandoneze în cele din urmă al doilea asediu al Caffei, fără a fi reuşit să înfrîngă rezistenţa fortăreţei. Dar a rămas tot pe poziţiile sale şi nu a consimţit să înceapă tratative decît atunci cînd veneţienii, aflînd că genovezii reîncepuseră, fără să-i anunţe, traficul cu Kîpciakul, i-au trimis şi ei la rîndul lor o solie în anul 1347. Coloniei Tana i-au fost restabilite posesiunile, doar drepturile de vamă au fost mărite de la 3 la 5%. Dar genovezii, siguri de tratatul lor de alianţă, au refuzat să recunoască aliaţilor lor dreptul pe care şi-l arogaseră pentru ei înşişi. Aceasta a stat la originea unui nou conflict între Genova şi Veneţia, care avea să ducă la ocuparea de noi puncte fortificate la Bosfor şi la cel de-al doilea „război al Strîmtorilor" între cele două republici, împăratul Bizanţului Ioan Cantacuzenos şi regele Aragonului. Comerţul s-a restabilit cu Imperiul Hoardei de Aur, dar era din ce în ce mai redus la resursele locale de pe coasta Mării Negre, în special la cele din bazinul apusean; acolo doar perspectivele noi compensau, în destul de mică măsură însă, pierderea marilor căi asiatice care duceau la Tana sau la Trapezunt: navigaţia de pe Dunăre dobîndise o importanţă nouă, datorită negustorilor din oraşele Transilvaniei şi ale Ungariei, care îi foloseau resursele[36]. Pe de altă parte, „drumul moldovenesc" deschidea comerţului oraşelor din Galiţia, Cracovia şi Lwów, accesul la porturile de pe coasta Mării Negre[37]. Aceste împrejurări noi de ordin economic explică brusca dezvoltare a principatelor româneşti în a doua jumătate a secolului al XIV-lea, şi, de asemenea, interesul pe care îl mai prezentau încă, la acea dată, porturile de pe litoralul pontic pentru comerţul european. Dar nu mai sînt perspectivele imense de la sfîrşitul secolului al XIII-lea, nu mai este traficul pe drumurile îndepărtate ale Asiei Centrale şi ale Extremului Orient, care l-ar fi putut îmbogăţi, într-o singură călătorie, pe negustorul suficient de îndrăzneţ spre a o întreprinde. Întreruperea comerţului cu Kîpciakul, din 1343 pînă în 1347, avusese repercusiuni foarte

sensibile în țările mediteraneene. „În toate orașele din Imperiul bizantin a fost lipsă de grîu și de pește sărat, două articole alimentare aduse de obicei din Marea Neagră prin intermediul italienilor. În Italia, prețul mirodeniilor și al mătăsii s-a dublat subit. Aceste două exemple, adaugă Heyd, demonstrează în mod eficient că prăbușirea Tanei obturase una din marile artere prin care comerțul pătrundea în inima Asiei"[38]. Noi vicisitudini aveau să afecteze, de altfel, coloniile italiene: colonia Tana, reconstruită pe noi temelii, era definitiv distrusă la sfîrșitul secolului de către hoardele lui Tamerlan. Mentalitatea localnicilor se schimbase și ea. După moartea lui Djanibek, în 1357, succesorii săi nu au mai putut menține unitatea Hoardei de Aur, care sfîrșește prin a se împărți în mai multe hanate și formațiuni mai mici, la fel ca și Persia cu douăzeci de ani mai devreme. Misionarii și negustorii au trebuit să se retragă din „Tartaria de Nord", pe care o străbăteau altădată în deplină siguranță; ei nu mai dispuneau acolo de nici o garanție. „Ostilitatea împotriva occidentalilor mergea mînă în mînă cu un nou val de islamizare. Progresele Islamului, scrie R. Grousset, își culegeau roadele, la fel ca și influența Egiptului mameluc, în toate domeniile vieții politice și sociale. De la toleranța religioasă tradițională a Gingishanizilor, Hoarda de Aur era pe cale să treacă la fanatismul musulman, totalitar, al mamelucilor"[39]. În aceste condiții atît de net defavorabile, traficul pe distanță lungă pe drumurile Asiei mongole dispare, iar depresiunea economică, sensibilă în Occident, ajunge în bazinul Mării Negre, pentru a se întinde de acolo, cu și mai multă forță, din nou asupra Europei, care depindea în mare parte de activitatea pieților sale. Placă turnantă a prosperității în secolul precedent, traficul Mării Negre este în aceeași măsură placă turnantă pentru criză, care oprește, în al doilea sfert al secolului al XIV-lea, avîntul expansiunii capitaliste.

Trebuie deci să completăm acest tablou, trasat de Pirenne cu atîta măiestrie în privința stagnării dezvoltării economice, după prima perioadă de expansiune a capitalismului comercial și industrial de la sfîrșitul evului mediu. Comerțul exterior nu numai că nu „a încercat să-și lărgească aria de expansiune"; el s-a retras puțin cîte puțin din întreg *hinterland*-ul asiatic și din unul din centrele sale principale, bazinul Mării Negre. Nu este doar o stagnare, ci o retragere, un fenomen de repliere. Cauza este evidentă: unitatea mongolă atrăsese în secolul al XIII-lea traficul internațional, deschizîndu-i drumurile parcurse de Marco Polo; dezmembrarea sa le închidea în secolul al XIV-lea, privîndu-le de condiția indispensabilă oricărei circulații regulate a schimburilor și a mărfurilor: securitatea traficului. Progresele islamismului în lumea turcă și mongolă făceau să se abată peste Asia suflul xenofobiei, care ridica noi obstacole în fața pătrunderii străinilor de un alt rit, negustori și, cu atît mai mult, misionari. Dacă în epoca precedentă, porturile Mării Negre își avuseseră partea lor în diminuarea comerțului creștin cu Egiptul, ca urmare a ultimelor cruciade și a căderii fortărețelor sale din Siria, acum balanța se răstoarnă, iar mirodeniile și mătasea, care porneau pe drumul de la Tebriz la Trapezunt sau de la Sarai la Tana, sînt preluate de navigatorii arabi din Golful Persic și din Marea Roșie pînă la piața Alexandriei.

Dacă efectele acestei veritabile revoluții economice nu au fost și mai marcante asupra dezvoltării economiei europene, aceasta se datorează desigur faptului că alte regiuni se deschideau activității sale. Hansa avea acum acces la toate produsele coastei Balticei, piața Novgorodului le aducea pe cele din Rusia Septentrională. Boemia și Ungaria puneau în valoare resursele minelor lor de aur și argint, care satisfăceau parțial necesitățile de batere și de circulație a monedelor. Pe de altă

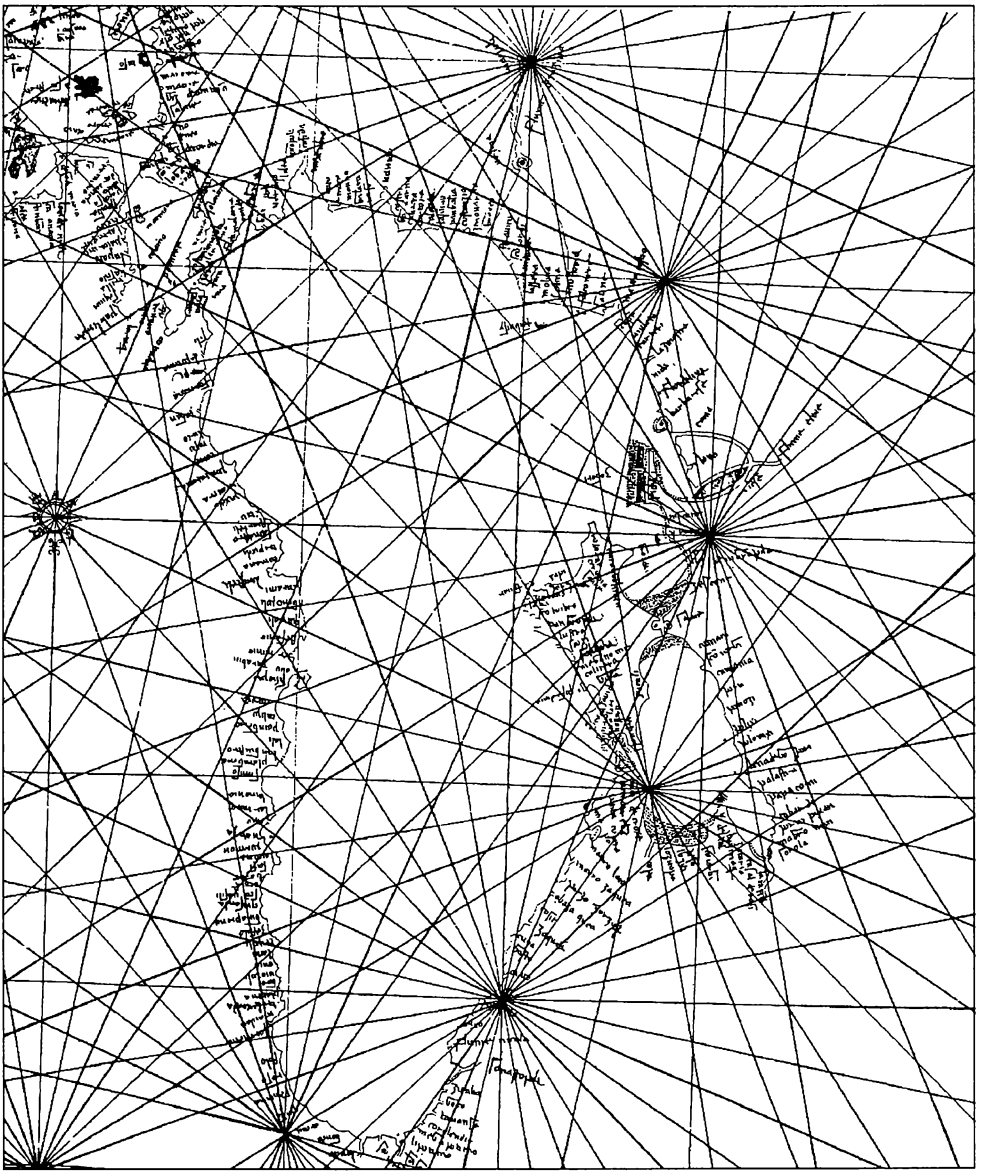

65. Imaginea Mării Negre dintr-o hartă anonimă din anul 1384 (Portulanul Pinelli-Walckenauer).

parte, comerțul din Polonia și cel de pe valea Dunării, stabilind o legătură naturală între Europa Centrală și Orient, reda o oarecare importanță traficului Mării Negre. Dar această activitate, oricît de fructuoase ar fi fost rezultatele sale, nu se putea compara cu cea din secolul care o precedase. „Aspectul economic" al Europei se schimbase mult: *krach*-urile financiare ale marilor bănci italiene, dintre care cele mai importante sînt tocmai în 1343 – anul ce a văzut izbucnirea conflictului de la Tana între Kîpciak și negustorii italieni –, pot fi datorate, după toate datele disponibile și altor cauze decît reglementarea defavorabilă a datoriilor regelui Angliei sau complicațiile rezultate din ostilitățile angajate de acest suveran împotriva regelui Franței. Nu este imposibil ca întreruperea bruscă a traficului cu Imperiul Hoardei de Aur și repercusiunile inevitabile de pe piața italiană să fi avut o oarecare contribuție. Ciuma neagră, funestul dar al Asiei mongole pentru Europa, a desăvîrșit ceea ce blocada de pe coastele Mării Negre începuse. O lume împuținată și sărăcită a trebuit să suporte criza scumpirii vieții de după 1350 și a văzut desfășurîndu-se, de la un capăt la altul al continentului, de la comunele flamande la *ciompi* din Florența și la zeloții din Thessalonik, grevele industriale, răzmerițele și revoluțiile. Va trebui să treacă un secol pentru ca deschiderea de noi căi de navigație pe mările necunoscute din Oceanul Indian și din Atlantic să ofere traficului internațional o ocazie unică de a se dezvolta și de a folosi capitalurile acumulate de băncile și casele negustorești. Atunci va avea loc, în întreaga accepțiune a cuvîntului, expansiunea capitalismului din ajunul epocii moderne, care se dezvoltă pe măsură ce tezaurele din Indii și din Lumea Nouă se revarsă pe piețele Europei Occidentale.

Dar la această nouă perioadă de prosperitate, traficul Mării Negre nu mai participă în nici un fel. Cucerirea otomană i-a închis accesul la comerțul european în a doua jumătate a secolului al XV-lea: Constantinopolul, cucerit în 1453, Trapezuntul în 1461, Caffa în 1475, Chilia și Cetatea Albă în 1484, sînt de acum înainte porturi controlate de Imperiul turcesc, care le exploatează resursele în folosul său exclusiv, așa cum Imperiul bizantin o făcea în perioada apogeului puterii sale. Aceste resurse sînt, de altfel, doar locale și furnizează Istanbulului, produsele naturale din regiunile dunărene și din Rusia Meridională, la care se cuvine să adăugăm sclavii din Crimeea și din Caucaz. Marea Neagră – Kara Deniz – este de acum înainte „fecioara castă și pură", peste care s-au închis gratiile seraiului; captivitatea va dura mai mult de trei secole. Comerțul european nu a renunțat să-și deschidă din nou drumurile Extremului Orient, dar el va trebui să caute alte căi decît cele de pe coasta pontică. Astfel, în secolul al XIV-lea, el se va orienta spre statele marelui cneaz al Moscovei, noua putere ce se va întinde dincolo de Ural spre Siberia și Asia Centrală *; dar traficul maritim din Atlantic și din Indii face de acum înainte drumului continental o concurență pe care nu va reuși s-o depășească pînă la deschiderea Transiberianului.

Cu toate acestea, nu s-ar putea contesta că în era marilor descoperiri chiar, care îndepărtează pentru secole comerțul internațional de drumurile urmate în evul mediu, traficul din Marea Neagră nu a exercitat o oarecare influență, cel puțin indirectă. Regresul cunoștințelor geografice s-a produs simultan cu cel al traficului internațional, care le asigurase dezvoltarea în secolul al XIII-lea.

* Așa după cum a demonstrat recent D-nul Alexandre Eck în conferința sa despre „consecințele economice ale căderii Constantinopolului", susținută la Institutul de Istorie Universală „N. Iorga" din București, în februarie 1943.

Este suficient să comparăm relatarea lui Marco Polo, pentru care cercetările recente aduc mereu noi confirmări, cu poveștile fantastice ale lui Jean de Mandeville, a căror lectură era atît de răspîndită în secolul al XIV-lea. Din povestirea călătorului venețian, ca și din raportul atît de exact al florentinului Pegolotti, rămăsese amintirea unei căi ce ducea la bogățiile din Extremul Orient și a cărei urmă trebuia regăsită. Capătul lumii, întrevăzut o clipă în epoca marii prosperități comerciale, se restrînsese din nou la orizontul închis al Europei și al Orientului Apropiat; dar se păstrase din această primă perioadă a expansiunii capitalismului noțiunea de „mai departe", care se întindea spre adîncurile Asiei, „Asie la parfonde" sau „Asie la Maiour". Această căutare nu mai putea să se orienteze spre bazinul Mării Negre, dar rămînea în mințile oamenilor ca o invitație la călătorie și la aventură. Este misterul „căutării Cathay-ului", care obsedează imaginațiile la sfîrșitul evului mediu și care îi îndeamnă pe navigatori să exploreze alte căi, pe unde să poată ajunge acolo. Este notoriu faptul că, atunci cînd Cristofor Columb își lansa caravelele în traversarea Oceanului necunoscut, el socotea că nu va putea ajunge decît la țărmul răsăritean al Chinei și că, la început, împreună cu tovarășii săi, a luat Antilele drept Japonia. Din această confuzie, de altfel, s-a născut noțiunea de „Indii Occidentale" și cea de „indieni" din America, menținută pînă în epoca modernă.

Astfel, se poate regăsi pînă și în dinamica marilor descoperiri și a noilor căi comerciale, care se îndepărtează în mod absolut de Marea Neagră, o ultimă mărturie asupra importanței și a activității traficului ei internațional, al cărui rol nu mai poate fi ignorat în istoria economică. La fel de mult ca tîrgurile din Champagne, în epoca lor de mare celebritate, tot așa de mult și mai mult chiar decît traficul din Mediterana Orientală, după cucerirea porturilor Levantului de către musulmani, tot așa de mult ca cel al Hansei în Marea Nordului și în Baltica, acest rol constituie un factor de prim ordin în dezvoltarea relațiilor comerciale și progresul economiei capitaliste. Această observație este valabilă, de altfel, nu numai pentru volumul negoțului și al cifrei sale de afaceri, dar și pentru metodele care se perfecționează acolo, în atmosfera mai liberă a vieții coloniale, desprinsă de piedicile tradiției și de ordinea corporativă sau feudală a evului mediu european.

Este posibil ca aceste concluzii să fie considerate exagerate, sau cel puțin ca suferind influența excesivă a studiilor consacrate unui subiect special, fiind adevărat că în istorie, ca și în alte domenii, fiecare are tendința să „predice pentru propria parohie". Dar aceasta este la fel de adevărat și pentru alte teze susținute de către istoricii capitalismului medieval și modern, și este de dorit, în tot cazul, ca o nouă examinare a acestei mari chestiuni să țină seama, de acum înainte, mai mult decît pînă acum, nu numai de marile linii pe care se scurg curenții negoțului, dar și de „placa turnantă" ce a reglat atît de mult timp intensitatea și regularitatea traficului lor[40].

Bibliografie sumară: G.I. BRĂTIANU, *Recherches sur le commerce génois dans la mer Noire au XIIIe siècle*, Paris, 1929; IDEM, *Actes des notaires génois de Péra et de Caffa de la fin du treizième siècle (1281-1290)* (Académie Roumaine, Études et recherches, II). București, 1927; IDEM, *Études byzantines d'histoire économique et sociale*, Paris, 1938; H. PIRENNE, G. COHEN, H. FOCILLON, *La civilisation occidentale au Moyen Âge du XIe siècle au milieu du XVe siècle*, în *Histoire du Moyen Âge*, VIII (coll. Glotz), Paris, 1933; H. LAURENT, *La draperie des Pays-Bas en France et dans les pays méditerranéens*, Paris, 1935; W. HEYD, *Histoire du*

commerce du Levant au Moyen Âge, I, trad. fr. Furcy Raynaud, Leipzig. 1885; R. LOPEZ, *Genova marinara nel Duecento. Benedetto Zaccaria, ammiraglio e mercanti,* Messina – Milano, 1933; G.I. BRĂTIANU, *Le conseil du roi Charles,* în *Revue historique du Sud-Est Européen,* XIX, 1942, 2; G. GOLUBOVICH, *Biblioteca bio-bibliografica della Terra Santa e dell'Oriente francescano,* II, Quaracchi-Firenze, 1913; P. LEMMENS, *Die Heidenmission im Spätmittelalter* (Franziskanische Studien, V), Münster in Westf., 1919.

Note

1. Întreg capitolul a fost publicat – cu infime modificări – sub titlul *La mer Noire, plaque tournante du trafic international à la fin du Moyen Âge*, în *RHSEE*, XXI, 1944, p. 36-69 (prezentat de C. Nicolescu, în *RIR*, XV, 1945, p. 245). O. Lampsides (*Byzantinische Zeitschrift*, 65, 1972, p. 440) îl consideră „o capodoperă în care se evidențiază spiritul pătrunzător, multilateralitatea cunoștințelor și fantezia creatoare a lui Brătianu". Denumirea de „placă turnantă a comerțului internațional" atribuită Mării Negre a fost reținută de mai mulți specialiști. Cf. F. Braudel, *Mediterana și lumea mediteraneană în epoca lui Filip al II-lea*, I, trad. M. Gheorghe, București, 1985, p. 205; M. Berindei și G. Veinstein, *La Tana-Azak de la présence italienne à l'emprise ottomane (fin XIIIe-milieu XVIe siècle)*, în *Turcica*, VIII, 1976, 2, p. 112; P. Schreiner, *Купцы и товары Причерноморья: фрагмент византийской конторской книги*, în *Byzantino-bulgarica*, VII, Sofia, 1981, p. 215; M. Balard, *Gênes et la mer Noire (XIIIe-XVe siècles)*, în *Revue historique*, CCLXX, 1983, 1, p. 33; S. Iosipescu, *Balica, Dobrotiță, Ioancu*, București, 1985, p. 24; T. Gemil, *Românii și otomanii în secolele XIV-XVI*, București, 1991, p. 133, 193; P. Teodor, *Istorici români și problemele istorice*, Oradea, 1993, p. 46, 63, 84, 94; R. Manolescu, *Marea Mediterană și Marea Neagră în evul mediu*, în *Revista istorică*, SN, 4, 1993, 1-2, p. 50; V. Ciocîltan, *Mongolii și Marea Neagră în secolele XIII-XIV. Contribuția Cinghizhanizilor la transformarea bazinului pontic în placă turnantă a comerțului euro-asiatic*, București, 1998, p. 15-16, 260; M. Teodor Crăciun, *Structuralism și comparatism la Gh.I. Brătianu*, în *Incursiuni în opera istorică a lui Gheorghe I. Brătianu – Studii și interpretări istorice*, coord. P. Teodor, R. Mârza, Cluj, 1999, p. 47.

   Întrucît acest capitol conținea inițial numai cinci note ale autorului, de puțină utilitate pentru cititor, am considerat oportun, dat fiind similitudinea textelor, să adoptăm aparatul critic al articolului apărut în *RHSEE*, XXI, 1994, p. 36-69 (fără să introducem sistemul de abrevieri folosit în notele editoriale) și să renunțăm în acest caz la adnotările proprii. Cititorul va avea astfel prilejul să fie confruntat cu o secvență din lucrare redactată în întregime – text și note – de Gheorghe Brătianu. În anumite situații ne-am permis să facem cîteva neînsemnate întregiri în cadrul aparatului critic, completînd titlurile lucrărilor și revistelor redate incomplet sau prescurtat și adăugînd anii lor de apariție. În afară de această notă, în text am inclus numai una singură proprie (26), atașată unui pasaj ce lipsește din studiul publicat în *RHSEE*, XXI, 1944, o altă notă editorială (40), cu succinte observații, fiind plasată la sfîrșitul capitolului.
2. Cf. bibliografia anexată la comunicarea D-lui Sapori, în *VIIIe Congrès International des Sciences historiques, Communications*, Zürich, II, 1938, p. 374-377.
3. G.I. Brătianu, *Recherches sur le commerce génois dans la mer Noire au XIIIe siècle*, Paris, 1929, p. 293-294.
4. Cf. G.I. Brătianu, *Les Vénitiens dans la mer Noire au XIVe siècle* (Académie Roumaine, Études et recherches, XI), București, 1939, p. 31. Documentele au fost publicate de R. Morozzo della Rocca și A. Lombardo, *Documenti del commercio veneziano nei secoli XII et XIII*, Torino, 1940, XX, p. 83-84 și 200-201.

5. Idem, *Notes sur un voyage en Crimée*, în *Revue historique du Sud-Est Européen*, XIX, 1942, 1. Documentul este publicat de R. Morozzo della Rocca şi A. Lombardo, *op.cit.*, II, p. 18-19.
6. Cf. A. Vasiliev, *The Goths in the Crimea*, Cambridge, Massachusetts, 1936, p. 158-159.
7. Cf. G.I. Brătianu, *Études byzantines d'histoire économique et sociale*, Paris, 1938, p. 157 şi urm.
8. R. Guilland, în *Mélanges Charles Diehl*, I, Paris, 1930, p. 121 şi urm. Cf. şi G.I. Brătianu, *Études byzantines...*, p. 162 şi urm.
9. G.I. Brătianu, *Recherches sur le commerce génois...*, p. 209 şi urm.
10. G.I. Brătianu, *Actes des notaires génois de Péra et de Caffa de la fin du treizième siècle (1281-1290)*, Bucureşti, 1927, nr. CCLV, p. 241.
11. H. Laurent, în *VIIIe Congrès International des Sciences historiques, Communications*, Zürich, II, 1938, p. 363.
12. G.I. Brătianu, *Actes des notaires génois...*, p. 73-168.
13. *Ibidem*, p. 173-262.
14. Nicephori Gregorae *Byzantina historia*, ed. L. Schopen, II, Bonn, 1830, p. 842. Cf. W. Heyd, *Histoire du commerce du Levant au Moyen Âge*, I, Leipzig, p. 498.
15. H. Pirenne, G. Cohen, H. Focillon, *La civilisation occidentale au Moyen Âge du XIe siècle au milieu du XVe siècle*, în *Histoire du Moyen Age*, VIII, coll. Glotz, Paris, 1933, p. 144 (H. Pirenne).
16. G.I. Brătianu, *Actes des notaires génois...*, nr. CXLIX, CCLI, CCCVIII, CCCXXXII.
17. Cf. R. Lopez, *Genova marinara nel Duecento. Benedetto Zaccaria, ammiraglio e mercante*, Messina-Milano, 1933.
18. Cf. G.I. Brătianu, *Le conseil du roi Charles. Essai sur l'internationale chrétienne et les nationalités à la fin du Moyen Âge*, în *Revue historique du Sud-Est Européen*, XIX, 1942, 2, p. 291 şi urm.
19. H. Pirenne, G. Cohen, H. Focillon, *La civilisation occidentale...*, p. 166-167 (H. Pirenne).
20. *Ibidem.*
21. H. Laurent, *La draperie des Pays-Bas en France et dans les pays méditerranéens*, Paris, 1935, p. 149-150. [Traducerea citatului a fost preluată cu infime modificări după *CMN*, p. 513-515.]
22. G.I. Brătianu, *Les Vénitiens dans la mer Noire...*, p. 35.
23. *VIIIe Congrès International des Sciences historiques, Actes du Congrès*, p. 38.
24. Cf. studiul lui D. Rasovsky, *Asupra problemei originii aşa-numitului Codex Cumanicus* (în rusă), în *Seminarium Kondakovianum*, III, 1929, p. 193 şi urm.
25. G.I. Brătianu, *Recherches sur le commerce génois...*, p. 231.
26. G.I. Brătianu, *Actes des notaires génois...*, p. 20-21. Fraza lipseşte din studiul publicat în *RHSEE*, XXI, 1944. Nota aparţine editorului.
27. G. Golubovich, *Biblioteca bio-bibliografica della Terra Santa e dell'Oriente francescano*, II, Quaracchi-Firenze, 1913, p. 72.
28. *Ibidem*, III, 1919, p. 128.
29. P. Lemmens, *Die Heidenmissionen im Spätmittelalter*, Münster i. W., 1919, p. 48-49.
30. Cf. E. Haenisch, *Kulturbilder aus Chinas Mongolenzeit*, în *Historische Zeitschrift*, 164, 1941, p. 46.
31. P. Lemmens, *op.cit.*, p. 73 şi urm.
32. R. Grousset, *L'empire des steppes. Attila, Gengis-Khan, Tamerlan*, Paris, 1939, p. 390.
33. *Ibidem*, p. 464.
34. Vezi mai sus. Pentru izvoare, cf. W. Heyd, *op.cit.*, II, p. 187 şi urm.
35. A. Ferretto, *Annali storici di Sestri Ponente*, în *Atti della Società Ligure di Storia Patria*, XXXIV, 1904, p. 235-236.
36. Cf. G.I. Brătianu, *Recherches sur Vicina et Cetatea Albă*, Bucureşti, 1935, p. 82, 120 şi urm.
37. P.P. Panaitescu, *La route commerciale de Pologne à la mer Noire au Moyen Âge*, în *Revista istorică română*, III, 1933, p. 172 şi urm.
38. W. Heyd, *op.cit.*, II, p. 188.

39. R. Grousset, *L'empire des steppes...*, p. 483.
40 Pentru unele afirmații inserate în capitol s-au exprimat anumite rezerve. Astfel, cifrele de afaceri indicate de actele notariale emise la Pera și Caffa (*MN*, p. 233-244) sînt considerate discutabile; se impun nuanțări în ceea ce privește opoziția tranșantă dintre progresele înregistrate în ultimele decenii ale secolului al XIII-lea și declinul din secolul următor (p. 236-237), avîntul general al comerțului occidental prelungindu-se pînă la criza din anii 1343-1350, iar colonia genoveză de la Tebriz atingînd apogeul pe la 1310-1320, produsele asiatice s-au scurs spre Europa prin Marea Neagră și la sfîrșitul secolului al XIV-lea, Tana nefiind complet distrusă de invazia lui Timur (p. 245); antagonismele veneto-genoveze nu au avut drept singure cauze rivalitatea comercială din spațiul pontic. Cf. recenzia lui M. Balard din *Revue historique*, 98, CCLI, 1974, 1, p. 168-169. Elemente de susținere a acestor observații se găsesc în monumentala sinteză a lui M. Balard, *La Romanie génoise (XIIe-début du XVe siècle)*, I-II, Roma 1978.

Cartea IV

MIZA STRÎMTORILOR

Capitolul XII

RĂZBOAIELE STRÎMTORILOR PURTATE DE GENOVA ŞI VENEŢIA

Genova şi Veneţia în Marea Neagră : rivalitatea lor se grefează pe cea dintre Hoarda de Aur şi Persia. Războiul de la „Curzola", 1293-1299. Reluarea expansiunii veneţiene profitînd de luptele dintre guelfii şi ghibelinii de la Genova. Criza aşezărilor genoveze din Marea Neagră. Redresarea şi officium Gazariae. *Cotitura politicii veneţiene în 1332. Conflictul cu Imperiul Kîpciakului : acţiunea comună a Genovei şi Veneţiei şi al doilea război al Strîmtorilor dintre cele două republici, 1350-1355. Politica veneţiană şi expansiunea colonială genoveză în Crimeea. Disputa pentru Tenedos şi al treilea război al Strîmtorilor, 1378-1381.*

Importanţa economică a bazinului Mării Negre avea în mod necesar să-i sporească interesul pe plan politic. Rivalitatea puterilor maritime reprezentate de republicile italiene determinase conflictul între escadrele lor în Mediterana şi în apele Levantului ; ea se întinde acum asupra acestui nou teatru unde le atrage interesul pentru negoţ şi perspectiva atîtor noi debuşee. Existenţa comptoarelor şi coloniilor străine va genera inevitabil întîi concurenţa, apoi războiul colonial : acesta va fi la ordinea zilei în lumea mediteraneană în ultimele secole ale evului mediu, aşa cum va deveni, într-un plan mai îndepărtat şi mai vast, în secolul al XVIII-lea, între marile puteri maritime ale erei moderne, în America şi în Indii.

În a doua jumătate a secolului al XIII-lea, trei oraşe italiene erau direct interesate în traficul Levantului şi al Mării Negre : Veneţia, Pisa şi Genova ; între ele se declanşează războiul denumit al „Sfîntului Sabas", care opune într-un conflict sîngeros coloniile lor de la Locurile Sfinte. Tratatul de alianţă cu Mihail Paleologul şi avantajele acordate genovezilor fuseseră pentru ei revanşa înfrîngerilor pe care le suferiseră în Siria, însă războiul purtat împotriva Veneţiei le fusese defavorabil ; adversarul îşi dovedise superioritatea navală în toate înfruntările serioase. Apoi, sătui de luptă, armistiţiile au oprit ostilităţile, conciliere favorizată prin medierea lui Ludovic cel Sfînt, dornic să asigure pacea creştinătăţii în momentul în care îşi întreprindea ultima cruciadă ; ele au fost reînnoite periodic între genovezi şi veneţieni, fără a se ajunge cu toate acestea la un tratat de pace definitiv. În pofida alianţei sale cu Pisa, care îi adusese succesul în războiul din Siria, Veneţia nu a intervenit în conflictul ce reizbucnise între acest oraş şi Genova. Avantajul comercial al unei neutralităţi fructuoase i-a tentat poate pe negustorii din Adriatica şi le justifică inactivitatea din timpul acestui război : ei au asistat fără să intervină în nici un fel la zdrobirea flotei pisane la Meloria, în 1284, pe care nu o prevăzuseră probabil atît de deplină. Această bătălie marchează o cotitură în relaţiile dintre oraşele maritime din Italia : Pisa este de acum înainte eliminată ca putere navală de prim ordin, iar lupta continuă între Genova şi Veneţia, care ocupă singure primul loc al scenei. Războiul va

reîncepe cîțiva ani după victoria genovezilor asupra pisanilor și va fi provocat de această dată de Veneția, care pare să-l fi căutat cu o voință statornică. Se pune întrebarea în ce măsură ar fi justificată această schimbare de atitudine și pentru ce, după ce a lăsat să-i scape ocazia conflictului în care se angajase Genova cu Pisa, republica de la San Marco se hotăra dintr-o dată să-și înfrunte adversarul pe cîmpul de luptă, fără să se recurgă la ajutorul altor puteri[1]. Aici intervine din nou, pentru a justifica această evoluție neașteptată, importanța factorului colonial în politica celor două cetăți.

De fapt, acesta se manifestase în raporturile lor încă de la deturnarea celei de-a IV-a cruciade și în monopolul pe care Veneția și-l asigurase pentru cîtva timp în bazinul Egeei și al Mării Negre; Genova își luase revanșa prin tratatul de la Nympheea, în momentul cînd dominația mongolă deschidea traficului internațional perspective cu mult mai ample: ea încercase, prin stipulațiile acestui instrument diplomatic, să interzică total rivalilor săi traversarea Bosforului. Această clauză prin ea însăși este plină de semnificație și de consecințe: în momentul cînd alianța Egiptului și a Kîpciakului făcea atît de importantă poziția Imperiului bizantin și a Constantinopolului, unde domnea din nou bazileul grec, rivalitatea între Genova și Veneția, continuată pe acest nou teren, atribuia luptei lor miza Strîmtorilor. Aici se va găsi de acum înainte nodul chestiunii Orientale, așa cum o cunosc ultimele secole ale evului mediu și cum o vor pune din nou etapele istoriei moderne și contemporane.

Interdicția formulată de tratatul de la Nympheea nu s-a putut aplica în fapt; mențiunile asupra comerțului venețian în Marea Neagră sînt frecvente după 1261, și știm, pe de altă parte, că în 1265, Veneția fusese cît pe ce să ia în Imperiul grec locul pe care Genova îl ocupase în detrimentul ei; doar alianța sa cu Carol de Anjou o împiedicase să profite de această conjunctură. Cu toate acestea, ea reluase raporturi normale cu cîrmuirea bizantină după armistițiul din 1268 și a obținut cu siguranță libera trecere pentru corăbiile sale în Marea Neagră. Altfel nu s-ar putea explica de ce, în timpul foametei din 1268, Signoria a trimis în căutarea grîului *„iusque as Tatars"*, precum atestă cronica lui Martino da Canale, care adaugă că printre furnizorii de alimente se aflau *„Tatars, Alan, Giquis* *[1], *Rous, Turs, Armins et Gres"*, adică tocmai locuitorii de pe țărmurile bazinului pontic septentrional și oriental[2]. În anul următor, în negocierile angajate prin medierea papei între genovezi și venețieni pentru a pune capăt stării de război dintre cele două orașe, instrucțiunile trimise de Genova ambasadorilor săi la curtea de la Roma specificau clar *quod non iretur ad Tanam*, recunoscînd astfel că venețienii frecventau piața Tanei, aproape de vărsarea Donului în Marea de Azov. Reclamațiile prezentate de Veneția autorităților bizantine în 1278, care sînt o mină de informații prețioase asupra organizării administrative și fiscale a Imperiului grec, conțin multe aluzii la negustorii sau la navigatorii ce făceau negoț în porturile Mării Negre; actele notarilor genovezi de la Pera și de la Caffa, din anii 1281-1290, menționează de mai multe ori în tranzacțiile lor moneda venețiană și negustori venețieni în Crimeea. Prin 1285, cîțiva dintre ei, care se duseseră la Trapezunt, fuseseră atacați de genovezi. Totuși această concurență are un caracter mai mult sau mai puțin privat: în afară de bailul coloniei de la Constantinopol, nici o altă autoritate venețiană nu este menționată în acea vreme pe litoralul Mării Negre, unde consulatele genoveze sînt numeroase[3].

* De la Zichia, numele grecesc al Circasiei.

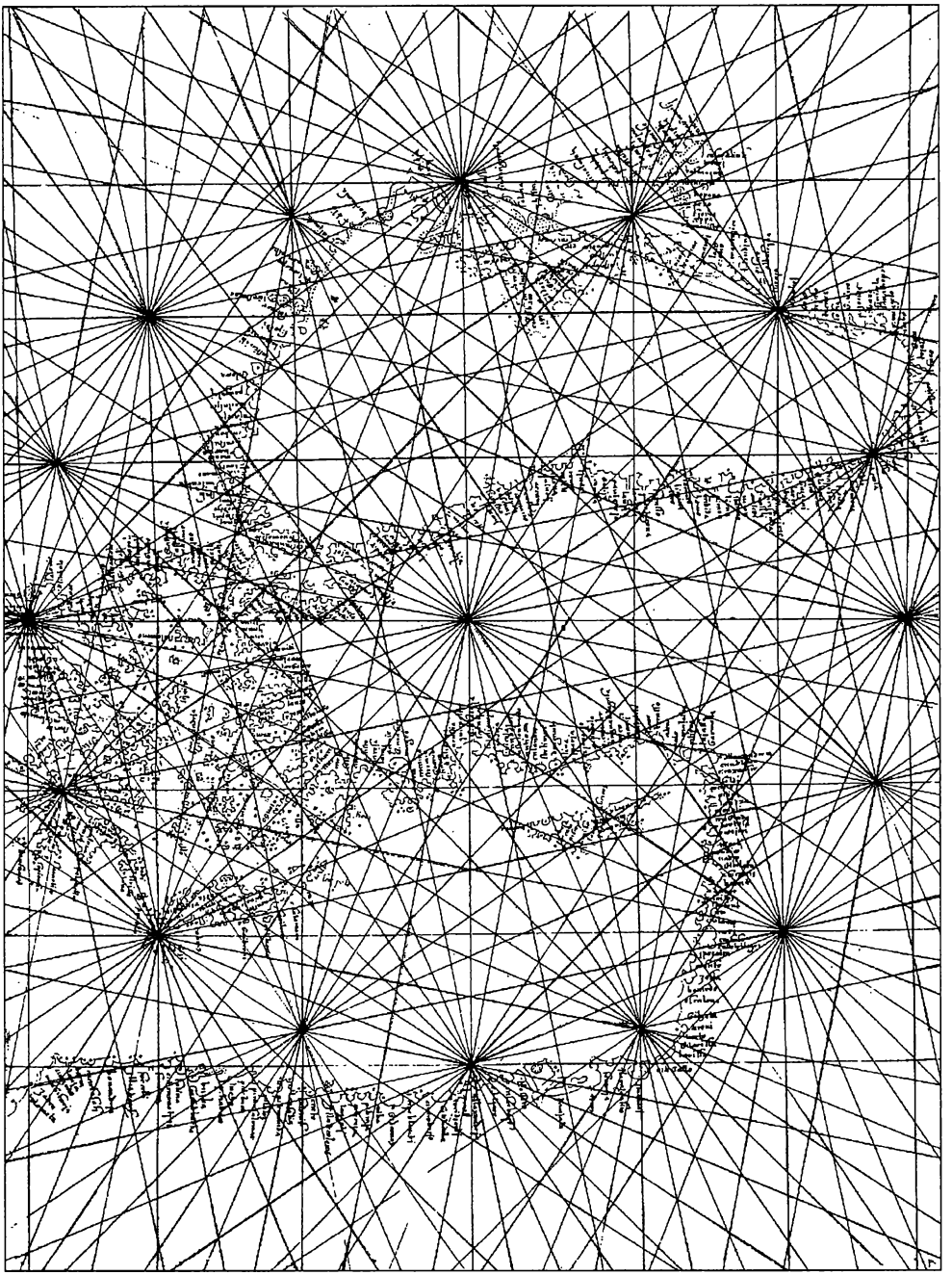

66. Imaginea Mării Negre şi a părţii de est a Mării Mediterane dintr-un portulan italian anonim din a doua jumătate a secolului al XVI-lea, păstrat la Biblioteca Angelica din Roma.

Iată totuşi că în 1287 şi în 1288 apar în registrele veneţiene hotărîri privitoare la consulul din Soldaia sau din „Gazaria". La 10 aprilie 1291 se pune problema unei ambasade ce se va duce pe lîngă „împăratul Nogai"; trimisul, în cazul în care va reuşi în misiunea sa, va trebui să rămînă trei ani în calitate de consul şi să întreţină pe socoteala sa un notar şi patru servitori. Punctul este important: Veneţia, care a păstrat totdeauna bune raporturi cu „sultanul din Babilon", stăpînitorul Egiptului, se apropie acum de aliatul său, „împăratul" Kîpciakului[4]. Se realiza aceasta prin intermediul Egiptului? Faptul nu ar fi imposibil. Ea tindea să ia locul pe care Genova, rivala sa, îl ocupa odinioară în sistemul unde fusese antrenată de alianţa cu Mihail Paleologul. Care să fi fost atunci motivul acestei schimbări radicale?

Fără a putea pătrunde toate cauzele, să nu ne mirăm dacă vom constata că în acel moment Genova se afla în tabăra opusă. Acte notariale de la Caffa, din aprilie şi mai 1290, menţionează două fapte de un interes deosebit. Este vorba de o corabie echipată de către Vivalde Lavaggio *în Crimeea* pe socoteala împăratului Argun, ilhanul mongol al Persiei. Această ambarcaţiune naviga pe coastele Caucazului şi ale Kubanului, căci o vedem recapturînd de la un corsar din golfuleţul Ciuleg din Circasia mărfuri ce aparţineau unor armeni din Caffa[5]. De asemenea, mai este vorba de angajarea unui dresor de şoimi de către Pietro di Braina, în scopul de a-l însoţi în călătoria pe care trebuia s-o întreprindă la Tebriz şi la curtea aceluiaşi împărat Argun[6]. În treacăt fie spus, se vede ce bine se adaptau la mediu italienii instalaţi pe coastele Mării Negre, la fel ca şi grecii de odinioară: trimisul genovez consideră, fără îndoială, că va lua parte la vînătoarea cu şoimi, practicată de suveranul mongol, şi îşi înzestrează slujitorul cu o „comanesca" îmblănită cu miel, o vestă din piele de oaie, asemănătoare cu *cojocul* ţăranilor români şi a cărui folosire de către cumani o semnala Robert de Clari în timpul celei de-a IV-a cruciade[7]. Dar faptul cel mai notabil este echiparea unui vas de război genovez navigînd *în Marea Neagră* sub pavilionul Imperiului de la Tebriz. Ştim că la fel se întîmpla pe alte mări: Marco Polo afirmă că negustorii din Genova parcurgeau Marea Caspică, iar, pe de altă parte, aflăm că o flotilă era echipată la Bagdad de constructori genovezi, pentru a intercepta comerţul dintre Egipt şi India: cînd fraţii Vivaldi porneau din Genova, în 1291, ca să facă înconjurul Africii, din care nu aveau să se mai întoarcă, ei sperau să întîlnească această escadră prietenă la capătul periplului lor în continentul necunoscut[8]. Este evident că genovezii erau în slujba marinei ilhanului, asumîndu-şi şi misiuni diplomatice: majoritatea mesajelor adresate de suveranul mongol din Persia papei şi regilor creştinătăţii, între 1285 şi 1291, pentru a-i determina la o acţiune comună contra Egiptului musulman şi a aliaţilor săi, sînt încredinţate unor emisari genovezi: Tommaso degli Anfossi, Buscarello de Ghizulfi; „interpreţii regelui tartarilor", numiţi în mod expres într-o scrisoare pontificală, sînt, cel puţin în parte, genovezi. Este clar că, abandonînd vechea orientare din politica sa, Genova a luat acum partea Imperiului de la Tebriz chiar în momentul cînd acesta nutrea proiecte ostile împotriva Egiptului * şi reîncepea vechiul război contra imperiului vecin al Hoardei de Aur. În 1289 conflictul izbucnise din nou la frontiera Caucazului, iar trimiterea emisarului genovez din Caffa pe lîngă Argun la 27 aprilie 1289 s-a

* Cu toate acestea, politica prudentă a Genovei menţinea bune raporturi cu Egiptul: un tratat era semnat cu reprezentantul Sudanului la 13 mai 1290.

produs chiar în momentul în care armata acestuia din urmă se punea în mişcare împotriva aceleia a Kîpciakului, comandată de Nogai, pe care o înfrîngea la 11 mai, pe malurile rîului Karasu din Circasia[9].

Dar fără îndoială că informaţia cea mai surprinzătoare este aceea ce priveşte vasul echipat pentru Argun şi care naviga pe coasta răsăriteană a Mării Negre. Ea trebuie coroborată cu precizarea ce ne este furnizată de o descriere geografică din prima jumătate a secolului al XIV-lea, cea a franciscanului spaniol care a scris, după portulanele întocmite de alţii, *Libro del Conoscimiento*; el spune aici clar că Imperiul mongol al Persiei atinge Marea Neagră, „hasta Acquisio", localitate în care nu este greu să identificăm micul port *Kisse* de lîngă Batumi, pe coasta lază. Exista, deci, în acea perioadă un fel de „culoar" al Imperiului mongol al Persiei, ce ajungea la un port al Mării Negre şi care traversa teritoriul de coastă aparţinînd Imperiului Trapezuntului[10], oarecum la fel cum în secolul al XV-lea, sau în împrejurări mai apropiate de noi, Polonia atingea ţărmurile Balticii, între Prusia Orientală şi Pomerania. Acest fapt lămureşte pe deplin rivalitatea dintre Persia şi Kîpciak, care nu mai era doar continentală, ci şi maritimă, prin intermediul navigatorilor italieni, şi urmărea cu siguranţă alte obiective, de ordin economic sau mai exact comercial, în afară de disputa pentru hotarele Azerbaidjanului.

Astfel, încă o dată cele două republici rivale, Genova şi Veneţia, se aflau în tabere opuse. Conflictul lor se grefase odinioară pe acela din senioriile şi coloniile burgheze din porturile Siriei; el se complica acum cu rivalitatea dintre Hoarda de Aur şi Imperiul mongol al Iranului. În aceste condiţii nu mai este nevoie să căutăm care a fost pretextul noului război. Intenţiile războinice ale Veneţiei erau indubitabile: după eşecul Conferinţei de la Cremona din septembrie 1293, misiunea unui notar genovez la Veneţia, în luna ianuarie din anul următor, rămînea fără rezultat. În primăvara lui 1294, paisprezece galere puternic înarmate, care escortau caravana negustorească, părăseau Veneţia pentru apele Levantului şi jefuiau aşezările genoveze din Cipru şi pe cele de la Lajazzo. Coloniile genoveze au reacţionat energic: ele au echipat la rîndul lor vase care au atacat navele veneţiene din Marea Neagră şi au alcătuit o flotă ce nu a ezitat să traverseze Strîmtorile şi să atace la Lajazzo escadrila veneţiană, întărită de alte ambarcaţiuni ce li se alăturaseră în Mediterana Orientală.

Genovezii au obţinut o victorie completă care subliniază caracterul colonial şi comercial al războiului; ea era datorată iniţiativei particulare a armatorilor şi a negustorilor din aşezările genoveze din Marea Neagră şi din Levant, care învinseseră o flotă veneţiană de formaţie analoagă. Urmarea operaţiilor nu este mai puţin caracteristică în această privinţă. După o mare desfăşurare a forţelor navale genoveze, cu care veneţienii au refuzat în mod prudent să lupte, riposta Veneţiei s-a produs în apele Levantului. Flota lui Ruggiero Morosini s-a dus să incendieze Pera în vara anului 1296, în timp ce o escadră traversa Strîmtorile şi ataca aşezările genoveze din Crimeea. Atacul fusese posibil datorită slăbiciunii manifestate de Imperiul bizantin, care avusese ideea nefericită de a-şi dezarma flota după Vecerniile siciliene şi după începutul războiului dintre Anjou şi Aragon. Andronic al II-lea, palid urmaş al lui Mihail al VIII-lea, se credea de acum înainte la adăpost de orice surpriză, crudă eroare, care marchează, poate la fel de mult ca şi cucerirea latină din 1204, începutul iremediabilului declin al vechiului Imperiu de Răsărit. Colonia grecească din Pera a putut totuşi să se refugieze în incinta Constantinopolului şi să se răzbune pe coloniştii veneţieni, care, aici, se aflau la cheremul adversarilor lor. Profitînd de disensiunile ce opuneau în Genova

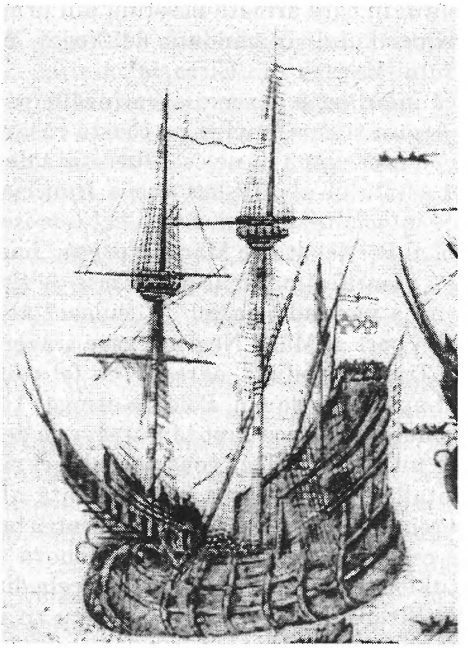

a

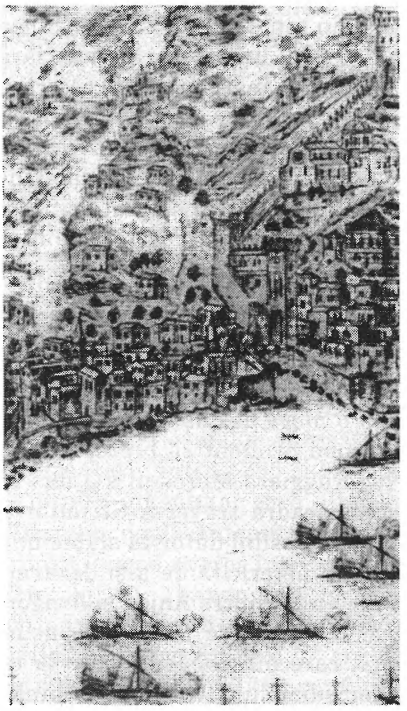

b

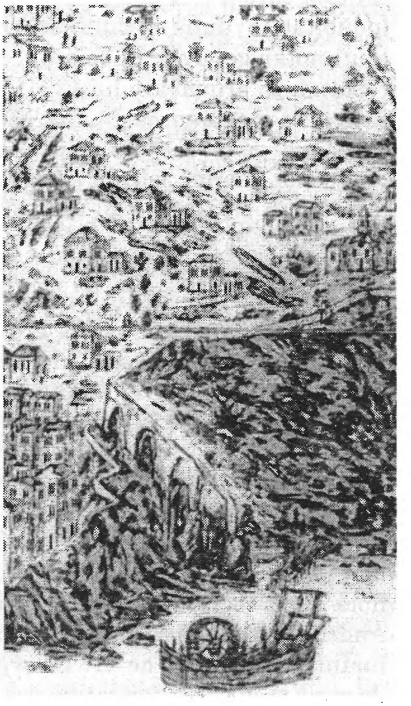

c

67. Nave genoveze de diferite tipuri din secolul al XV-lea, dintr-o copie executată în secolul al XVI-lea de Cristoforo Grassi după un tablou de la sfîrşitul secolului anterior.

pe guelfi ghibelinilor, escadra veneţiană a lui Frasio Morosini s-a putut duce să prade colonia genoveză de la Lajazzo. Scopul războiului era să lovească puternic pe duşman în comerţul său şi în aşezările care îi asigurau tranzacţiile.

Campania navală din 1298 a avut în sfîrşit un rezultat care, deşi nu era decisiv, permitea totuşi restabilirea păcii, dorită fără îndoială şi de unii şi de alţii, după ce îşi dăduseră lovituri atît de grele: marea flotă genoveză a lui Lamba Doria a întîlnit în apropiere de Curzola, insulă de pe coasta dalmată la intrarea în Adriatica, cele o sută de galere pe care Veneţia le trimisese în grabă în întîmpinarea sa.

Bătalia care a rezultat a fost o victorie genoveză tot atît de strălucită ca şi cea obţinută asupra pisanilor la Meloria. Peste şapte mii de prizonieri au fost aduşi la Genova, printre care şi Marco Polo, care a folosit răgazul acestei captivităţi ca să-i dicteze lui Rustichello din Pisa relatarea călătoriilor sale în Extremul Orient. Dar Genova era epuizată de eforturile pe care le făcuse, iar Veneţia putea cu uşurinţă să-şi refacă o flotă la fel de considerabilă ca aceea ce-i fusese distrusă. Medierea signorului din Milano, Matteo Visconti, i-a găsit pe adversari dispuşi să trateze; la 25 mai 1299, la Milano, se încheia pacea sub auspiciile sale şi era ratificată la Veneţia la 1 iulie. Un armistiţiu de douăzeci şi cinci de ani suspenda, de asemenea, starea de război dintre Genova şi Pisa. Acest prim război al Strîmtorilor se încheia de fapt printr-o pace „albă"; aserţiunea cronicii lui Villani, anume că veneţienii ar fi renunţat, timp de treisprezece ani, să frecventeze porturile Mării Negre, este dezminţită de semnalarea frecventă a galerelor veneţiene în „Marea cea Mare" după 1300. În realitate, aranjamentul era altul: Veneţia îi abandona stăpînirii ghibeline din Genova pe exilaţii guelfi, care o neliniştea din cauza refugiului lor la Monaco, iar Genova la rîndul ei se angaja să nu intervină în conflictul dintre rivala sa şi Imperiul bizantin, a cărui slăbiciune îl desemna de acum înainte drept pradă uşoară pentru întreprinderile „latinilor". Urmările „războiului de la Curzola", mai curînd chiar decît războiul însuşi, marchează începutul unei noi faze în istoria coloniilor din bazinul Mării Negre şi o cotitură în politica genoveză şi veneţiană în privinţa lor[11].

Primele efecte ale acestei noi situaţii au fost resimţite la Constantinopol. Veneţia cerea Imperiului bizantin despăgubiri pentru pierderile suferite de colonia sa, cu ocazia incendierii Perei şi a represaliilor declanşate de genovezi împotriva supuşilor ei, pe care autorităţile greceşti au permis să fie săvîrşite fără a le lua apărarea. Genova s-a conformat angajamentelor tratatului de la Milano şi a păstrat o strictă neutralitate: o escadră veneţiană a putut deci, în vara lui 1301, să ridice pînzele spre „Romania", luînd cai şi arcaşi; piraţi echipaţi de bailul din Negroponte şi de seniorii veneţieni din Arhipelag puneau stăpînire pe mai multe insule aparţinînd încă Bizanţului. Pentru a încheia, escadra lui Belletto Giustiniani a trecut Strîmtorile, a ancorat în faţa Cornului de Aur şi a incendiat mai multe clădiri prin detaşamentele debarcate în acest scop. În ciuda indignării locuitorilor capitalei, care voiau să blocheze portul lor legînd unul de altul toate vasele ce se aflau acolo, împăratul Andronic, descurajat de neutralitatea absolută a genovezilor din Pera, din partea cărora nu mai putea aştepta nici un ajutor, s-a resemnat să ducă tratative. Armistiţiul de zece ani, semnat în 1302, asigura veneţienilor libertatea traficului, le acorda despăgubirile solicitate în hyperperi de bună calitate (erau la curent cu schimbările monetare şi deprecierea monedei greceşti) şi lăsa seniorilor din Arhipelag cea mai mare parte a insulelor cucerite.

A venit atunci rîndul coloniei genoveze de la Pera să tragă concluzia impusă de ultimele evenimente; ea obţinea de la Andronic al II-lea, ce nu era la prima

concesie făcută, un nou privilegiu, în mai 1303, prin care își lărgea considerabil terenul de așezare, delimitat cu toată precizia posibilă și conținînd acum o suprafață de aproape treizeci și șapte de hectare. Un povîrniș, cu o lățime de șaizeci de coți, unde nimeni nu avea dreptul de a construi, se afla la marginea coloniei, care era apărată de un șanț adînc. Deși la început a fost interzisă ridicarea zidurilor de apărare, această interdicție avea în curînd să devină inoperantă: colonia genoveză va deveni în fața Constantinopolului o adevărată fortăreață, care va fi de acum înainte la adăpost de orice surpriză[12]. Aceste măsuri de apărare vor asigura colonia de ostilitatea redutabilei Companii catalane, împotriva căreia, doi ani mai tîrziu, ea a crezut că trebuie să sprijine Imperiul bizantin. Interesele sale comerciale erau lezate de superioritatea cetelor de ostași catalani, în aceeași măsură ca și de veleitățile diplomatice și militare ale Paleologilor. Luînd în solda lor pe veteranii războiului din Sicilia, împărații greci – Andronic al II-lea și fiul și asociatul său, Mihail al IX-lea – crezuseră că dispun, în sfîrșit, de o armată hotărîtă și experimentată pentru a-i respinge pe turcii care le amenințau ultimele posesiuni din Asia Mică; conflictul cu catalanii și asasinatul neinspirat al căpeteniei lor, Roger de Flor, dezlănțuiseră un nou război și instalaseră în Gallipoli, cheie a Strîmtorilor, bandele de „almugavari" care pustiau Tracia și neliniștеau Constantinopolului. După ce au încercat în zadar să recucerească Gallipoli pentru Imperiu, genovezii din Pera nu ezită să se retragă cu îndemînare din această afacere delicată: în 1306, ei își făceau cunoscută intenția de a încheia pace cu catalanii, lăsîndu-i pe greci să se descurce cum vor putea. De altfel, Compania se pregătea să părăsească o regiune unde nu mai putea să subziste de pe urma propriilor sale ravagii și se ducea să-și încerce norocul în Grecia, unde trebuia să se instaleze în ducatul Atenei: ea înceta să prezinte un interes direct pentru genovezi, care își concentrau atenția asupra Strîmtorilor și a bazinului Mării Negre[13].

Aici avuseseră loc evenimente care puneau coloniilor, încă de atunci înfloritoare, noi și grave probleme. În același an 1306, un conflict violent izbucnea între colonia din Trapezunt și împăratul Alexios al II-lea Comnenul. Refuzînd să plătească taxele cerute de autoritățile grecești, genovezii se prefăcuseră că se îmbarcă împreună cu mărfurile lor și că părăsesc orașul, dar intervenția gărzii georgiene a întors disputa în dezavantajul lor. De aici a rezultat un adevărat război, în cursul căruia genovezii incendiază arsenalul maritim de la Trapezunt, în timp ce împăratul grec, aliat cu căpetenia turcă de la Sinope, a atacat comptoarele din Crimeea; corsarii genovezi ripostau scufundînd vasele „Marelui Comnen" din raza Trapezuntului. Abia în 1314 și 1316 a fost restabilită pacea în urma ambasadelor lui Pietro Ugolino și Oberto Cattaneo, cînd un nou amplasament, aproape de „Castelul Leilor", pe esplanada care domina portul, fusese atribuit coloniei; ea se întărea îndărătul șanțurilor și al turnurilor, la fel ca cea din Pera cu cîțiva ani mai înainte. Cînd venețienii s-au instalat la rîndul lor acolo în iulie 1319, tratatul încheiat cu împăratul Trapezuntului menționa în mod expres privilegiile anterioare ale genovezilor, care achitau 20 de aspri de fiecare încărcătură de mărfuri (12 cînd soseau pe calea uscatului) și o taxă de 3% *ad valorem*, redusă pe jumătate dacă atît cumpărătorul cît și vînzătorul aparțineau, amîndoi, națiunii celei mai favorizate, și de 1% cînd era vorba de stofe. Astfel, conflictul ce periclitase existența coloniei se termina printr-un acord, care i-a consolidat poziția în Imperiul Trapezuntului și o făcea să profite din plin de comerțul cu Asia[14].

O criză analoagă, dar cu dificultăți mai serioase, izbucnise în același timp pe litoralul nordic, în raporturile dintre coloniile genoveze cu Imperiul Hoardei de

Aur. Acesta de-abia ieşise dintr-un război civil, care pusese capăt, în ultimii ani ai secolului al XIII-lea, atotputerniciei lui Nogai. Pe asociatul său Tula-Buga, hanul legitim, deoarece nu se arătase atît de docil pe cît se aştepta de la el, bătrînul războinic îl înlocuise prin Toktai, un fiu al lui Mangu-Timur. Dar pentru că şi acesta a manifestat o voinţă netă de independenţă, a izbucnit conflictul: ecouri mai aflăm în ultimele capitole din relatarea lui Marco Polo. Victorios pentru început pe Don, Nogai nu putuse să-şi menţină avantajul şi pierduse a doua bătălie pe Nipru, în care a fost ucis; informaţii din surse arabe plasează acest eveniment la sfîrşitul anului 1299. În fapt, războiul intern al Kîpciakului s-a complicat prin conflictul extern cu Imperiul Persiei, care nu se stinsese încă: în acelaşi an, regele David al Georgiei avea să-i promită suzeranului său din Tebriz că se va opune trecerii armatei Hoardei de Aur prin defileele Caucazului; ştim, pe de altă parte, că, pentru o vreme, Nogai îşi instalase tabăra în Crimeea, înainte să înfrunte a doua oară trupele adversarului său: poate că se dusese să-şi impună supremaţia genovezilor din Caffa, pe care aliaţii săi, veneţienii, tocmai îi hărţuiseră la rîndul lor în timpul expediţiei din Marea Neagră[15].

Repercusiunile războiului dintre hanii Hoardei de Aur s-au făcut simţite pînă în regiunile dunărene şi balcanice. Fiii lui Nogai s-au refugiat în Dobrogea şi în ţara „assilor" sau alanilor, nume care desemnează aici partea răsăriteană a viitoarei Moldova; hărţi nautice de la începutul secolului al XIV-lea menţionează, în adevăr, Prutul ca „fluviul alanilor"; oraşul actual Iaşi ca şi satul *Iasca* de la vărsarea Nistrului păstrează amintirea acestei şederi*. Fără îndoială o parte importantă a acestui popor de origine iraniană îşi fixase habitatul în această regiune, amestecată cu cumanii, alături de care *iazigii* au pătruns în Ungaria imediat după marea invazie mongolă. Fapt este că un grup numeros de războinici alani din armata lui Nogai s-au dus să-şi ofere serviciile împăratului bizantin prin intermediul autorităţilor din Vicina, oraşul dunărean pe care l-am văzut în vremea lui Mihail Paleologul în dependenţa Imperiului grec. Aceşti alani, care traversează Dunărea în 1300, aveau să joace un rol în războiul împotriva Companiei catalane şi să sufere din partea acesteia o zdrobitoare înfrîngere[16]. Cît despre Ciaka, fiul lui Nogai, el găsise refugiu pe lîngă cumnatul său Theodor Svetoslav în Bulgaria; dar, în curînd, perspectiva de a înfrunta redutabila armată a lui Toktai, învingător în Kîpciak, îl determină pe ţarul bulgar să se debaraseze de ruda sa şi să reînnoiască legătura de vasalitate faţă de Hoarda de Aur şi noul ei împărat. Fără îndoială că, în urma omagiului prestat lui Toktai, el intră în posesia gurilor Dunării şi a Basarabiei Meridionale: documente din 1314 şi 1316 îl arată în adevăr stăpîn la Maurocastron la vărsarea Nistrului, poziţie pe care nu o putea păstra decît cu consimţămîntul hanului mongol de la Sarai, căruia îi cîştigase fără îndoială bunăvoinţa prin oportuna suprimare a lui Ciaka[17].

Devenit singur stăpîn al Imperiului, Toktai i-a făcut pe negustorii latini să simtă toată greutatea autorităţii sale; poate că le purta pică genovezilor pentru atitudinea lor prea deschis favorabilă Imperiului rival al ilhanului de la Tebriz. El îi somează pe neaşteptate să înceteze comerţul cu sclavi, care îi răpea în fiecare an un mare număr de supuşi, pentru a fi revînduţi nu numai în Egipt, unde ei asigurau recrutarea mamelucilor, dar şi în porturile creştine ale Mediteranei.

* Trebuie probabil să atribuim aceeaşi semnificaţie oraşului *Yassi* din Turkestan, menţionat în *Zafar-name*. Cf. R. GROUSSET, *L'empire des steppes*, p. 518. Este încă un indiciu al uimitoarei *diaspora* a acestui popor nomad.

În 1308 negustorii genovezi aflați la Sarai au fost arestați și trimiși apoi la Solhat în Crimeea, iar mărfurile lor confiscate; nemulțumit de această sancțiune economică, hanul a trimis o armată numeroasă să asedieze Caffa. Orașul era probabil deja înzestrat cu unele lucrări de apărare, după atacul venețian din 1296 și trecerea armatei lui Nogai; apărat de un mic număr de genovezi și de greci, a reușit să țină piept timp de opt luni, dar nu a putut prelungi la nesfîrșit rezistența; apărătorii au dat foc orașului la 20 mai 1308 și s-au refugiat la bordul vaselor. După modelul stăpînului lor, vasalii din Kîpciak manifestau aceeași ostilitate: aceasta a fost probabil ocazia pentru Svetoslav, țarul bulgar, să se dedea actelor de violență contra occidentalilor, pe care le semnalează o relatare franciscană din 1314 și hotărîrea cîrmuirii din Genova din 1316: negustorii genovezi fuseseră jefuiți de către bulgari la gurile Nistrului. Este deci vorba de un atac general împotriva așezărilor și a negustorilor din Genova pe coasta nordică a Mării Negre, pentru Hoarda de Aur aceasta constituind revanșa pentru sprijinul pe care îl dăduseră înainte adversarilor săi. Toktai se arăta neconciliant și ostilitățile aveau să se prelungească pînă la sfîrșitul domniei sale, în 1312[18].

Pentru comerțul genovez aceasta a însemnat o criză foarte gravă, care se adăuga represiunilor inevitabile ale tulburărilor din metropolă, unde guelfii și ghibelinii se sfîșiau din nou. În înverșunarea lor de a se înfrunta, partidele opuse se plasau sub protecția unor suverani străini: aceea a împăratului Henri al VII-lea, susținut de ghibelini, sau a regelui Robert de Neapole, conducătorul partidului guelf. Această ultimă soluție, adoptată în 1318, avea să suscite divergențe serioase între metropolă, unde dominau guelfii, și coloniile Levantului, rămase credincioase ghibelinilor. Dar înainte de a se ajunge pînă acolo, a fost făcut un efort deosebit pentru a restabili situația coloniilor situate la marginea Imperiului Kîpciakului. Succesorul lui Toktai, Uzbek, deși personal era convertit la islamism, avea totuși să se arate destul de favorabil creștinilor, încurajînd atît misiunile catolice, cît și așezămintele comerciale. O ambasadă genoveză obținea, încă în 1313, dreptul de a reconstrui clădirile și întăriturile de la Caffa și de a reinstala aici colonia.

Spre a sublinia importanța acordată acestei chestiuni, la Genova fusese constituită o administrație specială: pentru început au fost *Octo sapientes constituti super factis navigandi et maris majoris,* al căror birou central era ulterior mai cunoscut sub numele de *officium Gazariae*, oficiul Chazariei sau al Crimeei. Una din primele hotărîri ale acestui organism a fost de a impune în 1316 tuturor vaselor genoveze care navigau în Marea Neagră să facă escală cel puțin o zi în portul Caffa, în scopul de a-i reda acestuia prosperitatea de odinioară. Acest document aduce, de altfel, contribuții prețioase la topografia așezării genoveze, a cărei dezvoltare avea să continue de acum înainte fără să mai întîlnească aceleași obstacole[19].

Două trăsături imprimă totuși o amprentă specială pe această nouă fază a vieții coloniale genoveze din bazinul pontic, cu mult înainte ca să devină sensibilă depresiunea economică din a doua jumătate a secolului al XIV-lea, care a fost, de altfel, mai accentuată pe litoralul răsăritean al Mării Negre, supus mai direct influenței tulburărilor de pe continentul asiatic. A fost mai întîi ruptura, la care am mai făcut aluzie, dintre Genova și coloniile sale: acestea, în mult mai mare măsură decît în vremea întemeierii lor, s-au văzut reduse la propriile mijloace și au manifestat un remarcabil spirit de inițiativă și de independență, pe care am fi tentați să-l comparăm cu cel ce a ridicat în secolul al XVIII-lea statele americane împotriva Marii Britanii. Însuși caracterul lor a fost profund modificat:

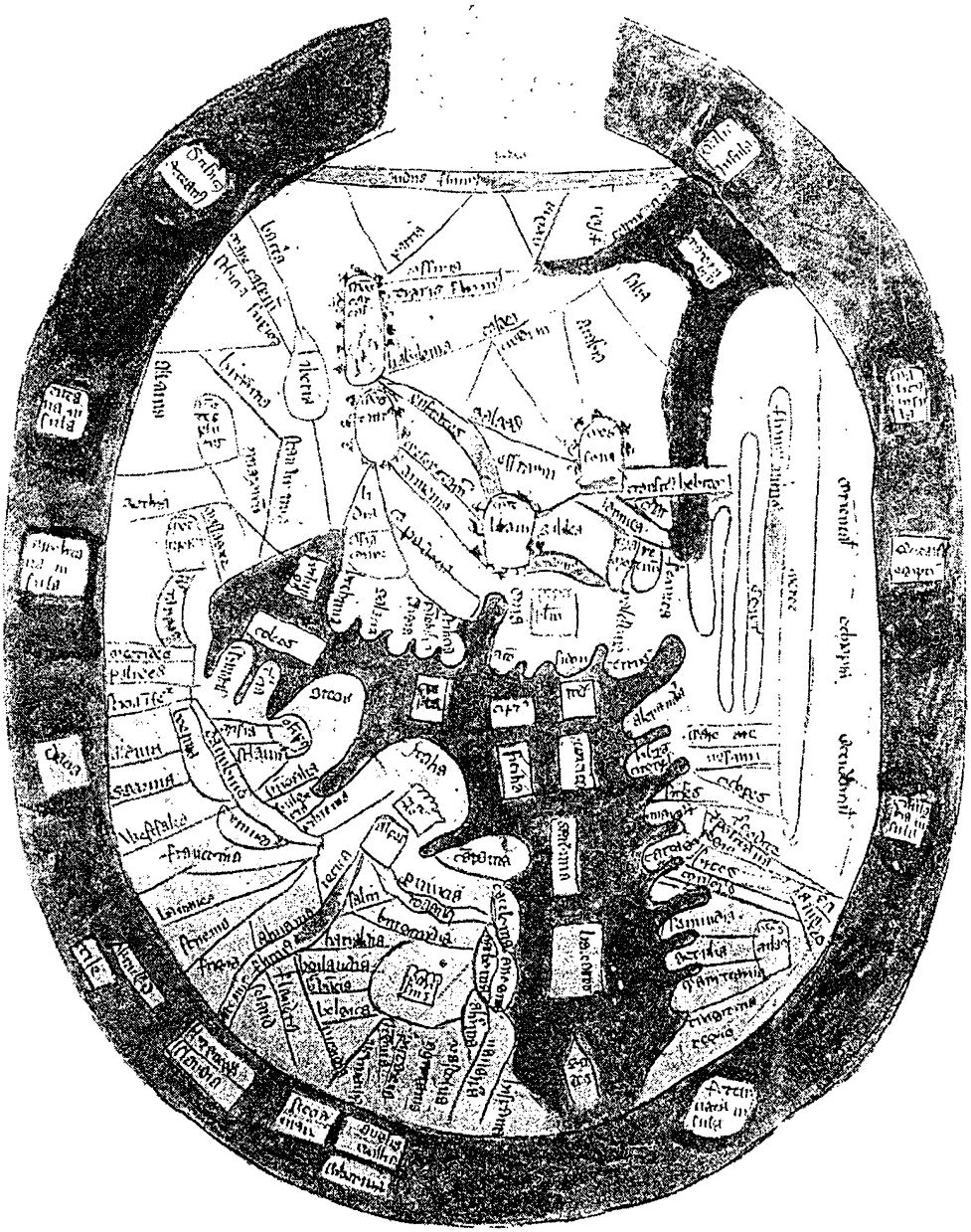

68. Mappamondul lui Ranulf Higden de la Londra din secolul al XIV-lea.

așezările nu mai sînt comptoare deschise, fixate în vreun cartier cedat de unul sau altul din potentații băștinași, în scopul unic de a adăposti negustorii și mărfurile și de a le facilita schimburile. Acestea sînt acum adevărate cetăți, fortificate după obiceiul timpului, ale căror ziduri groase și turnuri crenelate apără o adevărată autonomie politică, un stat latin la marginea Imperiului grec sau mongol. Colonia nu are numai interese economice: ea are și ambiții politice și va intenționa în curînd să-și instituie puterea, la fel precum comunele italiene de pe continent, pe posesiuni teritoriale. Era imperialismului colonial, în proporțiile relativ modeste pe care le putea atinge în evul mediu, dar cu toate acestea clar definită de fapte, succede celei de expansiune pur comercială din a doua jumătate a secolului al XIII-lea.

Dacă, pe de altă parte, aceasta din urmă marcase pentru Genova, pentru coloniile sale și pentru negustorii săi, exercitarea, dacă nu a unui monopol absolut, cel puțin a unei hegemonii multă vreme incontestabilă în bazinul pontic, între tratatul de la Nympheea și „războiul de la Curzola", noua fază se situează sub semnul concurenței. Veneția profitase mult de libertatea ce i-o acorda tratatul de la Milano și încă și mai mult de încurcăturile în care războiul între guelfi și ghibelini îi cufundase rivala. Cîrmuirea Signoriei nu cunoștea nici o dificultate de acest gen, iar unitatea de acțiune în politica sa era asigurată. De aceea se văd succedîndu-se măsurile destinate să consolideze și să dezvolte pătrunderea comerțului său în regiunile în care pînă atunci se aflase în stare de inferioritate.

Tratatul din 1302 restabilise poziția Veneției în Imperiul bizantin, iar patru ani după aceea, în 1306, obținea pentru negustorii săi un privilegiu din partea hanului mongol de la Tebriz, dar de-abia în 1319 a reușit să încheie un acord cu împăratul de la Trapezunt; conflictul între acesta din urmă și genovezi crease dificultăți pentru întreg comerțul occidental; la fel, restabilirea păcii favoriza afacerile tuturor negustorilor italieni. Cu toate acestea, un obstacol subzista, care împiedica revînzarea produselor naturale achiziționate în porturile din Marea Neagră. Deși își pierduse cu totul fosta sa măreție și era incapabil de un efort militar sau naval susținut, datorită dezordinii crescînde din cadrul finanțelor sale și a încălcărilor serviciilor publice provocate de drepturile feudale, imperiul lui Andronic al II-lea nu urmărea în mai mică măsură politica etatistă în materie de aprovizionare, pe care o moștenise de la regimul autoritar și ambițios al lui Mihail al VIII-lea. Deoarece devenea greu de a o aplica genovezilor din Pera, adăpostiți în fortăreața lor, autoritățile grecești se revanșau pe socoteala venețienilor. Ele se străduiau să mențină controlul prețului alimentelor, care constituia ultima linie de apărare a unei politici alimentare și economice, lăsată moștenire Bizanțului de către tradiția romană din Imperiul tîrziu. Astfel, armistițiul reînnoit cu Veneția, în 1310, menținea prohibiția de a exporta grîul, în cazul cînd muidul ar valora mai mult decît un hyperper. În 1319, chiar în anul în care colonia venețiană de la Trapezunt obținea privilegii, ambasadorii împăratului grec din Constantinopol cereau ca grîul importat de venețieni din regiunile Mării Negre să nu fie vîndut pe teritoriul Imperiului fără să se achite o taxă specială și fără autorizarea expresă a împăratului. Or, acordurile precedente nu interziceau vînzarea în posesiunile bizantine decît a sării, a rășinii și a grîului indigen. „Or, adăuga maliții nota venețiană, grîul din Marea cea Mare nefiind deloc semănat în Imperiu, cum de altfel acolo nu se găsește nici sare, nici rășină, venețienilor le este permis să-l vîndă și să-l plaseze sau să-l exporte după cum doresc". Discuția se prelungea, fără să ajungă la un rezultat concret[20].

În acel moment comerţul veneţian putea fi tentat să se angajeze pe o altă cale. În contact direct cu posesiunile Veneţiei din Adriatica, regatul sîrb se consolida rapid sub conducerea energică a Nemanizilor. Regii din această dinastie aveau ambiţia să joace principalul rol în Balcani. Între 1317 şi 1320, regele Milutin Uroš al II-lea îi invita pe negustorii veneţieni să treacă prin statul său pentru a merge în „Romania" şi în porturile Mării Negre. Ceva mai tîrziu, în 1330, Uroš al III-lea reînnoia această propunere, specificînd totuşi că protecţia sa nu se extindea asupra călătorilor ce se duceau în Bulgaria, ţară cu care se afla în război[21]. Aceste negocieri probabil că nu au fost ignorate de diplomaţia bizantină, iar Veneţia a profitat desigur, în oarecare măsură, întrucît acordul din 1324 îi dădea dreptate în chestiunea grîului din Marea Neagră, îndepărtînd prohibiţiile menţinute pînă atunci de autorităţile greceşti. Alegerea era făcută de acum înainte între drumul pe uscat din Balcani, nesigur şi costisitor, şi calea maritimă: în 1323 misionarii franciscani semnalează un mare număr de negustori veneţieni în Crimeea, iar în 1332 am văzut că Senatul veneţian fixa la nu mai puţin de 500 livre mari de 10 ducaţi valoarea minimă a frahtului ambarcaţiunilor, destinate să treacă Strîmtorile pentru a vizita porturile din Marea Neagră[22].

Două circumstanţe desăvîrşiseră împingerea navigaţiei veneţiene în această direcţie. Prima a fost criza ce se deschidea atunci în raporturile dintre Bizanţ şi colonia genoveză de la Pera. Aceasta dusese o politică independentă şi luase cunoştinţă fără pic de aversiune cum familia genoveză Zaccaria, magnaţi financiari şi politicieni din Levant, pusese stăpînire mai întîi pe Phoceea pe coasta Asiei Mici şi pe bogatele zăcăminte de alaun, apoi pe insula Chios, ocupată în 1334 de Benedetto Zaccaria, cu vaga promisiune a unui tribut, de care însă Andronic al II-lea trebuise să-l scutească zece ani, pentru a se îngriji de lucrările de apărare ale insulei. La fel ca posesiunile veneţiene din Egeea, unde domeniul Signoriei se dubla cu feude insulare din Arhipelag, genovezii dispuneau, prin intermediul lui Zaccaria, de teritoriile din Phoceea sau Chios, la marginea Asiei Mici turce.

Conflictul între guelfii din Genova şi ghibelinii din colonii avea să determine pierderea acestei poziţii avantajoase: în 1324, o flotă genoveză, sub conducerea lui Carlo Grimaldi, încerca să blocheze Pera, fără să reuşească, şi făcea o incursiune în Marea Neagră, provocînd pierderi mai serioase negustorilor şi navigatorilor de la Tana şi din Marea de Azov. La întoarcere, ea a găsit Bosforul zăgăzuit, în dreptul Hieronului (punctul cel mai îngust al Strîmtorii), de către escadra ghibelină din Pera şi a trebuit să se întoarcă la Sinope, unde căpetenia turcă din partea locului a pus stăpînire pe o mare parte din vasele şi echipajele lor. Colonia din Pera îşi dovedise forţa, dar disensiunile nefericite dintre facţiunile genoveze fuseseră dezvăluite întregului Levant. Nu este de mirare, în aceste condiţii, că în 1328 o flotă veneţiană a venit să blocheze şi să jefuiască Pera pentru a se răzbuna pe corsarii susţinuţi de colonie şi pentru a intercepta timp de mai multe săptămîni navigaţia, de la Hieron pînă aproape de Scutari; ea nu a ridicat blocada decît după plata unei serioase despăgubiri. Această acţiune încuraja Imperiul bizantin să-şi ia şi el o tardivă revanşă: zvîcnirea de energie care marchează domnia tînărului Andronic al III-lea (el îl înlăturase în 1328 pe bunicul său Andronic al II-lea) s-a manifestat prin recucerirea Chiosului, recunoaşterea suzeranităţii sale de familia Cattaneo, genovezi care moşteniseră Phoceea, şi prin recucerirea Lesbosului, unde seniorul genovez din Phoceea căutase să se stabilească în 1331, profitînd de o cruciadă împotriva turcilor din Asia Mică.

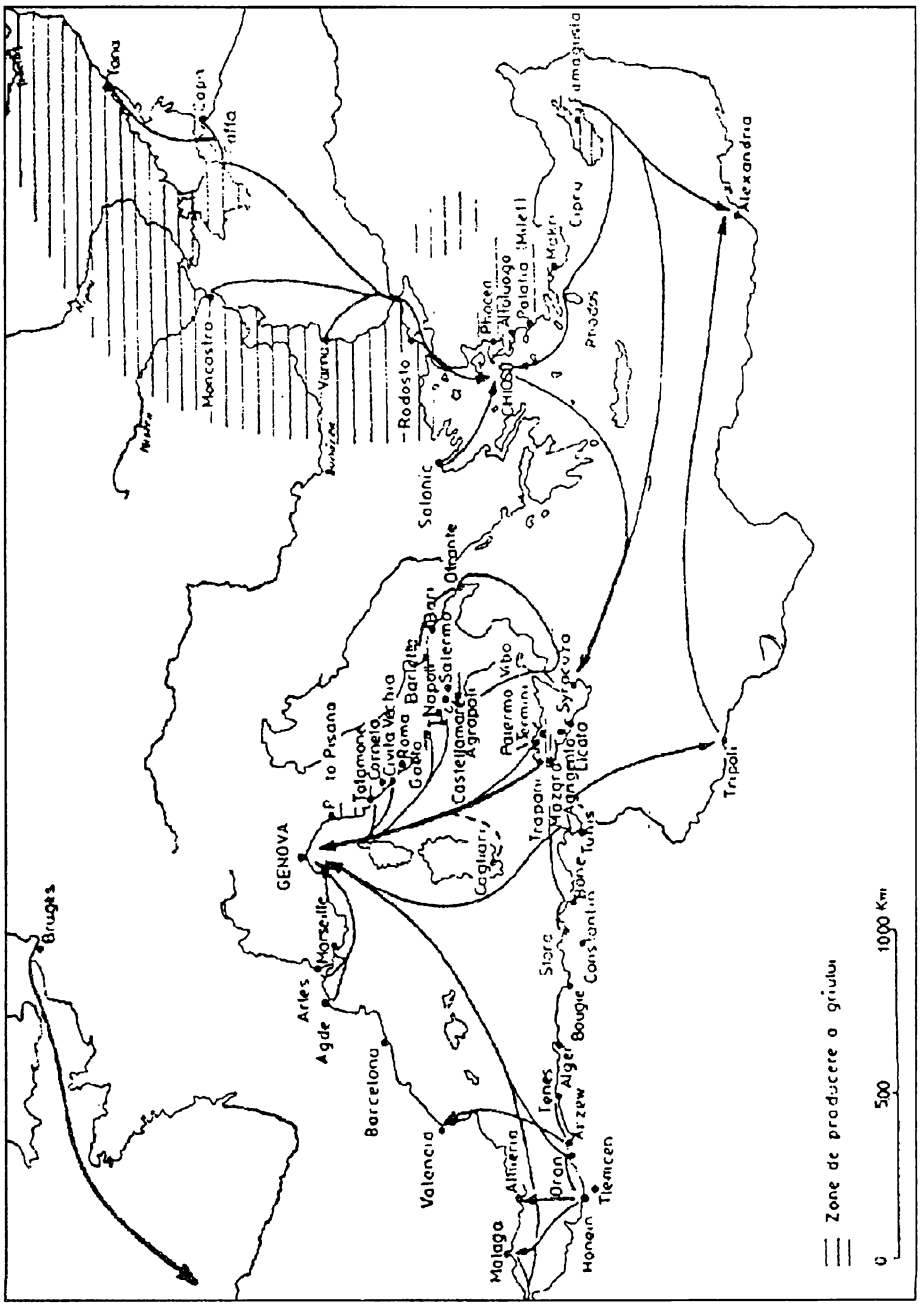

69. Harta centrelor de achiziționare a grîului de comercianții genovezi în secolele XIV-XV.

Cînd colonia din Pera a încercat să se pregătească pentru rezistenţă, noul împărat bizantin, întărit de sprijinul Veneţiei, a ştiut să-i ţină piept şi să o oblige să respecte tratatele existente[23].

Ajungem astfel la anul 1332, cînd se constată că politica veneţiană se orientează hotărît spre expansiunea în bazinul Mării Negre. Cu zece ani mai înainte, un verdict formal în acest sens fusese dat de unul dintre cei mai buni experţi ai vremii în materie de politică orientală, perspicacele veneţian Marino Sanudo *. În 1321, el prezenta papei un memoriu asupra organizării unei noi cruciade, care făcea să iasă în evidenţă superioritatea traficului din porturile Mării Negre cu Asia Centrală şi Extremul Orient faţă de drumul Egiptului şi al Alexandriei. Mărfurile sosite pe coasta pontică erau de mult mai bună calitate decît cele care se găseau pe piaţa egipteană; transportul lor era cu siguranţă mai costisitor, dar aceste cheltuieli erau din plin compensate de taxele vămii din Alexandria. Trebuia deci să se abandoneze vechea prejudecată de a nu provoca ruptura cu Egiptul, care condusese pînă atunci politica veneţiană, şi să se contribuie dimpotrivă la izolarea acestuia de principala sa bază de aprovizionare cu grîu, lemn de construcţie şi sclavi: litoralul Mării Negre, dominat de aliaţii săi din Hoarda de Aur. Hanul Uzbek tocmai pecetluise această alianţă în 1320, acordînd sultanului din Cairo, En-Nasir, mîna unei prinţese mongole din familia gingishanidă. Aici era punctul sensibil unde trebuia lovit adversarul: izolat şi înfometat de o blocadă în Mediterana, Egiptul ar fi fost deschis invaziei cruciaţilor, care ar putea, în sfîrşit, să doboare fortăreaţa cea mai puternică a Islamului. Ei ar dispune, pe de altă parte, în propriul lor folos, de marile resurse naturale ale bazinului pontic. Acestea erau marile linii ale proiectului expus în *Secreta Fidelium Crucis,* după o concepţie foarte „modernă" a războiului economic, ce pregătea calea invaziei şi a ocupaţiei ţării duşmane, care ar surprinde sub pana unui contemporan al lui Dante, dacă nu ar apărea şi la celălalt făuritor de proiecte pentru uzul regilor Franţei şi ai Angliei, avocatul din Coutances, Pierre Dubois. Cu o diferenţă totuşi: nu se ştie în ce măsură acesta din urmă înfăţişa vederile sale personale sau opiniile epocii, fără altă legătură cu cercurile oficiale decît memoriile copioase pe care el li le adresa: cum s-a spus în glumă, „cafeneaua Comerţului" din acea vreme. Nu la fel stau lucrurile cu Sanudo. Lucrarea sa, însoţită de un portulan detaliat al coastelor Mediteranei şi ale Euxinului, datorat fără îndoială cartografului Pietro Vesconte, pare să fi fost luată serios în consideraţie, dacă nu la curtea pontificală, cel puţin în patria sa, la Veneţia. Politica Senatului, aşa cum poate fi dedusă din registrul deliberărilor sale din 1332 şi de la începutul anului următor (anul veneţian începea la întîi martie), pare copiată exact după recomandările lui Sanudo, cu această nuanţă totuşi că obiectivul cruciadei nu mai era Egiptul, ci coasta Asiei Mici, din care emirii turci, punînd stăpînire pe ea, făcuseră o redutabilă vizuină de piraţi. În această direcţie se îndreaptă eforturile cruciadei. La 22 iunie, Senatul decreta interzicerea comerţului cu „Turcia", „duşmana Creştinătăţii"; în august, consfătuirea întrunită la Rhodos strîngea alianţa dintre Veneţia, Andronic al III-lea şi Marele maestru al ospitalierilor, la care trebuiau să adere regele Franţei şi Sfîntul Scaun. Viitorul avea să înlăture încă o dată lovitura ce ameninţa Islamul: nu a avut loc decît expediţia, de altfel victorioasă, care a lăsat Smirna celor ce au năvălit asupra acestui oraş în 1344. Războiul între Franţa şi Anglia şi crahul marilor bănci florentine, preludiu al crizei de deflaţie pe care

* Numit *il Vecchio* (cel Bătrîn), pentru a-l distinge de omonimul său din secolul al XVI-lea, autorul *Diarii*-lor.

am menţionat-o mai sus, au răpit proiectului de cruciadă principalele sale mijloace de realizare. Dar în 1332 războiul împotriva necredincioşilor părea iminent, iar politica Veneţiei trebuia să ţină neapărat seama de aceasta[24].

Renunţînd la comerţul din Asia Mică, negustorii veneţieni trebuiau în mod evident să găsească în altă parte debuşeele de care duceau lipsă. Constatăm atunci că Senatul se ocupă activ de galerele de la Trapezunt şi de comerţul de la Tebriz; este interesant să notăm în legătură cu aceasta că nu se mai punea problema accesului Imperiului ilhanilor la Marea Neagră: întreg traficul trecea prin Trapezunt, care pare să fi avut cu Persia o înţelegere foarte completă privind plata taxelor şi concordanţa greutăţilor şi măsurilor. Avem motive să presupunem că la un moment dat, ce nu poate fi precizat cu exactitate, Imperiul Persiei a renunţat la „coridorul" pontic, în schimbul garanţiilor oferite comerţului său de statul Marelui Comnen. Drumul mai era încă unul dintre cele mai frecventate şi aducea pînă la porturile Mării Negre alimente din Extremul Orient: în 1336, un horoscop grec din Trapezunt menţionează pentru prima oară o ţară atît de îndepărtată precum Siamul. Este locul să remarcăm, pe de altă parte, că în acelaşi moment (pe la 1337) la Constantinopol izbucnea marea dispută religioasă hesychastă. Această doctrină contemplativă răspîndită prin predicile lui Grigore din Sinai prezintă, în atitudinea de extaz pe care o prescrie credincioşilor săi, stranii puncte de asemănare cu aceea a asceţilor hinduşi şi în special cu cea a budiştilor. Marco Polo fusese izbit de apropierea care se putea face între viaţa lui Buda şi preceptele creştinismului. Pînă şi lumina revelată de hesychasm îşi găseşte un corespondent în „lumina nesfîrşită" a chietismului budist*, aşa cum evoluase mai ales în China şi în Japonia în secolele XII şi XIII. Coincidenţă? Poate; dar într-o vreme cînd schimburile materiale şi spirituale sînt încă atît de frecvente, de la un capăt la altul al continentului asiatic, în acei ani în care mai subzistă resturi ale unităţii mongole, înainte de dizolvarea sa definitivă, este permis să presupunem că o dată cu mărfurile şi moda (influenţa Extremului Orient asupra costumelor europene în acea vreme este un fapt incontestabil), ideile şi credinţele au putut fi, de asemenea, vehiculate şi au putut determina apariţia unor forme similare de sentiment şi de gîndire.

Dar este timpul să ne întoarcem la aspectul propriu-zis economic şi comercial. Piaţa cea mai interesantă mai era încă aceea pe care o oferea Imperiul Kîpciakului, atît prin marile sale resurse naturale, cît şi prin posibilităţile pe care le asigura, şi la acea dată, traficului îndepărtat al Cathayului. Pentru Veneţia era dificil să-şi restabilească drepturile în Crimeea, unde dezvoltarea Caffei statornicise hegemonia rivalilor ei, genovezii. Dar negustorii ei nu au încetat, pare-se, niciodată să frecventeze Tana, la vărsarea Donului, de unde pleca marele drum spre Sarai şi Asia Centrală. Consulul pe care îl întreţinea obţine, deja în 1333, o diplomă de concesiune de la împăratul Uzbek, ce permitea coloniei să se stabilească la adăpostul şanţurilor şi palisadelor, pentru a veghea la interesele negoţului său. În graba sa de a popula noua concesiune, Senatul Veneţiei delibera chiar asupra necesităţii de a acorda drept de cetăţenie unui număr de cincizeci de negustori străini care ar beneficia de ea doar în limitele Imperiului Hoardei de Aur, cu condiţia să fie „latini de limbă şi de origine"[25]. Aceste raţiuni etnice ale unui drept de cetăţenie colonială constituie desigur un aspect pe cît de neaşteptat pe atît de interesant al politicii veneţiene în acea vreme.

---

* Paralelă ce trebuie adăugată „imaginilor religioase din Orient şi din Occident" ale lui R. GROUSSET, din remarcabila sa carte *Bilan de l'histoire*, Paris, 1946.

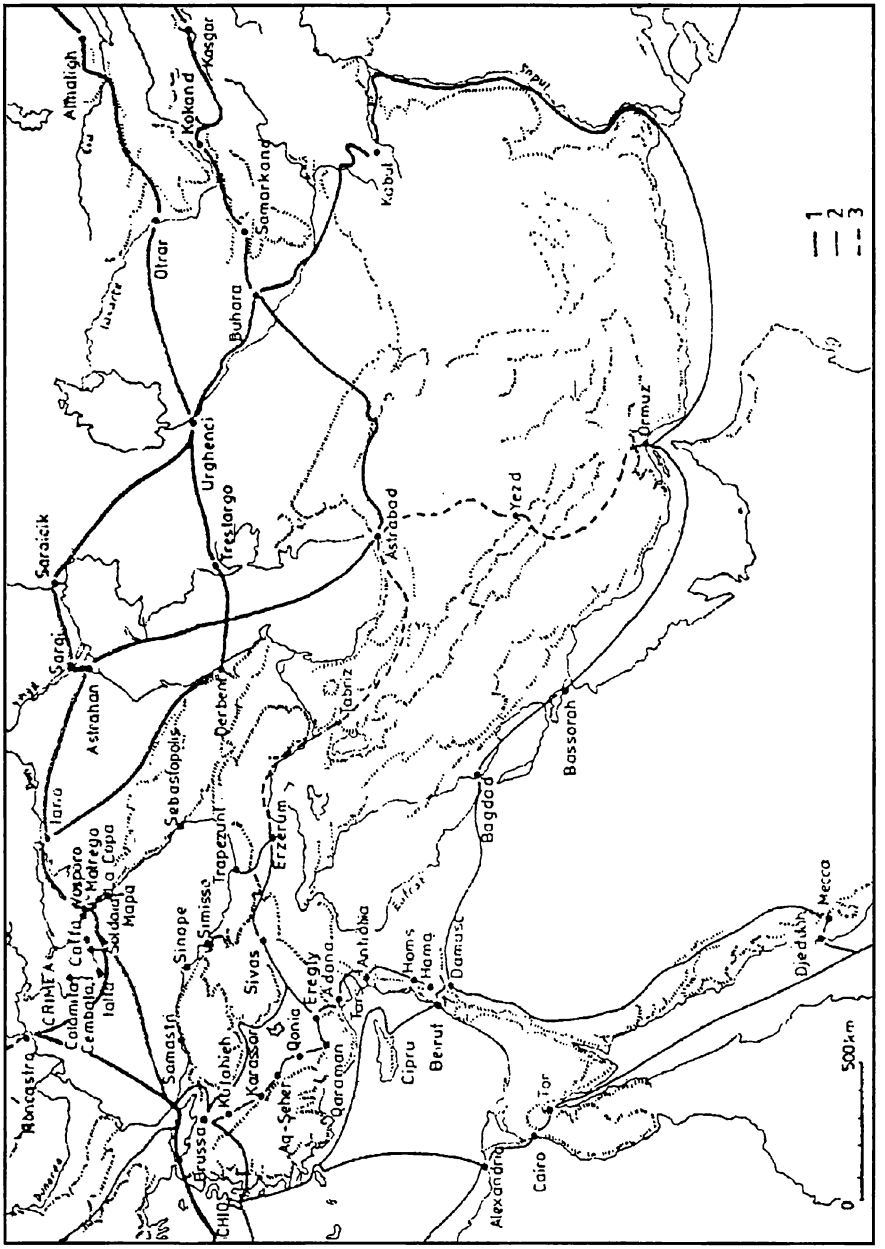

70. Harta drumurilor comerciale folosite de genovezi în Asia:
1 – pînă la mijlocul secolului al XIV-lea; 2 – în secolul al XV-lea; 3 – în secolele XIV-XV.

Tana era marea etapă spre Volga, capitala Kîpciakului și spre Cathay. Atît de prețiosul manual al florentinului Pegolotti, întru totul contemporan (1335-1340), abundă în informații și în recomandări de ordin practic pentru negustorii care ar fi vrut să întreprindă marea călătorie. Se cuvenea să-și lase să le crească barba, pentru a inspira mai mult respect orientalilor și să fie prevăzuți cu un interpret bun, cunoscînd mai ales cumana, care era în continuare limba uzuală în stepele din Rusia Meridională. Doi slujitori erau indispensabili pentru confortul călătorului, ce putea, de asemenea, fără să-i fie tot atît de necesar, „să ducă cu el o femeie din Tana", cu condiția să știe cumana, pentru a-i asigura o mai mare considerație în mediile pe care va trebui să le frecventeze. Nu era mai puțin util să fie însoțit de o rudă sau de un prieten foarte sigur, care să poată la nevoie să se dea drept fratele călătorului, pentru a intra în posesia mărfurilor în cazul cînd nenorocirea ar fi făcut ca negustorul să decedeze pe parcursul călătoriei. Dacă această înțeleaptă precauție ar fi lipsit, suveranul din partea locului, unde ar fi avut loc decesul, ar fi în drept să pună mîna pe mărfuri. Informațiile lui Pegolotti privind taxele și impozitele multiple care trebuiau achitate, în atîtea feluri de monede, aduc o contribuție de prim ordin cunoștințelor noastre asupra traficului din Imperiul Hoardei de Aur și de pe marile drumuri ale Asiei. Astfel, ultimii ani ai domniei lui Uzbek (care se termina în 1340) au reprezentat fără îndoială ultimul mare avînt al comerțului pe coasta nordică a Mării Negre în evul mediu. Sfîntul Scaun și puterile creștine în general contau mult pe moștenitorul tronului mongol de la Sarai, Tinibek, care le era binevoitor, pentru a continua aceste bune relații; dar fratele său Djanibek l-a învins și a devenit împărat în locul său. Am văzut consecințele acestei schimbări de domnie (și de politică) pentru așezările italiene și pentru comerțul lor din Kîpciak, ca și acțiunea concertată a Genovei și a Veneției în fața pericolului comun[26].

Dar această solidaritate a celor două rivale nu avea să fie de lungă durată. Prea multe interese și animozități le despărțeau. Din criza provocată de acțiunea ostilă a lui Djanibek împotriva Tanei și a Caffei va rezulta aproape în mod inevitabil al doilea război al Strîmtorilor între genovezi și venețieni.

Acesta poate într-adevăr să fie calificat așa, în sensul strict al termenului. Conflictul între cele două republici, previzibil din pricina opoziției intereselor lor din Kîpciak, a fost precedat de un nou litigiu între Genova și Imperiul bizantin. Genova, guvernată de dogii din partidul popular, recăpătase o oarecare vigoare și coloniile sale se simțeau din nou solidare cu metropola. În 1346, o „Mahona" sau companie comercială se constituia din inițiativa familiei Giustiniani și punea din nou stăpînire pe insula greacă Chios, profitînd de dezordinea în care fusese aruncat din nou Imperiul bizantin de războiul civil între Paleologi și Ioan Cantacuzenos. Dar Cantacuzenos, victorios în 1347 și reconciliat pentru cîtva timp cu dinastia legitimă, nu înțelegea să se lase păgubit: el a cerut sacrificii pecuniare, care i-au adus suma de 50 000 de hyperperi, necesară construcției și echipării unei flote; în același timp, el scădea taxele de vamă la Constantinopol, în detrimentul comerțului de la Pera, și ridica de la 10 la 50% taxele pentru importurile de vinuri și de cereale provenind din coloniile genoveze din Marea Neagră. Aceasta reprezenta o altă formă a obstacolului care se opunea odinioară importurilor venețiene. Riposta genovezilor nu s-a lăsat așteptată: ei au distrus un număr oarecare de vase grecești și au încercat să blocheze capitala, apoi chiar să o atace în toamna anului 1348. Dar Constantinopolul era bine apărat și tentativa a eșuat. La rîndul său, colonia din Pera s-a aflat într-o situație critică:

împăratul Ioan Cantacuzenos, procurîndu-şi fondurile care îi lipseau, s-a întors la Constantinopol şi a încurajat activ pregătirile atacului împotriva coloniei genoveze. Cîrmuirea de la Genova, alarmată, a trimis în grabă o solie pentru a pune capăt unui conflict ce părea să continue în dezavantajul său. Dar în primăvara lui 1349, noua flotă grecească, prevăzută cu vîslaşi insuficient antrenaţi, a fost surprinsă de escadra genoveză din Pera şi aproape în întregime distrusă. Cînd ambasadorii din Genova au ajuns la Constantinopol, ei au găsit o situaţie în întregime diferită de cea care le determinase plecarea : pacea a fost încheiată, lăsînd coloniştilor din Pera terenul pe care-l ocupaseră, în afara concesiunii lor pînă la culmea Galatei, iar pentru Mahona din Chios posesiunea efectivă a insulei. În timpul acestor dificultăţi, genovezii simţiseră în rezistenţa bizantină influenţa politicii veneţiene în 1345; un nou conflict opusese coloniile respective în Trapezunt în 1348-49. Doar ciuma cea mare a împiedicat izbucnirea războiului între cele două oraşe. Dar în 1350, noul doge al Genovei, Giovanni di Valente, s-a hotărît să treacă la ofensivă. Genovezii din Pera au pus stăpînire pe castelul Hieron de pe Bosfor şi au pretins exercitarea unui control asupra tuturor vaselor care traversau strîmtoarea pentru a se duce în porturile Mării Negre. În acelaşi timp, mai multe corăbii veneţiene erau sechestrate la Caffa. Aceasta echivala cu o declaraţie de război. Fiecare parte a căutat imediat să-şi asigure alianţe şi conflictul s-a declanşat curînd între două coaliţii. Veneţia obţinea cu uşurinţă sprijinul regelui Petru al IV-lea de Aragon, iritat de subsidiile pe care Genova le furniza răsculaţilor din insula Sardinia, şi putea să conteze pe Ioan Cantacuzenos, ce căuta să-şi ia revanşa asupra coloniei de la Pera. La rîndul lor, genovezii nu au ezitat să recurgă la alianţa turcilor, care fuseseră amestecaţi de mai mult timp în vicisitudinile războaielor civile din Imperiul bizantin[27].

O primă luptă, din 1350, în apele de la Alcastri, pe coasta Eubeei, a dat pe mîna veneţienilor o flotilă genoveză în drum spre Bosfor şi Marea Neagră; dar seniorii genovezi din Chios au putut să răzbune acest eşec şi au adus cu alai cheile de la Negroponte. În vara lui 1351, escadra veneţiană comandată de Niccolé Pisani a încercat un atac asupra Perei şi a fost pe punctul să reuşească : locuitorii, surprinşi de atacul neaşteptat, au putut totuşi să se adune şi să respingă duşmanul. S-a pus apoi problema asediului coloniei de forţele reunite ale veneţienilor şi ale lui Ioan Cantacuzenos, dar apropierea unei mari flote genoveze sub comanda lui Paganine Doria i-a obligat să renunţe la aceste pregătiri : în schimb, Negroponte a fost blocat de la 15 august la 20 octombrie de către genovezi. Sosirea unei noi escadre veneţiene şi a escadrei aragoneze a lui Ponce de Santa Pau i-a forţat şi pe ei să ridice blocada; apropiindu-se iarna, flotele s-au dus să se adăpostească în porturile Arhipelagului, pentru a angaja în anul următor înfruntarea decisivă.

Aceasta a avut drept teatru, aşa cum se cuvenea unui asemenea război, chiar strîmtoarea Bosforului. Acolo a apărut, la 15 februarie 1352, escadra combinată a veneţienilor şi a catalanilor; în dreptul arsenalului maritim de la Heptaskalon, la intrarea în Marea de Marmara, ea s-a unit cu vasele greceşti venite să i se alăture şi a atacat flota genoveză care se desfăşurase în faţa ei, lăsînd descoperit portul Perei. Încăierarea a devenit curînd generală şi aproape 140 de vase s-au aflat angajate într-o luptă înverşunată şi nehotărîtă, care a durat aproape toată ziua. La căderea nopţii, catalanii pierduseră douăsprezece galere, iar cei din Pera jumătate din efectivul lor; grecii nu pierduseră nimic, căci fugiseră din bătălie. Timp de cîteva zile, cele două flote, la fel de epuizate, au rămas faţă în faţă; apoi escadra veneţiană a luat din nou drumul Occidentului, urmată de aragonezi, care

îşi pierduseră comandantul. Împăratul bizantin, rămas singur în faţa ameninţării genovezilor şi a turcilor, s-a împăcat cu Paganine Doria şi s-a angajat să nu-i mai susţină în nici un fel pe duşmanii Genovei; privilegiile Perei erau confirmate în mod expres. În lipsa unei victorii navale, genovezii obţineau un succes diplomatic.

Războiul a continuat în Mediterana; o nouă expediţie a lui Pisani cu o escadră veneţiană, pe care a adus-o din nou sub zidurile Perei, a găsit oraşul în stare de apărare; el a trebuit să plece „aşa cum venise". Marea bătălie între genovezi, veneţieni şi catalani a fost dată în anul următor, la 29 august 1353, în apropiere de Alghero în Sardinia; ea a însemnat pentru genovezi o adevărată înfrîngere. Dar comuna şi-a revenit, invocînd sprijinul familiei Visconti, seniorii din Milano; în 1354, Doria, în fruntea unei flote genoveze, pătrundea în Adriatica, incendia Parenzo şi distrugea treizeci şi cinci de galere veneţiene în portul Zonchio (Navarinul Vechi). Ca şi la sfîrşitul primului război al Strîmtorilor, adversarii erau acum la fel de epuizaţi şi dornici să-i pună capăt. Tot sub auspiciile familiei Visconti a fost semnat armistiţiul la 15 ianuarie 1355, iar cea de-a doua pace de la Milano a fost încheiată la 1 iunie. După atîtea eforturi şi sacrificii de o parte şi de alta, rezultatele pot apărea neînsemnate; totuşi angajamentul luat de a nu trimite timp de trei ani nici un vas la Tana, marca superioritatea genovezilor, care trebuiau să profite de această clauză pentru a spori comerţul Caffei[28]. În tumultul acestui război, un nou conflict izbucnise în Bizanţ între Ioan Cantacuzenos şi fiii săi, pe de o parte, şi Ioan al V-lea Paleologul, fiul lui Andronic al III-lea, pe de altă parte. Acesta din urmă a sfîrşit prin a învinge: Ioan Cantacuzenos s-a retras în mănăstire, unde avea să scrie istoria domniei sale, iar fiii săi au trebuit să se declare mulţumiţi cu despotatul din Moreea. Dar Imperiul, după trei războaie civile, nu mai era decît o lamentabilă rămăşiţă a fostei puteri bizantine. Sîrbii lui Ştefan Duşan îi luaseră Macedonia şi Thessalia, iar turcii osmanlîi sau otomani, de mult timp încă stăpîni pe coasta asiatică a Mării de Marmara, pe Brusa şi pe Niceea, tocmai puseseră stăpînire, în 1354, pe cetatea Gallipoli. Opt ani după aceea, ei ocupau cea mai mare parte a Traciei şi cucereau Adrianopolul. Miza Strîmtorilor, atît de acerb disputată între Genova şi Veneţia, cădea în puterea acestei noi stăpîniri, a cărei periculoasă expansiune nu pare să fi fost întrevăzută atunci de nimeni dintre contemporani. Adesea a fost acuzat Ioan Cantacuzenos de a-i fi atras pe turci în Europa, chemîndu-i în ajutor în războaiele sale contra facţiunii bizantine adverse. În realitate, de mult timp mercenarii turci serveau în armatele bizantine şi străbăteau Peninsula Balcanică în toate sensurile; o parte cel puţin egală de responsabilitate revenea republicilor italiene, înverşunate să lupte unele împotriva altora şi perfect indiferente faţă de interesele creştinătăţii şi ale cruciadei, care nu mai trezeau în acea epocă decît un ecou romantic şi întîrziat[29].

Aceasta s-a văzut bine atunci cînd, cîţiva ani mai tîrziu, împăratul Ioan al V-lea Paleologul, încurajat de faptele de vitejie ale bravului rege al Ciprului, Petru I, în Asia Mică şi în Egipt, s-a hotărît să facă ceea ce nici un bazileu nu făcuse înaintea lui: să se ducă el însuşi să solicite ajutorul creştinilor din Occident împotriva noului pericol musulman, fie şi cu preţul unirii Bisericilor, atît de multe ori discutată, dar niciodată săvîrşită. Călătoria sa la Buda, unde se dusese să-l întîlnească pe regele Ungariei, Ludovic I de Anjou, în speranţa să-l intereseze într-o cruciadă contra turcilor, a avut un sfîrşit nefericit[30]. La întoarcere, a nimerit în toiul războiului dintre unguri şi bulgari, în 1365, şi a fost reţinut de ţarul Bulgariei, Şişman, iritat de expediţia regelui Ungariei împotriva Vidinului.

Atunci a intrat în scenă unul din ultimii cruciaţi, Amedeu al VI-lea de Savoia, „Contele Verde". Cu o mică armată de cavaleri şi pedestraşi el debarcase în Strîmtori şi recucerise Gallipoli de la turci. Aflînd despre pătania împăratului bizantin, ruda sa a ridicat de îndată pînzele spre coasta apuseană a Mării Negre şi a atacat porturile, atît de des cucerite şi recucerite de bizantini de la bulgari: Mesembria şi Anchialos; el a eşuat însă în faţa Varnei. În acel moment, coasta aparţinea, cel puţin în parte, unui dinast local, Dobrotici, a cărui reşedinţă se afla la Caliacra, în Dobrogea Meridională. El era înrudit cu Paleologii şi purta încă de mult timp titlul de despot. Multă vreme s-a văzut în el eponimul Dobrogei, căreia i-ar fi lăsat numele[31]; cercetări mai recente lasă totuşi să se întrevadă o origine mai veche a numelui acestei provincii * [32]. În fapt, contele Amedeu a avut de-a face în această împrejurare cu ţarul bulgar din Tîrnovo şi cu Dobrotici; în cele din urmă, el a reuşit să obţină pentru împăratul Ioan al V-lea dreptul de liberă trecere spre Constantinopol. După acest incontestabil succes al campaniei sale maritime din 1366, ar fi fost logic să continue, dar slabele mijloace de care dispunea nu i-o permiteau[33]. Pentru situaţia din Strîmtori este caracteristic faptul că, atunci cînd contele de Savoia a oferit veneţienilor să le predea Gallipoli, aceştia s-au eschivat, pentru a reclama în schimb insula Tenedos, care aparţinea grecilor. Signoria menaja, încă de atunci, pe turci, cu care intrase în negocieri, dacă ne încredem în „rubricile" deliberărilor Senatului anterioare anului 1366. Era evident vorba de a-i desprinde din alianţa genoveză din 1352 şi de a obţine avantaje comerciale, ce nu mai puteau fi obţinute de la Imperiul bizantin.

A doua pace de la Milano pusese capăt ostilităţilor dintre Genova şi Veneţia, dar nu reuşise să facă să înceteze rivalitatea dintre ele. Concurenţa reîncepe şi mai puternic în anii următori în bazinul Mării Negre. În timpul războiului, în 1352, Veneţia reuşise să încheie un tratat cu ţarul Alexandru al Bulgariei, care îi deschidea portul Varna[34]. Războiul de-abia se terminase, cînd în martie 1356 veneţienii obţineau de la guvernatorul tătar al Solhatului din Crimeea, Ramazan, un privilegiu comercial. Tratatul de la Milano le interzicea să se întoarcă la Tana înainte de trei ani, dar „rubricile" menţionează o ambasadă care se ducea la curtea lui Djanibek, deci înaintea morţii acestuia, în 1357. În 1358, termenul prevăzut prin tratat fiind expirat, Veneţia avea din nou un consul la Tana: el primea ordinul de a însoţi ambasada care se ducea să-l salute pe noul împărat al Hoardei de Aur, Berdibeg; acesta remitea o diplomă veneţienilor, care a fost completată cu o scrisoare a noului guvernator al Solhatului, Kotlug-Timur. În aceste negocieri, Veneţia acţionase, de altminteri, în înţelegere cu Genova: un genovez, Baldassare di Sorba, era cel care aducea Senatului noutăţi din Tana, iar plenipotenţiarii veneţieni trebuiau să aştepte sosirea unei ambasade genoveze la Bizanţ, pentru a continua împreună călătoria lor la curtea de la Sarai. Se revenise la politica de colaborare, schiţată în timpul crizei din 1343-1347[35].

Dar alte indicaţii din aceleaşi „rubrici" lasă să se întrevadă preocupări cu un caracter mai puţin pacifist. Se pune aici chestiunea fortificării Tanei, imediat după instalarea coloniei; în 1364, împăratul Alexios al III-lea al Trapezuntului

* Am încercat să dovedim într-o comunicare destinată celui de-al VII-lea Congres Internaţional de Studii bizantine: *Une nouvelle interprétation du nom de la Dobroudja*, că numele acestei provincii este o deformare într-o limbă slavă, de la *Bordjan* sau *Brudjars*, nume de origine turcică desemnînd la scriitorii arabi pe protobulgari, în momentul invaziei lor în Balcani.

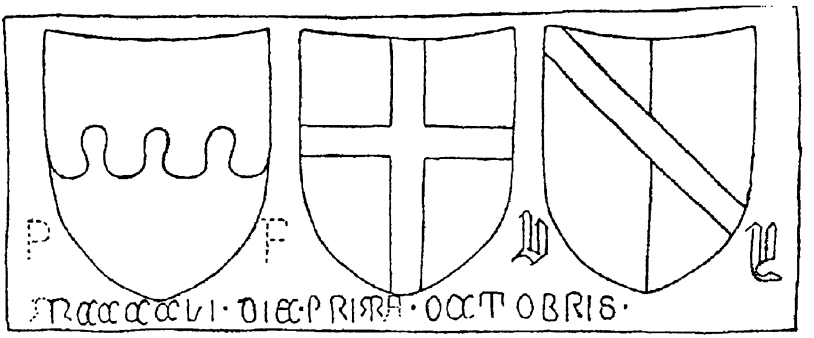

a

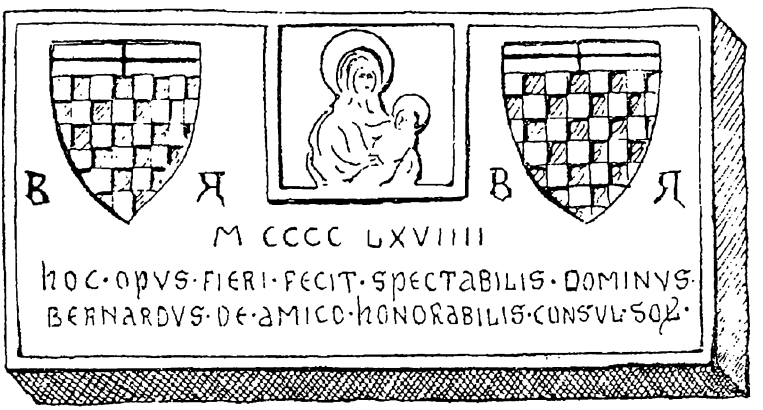

b

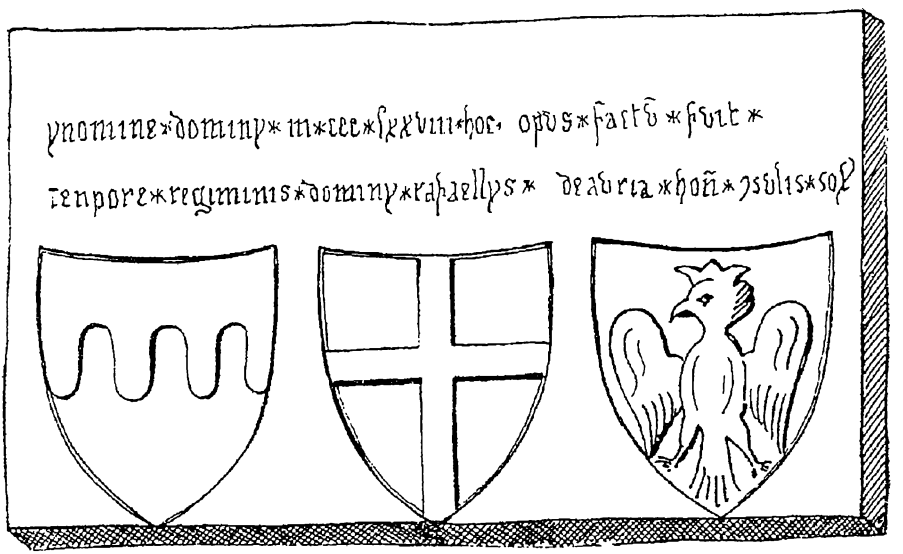

c

71. Blazoane şi inscripţii ale genovezilor de la Soldaia (Sudak) din anii 1451 (a), 1469 (b) şi 1378 (c).

acorda veneţienilor un nou privilegiu, dar şi acolo aceştia din urmă s-au grăbit să se întărească: consulului din Tana i se impunea să furnizeze bailului de la Trapezunt toţi banii de care va avea nevoie *pro fortifficacione castri*. Este evident că această grijă de a se înconjura cu ziduri şi cu şanţuri de apărare îi avea în vedere cu mult mai puţin pe suveranii locali, cu care se străduiau să trăiască în bună înţelegere, decît pe eternii rivali, genovezii. În fapt, a fost nevoie de un nou conflict cu aceştia din urmă, la Trapezunt, şi de noi negocieri în 1367, pentru a pune colonia veneţiană în posesia unui platou înaintînd cu un vîrf în mare, unde turnurile şi fortăreţele cartierului care îi fusese concedat puteau să rivalizeze cu fortificaţiile genoveze de la Leontocastron [36].

La acea dată, declinul Hoardei de Aur, pradă războaielor civile dintre succesorii lui Berdibeg, după 1359, lăsa cîmp liber ambiţiilor coloniale ale aşezărilor italiene. Genovezii din Caffa nu au pregetat să profite de aceasta; la adăpostul noilor fortificaţii, ei putuseră să respingă cu succes în 1361 un atac al turcilor din Sinope. Securitatea coloniei cerea o poziţie mai bună pe coastă: în 1365, consulul Bartolommeo di Jacope punea stăpînire pe Soldaia, marele port situat în apropierea Caffei, şi pe un teritoriu cuprinzînd optsprezece „domenii" din vecinătate. Noile posesiuni nu au fost totuşi deplin asigurate decît în 1380, cînd un tratat în regulă a confirmat cesiunea cîrmuirii genoveze, împreună cu cea a întregului litoral sudic al Crimeei, de la Caffa la Balaklava. Puternicul Mamai, care juca în acel moment în Imperiul Hoardei de Aur rolul deţinut de Nogai în secolul precedent, a fost cel ce a confirmat genovezilor această importantă concesiune; el tocmai suferise pe Don înfrîngerea de la Kulikovo, din partea moscoviţilor ridicaţi împotriva puterii mongole. Tratatul din 1380, completat în anul următor de o convenţie încheiată cu reprezentantul local al Imperiului tătar în Crimeea, punea capăt unui conflict, care pricinuise recucerirea Soldaiei de mongoli, pentru a abandona în sfîrşit genovezilor toată „riviera" înfloritoare a Crimeei, la adăpostul munţilor Iaila;vechiul district bizantin al Gothiei era cuprins în această cesiune, cel puţin partea care se mărginea cu litoralul; în interiorul masivului muntos, senioria Theodoro sau Mangup avea să-şi păstreze independenţa. Dar de la golful Sevastopolului pînă în apropierea strîmtorii Kerci, întreaga coastă a Crimeei era de acum înainte genoveză. Coloniile stabilite în porturi ridicau peste tot lucrări de apărare, în scopul de a asigura aşezările lor împotriva tuturor revenirilor ofensive ale mongolilor sau a tuturor tentativelor ostile ale veneţienilor sau ale turcilor. Astfel, oraşul Soldaia a fost înconjurat de o imensă fortăreaţă, ale cărei turnuri şi ziduri crenelate domină încă şi astăzi muntele ce se ridică deasupra fostei cetăţi negustoreşti, alcătuind unul din peisajele cele mai pitoreşti de pe coasta Crimeei, precum şi o pătrunzătoare evocare a prosperităţii sale în evul mediu[37].

În timp ce posesiunile sale din Crimeea deveneau astfel o colonie în sens modern, cuprinzînd un teritoriu întins cu o numeroasă populaţie indigenă: greacă, armeană, tătară, fără a mai număra rămăşiţele foştilor locuitori ai peninsulei ce mai supravieţuiau încă în munţi, Genova se angaja tot mai profund în afacerile pontice, unde avea să întîlnească inevitabil rivalitatea veneţiană. Încă în 1359, un raport menţionează concurenţa dintre cele două republici la gurile Dunării, unde portul de la Licostomo sau Chilia preluase locul ocupat, încă de la începutul secolului al XIV-lea[38], de acela de la Vicina. Era vorba de încărcăturile de grîu ce se efectuau la acea dată, în afară de cele pe care manualul lui Pegolotti le semnala pe coasta Dobrogei şi la Maurocastron, la vărsarea Nistrului[39]. Dezvoltarea voievodatului Ţării Româneşti, raporturile sale strînse cu Ungaria,

întemeierea, în același timp, a voievodatului moldav și posibilitatea unui „culoar" unguresc prin Moldova de Jos pînă la Dunăre, deschideau navigației pe acest fluviu toate perspectivele unei mari căi de acces din Europa Centrală la Marea Neagră[40]. În acea vreme, chestiunea dunăreană pare să se pună pentru prima oară în ansamblu ca un corolar obligatoriu al problemei pontice, așa cum a rămas pînă în zilele noastre.

Aceste împrejurări puneau în valoare posesiunile lui Dobrotici, pe care le-am menționat cu ocazia cruciadei contelui de Savoia din 1366, și îi măreau ambițiile. Stăpîn pe litoralul actual al Dobrogei și al mai multor puncte de pe coasta bulgară, acest dinast cu nume slav, dar de origine nedeterminată, poate turcă sau cumană, domnind asupra unui teritoriu cu populație amestecată, unde se încrucișau românii, bulgarii, turcii și grecii, înțelegea fără îndoială să profite de dezvoltarea comerțului dunărean. Nu era nevoie de mai mult pentru a-l aduce în conflict cu genovezii, care voiau să profite și să nu împartă cu nimeni. Dar la aceste motive de natură pur economică se adăugau și ambiții de ordin politic. În octombrie 1374 și aprilie 1375, registrele de socoteli ale coloniei de la Caffa menționează echiparea mai multor vase prilejuită de războiul împotriva lui Dobrotici. Ostilitățile se declanșaseră pentru stăpînirea Chiliei pe brațul nordic al Deltei dunărene, unde genovezii instalaseră o colonie, apărată de o garnizoană și fără îndoială și de o fortăreață, ca în toate locurile pe care le ocupau în acea vreme pe coastele Mării Negre, atît în Crimeea cît și pe litoralul Anatoliei. Dar orizontul lui Dobrotici era cu mult mai întins; se regăsește la el proiectul unei dominații sau cel puțin al unei hegemonii întinse la alte porțiuni ale litoralului pontic. În martie 1376, senatul Veneției era surprins de propunerea făcută de el de a-l ajuta să preia tronul Trapezuntului pe ginerele său, prințul Mihail Paleologul[41]. În mod prudent, în instrucțiunile către căpitanii și furnizorii însărcinați să aibă grijă de interesele sale, Senatul prevedea ipoteza în care întreprinderea nu ar avea sprijinul elementelor locale și le recomanda în acest caz să se înțeleagă cu împăratul dinastiei Comnenilor. Dar este semnificativ că îl vedem pe Dobrotici, în război cu genovezii, angajînd de îndată negocieri cu Veneția[42].

În adevăr, aceasta tocmai reluase ofensiva în Orientul Apropiat; se simțea peste tot în timpul acelor ani acțiunea deschisă sau ascunsă a diplomației sale, care era, încă de pe atunci, una din cele mai active și mai bine informate. Ea înfrunta de douăzeci de ani ostilitatea unui nou și puternic adversar, regele Ludovic al Ungariei, ce îi reluase în 1358 coasta dalmată și ale cărui raporturi cu verii săi, Angevinii din Neapole, amenințau în orice clipă să facă și mai precare posesiunile venețiene, atît în Italia cît și în Balcani. Menajamentele politicii Veneției față de turci se explică în mare parte prin necesitatea de a susține împotriva monarhului angevin orice putere capabilă să-i reziste. Ea a contribuit probabil într-o oarecare măsură la închegarea alianței dintre statele balcanice: Serbia, Bulgaria, Țara Românească, care încercau să realizeze un bloc independent între hegemonia ungară și invazia otomană. O cronică din Padova[43] o acuză formal de a fi furnizat în 1377 platoșe voievodului Țării Românești, Radu, aliat cu bulgarii din Tîrnovo și cu turcii, împotriva regelui Ungariei[44]. Dar, pe de altă parte, ea ținea să-și asigure în mod direct pozițiile de mai mare valoare strategică: în martie 1376 zece galere venețiene soseau la Constantinopol și-l obligau pe împăratul Ioan al V-lea Paleologul să-și țină promisiunea din 1369 de a ceda Republicii insula Tenedos, adevărată cheie a navigației Strîmtorilor. Genova nu putea admite această cesiune, care îi dădea rivalei sale un avantaj egal cu cel

pe care i-l asigurase odinioară ei însăşi posesiunea Hieronului pe Bosfor. Din Tenedos se putea în adevăr controla în întregime intrarea Dardanelelor:

Est in conspectu Tenedos, notissima fama
Insula, dives opum..., spunea încă *Eneida.*

Diplomaţia genoveză a întreprins de îndată o contramăsură faţă de acţiunea Veneţiei. Disensiunile din familia Paleologilor au ajutat-o cu prisosinţă. Andronic al IV-lea, fiul lui Ioan al V-lea, conspirase împotriva tatălui său şi fusese pe jumătate orbit în momentul descoperirii complotului. I s-a oferit ocazia să se răzbune şi a profitat de ea: în august 1376, Ioan al V-lea era răsturnat de la putere şi aruncat în închisoarea unde fusese ţinut pînă atunci Andronic, care ceda aliaţilor săi din Genova insula Tenedos.

Dar nu se ţinuse seama de guvernatorul grec al Tenedosului, rămas credincios lui Ioan al V-lea, care a refuzat să execute ordinul noului împărat şi, în plus, a cedat insula flotei veneţiene a lui Marco Giustiniani, potrivit condiţiilor convenţiei anterioare. Veneţienii au trimis un bail pentru a administra noua lor posesiune şi s-au fortificat fără întîrziere: o reclamaţie a genovezilor, în numele împăratului Andronic, a fost respinsă de Veneţia, care nu înţelegea să trateze decît cu Ioan al V-lea. Între timp, incidente violente au pus faţă în faţă în Cipru coloniile celor două republici: şi al treilea război al Strîmtorilor s-a angajat ca urmare a acestor rivalităţi coloniale.

El s-a desfăşurat de această dată cu peripeţii dramatice. Mai întîi norocul a părut să surîdă veneţienilor: bailul lor a respins atacul genovez contra Tenedosului, în noiembrie 1377, iar cel mai bun amiral al lor, Vettore Pisani, a obţinut cîteva succese strălucite în Mediterana şi în Adriatica. O escadră a ridicat pînzele spre Levant în 1379, a cucerit vechea Phocee şi a dat foc cartierelor mărginaşe genoveze din Chios şi din Mytilene.

În acelaşi an, totuşi, o mare flotă genoveză a apărut în Adriatica şi a distrus flota veneţiană la Pola. Regele Ungariei, aliat cu Genova ca şi seniorul Padovei, Francisco dei Carrara, a profitat de ocazie pentru a ataca Veneţia în posesiunile sale terestre; o lovitură fericită a permis genovezilor să pună stăpînire pe Chioggia, chiar la porţile cetăţii duşmane. Aceasta a provocat mare emoţie la Veneţia: niciodată pînă atunci republica nu înfruntase un asemenea pericol. Adversarii ei plănuiau să stabilească o cale, prin lagună, pînă în piaţa San-Marco, spre a ridica acolo o fortăreaţă care să le asigure pentru totdeauna triumful. Senatul recurse atunci la măsuri extreme: amiralul Pisani, întemniţat ca urmare a înfrîngerilor suferite, a fost repus în libertate şi s-a decretat că treizeci de familii de „popolani" vor fi admise în rîndurile oligarhiei militare. Mai tîrziu, Senatul avea să ia hotărîrea de a arde procesele-verbale ale „războiului de la Chioggia", avînd impresia că fusese obligat să acţioneze împotriva tuturor tradiţiilor regimului! În acest timp apărarea prinse putere: escadra Levantului a ajuns în Adriatica, iar genovezii de la Chioggia au fost blocaţi la rîndul lor; în cele din urmă au trebuit să capituleze. Bătrînul condotier englez, Haukwood sau Aguto, a trecut în slujba Veneţiei, care a operat o excepţională redresare în cursul anului 1380, astfel încît a reuşit să mute războiul pe teritoriul duşman.

Dar din nou al patrulea an de război a găsit ambele forţe rivale epuizate şi dornice să ajungă la o soluţionare a conflictului. Papa Urban al VI-lea şi contele Amedeu de Savoia au intervenit, la început fără succes, dar în final cele două cetăţi duşmane şi-au trimis plenipotenţiarii la Torino, unde tratativele s-au deschis la 19 mai 1381. După ce cele două partide şi-au formulat pretenţiile, s-a

încredințat arbitrajul contelui de Savoia, care cunoștea bine afacerile Levantului: sentința sa a fost cea care a stabilit bazele tratatului[45].

Potrivit stipulațiilor acestei înțelegeri, Tenedos, obiectul principal al litigiului, trebuia să-i fie remis pentru a începe dărîmarea tuturor fortificațiilor care fuseseră ridicate acolo. A fost convenit să fie interzis comerțul de la Tana timp de doi ani, manieră disimulată de a favoriza din nou comerțul Caffei și Soldaiei, noua posesiune genoveză din Crimeea.

Această clauză, împreună cu lăsarea regatului din Cipru pradă răzbunării genovezilor, a fost singurul rezultat palpabil al acestei lungi și sîngeroase conflagrații. Astfel, al treilea război al Strîmtorilor (al patrulea între Genova și Veneția) menținea echilibrul între puterile rivale. Un simbol al acestei soluții, în fond negativă, a fost situația creată în insula Tenedos. Bailul venețian, Giovanni Muazzo, a refuzat mai întîi să restituie insula emisarului contelui de Savoia și a mers pînă într-acolo încît s-a răsculat împotriva propriei cîrmuiri. Doar în 1383 condițiile tratatului de la Torino au putut fi împlinite, cu toată rigoarea. Fortificațiile au fost demolate, garanția remisă de Veneția Florenței, putere neutră, i-a fost restituită, iar locuitorii Tenedosului au trebuit să emigreze în alte regiuni ale Egeei. În secolul al XV-lea călătorii o descriu ca pe un ținut pustiu și părăsit: concluzie logică a acestui duel nemilos și zadarnic.

În timp ce cele două republici își iroseau pentru a treia oară forțele în această luptă pentru un obiectiv ce finalmente se spulbera, mari evenimente se desfășurau în teritoriile din jurul bazinului pontic. În Balcani, ofensiva turcă, un moment întreruptă, reîncepea și mai năprasnic. Invadatorii primeau, una după alta, supunerea celor două părți ale Imperiului bulgar, cea de la Tîrnovo și cea de la Vidin, cucereau Sofia în 1382[46], Serresul în anul următor, Nișul în 1386. În 1387 ei luau Thessalonikul. Dar regele Bosniei, Turtko și cneazul sîrb Lazăr îi respingeau la Plocinik. Ei reîncepeau asaltul, pentru a obține în 1389 victoria decisivă de la Kossovo, unde sultanul Murad a fost ucis de dușman, pentru a lăsa locul celui mai cumplit dintre cuceritori, fiului său Baiazid.

În același timp, Hoarda de Aur, atît de multă vreme divizată împotriva propriilor interese, s-a reunit din nou sub conducerea unui gingishanid dintr-o ramură îndepărtată, Tohtamîș, căpetenia Hoardei de Aur din stepele Asiei Centrale. El supunea din nou cnezatele rusești răzvrătite, plănuia să cucerească Iranul și Turkestanul, amenința noul domeniu colonial al Genovei din Crimeea. Dar în spatele acestor puteri, care încercau să reconstruiască în folosul lor – una, vechea hegemonie a Bizanțului în Anatolia și în Balcani, cealaltă Imperiul lui Batu și al lui Berke –, se ridica asupra Asiei steaua amenințătoare a lui Tamerlan.

Bibliografie sumară: G.I. BRĂTIANU, *Recherches sur le commerce génois dans la mer Noire au XIIIe siècle*, Paris, 1929; IDEM, *Les Vénitiens dans la mer Noire au XIVe siècle. La politique du Sénat en 1332-33 et la notion de latinité* (Académie Roumaine, Études et recherches, XI), București, 1939; IDEM, *Les Vénitiens dans la mer Noire au XIVe siècle après la deuxième guerre des Détroits*, în *Échos d'Orient*, XXXIII, 1934; IDEM, *Recherches sur Vicina et Cetatea Albă*, București, 1935.

W. HEYD, *Histoire du commerce du Levant au Moyen Âge*, I-II, trad. fr. Furcy Raynaud, Leipzig, 1885; H. KRETSCHMAYR, *Geschichte von Venedig*, II, Gotha, 1920; CH. DIEHL, L. OECONOMOS, R. GUILLAND, R. GROUSSET, *Histoire du Moyen Âge* (col. Glotz, IX, 1), Paris, 1945; W. MILLER, *Trebizond, the last Greek Empire*, Londra, 1926; G. OSTROGORSKY, *Geschichte des byzantinischen Staates*,

München, 1940; F. BALDUCCI PEGOLOTTI, *La pratica della mercatura*, ed. A. Evans (The Medieval Academy of America, XXIV), Cambridge, Mass., 1936; E. SKRZINSKA, *Inscriptions latines des colonies génoises en Crimée*, în *Atti della Società Ligure di Storia patria*, LVI, 1928; N. IORGA, *Latins et Grecs d'Orient et l'établissement des Turcs en Europe*, în *Byzantinische Zeitschrift*, XV, 1906; IDEM, *Etudes byzantines*, II, Bucureşti, 1940; IDEM, *Veneţia în Marea Neagră*, în *Academia Română. Memoriile Secţiunii istorice*, Ser. a II-a, XXXVI, 1914 şi XXXVII, 1915; IDEM, *La politique vénitienne dans les eaux de la mer Noire*, în *Bulletin de la Section historique de l'Académie Roumaine*, II, 1914; A. S. ATIYA, *The Crusade in the Later Middle Ages*, Londra, 1938; FR. PALL, *Les croisades en Orient au bas Moyen Âge. Observations critiques sur l'ouvrage de M. Atiya*, în *Revue historique du Sud-Est Européen*, XIX, 1942, 2.

Note

1. *Commerce génois*, p. 56-58, 153-154 şi 252-253.
2. Martin da Canal, *La chronique des Veneciens*, în *Archivio Storico Italiano*, VIII, 1845, p. 650 şi 654 (apud G. I. Brătianu, *La question de l'approvisionnement de Constantinople à l'époque byzantine et ottomane*, în *Byzantion*, V, 1929-1930, 1, p. 96). Cf. şi G.I. Brătianu, *Les origines de la guerre de Curzola (1294-1299) entre Gênes et Venise*, în *Mélanges d'histoire générale*, I, ed. C. Marinescu, Cluj, 1927, p. 92; *Commerce génois*, p. 249; idem, *Les Vénitiens dans la mer Noire au XIVe siècle. La politique du Sénat en 1332-33 et la notion de latinité*, Bucureşti, 1939, p. 32.
3. *Commerce génois*, p. 255-256; G.I. Brătianu, *Les Vénitiens dans la mer Noire...*, p. 33.
4. Idem, *Les origines de la guerre...*, p. 93; *Commerce génois*, p. 256-257; idem, *Les Vénitiens dans la mer Noire...*, p. 33.
5. G.I. Brătianu, *Actes des notaires génois de Péra et de Caffa de la fin du treizième siècle (1281-1290)*, Bucureşti, 1927, p. 65 şi 271-272.
6. *Ibidem*, p. 42 şi 286-287.
7. *Ibidem*, p. 8 şi 287; *Commerce génois*, p. 230-231.
8. R.S. Lopez, *Su e giù per la storia di Genova*, Genova, 1975, p. 104 şi urm. Cf. şi G.I. Brătianu, *Les origines de la guerre...*, p. 94.
9. G.I. Brătianu, *Les origines de la guerre...*, p. 96-97; *Commerce génois*, p. 186-189 şi 257-260.
10. *Commerce génois*, p. 258, nota 3; G.I. Brătianu, *Les Vénitiens dans la mer Noire...*, p.12.
11. Pentru conflictul dintre Genova şi Veneţia declanşat în anul 1294 şi încheiat prin lupta de la Curzola din 1299, cf. G.I. Brătianu, *Les origines de la guerre...*, p. 87-100; *Commerce génois*, p. 262-275; A.E. Laiou, *Constantinople and the Latins.The Foreign Policy of Andronicus II, 1282-1328*, Cambridge, Mass., 1972, p. 101-114; M. Balard, *La Romanie génoise (XIIe-début du XVe siècle)*, I, Roma, 1978, p. 59-61.
12. *Commerce génois*, p. 276-278.
13. Pentru evenimentele legate de prezenţa almugavarilor catalani în Imperiul bizantin, cf. *Commerce génois*, p. 278-281; G. Schlumberger, *Expédition des «Almugavares» ou routiers Catalans en Orient de l'an 1302 à l'an 1311*, Paris, 1902; V. Papahagi, *Catalani şi vlahi în Europa sud-orientală a secolului al XIV-lea*, în *Revista istorică*, XXXII, 1946, p. 55-91; G. Ostrogorsky, *Geschichte des byzantinischen Staates*, ed. a 3-a, München, 1963, p. 406-409; A.E. Laiou, *op.cit.*, p. 134 şi urm.; M.C. Bartusis, *The Late Byzantine Army. Arms and Society, 1204-1453*, Philadelphia, 1992, p. 74, 78-84, 199-203; W. Treadgold, *A History of the Byzantine State and Society*, Stanford, 1997, p. 750-754.

14. *Commerce génois*, p. 175-177 şi 281-282.
15. Conflictul dintre Nogai şi Toktai este relatat de izvoare de proveniență diferită. Cf. V. Tiesenhausen, *Сборникъ матеріловъ относящихся къ исторіи Золотой Орды*, I, Sanktpeterburg, 1884, p. 109-111, 158-159; II, Moscova-Leningrad, 1941, p. 71; Marco Polo, *Il Milione*, ed. L. Foscolo Benedetto, Firenze, 1928, p. 239-243; Georgii Pachymeris *De Michaele et Andronico Paleologis*, ed. Im. Bekker, II, Bonn, 1835, p. 263-264 şi 268; *Русская летопись по Никонову списку*, III, Sanktpeterburg, 1786, p. 97. Cf. şi B. Spuler, *Die Goldene Horde. Die Mongolen in Russland, 1223-1502*, ed. a 2-a, Wiesbaden, 1965, p. 74-76.
16. Trecerea alanilor în Imperiul bizantin, mijlocită prin intervenția mitropolitului de Vicina – relatată de Pachymeres (*ed.cit.*, II, p. 307) –, a avut loc potrivit opiniilor mai noi în anul 1302. Cf. P.Ş. Năsturel, *Les fastes épiscopaux de la métropole de Vicina*, în *Byzantinisch-Neugriechische Jahrbücher*, XXI, 1971, p. 35. Despre prezența alanilor în spațiul carpato-nistrian şi influența lor în toponimia locală, cf. G.I. Brătianu, *Vicina*, I, *Contributions à l'histoire de la domination byzantine et du commerce génois en Dobrogea*, în *Académie Roumaine. Bulletin de la Section historique*, X, 1923, p. 30-33; idem, *Recherches sur Vicina et Cetatea Albă*, Bucureşti, 1935, p. 40-45; idem, *În jurul întemeierii statelor româneşti* (I), în *Ethos*, II, 1975, p. 46. În legătură cu alanii stabiliți temporar la est de Carpații Orientali şi cu populația românească din aceeaşi zonă, Gheorghe Brătianu a avut ocazia să-şi precizeze concepțiile în cursul privind istoria Mării Negre, concepții în mare parte congruente cu opiniile expuse în alte lucrări ale sale, dar care cuprind şi aspecte reliefate cu mai multă pregnanță decît în studiile anterioare:

„Dar nu numai în Caucaz [...] o ramură însemnată a lor [a alanilor – n.n.] pare a fi dăinuit şi în partea de vest a stepei, în regiunea de vest a Ucrainei şi aci intră în legătură directă cu trecutul țărilor noastre.

Acest nume de as sau ias nu vă spune nimic? Nu seamănă în mod evident cu numele capitalei Moldovei, cu Iaşi? Nu găsim şi în alte părți ale teritoriului românesc o «Iasca» la gura Nistrului, o «vale a Iaşului» tocmai în munții Argeşului? Şi dacă am cerceta dicționarul geografic al României, am găsi şi alte nume.

Pe de altă parte, vedem că în hărțile medievale, în special cele italiene din evul mediu, numele Prutului este «Alanus Fluvius». Izvoarele bizantine din secolul XIV menționează alanii, cari la gurile Dunării se înfățişează străjilor bizantine şi caută serviciu la împăratul din Constantinopol. De asemenea, în aceeaşi regiune, alții, pe care izvoarele ungureşti cu nume arhaic îi numesc iazygi, pătrund în Ungaria amestecați cu cumanii.

Vedeți, prin urmare, că avem de a face cu o ramură mult mai însemnată şi care şi-a prelungit existența odinioară pînă foarte tîrziu în veacul de mijloc în spațiile pontice.

Mai mult decît atît, aş cuteza să spun că ei reprezintă o bună parte din populația Moldovei dinainte de întemeierea voievodatului, pentru că se pare că în această privință specialiştii filologi şi lingvişti sunt de acord că, în dezvoltarea poporului nostru, această parte de răsărit, Moldova, reprezintă totuşi un stadiu de dezvoltare mai tardiv al neamului, al cărui punct de plecare, al cărui leagăn, se găseşte ceva mai spre vest. În direcția aceasta neamul nostru s-a revărsat cu trecerea timpului şi a ajuns în timpul evului mediu să asimileze populațiile acestor regiuni.

În ceea ce priveşte popoarele găsite aci, este o mare controversă care ne desparte de ruşi. Ei susțin că această regiune era populată numai de slavi şi că noi am invadat mai tîrziu acest teritoriu.

Cred că nu acesta este adevărul. Populația acestei regiuni era foarte amestecată. Cel puțin atîta putem constata. Primul element care stăruieşte vreme mai îndelungată aci este elementul acesta iranic al iaşilor, aşilor, cari sunt descendenții alanilor. Ei joacă un rol foarte însemnat şi în trecutul țărilor noastre". (*CMN*, p. 163-165).
17. Problema extinderii temporare a dominației politice a țarului Theodor Svetoslav la Cetatea Albă şi în tot sudul Basarabiei a fost dezvoltată de Gheorghe Brătianu în mai

multe lucrări: *Les Bulgares à Cetatea Albă (Akkerman) au début du XIVe siècle*, în *Byzantion*, II, 1925, p. 153-168 (studiu inclus cu mici modificări în *Recherches sur Vicina...*, p. 104-119); *Vicina*, II, *Nouvelles recherches sur l'histoire et la toponymie médiévales du littoral roumain de la mer Noire. À propos des «Miscellanies» de M. J. Bromberg*, în *RHSEE*, XIX, 1942, 1, p. 157 şi 164-166; *«Bulgaria de dincolo de Dunăre» în izvoarele bizantine*, în *Omagiu lui Ioan Lupaş la împlinirea vîrstei de 60 de ani, august 1940*, Bucureşti, 1943, p. 130-132; *Les Roumains aux bouches du Danube à l'époque des premiers Paléologues*, în *RHSEE*, XXII, 1945, p. 199-200; *Tradiţia istorică despre întemeierea statelor româneşti*, ed. V. Râpeanu, Bucureşti, 1980, p. 44-47; *În jurul întemeierii...*(II), în *Ethos*, III, 1982, p. 79. Tezele lui G.I. Brătianu sînt acceptate de majoritatea istoricilor. Cf. N. Iorga, *Români şi tătari în evul mediu*, în idem, *Studii asupra evului mediu românesc*, ed. Ş. Papacostea, Bucureşti, 1984, p. 73-74; G. Soranzo, *Il Papato, l'Europa Cristiana e i Tartari. Un secolo di penetrazione occidentale in Asia*, Milano, 1930, p. 469-470; I. Dujčev, *Il Francescanesimo in Bulgaria nei secoli XIII e XIV*, în idem, *Medioevo Bizantino-Slavo*, I, Roma, 1965, p. 412-413; C.C. Giurescu, *Tîrguri sau oraşe şi cetăţi moldovene din secolul al X-lea pînă la mijlocul secolului al XVI-lea*, Bucureşti, 1967, p. 202; I.A. Božilov, *Zur Geschichte des Fürstentums Vidin, în Byzantinobulgarica*, IV, 1973, p. 118; R. Theodorescu, *Bizanţ, Balcani, Occident la începuturile culturii medievale româneşti (secolele X-XIV)*, Bucureşti, 1974, p. 146; P. Diaconu, *Istoria Dobrogei în unele lucrări recente (III)*, în *RIS*, 33, 1980, 2, p. 354; V. Gjuzelev, *Il Mar Nero et il suo litorale nella storia del medioevo bulgaro*, în *Byzantinobulgarica*, VII, 1981, p. 20; D. Angelov, *Wichtigste Momente in der politischen Geschichte des Schwarzmeergebietes vom 4. bis zur Mitte des 15 Jh.*, în *ibidem*, p. 37; D. Deletant, *Genoese, Tatars and Rumanians at the Mouth of the Danube in the Fourteenth Century*, în *The Slavonic and East European Review*, 62, 1984, 4, p. 515-516 ; I. Sakăzov, *Le relazioni commerciali fra la Bulgaria e i Genovesi all'inizio del secolo XIV*, în *Genova e la Bulgaria nel Medioevo*, ed. G. Pistarino, Genova, 1984, p. 319 şi urm. Pentru anumite rezerve faţă de punctul de vedere al lui Gheorghe Brătianu, cf. V. Spinei, *Moldova în secolele XI-XIV*, Bucureşti, 1982, p. 172-175.

18. *Commerce génois*, p. 283-284. Cf. şi B. Spuler, *op.cit.*, p. 84 şi urm.; M. Balard, *op.cit.*, p.151-152.
19. *Commerce génois*, p. 283-284. Cf. şi M. Balard, *op.cit.*, p. 152.
20. G.I. Brătianu, *La question...*, în *Byzantion*, V, 1929-1930, 1, p. 101 (inclus în idem, *Études byzantines d'histoire économique et sociale*, Paris, 1938, p. 162); idem, *Les Vénitiens dans la mer Noire...*, p. 33-34.
21. G.I. Brătianu, *Les Vénitiens dans la mer Noire...*, p. 34.
22. *Ibidem*, p. 35.
23. P. Lemerle, *L'émirat d'Aydin, Byzance et l'Occident. Recherches sur „La geste d'Umur Pacha"*, Paris, 1957, p. 56-57; U.V. Bosch, *Kaiser Andronikos III. Palaiologos. Versuch einer Darstellung der byzantinischen Geschichte in den Jahren 1321-1341*, Amsterdam, 1965, p. 112-117; M. Balard, *op.cit.*, p. 69-74.
24. G.I. Brătianu, *Les Vénitiens dans la mer Noire...*, p. 6-9 şi 35-36. Asupra concepţiilor de blocadă economică ale lui Pierre Dubois şi Marino Sanudo, cf. şi idem, *Geopolitica, factor educativ şi naţional*, în idem, *Cuvinte către români. Zece conferinţe şi prelegeri*, Bucureşti, 1942, p. 98.
25. G.I. Brătianu, *Les Vénitiens dans la mer Noire...*, p. 18.
26. *Ibidem*, p. 15-19. Cf. şi M. Nystazopoulou-Pélékidis, *Venise et la mer Noire du XIe au XVe siècle*, în Θεσαυρισμάτα, 7, 1970, p. 28-30.
27. E.Č. Skržinskaja, *Генуэзцы в Константинополе в XIV в.*, în *Византийский временник*, I (XXVI), 1947, p. 227 şi urm.; T.S. Miller, *Chios, Byzantium and the Genoese (1346-1352)*, în *Byzantine Studies*, II, 1975, 2, p. 132-138; K.-P. Matschke, *Fortschritt und Reaktion im Byzanz im 14. Jahrhundert. Konstantinopel in der Bürgerkriegsperiode von 1341 bis 1354*, Berlin, 1971, p. 168 şi urm.; M. Balard, *op.cit.*, p. 77-80.
28. M. Balard, *op.cit.*, p. 78-83.

29. G. Walter, *La ruine de Byzance, 1204-1453*, Paris, 1958, p. 257 și urm.; G. Ostrogorsky, *op.cit.*, p. 420-428; K.-P. Matschke, *op.cit.*, p. 164 și urm.; D.M. Nicol, *The last centuries of Byzantium, 1261-1453*, ed. a 2-a, Cambridge, 1993, p. 234 și urm.; idem, *The reluctant Emperor. A biography of John Cantacuzene, Byzantine Emperor and monk, c. 1295-1383*, Cambridge, 1996, p. 94 și urm.

    În legătură cu imputările pe care unii istorici le-au făcut împăratului Ioan al VI-lea Cantacuzenos (1347-1354), Gh. Brătianu făcea în *CMN*, p. 556-557, următoarele remarci: „Să rectificăm în treacăt o părere care foarte multă vreme a stăpînit istoriografia. Foarte mult timp marele vinovat, marele răspunzător al pătrunderii turcilor în Europa a fost Ioan Cantacuzino, împăratul bizantin mai mult sau mai puțin uzurpator al dinastiei Paleologilor, care a stăpînit cîtva timp în Bizanț, iar la bătrînețe s-a călugărit și a lăsat importante memorii. Desigur, în tratativele sale cu puterile învecinate, el a fost adesea adus să pactizeze cu turcii; a avut adesea în armata lui mercenari turci. De aceea, el a fost multă vreme «țapul ispășitor» al intrării turcilor în Europa. Asupra lui a căzut vina că turcii au putut cuprinde atît de ușor Gallipoli.

    Dar dacă și Cantacuzino în această privință are o parte de răspundere, poate cu circumstanța atenuantă că asemenea mercenari turci – turcopuli –, fii ai turcilor, erau de multă vreme în serviciul Bizanțului (pe la sfîrșitul veacului XIII asemenea cete de mercenari erau în serviciul împăraților bizantini), găsesc că o mare parte de răspundere – și de această părere era și regretatul Iorga în articolul său *Latini și greci* – o împarte, cel puțin în aceeași măsură, cu cele două republici rivale creștine, care, în cearta lor orgolioasă de imperialism colonial, au nesocotit cu totul primejdia generală pentru creștinătate, anume creșterea dușmanului turcesc".
30. P. Wirth, *Die Haltung Kaiser Johannes' V bei den Verhandlungen mit König Ludwig I. von Ungarn zu Buda im Jahre 1366*, în *Byzantinische Zeitschrift*, 56, 1963, p. 270 și urm.; Fr. Pall, *Encore une fois sur le voyage diplomatique de Jean V Paleologue en 1365/1366*, în *RESEE*, IX, 1971, 3, p. 535-540.
31. După opinia lui P. Mutafčiev (*Dobrotič – Dobrotica et la Dobrudža, în Revue des études slaves*, VII, 1927, 1-2, p. 37), cel dintîi care a formulat această aserțiune ar fi M. Drinov (*Aperçu historique de l'Église bulgare*, Viena, 1869, p. 101). Pentru originea denumirii de Dobrogea, cf. M.-M. Alexandrescu-Dersca, *L'origine du nom de la Dobroudja*, în *Contributions onomastiques publiées à l'occasion du VIe Congrès international des sciences onomastiques à Munich du 24 au 28 août 1958*, București, 1958, p. 97-114.
32. Cf. și G.I. Brătianu, *Vicina*, II, *Nouvelles recherches sur l'histoire et la toponymie médiévales du littoral roumain de la mer Noire. À propos des «Miscellanies» de M. J. Bromberg*, în *RHSEE*, XIX, 1942, 1, p. 152; idem, *Nouvelles contributions à l'histoire de la Dobroudja au Moyen Âge*, în *RHSEE*, XXI, 1944, p. 75; idem, *Une nouvelle interprétation du nom de la Dobroudja*, în *Revue des études roumaines*, XVII-XVIII, 1993, p. 17-32 (cu postfața lui P.Ș. Năsturel, *Quelques éclaircissements autour de la communication de G.I. Brătianu*, p. 32-35).
33. I. Barnea, Șt. Ștefănescu, *Din istoria Dobrogei*, III, *Bizantini, români și bulgari la Dunărea de Jos*, București, 1971, p. 349-350 (Șt. Ștefănescu); S. Iosipescu, *Balica, Dobrotiță, Ioancu*, București, 1985, p. 116-120. Cf. și K. M. Setton, *The Papacy and the Levant (1204-1571)*, I, *The Thirteenth and Fourteenth Centuries*, Philadelphia, 1976, p. 285 și urm.
34. Pentru raporturile venețiano-bulgare de la mijlocul secolului al XIV-lea, cf. I. Dujčev, *Rapporti fra Venezia e la Bulgaria nel Medioevo*, în *Venezia e il Levante fino al secolo XV*, I, 1, ed. A. Pertusi, Firenze, 1973, p. 237-259; V. Gjuzelev, *Средновековна България с светлината на нови извори*, Sofia, 1981, p. 156-186; idem, în *Българско средновековние. Българо-съветски сборник в чест на 70-годишнината на проф. Иван Дуйчев*, Sofia, 1980, p. 82-92; idem, *Medieval Bulgaria, Byzantine Empire, Black Sea-Venice-Genoa*, Villach, 1988, p. 289-326.

35. G.I. Brătianu, *Les Vénitiens dans la mer Noire au XIVe siècle après la deuxième guerre des Détroits*, în *Échos d'Orient*, 37, 1934, 174, p. 152 şi urm.
36. M. Nystazopoulou-Pélékidis, *op.cit.*, p. 32-34. Pentru evoluţia relaţiilor veneţienilor cu Imperiul de Trapezunt în secolele XIII-XV, cf. S.P. Karpov, *Трапезундская империя и западноевропейские государства в XIII-XIV вв.*, Moscova, 1981, p. 43-89; idem, *Grecs et Latins à Trébizonde (XIIIe-XVe siècle). Collaboration économique, rapports politiques*, în *État et colonisation au Moyen Âge et à la Renaissance*, ed. M. Balard, Lyon, 1989, p. 413-424.
37. A.L. Jakobson, *Крым в средние века*, Moscova, 1973, p. 124-127; M. Balard. *op.cit.*, p. 157-161; I.A. Baranov, *Периодизация оборонительных сооружений Судакской крепости*, în *Северное Причерноморье и Поволжье во взаимоотношениях Востока и Запада в XII-XVI веках*, red. G.A. Fedorov-Davydov, Rostov pe Don, 1989, p. 46-62. Cf. şi M. Nystazopoulou-Pélékidis, *op.cit.*, p. 26-27. În vara anului 1942 Gheorghe Brătianu a avut prilejul de a vizita cetatea de la Sudak (Soldaia), împreună cu alte monumente medievale din Crimeea, călătorie despre care a publicat o scurtă notiţă: *Notes sur un voyage en Crimée*, în *RHSEE*, XIX, 1942, 1, p. 176-182 (despre Sudak, cf. p. 177-178).
38. După publicarea relativ recentă a noi loturi de acte notariale ale coloniştilor genovezi din Marea Neagră, tinde să se generalizeze opinia că Licostomo şi Chilia ar fi două localităţi diferite. Cf. în acest sens argumentările prezentate de O. Iliescu, *Localizarea vechiului Licostomo*, în *RIS*, XXV, 1972, 3, p. 435-462; idem, *Nouvelles contributions à la géographie historique de la mer Noire*, în *Il Mar Nero*, I, 1994, p. 229-231, 236-259; G. Airaldi, *I genovesi a Licostomo nel secolo XIV*, în *Studi medievali*, 13, 1972, p. 967-981; Ş. Papacostea, *La fin de la domination génoise à Licostomo*, în *AIIAX*, XXII, 1985, 1, p. 37-42; M. Balard, *Les ports du Bas-Danube au XIVe siècle*, în *Le pouvoir central et les villes en Europe de l'Est et du Sud-Est du XVe siècle aux débuts de la révolution industrielle. Les villes portuaires*, Sofia, 1985, pp.151-153. Pentru teza că toponimele Licostomo şi Chilia ar desemna o singură localitate, cf. P. Diaconu, *Kilia et Licostomo ou Kilia = Licostomo?* în *RRH*, XXV, 1986, 4, p. 301-317; idem, *„Kilia et Licostomo", un faux problème de géographie historique*, în *Il Mar Nero*, II, 1995/96, p. 235-263. Repere bibliografice ample cu privire la Chilia şi la alte localităţi medievale din zona gurilor Dunării şi a litoralului vest-pontic la O. Cristea, *Bibliografia istorică românească a Mării Negre (Bibliografie selectivă)*, Bucureşti, 1996, p. 82 şi urm.
39. Francesco Balducci Pegolotti, *La pratica della mercatura*, ed. A. Evans, Cambridge, Mass., 1936, p. 42.
40. La aşa-numitul „culoar" unguresc din extremitatea de nord-est a Ţării Româneşti, noţiune pusă în circulaţie de N. Iorga (*Istoria românilor*, III, *Ctitorii*, Bucureşti, 1937, p. 209; *Histoire des Roumains et de la romanité orientale*, III, *Les fondateurs d'État*, Bucureşti, 1937, p. 253), G.I. Brătianu s-a referit în mai multe lucrări: *Les rois de Hongrie et les Principautés Roumaines au XIVe siècle*, în *Académie Roumaine. Bulletin de la Section historique*, XXVIII, 1947, 1, p. 86; *Demetrius princeps Tartarorum (Ca. 1360-1380)*, în *Revue des études roumaines*, IX-X, 1965, p. 46; *În jurul întemeierii statelor româneşti*, II, în *Ethos*, III, 1982, p. 53.
41. După părerea lui O. Lampsides (*Byzantinische Zeitschrift*, 65, 1972, p. 440), cooperarea lui Dobrotici cu veneţienii împotriva suveranului Trapezuntului nu implică vreun „proiect de dominaţie" în sud-estul Mării Negre.
42. Asupra lui Dobrotici şi a formaţiunii sale statale G.I. Brătianu a stăruit în *Une nouvelle interprétation...*, p. 18-24. Cf., de asemenea, Şt. Ştefănescu, *Byzanz und die Dobrudscha in der zweiten Hälfte des 14. Jahrhunderts. Bildung des Feudalstaates Dobrudscha,* în *Byzantinistische Beiträge*, Berlin, 1964, p. 239 şi urm.; I. Barnea, Şt. Ştefănescu, *op.cit.*, p. 348-354 (Şt. Ştefănescu); O. Iliescu, *A stăpînit Dobrotici la gurile Dunării?* în *Pontice*, IV, 1971, p. 371-376; M.M. Alexandrescu-Dersca Bulgaru, *Formarea despotatului lui Dobrotici*, în *Peuce*, IV, 1973-1974, p. 233-247; V. Eskenasy, *Notes concernant l'histoire du littoral ouest de la mer Noire: Dobrotitch et ses relations*

avec Gênes, în *RRH*, XXI, 1982, 2, p. 239-256; E. Todorova, *Le relazioni di Dobrotiza con i Genovesi*, în *Genova e la Bulgaria...*, p. 235-248; S. Iosipescu, *op.cit.*, p. 88 și urm.; A. Ghiață, *Formations politiques au Bas-Danube et à la mer Noire (fin du XIIe -XVe s.)*, în *RESEE*, XXIV, 1986, 1, p. 41 și urm.

În cursul asupra trecutului antic și medieval al Mării Negre, Gheorghe Brătianu face următoarele referiri la Dobrotici:

„Acest Dobrotici ne apare de mai multă vreme în legătură cu Imperiul bizantin. Se pare că prin 1340 fusese în serviciul bizantin, cîștigase titlul de «despot», pe care împăratul Bizanțului îl conferea fie rudelor lui, fie celor cari intrau în legături mai strînse cu împărăția. Se pare, de asemenea, că a fost căsătorit cu o fiică a unui mare personaj de la curtea Paleologilor, Ioan Apokeukos, iar în momentul cînd se produce expediția Contelui Verde el apare ca stăpînul unei regiuni care cuprinde o bună parte a litoralului vestic al Mării Negre, adică Dobrogea, inclusiv Dobrogea Nouă de Miazăzi și o parte a litoralului bulgar, deoarece cetățile de la mare ale Bulgariei erau în stăpînirea lui. El era, de altfel, înrudit și cu Comnenii din Trapezunt, cu care s-a aflat în legături politice și diplomatice.

Care era originea acestui Dobrotici? Sunt în prezent trei teze. Una, susținută de Iorga la un moment dat, care, prin înrudirea lui cu Balica, alt șef din aceste regiuni, socotea că și Balica și Dobrotici ar putea fi nume românești, că ar fi deci vorba de stăpîniri de origine românească. O asemenea teorie n-a fost întîmpinată cu prea multă simpatie la Sofia, unde vajnicul protagonist al istoriografiei bulgare, dl. Mutafciev, în numeroase scrieri, a demonstrat că nu putea fi vorba decît de suverani bulgari sau, în cel mai rău caz, erau familii de origine turcească, deoarece Balica ar fi un nume de origine turcească (Balik = peşte!).

Într-o lucrare, pe care am tradus-o, a unui bulgar, a bătrînului istoric Balascef, se expune o teorie interesantă, care ar merita să fie cercetată mai de aproape decît o putem face în cadrul acestei prelegeri: această stăpînire a lui Dobrotici este pusă în legătură cu turcii imigrați în Dobrogea în timpul lui Mihail Paleologul. Balica și Dobrotici ar fi descendenții acestor turci stabiliți pe această parte a Mării Negre. Ar fi deci o continuitate turcească în stăpînirea acestor regiuni, încă mult înainte ca să le cuprindă cucerirea otomană. Balascef merge mai departe și subliniază împrejurări care desigur nu cred să-i fi popularizat prea mult lucrarea dincolo de Dunăre" (*CMN*, p. 562-564).

43. Galeazzo e Bartolomeo Gatari, *Cronaca Carrarese*, ed. A. Medin și G. Tolomei, I, în *Rerum Italicarum Scriptores*, XVII, I, 2, Città di Castello, 1910, p. 145.
44. G.I. Brătianu, *L'Expédition de Louis Ier de Hongrie contre le prince de Valachie Radu Ier Basarab en 1377*, în *RHSEE*, II, 1925, p. 73-82; idem, *Les rois de Hongrie...*, p. 93-95. Cf. și idem, *Tradiția istorică...*, p. 112.
45. M. Balard, *op.cit.*, 1978, p. 92 și urm.
46. Cucerirea Sofiei a avut loc în anul 1385. Cf. O. Lampsides, *op.cit.*, p. 440.

Capitolul XIII

TAMERLAN, DECLINUL HOARDEI DE AUR ŞI CHESTIUNEA DUNĂRII

Cruciada ungară şi polonă împotriva Hoardei de Aur. Formarea voievodatelor Ţara Românească şi Moldova; expansiunea lor spre Dunărea de Jos şi spre litoralul Mării Negre. Criza dinastică în Ungaria la sfîrşitul secolului al XIV-lea şi unirea Poloniei cu Lituania. Invazia turcească: Nicopole. Asediul Bizanţului. Năvălirea lui Tamerlan; victoriile sale asupra Kîpciakului şi devastarea Tanei. Conflictul cu Imperiul otoman în Anatolia: Ankara. Criza internă a Imperiului otoman, echilibrul puterilor creştine din jurul Mării Negre. Prosperitatea domeniului colonial genovez şi proiectele de dezvoltare a traficului, în legătură cu navigaţia de pe Dunăre. Reluarea ofensivei otomane.

Pentru a înţelege mai bine cursul evenimentelor, trebuie mai întîi să ne întoarcem la relaţiile Hoardei de Aur cu puterile creştine din Europa Centrală şi Răsăriteană. Această retrospectivă permite să degajăm un aspect esenţial al evoluţiei economice: dezvoltarea comerţului în bazinul pontic occidental şi mai ales la gurile Dunării. După ce am expus în linii mari duelul secular dintre republicile maritime pentru controlul navigaţiei în Strîmtori, trebuie să ne întoarcem la rivalitatea monarhiilor continentale, care îşi dispută hinterlandul geografic de pe coastele Mării Negre.

Imperiul Hoardei de Aur, cu toate că se stabilizase în vremea lui Berke şi a urmaşilor săi, rămînea totuşi pentru regatele creştine din Europa Răsăriteană un vecin neliniştitor. Ameninţarea invaziei, amplificată de amintirea expediţiei din 1241, continuă să planeze pentru mai mult de un secol asupra ţinuturilor limitrofe ale Poloniei şi ale Ungariei. Incursiuni continue întreţineau agitaţia şi teama la hotarele acestor ţări: invazii ca cele ale lui Nogai în Ungaria şi în Polonia din 1285 şi 1287 păreau că vor realiza din nou proiectele lui Batu şi ale lui Subutai[1]. Conflictul dintre Nogai şi Toktai lăsa apoi ceva răgaz vecinilor apuseni ai Imperiului Kîpciakului, chiar în momentul în care disensiunile interne din Ungaria şi din Polonia, unde se înfruntau Angevinii şi bavarezii, regele Boemiei şi casa de Glogau, ar fi oferit poate ocazia unei intervenţii decisive în afacerile Europei Centrale. Cînd Hoarda de Aur, din nou reunită sub autoritatea lui Toktai, s-a redresat în sfîrşit în primii ani ai secolului al XIV-lea, acest moment favorabil era pe cale să dispară: în Ungaria, domnia lui Carol Robert de Anjou, moştenitor al Arpadienilor pe linie feminină, se consolida sprijinit de întreaga autoritate a legatului pontifical, în vreme ce în Polonia eforturile lui Vladislav cel Scurt tindeau să reconstituie unitatea monarhiei, micşorată cu mai multe provincii, dar susceptibilă totuşi de rezistenţă şi durată. Cu toate acestea, subzistau fermenţi de tulburări: registrele pontificale din acei ani dezvăluie o preocupare constantă pentru problemele Ungariei şi dificultăţile rezultînd din

strînsa coluziune dintre păgînii sau „sarazinii" din afară și schismaticii sau ereticii din interiorul regatului. În 1314 și 1319 se ridică din nou chestiunea incursiunilor tătărești în Transilvania, unde persista nemulțumirea contra noului regim, iar în 1325 regele Carol-Robert însuși face apel la Sfîntul Scaun spre a obține mijloacele necesare pentru apărarea hotarelor sale. Noi atacuri sînt semnalate în 1331 și 1334; ele sînt probabil în legătură cu evenimentele contemporane din Țara Românească, unde voievodul Basarab tocmai ridicase armele împotriva suzeranului său, regele Ungariei. Avem toate motivele să presupunem că noul voievodat românesc, format în ultimii ani ai secolului al XIII-lea prin alipirea unui anumit număr de mici formațiuni sub conducerea unei familii „descălecate" – adică emigrate – din Carpații transilvăneni, a profitat de anarhia momentană în care se afla regatul ultimilor Arpadieni, pentru a se așeza sub protecția Hoardei de Aur[2]. Bulgaria vecină se afla deja în această postură: am reamintit că țarul Svetoslav, de origine cumană, recunoscuse supremația lui Toktai. După moartea sa, în 1321, Uzbek pare să fi luat succesorului său teritoriul care îi fusese cedat între Nistru și gurile Dunării, deoarece în anii următori documentele genoveze fixează limitele apusene ale Imperiului Kîpciakului în Deltă.

Dovada acestei orientări a voievodatului românesc spre sistemul politic mongol ne este dată de fapte: în 1330, un contingent românesc ia parte, împreună cu cele ale tătarilor și ale alanilor, la bătălia din Velbužd, dată de țarul Mihail al Bulgariei împotriva regelui Serbiei[3]; în același an, în momentul expediției nefericite a regelui Carol-Robert împotriva voievodului Țării Românești, se pune problema ajutorului dat de tătari acestuia din urmă[4]. Între aceste evenimente diverse există o legătură incontestabilă: la fel ca și cnezatele rusești, pentru care marele cneaz al Moscovei, Ivan Kalita joacă rolul de agent principal al Hoardei de Aur, principatul muntean și fără îndoială și statul ce exista în Moldova de Nord au trebuit să recunoască atunci hegemonia hanului de la Sarai. Cercetările recente ale părintelui V. Laurent demonstrează că între 1335 și 1337, orașul dunărean Vicina, post avansat al Imperiului bizantin pe cursul inferior al Deltei, a fost ocupat de tătari[5]. Una din realizările importante ce trebuie înscrise la activul politicii hanului Uzbek a fost, evident, această stăpînire mai completă a regiunii de la gurile Dunării.

Dezvoltarea rapidă a comerțului în toată această regiune a Europei Răsăritene, unde orașele Transilvaniei și ale Galiției, colonizate de germani, deveneau piețe importante și prospere, explică interesul pe care stăpînii Hoardei de Aur, mereu preocupați de creșterea veniturilor lor, îl manifestau deodată pentru această porțiune a litoralului pontic. Să ne reamintim comentariul din harta majorcanului Dulcert, din 1339, despre centrul traficului internațional dintre Marea Neagră și Baltica reprezentat de orașul Lemberg sau Lwow, în momentul în care se încheia domnia ultimului cneaz rus al Haliciului (data de 1340 este de reținut): ea marchează în adevăr o cotitură însemnată în politica generală a Hoardei de Aur și a vecinilor săi din Europa Răsăriteană.

În 1341, Djanibek, apărătorul Islamului, devenea printr-o lovitură de stat hanul Hoardei de Aur, în locul fratelui său Tinibek, moștenitorul desemnat, despre care se spunea că era binevoitor față de creștini. L-am văzut pe Djanibek încă din 1343 luptîndu-se cu coloniile venețiene și genoveze, jucîndu-și rolul în criza de depresiune ce lovește capitalismul european și contribuind prin asediul Caffei la dezlănțuirea cumplitei „ciumi negre", ale cărei ravagii aveau să-i înzecească efectele[6]. Dar acestei întreruperi temporare a schimburilor cu Occidentul pe

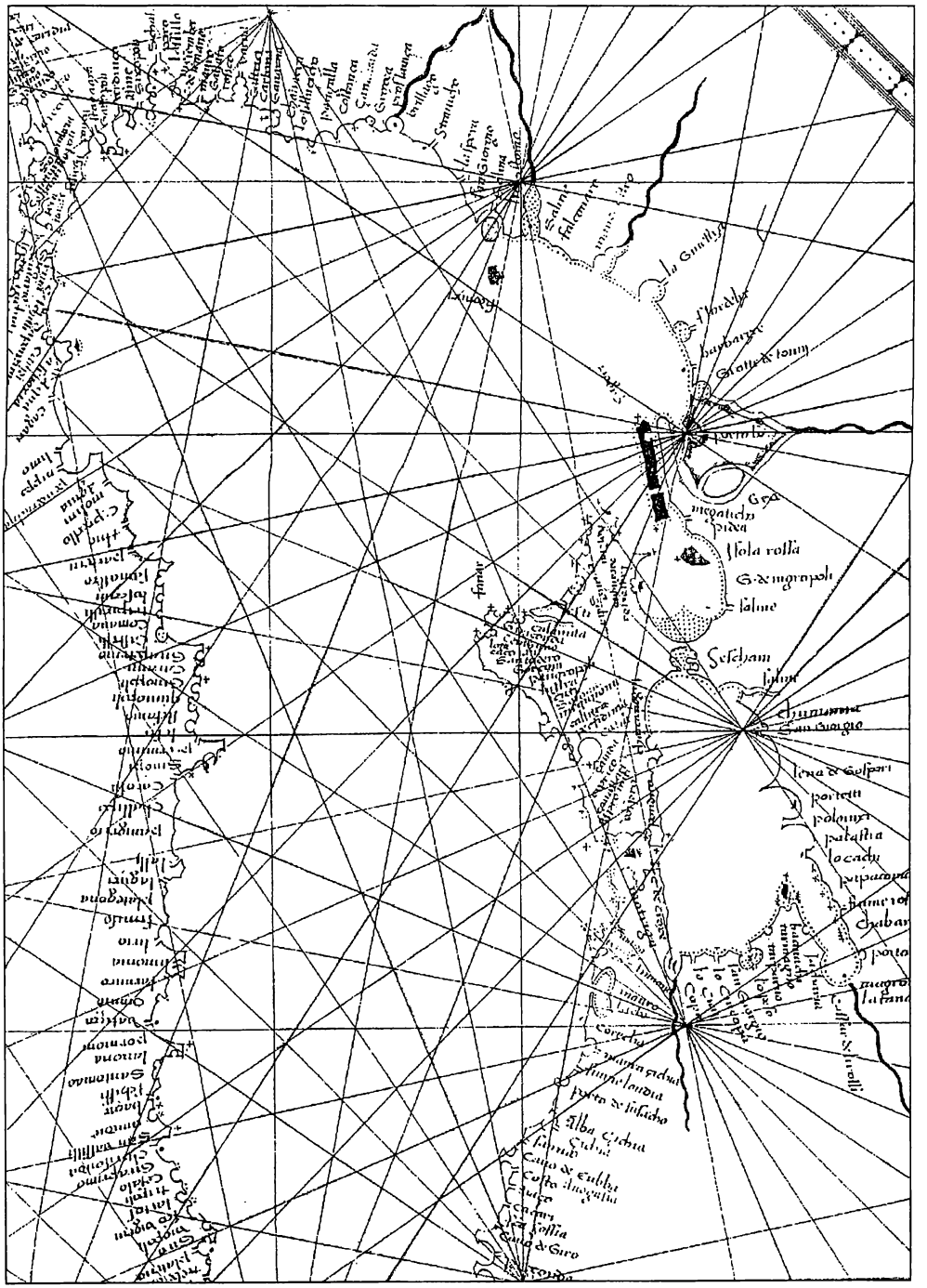
Sesecham
Isola rotta
S. de mgropoli
Isalme
Gra
Gratie de tomy
barbarie
la Gmellia
Sedim Falcemare
Cimmeria
Chimmeria
Sancto Giorgio
Cathaio
Cathaio
Catha

litoralul Mării Negre îi corespunde o bruscă reluare a ostilităților pe frontul continental. În 1342, Ludovic I îi succede lui Carol-Robert pe tronul Ungariei: cu acest monarh tînăr și ambițios, pătruns de idei cavalerești și receptiv la proiectele de cruciadă, monarhiile creștine din Est vor trece la ofensivă. El îl antrena în acțiunea sa pe regele Poloniei, Cazimir cel Mare, unchiul său, care la rîndul lui lupta împotriva încălcărilor pricinuite de Lituania lui Gedymin, rămasă încă păgînă. Două coaliții se vor ridica una în fața celeilalte: Ungaria și Polonia catolică împotriva Lituaniei și a Imperiului mongol al Kîpciakului.

Acest război avea să aibă o influență decisivă asupra viitorului ținuturilor dunărene: campania ungară împotriva tătarilor avea să le afecteze inevitabil teritoriul și să determine acolo o nouă orientare politică. Încă din 1344, dacă ar fi să credem cronicile ungare, voievodul Țării Românești își trimite fiul să reînnoiască omagiul către noul rege al Ungariei, îndepărtîndu-se astfel de alianța sa anterioară cu Imperiul mongol[7]. Nu se știe dacă această întîlnire a precedat expediția voievodului ungar al Transilvaniei în Moldova sau dacă a urmat acesteia: istoricii ezită între anii 1343 și 1345 pentru a-i fixa data. Fapt este că această campanie a avut loc și că ea a fost marcată de către victoria voievodului Andrei Lackfi asupra tătarilor, care s-au retras pe valea Nistrului[8]. În 1347, era restabilit episcopatul catolic al Milcovului pe versantul răsăritean al Carpaților, în locul fostului episcopat al Cumaniei din prima jumătate a secolului al XIII-lea[9]. Lucrările recente ale unui tînăr erudit român, D-nul Lăzărescu, reluînd o ipoteză formulată odinioară de Nicolae Iorga, fac foarte probabilă presupunerea că teritoriul actual din Moldova de Jos și ținuturile vecine din Muntenia pînă la valea Buzăului și cea a Ialomiței au fost alipite direct coroanei ungare, ca un fel de „culoar" spre cursul inferior al Dunării, în urma retragerii mongole[10]. În același timp, în regiunea nordică a Moldovei, se constituia un voievodat vasal Ungariei, întemeiat de cneji români emigrați din Maramureșul învecinat cu granițele Transilvaniei și ale Galiției; în sfîrșit, profitînd de stingerea dinastiei cnejilor ruși ai Haliciului, regele Poloniei alipea la posesiunile sale cea mai mare parte a Galiției Orientale, împreună cu orașul Lwow, în 1349[11].

Nici Lituania, nici Kîpciakul nu erau dispuse să se încline în fața faptului împlinit; contraatacul lor s-a produs imediat. În iulie 1352, papa ceda regelui Ungariei zeciuiala din veniturile ecleziastice din țara sa, pentru apărarea împotriva invaziei mongole. Nu este imposibil ca această amenințare, adăugîndu-se eforturilor făcute de nobilimea ungară cu ocazia expedițiilor regelui Ludovic în regatul Neapolului, între 1347 și 1350, să fi determinat confirmarea solemnă a Bulei de Aur în 1351, pe care dispozițiile sale suplimentare o fac să fie considerată drept veritabila „Mare Chartă" a regatului lui Ștefan cel Sfînt[12]. Cronica florentină a lui Matteo Villani înregistrează știrea, parvenită în Italia, despre o mare bătălie purtată împotriva „nenumăratelor mulțimi" ale călăreților tătari de către ungari, care se duseseră în ajutorul cneazului de Brațlav din Podolia[13]; știm, de altfel, că tot în 1352 a avut loc primul asediu al cetății Belz, ocupată de lituanieni. Avem toate motivele să credem că, în acest conflict al marilor puteri, statele mici încercau să urmărească vîrtejurile și să supraviețuiască în măsura posibilului: aceasta explică de ce Țara Românească, care se apropiase de Ungaria cu cîțiva ani mai înainte, se îndepărtase din nou de ea puțin timp după aceea; tradiția istorică păstrează, în adevăr, amintirea unei expediții mongole în Transilvania, căreia românii i-ar fi acordat sprijinul. În fapt, reconcilierea dintre regele Ungariei și voievodul Țării Românești, Nicolae Alexandru, urmașul lui Basarab, operată

prin grija episcopului catolic de Oradea, a fost o urmare a păcii dintre Ungaria și Hoarda de Aur, încheiată în 1354, dacă ar fi să credem informațiile din cronicile contemporane[14]. Fără să se poată preciza condițiile, pare probabil că Imperiul mongol a trebuit să recunoască vecinului său apusean avantajele pe care le dobîndise în regiunea dunăreană: „culoarul" dintre lanțul răsăritean al Carpaților și Dunăre și suzeranitatea asupra voievodatelor românești ale Munteniei și Moldovei; aceasta din urmă avea să se desprindă prin acțiunea unui alt voievod emigrat din Maramureș, Bogdan, răzvrătit de cîțiva ani împotriva încălcărilor dreptului feudal săvîrșit de către regalitatea ungară și de reprezentanții săi din Transilvania[15].

Se poate pune întrebarea care a putut fi adevăratul motiv al acestui recul al Imperiului mongol al lui Djanibek, a cărui forță părea încă de temut și care nu suferise, în lupta împotriva cruciaților unguri și polonezi, o înfrîngere decisivă. Totul se explică dacă se are în vedere faptul că în anul următor, 1355, se realizează în sfîrșit ambiția seculară a hanilor Hoardei de Aur de a-și afirma superioritatea asupra mongolilor din Persia: profitînd de tulburările interne ce puseseră capăt domniei ilhanilor, armata lui Djanibek a pătruns în Azerbaidjan și a reușit chiar să ocupe Tebrizul, unde fiul hanului, Berdibeg, a fost instalat ca guvernator[16]. Este evident că pentru a realiza și duce la bun sfîrșit o întreprindere atît de deosebită pe frontul asiatic trebuia să se consimtă la cîteva sacrificii pentru a avea pacea în Vest.

În fapt, evenimentele păreau că vor să îndepărteze de acum înainte Hoarda de Aur de rolul important pe care îl jucase pînă atunci în politica Europei și în echilibrul puterilor mediteraneene. În 1354 turcii otomani tocmai puseseră stăpînire pe Gallipoli; în cîțiva ani ei vor deveni stăpînii Traciei și ai întregului litoral al Mării de Marmara, cu excepția Constantinopolului. Dar capitala bizantină prezintă de acum înainte imaginea unui oraș asediat[17]. Șubredul stat al Paleologilor nu mai poate aspira la rolul de paznic al Strîmtorilor, nici să mai stabilească, la fel ca altădată, o legătură permanentă între Hoarda de Aur și Egipt. Imperiul mongol al Saraiului se dirijează spre o politică continentală a Eurasiei, preocupat înainte de toate de supremația sa asupra cnezatelor rusești, care devin mai puțin docile, și de disputele cu vecinii răsăriteni, de la sud de Caucaz și de la est de Caspica.

Încă din 1358 Azerbaidjanul îi fusese luat de Djelairizi, iar Berdibeg nu a mai avut timp să-l ocupe din nou: foarte scurta sa domnie se sfîrșea în 1359. Acesta a fost începutul destrămării Hoardei de Aur: luptele dintre pretendenți vor dura aproape un sfert de secol, în pofida energiei „făcătorului de hani", Mamai, și a eforturilor sale de a menține prestigiul Imperiului față de rușii din nord sau de genovezii din Crimeea[18]. În orice caz, regiunea dunăreană este pierdută pentru mongoli: voievodatele românești, care evoluează acolo se desprind de sub influența lor pentru a se plasa mai întîi în orbita monarhiilor creștine victorioase și a încerca apoi să-și urmeze propria politică.

Aceste aspirații se întemeiază pe realități economice evidente. Întreruperea traficului Imperiului mongol cu Tana și cu Crimeea, în 1343-1347, a deturnat desigur în folosul regiunilor dunărene o parte a activității comerciale. Încă din 1344 vedem o ambasadă venețiană ducîndu-se în Kîpciak pe cale terestră, trecînd prin Cracovia și Lwow: acesta era „drumul tătăresc" al comerțului orașelor poloneze, care le leagă de Caffa și de Crimeea, trecînd prin Podolia și Ucraina[19]. Dar în același timp se deschid căi de acces mai directe și mai rapide spre gurile Dunării și spre litoralul vecin al Mării Negre, de-a lungul văilor paralele ale

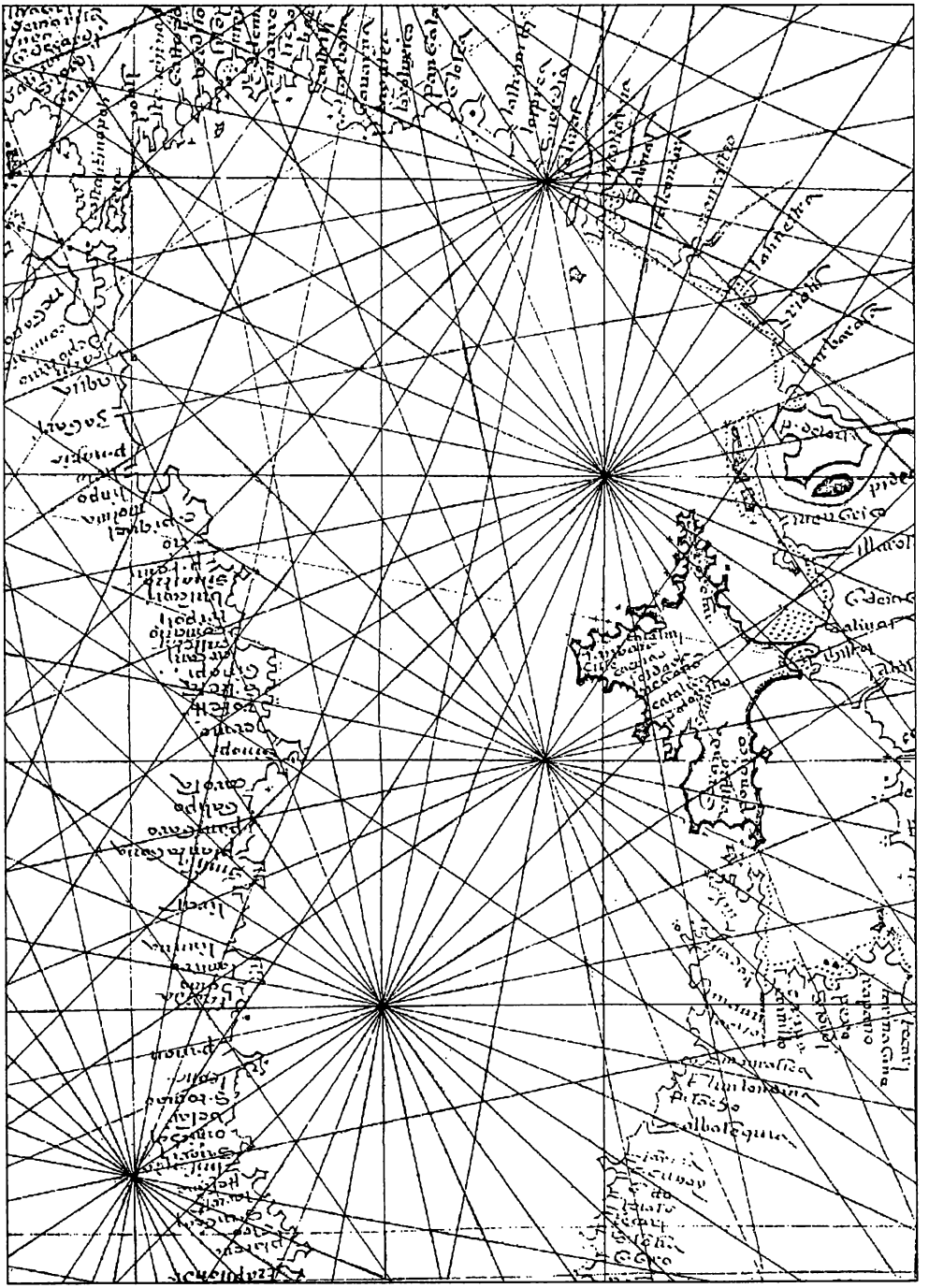

73. Imaginea Mării Negre dintr-o hartă italiană în secolul al XV-lea, păstrată în Biblioteca Ambrosiana din Milano.

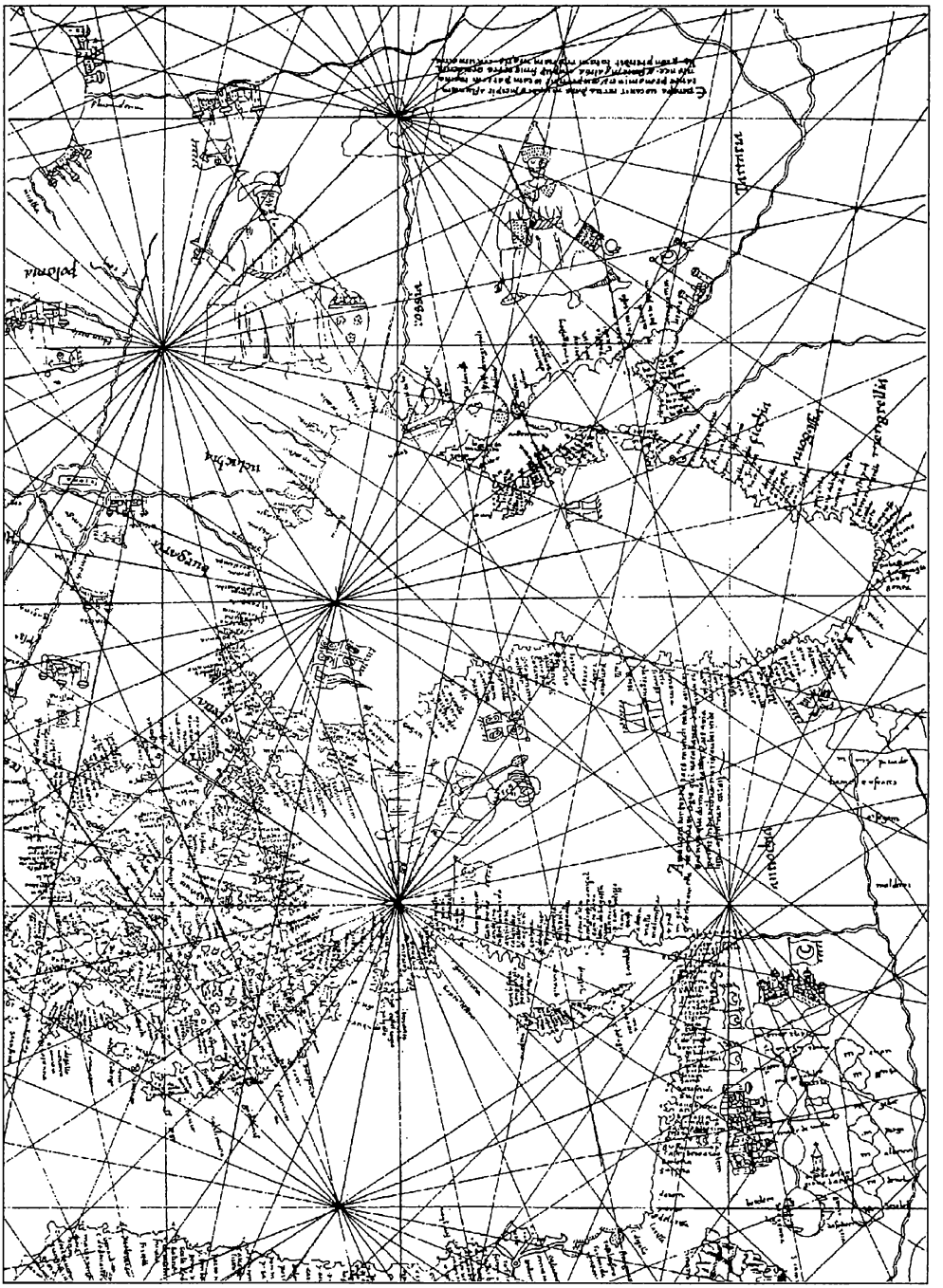

74. Imaginea Mării Negre şi a părţii de est a Mării Mediterane dintr-o hartă a lui Conte Freduci din 1497.

Siretului, Prutului și Nistrului. În același timp cu „drumul tătăresc", „drumul moldovenesc" se întinde spre Chilia, pe brațul nordic al Deltei dunărene și spre Cetatea Albă (Akkerman), vechiul Maurocastron sau Moncastro de la vărsarea Nistrului[20]. Dar acest drum nou pretindea, la fel de mult ca și celălalt, securitatea convoaielor și a popasurilor și controlul unui stat organizat: acest drum este cel care, fără nici-o îndoială, a determinat în ultimă analiză întemeierea și dezvoltarea statului moldovenesc, de la leagănul său din Carpații Bucovinei la „Marea cea Mare", pe care domnii săi declară că au atins-o în 1392[21]. Acest control era, de altfel, bine făcut. În 1432, mareșalul regelui Ciprului, trimis la curtea Poloniei, se plîngea de riscurile pe care trebuise să le înfrunte parcurgînd Moldova după debarcarea la Cetatea Albă, iar cînd un alt călător, Guillebert de Lannoy, a fost prădat în 1421 în apropiere de același loc de către tîlhari, voievodul Alexandru al Moldovei a pus să fie aduși de îndată făptașii cu șireangul de gît, pentru a le hotărî soarta[22].

Între ungurii care înaintau din vest, prelungindu-și „culoarul" pînă la Dunărea de Jos, polonezii care veneau din nord ocupînd Galiția și tătarii care se retrăgeau în fața acestei noi cruciade, se produsese un vid; el a fost umplut de voievodatul moldovenesc. La rîndul său, statul muntean, consolidat după victoria lui Basarab asupra regelui Ungariei și după reconcilierea succesorului său cu Ludovic I, înainta spre Dunăre: cînd în 1359 sediul mitropolitului ortodox din Vicina a fost transferat de către Patriarhia din Constantinopol la Curtea de Argeș, reședința voievodului Țării Românești, domeniul acestuia din urmă era calificat drept „apropiat" de vechea cetate dunăreană[23]; retragerea mongolă lăsa cîmp liber Țării Românești spre cursul inferior al fluviului și spre Dobrogea vecină, unde se întindeau atunci posesiunile lui Dobrotici. Această expansiune dunăreană a celor două state românești se va desăvîrși după încheierea domniei lui Ludovic I al Ungariei; fără îndoială că, datorită noii crize interne din regat, de după 1382, „culoarul" unguresc spre Dunăre a dispărut, în beneficiul voievodatului muntenesc și al celui moldovenesc, care au devenit limitrofe, împărțindu-și această fîșie de teritoriu intermediar[24]. Puțin mai tîrziu titlul de domn al Țării Românești va cuprinde „părțile tătărești", ce trebuie situate în vecinătatea imediată a Deltei, acolo unde „Basarabia", care nu desemna atunci decît Bugeacul de la nordul Dunării, a păstrat numele dinastiei Basarabilor munteni, perpetuîndu-le astfel amintirea[25].

În fapt, trebuie să distingem în orientarea politică a celor două state românești din acea vreme două etape principale, care sînt determinate și delimitate în primul rînd de evenimentele din Ungaria. Prima este marcată de o acțiune care încearcă să se desprindă de hegemonia puternicei monarhii a lui Ludovic I: ea explică în Moldova atitudinea lui Bogdan, care, „infidel notoriu" încă în patria sa din Maramureș, persistă în ostilitatea față de regele Ungariei cînd se află în fruntea noului său voievodat, după 1359. În același an, o expediție poloneză împotriva micului stat moldovean nordic al Șipeniților, la marginea Galiției, s-a terminat printr-un prim dezastru în codrii Bucovinei[26]: curînd o unire matrimonială va favoriza fuziunea acestui voievodat din nord cu cel întemeiat de cnejii emigrați din Maramureș și va da Moldovei unificate forța suficientă pentru a-și extinde hotarul spre est și a asigura pe deplin controlul drumului comercial, care va fi principala sa rațiune de existență economică și politică.

La rîndul său, voievodatul muntean, sub domnia lui Vladislav I, dezvoltă legăturile cu statele balcanice, care datau, de altfel, din timpul domniilor precedente,

75. Serviciu religios pentru pomenirea oştenilor ruşi căzuţi în lupta victorioasă împotriva tătarilor la Kulikovo în 1380, după o miniatură de pe un manuscris din secolul al XVI-lea.

cultivă relațiile cu țarii bulgari de la Tîrnovo și Vidin și își asumă de pe acum un rol protector față de mănăstirile de la Athos[27]. Aceste aspirații aveau să-l opună politicii lui Ludovic I, ale cărui tendințe de expansiune în Serbia și la Vidin amenințau să încercuiască și să izoleze statul muntean; războiul care s-a desfășurat în 1369 între rege și voievodul Țării Românești l-a adus pe acesta din urmă în vasalitatea monarhului angevin, dar a restabilit în același timp pe ruda sa, Stracimir al Bulgariei, pe tronul Vidinului[28]. Între micile puteri creștine din sud-estul Europei se conturează o alianță favorizată de politica venețiană, ce încerca să se opună puternicului ei vecin, regele Ungariei, care îi luase coasta dalmată. Acest efort se accentuează după 1370, cînd Ludovic I succede unchiului său Cazimir pe tronul Poloniei, reunind astfel cele două coroane, ungară și polonă; anexarea Galiției Orientale la Ungaria, care a avut loc imediat după aceea, arată clar că Ungaria avea să tragă din această situație nouă foarte multe avantaje. Situația din cele două voievodate românești devenea din nou precară: se vede după graba cu care noul domn moldovean, Ladislau sau Lațcu, adoptă catolicismul și intră în raporturi directe cu Sfîntul Scaun, pentru a nu-i oferi redutabilului său vecin pretextul de a invoca protecția misiunilor catolice în sprijinul tendințelor sale expansioniste[29].

Dar mai ales noua orientare a Țării Românești este caracteristică în această privință: Radu I, moștenitorul lui Vladislav, nu a ezitat să se alieze cu bulgarii și cu turcii, care își extindeau hegemonia asupra Balcanilor, pentru a rezista în fața regelui Ungariei, și a încerca chiar să-i reia, în 1377, banatul Severinului. Dar însăși întinderea posesiunilor îl obliga pe Ludovic de Anjou să-și disperseze eforturile :de-abia respinsese atacul aliaților balcanici, că și trebuia să alerge să reia de la lituanieni cetățile podoliene, pretinse și de polonezi. De aceea, împotriva statelor românești nici un efort decisiv nu a fost întreprins pînă în momentul în care succesiunea lui Ludovic I a deschis în Ungaria o nouă criză dinastică, a cărei gravitate nu poate fi comparată decît cu cea din primii ani ai secolului al XIV-lea, de după stingerea Arpadienilor.

Un eveniment de o influență hotărîtoare a fost căsătoria impusă fiicei lui Ludovic I, Hedwiga, devenită regină a Poloniei, cu marele duce al Lituaniei, Vladislav Jagello. În locul uniunii personale a coroanelor Ungariei și Poloniei, ce servea drept temelie ambițiilor casei de Anjou în Europa Centrală, se contura o altă uniune, cu mult mai puternică și mai durabilă, între două mari țări din estul european, ale căror teritorii se întindeau fără nici o întrerupere, din preajma Balticii pînă în Ucraina în vecinătatea Mării Negre. Lituania cuprindea în acea vreme un mare număr de provincii cu populație rusească și ortodoxă, dar cneazul și o parte din nobilii săi, rămași păgîni, se converteau la catolicism. Uniunea nu a fost atunci decît un fel de hegemonie federativă: Lituania, sub conducerea lui Vitold, vărul noului rege al Poloniei, avea să-și păstreze practic autonomia și să urmeze o politică cvasiindependentă. În problema accesului la mare, care se pune de atunci pentru noua constelație politică a Jagellonilor, tendințele sînt în oarecare măsură divergente. După Vladislav, regele Poloniei, efortul principal părea că trebuie să se îndrepte spre Baltica, unde posesiunile cavalerilor teutoni din Prusia și din Pomerania constituiau principalul obstacol. Dimpotrivă, Lituania, îndreptată spre est, era tentată să profite de disensiunile interne ale Hoardei de Aur, unde eșecul lui Mamai la Kulikovo în fața moscoviților revelase întreaga lor influență, pentru a-și croi drumul spre litoralul Mării Negre. Profitînd de tulburările interne în care se zbătea Ungaria, unde Sigismund de Luxemburg, soțul Mariei, cealaltă

fiică a lui Ludovic I, reuşea cu multă greutate să se facă recunoscut, regele Poloniei relua Galiţia Orientală şi o alipea, în 1387, de această dată definitiv, coroanei sale. Marile interese comerciale, legate de negoţul oraşelor prospere din această regiune cu Moldova şi cu Dunărea de Jos, au fost favorizate de această anexiune; voievodatului moldovenesc nu i-a trebuit mult timp să sesizeze consecinţa acestei noi stări de lucruri şi a recunoscut în acelaşi an suzeranitatea Poloniei.

La rîndul său, domnul Ţării Româneşti, Mircea, în faţa înaintării ameninţătoare a turcilor ce ocupau Bulgaria şi se pregăteau să cucerească Serbia, negocia un tratat de alianţă cu noua putere creştină din nord, al cărei sprijin îl socotea mai sigur decît pe cel al Ungariei, devastată de războiul civil şi în care, pe deasupra, nu mai avea încredere. Astfel, politica statelor româneşti în această primă fază a dezvoltării lor este chiar de pe atunci în întregime condiţionată de chestiunea Dunării, şi, concluzie logică, de accesul la mare.

În adevăr, în momentul în care Moldova, vasala Poloniei, atingea limanul Nistrului şi încorpora între posesiunile sale comuna autonomă de la Cetatea Albă (vechiul Maurocastron bizantin, unde genovezii stabiliseră o colonie), Ţara Românească obţinea în sudul Deltei Dunării debuşeul maritim care îi era necesar.

Lunga domnie a lui Dobrotici, dinastul pontic care căutase să se sprijine pe politica veneţiană, se încheiase pe la 1385: el rămăsese pînă la capăt ostil genovezilor care menţinuseră blocada împotriva posesiunilor sale, chiar şi după pacea de la Torino; de-abia fiul său Ioan sau Ivanko a încheiat, în 1387, pacea cu Genova, căreia îi asigura importante avantaje comerciale pe teritoriul său[30]. Dar mareea turcească urca cu repeziciune. În anul următor trupele sultanului invadau domeniul „regişorului dobrogean" (*Dobritzensis regulus*) şi puneau stăpînire pe Silistra, cedată de către ţarul bulgar de la Tîrnovo. Aceasta a constituit ocazia ca domnul muntean să intervină: cronologia războaielor otomane permite să precizăm că între prima cucerire a Silistrei din 1388 şi cea de-a doua din 1393 de către armatele lui Baiazid, Mircea al Ţării Româneşti a ocupat acest teritoriu transdunărean, intitulîndu-se „stăpîn al domeniilor lui Dobrotici şi al Silistrei"[31]. Chestiunea Dunării şi a debuşeului Mării Negre se pune astfel în ansamblu pentru cele două voievodate, care s-au întins progresiv în cursul secolului al XIV-lea pe întreg versantul răsăritean şi meridional al Carpaţilor transilvăneni.

Numai că, în momentul cînd aceste forţe noi îşi făceau apariţia pe litoralul pontic, invazia otomană se revărsa în cîmpia dunăreană. Sub imboldul noului sultan, Baiazid, forţele turceşti reluau Silistra şi Dobrogea de la munteni şi invadau în 1394 Ţara Românească propriu-zisă, la nordul Dunării. Bătălia sîngeroasă şi, după cît se pare, nehotărîtoare de la Rovine a oprit un moment înaintarea sultanului, dar nu l-a putut împiedica să-şi desfăşoare superioritatea numerică zdrobitoare a armatei sale[32]. El aducea de altfel cu sine, la fel ca în Bizanţ, unde orice prinţ nemulţumit se refugia la curtea sa, pe propriul pretendent la tronul Ţării Româneşti, Vlad, fiul lui Dan şi vărul lui Mircea, pe care îl instala în locul acestuia din urmă pe tronul voievodatului. Mircea s-a văzut nevoit să caute adăpost pe lîngă regele Ungariei, Sigismund, vecinul cu care nu fusese întotdeauna în cele mai bune relaţii, dar care era acum singurul sprijin la izbelişte. El abandona Ţara Românească adversarului său Vlad, care este fără îndoială primul domn al acestei ţări ce a plătit tribut sultanului. Prezenţa simultană a celor doi rivali, susţinuţi unul de turci, celălalt de unguri, a provocat multe neajunsuri în istoria domniei lui Mircea[33]. Nu puţine acuzaţii de duplicitate

formulate împotriva sa de unii istorici moderni se lămuresc cînd se constată confuzia nedreaptă dar constantă, pe care informatorii superficiali au făcut-o între faptele domnului partizan al turcilor și cele ale apărătorului creștinătății și al cruciadei.

Sub efectul emoției suscitate de succesele rapide ale invaziei turcești și de pericolul care amenința Bizanțul, încercuit îndeaproape de cuceritori, Occidentul se hotăra în sfîrșit să acționeze. Regele Ungariei, după ce și-a consolidat puterea în interiorul regatului, încercase mai întîi să se asigure de Moldova, care purta prea deschis culorile suzeranității polone. Expediția întreprinsă împotriva domnului Ștefan, în iarna lui 1394, nu pare să fi avut, din punct de vedere militar, rezultate mulțumitoare[34]. Sigismund obținea totuși o vagă promisiune de omagiu, care putea cel puțin să-i garanteze pacea la acest hotar. El s-a lansat atunci în atacul Țării Românești, pentru a-l reașeza pe tron pe Mircea, protejatul său, dar a fost nevoie de mai multe expediții pentru a-i veni de hac lui Vlad, care beneficia desigur de sprijinul unei părți a nobilimii din ținuturile apusene, fără a pune la socoteală ajutorul primit de la turci: în toamna lui 1395, regele Ungariei scăpa cu greu dintr-o ambuscadă în munți, unde armata sa suferea grele pierderi. Cu toate acestea, în anul următor, cruciații din Franța, Burgundia, Anglia și Germania se puneau în mișcare de-a lungul Dunării și realizau joncțiunea cu armata ungară. Veneția, după ce a ezitat mult timp în politica otomană, de la care tot mai spera să obțină avantaje pentru comerțul său, se hotăra la rîndul ei să trimită o escadră în Levant, pentru a supraveghea trecerea prin Strîmtori și a ajuta Bizanțul asediat. Genova era din nou paralizată de luptele interne și trebuia să recunoască în curînd supremația regelui Franței; coloniile sale din Orientul Apropiat și îndeosebi cea de la Pera, care se simțea tot atît de amenințată ca și Constantinopolul, erau satisfăcute de ajutorul pe care li-l putea aduce flota venețiană – situație paradoxală ivită la cincisprezece ani după pacea de la Torino! Totuși o ligă se constituise de cîțiva ani încă între Mahona genoveză din Chios, familia Gattilusio din Lesbos, colonia de la Pera și cavalerii din Rhodos: o escadră de cîteva galere, echipată de aliați, se întretăia în Marea Neagră, la nivelul gurilor Dunării, cu vasele venețiene care primiseră ordinul de a-și limita operațiunile și de a nu depăși Bosforul. O mare manevră de încercuire, atît terestră cît și navală, se contura împotriva invadatorului musulman din Peninsula Balcanică și amenința în același timp comunicațiile sale cu Anatolia, de unde își recruta grosul forțelor.

Bătălia de la Nicopole, unde a pierit sau a căzut în captivitate floarea cavaleriei europene, replică demnă a dezastrelor războiului de o sută de ani, a înclinat brusc balanța în favoarea sultanului și i-a justificat pe deplin porecla de „Ilderim", Fulgerul. Sigismund, cîntărind situația de pe cîmpul de luptă și neîndrăznind să riște trecerea prin Țara Românească, unde Vlad îi pîndea trecerea, a fost primit pe o galeră, aparținînd fără îndoială cavalerilor din Rhodos, care l-a coborît pe Dunăre și l-a dus la Constantinopol, unde a avut o întrevedere cu împăratul Manuel; de acolo l-a preluat un vas venețian și l-a purtat pe drumul de întoarcere prin Egeea, Marea Ionică și Adriatica, pînă în porturile dalmate ale regatului său. Nu așa își imaginase sfîrșitul acestei campanii: culmea ironiei, în momentul cînd galera în care se afla trecea Dardanelele, nefericiții captivi de la Nicopole, aduși pe mal de învingători, îl chemau în ajutor, rugîndu-l să grăbească plata răscumpărării lor. Singurul rezultat pozitiv al acestei nefericite expediții – una din ultimele cruciade, în sensul clasic și internaționalizat al termenului – a fost

fără îndoială sprijinul efectiv dat de escadra venețiană a lui Mocenigo, care i-a obligat pe turci să renunțe la blocada Constantinopolului și a Perei și a reușit să aprovizioneze capitala bizantină. Dar este evident că ultimele posesiuni ale Paleologilor, ca și cele de pe linia creștină a Egeei și din imperiul colonial venețian din Eubeea și din Arhipelag, stîrneau mînia învingătorului. Amenințarea turcă putea dintr-un moment în altul să se abată din nou asupra Bizanțului și a Strîmtorilor[35].

În timp ce aceste evenimente puneau în pericol poziția așezărilor latine de la intrarea în Marea Neagră, cele de pe litoralul nordic erau confruntate cu alte pericole. Redresarea Kîpciakului, sub Tohtamîș, nu fusese mai puțin vertiginoasă decît ofensiva otomană din Balcani. Învingător al rușilor, ale căror orașe, începînd cu Moscova (1382), le trecea prin foc și sabie, și al lituanienilor în apropiere de Poltava, noul han amenința să descindă în Crimeea, unde domeniul colonial al genovezilor tocmai se consolida. Fără îndoială că proiectele sale de cuceriri în Asia au scutit de această dată Caffa de un nou asediu; dimpotrivă chiar, tratativele de la Solhat, din august 1387, dintre ambasadorii genovezi și cei ai lui Tohtamîș, au confirmat tratatele anterioare și au lăsat colonia în deplina posesiune a litoralului „Gothiei" taurice. Hanul Hoardei de Aur, reluînd pe seama sa programul predecesorilor, se lansa cu hotărîre la asaltul Azerbaidjanului, pe care tocmai pusese stăpînire fostul său aliat și protector, Timur Lenk sau Tamerlan, restauratorul marelui imperiu asiatic[36].

Era sortit ca, după atîtea personaje ilustre ale istoriei universale, ultimul din cuceritorii stepei euroasiatice să pătrundă la rîndul său în spațiul pontic și să-i marcheze destinul cu pecetea sa. Acest cavaler turc, care vreme îndelungată căutase aventuri, sfîrșise prin a se ridica mai întîi la tronul Transoxianiei, apoi prin a dobîndi Horezmul și Iranul. În fruntea unei armate care regăsea disciplina de fier a lui Gingis-han, el întreprindea refacerea integrală a imperiului Asiei, supunînd puterii sale toate triburile turcice și mongole răspîndite pe suprafața continentului, din India pînă la Mediterana și de la Marea Neagră în China. Spre deosebire totuși de întemeietorul Imperiului mongol, el se proclama în același timp apărătorul intransigent al credinței islamice și dădea întreprinderii sale caracterul unui adevărat război religios. La fel însă ca și Gingis-han, emulul său transoxian nu avea să lase, după tumultul distrugător și dezordonat al campaniilor care îl purtaseră de la un capăt la altul al Asiei, decît o acumulare de dezastre și ruine. Printr-un paradox din cele mai curioase, acest apărător al Islamului avea să doboare cele mai puternice forțe musulmane ale timpului, atît în India cît și în Kîpciak sau în Asia Mică, și să asigure, prin isprăvile sale, o jumătate de secol de răgaz creștinătății și Europei.

Vechea dispută pentru hotarele Caucazului l-a opus fostului său protejat Tohtamîș, pe care odinioară îl sprijinise în mai multe rînduri, cînd mai lupta încă pentru hanatul Hoardei Albe din stepa Sîr-Dariei. La început el l-a menajat, fără îndoială din considerație pentru vechea spiță gingishanidă, al cărei prestigiu încă mai era considerabil; a mers pînă într-acolo încît i-a restituit prizonierii făcuți într-una din primele înfruntări, neadresîndu-i decît un reproș nuanțat de afecțiune. Dar a trebuit curînd să constate că Tohtamîș era hotărît să continue războiul; incursiunile sale neîncetate în Transoxiania constituiau un obstacol serios în fața proiectelor lui Tamerlan privind Asia Anterioară. În timpul primăverii și al verii anului 1391, armata timuridă a urmărit un adversar ce nu se lăsa prins, prin Turkestan și Siberia Apuseană pînă dincolo de Ural; bătălia s-a angajat în sfîrșit pe malurile Volgăi și s-a terminat prin înfrîngerea lui Tohtamîș.

Timp de aproape o lună, învingătorul şi-a instalat tabăra pe locurile victoriei şi şi-a oferit o odihnă binemeritată; dar cînd s-a retras, totul a trebuit luat de la capăt. Ceilalţi emiri ai Hoardei de Aur, pe care îi sprijinea împotriva lui Tohtamîş, s-au întors contra sa, iar învinsul a reapărut pentru a începe lupta cu aceeaşi înverşunare. O ambasadă restabilea chiar alianţa Kîpciakului cu Egiptul mamelucilor, pe care cuceririle lui Tamerlan îl ameninţau de asemenea, iar un nou atac la sud de Derbend marca intenţia de a revendica iarăşi Azerbaidjanul.

De această dată Tamerlan s-a hotărît să dea lovitura decisivă. După o bătălie sîngeroasă pe malurile Terekului, unde cuceritorul s-a angajat el însuşi în lupta cu adversarul, Tohtamîş a trebuit să fugă spre Bolgar, în regiunea Kazan. Invadatorul a mers pînă la hotarele statului moscovit, apoi a făcut cale-ntoarsă spre vărsarea Donului şi a distrus complet marele antrepozit al comerţului occidental de la Tana; aceasta a însemnat o lovitură deosebit de grea pentru veneţieni. În timpul iernii din 1395 marile oraşe ale Hoardei de Aur au fost ţinta jafurilor, populaţia lor fiind masacrată sistematic sau deportată: Saraiul şi Hagitarhanul de la vărsarea Volgăi au fost aproape rase de pe suprafaţa pămîntului[37]. „Tamerlan, scrie R. Grousset, ruinase Kîpciakul; prin distrugerea Tanei şi a Saraiului, el dăduse o cumplită lovitură comerţului dintre Europa şi Asia Centrală, închisese vechile drumuri intercontinentale descrise de Marco Polo, făcuse să dispară ceea ce a putut să aibă rezultate fericite pentru civilizaţie din cucerirea gingishanidă. Dar atît în Kîpciak cît şi în alte părţi, după ce a distrus totul, nu a reconstruit nimic"[38]. În fond, distrugerea Tanei fusese ordonată de Tamerlan pentru a disimula, printr-un atac împotriva unei aşezări creştine, expediţia împotriva musulmanului Tohtamîş, care putea să pară condamnabilă în ochii credincioşilor. În acest scop, se pare că a pustiit de asemenea cîteva aşezări din Crimeea. În urma lui lăsa un haos: dintre pretendenţii la tronul Kîpciakului, Timur Kutlug reuşeşte în cele din urmă să iasă biruitor; sub el, Hoarda de Aur a păstrat încă destulă vigoare pentru a se opune revenirii lui Tohtamîş, sprijinit de Vitold al Lituaniei şi de vasalii moldoveni ai Jagellonilor: bătălia angajată pe Worskla, afluent al Niprului, la 13 august 1399, a pus capăt eforturilor lui Tohtamîş şi l-a obligat să se refugieze în Siberia[39]; rămăşiţele armatei sale au plecat să-şi ofere serviciile sultanului Baiazid şi avea să figureze în rîndurile trupelor otomane în bătălia de la Ankara[40].

După ce a trecut ca un uragan pe la nordul Mării Negre, Tamerlan avea să se mai arate încă o dată în sudul spaţiului pontic. Cuceririle sale îl conduseseră pînă la marginile răsăritene ale Asiei Mici, în momentul în care Baiazid se pregătea să pună stăpînire pe Bizanţ, pentru a încununa opera de cucerire a Balcanilor. Mircea, care se întorsese în Ţara Românească, se simţea mai puţin ameninţat.

Situaţia Imperiului Paleologilor era disperată. În urma victoriei lor de la Nicopole, turcii invadaseră Moreea şi blocaseră mai strîns Constantinopolul; mica expediţie a viteazului mareşal Boucicaut nu reuşise decît să-i hărţuiască, fără să-i determine să renunţe. La sfaturile sale, împăratul Manuel s-a hotărît, în disperare de cauză, să întreprindă la rîndul său călătoria în Occident, care se impunea ca o necesitate periodică ultimilor suverani ai Bizanţului. După cruda experienţă de la Nicopole, avea puţine şanse să-i poată mobiliza pe cavalerii europeni pentru o nouă cruciadă împotriva necredincioşilor. Cel puţin pericolul extrem al capitalei bizantine restabilise înţelegerea printre Paleologi şi-l reconciliase pe Manuel cu turbulentul său nepot, Ioan al VII-lea, care trebuia să-l înlocuiască în timpul absenţei. Dar numai o minune mai putea îndepărta pericolul cuceririi otomane.

Această minune s-a produs. Tamerlan se pregătea să se războiască în Egipt cu mamelucii, acceptînd în această privință întreaga moștenire politică a ilhanilor din spița lui Hulagu, ale cărui domenii tocmai le incorporase în imperiul său, cînd a trebuit să meargă în ajutorul căpeteniei turcomane Taherten, căruia Baiazid voia să-i ia orașul Erzindjan. Dacă în ceea ce-i privea pe Gingishanizii Hoardei de Aur, Timur Transoxianul se credea încă obligat să mai păstreze anumite formule de respect avînd în vedere măreția lor trecută, în schimb el avea să-l trateze de sus în mesajul său pe Baiazid, pe care îl considera drept un turc degenerat, un mic emir din Rum, nedemn să se măsoare cu împăratul legitim al neamului turcic. Un prim atac, în august 1400, a dus la cucerirea cetății Siwas, la întretăierea drumurilor Siriei spre litoralul Mării Negre; apoi Tamerlan a trebuit să întrerupă aceste operații pentru a merge să-i zdrobească pe mameluci în Siria și să reia Bagdadul, ocupat un moment de Ahmed Djelair. În acest timp Baiazid își concentra forțele și venea la rîndul său să cucerească Erzindjanul, la hotarele Armeniei Mari. Dar Tamerlan, victorios, aduna o armată redutabilă, pe care o trecea în revistă înainte de bătălie, în cîmpia de la Siwas. Este interesant să consemnăm în descrierea acestei parade, pe care ne-o redau izvoarele orientale, o anumită grijă pentru regularitate și uniformitate, ce anunță ordinea din armatele moderne: un corp arbora stindarde, platoșe și scuturi roșii, un altul era îmbrăcat în alb, altul în galben; „era un regiment cu cămăși de zale și un altul cu platoșe". Armata otomană cuprindea un important contingent sîrb, comandat de Ștefan Lazarevici, cumnat al lui Baiazid, pe tătarii veniți din Kîpciak și numeroase detașamente ale emiratelor turcești din Asia Mică. Efectivele au fost mult exagerate, după obiceiul oriental, dar armatele angajate au constituit cu toate acestea una din cele mai mari desfășurări de forțe militare din evul mediu.

Întîlnirea a avut loc, în cele din urmă, în cîmpia din nord-estul Ankarei, la 28 iulie 1402. Văzîndu-și căpeteniile exilate în rîndurile armatei lui Timur, turcii din Aidin, Menteș, Kermian au dezertat în plină bătălie.

Lupta s-a prelungit totuși pînă spre seară, cînd Baiazid nu a mai avut în jurul lui decît pe sîrbi și garda sa. Cînd această ultimă rezistență a fost zdrobită, sultanul a încercat să se retragă de pe cîmpul de luptă, a fost urmărit și prins împreună cu unul din fiii săi. Avea să-și sfîrșească zilele în captivitate.

Puterea otomană părea distrusă. Emirii turci din Anatolia au fost repuși de învingător în posesiunile lor; Brusa, fosta capitală a lui Osman a fost cucerită și jefuită. Fiul lui Baiazid, Soliman, ar fi fost prins de asemenea, împreună cu rămășițele armatei care se retrăgeau spre Strîmtori, dacă vase genoveze, grecești și catalane nu i-ar fi ușurat transbordarea de pe malul asiatic pe malul european. Tamerlan a ajuns pînă în Smirna, pe atunci ocupată de ospitalieri, pe care a luat-o cu asalt și a supus-o masacrului și jafului, dar nu a întreprins nimic înspre Tracia. La fel ca jefuirea Tanei în 1395, cea a Smirnei din 1402 îi servea drept alibi justificativ în ochii musulmanilor, care puteau să-l acuze pe bună dreptate că a distrus încă o dată forțele Islamului în folosul creștinătății.

Bătălia de la Ankara făcea din Tamerlan arbitrul incontestat al întregului Orient Apropiat. De peste tot se îngrămădeau în tabăra sa ambasade, omagii și tributuri. Imperiul grec de la Trapezunt se recunoștea dependent; încă din septembrie, Bizanțul și genovezii de la Pera fixau suma tributului pe care trebuiau să i-l achite. Regi din Franța, Anglia, Castilia îi adresau felicitări[41].

Cu toate acestea, H. Gibbons, în istoria sa despre întemeierea Imperiului otoman[42], observă cu dreptate că nici una din puterile direct interesate în chestiunea

Orientului nu a adoptat o atitudine hotărît ostilă față de moștenitorii lui Baiazid, după dezastru, nici nu a căutat să desăvîrșească dezmembrarea imperiului lor. Este adevărat că, după victorie, Tamerlan se îndepărtează de Asia Anterioară[43]; el pregătea o expediție în China, cînd moartea l-a răpit în culmea puterii. La dispariția sa, unitatea imperiului s-a prăbușit: o lungă dispută între Timurizi marchează în Asia începutul secolului al XV-lea. Poate că puterile creștine își dădeau seama de rolul trecător al cuceritorului în afacerile sud-estului Europei și ale Anatoliei; poate nici nu țineau să vadă Imperiul otoman, pătruns de influențe bizantine și accesibil anumitor aranjamente de ordin economic, înlocuit de puterea de temut a cuceritorului ce se ivise din Asia Centrală, a cărei forță oarbă de distrugere pe seama comerțului occidental o simțiseră recent la Tana și la Smirna.

Dar explicația cea mai simplă și mai logică a acestei atitudini ne este dată de criza internă ce a oprit timp de mai mulți ani orice veleitate expansionistă a Imperiului otoman, precum și de concesiile importante pe care a trebuit să le facă Soliman, pentru a păstra teritoriile moștenite în Europa. Liga formată de Veneția cu puterile creștine din Egeea era acum în măsură să-și impună condițiile: ea obținea unele din cele mai favorabile. Astfel, Imperiul bizantin intra în posesia Thessalonikului și a Chalcidiei, ca și a coastei tracice din sudul Mesembriei; Veneția obținea un cap de pod la Staria, în fața Eubeei[44]. Genovezii erau scutiți de tribut pentru comptoarele de pe litoralul Mării Negre și de cel pe care îl plăteau pentru noua Phocee; Mahona din Chios și ducele venețian din Naxos obțineau avantaje analoage. Ștefan Lazarevici din Serbia recunoștea suzeranitatea regelui Ungariei, de care Mircea al Țării Românești se apropia, de asemenea, prin întrevederea de la Severin din 1406. Domnul muntean reintrase în posesia Dobrogei și a Silistrei, la care el adăuga, fără îndoială, încă din 1403, „părțile tătărești" și portul Chilia[45]. Perspectivele accesului direct la litoralul și la navigația Mării Negre i-au permis să-și lărgească orizontul politicii sale și să intervină în afacerile turcești mai mult decît oricare alt suveran creștin din vremea sa. Se știe, în adevăr, că în războiul care s-a declanșat între moștenitorii lui Baiazid, Mircea l-a susținut pe prințul Musa împotriva lui Soliman și l-a ajutat să ia de la fratele său tronul sultanilor. Pretendentul a reușit ca de la Sinope, pe Marea Neagră, să treacă din Asia Mică la Caffa, iar de acolo în Țara Românească, în 1409; el a putut să rămînă aici cîtva timp și să-și pregătească expediția, care pentru început a eșuat; o a doua tentativă, cu ajutorul sîrbilor și a muntenilor, s-a terminat în 1411 prin înfrîngerea și moartea lui Soliman. Dar Musa trebuie să se fi certat destul de repede cu propriii aliați, în ciuda căsătoriei sale cu o prințesă munteană, întrucît, doi ani mai tîrziu, aceștia par să fi favorizat acțiunea lui Mahomet I, al treilea fiu al lui Baiazid, care, devenit sultan la rîndul său, avea să restabilească unitatea Imperiului otoman. Fapt este că, timp de vreo zece ani – din 1403 pînă în 1413 –, puterea turcească a fost paralizată de urmările dezastrului de la Ankara și de luptele între diverșii pretendenți, care păreau să-i rezerve dominației sultanilor osmanlîi soarta Imperiului Paleologilor. Puterile creștine din spațiul pontic, atît de mult timp reținute de pericolul comun, își reluau libertatea de acțiune și jocul rivalităților lor politice și comerciale.

Efectele acestei rivalități sînt deosebit de sensibile în ordinea externă a Moldovei. Voievodatul începuse prin a recunoaște suzeranitatea ungară, pentru ca apoi să o respingă; dar cînd Ludovic I de Anjou alipise la coroana Ungariei pe cea a Poloniei, statul moldovenesc, mărginit la sud de „culoarul" dunărean intercalat

între teritoriul său şi cel al Ţării Româneşti, se afla învăluit la nord de Galiţia, ataşată posesiunilor ungare; în mod inevitabil el recădea sub influenţa acestei duble monarhii. Am văzut cum criza dinastică din Ungaria permisese voievodatelor româneşti să se desprindă, după 1382, de legăturile lor de vasalitate; probabil cu această ocazie a dispărut „culoarul", care mai separa încă Moldova de Ţara Românească. Anexarea Galiţiei la Polonia substituise imediat în Moldova suzeranitatea regatului Ungariei cu cea polonă; din acest punct de vedere, anul 1387 marchează fără îndoială o etapă importantă.

Sigismund de Luxemburg, reuşind să-şi facă recunoscute drepturile la tronul pe care îl moştenea de la fiica lui Ludovic I, încercase apoi să-şi restabilească autoritatea în Moldova, dar înfrîngerea ungurilor şi a cruciaţilor la Nicopole aruncase din nou voievodatul în dependenţa poloneză. O presiune în sens contrar nu va începe să se facă simţită decît atunci cînd Sigismund, după ce a depăşit criza internă din regatul său şi a scăpat din închisoarea unde îl reţinuseră marii feudali răzvrătiţi împotriva sa, şi-a reluat cursul ţintelor sale ambiţioase şi a încercat să se amestece în conflictul ce opunea Ordinul teutonic forţelor reunite ale Poloniei şi ale Lituaniei. El susţinea, pe de altă parte, un război contra Veneţiei, care profitase, la rîndul ei, de rivalitatea dintre Sigismund şi Ladislau al Neapolului şi de dificultăţile monarhiei ungare, pentru a relua coasta dalmată, a cărei posesiune îi asigura întreaga stăpînire a Adriaticii. S-ar părea la o primă vedere că aceste preocupări divergente – Sigismund a fost ales rege al romanilor în septembrie 1410 şi mai tîrziu al Boemiei – ar fi trebuit să-l îndepărteze din sud-estul Europei şi să-l facă să-şi uite proiectele referitoare la voievodatele româneşti şi mai ales la Moldova. Urmarea evenimentelor dovedeşte însă că lucrurile nu stăteau aşa. În acelaşi an 1410 s-a produs triumful armatei polono-lituaniene la Grünwald asupra cavalerilor teutoni; Sigismund a continuat ostilităţile, iar voievodul Transilvaniei, Stibor, a invadat Galiţia, eternul obiect de litigiu dintre Ungaria şi Polonia, dar a fost respins. În sfîrşit, tratativele de la Lublau au pus capăt în 1412 conflictului dintre cele două monarhii şi a reglementat chestiunile adiacente printr-un tratat care le examinau sub toate aspectele. Una din clauzele acestui tratat priveşte tocmai voievodatul moldovenesc; ea este elocventă în multe privinţe, căci scoate în evidenţă cu o precizie deosebită obiectivele dunărene şi pontice ale celor două regate şi raţiunile economice ale rivalităţii lor.

S-a pus în adevăr problema, în cazul în care domnul Alexandru al Moldovei s-ar dovedi necredincios şi ar refuza să-i dea ajutor regelui Ungariei contra turcilor – ideea unui război împotriva Imperiului otoman nefiind încă părăsită –, unei împărţiri a voievodatului între Polonia şi Ungaria. Limita era trasată de la nord-vest la sud-est, prin codrii Bucovinei şi ai Moldovei de Sus, lăsînd Iaşii polonezilor, iar Bîrladul ungurilor; de acolo graniţa ar fi traversat cursul Prutului şi ar fi împărţit în două „cîmpul pustiu" – stepa basarabeană a Bugeacului –, pentru a lăsa Chilia de pe Dunăre Ungariei, iar Cetatea Albă de la vărsarea Nistrului, Poloniei[46]. Această ultimă dispoziţie relevă adevăratul interes al proiectului de împărţire: regele Ungariei îşi rezerva navigaţia pe Dunăre şi debuşeul său natural în Marea Neagră prin Deltă şi prin portul Chilia, pe cînd confederaţia polono-lituaniană (Vladislav Jagello şi Vitold) îşi asigura „drumul moldovenesc" din Galiţia Orientală la Marea Neagră, pe valea superioară a Prutului, străbătînd Basarabia şi porţiunea cursului inferior al Nistrului. Era în acelaşi timp o tentativă de a delimita, în spaţiul dunărean al bazinului pontic, sferele distincte de

pătrundere și de influență a celor două monarhii creștine, care împinseseră odinioară spre răsărit hotarele Hoardei de Aur[47].

Așa cum au stabilit studiile D-lor P. P. Panaitescu[48] și C. Racoviță[49], tratatul de la Lublau reprezenta o dublă tendință de expansiune, atît politică cît și economică, manifestată îndeosebi de Ungaria și de Lituania. Una voia să domine navigația dunăreană pînă la gurile fluviului, cealaltă căuta să lărgească accesul spre litoralul Mării Negre, pe care încerca să-l deschidă între limanul Niprului și cel al Nistrului. Polonia, situată între cele două puteri și confederată a Lituaniei – uniunea de la Horodle din 1413 trebuia să strîngă raporturile aristocrației poloneze și lituaniene –, nu avea în vedere în această direcție decît un pur interes comercial propriu-zis, pe care i-l dictau necesitățile traficului dintre orașele Galiției și Marea Neagră; istoricul polonez Gorka a reliefat cu justețe acest aspect al politicii regelui Vladislav[50], iar eruditul român Racoviță a dedus corect că această atitudine mai obiectivă favoriza Moldova și îi oferea un sprijin împotriva tendințelor de anexiune ale vecinilor săi din vest și din est, Ungaria și Lituania: din cauza inerției Poloniei în această privință, împărțirea de la Lublau nu a fost niciodată realizată. Nimic nu justifică totuși ipoteza unei dominații lituaniene la Cetatea Albă în a doua jumătate a secolului al XIV-lea: portul de la vărsarea Nistrului apare în secolul următor, în documentele genoveze, ca o comună autonomă, avînd propria sa monedă (din care s-au găsit exemplare imprimate cu numele orașului și cu blazonul Moldovei)[51], legată de posesiunile domnului moldovean, așa cum comunele Flandrei au fost integrate, în aceeași vreme, în statul ducelui de Bourgogne[52].

Regele Ungariei, în expansiunea sa dunăreană, urmărea dimpotrivă scopuri mai vaste, în cadrul lărgit al politicii sale generale. Documente găsite în Arhivele Vaticanului permit să le fie precizate obiectivele. În primăvara lui 1412, el trimitea ambasadori la colonia genoveză de la Caffa, pentru a organiza o ambasadă comună, în numele Imperiului și al Genovei, și a prezenta propuneri noului han al Kîpciakului, Djelal ed Din, pentru a-l angaja să restabilească vechea cale comercială din Crimeea în Asia Centrală. Prin Marea Neagră și prin gurile Dunării ea putea acum să fie raliată traficului fluvial al Ungariei și al Europei Centrale și să contribuie astfel la deplasarea comerțului Extremului Orient din Egipt și din Mediterana Orientală, unde domina în acest moment pavilionul venețian[53]. Se vede de ce tratatul de la Lublau insista asupra atribuirii Chiliei Ungariei.

Aceasta însemna de fapt reluarea ideii din memoriul lui Sanudo cel Bătrîn, din primii ani ai secolului al XIV-lea, care expunea mijloacele de a izola economic Egiptul și de a deturna traficul internațional spre porturile Mării Negre. Dar în proiectul lui Sigismund, regele Ungariei și al romanilor, era vorba despre cu totul altceva. Nu necredincioșii erau cei ce trebuiau să fie păgubiți prin întreruperea parțială sau totală a comerțului maritim care îi îmbogățea. Aceasta era înainte de toate Veneția, care era important să fie lovită în punctele vitale, Veneția ce era imposibil să fie îndepărtată de pe coasta dalmată și contra căreia diversiunea genoveză părea cea mai indicată, în Italia, din punct de vedere politic, iar în Orient, din punct de vedere comercial.

Aceste planuri mari aveau să rămînă, ca atîtea altele în politica lui Sigismund, în stare de proiect: încă în august 1412, hanul tătar, căruia îi era adresată solia, era asasinat în timpul noilor disensiuni interne ce măcinau dominația Hoardei de Aur, iar la Genova un partid ostil familiei Montferrat punea stăpînire pe

conducere în anul următor şi desprindea republica din alianţa cu Sigismund[54]. Planul nu este mai puţin revelator pentru interesul ce îl mai prezentau încă pentru politica generală coloniile genoveze din Crimeea, a căror poziţie devenise mai puternică în urma năvălirii lui Tamerlan, a jefuirii Tanei şi a declinului Imperiului Kîpciakului.

Împrumutăm dintr-o lucrare recentă a D-lui Berza această pagină despre starea coloniei de la Caffa şi a posesiunilor sale, în care a rezumat foarte bine esenţialul cunoştinţelor noastre asupra situaţiei lor la sfîrşitul secolului al XIV-lea şi la începutul celui de-al XV-lea:

„Eliberat de mai mult timp de dependenţa sa faţă de podestatul de la Pera, consulul Caffei se află în fruntea coloniilor genoveze din Crimeea. Pentru a le administra, un consiliu special, numit Officium Gazariae, a fost stabilit în metropolă, la Genova. Alături de consul, sînt doi consilieri şi o adunare de douăzeci şi patru de persoane; din rîndul acestora se alege un consiliu restrîns, format din şase membri. Totuşi, administraţia Caffei se complică pe măsură ce importanţa sa creşte. Va sfîrşi prin a cuprinde o serie de direcţiuni specializate, asupra cărora nu este cazul să insistăm aici."

„La fel ca în cazul celorlalte colonii, aspectul însuşi al Caffei se schimbă în secolul al XIV-lea. Modestele aşezări din secolul precedent, prevăzute cu instalaţii strict necesare pentru a opera tranzacţii comerciale, sînt peste tot înlocuite de cartiere întregi, uneori chiar de oraşe înconjurate de ziduri puternice, înzestrate cu turnuri masive, dispunînd de adevărate fortăreţe [...] Astfel, la Caffa era o dublă centură de ziduri solide. Prima, lungă de aproape 700 de metri, înconjura cetatea; a doua, lungă de 5 kilometri şi jumătate, încercuia oraşul, ale cărui periferii se întindeau dincolo de ziduri. În această incintă trăia o populaţie activă, atît de numeroasă încît – cu multă exagerare, fără îndoială – era comparată uneori cu cea de la Constantinopol, populaţie pestriţă, cu limbi şi religii extrem de variate. Cel puţin douăzeci de biserici catolice, mănăstiri franciscane şi dominicane, biserici armeneşti şi greceşti se aflau sub obedienţa a trei episcopi: catolic, ortodox şi armean. Alături de aceste biserici, numeroase moschei şi sinagogi se îngrijeau de necesităţile religioase ale musulmanilor şi evreilor.

Aşa cum îl descrie D-na Skrzynska, într-unul din studiile sale recente asupra coloniilor din Crimeea, «oraşul era foarte animat; populaţia compusă din italieni, greci, armeni, evrei, turci, tătari – „valahii" (românii) ar trebui adăugaţi de asemenea, aşa cum înregistrează socotelile coloniei – forfotea pe străzi, în pieţe şi pe cheiuri. Toată această mulţime îşi celebra sărbătorile în mod zgomotos; sărbătorile creştine erau însoţite de diverse reprezentaţii, care atrăgeau chiar şi pe cei ce nu erau creştini. La Crăciun, palatul era luminat în întregime; se parcurgeau străzile la lumina torţelor, se aprindeau ruguri, se oferea tuturor o gustare pe stradă: vin, prăjituri, mere, struguri, migdale. Pentru a sărbători Boboteaza, se organiza o procesiune religioasă; preoţi greci intonau „calimera", iar catolicii „laudes". Oraşul răsuna de clopote, clerul binecuvînta apele, iar copiii se aruncau în mare sub ochii celor de faţă. Sărbătoarea populară a Sfîntului Ioan Botezătorul, din vară, era însoţită de dansuri şi jocuri, în jurul rugurilor în flăcări; se ilumina toată coasta şi toată lumea lua parte la sărbătoare. În acelaşi fel era sărbătorit Paştele şi Sfîntul Gheorghe. În fiecare an aveau loc curse de cai. În acele zile tot oraşul era împodobit cu drapele de culori variate şi ornate cu blazoane, iar întreaga garnizoană primea un supliment de alimente. Se organizau regate cu bărci cu pînze, se ridicau în străzi estrade pentru a asista la reprezentaţii

teatrale; pentru reprezentații erau cerute vulpi, cocoși, vase, funii, pinteni și panglici [...] Legile igienei erau respectate în oraș. Astfel, era interzis să se arunce gunoaie în stradă, să se deterioreze sau să se astupe canalele de-a lungul caselor, canale destinate scurgerii apelor.»

„Caffa era, de altfel, iluminată noaptea, cum puține orașe occidentale erau în acea vreme. Exista, între altele, ziua și noaptea, un serviciu de pază foarte bine organizat. Orașul nu era lipsit nici de farmaciști, nici de medici sau de bărbieri. Alături de numeroase taverne și hanuri, stabilimentele de băi serveau și ca locuri de distracție"[55].

Viața intensă a acestui mare centru comercial, înconjurat de alte porturi prospere de pe coasta sudică a Crimeei, s-a putut dezvolta la adăpostul lanțului munților Iaila, care a protejat-o atît de intemperiile din stepă cît și de incursiunile nomazilor. Declinul Imperiului tătar scotea în relief autoritatea ocîrmuirii coloniale, care constituia una din puterile litoralului pontic și trata de pe picior de egalitate cu suveranii din diverse state, creștini sau musulmani. Proiectul lui Sigismund avea să fie reluat încă o dată în 1418: în luna ianuarie a acestui an el adresa fraților Johann și Konrad Fischer ordinul de a stabili un trafic regulat pe valea Dunării între Ungaria și porturile Chilia, Pera și Caffa[56]. El cunoștea, de altfel, personal itinerariul, pentru că îl parcursese la bordul galerei care îl ducea spre gurile Dunării și Strîmtori, după sîngeroasa zi de la Nicopole din 1396. Conturile coloniei din Caffa, publicate de Iorga, menționează încă din 1381 mesageri trimiși spre Licostomo (numele grec al Chiliei) și spre Buda[57].

Nu era deci vorba decît de a dezvolta din nou traficul pe o cale comună și frecventată; raporturi mai bune între Ungaria și voievodatul muntean deschideau navigației dunărene cele mai largi perspective. Dar la acea dată, momentul favorabil pentru realizarea acestor proiecte era depășit. Frații Fischer s-au găsit în imposibilitate de a stabili o cale comercială regulată pe traiectoria fluvială care le fusese indicată; sub conducerea energică a lui Mahomet I, Imperiul otoman se restabilise și reluase ofensiva la Dunărea de Jos. Respins întîi din Asia Mică de atacul victorios al lui Tamerlan, acesta își regrupează forțele prin riposta lui Mahomet; după înfrîngerea lui Soliman și dispariția lui Musa, el regăsea iarăși în posesiunile sale din Peninsula Balcanică germenele unei noi expansiuni. Inevitabil avea să încerce să elimine pe acel dintre adversarii săi care, printr-o acțiune tenace și abilă, întreținea un perpetuu focar de agitație, susținînd cînd pe una, cînd pe alta dintre facțiunile ce își disputau succesiunea lui Baiazid. După ce l-a sprijinit pe Musa împotriva lui Soliman și pe Mahomet împotriva lui Musa, domnul Țării Românești, Mircea, îi dădea concursul lui Mustafa, ultimul dintre fiii sultanului care nu ajunsese să domnească. În plus, el acorda ospitalitate agitatorului religios Bedr ed Din, care trecea direct din Asia Mică în Muntenia, de unde pleca din nou pentru a provoca o răscoală în Peninsula Balcanică. În lipsa aproape generală a unei acțiuni a creștinătății împotriva turcilor, domnul muntean era singurul ce ducea această politică; nu putea să conteze decît pe concursul temporar al flotei venețiene, oricînd gata să-și apere posesiunile din Egeea, care, în 1416, a scos efectiv din luptă escadra otomană în apele de la Gallipoli, ceea ce a adus, de altfel, signoriei un tratat favorabil.

Dar odată pretendenții învinși și ordinea restabilită, Mahomet nu mai avea să tolereze pe frontiera sa dunăreană pe acest vecin neliniștitor, capabil să reia lupta în orice moment. Cronicile turcești menționează în 1417 campania armatei

sultanului împotriva domnului Mircea şi cucerirea cetăţilor de la Enisala şi Isaccea din Dobrogea, la fel ca şi cea de la Giurgiu, cap de pod pe malul muntean al Dunării[58]. Domnia glorioasă a voievodului Ţării Româneşti se termina cu amărăciunea acestei înfrîngeri. În 1420, Chilia, posesiune moldovenească în 1412, în momentul tratatului de la Lublau, era ocupată de turci, iar voievodul muntean le plătea un tribut anual[59].

În acelaşi an, un prim atac era lansat împotriva Cetăţii Albe, ca un prim avertisment domnului Alexandru al Moldovei, iar Guillebert de Lannoy asista în 1421 la grabnica refacere a fortificaţiilor oraşului de către moldoveni şi lituanieni, care se simţeau, de asemenea, ameninţaţi de succesele noii ofensive musulmane[60].

Europa creştină era mai mult ca niciodată divizată. Ideea cruciadei era lipsită de importanţă în comparaţie cu disensiunile Marii Schisme. Între Franţa şi Anglia războiul începuse din nou, iar Henry al V-lea, învingătorul de la Azincourt, se făcea recunoscut drept moştenitor legitim al regatului florilor de crin, în confuzia conflictului ce nu putea fi potolit între Armagnaci şi Bourguignoni. În momentul cînd lua sfîrşit conciliul de la Konstanz, Sigismund era nevoit să se ocupe de interesele Imperiului şi de răscoala husiţilor din Boemia; Italia devenea prada condottierilor. Certurile Jagellonilor sfîşiau Polonia şi Lituania. Bazinul Mării Negre se deschidea în faţa cuceririi otomane.

Bibliografie sumară: B. SPULER, *Die Mongolen in Iran. Politik, Verwaltung und Kultur der Ilchanzeit 1220-1350*, Leipzig, 1939; IDEM, *Die Goldene Horde. Die Mongolen in Russland, 1223-1502*, Leipzig, 1943; B. HOMAN, *Gli Angioini di Napoli in Ungheria, 1290-1403* (Reale Accad. d'Italia, Studi e documenti, 8), Roma, 1938; G.I. BRĂTIANU, *Les rois de Hongrie et les Principautés roumaines au XIVe siècle*, în *Bulletin de la Section historique de l'Académie Roumaine*, XXVIII, 1947,1.

P.P. PANAITESCU, *La route commerciale de Pologne à la mer Noire au Moyen Âge*, în *Revista istorică română*, III, 1933 (articol redat în românește în vol. *Interpretări româneşti*, Bucureşti, 1947); IDEM, *Mircea cel Bătrîn*, Bucureşti, 1944; C. RACOVIŢĂ, *Începuturile suzeranităţii polone asupra Moldovei (1387-1432)*, în *Revista istorică română*, X, 1940; I. MINEA, *Principatele române şi politica orientală a împăratului Sigismund*, Bucureşti, 1919; N. BĂNESCU, *Maurocastrum – Mo(n)castro-Cetatea Albă*, în *Analele Academiei Române. Memoriile Secţiunii istorice*, Ser. a III-a, XXII, 1939-1940; G.I. BRĂTIANU, *Vicina*, II, *Nouvelles recherches sur l'histoire et la toponymie médiévales du littoral roumain de la mer Noire. À propos des «Miscellanies» de M. J. Bromberg*, Bucureşti, 1940.

M. SILBERSCHMIDT, *Das orientalische Problem zur Zeit de Entstehung des Türkischen Reiches nach venezianischen Quellen* (Beiträge zur Kulturgeschichte des Mittelalters und der Renaissance, hrsg. v. W. Goetz, 27), Leipzig-Berlin, 1923; H.A. GIBBONS, *The foundation of the Ottoman Empire*, Oxford, 1916; H. HEIMPEL, *Zur Handelspolitik Kaiser Sigismunds*, în *Vierteljahrschrift für Sozial- und Wirtschaftgeschichte*, XXIII, 1930.

N. IORGA, *Studii istorice asupra Chiliei şi Cetăţii Albe*, Bucureşti, 1899; IDEM, *Geschichte des Osmanischen Reiches nach den Quellen dargestellt*, I, Gotha, 1908; M.-M. ALEXANDRESCU-DERSCA, *La campagne de Timur en Anatolie (1402)* (Universitatea Mihăileană din Iaşi, Publicaţiunile Institutului de Turcologie, I), Bucureşti, 1942; M. BERZA, *La mer Noire à la fin du Moyen Âge*, în *Balcania*, IV, 1941; E. SKRZINSKA, *Le colonie genovesi in Crimea*, în *L'Europe Orientale*, N.S., XIV, 1934.

Note

1. P. Iambor, *Atacurile cumano-tătare asupra Transilvaniei în a doua jumătate a veacului al XIII-lea*, în *Anuarul Institutului de Istorie și Arheologie Cluj-Napoca*, XVII, 1974, p. 211-223.
2. Desfășurarea procesului de constituire a statului feudal Țara Românească se oglindește în mai mică sau mai mare măsură în numeroase lucrări ale lui Gheorghe I. Brătianu, unde se atribuie un rol însemnat așa-numitului „descălecat" transilvănean: *Originile stemelor Moldovei și Țării Românești*, în *RIR*, I, 1931, 1, p. 50-62; *Une énigme et un miracle historique: le peuple roumain*, București, 1937, p. 107-109; *Originile și formarea unității românești. Prelegeri ținute la Școala Superioară de Război*, București, 1942, p. 53-61; *Tradiția istorică a descălecatului Țării Românești în lumina noilor cercetări*, în *AARMSI*, Ser. III, XXV, 1942-1943, p. 1-29 (studiu inserat în *Tradiția istorică despre întemeierea statelor românești*, ed. V. Râpeanu, București, 1980, p. 87-115, publicat și în traducere franceză: *La tradition historique sur la formation de l'État valaque d'après les études récentes*, în *Académie Roumaine. Bulletin de la Section historique*, XXIV, 1943, 2, p. 161-193); *Origines et formation de l'unité roumaine*, București, 1943, p. 111-120; *Les rois de Hongrie et les Principautés Roumaines au XIVe siècle*, în *Académie Roumaine. Bulletin de la Section historique*, XXVIII, 1947, 1, p. 67 și urm.; *În jurul întemeierii statelor românești*, în *Ethos*, II, 1975, p. 8-25 și III, 1982, p. 37-47; *Sfatul domnesc și adunarea stărilor în Principatele Române*, Évry, 1977, p. 34-35.

   În istoriografia românească recentă s-a manifestat interes îndeosebi pentru momentul dobîndirii independenței Țării Românești. Cf. în acest sens M. Holban, *Despre raporturile lui Basarab cu Ungaria angevină și despre reflectarea campaniei din 1330 în diplomele regale și în „Cronica pictată"*, în *RIS*, XX, 1967, 1, p. 3-43; Șt. Ștefănescu, *Țara Românească de la Basarab I „Întemeietorul" pînă la Mihai Viteazul*, București, 1970, p. 30-35; P.D. Popescu, *Basarab I*, București, 1975; S. Iosipescu, *Românii din Carpații Meridionali la Dunărea de Jos de la invazia mongolă (1241-1243) pînă la consolidarea domniei a toată Țara Românească. Războiul victorios purtat la 1330 împotriva cotropirii ungare*, în *Constituirea statelor feudale românești*, coord. N. Stoicescu, București, 1980, p. 41-95; P. Chihaia, *Trei miniaturi din Chronicon Pictum*, în idem, *Tradiții răsăritene și influențe occidentale în Țara Românească*, München, 1983, p. 9-17; Ș. Papacostea, *Geneza statului în evul mediu românesc*, Cluj-Napoca, 1988.
3. G.I. Brătianu, *Contribution à l'histoire de Cetatea Albă (Akkerman) aux XIIIe et XIVe siècles*, în *Académie Roumaine. Bulletin de la Section historique*, XIII, 1927, p. 30 (pasaj inserat în idem, *Recherches sur Vicina et Cetatea Albă*, București, 1935, p. 116).
4. Posibilitatea cooperării lui Basarab cu tătarii în lupta împotriva Ungariei, acceptată de Gh.I. Brătianu și în alte lucrări (*Originile stemelor...*, p. 59; *În jurul întemeierii...*, în *Ethos*, III, 1982, p. 56), precum și de numeroși alți istorici, între care N. Iorga (*Condițiile de politică generală în cari s-au întemeiat bisericile românești în veacurile XIV-XV*, în idem, *Studii asupra evului mediu românesc*, ed. Ș. Papacostea, București, 1984, p. 99) și P.P. Panaitescu (*Mircea l'Ancien et les Tartares*, în *RHSEE*, XIX, 1942, 2, p. 439), rămîne ipotetică. Cf. M. Holban, *Pe marginea unor ipoteze și deducții*, în *AIIAX*, XXII, 1985, 2, p. 689.
5. V. Laurent, *Le métropolite de Vicina Macaire et la prise de la ville par les Tartares*, în *RHSEE*, XXIII, 1946, p. 225-232. Cf. și Ș. Papacostea, *De Vicina à Kilia. Byzantins et Génois aux bouches du Danube au XIVe siècle*, în *RESEE*, XVI, 1978, 1, p. 69-70; P. Diaconu, *Despre căderea Vecinei sub tătari*, în *Pe drumul credinței. Arhimandrit Roman Braga*, River Junction, Mi, 1995, p. 67-76 (unde se opinează că ocuparea orașului de tătari ar fi avut loc în jurul anului 1320).

6. B. Spuler, *Die Goldene Horde. Die Mongolen in Russland, 1223-1502*, ed. a 2-a, Wiesbaden, 1965, p. 102-103; J.-N. Biraben, *Les hommes et la peste en France et dans les pays européens et méditerranéens*, I, *La peste dans l'histoire*, Paris-Haga, 1975, p. 53.
7. Unii istorici se îndoiesc de existenţa reală a omagiului din anul 1344. Cf. M. Holban, *Contribuţii la studiul raporturilor dintre Ţara Românească şi Ungaria angevină (Problema stăpînirii efective a Severinului şi a suzeranităţii în legătură cu drumul Brăilei)*, în eadem, *Din cronica relaţiilor româno-ungare în secolele XIII-XIV*, Bucureşti, 1981, p. 139-146; eadem, *În jurul „Cronicii" arhidiaconului Ioan de Tîrnave (Küküllö) şi informaţiile privind pe români*, în *AIIAX*, XXI, 1984, p. 106-108; eadem, *Pe marginea unor ipoteze...*, p. 685 şi urm.
8. Problema desfăşurării expediţiilor antitătare organizate de regalitatea maghiară, a cronologiei şi consecinţelor lor în spaţiul est-carpatic s-a bucurat de un interes special în istoriografia românească din ultimul deceniu. Deşi multe aspecte au fost clarificate, rămîn în continuare divergenţe de opinii în încercările de soluţionare a unor detalii. Cf. Şt. S. Gorovei, *L'État roumain de l'est de Carpates : la succession et la chronologie des princes de Moldavie au XIVe siècle*, în *RRH*, XVIII, 1979, 3, p. 484-489; Ş. Papacostea, *Triumful luptei pentru neatîrnare : întemeierea Moldovei şi consolidarea statelor feudale româneşti*, în *Constituirea statelor feudale româneşti*, p. 169 şi urm.; idem, *O întregire documentară la istoria întemeierii Moldovei*, în *AIIAX*, XXI, 1984, p. 111-117; V. Spinei, *Moldova în secolele XI-XIV*, Bucureşti, 1982, p. 260-264; Al. Gonţa, *Românii şi Hoarda de Aur, 1241-1502*, München, 1983, p. 136 şi urm.; M. Holban, *În jurul „Cronicii"...*, p. 92-93. Valorificarea pentru prima dată a unui pasaj din cronica lui Johannes de Viktring permite datarea primelor confruntări cu tătarii, iniţiate de Ludovic I de Anjou, în anul 1343. Cf. Ş. Papacostea, *O întregire documentară...*, p. 111 şi urm. Succesele lui Andrei Lackfi nu au avut darul să împingă poziţiile Hoardei de Aur pînă în valea Nistrului. Săpăturile arheologice întreprinse în anii postbelici dovedesc menţinerea mai multor centre urbane din centrul şi sudul interfluviului Prut-Nistru în orbita administraţiei mongole pînă la sfîrşitul deceniului al 7-lea din secolul al XIV-lea. Cf. V. Spinei, *op.cit.*, p. 326.
9. R. Theodorescu, *Bizanţ, Balcani, Occident la începuturile culturii medievale româneşti (secolele X-XIV)*, Bucureşti, 1974, p. 181 şi urm.; F. Solomon, *Episcopia Cumaniei – episcopia Milcoviei. Două episoade din istoria relaţiilor româno-maghiare*, în *Studii istorice româno-ungare*, ed. L. Nastasă, Iaşi, 1999, p. 7-18.
10. Gheorghe Brătianu se referă la lucrarea lui Emil Lăzărescu, *Români, tătari şi unguri în veacurile XIV-XV*, pe care, la sfîrşitul anului 1945, o avea în vedere pentru a o publica sub auspiciile Institutului de Istorie Universală „N. Iorga". Cf. Gh. I. Brătianu, *Dare de seamă de activitate pe anul 1944/1945*, în *Institutul de Istorie Universală „N. Iorga" la zece ani de la întemeiere*, Bucureşti, 1947, p. 35. Cu un titlu parţial modificat, lucrarea a fost susţinută ca teză de doctorat în 1946, fiind utilizată de mai mulţi specialişti, inclusiv de Brătianu, fără să fi fost din păcate tipărită.
11. Pentru teatrul de război creat ca urmare a încorporării Rusiei Haliciene la Regatul polon şi pentru sistemul alianţelor politice de la mijlocul secolului al XIV-lea din extremitatea apuseană a Europei Răsăritene, cf. G. Rhode, *Die Ostgrenze Polens. Politische Entwicklung, kulturelle Bedeutung und geistige Auswirkung*, I, Köln-Graz, 1955, p. 172 şi urm.; J. Dabrowski, *Kazimierz Wielki twórka korony królstwa polskiego*, Wroclaw-Varşovia-Cracovia, 1964, p. 24 şi urm.; G. Schwalbe, *Geschichte Podlachiens in reussischer Zeit (XI.-XIV. Jahrhundert)* (Dissertation zur Erlangung der Doktorwürde der Philos. Fak. der Univ. Hamburg), Hamburg, 1969, p. 188 şi urm.; P.W. Knoll, *The Rise of the Polish Monarchy. Piast Poland in East Central Europe, 1320-1370*, Chicago-Londra, 1971, p. 121 şi urm.; Ş. Papacostea, *Relaţiile internaţionale în răsăritul şi sud-estul Europei în secolele XIV-XV*, în *RIS*, 34, 1981, 5, p. 899-918; V. Spinei, *op. cit.*, p. 257-289.
12. Gh.I. Brătianu, *Adunările de stări în Europa şi în ţările române în evul mediu*, Bucureşti, 1996, p. 205.

13. Matteo Villani, *Istorie*, în *Rerum italicarum scriptores*, XIV, ed. L. A. Muratorius, Mediolani, 1729, col. 155. Cf. şi G. I. Brătianu, *Les rois de Hongrie et les Principautés Roumaines au XIVe siècle*, în *Académie Roumaine. Bulletin de la Section historique*, XXVIII, 1947, 1, p. 79-80.
14. Matteo Villani, *ed.cit.*, col. 237. Cf. şi Gh. I. Brătianu, *În jurul întemeierii...*, în *Ethos*, III, 1982, p. 59.
15. Despre acţiunea lui Bogdan, care a dus la constituirea statului moldovenesc de sine stătător, cf. Gh.I. Brătianu, *Tradiţia istorică a descălecatului Moldovei în lumina noilor cercetări*, în *AARMSI*, Ser. III, XXVII, 1944-1945, p. 16-21 (inserat în *Tradiţia istorică...*, 1980, p. 133-138); idem, *În jurul întemeierii...*, în *Ethos*, II, 1975, p. 48-50; III, 1982, p. 58-61. Cf., de asemenea, Şt. Ştefănescu, *„Întemeierea" Moldovei în istoriografia românească*, în *RIS*, XII, 1959, 6, p. 50-52; R. Popa, *Ţara Maramureşului în veacul al XIV-lea*, Bucureşti, 1970, p. 240-247; Şt. Pascu, *Voievodatul Transilvaniei*, I, Cluj, 1971, p. 468-471; C.C. Giurescu, D.C. Giurescu, *Istoria românilor*, 1, Bucureşti, 1975, p. 276-283; Şt.S. Gorovei, *Muşatinii*, Bucureşti, 1976, p. 23-27; idem, *Întemeierea Moldovei. Probleme controversate*, Iaşi, 1997; N. Grigoraş, *Ţara Românească a Moldovei pînă la Ştefan cel Mare (1359-1457)*, Iaşi, 1978, p. 21-34; C. Cihodaru, *Observaţii cu privire la procesul de formare şi de consolidare a statului feudal Moldova în sec. XI-XIV (II)*, în *AIIAX*, XVII, 1980, p. 126 şi urm.; Ş. Papacostea, *Geneza statului...*, p. 52 şi urm.; P.F. Parasca, *Внешнеполитические условия образования Молдавского феодального государства*, Chişinău, 1981, p. 85 şi 94-95; V. Spinei, *op.cit.*, p. 309-325.
16. Pentru campania lui Djanibek (Ğani-Bäg) în Azerbaidjan, care a fost cucerit nu în 1355, ci în 1357, cf. B. Spuler, *op.cit.*, p. 101-103; B. D. Grecov şi A.I. Iacubovschi, *Hoarda de Aur şi decăderea ei*, Bucureşti, 1953, p. 249-251; M. G. Safargaliev, *Распад Золотой Орды*, Saransk, 1960, p. 110-111.
17. G. Ostrogorsky, *Geschichte des Byzantinischen Staates*, München, 1963, p. 437 şi urm.; A. Decei, *Istoria Imperiului otoman pînă la 1656*, Bucureşti, 1978, p. 34-35, 46 şi urm.
18. A.A. Nasonov, *Монголы и Русь*, Moscova-Leningrad, 1940; B. Spuler, *op.cit.*, p. 109 şi urm.; B.D. Grecov şi A.I. Iacubovschi, *op.cit.*, p. 247 şi urm.; M.G. Safargaliev, *op.cit.*, p. 109 şi urm.; V.L. Egorov, *Золотая Орда перед Куликовской битвой*, în *Куликовская битва*, red. L.G. Beskrovnyj, Moscova, 1980, p. 174-213.
19. V.V. Badian, A.M. Čiperis, *Торговля Каффы в XIII-XV вв.*, în *Феодальная Таврика*, Kiev, 1974, p. 185.
20. N.A. Mokhov, *Молдавский торговый путь в XIV-XV вв.*, în *Польша и Русь*, coord. B.A. Rybakov, Moscova, 1974, p. 298-307; Ş. Papacostea, *Începuturile politicii comerciale a Ţării Româneşti şi Moldovei (secolele XIV-XVI). Drum şi stat*, în *Studii şi materiale de istorie medie*, X, 1983, p. 35-46. Cf. şi C. C. Giurescu, *Le commerce sur le territoire de la Moldavie pendant la domination tartare (1241-1352)*, în *Nouvelles études d'histoire*, III, Bucureşti, 1965, p. 55 şi urm.; V. Spinei, *La genèse des villes du sud-est de la Moldavie et les rapports commerciaux des XIIIe-XIVe siècles*, în *Balkan Studies*, 35, 1994, 2, p. 197-269; I. Cândea, *Brăila. Origini şi evoluţie până la jumătatea secolului al XVI-lea*, Brăila, 1995, p. 138-141; V. Neamţu, *Istoria oraşului medieval Baia (Civitas Moldaviensis)*, Iaşi, 1997, p. 113-125.
21. Investigarea raportului drum-stat l-a preocupat îndeaproape pe Gheorghe Brătianu, dovadă fiind desele reveniri la această temă. Potrivit opiniilor sale, avînd perceptibile tangente cu acelea ale lui Nicolae Iorga (cf. nota 25 de la *Introducere)*, drumurile comerciale de anvergură continentală din spaţiul est-carpatic au impus crearea unui organism statal capabil să le asigure protecţia. Cf. G. I. Brătianu, *Notes sur les Génois en Moldavie au XVe siècle*, în *RIR*, III, 1933, 2-3, p. 155 (pasaj inclus şi în *Recherches sur Vicina...*, p. 123); *Une énigme et un miracle...*, 1937, p. 110; *Moldova*, în *Cuvinte despre români, Zece conferinţe şi prelegeri*, Bucureşti, 1942, p. 173-175; *Originile şi formarea unităţii...*, p. 63-64; *Origines et formation...*, p. 123-125; *Tradiţia istorică...*, în *AARMSI*, Ser. III, XXVII, 1944-1945, p. 29-30 (inserat în *Tradiţia istorică...*, 1980, p. 148-149); *În jurul întemeierii...*, în *Ethos*, II, 1975, p. 52. În istoriografia mai veche

concepţiile lui Iorga şi Brătianu au avut numeroşi alţi adepţi. Cf. M. Berza, *La mer Noire à la fin du Moyen Âge*, în *Balcania*, IV, 1941 (apărut în 1945), p. 424; P.P. Panaitescu, *Interpretări româneşti, Studii de istorie economică şi socială*, Bucureşti, 1947, p. 132. După război, teza apariţiei statului ca necesitate a asigurării circulaţiei mărfurilor a fost supusă unor ascuţite critici, în parte îndreptăţite. Pentru poziţia nuanţată a abordării acestei probleme, cf. Ş. Papacostea, *Începuturile politicii comerciale...*, p. 9 şi urm.

În legătură cu geneza statului moldovenesc şi cu corelaţia dintre acest proces şi existenţa drumurilor de comerţ de însemnătate europeană, Gheorghe Brătianu şi-a expus opiniile şi în prelegerile ţinute la Universitatea din Bucureşti în anul universitar 1941-1942. În cursul inaugural, de la 15 decembrie 1941, marele istoric făcea următoarea remarcă:

„Privită de sus, de asemenea în cadrul geopolitic, istoria noastră se dezvoltă şi ea între doi factori geografici şi geopolitici constanţi, cari sunt muntele şi marea.

Din puncte [diferite – n. n.] au pornit întemeietorii statului nostru, descălecătorii, şi se pare că şi-au atins obiectivul atunci cînd şi-au putut întinde stăpînirea de la munte la mare, pînă la «Marea cea Mare».

Am putea face un pas mai mult şi să spunem că măcar una din regiunile noastre este o creaţiune şi a muntelui şi a mării: Moldova este rezultanta firească a drumului spre mare; drumul spre mare a cerut aci o ordine de stat şi această ordine de stat poporul nostru a înfăptuit-o. Iată un caz caracteristic al influenţei geografice asupra istoriei, a drumului asupra statului.

Dar mai mult, am putea spune că însăşi libertatea ţărilor noastre, care este un scop suprem al lor, este în funcţie directă de mare" (*CMN*, p. 27-28).

Într-o altă prelegere, din 18 mai 1942, Brătianu a revenit cu detalii în privinţa subiectului în discuţie, apreciind că „oricît ar părea de paradoxal, acest război [din 1343-1347 – n.n.] între cele două republici, Veneţia şi Genova, de-o parte, şi imperiul Kîpciakului, de alta, se află la temelia importanţei economice şi dezvoltării politice a Moldovei.

Desigur, afirmaţiunea pare paradoxală la prima vedere. Totuşi, ea se întemeiază pe oarecari elemente de adevăr.

Existaseră pînă acum două drumuri principale deschise negoţului Genovei şi Veneţiei cu porturile Kîpciakului: drumul Asiei şi drumul tătăresc, care ducea tot din Crimeea, tot de la Marea de Azov, peste Nipru, peste Bug, spre Lemberg. Pe acolo avem la 1344 o ambasadă veneţiană apucînd drumul Kîpciakului. Acest drum a fost întrerupt cîţiva ani. Relaţiunile comerciale s-au reluat apoi cu greu, a fost necesară găsirea altui drum, nu spre Asia, pentru că acolo bariera era complet închisă, dar cel puţin din regiunile Mării Negre spre Europa. Aci existau o serie de legături. V-am amintit că la 1339 harta catalanului Dulcert însemna în dreptul oraşului Lwow că aci se întîlnesc negustori cari vin dinspre Marea Baltică şi de la Bruges. Era nevoia unei legături înspre Marea Baltică şi vestul Europei. Înspre Crimeea şi Azov drumul s-a închis. Trebuiau găsite debuşeuri şi atunci a apărut, ca o consecinţă neprevăzută a războiului dintre Genova şi Veneţia contra Kîpciakului, în locul drumului tătăresc, drumul moldovenesc, care de acum înainte îi va face concurenţă, drumul care caută ieşire de la Lemberg nu spre Tana, ci direct la Marea Neagră, spre portul cel mai apropiat, care nu este altul decît Moncastro, adică Cetatea Albă.

Să ne amintim că la 1343, anul în care se produce ruptura între Kîpciak şi Veneţia şi Genova, Polonia anexase Rusia Roşie, adică Galiţia cu oraşele ei, cu coloniile ei germane comerciale foarte puternice şi ajunge direct în graniţă cu teritoriul care va fi peste cîţiva ani al Moldovei. În acelaşi an, tradiţia istorică şi documentele ne amintesc de expediţia regelui Ungariei împotriva tătarilor, care a dus la crearea celei dintîi formaţiuni de stat moldoveneşti, aceea rezultînd din descălecatul lui Dragoş-Vodă, care a fost transformată şi consolidată de ceea ce numim al doilea descălecat, adică de insurecţia lui Bogdan, care a adus la 1359 întemeierea unui stat moldovenesc independent.

Indiferent însă de momentul și împrejurările politice cari au prezidat la întemeierea statului moldovenesc, condițiunile economice și, aș putea adăuga, geopolitice ale înființării Moldovei au fost create din momentul în care un drum de mare interes comercial, un drum de tranzit internațional, a parcurs regiunea moldovenească. Aceste condițiuni au fost create în clipa în care, din împrejurările arătate, drumul de pînă atunci, drumul tătăresc, a fost închis din cauza ostilităților deschise între cele două republici, de o parte, și Kîpciakul, de alta, precum și de războiul Ungariei și al Poloniei împotriva tătarilor. Desigur, mai tîrziu, drumurile comerciale vechi s-au redeschis. S-a ajuns la înțelegere cu Kîpciakul, colonia de la Tana a fost restabilită, cea de la Caffa a continuat să înflorească, dar a apărut alături de ele alt drum, care își va păstra toată importanța pînă la sfîrșitul veacului XIV și va aduce în același timp domnia moldovenească din munții din care a descălecat și pînă la Mare, astfel precum se intitula Roman Vodă la 1390 «domn de la Munte și pînă la Mare». Iată cum, indirect, aceste împrejurări ale politicii veneto-genoveze în Marea Neagră și vicisitudinile relațiunilor lor cu Imperiul tătăresc influențează dezvoltarea uneia din țările noastre, a aceleia de altfel care a avut un rost mai însemnat în chestiunea Mării Negre, Moldova" (*CMN*, p. 546-550).

Aserțiunea expusă la începutul citatului de mai sus, extras din *CMN*, se regăsește, cu anumite nuanțe, și în partea a doua a cursului, în care, referindu-se la „cei doi factori permanenți ai istoriei noastre", se arată că dezvoltarea sa a fost determinată de „acești doi factori statornici: al muntelui și al mării. Al muntelui, din care a descălecat și în care se reazămă; al mării, spre care tinde și prin care a respirat aerul prosperității și al libertății.

Iar dacă am ales pentru cursul acesta o problemă care să dezvolte laturea mării, am făcut-o pentru două motive. Întăiu, pentru că această latură a mării ne aduce pe planul universal: pe laturea mării pătrundem în istoria universală. Laturea muntelui este o problemă națională, o problemă limitată în spațiu. Problema mării se potrivește mai bine cu însăși materia și sensul acestui curs.

În al doilea rînd, pentru că cred că această problemă a mării trebuie să fie mai adînc înscrisă în conștiința noastră [...] Problema mării este o problemă a rațiunii". (*Chestiunea Mării Negre*, II, Curs 1942-1943, București, 1943, p. 751-752).

22. *Călători străini în Țările Române*, I, ed. M. Holban, București, 1968, p. 49-52. Autenticitatea informației călătorului francez este suspectă. Cf. C. Cihodaru, *Alexandru cel Bun (23 aprilie 1399-1 ianuarie 1432)*, Iași, 1984, p. 130. Partea a doua a frazei este preluată cu mici deosebiri din *Origines et formation...*,p. 125, de altfel ca și cea următoare.
23. D.C. Giurescu, *Țara Românească în secolele XIV-XV*, București, 1973, p. 353-355; M. Păcurariu, *Istoria Bisericii Ortodoxe Române*, 1, ed. a 2-a, București, 1991, p. 253-262.
24. M. Holban, *Contribuții la studiul raporturilor...*, p. 148-154; Ș. Papacostea, *Începuturile politicii comerciale...*,p. 9-17. Asupra așa-numitului „culoar" unguresc, Gheorghe Brătianu face referiri în cîteva din lucrările sale. Cf. nota 40 de la Capitolul XII.
25. G.I. Brătianu, *Die Moldau und ihre historischen Grenzen*, ed. a 2-a, București, 1941, p. 21-22; idem, *La Bessarabie. Droits nationaux et historiques*, București, 1943, p. 17-18; idem, *Basarabia. Drepturi naționale și istorice*, ed. F. Rotaru, trad. E. Holban, București, 1995, p. 7-9. Cf. și E. Diaconescu, *Accepțiunile istorice ale Basarabiei*, în *Cuget moldovenesc*, XII, 1943, 3-4, p. 7-16.
26. Expediția este relatată de Jan Dlugosz (Ioannis Dlugossii seu Longini *Historiae Polonicae libri XII*, III, în *Opera omnia*, XII, ed. Al. Przezdziecki, Cracovia, 1876, p. 277-278; idem, *Vita Sbignei cardinalis et episcopi Cracoviensis*, în *Opera omnia*, I, 1887, p. 552-553) și Philippo Buonacorsi Callimacho (*Vita et mores Sbignei cardinalis*, ed. L. Finkel, în *Monumenta Poloniae historica*, VI, Cracovia, 1893, p. 236-238). Asupra localizării statului moldovenesc atacat de polonezi și a datării expediției există o veche și persistentă controversă în istoriografia românească și polonează. Pentru prezentarea succintă a principalelor puncte de vedere, cf. mai recent M. Cazacu, *Lucius Apronianus = Roman Ier, prince de Moldavie ? À propos de l'expédition polonaise de 1359 en Moldavie et son écho en Pologne au XVe siècle*, în *Buletinul Bibliotecii*

Române, Studii şi documente româneşti, Freiburg, VIII (XII), S. N., 1980/81, p. 257-272; V. Spinei, *op.cit.*, p. 291-296 şi 332-333; V. Ciobanu, *Din nou despre „lupta de la Plonini"*, în *AIIAX*, XXI, 1984, p. 137-146. În legătură cu acest episod al relaţiilor moldo-polone, Gh. I. Brătianu şi-a expus pe larg părerea în studiul *În jurul întemeierii...*, în *Ethos*, III, 1982, p. 66-77. Cf. şi *Tradiţia istorică...*, 1980, p. 144-145; *Sfatul domnesc...*, 1977, p. 160-161.

27. Contactele pe plan confesional dintre Ţara Românească şi mănăstirea Kutlumus de la Athos sînt atestate încă din timpul domniei lui Nicolae Alexandru, predecesorul lui Vladislav-Vlaicu. Cf. G. Podskalsky, *Das Verhältnis von Griechen und Bulgaren*, în *Byzantinoslavica*, XXXIX, 1978, 1, p. 29-30; P.Ş. Năsturel, *Le mont Athos et les Roumains. Recherches sur leurs relations du milieu du XIVe siècle à 1654 (Orientalia Christiana Analecta, 227)*, Roma, 1986, p. 30-32 şi 39-42.
28. M. Holban, *Contribuţii la studiul raporturilor dintre Ţara Românească şi Ungaria angevină (Rolul lui Benedict Himfy în legătură cu problema Vidinului)*, în eadem, *Din cronica relaţiilor...*, p. 155-211; N. Constantinescu, *Vladislav I, 1364-1377*, Bucureşti, 1979, p. 93 şi urm.; V. Gjuzelev, *La guerre bulgaro-hongroise au printemps de 1365 et des documents nouveaux sur la domination hongroise du royaume de Vidin (1365-1369)*, în *Byzantino-bulgarica*, VI, 1980, p. 153-172.
29. J. Sýkora, *Poziţia internaţională a Moldovei în timpul lui Laţcu : lupta pentru independenţă şi afirmare pe plan extern*, în *RIS*, 29, 1976, 8, p. 1135-1151; N. Grigoraş, *op. cit.*, p. 35-42.
30. I. Barnea, Şt. Ştefănescu, *Din istoria Dobrogei*, III, *Bizantini, români şi bulgari la Dunărea de Jos*, Bucureşti, 1971, p. 354-360 (Şt. Ştefănescu); S. Iosipescu, *Balica, Dobrotiţă, Ioancu*, Bucureşti, 1985, p. 142-145.
31. Pentru problema încorporării Dobrogei în cadrul Ţării Româneşti, cf. I. Barnea, Şt. Ştefănescu, *op.cit.*, p. 363 şi urm. (Şt. Ştefănescu); A. Ghiaţă, *Aspecte ale organizării politice în Dobrogea medievală (secolele XIII-XV)*, în *RIS*, 34, 1981, 10, p. 1881-1893; N. Constantinescu, *Mircea cel Bătrîn*, Bucureşti, 1981, p. 83 şi urm.
32. Informaţiile izvoarelor contemporane privind desfăşurarea şi cronologia campaniei lui Baiazid în Ţara Românească sînt confuze. Termenul de „Rovine" se pare că nu desemnează, după cum s-a încetăţenit în istoriografia românească, un toponim, ci avea în paleoslavă sensul de „şanţ" sau de „teren mlăştinos". Cf. A. Decei, *op.cit.*, p. 63. Situaţia este asemănătoare cu aceea înregistrată în cazul Posadei, pretinsa localitate unde s-au înfruntat Basarab I şi Carol Robert de Anjou în anul 1330. Cf. C. Rezachevici, *Localizarea bătăliei dintre Basarab I şi Carol Robert (1330): în banatul de Severin*, în *AIIAX*, XXI, 1984, p. 73-87 şi XXII, 1985, 2, p. 391-407.
33. G.I. Brătianu, *Recherches sur Vicina...*, p. 84. În legătură cu domnia lui Mircea cel Bătrîn fundamentală rămîne monografia lui P.P. Panaitescu, *Mircea cel Bătrîn*, Bucureşti, 1944. După unele cronici turceşti, cel dintîi domn muntean care ar fi acceptat plata haraciului a fost Mircea cel Bătrîn. Cf. M.A. Mehmed, *Istoria turcilor*, Bucureşti, 1976, p. 127. Dintre lucrările recente dedicate raporturilor româno-otomane din anii 1386-1418, cf. E. Turdeanu, *Les luttes des Roumains pour l'indépendance. La défense du Danube, du XIVe au XVIe siècles*, în *Romanian Studies*, V, 1980-1986, p. 8-17; T. Gemil, *Mircea l'Ancien face à la politique impériale de Bayezid Ier*, în *RRH*, XXV, 1986, 1-2, p. 3-22; idem, *Românii şi otomanii în secolele XIV-XVI*, Bucureşti, 1991, p. 56-101; Ş. Papacostea, *La Valachie et la crise de structure de l'Empire ottoman (1402-1413)*, în *RRH*, XXV, 1986, 1-2, p. 23-34; R.-Şt. Ciobanu, *A fost pierdută Dobrogea de Mircea cel Bătrîn ?* în *RIS*, 39, 1986, 8, p. 764-773; N. Pienaru, *Relaţiile lui Mircea cel Mare (1386-1418) cu Mehmed I Celebi (1413-1421)*, în *RIS*, 39, 1986, 8, p. 774-794; A. Pippidi, *Sur une inscription grecque de Silistra*, în *RESEE*, XXIV, 1986, 4, p. 323-332; *Marele Mircea Voievod*, coord. I. Pătroiu, Bucureşti, 1987 (Şt. Pascu, Şt. Ştefănescu, A. Ghiaţă, Al.V. Diţă, D. Zamfirescu, V. Joiţa, T. Gemil, M. Maxim, V. Veliman, S. Iosipescu); M. Maxim, *Ţările Române şi Înalta Poartă. Cadrul juridic al relaţiilor româno-otomane în evul mediu*, Bucureşti, 1993, p. 206-223.

34. Expediția condusă personal de Sigismund de Luxemburg în Moldova, pregătită încă din toamna anului 1394, s-a desfășurat în ianuarie și februarie 1395, soldîndu-se cu un evident eșec militar. Cf. R. Manolescu, *Campania lui Sigismund de Luxemburg în Moldova (1395)*, în *Analele Universității București. Seria Științe sociale, Istorie*, XV, 1966, p. 59-74.
35. Pentru lupta de la Nicopole de la 25 septembrie 1396 și participarea românească, cf. M.A. Mehmed, *op.cit.*, p. 129-131; A. Decei, *op.cit.*, p. 64-68; N. Constantinescu, *Mircea cel Bătrîn*, p. 116-126; Ș. Papacostea, *Mircea la Nicopol (1396): o mărturie ignorată*, în *RIS*, 39, 1986, 7, p. 696-699. În legătură cu raporturile turco-bizantine din ultima parte a secolului al XIV-lea, cf. E. Werner, *Ein Geburt einer Grossmacht. Die Osmanen (1300-1481)*, ed. a 4-a, Viena-Köln-Graz, 1985, p. 123 și urm.; D.M. Nicol, *The last centuries of Byzantium, 1261-1453*, ed. a 2-a, Cambridge, 1993, p. 297 și urm.
36. Asupra domniei hanului Tohtamîș, cf. B. Spuler, *op.cit.*, p. 121 și urm.; M.G. Safargaliev, *op.cit.*, p. 137 și urm.; A. Champdor, *Tamerlan*, Paris, 1957; M. Brion, *Tamerlan*, Paris, 1963.
37. Despre războaiele dintre Timur (Tamerlan) și Tohtamîș, cf. B. Spuler, *op.cit.*, p. 129-136; B.D. Grecov și A. I. Iacubovschi, *op.cit.*, p. 309-349; M. G. Safargaliev, *op.cit.*, p. 146 și urm.; L. Kehren, *Tamerlan*, Paris, 1980, p. 65-72 și 79-86; A. Champdor, *op.cit.*, p. 106-117.
38. Citatul este din R. Grousset, *L'empire des steppes, Attila, Gengis-Khan, Tamerlan*, Paris, 1939, p. 522.
39. M.G. Safargaliev, *op.cit.*, p. 179-180; Al. Gonța, *op.cit.*, p. 158.
40. P.P. Panaitescu, *Mircea l'Ancien et les Tartares*, în *RHSEE*, XIX, 1942, 2, p. 438-448; A. Decei, *Etablissement de Aktav de la Horde d'Or dans l'Empire ottoman, au temps de Yildirim Bayezid*, în *A Zeki Velidi Togan armagani*, Istanbul, 1950-1955, p. 77-92; M. Popa, *Aspecte ale politicii internaționale a Țării Românești și Moldovei în timpul lui Mircea cel Bătrîn și Alexandru cel Bun*, în *RIS*, 31, 1978, 2, p. 256-260.
41. M.-M. Alexandrescu-Dersca, *La campagne de Timur en Anatolie (1402)*, București, 1942. Cf. și A. Decei, *A participat Mircea cel Bătrîn la lupta de la Ankara?* în idem, *Relații româno-orientale*, București, 1978, p. 5-14; N. Beldiceanu, *Les Roumains ont-ils participé à la bataille d'Ankara?* în *Balcania*, VIII, 1945, p. 145-153; L. Kehren, *op.cit.*, p. 119 și urm.; E. Werner, *op.cit.*, p. 183-193; K. Matschke, *Die Schlacht bei Ankara und das Schicksal von Byzanz*, Weimar, 1981.
42. H.A. Gibbons, *The foundation of the Ottoman Empire*, Oxford, 1916.
43. O. Lampsides (*Byzantinische Zeitschrift*, 65, 1972, p. 440) nu este de acord cu această afirmație.
44. *Staria* nu este o localitate, cum lasă să se înțeleagă formularea lui Gh. Brătianu. Pentru această obiecție, cf. F. Hild, în *Jahrbuch der Osterreichischen Byzantinistik*, 22, 1973, p. 364.
45. Cf. notele 31 și 53.
46. *Codex diplomaticus regni Poloniae et magni ducatus Litvaniae*, I, Vilnae, 1758, p. 46-48.
47. F. Constantiniu și Ș. Papacostea, *Tratatul de la Lublau (15 martie 1412) și situația internațională a Moldovei la începutul veacului al XV-lea*, în *RIS*, XVII, 1964, 5, p. 1129-1140; Ș. Papacostea, *Kilia et la politique orientale de Sigismund de Luxemburg*, în *RRH*, XV, 1976, 3, p. 421-423.
48. P.P. Panaitescu, *La route commerciale de Pologne à la mer Noire au Moyen Âge*, în *RIR*, III, 1933, p. 172-174.
49. C. Racoviță, *Începuturile suzeranității polone asupra Moldovei (1387-1432)*, în *RIR*, X, 1940, p. 323-324.
50. O. Górka, *Zagadnienie czarnomorskie w polityce polskiego sredniowiecza, I, 1359-1450*, în *Przeglad historyczny*, XXX (Ser. a 2-a, X), 1932-1933, p. 355 și urm.
51. Gheorghe Brătianu are în vedere monedele descifrate și puse în valoare de P. Nicorescu, *Monede moldovenești bătute la Cetatea Albă*, în *Cercetări istorice*, XVII, 1943, p. 75 și urm. Cf. și O. Iliescu, *Les armoiries de la ville d'Asprokastron et leur origine byzantine*, în *Études byzantines et post-byzantines*, II, ed. E. Popescu, O. Iliescu și T. Teoteoi, București, 1991, p. 151-164.

52. În legătură cu statutul politic al Cetății Albe la sfîrșitul secolului al XIV-lea, G.I. Brătianu a combătut și cu alte ocazii aserțiunea dominației lituaniene. Cf. *Vicina*, II, *Nouvelles recherches sur l'histoire et la toponymie médiévales du littoral roumain de la mer Noire. À propos des «Miscellanies» de M. J. Bromberg*, în *RHSEE*, XIX, 1942, 1, p. 160-161; *Demetrius princeps Tartarorum (Ca. 1360-1380)*, în *Revue des études roumaines*, IX-X, 1965, p. 42-43.

Aceeași poziție a adoptat-o în *CMN*, p. 585-588: „dl. Racoviță, urmînd pe dl. Górka, presupune ceva mai mult, anume că stăpînirea lituană s-ar fi întins la sfîrșitul secolului XIV asupra unei părți a teritoriului de mai tîrziu al Moldovei, că Cetatea Albă ar fi fost lituană și că de acolo ar fi obținut-o domnii Moldovei, grație legăturilor lor cu regele Ladislau [=Vladislav al II-lea Jagello].

Mi se pare că argumentarea e destul de șubredă. Dovezi precise ale unei stăpîniri lituane în această direcție nu sunt. Există însă un fapt, există incontestabil o autonomie a Cetății Albe. În documentele secolului XV vom întîlni mereu în relațiunile diplomatice ale coloniilor genoveze, în documentele diplomatice ale republicii venețiene mențiunea «Dominus et Comunitas Moncastri», adică stăpînul și comunitatea din Cetatea Albă ni se înfățișează dacă nu ca un stat independent, dar în orice caz ca o comunitate privilegiată, cu o politică a ei. Evident, «Dominus Moncastri» ajunge să fie domnitorul Moldovei, însă în relațiunile cu genovezii și venețienii el nu apare ca «domnul Moldovei», ci apare ca «domnul Moncastrei». Pe de altă parte, colegul nostru, dl. prof. Nicorescu de la Universitatea din Iași, unul din cei mai harnici săpători de la gurile Dunării și din sudul Basarabiei, a făcut o foarte interesantă descoperire în săpăturile întreprinse la Cetatea Albă. D-sa a găsit acolo niște bani de aramă, cari au pe ei stema Moldovei – capul de bour –, însă nu au mențiunea domniei sau domnului Moldovei, ci au pe ei, în caractere slavone, mențiunea «Aspr-Castru», cuvinte grecești cari reprezintă Cetatea Albă. Exista monedă locală în Cetatea Albă, pe care era stema Moldovei, dar cu numele orașului. Este o confirmare a mențiunilor din documente și ne arată că Cetatea Albă a avut într-adevăr o existență cvasiindependentă, în orice caz autonomă, că ea s-a alipit Moldovei, însă că foarte probabil și-a păstrat privilegiile și cîrmuirea ei autonomă. A fost o autonomie municipală, cum întîlnim atîtea în cursul evului mediu și, mai degrabă decît să presupunem o stăpînire lituană extrem de ipotetică, problema ni se prezintă în modul acesta: stăpînirea domnului Moldovei s-a întins destul de repede din cetatea lui de obîrșie de la marginile Bucovinei pînă dincolo de Prut și de aci a ajuns către sfîrșitul veacului XIV în contact cu această cetate, care din vremuri mult mai vechi avea o existență autonomă și care după dezmembrarea stăpînirii tătărești ajunsese o stăpînire aproape independentă. Ea a fost încorporată în stăpînirea domnitorului Moldovei, dar a păstrat o autonomie. Dacă putem încerca o comparație, am putea asemui această situațiune cu ceea ce se petrecea în același timp în Apus, unde orașele comerciale și porturile Flandrei intrau sub stăpînirea Casei de Burgundia. Relațiunile între ducele de Burgundia și orașele cari se bucuraseră și ele de autonomii întinse trebuie să fi fost asemănătoare cu acele dintre domnul Moldovei și această comunitate a Cetății Albe: ascultînd de el, dar avînd autonomie, avînd deci administrația și gospodăria sa locală.

Vă spuneam însă că peste aceste posesiuni ale stăpînitorului Moldovei se încrucișau expansiunile de la vest, ale Ungariei, de la nord-est ale Lituaniei. Această încrucișare de influențe s-a concretizat în acte diplomatice cari ni s-au păstrat, ba chiar s-au repetat în primele decenii ale veacului XV. Fac aluzie la faimosul proiect de împărțire a Moldovei între Ungaria și Polonia, mai ales însă între Ungaria și Lituania, pentru că legătura era mai strînsă între Sigismund și Witold".

53. Întreg pasajul a fost preluat cu puține modificări din G.I. Brătianu, *Notes sur les Génois...*, în *RIR*, III, 1933, 2-3, p. 152-153 (inserat și în *Recherches sur Vicina*, p. 120-121).
54. Fraza și întregul paragraf anterior sînt reluate cu infime schimbări din *Notes sur les Génois...*, p. 153-154, și *Recherches sur Vicina...*, p. 121, unde se găsesc și referiri bibliografice.

55. Acest lung citat este extras din M. Berza, *op.cit.*, în *Balcania*, IV, 1941, p. 425-426. Citatul pe care la rîndul său îl reproduce Mihai Berza este din E. Skrzinska, *Le colonie genovesi in Crimea*, în *L'Europe Orientale*, N.S., XIV, p. 132-134.
56. H. Heimpel, *Zur Handelspolitik Kaiser Sigismunds*, în *Vierteljahrschrift für Social- und Wirtschaftsgeschichte*, XXIII, 1930, p. 145 și urm. Cf. și G.I. Brătianu, *Recherches sur Vicina...*, p. 121.
57. N. Iorga, *Notes et extraits concernant l'histoire des croisades*, I, Paris, 1899, p. 13. Cf. și idem, *Studii istorice asupra Chiliei și Cetății Albe*, București, 1899, p. 52.
58. I. Barnea, Șt. Ștefănescu, *op.cit.*, p. 370-374 (Șt. Ștefănescu); A. Ghiață, *Condițiile instaurării dominației otomane în Dobrogea*, în *Studii istorice sud-est europene*, I, București, 1974, p. 43-126; P.Ș. Năsturel, *Phases et alternatives de la conquête ottomane de la Dobroudja au XV*e *siècle*, în *Actes du II*e *Congrès international des études du sud-est européen (Athènes, 7-13 mai 1970)*, III, *Histoire*, Athena, 1978, p. 49-52; S. Iosipescu, *Invazii otomane în ținuturile carpato-dunăreano-pontice (sec. XIV-XVI)*, în *Studii și materiale de muzeografie și istorie militară*, 13, 1980, p. 168 și urm.; T. Gemil, *Românii și otomanii...*, p. 99-101.
59. G.I. Brătianu, *Recherches sur Vicina...*, p. 122. Chilia a rămas în stăpînirea Moldovei și după 1420, pînă la o dată asupra căreia nu există un acord deplin între specialiști. Cf. în acest sens V. Ciocîltan, *Chilia în primul sfert al veacului al XV-lea*, în *RIS*, 34, 1981, 11, p. 2091-2096; Șt. Andreescu, *Une ville disputée : Kilia pendant la première moitié du XV*e *siècle*, în *RRH*, XXIV, 1985, 3, p. 217-230; I. Chirtoagă, *Din istoria Chiliei secolelor XIV-XV*, în *Revista de istorie a Moldovei*, VI, 1995, 1, p. 44-49.
60. G.I. Brătianu, *Recherches sur Vicina...*, p. 122. Cf. și *Călători străini...*, I, 1968, p. 50-51; E. Diaconescu, *Călători străini în Țările Române-Guillebert de Lannoy*, în *Lucrările Societății geografice „Dimitrie Cantemir*, III, 1941, p. 221-235; M. Holban, *Du caractère de l'ambassade de Guillebert de Lannoy dans le nord et le sud-est de l'Europe en 1421 et de quelques incidents de son voyage*, în *RESEE*, V, 1967, 3-4, p. 419-434.

Capitolul XIV

CUCERIREA OTOMANĂ

Războaiele dintre turci și unguri la Dunăre. Eforturile turcilor pentru a controla Strîmtorile. Perioadă de răgaz pentru coloniile genoveze. Dezmembrarea Imperiului tătar. Principatul Gothiei sau Theodoro-Mangup și conflictele sale cu genovezii. Cruciada de la Varna din 1444 și eșecul său. Ofensiva turcă : închiderea Bosforului de către Mahomed al II-lea. Asediul și cucerirea Constantinopolului. Coloniile genoveze sub regimul Băncii di San Giorgio. Căderea Imperiului Trapezuntului. Războiul lui Mahomed al II-lea cu Veneția și diversiunea asiatică a lui Uzun Hasan. Înfrîngerea acestuia din urmă și destrămarea coaliției pontice. Războiul lui Mahomed al II-lea cu Moldova și coloniile genoveze din Crimeea. Căderea Caffei și a Mangupului. Campania împotriva lui Ștefan cel Mare și pacea din 1479. Cucerirea ulterioară a Chiliei și Cetății Albe. Monopolul otoman în Marea Neagră.

În ciuda acestor condiții generale favorabile, înaintarea otomană în bazinul pontic nu avea să depășească etapa decisivă decît după un sfert de secol ; principalul obstacol de care se va ciocni avea să fie tot linia Dunării, a cărei valoare strategică a fost astfel încă o dată demonstrată. Trebuie să ținem, de asemenea, seama de evenimentele din Asia Mică, unde apariția unor pretendenți mai mult sau mai puțin îndreptățiți și un tenace simț al particularismului menținеau rezistența față de dominația exclusivă a casei lui Osman, obligîndu-l pe sultan să întrerupă campania din Europa pentru a înăbuși o rebeliune din posesiunile sale asiatice. Aceste împrejurări explică intervalul destul de lung care separă ofensiva lui Mahomed I la Dunărea de Jos de cele întreprinse de succesorul său. Cu toate acestea, în anii următori, începînd cu urcarea la tron a lui Murad al II-lea în 1421, Țara Românească devine teatrul unui război permanent, în care multă vreme nu s-a întrevăzut decît rivalitatea celor două ramuri ale casei domnitoare, cea a lui Dan și cea a lui Dracul, derivată de la porecla prințului Vlad, cavaler al ordinului ungar al Dragonului, creat de împăratul Sigismund ; acesta ar fi un fel de război al celor Două Roze pentru tronul muntean între pretendenții a două spițe ireconciliabile. Dar, în realitate, sub masca ambițiilor locale și a partidelor opuse, puterile externe, Ungaria și noul Imperiu otoman sînt cele ce luptă pe acest teren pentru stăpînirea cursului inferior al Dunării, a cărui importanță era destul de evidentă pentru a mai determina din cînd în cînd un apel la vechile idei de cruciadă pentru apărarea acestei frontiere a creștinătății[1]. De aceea, împăratul bizantin Ioan al VIII-lea, care avea să ceară la rîndul său ajutorul Occidentului, se reîntorcea la Constantinopol de la Buda, urmînd calea Dunării, pînă la portul Chilia, atunci sub stăpînirea muntenilor, în urma unor împrejurări necunoscute ; el recădea totuși în mîinile moldovenilor după 1424. Trei ani mai tîrziu, Sigismund, pătrunzînd din nou în Țara Românească pentru a-l susține pe domnul ales de el împotriva candidatului turcilor, era însoțit

de un cruciat venit din celaltă extremitate a lumii creștine, Dom Pedro de Portugal[2]. Mai intenționa apoi, reluînd un vechi proiect, să instaleze în cetățile dunărene pe cavalerii teutoni, pe care înfrîngerea de la Grünwald din războiul împotriva polonezilor și lituanienilor îi slăbise; se gîndea să-i determine să se întoarcă din Prusia pe frontiera ungară, ce o apăraseră odinioară, în secolul al XIII-lea, și chiar să le ofere Chilia, la care totuși domnul moldovean Alexandru nu avea cîtuși de puțin intenția să renunțe. Pînă spre 1432, Claus de Redwitz, ca reprezentant al Ordinului, a comandat efectiv la Severin, în vreme ce de cîțiva ani, condotierul florentin Filippo dei Scolari – Pippo Spano – era comite de Timișoara.

La rîndul lor, turcii, prin incursiunile repetate ale beilor de la Dunăre, se străduiau să mențină în dependența lor voievodatul muntean; unul după altul, domnii care își datorau urcarea pe tron sprijinului regelui Ungariei sau intervenției vecinului moldovean, se vedeau obligați să recunoască supremația Porții, să plătească tribut și să-și trimită fiii drept ostatici la curtea sultanului. Ei erau, de asemenea, obligați să însoțească bandele turcești care treceau prin țara lor pentru a merge să pustiască Transilvania sau Banatul, mereu gata totuși să-i avertizeze pe creștini și să treacă de partea lor, cînd aceștia preluau ofensiva. Această politică de aparentă duplicitate le era impusă de împrejurări, dar și mai mult încă de atitudinea șovăitoare a lui Sigismund, dispus să se înflăcăreze ușor pentru proiecte de cruciadă, dar descurajat îndată de eșecuri și tot timpul sustras de la aceste preocupări de atîtea alte interese, care îl priveau în calitate de cîrmuitor al Imperiului. Atacuri și contraatacuri se vor succeda timp de mai mult de douăzeci de ani în Țara Românească, rămasă teritoriu disputat. Moldova, care exercita o influență considerabilă la sfîrșitul domniei lui Alexandru cel Bun, devenea pentru o perioadă obiectul disputelor între fiii săi: timp de cîțiva ani împărțirea țării între Iliaș și Ștefan va face actuală linia de delimitare a convenției secrete de la Lublau, despre care a fost poate din nou vorba între unguri și polonezi la Luck, în 1429. Ștefan va poseda Moldova de Jos cu Chilia, fratele mai mare, Iliaș, capitala, Suceava, și ținuturile din nord-est pînă la vărsarea Nistrului. Dar aceasta nu va fi decît o soluție efemeră. Faptul important este că, în timpul acestor ani, sectorul pontic din Peninsula Balcanică nu este teatrul principal al operațiunilor: cucerirea otomană se îndreaptă spre Serbia și Albania.

Conștiința importanței Strîmtorilor și a posibilităților ce li se ofereau pentru a împiedica navigația puterilor creștine spre Constantinopol și Marea Neagră s-a trezit încet la turci. Pare evident că ar fi înțeles de la creștini importanța reală a acestui avantaj geografic. Se știe că puseseră stăpînire pe Gallipoli cu ocazia cutremurului care îi dărîmase zidurile și că locul, recucerit un moment de Amedeu de Savoia, căzuse curînd din nou în mîinile lor. Cu toate acestea, pînă la sfîrșitul secolului al XIV-lea, nu s-a făcut nici un efort pentru a se utiliza această admirabilă bază navală, iar escadrele Veneției și ale ligii Egeei parcurgeau Strîmtorile și sfidau netulburate vasele sultanului. Tratatul pe care Soliman a trebuit să-l încheie în 1403 cu Bizanțul și cu puterile din Orientul latin stipula chiar în mod expres ca navele turcești să nu poată intra în Dardanele sau să iasă din ele fără autorizația împăratului grec și a întregii ligi. Lecția nu va fi uitată, iar Mahomed I va stabili la Gallipoli șantierul și portul de război al flotei sale[3]. În 1416, vasele venețiene ce veneau de la Constantinopol și de la Trapezunt găseau trecerea barată de vasele turcești, în punctul cel mai îngust al strîmtorii, lîngă Gallipoli, și se vedeau silite să-și deschidă drumul prin forță; a fost nevoie de victoria de

la Loredano pentru a îndepărta pentru cîtva timp pericolul unei alte agresiuni. Noi incidente sînt semnalate în 1427, fără să întrerupă totuși cursul regulat al navigației galerelor din „Romania" sau din „Trapezunt", a căror deplasare era organizată în fiecare an la Veneția.

În general, prima jumătate a secolului al XV-lea[4], epocă în care puterea sultanilor nu se întărise pe deplin și se găsea angajată într-o luptă dificilă pe două fronturi, împotriva creștinilor de la nord și de la vest de Balcani și a emirilor rivali din Asia Mică, a fost o perioadă de răgaz din partea turcească pentru așezările italiene din bazinul pontic, de care probabil nu au profitat atît cît le dădea posibilitate acalmia. După iureșul trecerii lui Tamerlan, comerțul reîncepuse cu Tana, iar zidurile coloniei fuseseră ridicate din nou. „Călătoria de la Veneția la Tana", al cărei manuscris a fost publicat de Iorga, a fost efectuată între 1404 și 1407 și atestă că traficul cu așezarea de la gurile Donului era din nou prosper, cu toate că distrugerea marilor orașe comerciale ale Hoardei de Aur a limitat cu siguranță tranzacțiile cu produsele locale[5]. De altfel, nesiguranța care domnea acum în Imperiul tătar nu putea să nu aibă influență asupra relațiilor comerciale. Noi atacuri împotriva Tanei au fost declanșate în 1410 de hanul Pulad, care a cauzat coloniei venețiene o pierdere de 120 000 ducați, și în 1418 de Kerimberi, care a trecut orașul prin foc și sabie; numeroși negustori venețieni au dispărut în măcel, iar pierderea bunurilor și a mărfurilor se va ridica la 200 000 ducați. Este uimitor că suita aceasta de incidente nu a descurajat Senatul Veneției în eforturile sale de a reconstrui de fiecare dată așezarea distrusă și de a o înzestra cu fortificații care se dovedeau insuficiente pentru a o apăra.

Criza internă a Hoardei de Aur avea curînd să atingă punctul culminant o dată cu dezmembrarea Imperiului mongol al Kîpciakului. Pe la 1430, hanatul independent al Crimeei se desprindea definitiv de posesiunile Hoardei sub conducerea lui Hagi Ghirei, descendent dintr-un frate al lui Batu. Teritoriul pe care îl stăpînea se întindea dincolo de peninsulă, între Donul Inferior și Niprul Inferior, pînă la Eleț și Tambov la nord; reședința hanului a fost stabilită în 1454 la Bahci-Sarai în Crimeea, vechea Kirkie, și avea să rămînă acolo pînă la cucerirea rusă din secolul al XVIII-lea; dinastia Ghirei avea, de asemenea, să se mențină pînă la anexarea Crimeei la Rusia sub domnia Ecaterinei cea Mare, în 1783[6]. Este probabil că transferul reședinței hanilor de la Solhat, fosta capitală a guvernatorilor mongoli din estul peninsulei, aproape de Caffa și de posesiunile genoveze de pe coastă, în regiunea muntoasă din sud-vestul Crimeei, trebuie pusă în legătură cu necesitatea de a găsi o poziție mai ferită, mai puțin expusă atacurilor genovezilor, cu care acest hanat din sud avea să-și dispute în mod necesar dominația exclusivă a coastei. Nu trebuie omis nici pericolul turcesc care se va accentua îndată după cucerirea Constantinopolului.

Pe la 1445, un alt hanat s-a întemeiat la Kazan pe Volga Mijlocie de către un pretendent înlăturat din Imperiul Hoardei de Aur, Hulu Mohamed. Acest stat mongol avea să dureze ceva mai mult de un secol, înainte de a fi anexat la Rusia în 1551 de către Ivan cel Groaznic; el corespundea în linii mari fostului regat Bolgar de pe Volga Mijlocie și Kama. În sfîrșit, în 1466, Kasim, un nepot al hanului Hoardei de Aur, Kuciut Mohammed, se stabilea la Astrahan, extinzîndu-și dominația asupra teritoriului cuprins între Volga Inferioară, Don, Kuban și Terek la sud și Marea Caspică la est. El era, de asemenea, sortit să fie absorbit de expansiunea moscovită în 1556. Dezmembrarea Imperiului care cunoscuse sub Tohtamîș o ultimă perioadă de măreție și știuse să obțină, chiar și mai tîrziu,

strălucite victorii asupra lituanienilor și rușilor, nu putea să nu afecteze profund echilibrul politic din Orientul Apropiat; el va lăsa cîmp liber forțelor viitorului: cucerirea otomană și expansiunea moscovită[7].

Dar aceste consecințe ulterioare nu apăreau încă în deplina lor evidență. Dimpotrivă, întemeierea hanatului Crimeei punea probleme imediate coloniilor genoveze de pe coastă; ele trebuiau să se apere împotriva unei stăpîniri interesate mult mai direct decît vechiul Imperiu de la Sarai de deținerea coastei și a porturilor. Ele aveau să întîlnească, de asemenea, ostilitatea unei alte puteri locale, cu rol destul de șters pînă atunci, dar căreia evenimentele îi vor acorda în curînd o importanță sporită: senioria din Gothia sau de la Theodoro-Mangup[8].

Zona muntoasă din sud-vestul Crimeei fusese din evul mediu timpuriu refugiul goților, cărora stăpînii succesivi ai peninsulei le acordaseră întotdeauna o oarecare autonomie. „Gothia" taurică fusese de timpuriu inclusă între posesiunile bizantine și trecuse împreună cu ele în dependența Comnenilor din Trapezunt, pentru a recunoaște în cele din urmă hegemonia mongolă. Dinaștii greci se stabiliseră pentru a guverna ținutul, fără să li se poată preciza originea. Erau descendenții sevastosului grec local, menționat în secolul al XIII-lea într-un sinaxar de la Sudak[9], sau o ramură desprinsă din familia Gabras de la Trapezunt? Problema rămîne în discuție. Se poate totuși considera drept sigur că în secolul al XV-lea acești seniori din Theodoro sau Mangup erau înrudiți atît cu Comnenii din Trapezunt cît și cu Paleologii din Bizanț; reședința lor, adevărat cuib de vulturi izolat în mijlocul munților, se afla aproape la egală distanță de anticul Chersones și de portul Balaklava (*Cembalo* în portulanele italiene din evul mediu). Poziția avantajoasă a acestei cetăți și ingenioasa dispunere a apărării sale, care utilizează atît zidurile și turnurile cît și grotele naturale de la marginea podișului, frapează încă și azi pe călătorul ce încearcă să o escaladeze. De la înălțimea acestui loc întărit aproape inaccesibil, într-un labirint de văi înguste și stîncoase, se înțelege mai bine cum a putut această seniorie locală să-și mențină atît de mult timp independența de fapt, pînă în momentul cînd a fost chemată să participe mai activ la politica generală a Crimeei[10].

În prima jumătate a secolului al XV-lea, domnia prințului Alexios marchează, fără îndoială, apogeul principatului grec al Gothiei și al ambițiilor sale politice și comerciale. Vedem în adevăr pe seniorul orașului Theodoro adăugînd la titlul său pe cel de „stăpîn al litoralului într-o inscripție din 1427, ceea ce dezvăluie îndeajuns tendința sa de a-i disputa stăpînirea cu genovezii. Conturile și corespondența oficială a autorităților de la Caffa relevă în adevăr măsurile de apărare destinate să pună Balaklava la adăpost de un atac îndrăzneț. De două ori, dinastul de la Mangup a reușit să pună stăpînire pe acest port, care ar fi constituit pentru micul său stat cel mai bun debușeu maritim: în 1423, mai întîi, și zece ani mai tîrziu, în înțelegere cu populația greacă locală. Prima dată forțele stăpînirii coloniale de la Caffa au fost suficiente pentru a recuceri cetatea, iar medierea sultanului de la Solhat pare să fi restabilit pacea între Alexios și genovezi. Al doilea atac, însă, din 1433, a fost mai periculos: el se grefa atît pe ostilitățile izbucnite între colonia genoveză și Hagi-Ghirei, care întemeiase în Crimeea hanatul său independent, cît și pe un nou război dintre Genova și Veneția, provocat în 1431 de complicațiile politicii italiene. Acest conflict, în care Genova fusese antrenată de familia Visconti din Milano, a cărei supremație o recunoștea atunci, a avut imediat repercusiuni asupra afacerilor orientale; genovezii s-au temut să nu-și vadă rivalii instalîndu-se din nou în Tenedos, ca să le facă astfel

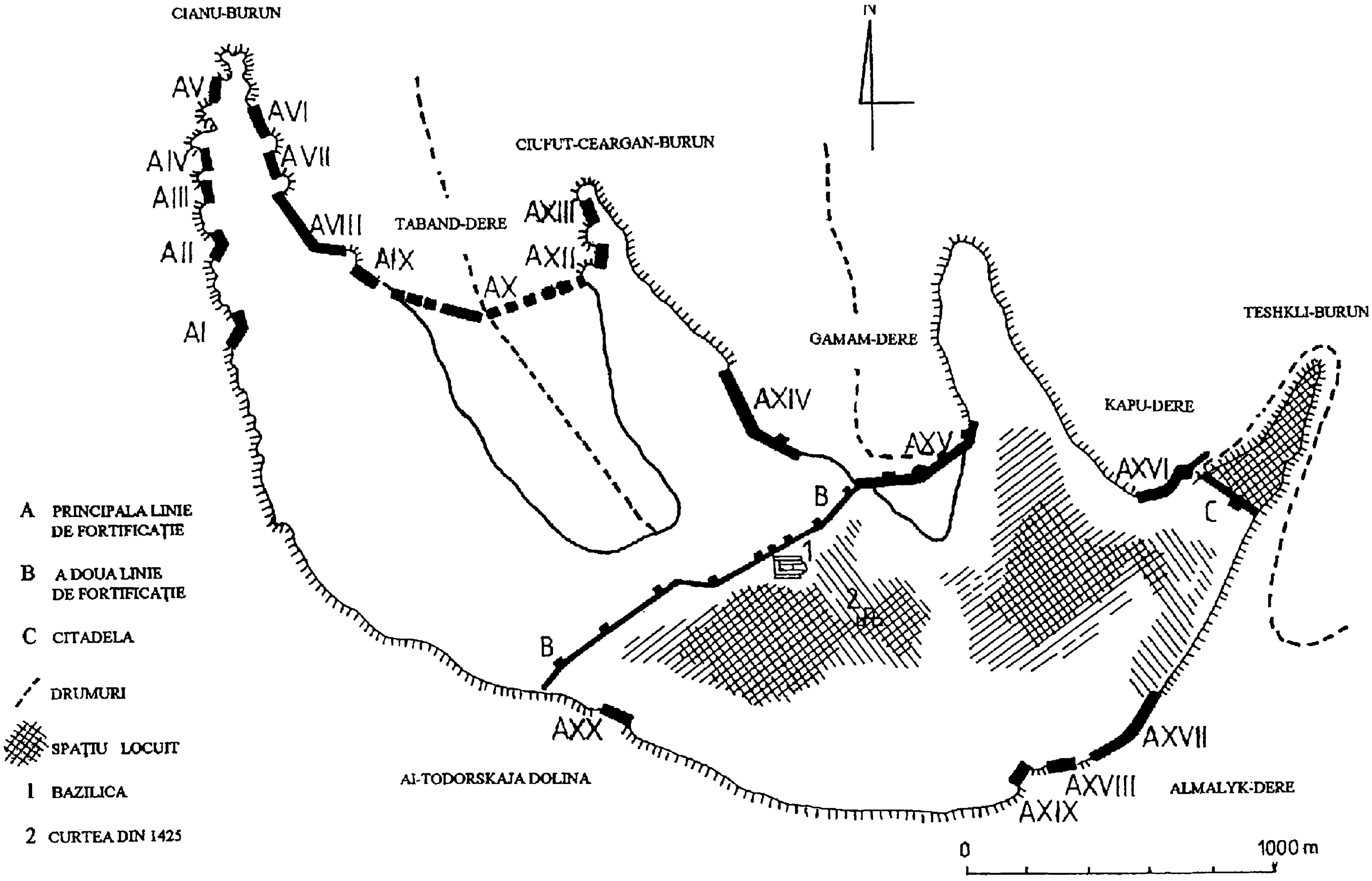

76. Sistemul de apărare al Mangupului în secolele XIV-XV.

mai dificil accesul în Strîmtori. Ei n-au ezitat să-şi ofere colaborarea sultanului, pentru a asigura apărarea Perei şi a Chiosului împotriva escadrelor veneţiene; acestea aveau într-adevăr să pună stăpînire, pentru un timp, pe această din urmă insulă. În acelaşi timp izbucnea un grav conflict între colonia de la Pera şi Imperiul bizantin, în legătură cu taxele de vamă, pe care administraţia greacă crezuse că este în drept să le pretindă de la negustorii ce refuzau să le achite. Toate aceste veşti, a căror gravitate nu mai putea fi ascunsă, determinau în sfîrşit metropola să încerce un efort în Orient, în pofida stării precare a finanţelor sale şi a încurcăturilor ce le avea în Italia. O flotă considerabilă de douăzeci de vase, transportînd un corp numeros de debarcare, a fost plasată sub comanda lui Carlo Lomellino şi trimisă direct în Crimeea. După trecerea Strîmtorilor, o galeră a fost detaşată la Sinope şi s-a prefăcut că îşi continuă drumul spre Trapezunt; ea era menită să deruteze în privinţa intenţiilor grosului escadrei, care a apărut brusc la 4 iunie 1434 în faţa Balaklavei. După patru zile de lupte înverşunate, oraşul a fost cucerit, iar castelul a trebuit să se predea; în următoarele două zile a fost jefuit şi distrus în întregime portul pe care prinţul Alexios tocmai îl instalase la Calamita, actualul Inkerman de la periferia Sevastopolului. Astfel, genovezii reuşiseră să-şi restabilească dominaţia asupra întregului litoral „gotic" din Crimeea şi monopolul lor asupra comerţului şi a navigaţiei, pe care intervenţia seniorului Mangupului îl ameninţase în mod serios. Urmarea operaţiunilor a fost mai puţin fericită. Cînd Lomellino a vrut să întreprindă o nouă expediţie împotriva celuilalt adversar al coloniilor din Crimeea, hanul Hagi-Ghirei, el a crezut că va putea să meargă direct de la Caffa asupra Solhatului; dar tătarii, la pîndă în pădurile ce străjuiesc încă şi astăzi drumul de la Feodosia la Starîi-Krîm, au luat prin surprindere coloana care nu se asigurase suficient şi i-au provocat o sîngeroasă înfrîngere. Cînd corpul expediţionar s-a reîmbarcat pentru a trece din nou Strîmtorile, îi rămîneau prea puţini marinari pentru a executa instrucţiunile care îi prescriau să se oprească la Constantinopol pentru a exercita o presiune asupra autorităţilor bizantine; colonia de la Pera a trebuit să se gîndească la un compromis. Astfel, singurul rezultat palpabil al acestei campanii fusese de a respinge pe seniorul de la Mangup de pe litoralul pe care îl jinduia[11].

Războiul avea să se mai prelungească cîţiva ani încă, atît în Crimeea, cît şi în Italia. Eşecul genovezilor în faţa Solhatului îi încuraja pe veneţieni să reia ofensiva în Marea Neagră: în 1435 un vice-consul era instalat la *Moncastro* (Cetatea Albă), portul de la gurile Nistrului care aparţinea domnului Moldovei[12]. Acolo era un popas foarte indicat pentru curierii dinspre Constantinopol şi Crimeea. Veneţia căuta natural să stabilească contacte cu adversarii Genovei, hanul Hagi-Ghirei şi prinţul de la Mangup. Recent s-a publicat o scrisoare foarte curioasă adresată acestuia din urmă de către bailul veneţian din Constantinopol pe cît se pare între 1436 şi 1441. Se menţionează afacerile din Italia, tulburările interne de la Genova, unde nobili şi *popolani* îşi disputau din nou puterea, reîntoarcerea unei nave echipate de prinţul Alexios în portul Calamita, pe care acesta trebuise să o repare, ravagiile unei epizootii ce afectase vitele din Gothia. Există şi un pasaj destul de obscur unde este vorba de „prăjituri otrăvite" pe care bailul ezită să le procure corespondentului său princiar, dar, presupunînd că sînt destinate unor necredincioşi, el îi promite să le obţină de la Veneţia[13]. Faptul nu are nimic uimitor, într-o vreme cînd, cu mult înainte de Borgia, otrava era frecvent folosită drept soluţie radicală în conflictele diplomatice. Ne este permis doar să avem anumite îndoieli în legătură cu presupunerea bailului.

RedAbaris@2014

Oare aceste periculoase dulciuri erau destinate cu siguranță necredincioșilor, cu care tocmai prințul Alexios se afla în raporturi bune, și nu vizau cumva persoana stînjenitoare a unui demnitar din coloniile genoveze? Dar nu rezultă să se fi făcut efectiv uz de ele[14]. Ostilitățile din Crimeea au încetat în momentul în care pacea se restabilea în Italia, adică în 1441; dar în afară de mici incursiuni de o parte și de alta, nu se mai menționează operații militare importante. Se remarcă totuși interesul pe care îl ridicau încă problemele Strîmtorilor și ale Mării Negre, în tradiționala rivalitate dintre venețieni și genovezi. Se remarcă și tendința Veneției de a depăși linia stabilită de tratatul de la Torino pentru sfera sa de influență, căreia i se rezerva bazinul meridional și occidental al Egeei, cu Eubeea și Moreea, lăsîndu-i-se rivalei sale insulele de pe coasta Asiei Mici și bazinul Mării Negre. Vice-consulatul de la Moncastro, persistența de a urmări deplasările galerelor de la Trapezunt și de la Tana dovedesc că ea nu înțelegea să-i abandoneze în întregime rivalei sale acest teren[15].

Dar superioritatea acesteia din urmă asupra litoralului pontic era de multă vreme un fapt indiscutabil. Ea se manifesta prin faptul că *Officium Gazariae* din Genova era constant preocupat de organizarea mai bună și mai eficientă a acestui domeniu colonial. S-au păstrat o serie de regulamente emise în această privință, care permit să ne dăm seama de funcționarea multiplelor angrenaje ale acestei administrații, complexe și suple în același timp, adaptată la nevoile diverse ale coloniilor și ale populației lor amestecate. Așa cum am remarcat, rezoluțiile adoptate de această comisie centrală la 10 aprilie 1398 și completate în anul următor, făceau din consulul Caffei adevăratul șef al genovezilor „din toată Marea cea Mare și din întreg Imperiul Gazariei". Ele îi acordau prerogativa de a numi o întreagă serie de funcții atît la Caffa cît și în alte așezări de pe litoralul pontic. Comisia din Genova își rezervase dreptul de numire a posturilor de consuli la Caffa, Balaklava și Soldaia din Crimeea, Simisso, Samastri și Trapezunt de pe coasta Asiei Mici și Tana la vărsarea Donului, dar ea numea și pe *massarii* din administrația finanțelor de la Caffa și pe cancelarii consulatului și ai trezoreriei din respectiva colonie. Aceste regulamente au fost completate în 1434 și înlocuite după pacea din 1449 printr-un adevărat statut, monument legislativ de primă importanță. Se găsesc acolo elementele unei politici privitoare la naționalitățile diverse din Crimeea și la puterile locale, care este fructul unei lungi experiențe și a numeroase anchete. Dragomani cunoscători ai limbii grecești și tătărești funcționau în permanență pe lîngă autorități; consulul de la Soldaia trebuia să asigure redactarea în grecește a actelor adresate populației celor optsprezece „domenii" sau sate care făceau parte din circumscripția sa. În oraș, de asemenea, anumite comisii administrative erau compuse jumătate din latini și jumătate din greci. Tătarii se aflau sub autoritatea lui *titano* sau *zittain*, în care a fost recunoscut *tudun*-ul care era altădată aghiotantul sau guvernatorul hanului; la Caffa, însă, orice familie tătară, locuind de un an în oraș sau la periferiile acestuia, trecea sub autoritatea directă a consulului genovez. În aceste regulamente din secolul al XV-lea se remarcă accentuarea neîncrederii față de han și de subordonații săi: locuitorilor de la Caffa le era interzis să vîndă mărfuri hanului sau demnitarilor de la curtea sa ori agentului de la vămile sale, la fel ca și de a încheia contracte cu ei; era, de asemenea, interzis de a arenda sau de a cumpăra saline din Imperiul hanului sau de a obține arenda vămilor tătărești și chiar de a accepta un cadou, de a oferi adăpost unui tătar sau de a avea convorbiri cu trimișii hanului, fără autorizația prelabilă a consulului. Un capitol special privind

Gothia interzicea împrumuturile de bani comunelor din această regiune; dar această dispoziție avea poate menirea de a-i proteja pe localnici de camăta capitaliștilor puțin scrupuloși. Ceea ce reiese cu cea mai mare evidență din asemenea dispoziții este situația excepțională a consulului de la Caffa, calificat în mod pompos drept *„caput et primordium dictae civitatis et totius maris majoris in imperio Gazariae"*. Celelalte așezări se găseau sub ordinele sale: statutul numește în mod expres Soldaia și Balaklava, Tana și Copa la Marea de Azov, iar mai departe Savastopoli pe coasta Caucazului, Trapezuntul și Sinope[16]. Trezoreria din Caffa se îngrijea de întreținerea garnizoanelor pe întreg litoralul, pînă la Simisso și Samastri. Acest din urmă loc, pe coasta Asiei Mici, fusese atașat, cu toate acestea, de administrația Perei, de care era cel mai apropiat, dar casieria *massariei* de la Caffa contribuia totuși cu o jumătate din cheltuieli. Dezvoltarea legăturilor comerciale cu Moldova și Polonia, exportul de grîu și de sclavi în porturile Egiptului și ale Mediteranei compensau într-o oarecare măsură declinul traficului cu Asia Centrală și cu Persia și mai asigurau încă imperiului colonial genovez din Marea Neagră o relativă prosperitate. O condiție esențială era libera trecere prin Strîmtori și raporturi normale cu Imperiul otoman, atîta timp cît acesta nu se preocupase încă de asigurarea dominației exclusive în mările Levantului. Este straniu să constatăm cît de sigure păreau atunci puterile riverane de la Marea Neagră de viitorul lor și cît de puțin îngrijorate erau de pericolul pe care îl reprezenta reluarea politicii expansioniste a sultanilor. Poate se lăsau legănate de iluzia că o nouă diversiune se va produce pe frontul asiatic și că un alt Tamerlan se va ivi la momentul potrivit, pentru a zdrobi elanul cuceririi turcești în Europa; în fapt, căpetenia hoardei turcomane a „Oilor albe", Uzun Hasan, avea curînd să dea impresia că această dorință putea să devină o realitate. Anii cînd se desfășurau calamitățile războiului genovezilor din Crimeea împotriva tătarilor și a seniorului de Mangup au marcat un conflict nu mai puțin prelungit între Genova și împăratul Ioan al IV-lea al Trapezuntului. Veneția profita firește de el pentru a-i crea și cu acest prilej dificultăți rivalei sale și pentru a-i încuraja pe Comneni să reziste la presiunile genoveze, așa cum procedase și cu seniorul de la Theodoro-Mangup.

Dar în Bizanț lucrurile erau văzute altfel; lumea își dădea mai bine seama de restabilirea puterii turcești și de amenințarea pe care aceasta o reprezenta; cucerirea Thessalonikului de către sultan, în 1430, în ciuda acordului încheiat cîțiva ani mai înainte, prin care se recunoștea veneților stăpînirea acestui mare oraș, a fost considerată de Ioan al VIII-lea ca un semnal de alarmă. Ea l-a determinat nu numai să invoce din nou ajutorul Occidentului latin pentru a salvgarda capitala grecească, dar și să îndepărteze obstacolul ce-l putea constitui, în ochii puterilor catolice, persistența schismei, care separa Bisericile de aproape patru secole. Se știe că împăratul bizantin a luat parte în mod oficial, împreună cu patriarhul ortodox și cu o numeroasă delegație la conciliul din Florența, și că unirea Bisericilor a fost proclamată în iulie 1439, ceea ce permitea să se spere în reluarea proiectelor de cruciadă și intervenția mai activă a suveranilor din Occident pentru a opri noua ofensivă musulmană. De fapt, în 1440, apelul era lansat de papa Eugen al IV-lea; regele Aragonului promitea să echipeze o flotă, la fel ca și ducele de Bourgogne, care își amintea de Ioan fără Teamă de la Nicopole; tînărul rege al Poloniei, Vladislav Jagello[17], care tocmai fusese ales pe tronul Ungariei, se angaja la rîndul său să întreprindă o expediție în Balcani. Victoria lui Iancu de Hunedoara la Sîntimbru în Transilvania, în martie 1442, asupra beiului de la Vidin putea fi considerată ca un început fericit[18].

Sultanul Murad era ocupat în acel moment în Asia Mică cu războiul care se prelungea la nesfîrşit cu emirul Karamaniei; în 1442 el lansa un atac asupra Trapezuntului, fără a reuşi însă să-l cucerească de la împăratul Ioan Comnenul, care căuta de îndată să se asigure de sprijinul lui Uzun Hasan, dîndu-i fiica în căsătorie; această alianţă matrimonială avea să devină mai tîrziu pivotul unui întreg sistem politic. Atacul cruciaţilor pe Dunăre l-a surprins pe sultan în plină campanie asiatică: armata ungară, sub conducerea regelui şi a noului promotor al războiului împotriva necredincioşilor care era Iancu Corvin de Hunedoara, a operat joncţiunea cu forţele despotului sîrb Gheorghe Brankovici şi a înaintat prin Serbia şi Bulgaria pînă la Sofia. Murad, care mersese în iarna lui 1443 în întîmpinarea armatei creştine, a oprit-o în momentul în care aceasta se pregătea să pornească asupra Adrianopolului. Dar avangarda turcă era zdrobită aproape de Niş de Iancu de Hunedoara, în vreme ce Albania se ridica la chemarea lui Skanderbeg. În Moreea, despotul Constantin Paleologul ridica din nou zidul de apărare al Hexamilionului; Veneţia era în război cu sultanul, iar trimiterea unei flote puternice în Strîmtori putea să ameninţe comunicaţiile armatei turceşti şi să hotărască poate soarta campaniei. Rupînd deschis legăturile cu Imperiul otoman, Ţara Românească recunoştea din nou suzeranitatea ungară, iar domnul său Vlad „Dracul" îşi alăturase forţele de cele ale cruciaţilor. În plus, ostilităţile cu emirul Karamaniei îl reţineau pe sultan în Asia Mică. În aceste condiţii, este firesc să se fi gîndit să încheie în cel mai scurt timp pace cu adversarul cel mai de temut; apare bine stabilit că un tratat a fost semnat în iunie la Adrianopol cu Murad al II-lea de către emisarii despotului sîrb şi de Iancu de Hunedoara, acţionînd în numele regelui Vladislav. Acest tratat a fost ratificat şi completat în luna următoare la Szeged în Ungaria de către rege însuşi şi de plenipotenţiarii turci. Serbia era abandonată influenţei ungare, era stipulată evacuarea cetăţilor ocupate în Serbia de turci; se recunoştea domnului muntean calitatea de vasal al coroanei lui Ştefan cel Sfînt. La sfîrşitul lui august, această înţelegere primea aprobarea dietei poloneze, dar, în ochii principalilor interesaţi, nu era decît un armistiţiu, ceea ce avea, de altfel, să se întoarcă în întregime în avantajul sultanului. În adevăr, regele Vladislav, cedînd în faţa insistenţelor legatului pontifical, cardinalul Cesarini, ce îl absolvea de jurămînt, s-a hotărît încă de la începutul lui august să rupă pacea pe care tocmai o semnase, dar turcii s-au descurcat ingenios arătînd documentul cu pecete regală comandanţilor flotei creştine ce pătrundea în Strîmtori, ceea ce avea să-i dezorienteze complet pe aceştia din urmă asupra intenţiilor regelui Ungariei. Răgazul necesar întoarcerii lui Murad în Europa a fost astfel asigurat şi a fost uşor să se arunce vina rupturii pe seama adversarilor sultanului[19].

Explicaţia acestui joc complicat şi contradictoriu al lui Vladislav şi al consilierilor săi se explică prin dificultatea aproape insolubilă a poziţiei sale: ca rege al Poloniei trebuia să ţină seama de voinţa dietei, care ezita să se angajeze într-un război împotriva turcilor; ca rege al Ungariei, contestat cu puţin în urmă de un puternic partid de opoziţie, cruciada îi părea fără îndoială mijlocul cel mai sigur de a strînge în jurul lui elementele unei nobilimi turbulente şi bătăioase. Pacea de la Szeged, urmată imediat de ruptura cu sultanul, s-a dovedit în final a fi o falsă manevră, cu consecinţe funeste: primul efect a fost divizarea forţelor reunite pentru un atac comun, în momentul care părea cel mai favorabil. Despotul sîrb Gheorghe Brankovici, considerîndu-se legat prin tratatul de la Adrianopol, a refuzat să ia parte la noua campanie; Veneţia, cu toate că şi-a trimis galerele,

a profitat de ocazie pentru a continua negocierile de pace cu sultanul. Cînd Vladislav a traversat Dunărea în toamna lui 1444, nu avea cu dînsul decît contingente ungare şi transilvănene, aproape deloc polonezi, şi armata domnului Ţării Româneşti.

Planul, reluîndu-l pe acela al cruciadei din 1396, pare să fi avut în vedere realizarea joncţiunii cu flota care trebuia să traverseze Strîmtorile, ca să pornească apoi atacul asupra Constantinopolului, pentru a scăpa oraşul de ameninţarea otomană: aceasta explică mersul armatei creştine prin Dobrogea de Sud şi Bulgaria de Nord-Est, spre a pune stăpînire pe portul Varna de la Marea Neagră, unde trebuia să se afle escadra echipată de puterile occidentale. Dar vasele creştine, derutate de vestea păcii de la Szeged, nu au sosit la întîlnire; între timp, sultanul, adunînd în grabă trupele disponibile, traversa Balcanii şi venea să-şi stabilească tabăra sub zidurile Varnei, în faţa cruciaţilor. Bătălia, dată la 10 noiembrie, a constituit o repetare a zilei de la Nicopole; disciplina ienicerilor şi superioritatea numerică a turcilor au fost mai puternice decît calmul regelui Vladislav, care a rămas pe cîmpul de luptă; Iancu de Hunedoara şi domnul Ţării Româneşti au reuşit să se retragă pînă la Dunăre[20].

Acest nou dezastru avea să îndepărteze pentru multă vreme orice posibilitate de realizare a proiectelor de cruciadă şi să marcheze reluarea ofensivei otomane. În zadar galerele burgunde ale lui Walerand de Wavrin şi Geoffroy de Toisy au pătruns în Marea Neagră şi au întreprins, în 1445, o campanie pe Dunăre; ele l-au ajutat pe domnul Ţării Româneşti să preia Giurgiul de la turci, dar efortul lor nu a putut fi continuat mai mult. Există motive să credem că, încă din anul următor, o primă incursiune a flotei otomane în Marea Neagră a avertizat puterile de pe coastă de iminenţa noului pericol; vasele sultanului ar fi navigat în largul Trapezuntului şi al Crimeei şi ar fi prădat coasta „Gothiei", dar la întoarcere o furtună le-ar fi aruncat din nou pe coasta Asiei Mici. Dotarea inferioară şi lipsa de antrenament al echipajelor constituiau o evidentă inferioritate pentru escadrele sultanului. În schimb, armata sa terestră se afirma tot mai mult drept principala forţă militară a timpului; ea zdrobea, după o luptă de două zile în cîmpia istorică de la Kosovo, expediţia ungară şi munteană a lui Iancu de Hunedoara. Acesta, devenit regent şi guvernator al regatului în timpul minoratului lui Ladislau Postumul, avea să gîndească la apărarea Dunării, povară încă din vremea ofensivei lui Baiazid. El a reuşit să impună o garnizoană ungurească la Chilia, la gurile fluviului, care, începînd din 1447, nu se mai află în stăpînirea domnului Moldovei, ci se găseşte legată nominal de voievodatul muntean. În realitate, cetatea făcea parte din sistemul de apărare dunărean destinat să protejeze Ungaria de invazie[21].

Dar noul sultan Mahomed al II-lea, care succeda în 1451 tatălui său Murad, avea alte vederi şi se pregătea să acţioneze după un plan metodic, foarte diferit de incursiunile dezordonate şi divergente ale predecesorilor săi. Precum bine a văzut Nicolae Iorga în a sa istorie a Imperiului otoman, suveranul care avea să domine cu puternica sa personalitate politica Orientului şi a Europei în al treilea sfert al secolului al XV-lea a fost, în mai mare măsură decît predecesorii săi, un întemeietor de imperiu[22]. Avea darul de a discerne obiectivele esenţiale şi de a le recunoaşte deplina valoare strategică şi politică, care îi caracterizează pe oamenii de stat sau marii comandanţi. De aceea, una din primele sale iniţiative a fost de a-şi asigura controlul absolut al Strîmtorilor, preludiu la asediul Constantinopolului, a cărui cucerire avea să stabilească definitiv puterea otomană

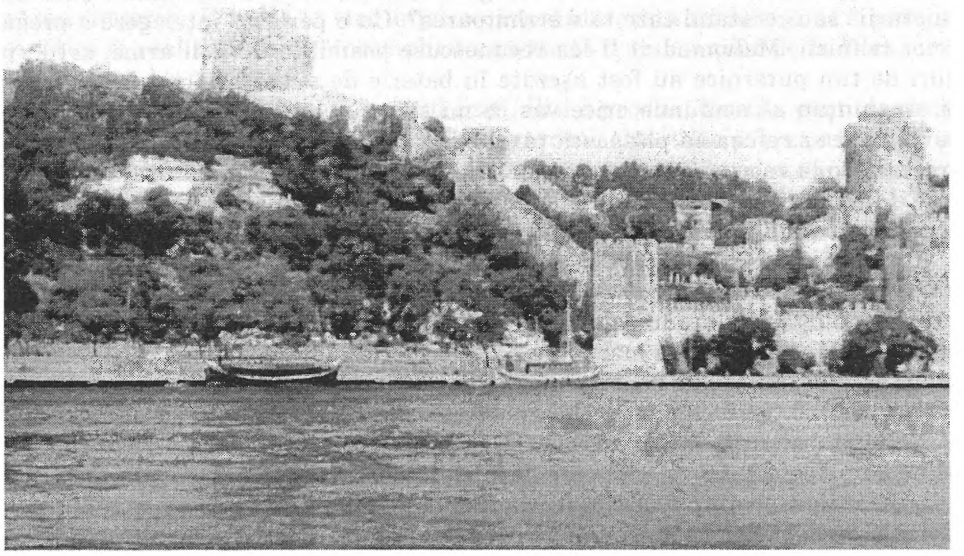

a

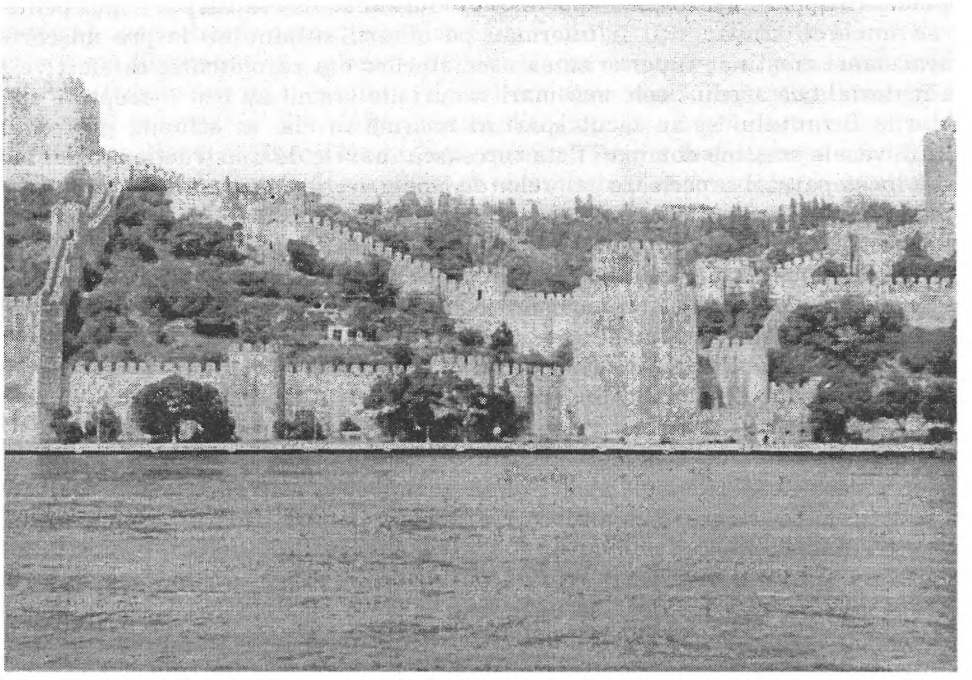

b

77. Rumeli Hisar (Cetatea Rumeliei), ridicată de turci pe malul european al Bosforului la începutul domniei lui Mahomed II (1451-1481).

la hotarul Europei și al Asiei. Încă din vremea domniei lui Baiazid, castelul fortificat de la Anadoli Hissar se ridica pe malul asiatic al Bosforului. În cîteva luni, o cetate și mai impunătoare a fost ridicată pe malul opus și a luat numele semnificativ de Kesin Hissar sau Boghar Hissar, ceea ce înseamnă „Castelul tăieturii" sau „castelul care taie strîmtoarea". Cu o perfectă înțelegere a progreselor tehnicii, Mahomed al II-lea recunoscuse posibilitățile noii arme, artileria: guri de tun puternice au fost așezate în baterie de ambele părți ale Bosforului și amenințau să scufunde orice vas ce nu s-ar supune controlului autorităților turcești și ar refuza să plătească taxele de vamă cerute de acum înainte pentru trecere. Două vase venețiene, care au încercat să forțeze strîmtoarea la 10 noiembrie 1452, au fost bombardate eficace și capturate, echipajele lor fiind ucise sau supuse torturii. Cercul se strîngea în jurul ultimului bastion al Imperiului bizantin.

Constantin al XI-lea, care domnea încă din 1449 în locul lui Ioan al VIII-lea, a făcut tot posibilul pentru a înlătura pericolul. El a încercat să determine o nouă expediție ungară, s-a adresat lui Alfonso de Aragon și a invocat protecția papei Nicolae al V-lea. Dar cea mai mare parte a clerului grec rămînea ostilă unirii și mulți demnitari erau de părerea megaducelui Notaras, care nu-și ascundea preferințele pentru turci. Singurul concurs efectiv pe care Occidentul l-a adus apărării Constantinopolului a fost cel al coloniei venețiene, împreună cu bailul său Girolamo Minotto și cu cîteva contingente latine, între care detașamentul genovezilor comandat de Giovanni Giustiniani de la Mahona din Chios era cel mai numeros. Colonia de la Pera, însă, grijulie să-și păstreze bunele raporturi cu turcii, păstra o neutralitate suspectă. Unii din membrii ei veneau să lupte pe zidurile Constantinopolului și treceau apoi din nou Cornul de Aur în timpul nopții pentru a se întoarce acasă; alții îi informau pe ofițerii sultanului despre mișcările garnizoanei creștine; superioritatea asediatorilor era zdrobitoare, ca efective și ca materiale de asediu: cele mai mari tunuri ale vremii au fost îndreptate spre zidurile Bizanțului și au făcut spărturi enorme în ele. În schimb, pe frontul mării, vasele creștine dominau flota turcească: navele de construcție occidentală erau incomparabil superioare galerelor de model vechi, de care se folosea marina otomană. Aceasta s-a văzut clar atunci cînd, la 20 aprilie 1453, trei vase mari trimise de Genova și de papă, urmate de un mare transport grecesc venit din Sicilia, au reușit să forțeze trecerea, îndepărtînd cu succes sutele de ambarcațiuni pe care turcii le lansaseră în întîmpinarea lor. Un lanț puternic bara intrarea în Cornul de Aur și asigura vaselor creștine un adăpost sigur, punîndu-le echipajele în dispoziție de apărare. Așa cum pe bună dreptate a afirmat R. Grousset, „nu este exclus ca sosirea unei escadre venețiene în Dardanele și o demonstrație militară ungară pe Dunăre să-l fi obligat pe sultan să-și amîne tentativa"[23]. Nimic asemănător cu toate acestea nu s-a produs; Europa avea să asiste la căderea vechii capitale a bazileilor și să abandonaze Necredinciosului intrarea în bazinul Mării Negre, fără a reacționa altfel decît prin zadarnice lamentații și proiecte irealizabile.

Pentru a anihila rezistența ce ar fi putut-o oferi vasele creștine ambosate în Cornul de Aur, pe care flota sa nu era în măsură să le nimicească, Mahomed al II-lea a conceput și realizat planul îndrăzneț de a pune să se amenajeze o punte de lemn pe colina Pera, ce permitea ca vasele sale să treacă direct din Bosfor în Cornul de Aur, în spatele marelui lanț care îi închidea intrarea. Ideea nu era nouă: Henry al V-lea al Angliei o aplicase încă în 1419 la asediul Rouenului, iar venețienii folosiseră această metodă pentru a recupera cîteva vase naufragiate

pe lacul Garda. Faptul senzațional a fost însă fără îndoială rapiditatea operațiunii: într-o singură noapte, între 60 și 70 de corăbii turcești, trase cu ajutorul unui mare număr de atelaje pînă în vîrful colinei, au alunecat în portul Cornului de Aur și au apărut la lumina zilei în spațiul vaselor italiene și grecești care îi apărau intrarea. Este de la sine înțeles că toată această manevră nu a putut fi pregătită și realizată decît cu complicitatea tacită a genovezilor de la Pera, care s-au abținut să o împiedice.

Totul era acum gata pentru asaltul final. El s-a produs, din trei părți deodată, în noaptea din 28 spre 29 mai 1453. Împăratul Constantin a căzut eroic pe metereze, iar Giustiniani a murit de pe urma rănilor. La sfîrșitul dimineții orașul era cucerit și lăsat să fie prădat. De-abia după amiază sultanul victorios și-a făcut intrarea în Sfînta Sofia și s-a instalat în palatul Blacherne. Pentru istoria regiunilor din bazinul pontic începe o nouă epocă[24].

Poziția coloniilor genoveze a fost prima care a resimțit-o. Imediat după cucerirea capitalei bizantine, colonia de la Pera, terorizată, și-a trimis ambasadorii pentru a obține favoarea noului stăpîn și pentru a-i implora bunăvoința. O parte din locuitori se refugiaseră la bordul vaselor, obligîndu-le să ridice pînzele. Sultanul s-a arătat iritat de aceasta și a atras atenția că nu ignora nimic din atitudinea unor locuitori ai Perei în timpul asediului. Dar, pe de altă parte, comuna îi făcuse mult prea importante servicii pentru ca el să nu țină seama de ele. A promis să cruțe viața și avutul locuitorilor coloniei și le-a acordat un privilegiu, din care posedăm un text revăzut în 1456. Acesta garanta posesiunea caselor și a magazinelor, la fel ca și existența bisericilor, dar cerea predarea armelor și dărîmarea fortificațiilor de pe uscat. Un „veteran" (protoger) va înlocui de acum încolo pe podestat, iar vechea constituție a coloniei va fi abolită. Negustorii din Genova vor avea toată libertatea de a pleca și de a veni, dar vor trebui să plătească taxele datorate fiscului otoman; locuitorii de la Pera erau supuși capitației (haraciului) în aceeași măsură ca și ceilalți creștini din Imperiu. Ar fi poate exagerat să afirmăm ca Heyd că „începînd din acel moment Pera a fost aproape coborîtă la rangul unui sat turcesc", dar trebuie să recunoaștem că era departe de situația coloniei din Imperiul ultimilor Paleologi. Cea a așezărilor din Marea Neagră, din raza consulatului de la Caffa, nu părea mai puțin precară.

În adevăr, în vara lui 1454, o flotă de cinci vase turcești pătrundea în Marea Neagră, ataca, fără rezultat însă, cetatea Moncastro de la gurile Nistrului și cu mai mult succes Savastopoli (Suhumi), pe coasta Caucazului, din cealaltă extremitate a Pontului. La 11 iulie, venea să amboseze în fața Caffei, în timp ce hanul Hagi Ghirei ajungea la rîndul său sub zidurile orașului cu 6 000 de călăreți. Dar aceasta nu era decît o demonstrație: comandantul escadrei se mulțumea să ia un tribut de 600 „sommi" sau 1 600 de ducați[25]. A cerut apoi o contribuție de la locuitorii Gothiei și a ridicat ancora pentru a se întoarce la Constantinopol. Ambasadorului care se prezentase în numele sultanului pentru a solicita stabilirea unui tribut anual, autoritățile de la Caffa îi răspundeau că ele depindeau acum de un nou stăpîn, protectorul Băncii di San Giorgio, și că lor le revenea reglementarea acestei chestiuni.

Îndată după căderea Constantinopolului, dogele Genovei Pietro di Campofregoso și consiliul său recunoscuseră că de acum înainte ar fi imposibil să se susțină, cu finanțele comunei înglodate în datorii, domeniul colonial al Mării Negre: Genova era încă angajată în conflictul cu regele Alfonso și în imposibilitatea de a interveni în altă parte; ea nu reușea nici măcar să adune suma de 8 000 de

livre, pentru întreținerea unei ambasade pe care voia să o trimită la sultan. În aceste condiții, stăpînirea genoveză era prea fericită să se poată adresa unei organizații particulare, care putea să întrunească cu mai multă ușurință resursele necesare. Obiceiul de a consolida datoriile statului și de a garanta interesele creditorilor era vechi în orașele italiene; mahones și „compere" preluau concesiunea anumitor teritorii sau venituri, iar beneficiile le împărțeau deținătorilor de „loca", adevărați acționari în sens modern. La Genova, în special, această organizare luase o mare dezvoltare: toate asociațiile grupate în jurul unei antreprize sau a unei familii fuzionaseră în 1407, pentru a constitui *Uffizio* sau *Banco di S. Giorgio,* a cărei direcție se instalase în vechiul palat ducal, aproape de port[26]. Banca constituia un adevărat stat în stat, organizat după modelul comunei, cu adunarea generală a deținătorilor de titluri, care trebuia să aprobe deciziile importante, și consiliul restrîns al celor șapte protectori, însărcinat cu administrarea și cu controlul; ea dispunea de fonduri considerabile, care îi asigurau posibilități de acțiune diplomatică și militară[27]. Statul genovez s-a hotărît să-i cedeze acestei puternice organizații, la 15 noiembrie 1453, pentru 11 000 de livre, în deplină proprietate, colonia de la Caffa și toate posesiunile sale din bazinul Mării Negre; chiar a doua zi, suma de 5 500 de livre era vărsată în contul cesiunii și se instituie un serviciu regulat de curieri, pe cale terestră – prin Polonia și Moldova –, pentru a evita trecerea periculoasă prin Bosfor[28]. La Caffa, vestea achiziționării coloniilor de către marea putere financiară care era banca di San Giorgio redăduse speranță locuitorilor, ce simțeau apăsarea dublei presiuni a turcilor și a tătarilor. În plus, o cumplită lipsă lovea în acel moment comerțul cu grîu și provoca foamete în întreg litoralul nordic al Mării Negre. Transporturile de grîne trimise din Mediterana pe calea Strîmtorilor nu puteau să treacă Bosforul din cauza amenințării tunurilor turcești: rare erau vasele care reușeau să străpungă barajul: în aceste împrejurări colonia de la Caffa s-a hotărît să plătească sultanului, în 1455, tributul anual de 3 000 de ducați pe care i-l cerea[29]; acest exemplu a fost îndată urmat de domnul Moldovei Petru Aron, care se angaja să-i verse 2 000[30]. Aceste plăți trebuie considerate mai puțin ca un semn de supunere și mai mult în adevăratul lor sens de răscumpărare a păcii; ele garantau că în timpul anului în care erau efectuate, teritoriul respectiv nu va fi obiectul atacurilor sau al incursiunilor din partea turcilor. Aceasta nu împiedica totuși bateriile fortărețelor Bosforului să bombardeze vasele expediate din Genova la Caffa de protectorii băncii di San Giorgio.

Dar Mahomed al II-lea urmărea atunci alte obiective: se pregătea să atace Belgradul, veste care avea să suscite, în plin declin al cruciadelor, un fel de entuziasm popular pentru lupta împotriva necredincioșilor, care ne duce cu gîndul la îndepărtatele zile cînd propovăduia Petru Eremitul. Veniți mai de peste tot la chemarea lui Ioan de Capistrano, voluntarii forfoteau de-a lungul Dunării pentru a apăra această importantă cale a creștinătății, unde luase conducerea Iancu de Hunedoara. Rezistența a fost atît de înverșunată, încît formidabila mașină de război otomană nu a reușit să cucerească fortăreața: sultanul a trebuit să ridice asediul. Aceasta a fost ultima manifestare a ideii de apărare comună împotriva pericolului musulman și, de asemenea, ultima victorie a românului transilvănean care constituise simbolul ei viu; după bătălie Iancu de Hunedoara a fost doborît de ciumă[31].

Acest eșec nu avea să oprească ofensiva sultanului: în 1458 și 1460, declanșa campania în Peloponez și se pregătea să forțeze reduta, pînă atunci de necucerit,

a Albaniei. Dar, cu toate acestea, el nu-şi neglija poziţiile din bazinul pontic; primele sale tentative îl făcuseră să înţeleagă că nu putea să-şi asigure nici un avantaj durabil, înainte de a dispune de o bază completă de operaţiuni pe coasta Asiei Mici: în 1459, trupele sale se prezentau în faţa ultimei cetăţi genoveze de pe această parte a coastei, Samastri, şi o obligau să capituleze. Doi ani mai tîrziu, era rîndul Trapezuntului, al cărui ultim împărat, David Comnenul, era suspectat că întreţine legături prea strînse cu şeful turcoman Uzun Hasan şi care se străduia, de altfel, să-şi apropie cauzei sale pe toţi adversarii sultanului, asiatici sau europeni. Se contura o ligă, unde aveau să intre regele Georgiei, emirul Uzun Hasan, sultanul Karamaniei şi Izmail din Sinope, care ar avea şi sprijinul ducelui de Burgundia şi al papei Pius al II-lea. Intervenţia emirului turcoman a precipitat evenimentele; nemulţumit că i s-a cerut Trapezuntului, al cărui suveran îi era rudă, remiterea tributului către Imperiul otoman, el a cerut să se predea din urmă, pe şaizeci de ani, darurile făcute de către bunicul lui Mahomed al II-lea propriului său strămoş. Mînia sultanului nu s-a lăsat aşteptată: chiar în vara lui 1461 punea stăpînire pe Trapezunt şi ordona transportarea împăratului şi a familiei sale la Constantinopol. Fără a se mulţumi numai cu detenţia, l-a acuzat că întreţine corespondenţă cu nepoata sa, soţia lui Uzun Hasan, şi că ar continua să comploteze împotriva lui: acesta a fost motivul invocat pentru a condamna la moarte pe nefericitul David şi pe cei trei fii ai săi. Astfel s-a stins dinastia Comnenilor de la Trapezunt[32]. De la gurile Dunării pînă la cele ale Phasisului, Imperiul otoman era stăpîn pe litoralul pontic, aşa cum altădată fusese Imperiul roman; el va avea de rezolvat aceeaşi problemă a stăpînirii complete a bazinului Mării Negre.

În aşteptare, coloniile genoveze din Crimeea, sub conducerea prudentă a băncii di San Giorgio, beneficiau de o nouă perioadă de răgaz. Nici o epocă din istoria lor nu a fost mai bine studiată; registrele de socoteli şi corespondenţa autorităţilor locale cu protectorii de la Genova permit să urmărim în toate detaliile vicisitudinile acestor ultimi ani din existenţa domeniului colonial al Genovei; administraţia băncii di San Giorgio este o primă experienţă a regimului marilor companii comerciale din era modernă, ce aveau să întemeieze în Indii marile imperii care le-au supravieţuit. Dar, spre deosebire de Companiile Indiilor din secolul al XVIII-lea, ai căror împuterniciţi creau imperiul colonial al Franţei sau al Angliei, Casa di S. Giorgio, plasată la o cotitură nefericită a evoluţiei istorice, era chemată să lichideze domeniul pe care nu începuse, de altfel, să-l administreze decît în momentul pericolului suprem[33].

Din multitudinea faptelor furnizate de o documentaţie foarte abundentă se cuvine să distingem două elemente principale: exploatarea economică a domeniului colonial şi legăturile cu puterile locale. Comerţul, deşi îşi pierduse volumul de odinioară, oferea încă plasamente utile pentru capitalurile bancherilor din Genova, acţionari ai Băncii di San Giorgio şi aducea beneficii numeroşilor negustori băştinaşi – greci, armeni, evrei şi tătari. O anumită diviziune s-a stabilit în acea vreme în materie comercială în legătură cu obiectele de negoţ şi cu unele din debuşeele lor. Produsele din Extremul Orient, stofe preţioase sau mirodenii, soseau din nou pe drumul Indiei şi al Egiptului sau prin porturile din Siria, unde veneau să le caute negustorii italieni, catalani sau provensali; cantităţile aduse prin Persia spre Trapezunt şi Caffa erau insuficiente pentru piaţa mediteraneană, iar acest ocol era acum inutil. Dar aceleaşi produse îşi păstrau valoarea pentru comerţul cu Polonia şi cu Europa Centrală. De la Caffa, prin Cetatea Albă din

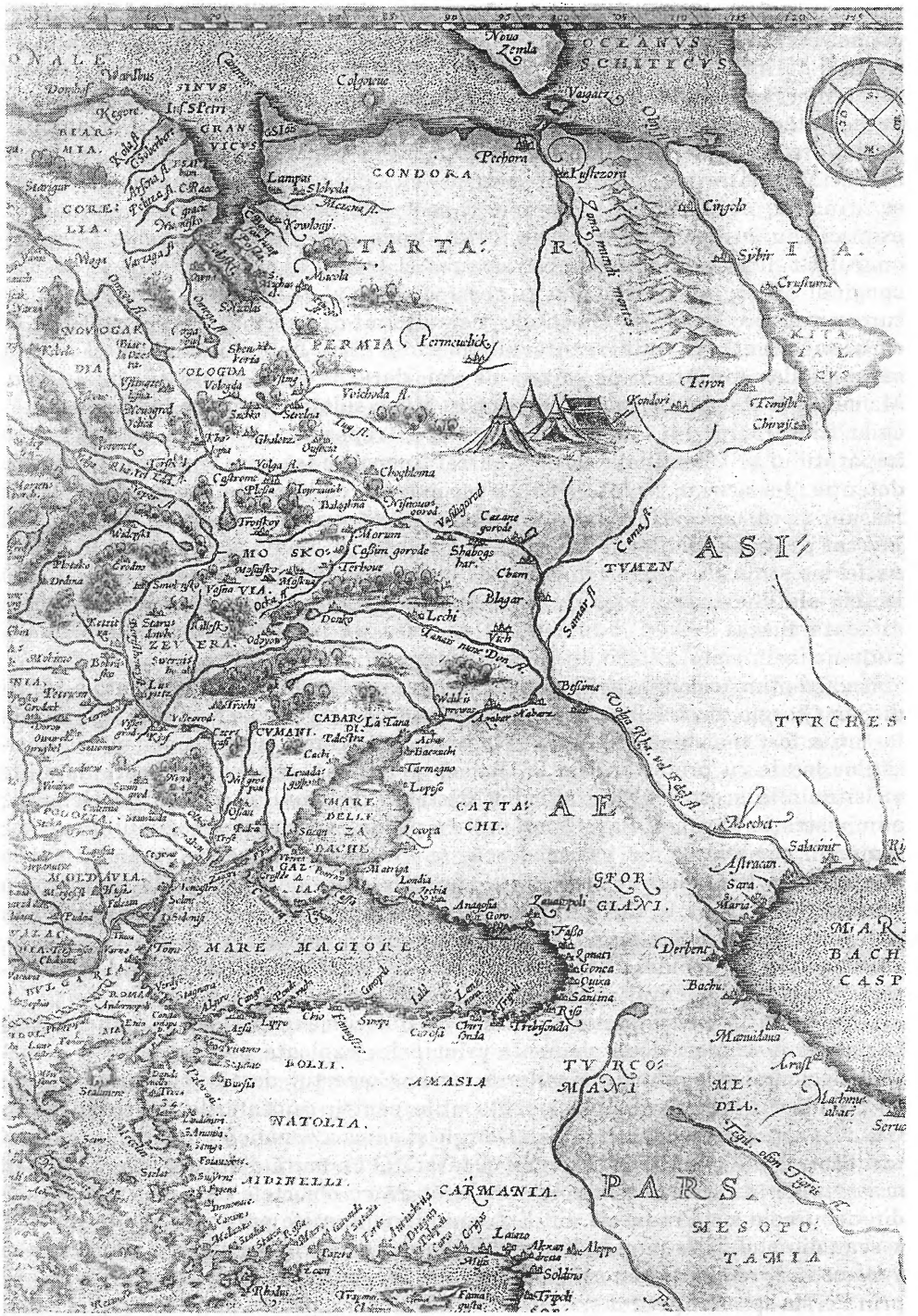

78. Europa Răsăriteană şi Asia Mică din harta Europei inclusă în atlasul lui Abraham Ortelius, tipărit în anul 1580.

Moldova și prin Lwow, negustorii orientali le expediau în Galiția și în Germania, unde găseau amatori. Capitalul genovez nu se dezintersa nici de acest trafic; genovezii luau în arendă vămile Poloniei și ale Moldovei, în a doua jumătate a secolului al XV-lea, iar un lung proces opunea pretențiile rivale ale orașelor Cracovia și Lwow în legătură cu dreptul de popas; este vorba nu numai de traficul cu Crimeea, dar și de cel de „peste mări" cu Mediterana.

Comerțul de cereale și cel de sclavi, utilizînd resurse locale, interesa și mai mult capitalul italian. Numai în orașul Genova, în prima jumătate a secolului al XV-lea, aproape trei mii de sclavi mai erau încă folosiți la munci domestice, iar documente din Arhivele de la Barcelona arată că sclavii originari din regiunile pontice fac în aceeași vreme obiectul unui trafic intens în Spania. Majoritatea veneau din Caucaz, dar raidurile tătarilor în ținuturile rusești și lituaniene alimentau și ele piața[34]. Caffa profita, nu fără abuzuri mari. În general, în această perioadă cînd pericolul invaziei turcești era doar amînat, comerțul așezărilor genoveze din Marea Neagră se resimte de atmosfera de neliniște și de risc. Bancherii căutau cîștiguri rapide și nu ezitau să simuleze falimentul pentru a-și dezarma creditorii; este probabil că nu-și făceau nici un scrupul pentru a exploata la maximum munca băștinașilor. Într-un eseu recent asupra „istoriei coloniilor genoveze de pe litoralul Caucazului Apusean din secolele XIII-XV", doi istorici sovietici, E.S. Zevakin și N.A. Penčko, par să reproșeze autorului acestor rînduri că a neglijat acest aspect al chestiunii, recunoscînd totuși că era greu să găsească exemple din vremea începuturilor colonizării genoveze în Crimeea[35]. În ultima perioadă a domeniului colonial al Genovei în Marea Neagră, cînd modestele comptoare din secolul al XIII-lea deveniseră cetățile înfloritoare ale unui adevărat imperiu teritorial, situația era prin forța lucrurilor diferită. Sîntem totuși îndreptățiți să adăugăm că procedeele abuzive, la care face aluzie studiul mai sus-citat, sînt mai puțin rezultatul capitalismului bancar, față de care evident autorii săi nu manifestă nici o simpatie, cît al administrației coloniilor, ușor de corupt și sensibilă la bacșiș. Dar acesta era un fenomen atît de general în întreaga Europă Răsăriteană, și chiar și în alte locuri, în acești ani ce preced cu atît de puțin era marilor descoperiri, a conchistadorilor și a corsarilor, încît pare exagerat să i se acorde o importanță excesivă. Trebuie, de altfel, să se recunoască faptul că protectorii băncii di San Giorgio se străduiau cît puteau mai bine să evite aceste inconveniente. De multă vreme populația Caffei era divizată în două grupuri principale, *cives*, care erau singurii ce puteau avea acces la posturile din consiliu, de la trezorerie sau din sindiciile consulare, și *burgenses*, mai numeroși, care erau excluși de la aceste funcții, printre ei aflîndu-se și reprezentanții elementului oriental. Pentru a remedia această situație de inegalitate, protectorii au creat un consiliu special de patru – *Officium quatuor Burgensium* –, a cărui misiune era de a controla activitatea sindicilor, ceea ce avea să dea naștere unor incidente violente[36]. Perceperea impozitelor ridica mai puține greutăți decît s-ar putea crede; nu erau excesive, iar populația nu se plîngea prea mult de ele. Chestiunea tributului ce trebuia plătit Imperiului otoman, pe de o parte, și hanului Crimeei, pe de altă parte, era mult mai greu de reglementat, iar cheltuielile de menținere a fortificațiilor și a unei garnizoane corespunzătoare apăsau greu asupra finanțelor publice: în timpul primilor ani ai administrației lor, protectorii băncii au trebuit să subvenționeze aceste necesități, recurgînd la împrumuturi și deplasînd sume comsiderabile, ceea ce diminua pe de altă parte beneficiile acționarilor, micșorate de la 7 la 4%.

Cu toate acestea, începînd din 1456, se simte o oarecare ameliorare în lumea afacerilor. Sultanul părea să-şi îndrepte eforturile spre ţinuturile dunărene şi regiunile apusene ale Peninsulei Balcanice şi părea că vrea să întreţină legături paşnice cu cele de pe coasta nordică a Mării Negre: acceptarea tributului moldovean şi un privilegiu acordat în 1456 negustorilor din Cetatea Albă, pentru a trafica liber în Turcia, subliniau aceste intenţii[37].

De aceea, protectorii Băncii genoveze se străduiau, ca nişte financiari pricepuţi ce erau, să evite cît mai mult posibil conflictele cu puterile vecine. Instrucţiuni trimise în 1458 consulului de la Caffa şi consiliului său prescriau formal o politică de menajamente faţă de Imperiul tătar, de cel al Trapezuntului, de seniorul de la Theodoro şi fraţii săi (Olobei îi succedase lui Alexios) şi de „seniorul şi comunitatea de la Moncastro", care nu este altul decît domnul Moldovei[38]. Motivele de conflicte nu lipseau totuşi: seniorul de la Theodoro-Mangup continuase să dezvolte traficul din portul său Calamita sau Inkerman, iar hanul Hagi Ghirei nu ezita să-şi trimită sclavii acolo, la fel ca şi spre Vospero sau Kerci, în cealaltă extremitate a peninsulei, în scopul de a izola porturile Caffa şi Soldaia. Cît despre domnul Moldovei, îşi lăsase oamenii să pună stăpînire prin surprindere pe castelul de la Lerici, la vărsarea Niprului, aparţinînd fraţilor Senarega; în ciuda tuturor intervenţiilor, autorităţile genoveze nu au reuşit să recîştige obiectul litigiului. Se pare, de altfel, că proprietarii castelului se dedau unor operaţiuni, care nu erau poate de o probitate absolută, de răscumpărare a sclavilor creştini răpiţi de tătari[39]. Dar exilul momentan al lui Hagi Ghirei, în 1457, scăpa colonia genoveză de unul din principalii săi adversari: a fost mai uşor să se întreţină cu el bune raporturi după ce s-a întors. Presiunea turcilor rămînea problema principală; după căderea Trapezuntului, protectorii au căzut de acord cu cîrmuirea consulară pentru ca să-i permită să caute ajutorul unei puteri mai apropiate de bazinul pontic. Colonia genoveză Caffa s-a adresat, în 1462, regelui Poloniei, Cazimir al IV-lea, recunoscîndu-i suzeranitatea fără a renunţa totuşi la raporturile sale cu Banca di San Giorgio[40]. Suveranul polonez se menţinuse la distanţă de ultimele războaie împotriva turcilor şi putea să ofere în plus comerţului coloniei genoveze importante avantaje. Dar era mult prea ocupat cu accesul la Marea Baltică (culoarul Danzigului va fi încorporat), pentru a acorda atenţie deosebită acestor avanposturi îndepărtate din Crimeea.

Această politică de menţinere în umbră, care oferă un contrast total faţă de „imperialismul genovez" de la sfîrşitul secolului al XIV-lea şi începutul celui de-al XV-lea, avea drept scop să îndepărteze ameninţarea turcească şi să creeze o solidaritate de interese cu celelalte puteri de pe coasta pontică. În situaţia dificilă în care se aflau în acea vreme Genova şi coloniile sale nu exista, evident, altă posibilitate de alegere a politicii ce trebuia urmată.

Atitudinea Veneţiei era acum cu totul alta. Şi ea făcuse tot ce-i stătuse în putere pentru a evita conflictul cu sultanul; lăsase să-i fie măcelărit, fără să protesteze, bailul şi o mare parte a coloniei de la Constantinopol, după cucerirea oraşului de către turci, prea fericită că poate încheia o înţelegere, în aprilie 1454, care îi garanta cîştigurile comerţului şi traficul vaselor sale în Marea Neagră. De atunci, ea omisese cu grijă să se mai asocieze iniţiativelor de cruciadă sau să răspundă apelurilor insistente ale scaunului pontifical. După asediul Belgradului, însă, vîntul îşi schimbase direcţia: Mahomet al II-lea, Cuceritorul, ameninţa în mod direct posesiunile veneţiene din Egeea şi din Adriatica: înaintarea trupelor sale în Moreea, în Albania, în Bosnia, arăta clar unde voia să ajungă. În 1463

războiul începuse: regele Ungariei, Matei Corvin, fiul lui Iancu de Hunedoara, cucerea cetatea bosniacă Jaiče, iar o flotă venețiană străbătea Arhipelagul, ocupînd Lemnos și cîteva cetăți din Peloponez[41]. În anul următor o altă escadră, care îl ducea pe doge însuși, ridica pînzele pentru a răspunde chemării suveranului pontif; dar, printr-un tragic concurs de împrejurări, ea sosea aproape de Ancona în momentul în care își dădea sufletul Pius al II-lea, sătul să predice de atîția ani în deșert. Cruciada era din nou ratată și era de așteptat reluarea ofensivei otomane.

Sultanul a organizat în 1462 pedepsirea domnului Țării Românești, Vlad Țepeș, pentru incursiunile sale dincolo de Dunăre, unde avusese satisfacția să numere orașele cucerite și arse și cei 23 783 de morți care îi semănau drumul. Expediția marii armate turcești într-o țară cu drumuri proaste, prin păduri și mlaștini, nu a dat mari rezultate, iar Mahomed al II-lea a trebuit să se mulțumească să lase în urma sa ca domn al Țării Românești pe Radu, fratele lui Vlad, care trăise multă vreme la curtea lui[42]. În timpul acestei campanii, noul domn al Moldovei, Ștefan, atacase Chilia la gurile Dunării, ocupată în continuare de o garnizoană ungurească, dar fusese respins. Nu există temeiuri să credem că se înțelesese cu turcii, ci mai curînd că voia să-și asigure lui însuși mijloacele de a controla și apăra cursul inferior al Dunării. Această diversiune ratată nu a avut, de altfel, nici o urmare imediată, dar atacul a fost reînnoit cu mai mult succes în 1465, iar Chilia a revenit Moldovei pînă la cucerirea ei de către turci[43].

După ce și-a consolidat hotarele de la Dunărea de Jos și a terminat cucerirea litoralului anatolian, sultanul se lansa acum cu hotărîre la atacul provinciilor apusene, care trebuiau să-i deschidă drumul Italiei și al Germaniei. În pofida eforturilor eroice ale lui Skanderbeg și a intervenției veneților și a regelui Aragonului și al Neapolelui, Albania era încetul cu încetul cuprinsă, iar Bosnia anexată. În 1468, o primă incursiune arunca cetele turcești pe coasta dalmată, iar în anul următor, treceau hotarele Croației și ale Sloveniei. În curînd devastările se vor extinde asupra Carinthiei și a Styriei, iar o armată turcească va amenința direct Friuli și linia de la Isonzo, de la porțile Veneției. Războiul continua în Arhipelag și în Grecia; cucerirea Negropontului, capitala Eubeei, la 12 iulie 1470, îi lipsea pe venețieni de principalul lor punct de sprijin în Egeea. Toate eforturile lor de a ajunge la o înțelegere cu sultanul, în lipsa aproape completă a unei acțiuni de cruciadă, devenită imposibilă prin conflictul regelui Ungariei cu Polonia și Boemia, rămîneau ineficace[44].

În acest moment s-a conturat o nouă și formidabilă amenințare pentru Imperiul otoman, chiar în regiunea în care Tamerlan îi dăduse odinioară lovituri atît de puternice. Cuceritor al Transoxianiei și al Persiei, emirul turcoman Uzun Hasan grupa în jurul său dinastiile turce locale din Asia Mică, pe care Mahomed al II-lea, reluînd politica lui Baiazid, încerca să le „medieze", încorporîndu-le posesiunile în imperiul său. Dar succesorul lui Timur devenea în același timp centrul unei coaliții pontice, unde se grupau toți cei ce se simțeau amenințați de ofensiva otomană. Uzun Hasan se căsătorise cu Despina, o nepoată a ultimului împărat al Trapezuntului; el se înrudea astfel cu dinastia greacă de la Theodoro din Crimeea, în momentul cînd o prințesă aparținînd acestei case, Maria de Mangup, se căsătorea cu domnul Ștefan al Moldovei; acesta din urmă tocmai îndepărtase, după mai multe expediții succesive, pe domnul Radu de pe tronul Țării Românești, favoritul sultanului, și îl înlocuise printr-un pretendent despre care credea că-i este devotat. Prin Caffa, Moldova și Polonia, emisarii noului „împărat al Persiei" căutau să stabilească contactul cu suveranii creștini, iar Veneția se grăbea să

profite de ocazie și să încurajeze acțiunea armatelor lui Uzun Hasan prin trimiterea flotei sale pe coasta Asiei Mici. Acesta din urmă, după ce a invadat fostele posesiuni ale Comnenilor din Trapezunt, se pregătea să-și continue înaintarea prin Asia Mică. Regele Georgiei era aliatul său și trimitea în 1471 un ambasador la Veneția pentru a atrage atenția republicii asupra intențiilor hanului. Zilele lui Tamerlan păreau că se întorc, iar puterile creștine din bazinul Mării Negre puteau să-și întrevadă mîntuirea în victoria acestui nou potentat asiatic.

Cu toate acestea, soarta hotărîse altfel. Mahomed al II-lea a decis să preia personal comanda armatei sale din Asia Mică și a mers în vara lui 1473 în întîmpinarea lui Uzun Hasan; artileria s-a dovedit încă o dată superioară impetuozității călăreților turkmeni. Bătălia angajată aproape de Erzindjan s-a terminat la 10 august printr-o completă victorie a sultanului, ai cărui aghiotanți au fost apoi în măsură să ocupe în întregime Karamania[45]. Diversiunea pe frontul asiatic eșuase și în anul următor, la asaltul cetății Scutari din Albania, apărată de o garnizoană venețiană, pedestrașii turci se aruncau în atac cu strigătul „Scutari, la Roma!" Pericolul, ce se credea îndepărtat, reapărea mai formidabil ca niciodată.

A fost deci o surpriză, și o surpriză plăcută pentru diplomația venețiană, să-i vadă pe turci consimțind pe neașteptate la un armistițiu de șase luni, în primăvara lui 1475. Campania împotriva lui Uzun Hasan dezvăluise sultanului existența coaliției pontice și importanța unui factor pe care încă nu-l apreciase la justa sa valoare: Moldova.

Așa cum a observat foarte corect în recenta sa lucrare despre Caffa și chestiunea Orientului istoricul polonez M. Malowist, acest voievodat, sub conducerea energică a lui Ștefan cel Mare, devenise „o adevărată amenințare pentru Imperiul otoman". Domnul începuse prin a consolida apărarea hotarelor sale: cucerirea Chiliei și înfrîngerea provocată regelui Ungariei în campania din 1467[46] îi întăriseră poziția. Doi ani după aceea, el respingea cu succes o incursiune a tătarilor din Crimeea și începea seria expedițiilor în Țara Românească. Cumnat al prințului de Mangup, el intervenea în afacerile acestui principat; cum succesorul lui Olobei, Isaac, nu-i părea destul de sigur, el nu ezita să-l trimită în Crimeea pe Alexandru, fratele soției sale refugiat la curtea sa, împreună cu trei sute de războinici moldoveni, pentru a-l instala în locul său: ultimul senior de la Theodoro și-a datorat urcarea pe tron lui Ștefan al Moldovei; mai înainte, acesta propusese coloniei de la Caffa să i se alieze împotriva tătarilor din Crimeea și a lui Isaac de Mangup, dar se ciocnise de politica timorată a cetății genoveze, precaută să nu suscite în vreun fel nemulțumirea sultanului. Poate fi deci vorba fără nici un fel de exagerare despre *politica pontică* a lui Ștefan cel Mare[47], care-i primea pe trimișii lui Uzun Hasan, deținea prin cele două cetăți de la Chilia și Cetatea Albă principalele piețe ale comerțului de pe Marea Neagră cu Europa Centrală, plănuia să-și extindă influența în Crimeea. În jocul diplomatic al Veneției, care încerca, prin ambasadele lui Cattarino Zeno și Paolo Ogniben în Persia, să susțină orice acțiune ostilă lui Mahomed al II-lea, Moldova putea, cu domnul său neobosit și bătăios și cu armata sa mult experimentată, să devină o piesă principală. Împotriva acestui nou adversar își va concentra efortul în ultimii săi ani de domnie cuceritorul Constantinopolului și adevăratul întemeietor al Imperiului otoman. În decembrie 1474, o puternică armată turcească sub conducerea eunucului Soliman, întărită cu contingentele domnului Țării Românești, invada regiunile moldovenești. Ea întîlnea forțele lui Ștefan, cu cele cîteva întăriturii primite din partea secuilor din Transilvania, în regiunea împădurită și mlăștinoasă de la sud de Vaslui.

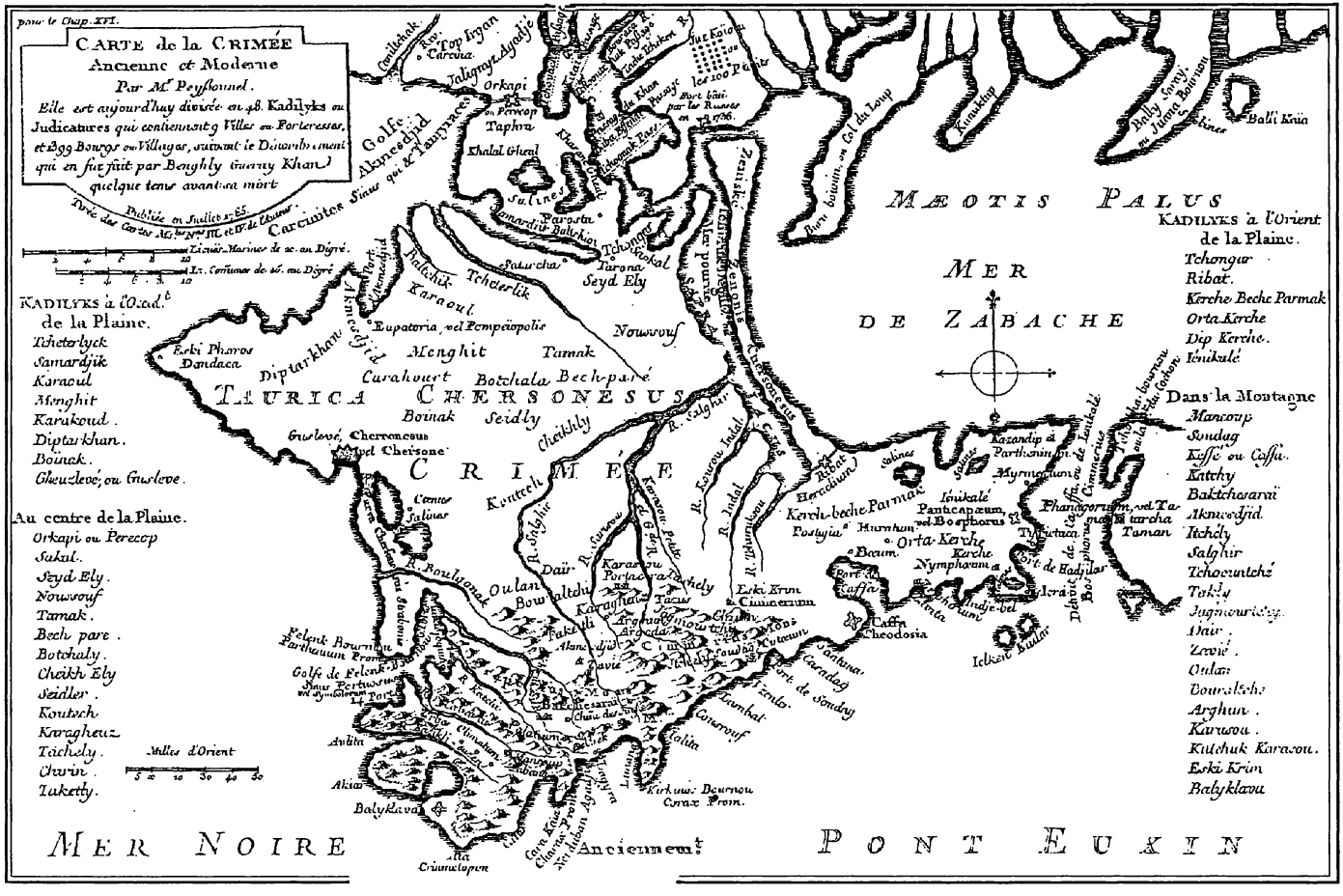

79. Hartă a Crimeei vechi și moderne publicată în 1765 de Charles de Peyssonnel.

Într-o dimineaţă ceţoasă de ianuarie, în 1475, marea armată otomană, surprinsă pe un teren unde nu putea să se desfăşoare, a suferit un adevărat dezastru, prima mare înfrîngere provocată după mult timp trupelor sultanului în cîmp deschis. Această victorie răsunătoare, a cărei faimă s-a răspîndit de la un capăt la altul al Europei, i-a adus lui Ştefan elogiile şi admiraţia opiniei creştine şi titlul de „Atlet al lui Hristos", care i-a fost atribuit de către papă; dar ea nu avea să-i aducă ajutorul de care simţea că va avea în curînd nevoie.

În adevăr, sultanul, surprins de înfrîngerea lui Soliman, era hotărît să termine cu acest duşman căruia îi subestimase forţa; dar cu aceeaşi viziune de ansamblu ce îi caracteriza concepţiile politice, el înţelesese că Moldova nu putea fi izolată de sistemul pontic în care se încadrase şi că trebuia avută în vedere întreaga problemă, astfel ca din bazinul Mării Negre să fie eliminat oricine putea să ofere un punct de sprijin împotriva imperiului său şi să încurajeze diversiunile de genul celei înfruntate în Anatolia. Iată de ce, cu simţul său de strateg, şi-a început campania împotriva Moldovei printr-o expediţie în Crimeea. Printr-un neprevăzut concurs de împrejurări, războiul împotriva lui Ştefan cel Mare avea să grăbească căderea coloniilor genoveze[48].

Acestea se aflau de cîtăva vreme într-o conjunctură destul de nefericită, din cauza politicii neinspirate a administraţiei lor. Intervenţiile intempestive ale episcopului catolic de la Caffa, un dominican, îi iritaseră pe greci şi pe armeni, şi o anumită ostilitate între aceste confesiuni diverse, care a putut a fi evitată pînă atunci, venea să se adauge la nemulţumirile suscitate de gestiunea sindicilor comunei. Alegerea unui nou episcop armean dădea naştere altor tulburări, cu caracter social de această dată, candidatul celor bogaţi opunîndu-se celui susţinut de elementele sărace ale populaţiei armene. În cele din urmă, chestiunea a fost supusă autorităţilor de la Caffa şi este foarte probabil ca Antonio Cabella, consulul, să se fi lăsat cumpărat. Fără îndoială că nu a fost singurul. Aceste incidente repetate au dus la crearea unei proaste stări de spirit; ea explică atitudinea ostilă a armenilor în momentul cînd se pregătea atacul turcesc, care avea să-i fie fatal apărării Caffei.

Dar cele mai mari complicaţii aveau să fie provocate de disputa pentru succesiunea lui Hagi Ghirei şi de intervenţia autorităţilor din Caffa în lupta dintre pretendenţi. La moartea hanului tătar, în 1466, unul din fiii săi, Nur Deulet, păru mai întîi că va învinge: dar Mengli Ghirei, fratele acestuia, cu ajutorul coloniei de la Caffa, a preluat puterea şi l-a predat pe adversarul său în mîinile genovezilor, care se angajau să-l ţină prizonier. Astfel, colonia deţinea o ascendenţă asupra noului han tătar şi putea spera să tragă anumite avantaje din această situaţie. Dar ea a făcut greşeala să se amestece în alte intrigi care-i divizau atunci pe tătari, în legătură cu succesiunea lui Mamai, unul din principalii demnitari ai hanului Crimeei. Fratele său Eminek, ce fusese prizonier în Moldova, părea mai întîi dornic să se înţeleagă cu comuna: dar consulul şi consilierii ei, ademeniţi de văduva lui Mamai, s-au hotărît să-l susţină pe fiul acesteia, Sertak sau Saidak, pe care hanul Mengli Ghirei şi „baronii" săi nu-l doreau. Acestor chestiuni de ordin local li se adăugau complicaţii externe, conflictul dintre hanul Crimeei şi vechea Hoardă, alimentat de intervenţiile rivale ale regelui Poloniei şi ale marelui cneaz al Moscovei. În momentul cel mai critic, rezerva prudentă recomandată atît de des de protectorii Băncii di San Giorgio era abandonată, astfel că toate căpeteniile tătare din vecinătate se răsculau împotriva politicii neabile şi abuzive a autorităţilor de la Caffa. Acestea aveau să plătească scump preţul.

În adevăr, la 31 mai 1475, o armată turcească comandată de marele vizir Gedyk Ahmed debarca nu departe de Caffa și se alătura tătarilor răsculați; flota bloca portul. Disensiunile interne au desăvîrșit restul. Grecii și armenii, în speranța de a se salva pe ei și bunurile lor, au constrîns comuna să capituleze. Predarea a avut loc la 6 iunie, dar vizirul era în imposibilitate să-și țină angajamentele, chiar admițînd că ar fi avut vreodată această intenție. Un recensămînt al populației a precedat plecarea unui mare număr de tineri, reduși la starea de sclavie, iar în cele din urmă plecarea aproape a tuturor italienilor, obligați să-și lichideze în cîteva zile cea mai mare parte a avutului lor. Toți acești captivi erau duși la Constantinopol, unde îi precedaseră coloniștii din Samastri și locuitorii din Trapezunt: sultanul își repopula astfel noua sa capitală. Ruinele „moscheii de la Caffa" (Kifela Geami) mai marchează încă și astăzi locul cartierului care a fost alocat expatriaților[49].

Căderea Caffei, cel mai mare oraș din bazinul Mării Negre, avea să aibă în întreg Orientul un răsunet considerabil. Tristul destin al coloniei genoveze a fost adus la cunoștința lumii creștine; un vas încărcat cu un grup impresionant de captivi reușise să scape și s-a refugiat în portul moldovean de la Cetatea Albă. Domnitorul Ștefan i-a reținut pe fugari, din care o parte se pare că s-ar fi stabilit în Moldova; acest incident venea să se adauge la nemulțumirile care se acumulau împotriva sa în mintea sultanului[50]. Domeniul colonial al genovezilor din Crimeea a fost repede ocupat de turci. Soldaia a opus o rezistență mai dîrză, la adăpostul cetății sale, dar nu a putut să reziste în fața numărului mare al asediatorilor; flota otomană a plecat să ocupe comptoarele de la Tana din extremitatea Mării de Azov și l-a adus prizonier la Constantinopol pe hanul Mengli Ghirei, care a fost totuși tratat cu considerație în calitatea sa de gingishanid și reinstalat după cîțiva ani în Crimeea, ca vasal al sultanului. Doar castelul de la Mangup, izolat în mijlocul munților, a putut să reziste împreună cu garnizoana sa moldoveană* pînă în decembrie; în cele din urmă a căzut și el, iar familia domnitoare din Theodoro a împărtășit soarta Comnenilor de la Trapezunt.

Asigurîndu-se această bază de operațiuni, sultanul putea să acționeze împotriva Moldovei; el întreprinse în persoană expediția din 1476, în timp ce tătarii din Crimeea veneau să pustiască ținuturile din nord și din est. S-a păstrat relatarea care a fost făcută de trimisul lui Ștefan cel Mare la senatul Veneției, dictată evident chiar de domn: „dușmanul [...] a făcut să vie Țara Românească de o parte și tătarii de alta, și el însuși cu toată puterea lui, și m-au înconjurat din trei părți, și m-au găsit singur, cu toată oastea mea tulburată pentru mîntuirea celor de acasă. Și gîndește-te înălțimea ta cîtă gloată aveam asupră-mi, împotriva mea atîtea puteri. Eu, cu curtea mea, am făcut ce mi-a fost cu putință, și s-a întîmplat ca mai sus, – care lucru socot că a fost voința lui Dumnezeu, ca să mă pedepsească pe mine, păcătosul; și lăudat să fie numele lui!"[51] Inscripția pusă pe bisericuța din Războieni, spre a păstra amintirea acestei mari bătălii, în care Mahomed al II-lea a trebuit să se așeze în fruntea ienicerilor ca să-i încurajeze la asaltul decisiv, se limitează să menționeze și acolo cu aceeași calmă acceptare a fatalității că „prin voia lui Dumnezeu, creștinii au fost învinși de către necredincioși și mulți oșteni ai Moldovei au căzut"[52]. Cea mai mare parte din boierimea moldoveană rămăsese pe cîmpul de luptă.

* Este locul să rectificăm opinia D-nului Vasiliev, *The Goths in the Crimea*, p. 261 și urm., asupra acestui contingent. „Siculi" sînt secui, nu sicilieni, dar nimic nu dovedește că detașamentul de la Mangup ar fi fost compus în mod sigur din acești războinici.

Dar domnul reușise să ajungă la adăpostul natural al munților și al pădurilor, iar cetățile erau intacte. Vara se sfîrșea și marea armată otomană nu se putea menține la nesfîrșit în mijlocul unei țări pustiite; ea a trebuit să se retragă, fără să lase în urmă altceva decît mărturiile ravagiilor sale. Era totuși ușor să se prevadă că sultanul nu se va mulțumi cu această expediție represivă. Într-un nou mesaj adresat venețienilor, care rămîneau singura speranță a războiului împotriva turcilor, domnul moldovean arăta clar intenția sultanului de a termina periplul Mării Negre și de a-i smulge cele două cetăți de la Chilia și Cetatea Albă, singurele două porturi ale litoralului pontic care scăpaseră încă de sub dominația sa. Aceste două locuri, scria el, „sînt toată Moldova și Moldova cu aceste două locuri este un zid pentru Țara Ungurească și Țara Leșească". Dacă se vor păstra, s-ar putea recuceri cu ușurință Caffa și Crimeea. Dacă nu va primi din partea puterilor creștine direct interesate nici un ajutor, nu va mai putea susține această luptă inegală: „va trebui să fac ori una ori alta; sau această țară va fi pierdută sau voi fi silit de nevoie să mă supun Necredinciosului, lucru pe care nu-l voi face niciodată, preferînd o sută de mii de morți"[53]. Totuși aceasta a fost hotărîrea pe care a trebuit să se decidă să o ia, sperînd să salveze astfel cele două cetăți și să-și păstreze debușeele de la Dunăre și de la Marea Neagră: D-nul Decei a găsit recent, într-un manuscris de la o bibliotecă din Constantinopol, copia unui tratat de pace cu Moldova pe care crede că îl poate data în 1479: tributul este mărit la 6 000 de florini și toate garanțiile sînt date împotriva incursiunilor beilor și ale sangiacilor. În acest acord nu era prevăzută nici o cedare teritorială, iar stindardul moldovenesc continua să fluture deasupra Chiliei și a Cetății Albe[54].

De-abia succesorului lui Mahomet al II-lea, care a murit în 1481, i-a fost hărăzit să desăvîrșească cucerirea otomană a litoralului Mării Negre. Baiazid al II-lea, sultan pacifist, nu era deloc dispus să urmeze exemplul Cuceritorului[55]; ienicerii l-au constrîns să întreprindă la rîndul său o expediție, pentru a nu dezminți tradiția războinică a strămoșilor săi. Dar această întreprindere se impunea prin însăși forța lucrurilor; stăpîn în acest spațiu, de la coastele pontice ale Asiei Mici pînă la Dunăre și de la Caucaz în Crimeea, pe care intenționa, precum odinioară la vremea lor Roma sau Bizanțul, să-l rezerve în întregime aprovizionării și necesităților capitalei de la Bosfor, Imperiul otoman nu putea să tolereze alt pavilion decît al său[56]. În vara lui 1484, armata sultanului trecea Dunărea la Oblucița și asedia Chilia, unde i se alăturau curînd și călărețiii hanului tătar. Flota bloca litoralul și Cetatea Albă. Cîteva zile de bombardament sînt suficiente pentru a pune stăpînire pe cele două cetăți ale căror garnizoane, prea slabe, nu puteau opune o prea lungă rezistență[57]. Ștefan al Moldovei solicitase în zadar sprijinul ungurilor și al polonezilor; sultanul putea să anunțe la rîndul său că dobîndise Chilia, „cheie și poartă la toată Țara Moldovei și Ungariei și a țării de la Dunăre" și Cetatea Albă, „care este o cheie și poartă pentru toată Polonia, Rusia, Tataria și toată Marea Neagră"[58]. El își dădea seama de importanța cuceririi sale. Cu puțin timp înainte dispăruse, la intrarea în Marea de Azov, ultima rămășiță a imperiului colonial al Caffei, senioria circasiană de la Matrega, unde domneau feudatarii genovezi, Ghizulfii. O scrisoare din 1482 a lui Zaccaria de Ghizulfi îl înfățișează alungat din principatul său de către turci și rătăcind pe malurile Kubanului, printre căpeteniile circasiene, care apelau prea des la punga sa de exilat[59]. Dominația otomană asupra Mării Negre era acum totală: ea nu avea să se mai îndepărteze de malurile sale timp de trei secole.

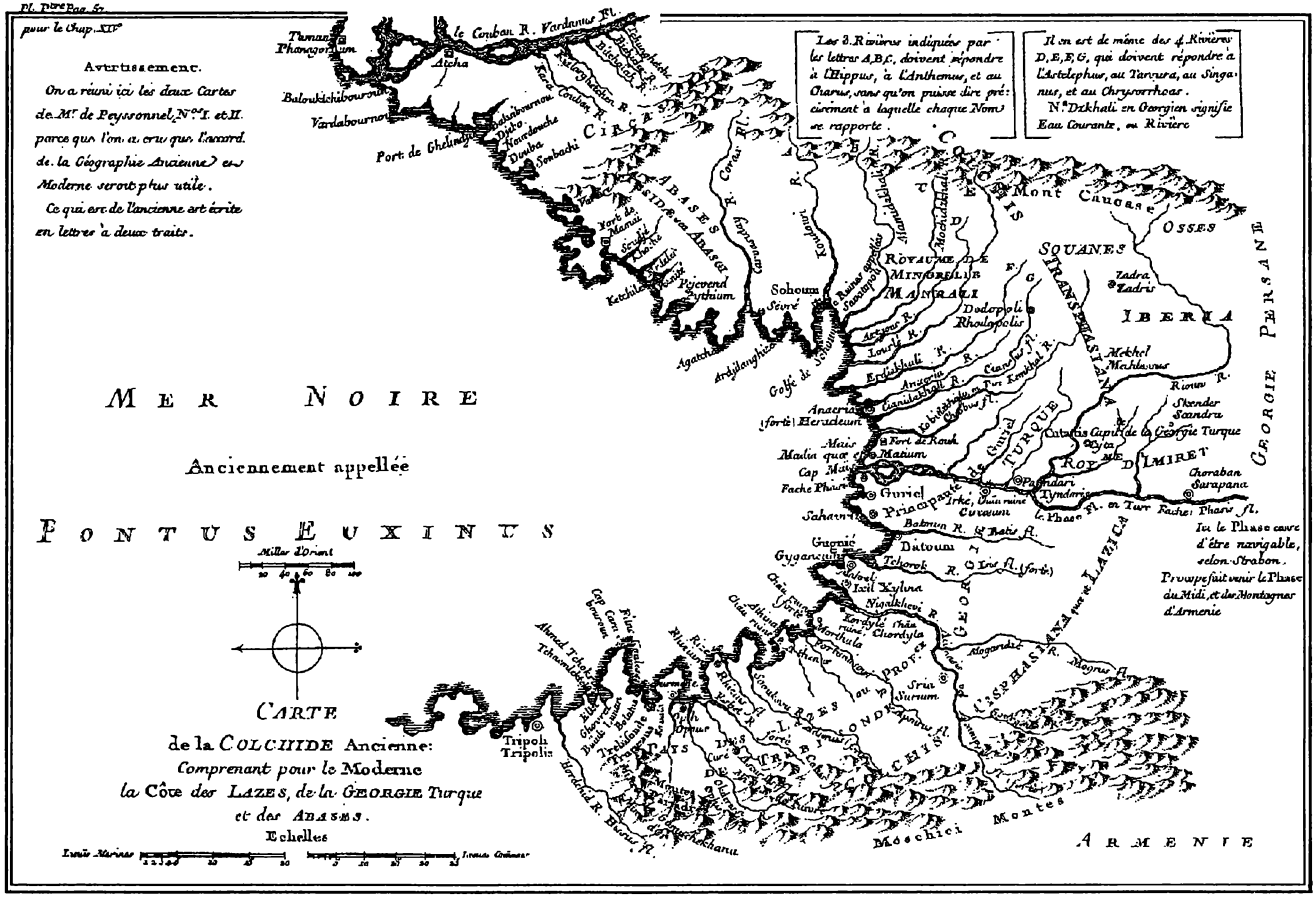
Pl. Ire Bas. Sc.
pour le Chap. XII
Avertissement.
On a réuni ici les deux Cartes de M.r de Peyssonnel, N.os I. et II. parce que l'on a cru que l'accord de la Géographie Ancienne avec Moderne seroit plus utile.
Ce qui est de l'ancienne est écrite en lettres à deux traits.
Les 8 Rivieres indiquées par les lettres A,B,C, doivent répondre à l'Hippus, à l'Anthemus, et au Charus, sans qu'on puisse dire précisément à laquelle chaque Nom se rapporte.
Il en est de même des 4 Rivieres D,E,E,G, qui doivent répondre à l'Astelephus, au Tarcura, au Singanus, et au Chrysorrhoas.
N.a Dzkhali en Georgien signifie Eau courante, ou Riviere
MER NOIRE
Anciennement appellée
PONTUS EUXINUS
CARTE
de la COLCHIDE Ancienne:
Comprenant pour le Moderne
la Côte des LAZES, de la GEORGIE Turque
et des ABASES.
Echelles
Mille d'Orient
Lieues Marines
Lieues Geom.
le Corax R.
Vardanus Fl.
Tamara Phanagoreum
Atcha
Balaklikhibourno
Vardabourno
Port de Ghelindgik
Dioscurias
Sebastopolis
Pitzounda
Sohoum Kalé
Sebastopolis
Agatha
Ardjelonghis
Golfe de Sebastopolis
Anacopia (forte)
Heraeum
Fort de Rouk
Malia quor. Matium
Cap Malia
Fache Phuri
Guriel
Prisopata
Saharni
Batmun R. & Batis R.
Datoum
Gyganeum
Tchorok R.
Iris fl. (forte)
Xylina
Nigalkhori R.
Cordyla
Thia
Chordyla
Thermodon
Thermodontium
Oenoe
Trias Portus
Tripoli
Tripolis
Mochici
Montes
ARMENIE
ABASES
CIRCASSIE
MINGRELIE
MANGRALI
Mont Caucase
OSSES
SQUANES
IBERIA
TRANSMASSIANE
GEORGIE PERSANE
Zadra
Zadris
Dadeapolis
Rhodopolis
Mokhel
Machlevan
Riviere
Skender
Scandra
Catalis Caput de la Georgie Turque
ROYAUME D'IMIRET
Choraban
Sarapana
Pasindari
Tyndaris
Fl. en Turc
Fache Phuri
Phase
Ici le Phase cesse d'être navigable, selon Strabon.
Il y prefuit venir le Phase du Midi, et des Montagnes d'Armenie
LAZICA
COLCHIS
PROPR.
Rhizium
Athenae ruinae
Cisthene
Sebastopolis
Cap Gem Eveque
Fine Gem
Ahmed Tchoki
Tchoumbaki
Rhizium
Athenae
Cisthene
Sebastopolis
Thia
Chordyla
Thermodon
Oenoe
Trias Portus
Iris Portus
Iris Fluvius
Hippus R.
Anthemus R.
Charus R.
Astelephus R.
Tarcura R.
Singanus R.
Chrysorrhoas R.
Negrus fl.
Negrus fl.
Hieracium
Hieracium
Cap Gem Eveque
Fine Gem
Ahmed Tchoki
Tchoumbaki
Hieracium
Hieracium
Hieracium

Consecințele economice și politice ale acestei situații noi nu aveau să întîrzie să se arate. Tendința de a concentra totul la Constantinopol nu se dezminte: o parte din locuitorii Cetății Albe vor veni să se alăture coloniștilor de la Caffa, deportați pe Bosfor. Monopolul otoman asupra comerțului și al transporturilor alimentare acaparează produsele din toate regiunile de pe coastă; marile drumuri ale traficului sînt închise, iar comerțul țărilor limitrofe, încă atît de înfloritor, chiar și în ultima perioadă a regimului colonial, este limitat de acum înainte la resurse locale[60].

Diferența apare clar în privilegiile orașelor Poloniei; cel eliberat în 1472 orașului Lwow menționează încă pe negustorii de „peste mări" veniți din Moldova, care au dreptul să depună în antrepozitele ce le sînt afectate mirodenii, stofe prețioase de Damasc și mătasea numită de Cathay, adică de China. În 1504, în schimb, hotărîrea judecătorească emisă în favoarea Cracoviei în procesul ei cu Lwowul, în legătură cu dreptul de popas, numește în mod expres ca negustori străini în acest ultim oraș, pe români și pe turci și nu mai menționează produsele de comerț din Orient și din Extremul Orient. Orizontul se îngustează, iar marile căi ale traficului internațional se abat de la regiunile pontice, pentru a urmări în depărtare înaintarea caravelelor oceanice sau pentru a încerca mai tîrziu să deschidă, prin Moscova, drumul Asiei Centrale și al Chinei.

Cucerirea otomană a Mării Negre a determinat în mod indirect noua orientare a marelui cnezat al Moscovei. Exact un secol după bătălia de la Kulikovo, în 1488, Rusia moscovită a scuturat definitiv jugul Hoardei de Aur. Dar, așa cum a observat Fernand Grenard, ea nu a făcut-o decît „cînd stăpînul a ajuns în ultimul grad de debilitate, cînd turcii otomani i-au luat Crimeea și coastele Mării Negre. Atunci cneazul rus s-a lăsat purtat fără voia lui de către boieri și episcopi împotriva hanului tătar"[61]. Armatele s-au studiat de această dată fără să lupte, dar legătura de dependență se rupsese; în secolul următor, inițiativa cuceririlor va trece lui Ivan cel Groaznic. Marile războaie ce vor decide chestiunea Orientului în epoca modernă erau în pregătire.

Dar în momentul cînd oprim expunerea din acest volum, monopolul otoman era tot atît de absolut pe cît era supremația politică a Porții. Resursele ținuturilor pontice se îndreptau de acum înainte spre o piață unică; cea din Constantinopol[62]; bogății de tot felul se îngrămădeau în depozitele rezervate Seraiului și armatei. Cînd străbatem astăzi palatul sultanilor și cînd contemplăm atîtea obiecte prețioase acumulate de secole[63] sîntem tentați să recităm, împreună cu Mahomed al II-lea, versurile pe care se pare că le-ar fi rostit pătrunzînd în orașul cucerit: „Astăzi păianjenul este păzitorul palatului împărătesc și își țese pînza în fața porților sale; bufnița face să răsune cîntecul său jalnic pe mormintele regilor"[64].

Pentru a risipi această melancolie, este suficient să ne gîndim la stoarcerea nemiloasă a provinciilor și la tributul greu ce furniza suportul acestui lux și vom regăsi legea implacabilă a compensațiilor istorice, care pune într-un taler al balanței strălucirea capitalei și a curții, iar în celălalt prosperitatea și libertatea ținuturilor pontice și dunărene[65].

Bibliografie sumară: N. IORGA, *Geschichte des Osmanischen Reiches nach den Quellen dargestellt,* Gotha, I, 1908; II, 1909; IDEM, *Veneția în Marea Neagră,* III, în *Analele Academiei Române, Memoriile Secțiunii istorice,* Seria a II-a, XXXVII, 1915; IDEM, *Histoire des Roumains et de la romanité orientale,* IV, București, 1937; W. HEYD, *Histoire du commerce du Levant au Moyen Âge*, II, trad. fr. Furcy Raynaud,

Leipzig, 1886; R. GROUSSET, *L'empire des steppes. Attila, Gengis-khan, Tamerlan*, Paris, 1939; V. VASILIU, *Sur la seigneurie de „Theodoro" en Crimée au XVe siècle, à l'occasion d'un nouveau document*, în *Mélanges de l'École Roumaine en France*, 1929, 2 (Cf. și *Revue historique du Sud-Est Européen*, VIII, 1931); N. BĂNESCU, *Contribution à l'histoire de la seigneurie de Théodoro-Mangoup en Crimée*, în *Byzantinische Zeitschrift*, XXXV, 1935; A.A. VASILIEV, *The Goths in the Crimea*, Cambridge, Mass., 1936.

T. HALECKI, *La croisade de Varna*, în *Bulletin of the International Committee of Historical Science*, XI, 1939, 4; FR. PALL, *Autour de la croisade de Varna: la question de la paix de Szeged et de sa rupture (1444)*, în *Bulletin de la Section historique de l'Académie Roumaine*, XXII, 1941, 2; R. GROUSSET, *L'empire du Levant, histoire de la question d'Orient*, Paris, 1946.

N. IORGA, *Notes et extraits pour servir à l'histoire des Croisades au XVe siècle*, I-VI, Paris-București, 1899-1915; IDEM, *Actes et fragments relatifs à l'histoire des Roumains*, III, București, 1897; A. VIGNA, *Codice diplomatico delle colonie tauro-liguri durante la Signoria dell'ufficio di S. Giorgio*, în *Atti delle Società Ligure di storia patria*, Genua, VI, 1868; VII, 1869; M. MALOWIST, *Kaffa, kolonia genueńska na Krymie i problem wschodni w latach 1453-1475* (Prace Instytutu Historycznego Universytetu Warszawskiego, II), Varșovia, 1947 (Cf. recenzia din *Revue des études byzantines*, VI, 1948, 1).

N. IORGA, *Studii istorice asupra Chiliei și Cetății Albe*, București, 1899; A. DECEI, *Tratatul de pace – sulhnâme – încheiat între sultanul Mehmed II și Ștefan cel Mare la 1479*, în *Revista istorică română*, XV, 1945; E.S. ZEVAKIN și N.A. PENČKO, *Eseu asupra istoriei coloniilor genoveze de pe litoralul Caucazului Apusean din secolele XIII-XV* (în rusă), în *Istoričeskie zapiski*, 3, 1938; CH. VERLINDEN, *Esclaves du Sud-Est et de l'Est européen en Espagne à la fin du Moyen Âge*, în *Revue historique du Sud-Est Européen*, XIX, 1942, 2.

Note

1. Șt. Ștefănescu, *Țara Românească de la Basarab I „Întemeietorul" până la Mihai Viteazul*, București, 1970, p. 59 și urm.; S. Iosipescu, *Invazii otomane în ținuturile carpato-dunăreano-pontice (sec. XIV-XVI)*, în *Studii și materiale de muzeografie și istorie militară*, 13, 1980, p. 169 și urm.; F. Szazály, *Phases of Turco-Hungarian Warfare before the battle of Mohács (1365-1526)*, în *Acta Orientalia Academiae Scientiarum Hungaricae*, XXXIII, 1979, 1, p. 17 și urm.; M. Guboğlu, *Osmanlilarla Romen Ülkeleri Arasin daki Ilk Devir Ilişkileri (1368-1456) Hakkinda Belirtmeler ve Doğrultmalar*, în *IX. Türk Tarih Kongresi, Ankara: 21-25 Eylül 1981, Kongreye Sunulan Bildiriler*, II, Ankara, 1988, p. 837-838; T. Gemil, *Românii și otomanii în secolele XIV-XVI*, București, 1991, p. 101 și urm.; M. Maxim, *Țările Române și Înalta Poartă. Cadrul juridic al relațiilor româno-otomane în evul mediu*, București, 1993, p. 223 și urm.
2. Dom Pedro era fiul regelui Joao I (1385-1433). Cf. N. Iorga, *Un prinț portughez cruciat în Țara Românească a secolului al XV-lea*, în *AARMSI*, Ser. III, V, 1926, p. 333-337.
3. Potrivit izvoarelor puse în valoare în ultimele decenii, interesul turcilor pentru dotarea cu o flotă maritimă datează dintr-o perioadă anterioară celei pe care o indică Gheorghe Brătianu. Preocupări în acest sens a avut încă sultanul Orhan, în vremea domniei căruia nouă vase otomane sprijină escadra genoveză în conflictul cu venețienii din

anul 1352. Încă înainte de Mahomed (Mehmed) I, predecesorul său, Baiazid (Bayezid) I (1389-1402), organizase la Gallipoli o bază pentru navele turcești. Cf. N. Beldiceanu, *En marge d'un livre sur la mer Noire*, în *Revue des études islamiques*, XXXIX, 1971, p. 390. Otomanii reiterau inițiative asumate încă de la sfîrșitul secolului al XI-lea pe litoralul vest-anatolian de predecesorii lor selgiucizi, prin emirul Tzakas (Ceaka). Cf. Anne Comnène, *Alexiade*, II, ed. B. Leib, Paris, 1943, p. 110-116.

4. „Prima jumătate a veacului XV, adică de la oprirea expansiunii turcești prin luptele cu Timur Lenk pînă la reluarea și desăvîrșirea cuceririi turcești în Marea Neagră în al treilea pătrar al veacului XV", este considerată de Gheorghe Brătianu drept „o perioadă extrem de încurcată" (*CMN*, p. 578).
5. N. Iorga, *Un viaggio da Venezia alla Tana*, Veneția, 1896.
6. R. Grousset, *L'empire des steppes. Attila, Gengis-khan, Tamerlan*, Paris, 1939, p. 549-550.
7. *Ibidem*, p. 550. Pentru accentuarea tendințelor de dezmembrare a Hoardei de Aur în al doilea sfert al secolului al XV-lea, cf. B. Spuler, *Die Goldene Horde. Die Mongolen in Russland, 1223-1502*, ed. a 2-a, Wiesbaden, 1965, p. 160 și urm.; B.D. Grecov și A.I. Iacubovschi, *Hoarda de Aur și decăderea ei*, București, 1953, p. 379 și urm.; M.G. Safargaliev, *Распад Золотой Орды*, Saransk, 1960, p. 201 și urm.; P.H. Silfen, *The Influence of the Mongols on Russia. A Dimensional History*, Hicksville, New York, 1974, p. 26-35.
8. A.A. Vasiliev, *The Goths in the Crimea*, Cambridge, Mass., 1936, p. 182 și urm.
9. O. Lampsides (*Byzantinische Zeitschrift*, 65, 1972, p. 440) presupune că titlul de sebastos reprezintă o dăinuire din perioada dominației Trapezuntului bizantin.
10. Descrierea reședinței seniorilor din Theodoro sau Mangup urmează în linii generale pe aceea făcută în articolul *Notes sur un voyage en Crimée*, în *RHSEE*, XIX, 1942, 1, p. 180-181, scris imediat după întoarcerea din călătoria de studii întreprinsă în centrele medievale din Crimeea în anul 1942.
11. V. Vasiliu, *Sur la seigneurie de „Theodoro" en Crimée au XVe siècle, à l'occasion d'un nouveau document*, în *Mélanges de l'École Roumaine en France*, 1929, 2, p. 299-336; N. Bănescu, *Contribution à l'histoire de la seigneurie de Théodoro-Mangoup en Crimée*, în *Byzantinische Zeitschrift*, XXXV, 1935, p. 20-37; A.A. Vasiliev, *op.cit.*, p 192 și urm.; A.L. Jakobson, *Крым в средние века*, Moscova, 1973, p. 128-133.
12. În anul 1435, după ce cîteva vase venețiene au ancorat la Maurocastron (Moncastro), senatul a decis crearea în portul de la limanul Nistrului a unui comptoar și numirea unui viceconsul, inițiativă pusă în practică în 1436. Primul titular al acestui post a fost Francesco Diedo (Franciscus Duodo). Cf. N. Bănescu, *Maurocastrum-Mo(n)castro-Cetatea Albă*, în *AARMSI*, ser. III, XXII, 1939-1940, p. 167-168 și 174-175; M. Nystazopoulou-Pélékidis, *Venise et la mer Noire du XIe au XVe siècle*, în Θεσαυρισμάτα, 7, 1970, p. 42; Ș. Papacostea, *Venise et les Pays Roumains au Moyen Âge*, în *Venezia e il Levante fino al secolo XV*, Firenze, 1973, p. 601-602; E. Thiriet, *Les Vénitiens en mer Noire. Organisation et trafics (XIIIe-XVe siècles)*, în 'Αρχεῖον Πόντου, 35, 1979, p. 51-52. Data de 1436 pentru instalarea viceconsulului venețian la Moncastro este indicată și de G.I. Brătianu în *Vicina*, II, *Nouvelles recherches sur l'histoire et la toponymie médiévales du littoral roumain de la mer Noire. À propos des «Miscellanies» de M. J. Bromberg*, în *RHSEE*, XIX, 1942, 1, p. 161.
13. V. Vasiliu, *op.cit.*, p. 335-336.
14. Episodul cu iz anecdotic despre „prăjiturile otrăvite" promise de bailul de la Constantinopol prințului Alexios este discutat ceva mai detaliat de Gh.I. Brătianu în cursul universitar privind istoria arealului pontic. „Nu sunt cu totul de acord – precizează el – cu autoarea studiului [Virginia Vasiliu, devenită Sacerdoțeanu; cf. nota 11], care socotește în prima versiune a lucrării ei că nu poate fi vorba de o intenție atît de neagră, pentru că bailul adaugă că o consideră că le vrea pentru necredincioși. Relațiunile stăpînului din Mangup cu necredincioșii tătari erau foarte bune și nu avea motiv să le trimită asemenea „dulcețuri" cu astfel de scop. Totuși, s-ar putea interpreta și altfel: s-ar putea să fie o ipocrizie a corespondentului seniorului și înțelesul să fie cam acesta: nu de bună voie fac asemenea lucruri, dar cred, presupun, consider că le-ați voit pentru necredincioși! – și pentru necredincioși orice mijloc este bun. De altfel,

în aceeași vreme, în documentele veneţiene este o asemenea urmă de prăjitură otrăvită destinată lui Mahomed II. Era o metodă obişnuită în vremea Renaşterii italiene, conformă cu moravurile timpului. S-ar putea întîmpla ca seniorul să le fi cerut nu pentru necredincioşi, ci pentru creştini, şi totuşi să-i fie trimise din interese politice, însă sub pretextul că sunt pentru necredincioşi. Este însă de notat faptul, trecînd asupra acestui episod mai mult sau mai puţin digestibil, că seniorii de acolo aveau o foarte exactă vedere politică a împrejurărilor generale şi că ştiau că, fiind în rivalitate cu coloniile genoveze, sprijinul lor firesc, cu sau fără otravă, trebuia să fie la Veneţia.

Asupra originilor acestei stăpîniri iarăşi este o discuţie care nu s-a sfîrşit. S-ar putea întîmpla să fie o legătură între această stăpînire din veacul XV şi un sevast grec, care apare într-un sinaxar al veacului XIII ca stăpînul unui teritoriu care coincide în bună parte cu cel de la Mangup. Este o legătură între el şi senioria veacului XV? Ipoteza rămîne deschisă. Fapt este însă că aceşti seniori erau înrudiţi cu ambele familii domnitoare bizantine din această vreme: şi cu Paleologii din Constantinopol şi cu domnii din Trapezunt. De asemenea, legături de rudenie au legat la un moment dat pe Ştefan cel Mare cu Comnenii depărtaţi din Trapezunt prin mijlocirea senioriei din Mangup" (*CMN*, p. 597-598).

15. În anul 1444 veneţienii obţin dreptul de a-şi crea un consulat la Caffa, organism în fruntea căruia este numit Andrea della Calle. Cf. M. Nystazopoulou-Pélékidis, *op.cit.*, p. 41.
16. G. Astuti, *Le colonie genovesi del Mar Nero e i loro ordinamenti giuridici*, în *Colocviul româno-italian „Genovezii la Marea Neagră în secolele XIII-XIV", Bucureşti 27-28 martie 1975*, coord. Şt. Pascu, Bucureşti, 1977, p. 102 şi urm.; E. Basso, *Genova: un impero sul mare*, Cagliari, 1994, p. 116 şi urm. La mijlocul secolului al XV-lea, consulul de la Caffa era desemnat anual, beneficiind pentru o legislatură de un salariu de 500 (600 din 1457) „sommi", spre deosebire de ceilalţi consuli genovezi din centrele pontice, aleşi pentru doi-cinci ani şi remuneraţi cu sume variind de la 60 la 180 „sommi" anual. Cf. J. Heers, *Gênes au XVe siècle. Activité économique et problèmes sociaux*, Paris, 1961, p. 142.
17. Vladislav III Jagello (1434-1444).
18. C. Mureşan, *Ioan de Hunedoara şi vremea sa*, Bucureşti, 1957, p. 62-66; D. Prodan, *500 de ani de la moartea lui Iancu de Hunedoara*, în *Studii şi cercetări de istorie*, VIII, 1957, 1-4, p. 12-13; P. Abrudan, *Date noi cu privire la bătălia din 22 martie 1442 dintre oştile lui Iancu de Hunedoara şi Mezid-bei*, în *RIS*, 32, 1979, 2, p. 319-324.
19. Fr. Pall, *Autour de la croisade de Varna: la question de la paix de Szeged et de sa rupture (1444)*, în *Académie Roumaine. Bulletin de la Section historique*, XXII, 1941, 2, p. 144-158. Cf. şi G.I. Brătianu, *Autour des Croisades au XVe siècle: En marge de* l'Empire du Levant *de M. René Grousset*, în *Revue des études roumaines*, V-VI, 1960, p. 11-15.
20. Pentru preliminariile campaniei antiotomane din 1444 şi lupta de la Varna, cf. Fr. Pall, *Un moment décisif de l'histoire du sud-est européen: la croisade de Varna (1444)*, în *Balcania*, VII, 1944, p. 102-121; idem, *Le condizioni e gli echi internazionali della lotta antiottomana del 1442-1443 condotta da Giovanni di Hunedoara*, în *RESEE*, III, 1965, 3-4, p. 433-463; C. Mureşan, *op.cit.*, p. 82-99; A. Decei, *Istoria Imperiului otoman pînă la 1656*, Bucureşti, 1978, p. 90-94; M.P. Guboglu, *Românii în bătălia de la Varna (10 nov. 1444) după izvoare turco-islamice şi europene*, în *Revista arhivelor*, an LXII, XLVII, 1985, 3, p. 265-278; A. Hohlweg, *Kaiser Johannes VIII. Palaiologos und der Kreuzzug des Jahres 1444*, în *Byzantinische Zeitschrift*, 73, 1980, 1, p. 14-24; Kr. Kolarov, în *Българско средневековние. Българо-съветски сборник в чест на 70-годишнината на проф. Иван Дуйчев*, Sofia, 1980, p. 105-112; J. Held, *Hunyadi's Long Campaign and the Battle of Varna 1443-1444*, în *Ungarn-Jahrbuch*, 16, 1988, p. 10-27; M. Chasin, *The Crusade of Varna*, în *A History of the Crusades*, general ed. K. M. Setton, VI, ed. H.W. Hazard şi N.P. Zacour, Madison, Wisconsin, 1989, p. 276-310; Ş. Papacostea, *Gênes, Venise et la croisade de Varna*, în *Balcanica Posnaniensia. Acta et studia*, VIII, 1997, p. 27-37; E. Denize, *La croisade*

de Varna et les relations entre Ianco de Hunedoara et Alphonse V d'Aragon, roi de Naples. Réalité et idéologie, în *Miscellanea in honorem Radu Manolescu emerito*, ed. Z. Petre şi S. Brezeanu, Bucureşti, 1996, p. 116-126.

21. Fr. Pall, *Stăpînirea lui Iancu de Hunedoara asupra Chiliei şi problema ajutorării Bizanţului*, în *RIS*, XVIII, 1965, 3, p. 619-638. Implantarea garnizoanei ungureşti la Chilia a avut loc în anul 1448. Potrivit părerii lui Şt. Andreescu (*Une ville disputée: Kilia pendant la première moitié du XVe siècle*, în *RRH*, XXIV, 1985, 3, p. 217-222), cetatea s-ar fi aflat în stăpînirea Ţării Româneşti din 1439 pînă în jurul anului 1446, cînd ar fi fost reluată de moldoveni pînă în 1448. După o tentativă eşuată în 1462, Ştefan cel Mare o recucereşte în anul 1465.
22. N. Iorga, *Geschichte des Osmanischen Reiches nach den Quellen dargestellt*, Gotha, II, 1909. Cf. şi F. Babinger, *Mehmed der Eroberer und seine Zeit. Weltenstürmer einer Zeitenwende*, München, 1953.
23. R. Grousset, *L'empire du Levant, histoire de la question d'Orient*, Paris, 1946.
24. *Le cinq-centième anniversaire de la prise de Constantinople*, Athena, 1953; F. Babinger, *op.cit.*, p. 88 şi urm.; G. Walter, *La ruine de Byzance, 1204-1453*, Paris, 1958, p. 311 şi urm.; S. Runciman, *The Fall of Constantinople 1453*, Cambridge, 1965 (publicată şi în traducere românească: *Căderea Constantinopolului 1453*, ed. Al. Elian, Bucureşti, 1971); H. Turková, *La prise de Constantinopole d'après le Seyahatname d'Evliya Çelebi*, în *Byzantinoslavica*, XXX, 1969, 1, p. 47 şi urm.; D.M. Nicol, *The last centuries of Byzantium, 1261-1453*, ed. a 2-a, Cambridge, 1993, p. 377-393; W. Treadgold, *A History of the Byzantine State and Society*, Stanford, 1997, p. 797-803.
25. N. Iorga, *Studii istorice asupra Chiliei şi Cetăţii Albe*, Bucureşti, 1899, p. 113-114.
26. În legătură cu localul marii companii particulare genoveze, Gheorghe Brătianu consemna că drept „omagiu adus acestei asociaţiuni, care a avut un atît de mare rol în istoria Genovei la sfîrşitul evului mediu, conferinţa economică întrunită la Genova în 1922, la care ca foarte modest spectator am putut să asist, şi-a ţinut şedinţele în localul acestei Cassa di San Giorgio" (*CMN*, p. 602-603).
27. Pentru Banco di San Giorgio şi sistemul său organizatoric, cf. J. Heers, *op.cit.*, p. 97-192.
28. M. Malowist, *Kaffa, kolonia genueńska na Krymie i problem wschodni w latach 1453-1475*, Varşovia, 1947. G. I. Brătianu a recenzat această lucrare în *Revue des études byzantines*, VI, 1948, p. 128-131.
29. N. Iorga, *Studii istorice...*, p. 115.
30. Ş. Papacostea, *La Moldavie État tributaire de l'Empire Ottoman au XVe siècle: le cadre international des rapports établis en 1455-1456*, în *RRH*, XIII, 1974, 3, p. 454-457; L. Şimanschi, *«Închinarea» de la Vaslui (5<iunie>1456)*, în *AIIAX*, XVIII, 1981, p. 613-637.
31. C. Mureşan, *op.cit.*, p. 178-194; idem, în *Istoria României*, II, Bucureşti, 1962, p. 444-446; A. Decei, *op.cit.*, p. 109-110.
32. F. Babinger, *La date de la prise de Trébizonde par les Turcs*, în *Revue des études byzantines*, VII, 1950, p. 205 şi urm.
33. J. Heers, *op.cit.*, p. 97 şi urm.
34. Ch. Verlinden, *Esclaves du Sud-Est et de l'Est européen en Espagne orientale à la fin du Moyen Âge*, în *RHSEE*, XIX, 1942, 2, p. 371-403. Pentru comerţul cu sclavi practicat de genovezi şi veneţieni în Mediterana Orientală şi Marea Neagră, cf. R. Delort, *Quelques précisions sur le commerce des esclaves à Gênes vers la fin du XIVe siècle*, în *Mélanges d'archéologie et d'histoire*, LXXVII, 1966, 1, p. 215-250; M. Balard, *Remarques sur les esclavages à Gênes dans la seconde moitié du XIIIe siècle*, în *ibidem*, LXXX, 1968, 2, p. 627-680; idem, *La Romanie génoise (XIIe – début du XVe siècle)*, II, Roma, 1978, p. 785-832; Ch. Verlinden, *Venezia e il commercio degli schiavi provenieti dalla coste orientali del Mediterraneo*, în *Venezia e il Levante fino al secolo XV*, I, 2, ed. A. Pertusi, Firenze, 1973, p. 911-929; idem, *L'esclavage dans l'Europe médiévale*, II, *Italie, colonies italiennes du Levant, Levant latin, Empire byzantin*, Gent, 1977, p. 427-963. Asupra sclavilor de origine românească vînduţi în pieţele mediteraneene, cf. A. Pippidi, *Contribuţii la studiul legilor războiului în evul mediu*, Bucureşti, 1974, p. 248-250; Ch. Verlinden, *L'esclavage dans l'Europe...*, p. 471, 648-650, 740 şi 779.

35. Gheorghe Brătianu se referă la studiul lui E.S. Zevakin, N.A. Penčko, *Очерки по истории генуэвких колоний на Западном Кавказе в XIII-XV вв.*, în *Исторические записки*, 3, 1938, p. 72-129. Cei doi istorici şi-au exprimat aprecierea pentru lucrările sale, fapt care a avut darul să-l flateze. Cf. G.I. Brătianu, *Chronique soviétique*, în *RHSEE*, XVIII, 1941, p. 245.
36. E.S. Zevakin, N.A. Penčko, *Из истории социальных отношений в генуэзских колониях в Северном Причерноморье в XV в.*, în *Исторические записки*, 7, 1940, p. 21 şi urm.
37. N. Iorga, *Actul lui Mahomed al II-lea pentru negustorii din Cetatea Albă, 1456*, în *Revista istorică*, X, 1924, 4-6, p. 105. Cf. şi M.A. Mehmet, *Din raporturile Moldovei cu Imperiul otoman în a doua jumătate a veacului al XV-lea*, în *RIS*, XII, 1960, 5, p. 165 şi urm.
38. N. Bănescu, *Maurocastrum...*, p. 175-176 (care, spre deosebire de Gh. I. Brătianu, vedea în „dominus Maurocastri" nu pe domnul Moldovei, ci pe pîrcălabul cetăţii).
39. A. Vigna, *Codice diplomatico delle colonie tauro-liguri durante la Signoria dell'ufficio di S. Giorgio*, I (*Atti della Società Ligure di storia patria*, VI), Genua, 1868, p. 189-190, 307-309, 355-357 şi 365-366; N. Iorga, *Studii istorice...*, p. 116-118; P. Nicorescu, *Monede moldoveneşti bătute la Cetatea Albă*, în *Cercetări istorice*, XVII, 1943, p. 79-81 şi 86-88; E. Basso, *op.cit.*, p. 139-141; Şt. Andreescu, *Politica pontică a Moldovei: Ştefan cel Mare şi castelul „Illice"*, în *Revista istorică*, SN, VII, 1996, 7-8, p. 511-520.
40. M. Malowist, *op.cit.*, p. 175-177. Cf. şi Ş. Papacostea, *La Moldavie État tributaire...*, p. 458; idem, *Caffa et la Moldavie face à l'expansion ottomane (1453-1484)*, în *Colocviul româno-italian...*, p. 136-137.
41. F. Babinger, *Mehmed der Eroberer...*, p. 161 şi urm.; W.H. McNeill, *Venice. The Hinge of Europe, 1081-1797*, Chicago-Londra, 1974, p. 86-87; A. Decei, *op.cit.*, p. 110-114.
42. F. Babinger, *Mehmed der Eroberer...*, p. 215-223; N. Stoicescu, *Vlad Ţepeş*, Bucureşti, 1976; Şt. Andreescu, *Vlad Ţepeş (Dracula). Între legendă şi adevăr istoric*, Bucureşti, 1976, p. 91-123; C.A. Stoide, *Luptele lui Vlad Ţepeş cu turcii (1461-1462)*, în *AIIAX*, XV, 1978, p. 15-38; R.Şt. Ciobanu, *Pe urmele lui Vlad Ţepeş*, Bucureşti, 1979, p. 179-225.
43. B. Câmpina, M. Berza, în *Istoria României*, II, Bucureşti, 1962, p. 493-496; Al.V. Boldur, *Ştefan cel Mare, voievod al Moldovei (1457-1504). Studiu de istorie socială şi politică*, Madrid, 1970, p. 178-181.
44. Cf. nota 41.
45. F. Babinger, *Mehmed der Eroberer...*, p. 326 şi urm.; M.A. Halevy, *Les guerres d'Etienne le Grand et de Uzun-Hassan contre Mahomet II, d'après la „Chronique de la Turquie" du candiote Elie Capsali (1523)*, în *Studia et acta orientalia*, I, 1958, p. 189-198; A. Decei, *Din trecutul comun româno-iranian*, în idem, *Relaţii româno-orientale*, Bucureşti, 1978, p. 163-167; E. Werner, *Ein Geburt einer Grossmacht. Die Osmanen (1300-1481)*, ed. a 4-a, Viena-Köln-Graz, 1985, p. 341 şi urm.
46. Gh.I. Brătianu a dedicat expediţiei ungureşti încheiate prin lupta de la Baia din anul 1467 unul din primele sale articole, publicat cînd era încă student: *Lupta de la Baia (după izvoare ungureşti)*, în *Revista istorică*, V, 1919, 11-12, p. 216-224.
47. Despre *politica pontică* a marelui domn, în *CMN*, p. 607-608, se fac următoarele consideraţii:

„Ştefan cel Mare a avut o politică pontică, o politică a Mării Negre. Lucrul a fost relevat de istoricii noştri; găsiţi pasagii şi în *Istoria lui Ştefan cel Mare* a lui Iorga şi în alte lucrări. Eu cred că această latură a avut un rost foarte important în politica voievodului moldovean în epoca pe care, într-o altă teză recentă de doctorat, dl. E. Turdeanu o numea, cu drept cuvînt, ca o perioadă de cruciadă. Să nu uităm că Ştefan Vodă a luat în căsătorie pe Maria de Mangup, care, soră cu stăpînitorii de la Mangup, soră cu Isaac şi Alexandru, era deci înrudită prin ei cu domnii din Trapezunt; iar soţia lui Uzun Hasan, Despina, era din neamul Comnenilor din Trapezunt. Ea îndemna pe soţul ei să meargă în ajutorul creştinilor. Iată cum, peste Crimeea, se încheagă o legătură între Moldova, stăpînirea de la Mangup, Comnenii din Trapezunt şi Persia. Iată sistemul politic în care lupta Ştefan cel Mare în timpul războaielor cu turcii, în timpul marilor bătălii de la Vaslui şi Valea Albă.

Dar mai mult decît atît, participarea aceasta în luptele din Crimeea a fost efectivă. La un moment dat, constatînd că stăpînitorul Mangupului nu este integrat în politica lui şi nu urmează destul de bine liniile pe cari ar voi să le imprime, el a trimis pe fratele doamnei, Alexandru, care ucizînd pe fratele celălalt care stăpînea în Crimeea, a luat el stăpînirea Mangupului şi a fost însoţit acolo de un contingent moldovenesc. Printre ultimii apărători ai Mangupului împotriva turcilor au fost 300 ostaşi moldoveni" [...]

48. Pentru războaiele Moldovei cu Imperiul otoman purtate în vremea lui Ştefan cel Mare, cf. F. Babinger, *Mehmed der Eroberer...*, p. 368-370, 383-384; B. Câmpina, M. Berza, în *Istoria României*, II, 1962, p. 503-530; Al.V. Boldur, *op.cit.*, p. 202-222; M. Neagoe, *Ştefan cel Mare*, Bucureşti, 1970, p. 106 şi urm.; Ş. Papacostea, *Politica externă a Moldovei în vremea lui Ştefan cel Mare: puncte de reper*, în *RIS*, 28, 1975, 1, p. 21-26; idem, *Stephan der Grosse, Fürst der Moldau 1457-1504*, Bucureşti, 1975, p. 34-50; Şt. Olteanu, *Lupta de la Valea Albă (1476)*, Bucureşti, 1976; *Războieni. Cinci sute de ani de la campania din 1476*, Bucureşti, 1977; N. Grigoraş, *Moldova lui Ştefan cel Mare*, Iaşi, 1982, p. 89-219; D. Ciurea, *Ştefan cel Mare – marele european*, în *AIIAX*, XIX, 1982, p. 177-181; M. Dogaru, I. Cupşa, în *Istoria militară a poporului român*, II, Bucureşti, 1986, p. 307-341. Despre politica Moldovei în vremea domniei lui Ştefan cel Mare, Gh.I. Brătianu făcea, într-un articol de popularizare publicat în 1937, următoarele observaţii: „Atunci, ca şi astăzi, stăpîneau în politica unei ţări, preocupată de menţinerea unui echilibru de forţe, care să-i asigure independenţa şi hotarele, două tendinţe ce îşi impuneau pe rînd directivele: *dependinţa* de un sistem, cu toate consecinţele sale politice şi militare, sau *realismul* care găseşte fiecărui caz şi fiecărui moment soluţia indicată de împrejurări [...] Ideea stăpînitoare a politicii lui Ştefan cel Mare (la un moment dat – n.n.) e de-a obţine cu orice preţ ajutorul statelor creştine, de aproape sau de departe [...] Iar Ştefan Vodă se întoarce, în ultima perioadă a lungii şi frămîntatei sale stăpîniri, la politica de echilibru pe care o urmase la începutul ei". Cf. *Securitate colectivă şi echilibru regional în politica lui Ştefan cel Mare*, în *Mişcarea*, XXVIII, 1789, 26.5.1937, p. 1 (Retipărit – nesemnat – în *Mişcarea Mehedinţului*, II, 10, 1.6.1937, p. 1). Referiri succinte la raporturile lui Ştefan cel Mare cu turcii se găsesc şi în conferinţa rostită de Gh.I. Brătianu la Radio, la 19 mai 1934. Cf. *Din legăturile noastre cu turcii*, în *Mişcarea*, XXVII, 996, 24.5.1934, p. 1-2.

49. M.A. Mehmed, *La politique ottomane à l'égard de la Moldavie et du Khanat de Crimée vers la fin du règne du sultan Mehmed II „le Conquérant"*, în *RRH*, XIII, 1974, 3, p. 521-526; M. Cazacu şi K. Kevonian, *La chute de Caffa en 1475 à la lumière de nouveaux documents*, în *Cahiers du monde russe et soviétique*, XVII, 1976, 4, p. 495-538; A. Decei, *Istoria Imperiului otoman...*, p. 120-121.

50. G.I. Brătianu, *Notes sur les Génois en Moldavie au XVe siècle*, în *RIR*, III, 1933, p. 156-158 (inserat şi în idem, *Recherches sur Vicina et Cetatea Albă*, Bucureşti, 1935, p. 125-126). Cf. şi Şt. Andreescu, *Cu privire la ultima fază a raporturilor dintre Moldova şi Genova*, în *AIIAX*, XIX, 1982, p. 201-218 (studiu publicat în traducere în *RRH*, XXI, 1982, 2, p. 257-282: *Autour de la dernière phase des rapports entre la Moldavie et Gênes).*

51. Relatarea datează de la 8 mai 1478 şi a fost făcută de emisarul Moldovei, Ioan Ţamblac, unchiul domnului. Cf. I. Bogdan, *Documentele lui Ştefan cel Mare*, II, Bucureşti, 1913, p. 342-351; N. Iorga, *Scrisori de boieri, scrisori de domni*, ed. a 3-a, Vălenii de Munte, 1931, p. 169-173. Cf. şi nota 28 de la *Introducere.*

52. Originalul slavon şi traducerea românească a pisaniei în *Repertoriul monumentelor şi obiectelor de artă din timpul lui Ştefan cel Mare*, Bucureşti, 1958, p. 139 şi 143

53. N. Iorga, *Scrisori...*, 1931, p. 172-173. Cf. şi I. Bogdan, *op.cit.*, p. 350. Pentru misiunea de apărătoare a lumii creştine europene împotriva ofensivei otomane asumată de Moldova în vremea domniei lui Ştefan cel Mare şi nu numai atunci, cf. şi Gh.I. Brătianu, *Sensul istoriei naţionale*, în *Revista Fundaţiilor Regale*, IX, 1942, 5, p. 304; idem, *Moldova*, în *Cuvinte către români. Zece conferinţe şi prelegeri*, Bucureşti, 1942, p. 174-176;

idem, *Originile și formarea unității românești. Prelegeri ținute la Școala Superioară de Război*, București, 1942, p. 64-68; idem, *Origines et formation de l'unité roumaine*, București, 1943, p. 138-144; idem, *Problema trecutului românesc*, București, 1943, p. 18-19; idem, *Autour des croisades...*, p. 19-20.

54. A. Decei, *Tratatul de pace* – sulhnâme – *încheiat între sultanul Mehmed II și Ștefan cel Mare la 1479*, în *RIR*, XV, 1945, 4, p. 465-494 (studiu inclus și în idem, *Relații româno-orientale*, București, 1978, p. 118-139). Cf. și Șt. S. Gorovei, *Moldova în „Casa Păcii". Pe marginea izvoarelor privind primul secol de relații moldo-otomane*, în *AIIAX*, XVII, 1980, p. 639-650; M. Maxim, *Din istoria relațiilor româno-otomane – „Capitulațiile"*, în *Anale de istorie*, XXVIII, 1982, 6, p. 43-44; idem, *Țările Române...*, p. 54 și urm. (unde „cartea de legământ" = *'ahdnâme* a lui Mahomed II către Moldova este atribuită cu probabilitate anului 1480). Respectiva *'ahdnâme* a fost precedată de un tratat de pace între cei doi beligeranți, datat în 1486. Cf. N. Pienaru, *Tratatul de pace moldo-otoman (1486)*, în *Național și universal în istoria românilor. Studii oferite prof. dr. Șerban Papacostea cu ocazia împlinirii a 70 de ani*, București, 1998, p. 264-303.

55. Chiar dacă nu s-a angajat în operațiuni militare de anvergura celor coordonate de Mahomed (Mehmed) II (1451-1481), războaiele cu venețienii și expedițiile în bazinul pontic reflectă, după opinia lui N. Beldiceanu (*En marge d'un livre...*, p. 391), o imagine mai puțin pacifistă a lui Baiazid (Bayezid) II (1481-1512).

56. G.I. Brătianu, *La question de l'approvisionnement de Constantinople à l'époque byzantine et ottomane*, în *Byzantion*, V, 1929-1930, 1, p. 102-107 (pasaj inserat și în idem, *Études byzantines d'histoire économique et sociale*, Paris, 1938, p. 168-172 și 176-177).

57. În legătură cu cucerirea Chiliei și Cetății Albe de armatele turcești, sprijinite de cele ale tătarilor, precum și cu consecințele imediate ale acestui eveniment, cf. N. Beldiceanu, *La campagne ottomane de 1484: ses préparatifs militaires et chronologie*, în *Revue des études roumaines*, V-VI, 1960, p. 67-77 (studiul este dedicat memoriei lui Gh.I. Brătianu, fostul profesor al autorului); idem, *La conquête des cités marchandes de Kilia et de Cetatea Albă par Bayezid II*, în *Südost-Forschungen*, XXIII, 1964, p. 36-90; idem, *Kilia et Cetatea Albă à travers les documents ottomans*, în *Revue des études islamiques*, XXXVI, 1968, 2, p. 215 și urm.; N. Grigoraș, *op.cit.*, p. 202-219; N. Beldiceanu, J.-L. Bacqué-Grammont și M. Cazacu, *Recherches sur les Ottomans et la Moldavie ponto-danubienne entre 1484 et 1520*, în *Bulletin of the School of Oriental and African Studies, University of London*, XLV, 1982, 1, p. 48 și urm.; H. Inalcik, *The Ottoman State: Economy and Society, 1300-1600*, în *An Economic and Social History of the Ottoman Empire, 1300-1914*, ed. H. Inalcik și D. Quataert, Cambridge, 1994, p. 290-293.

58. Pasajele citate fac parte din scrisoarea lui Baiazid II adresată raguzanilor în august 1484, pentru care am preluat traducerea din N. Iorga, *Studii istorice...*, p. 158. În textul lui G. I. Brătianu (*MN*, p. 326) era enumerată în mod eronat „Țara Românească" în loc de „Rusia", inadvertență care nu apare însă în alte lucrări ale sale (*Origines et formation...*, p. 142; *Rumänische Einheit*, București, 1944, p. 156), unde se reproduc citatele din scrisoarea sultanului.

59. N. Iorga, *Studii istorice...*, p. 153.

60. Așa cum s-a remarcat, din această formulare (care amintește de ideile exprimate în *Études byzantines...*, p. 170) s-ar deduce concluzia că, prin ocuparea sau subordonarea tuturor regiunilor limitrofe Mării Negre de către turci, apusenii ar fi fost complet eliminați din zonă, ceea ce nu este exact. Unele izvoare le relevă prezența, este adevărat, puțin numeroasă, la sfîrșitul secolului al XV-lea și în secolul următor, în cîteva dintre centrele pontice: Brusa, Cetatea Albă, Caffa, Trapezunt. Cf. N. Beldiceanu, *En marge d'un livre...*, p. 391-393. Pentru infiltrările negustorilor raguzani, genovezi, venețieni și florentini în Marea Neagră în secolul al XVI-lea, cf. și F. Braudel, *Mediterana și lumea mediteraneană în epoca lui Filip al II-lea*, I, trad. M. Gheorghe, București, 1985, p. 204-205 și 246; M. Berindei și G. Veinstein, *La Tana-Azaq de la présence italienne à l'emprise ottomane (fin XIIIe-milieu XVIe siècle)*, în *Turcica*, VIII, 1976, 2, p. 144 și urm.; I.D. Spisarevska, *Le port bulgare de Varna et le commerce avec les républiques maritimes d'Italie dans la seconde moitié du XVIe siècle*, în

Le pouvoir central et les villes en Europe de l'Est et du Sud-Est du XVe siècle aux débuts de la révolution industrielle. Les villes portuaires, Sofia, 1985, p. 181-190; M. Berindei, *Les Vénitiens en mer Noire. XVIe-XVIIe siècles. Nouveaux documents*, în *Cahiers du monde russe et soviétiques*, XXX, 1989, 3-4, p. 207-224; Șt. Andreescu, *Giovanni Antonio Spinola et les survivances génoises en Crimée au XVIe siècle*, în *Coloniser au Moyen Âge*, ed. M. Balard și A. Ducellier, Paris, 1995, p. 386-394.

61. Citatul este din F. Grenard, *Gengis-Khan*, Paris, 1935, p. 202.
62. Cf. nota 56.
63. Gheorghe Brătianu se referă la vechea reședință a sultanilor – Topkapî – din Istanbul, pe care a avut ocazia să o viziteze. Cf. *CMN*, p. 612. Este posibil ca vizitarea palatului să fi fost întreprinsă în timpul călătoriei făcute la Istanbul în iulie 1933, care i-a sugerat ideea întemeierii unui institut românesc de istorie și arheologie în metropola de la Bosfor. Cf. *Pentru un Institut român de cercetări istorice și arheologice la Constantinopol*, în *RIR*, III, 1933, 2-3, p. 317-323 (apărut și în traducere franceză în *Études byzantines...*, p. 275-279).
64. Consemnarea versurilor persane, a căror rostire este atribuită de tradiție lui Mehmed II, a fost făcută, între alții, și de Dimitrie Cantemir în *Istoria Imperiului ottoman. Creșcerea și scăderea lui*, I, trad. Ios. Hodoșiu, București, 1876, p. 141. Cf. și F. Babinger, *Mehmed der Eroberer...*, p. 104.
65. Această frază și cea precedentă, cuprinzînd versurile citate de sultan, corespunde în mare parte cu un pasaj din G.I. Brătianu, *op.cit.*, în *Byzantion*, V, 1929-1930, p. 107 (inclus și în *Études byzantines...*, p. 177).

OPERA ŞTIINŢIFICĂ A LUI GHEORGHE I. BRĂTIANU
BIBLIOGRAFIE

Ediţia *princeps* a *Mării Negre* din 1969 a fost însoţită de o bibliografie a lucrărilor ştiinţifice ale autorului monografiei, întocmită de fostul său colaborator şi prieten, bizantinologul francez Vitalien Laurent (*L,* p. 16-32), care pornea de la un „memoriu de studii şi lucrări", alcătuit în iunie 1941 de Gheorghe Brătianu însuşi (*M,* p. 7-22), după primul an de profesorat la *Alma mater* din Capitală, şi apărut în anul următor. O lucrare similară, elaborată aproape concomitent cu cea a lui V. Laurent de reputatul medievist Emil Turdeanu, a văzut lumina tiparului în 1971 într-un periodic de cultură românească din capitala Franţei (*T,* p. 137-152). La peste un deceniu, o altă bibliografie – nesemnată – a contribuţiilor marelui savant din domeniul istoriei şi cel social-politic era tipărită în 1983, într-o broşură aparte, tot la Paris (*E),* realizată, după cît sîntem informaţi, din iniţiativa familiei sale.

Includerea în acest volum a prezentei bibliografii o considerăm oportună nu atît pentru că în prima ediţie a *Mării Negre* era inserată o astfel de lucrare, ci pentru că aceasta poate fi utilă specialiştilor şi publicului larg interesat de literatură istorică. Avem în vedere că toate cele patru liste editate pînă astăzi sînt greu accesibile cititorului român, prima – realizată la mai mulţi ani înainte de întreruperea activităţii ştiinţifice a eminentului istoric – fiind publicată de aproape o jumătate de secol, iar celelalte trei, prin faptul că au fost tipărite în străinătate, găsindu-se doar într-un număr extrem de limitat în bibliotecile publice din ţară. Pe de altă parte, ele sînt incomplete şi conţin mici erori. În mod evident, ultimele sînt mai detaliate, dar ele preiau uneori inadvertenţe ce şi-au făcut loc încă în lista tipărită în 1942, explicabile prin faptul că cei care le-au alcătuit, lucrînd în străinătate, nu au beneficiat de toate sursele informative româneşti şi n-au putut face o verificare riguroasă a tuturor titlurilor. Spre exemplu, cîteva titluri de articole, redate cu mici greşeli de Gh.I. Brătianu, probabil citate din memorie (cf. **58, 149** din lista noastră), apar în acelaşi mod în bibliografiile ulterioare (*M,* nr. 34 = *T,* nr. 58 = *E,* p. 7 şi *M,* nr. 86 = *L,* p. 29, nr. 70 = *E,* p. 22).

Indicele bibliografic pe care l-am întocmit nu cuprinde decît lucrările de specialitate ale marelui istoric. În acesta nu au fost incluse numeroasele sale discursuri, declaraţii, interviuri, toasturi şi articole pe teme de politică curentă, nici cele vizînd aspecte culturale. Astfel, a rămas, de exemplu, neinserat răspunsul lui Gheorghe Brătianu din şedinţa intimă de la Academia Română din 29 mai 1942 (cf. *Analele Academiei Române. Dezbaterile,* LXII, 1941-1942, Bucureşti, 1943, p. 176), cînd a fost ales membru activ al înaltului for cultural şi ştiinţific, ca şi o sumă de articole, apeluri şi interviuri privind strategia vieţii de partid şi diverse aspecte de politică internă, unele dintre ele tipărite chiar în broşuri aparte, precum : *Către luptătorii şi prietenii Partidului Naţional-Liberal,* Craiova [1937], 7 p.; *Răspunsul Domnului Gheorghe Brătianu la comunicatul d-lui Tătărescu*

[Craiova, 1937], 4 p. De asemenea, nu s-a avut în vedere corespondenţa sa, reprodusă în cotidiene contemporane sau în periodice ulterioare ori păstrată în arhive şi colecţii private. Selecţia a comportat inerente dificultăţi, căci anumite articole se situează ca tematică la confluenţa dintre scrierile cu caracter social-politic sau propagandistic şi cele abordînd secvenţe din viaţa politică internă, neluate în consideraţie, aşa cum am precizat, în acest cadru. Atunci cînd, însă, în aceste din urmă lucrări, se expun consideraţii mai cuprinzătoare asupra situaţiei demografice, economice, sociale, culturale şi politice din epoca contemporană şi se stabilesc paralele cu realităţile din trecut, am considerat oportun să le reţinem. În pofida precauţiilor impuse, este greu de crezut că selecţia noastră s-a putut sustrage întotdeauna arbitrariului.

Datele suplimentare faţă de celelalte bibliografii constau îndeosebi din „articolele şi conferinţele... cu caracter istoric, publicate de la 1926 în ziarele româneşti şi străine", pe care istoricul, aşa cum singur mărturiseşte, le-a „lăsat la o parte" în memoriul său de lucrări (*M,* p. 14, nota 1). Cele mai multe au fost inserate în cotidianul liberal *Mişcarea,* devenit după 1930 organul de presă oficial al disidenţei georgiste. Asupra dificultăţii adunării lor nu este cazul să insistăm. Avînd în vedere inaccesibilitatea unor categorii de publicaţii, păstrăm sentimentul că a rămas neinterceptat un anumit număr de articole şi cuvîntări cu teme istorice, oricum nu însă din cele mai importante. Atingerea exhaustivităţii va rămîne astfel în sarcina celor ce ne vor continua munca.

Spre a nu lărgi prea mult spaţiul afectat acestei bibliografii, nu am indicat editura sau colecţia în care au apărut lucrările enumerate şi nici nu s-a reprodus, aşa cum se procedează adesea, sumarul celor mai însemnate. Faptul că majoritatea articolelor cu temă ştiinţifică inserate în revistele de specialitate au circulat şi în extrase a fost menţionat numai în situaţii speciale. Pentru cele cîteva titluri inaccesibile pînă în momentul definitivării bibliografiei, dar incluse totuşi în aceasta, s-a făcut precizarea de unde au fost preluate. În cazul rîndurilor semnate de Gh.I. Brătianu nepurtînd nici un titlu, de la rubricile conţinînd recenzii şi prefeţe, am fost siliţi să improvizăm unul, pe care l-am marcat în paranteze pătrate.

Întrucît în demersul nostru am dispus de lucrări similare anterioare, munca ne-a fost considerabil facilitată atît în reunirea titlurilor, cît şi în sistematizarea lor. Din acest al doilea punct de vedere am preluat în mare împărţirea adoptată de Gheorghe Brătianu – reţinută cu modificări şi de ceilalţi autori ai bibliografiilor sale –, pe care am augmentat-o în anumite privinţe.

În stabilirea rubricilor am avut în vedere principiul tematic, cel cronologic şi cel al finalităţii lucrărilor. În cadrul lor lucrările au fost enumerate în ordinea elaborării.

Pentru a se evita repetiţiile, titlurile au fost citate doar o singură dată, chiar dacă ele, prin sfera de probleme abordate nu se lasă încadrate numai în cîte o rubrică. În cazul că anumite lucrări conţin şi fragmente ce permit ataşarea lor şi la alte rubrici, s-a menţionat în cadrul acestora doar numărul de ordine corespunzător respectivelor titluri.

Dat fiind contextul căruia i se inserează prezenta bibliografie, nu am considerat necesar să-i ataşăm şi referinţele (recenziile şi notele) asupra lucrărilor publicate de Gh. I. Brătianu, cum a procedat istoricul însuşi în memoriul apărut în 1942 (*M,* p. 17-22). Bibliografiile din 1959 şi 1983 conţin şi ele asemenea referinţe, preluate din aceea anterioară, cei ce le-au întocmit neostenindu-se însă să le completeze decît cu date extrem de sumare.

ABREVIERI

A. PERIODICE ŞI BIBLIOGRAFII

AARMSI = *Analele Academiei Române. Memoriile Secţiunii Istorice*, Buc.
ARBSH = *Académie Roumaine. Bulletin de la Section historique*, Buc.
Buc. = Bucureşti
Byz. = *Byzantion*, Paris, Liège, Bruxelles
E = *Les écrits de G.I. Brătianu*, Paris, 1983, 28 p.
L = V. Laurent, *Bibliographie*, în G. I. Brătianu, *La mer Noire, Des origines à la conquête ottomane* (Societas Academica Dacoromana, *Acta historica*, IX), Monachii (= München), 1969, p. 16-32.
M = Gh. I. Brătianu, *Memoriu de studii şi lucrări, 1916-1941*, Buc., 22 p.
Mişc. = *Mişcarea*, Iaşi, Buc.
RER = *Revue des études roumaines*, Paris, Athena, Paris-Iaşi
RHSEE = *Revue historique du Sud-Est européen*, Buc.
RI = *Revista istorică*, Buc.
RIR = *Revista istorică română*, Buc.
T = E. Turdeanu, *L'oeuvre de G.I. Brătianu*, în *RER*, VII-VIII, 1961, p. 137-152.

B. TERMENI COMUNI

cap. = capitol
ed. = editor, ediţie
engl. = engleză
fr. = franceză
fragm. = fragment, fragmentar
germ. = germană
h. = hartă
ital. = italiană
p. = pagină
pl. = planşă
publ. = publicat
retip. = retipărit
rez. = rezumat
rom. = românească
ser. = seria
trad. = traducere
vol. = volum

BIBLIOGRAFIE

I. TEORIA ISTORIEI, GENERALITĂŢI PRIVITOARE LA STUDIILE ISTORICE

1 *Concepţiunea actuală a istoriei medievale. Lecţie de deschidere a cursului de istorie universală cu un apendice bibliografic*, Buc., 1924, 62 (63) p. Retip. în *Prelegeri universitare inaugurale. Un secol de gîndire istoriografică românească (1843-1943)*, Antologie, comentarii şi note de I. Agrigoroaiei, V. Cristian, I. Toderaşcu, Iaşi, 1993, p. 226-249.

2 *Teorii nouă în învăţămîntul istoriei. Cu prilejul unui studiu al domnului Şt. Zeletin*, Iaşi, 1926, 22 p.

3 *În jurul „Şcoalei noui de istorie"*, în *Curentul*, IX, 2973, 14.5.1936, p. 2.

4 *Une nouvelle histoire de l'Europe au Moyen Âge*, Buc., 1937, 21 p.

5 *Geopolitica, factor educativ şi naţional*, în *Geopolitica şi geoistoria*, I, 1941, 1, p. 13-17. Retip. în **127**, ed. 1942, p. 95-105; ed. 1996, p. 69-78.

6 *Sfatul domnesc şi adunarea stărilor în Ţările Româneşti în cadrul istoriei generale*, I, *Liniile generale ale problemei*, în *AARMSI*, Ser. III, XXVIII, 1945-1946, p. 1-27. Retip. în **25**, p. 55-74.

7 *Cîteva observaţii generale asupra istoriei româneşti a veacului de mijloc*, prezentare S. Mîndruţ şi A.A. Rusu, în *Anuarul Institutului de Istorie şi Arheologie „A.D. Xenopol"*, XXV, 1988, 1, p. 453-468.

8 *H.G. Wells (1866-1946) et l'histoire universelle*, în J. Rogister, *Sept comptes-rendus inédits de Georges I. Brătianu (Seconde partie)*, în *Parliaments, Estates and Representation / Parlements, États et Représentation*, 10, 1990, 2, p. 194-204.

Cf. şi **10**, **24**, **25**, **63**, **70**, **81**, **124**, **157**, **160**, **205-213**.

II. EPOCA VECHE

A. SINTEZE, MONOGRAFII

9 *Les origines du peuple roumain: les données archéologiques*, Buc., 1939, 51 (53) p., 3 pl., 1 h. Inclus în **19**, cap. VI, în toate ed. din 1940, 1942, 1988, 1993 şi 1996.

10 *L'organisation de la paix dans l'histoire universelle des origines aux 1945*, Buc., 1997, 342 (344) p., 8 pl. *Préface* de J. Rogister (p. 5-8). Sumarul şi cap. X (*Autres systèmes fédératifs. Empires mongols et cantons suisses*) publ. de A. Pippidi, sub titlul *Formules d'organisation de la paix dans l'histoire universelle*, însoţite de o prefaţă: *Une oeuvre inédite de Georges Brătianu. Avant-propos* (p. 45-48), în *Anuarul Institutului de Istorie şi Arheologie „A.D. Xenopol"*, XXIV, 1987, 2, p. 49-61. Cf. şi **14**, **108**.

Cf. şi **16**, **19**, **24**, **121**, **128**, **130**.

B. STUDII ŞI NOTE

11 *Le poignard scythe de Boureni (Moldavie)*, în *Dacia*, II, 1925, p. 417-419.

12 *La distribution de l'or et les raisons économiques de la division de l'empire romain*, în *Istros*, I, 1934, 2, p. 1-26. Retip. în *Le Flambeau*, XVIII, 1935, p. 532-553 şi 685-700 (cu titlul *L'or et l'empire romain*) şi în **20**, p. 59-91 (cu titlul iniţial).

13 *Problema datoriilor în lumea antică şi legea de asanare a lui Iustinian*, în vol. *În memoria lui Vasile Pârvan*, Buc., 1934, p. 56-67. Retip. fragm. în *Mişc.*, XXVII, 902, 20.1.1934, p. 1 (cu titlul *Contribuţii la problema conversiunii datoriilor)* şi în trad. fr. în **20**, p. 45-55 (cu titlul *Le règlement des dettes privées dans l'Antiquité et la novelle de Justinien de 555).*

Cf. şi **69**, **70**, **81**, **108**, **162**, **267**.

C. CURSURI UNIVERSITARE

14 *Formule de organizare a păcii în istoria universală*, Curs, Buc., 1943-1944 (şapirografiat). Cf. şi **10**.
Cf. şi **94**, **95**.

III. EPOCA MEDIE

A. IZVOARE

15 *Actes des notaires génois de Péra et de Caffa de la fin du treizième siècle (1281-1290)*, Buc., 1927, 379 p., 4 pl.
Cf. şi **16**, **17**, **21**, **23**, **27**, **33**, **35**, **37**, **38**, **45**, **66**, **75**, **88**.

B. SINTEZE, MONOGRAFII

16 *Recherches sur le commerce génois dans la mer Noire au XIIIe siècle*, Paris, 1929, 359 p., 5 pl., 1 h. Include **39**.
17 *Recherches sur Vicina et Cetatea Albă. Contributions à l'histoire de la domination byzantine et tatare et du commerce génois sur le littoral roumain de la mer Noire*, Buc., 1935, 195 (201) p., 8 pl. Include parţial **35**, **41**, **43**, **45**, **47**, **48**, **56**.
18 *Privilèges et franchises municipales dans l'empire byzantin*, Paris-Buc., 1936, 138 p., 1 pl.
19 *Une énigme et un miracle historique : le peuple roumain. À propos du livre de M. Ferdinand Lot sur les invasions barbares et de quelques ouvrages récents sur les origines du peuple roumain*, Buc., 1937, 134 (135) p., 3 pl., 1 h.; *Une énigme et un miracle historique : le peuple roumain*, ed. a 2-a, Buc., 1942, 226 p., 6 pl., 2 h. (include şi **9**, devenit cap. VI din vol., şi diverse completări, inserate anterior în ed. rom. din 1940); *Ibidem*, [ed. a 3-a,] Édition soignée, préface, étude (*G.I. Brătianu et l'histoire du Moyen Âge*, p. 8-48) et notes par S. Brezeanu, Buc., 1988, 226 (228) p. (include şi **69**). Trad. : *O enigmă şi un miracol istoric : poporul român*, trad. de autor şi Al. Iordan (revizuit şi completat cu **9**, devenit cap. VI, p. 80-105, din vol.), Buc., 1940, 138 p., 5 pl., 2 h.; *Ibidem*, Ed. îngrijită, prefaţă, studiu (*G.I. Brătianu şi istoria medievală*, p. 8-45) şi note de S. Brezeanu, trad. de Marina Rădulescu, Buc, 1988, 211 (212) p. (Include şi **69**). Reprintată la Chişinău, 1993, 211 (212) p.; *Ein Rätsel und ein Wunder der Geschichte : das rumänische Volk*, Buc., 1942, 240 p., 6 pl., 2 h.; *Un enigma e un miracolo storico : il popolo romeno*, Buc., 1942, 210 p., 6 pl., 2 h.; *An Enigma and a Miracle of History : The Romanian People*, trad. Patricia H. Georgescu (Ş. Papacostea, *Foreword*, p. 7-9), Buc., 1996, 184 p. Cap. 4-6 din ediţia rom. din 1940 retip. în *Texte din gîndirea social-politică progresistă românească (1900-1944)*, I, ed. M. Măciu, Buc., 1979, p. 115-169.
20 *Études byzantines d'histoire économique et sociale*, Paris, 1938, 294 (295) p., 20 pl. Include parţial **12**, **13**, **49-51**, **54**, **55**, **58-60**, **214**.
21 *Les Vénitiens dans la mer Noire au XIVe siècle. La politique du Sénat en 1332-33 et la notion de latinité*, Buc., 1939, 56 p., 5 pl.
22 *Vicina*, II, *Nouvelles recherches sur l'histoire et la toponymie médiévales du littoral roumain de la mer Noire. À propos des „Miscellanies" de M. J. Bromberg*, Buc., 1940, 46 (48) p., 3 pl. Retip. cu completări în *RHSEE*, XIX, 1942, 1, p. 133-175, 3 pl.
23 *Tradiţia istorică despre întemeierea statelor româneşti*. Buc., 1945, 263 p. Retip. la Buc., 1980, ed. îngrijită, studiu introductiv şi note de V. Râpeanu, 295 p. Ed. din 1980 retip. la Chişinău, 1991, 237 p. Rez. fr. (*La tradition historique sur la fondation des États roumains*) retip. în *RHSEE*, XXII, 1945, p. 381-384. Include **67**, **76-79**.
24 *La mer Noire. Des origines à la conquête ottomane* (Societas Academica Dacoromana, *Acta historica*, IX), Monachii (= München), 1969, 394 p., 1 pl. *Préface* (p. 5-15) şi *Bibliographie* (p. 16-32) de V. Laurent. Include **71**. Trei fragm. trad. de Michaela Spinei în *Magazin istoric*, XXI, 1987, 4 (241), p. 27-32; 5 (242), p. 24-27 şi 107; 6 (243), p. 35-39 (cu titlul *Istorie la Marea cea Mare)*, prefaţă de V. Spinei. Trad. [integrală]: *Marea Neagră. De la origini pînă la cucerirea otomană* de Michaela Spinei, ed. îngrijită,

studiu introductiv (*Geneza sintezei lui Gheorghe I. Brătianu despre spaţiul pontic*, I, p. 5-63), note şi bibliografie de V. Spinei, Buc., 1988, I, 352 p.; II, 387 p.

25 *Adunările de stări în Europa şi în ţările române în evul mediu*, Buc., 1996, 291 p. *Cuvînt înainte* de Ş. Papacostea (p. 5-6). Include **6**, **80**, **82**, **85**, **90**, **92**, **109**, **110**.

Cf. şi **9**, **10**, **98**, **121**, **124**, **126-131**.

C. STUDII ŞI NOTE

26 *O oaste moldovenească acum trei veacuri (Încercări de studii istorice privitoare la vechile oştiri româneşti)*, în *RI*, II, 1916, 3-6, p. 54-79.

27 *O carte de judecată a lui Vasile-Vodă Lupu*, în *RI*, IV, 1918, 11-12, p. 149-151; V, 1919, 1-2, p. 1-26.

28 *Lupta de la Baia (după izvoare ungureşti)*, în *RI*, V, 1919, 11-12, p. 216-224.

29 *Săpăturile de la Curtea de Argeş*, în *RI*, VI, 1920, 7-9, p. 175-177.

30 *Piatra de mormînt a lui Negru-Vodă*, în *RI*, VI, 1920, 10-12, p. 221-226.

31 *Scutul unguresc în armele Basarabilor*, în *RI*, VII, 1921, 4-6, p. 120-128.

32 *Les fouilles de Curtea de Argesh (Roumanie)*, în *Revue Archéologique*, Ser. V, XIII, 1921, p. 1-23, 1 pl.

33 *Le commerce génois sur le Danube à la fin du XIIIe siècle*, în *Bulletin de l'Institut pour l'étude de l'Europe Sud-Orientale*, IX, 1922, p. 50-55.

34 *Les bijoux de Curtea de Argesh (Roumanie) et leurs éléments italiens*, în *Revue Archéologique*, Ser. V, XVII, 1923, 1, p. 90-110.

35 *Vicina*, I, *Contributions à l'histoire de la domination byzantine et du commerce gênois en Dobrogea*, în *ARBSH*, X, 1923, p. 113-189, 2 pl. Retip. cu modificări în **17**, p. 9-60.

36 *Les bijoux de Curtea de Argesh et leurs éléments germaniques*, în *ARBSH*, XI, 1924, p. 39-54.

37 *Notes sur le projet de mariage entre l'empereur Michel IX Paléologue et Catherine de Courtenay (1288-95)*, în *RHSEE*, I, 1924, 1-3, p. 59-63.

38 *L'expédition de Louis Ier de Hongrie contre le prince de Valachie Radu Ier Basarab en 1377*, în *RHSEE*, II, 1925, 4-6, p. 73-82.

39 *Lak. O interpretare greşită a unui capitol din „Cartea lui Marco Polo"*, în *Cercetări istorice*, I, 1925, 1, p. 369-376. Retip. în trad. în **16**, p. 295-300 (cu titlul *Le „Lak". Les régions septentrionales du Caucase dans le „Livre de Marco Polo"*).

40 *Les Normands au service de Byzance dans la Chanson de Roland*, în *Romania*, LI, 1925, 202, p. 265-268.

41 *Noms romans dans les registres des notaires génois de Crimée à la fin du XIIIe siècle*, în *Romania*, LI, 1925, 202, p. 268-272. Cf. şi **47**.

42 *Un Bonaparte en Corse au XIIIe siècle*, în *Napoléon. Revue des études napoléoniennes*, XIV, 1925, 3, p. 216-218.

43 *Les Bulgares à Cetatea Albă (Akkerman) au début du XIVe siècle*, în *Byz.*, II, 1925, p. 153-168. Retip. în **17**, p. 104-119.

44 *La colonie génoise de Péra à la fin du XIIIe siècle*, în *Omagiu doctorului Alexandru Slătineanu*, Paris, 1925, p. 19-38.

45 *Contribution à l'histoire de Cetatea-Albă (Akkerman) aux XIIIe et XIVe siècles*, în *ARBSH*, XIII, 1927, p. 25-31. Retip. parţial în **17**, p. 99-103, 114-116 şi 118.

46 *Les origines de la guerre de Curzola (1294-1299) entre Gênes et Venise*, în *Mélanges d'histoire générale*, I, ed. C. Marinescu, Cluj, 1927, p. 87-100.

47 *Observaţii asupra unor denumiri etnice medievale din sud-estul Europei*, în *Grai şi suflet*, III, 1928, 2, p. 418-422. Pasaje din acest articol, ca şi din **41**, reluate în **17**, p. 131-140.

48 *Le roman de Troie dans la chronique de Robert de Clari*, în *RHSEE*, VI, 1929, p. 52-55. Retip. în **17**, p. 140-143.

49 *La question de l'approvisionnement de Constantinople à l'époque byzantine et ottomane*, în *Byz.*, V, 1929-1930, 1, p. 83-107. Retip. în **20**, p. 129-141, 157-162, 166-167, 168-172, 176-177 şi 177-178 (cu titlul *Études sur l'approvisionnement de Constantinople et le monopole du blé à l'époque byzantine et ottomane*).

50 *L'hyperpère byzantin et la monnaie d'or des républiques italiennes au XIIIe siècle*, în *Mélanges Charles Diehl*, I, Paris, 1930, p. 37-48. Retip. cu modificări în **20**, p. 221-239.

51 *Les divisions chronologiques de l'histoire byzantine*, în *ARBSH*, XVII, 1930, p. 49-63. Retip. în **20**, p. 25-40.

52 *Originile stemelor Moldovei şi Ţării Româneşti* în *RIR*, I, 1931, 1, p. 50-62.

53 *În jurul originei stemelor Principatelor române*, în *RIR*, I, 1931, 3, p. 233-240.

54 *Nouvelles contributions à l'étude de l'approvisionnement de Constantinople sous les Paléologues et les empereurs ottomans*, în *Byz.*,VI, 1931, 2, p. 641-656. Retip. fără p. 641 în **20**, p. 162-166, 167-168, 172-176, 177 şi 178-181.

55 *Servage de la glèbe et régime fiscal. Essai d'histoire comparée roumaine, slave et byzantine*, în *Annales d'histoire économique et sociale*, V, 1933, p. 445-462. Retip. în **20**, p. 243-264.

56 *Notes sur les Génois en Moldavie au XVe siècle*, în *RIR*, III, 1933, 2-3, p. 152-158. Retip. în **17**, p. 119-126.

57 *Les Vénitiens dans la mer Noire au XIVe siècle après la deuxième guerre des Détroits*, în *Échos d'Orient*, 37, 1934, 174, p. 148-159.

58 *Une expérience d'économie dirigée : le monopole du blé à Byzance au XIe siècle*, în *Byz.*, IX. 1934, 2, p. 643-662. Retip. fără p. 652-654 în **20**, p. 141-157.

59 *Anciennes modes orientales à la fin du Moyen Âge*, în *Seminarium Kondakovianum*, VII, 1935, p. 165-168, 1 pl. Retip. cu modificări în **20**, p. 267-272. Trad. de N. Gherghel, cu titlul *Vechi mode orientale la sfîrşitul evului mediu*, în *Istorii neelucidate. Almanah estival '87 „Luceafărul"*, red. resp. M. Ungheanu, Buc., 1987, p. 87-92.

60 *Empire et „démocratie" à Byzance*, în *Byzantinische Zeitschrift*, XXXVII, 1937, 1, p. 86-111, 2 pl. Retip. în **20**, p. 95-124.

61 *Une nouvelle histoire de l'Europe au Moyen Âge : la fin du monde antique et le triomphe de l'Orient*, în *Revue belge de philologie et d'histoire*, XVIII, 1939, 1, p. 252-266. Rez. publicat în *VIIIe Congrès international des sciences historiques, Zürich, 1938, Communications*, II, p. 518 (cu titlul *Une nouvelle histoire de l'Europe au Moyen Âge) (T*, nr. 70).

62 *Le commerce bulgare dans l'Empire byzantin et le monopole de l'empereur Léon VI à Thessalonique*, în *Recueil dédié à la mémoire du Prof. P. Nikov (Известия на Българското Историческо Д-во*, XVI-XVII), Sofia, 1940, p. 30-36.

63 *Les études byzantines d'histoire économique et sociale*, în *Byz.*, XIV, 1939, 1, p. 497-511.

64 *La fin du régime des partis à Byzance et la crise antisémite du VIIe siècle*, în *RHSEE*, XVIII, 1941, p. 49-67.

65 *Chestiunea Mării Negre*, în *Cuget moldovenesc*, XI, 1942, 8-9, p. 3-15. Inclus şi în **95**.

66 *Le conseil du roi Charles. Essai sur l'internationale chrétienne et les nationalités à la fin du Moyen Âge*, în *RHSEE*, XIX, 1942, 2, p. 291-361, 2 pl. Retip. aparte în colecţia *Bibliothèque historique du Sud-Est européen*, 1, Buc., 1942, 75 (77) p., 2 pl.

67 *Tradiţia istorică a descălecatului Ţării Româneşti în lumina noualor cercetări*, în *AARMSI*, Ser. III, XXV, 1942-1943, p. 1-29. Rez. fr. în *ARBSH*, XXIII, 1942, p. 295-296 (cu titlul *La tradition historique de la fondation des voïvodats roumains à la lumière des études récentes).* Trad. fr. în *ARBSH*, XXIV, 1943, 2, p. 161-193 (cu titlul *La tradition historique sur la formation de l'État valaque d'après les études récentes).* Retip. în rom. în **23**, ed. 1945, p. 83-111; ed. 1980, p. 85-115.

68 *„Bulgaria de dincolo de Dunăre" în izvoarele bizantine*, în *Omagiu lui Ioan Lupaş la împlinirea vîrstei de 60 de ani, august 1940*, Buc., 1943, p. 127-132.

69 *Le problème de la continuité daco-roumaine. À propos des nouvelles remarques de M. Ferdinand Lot*, în *RHSEE*, XX, 1943, p. 46-79, 1 h. Retip. în **19** : *Une énigme...*, [ed. a 3-a,] 1988, p. 169-201. Trad. rom. de Marina Rădulescu, în **19** : *O enigmă...*, 1988, p. 156-188.Cf. **70**.

70 *L'histoire roumaine écrite par les historiens hongrois*, în *RHSEE*, XX, 1943, p. 80-165, 4 h. Retip. împreună cu **69** în colecţia *Bibliothèque historique du Sud-Est européen*, 2, Buc., 1944, 124 (127) p., 5 h. (cu titlul *Le problème de la continuité daco-roumaine, I. Les nouvelles remarques de M. Ferdinand Lot, II. L'histoire roumaine écrite par les historiens hongrois).* Cf. şi **81**.

71 *La mer Noire, plaque tournante du trafic international à la fin du Moyen Âge*, în *RHSEE*, XXI, 1944, p. 36-69. Retip. în **24**, cap. XI, ed. 1969, p. 225-249, exceptînd majoritatea notelor. Trad. în **24**, ed. 1988, II, p. 112-150. Cf. **72**.

72 *Nouvelles contributions à l'histoire de la Dobroudja au Moyen Âge*, în *RHSEE*, XXI, 1944, p. 70-81. Retip. împreună cu **71** sub titlul *Études pontiques*, Buc., 1944.

73 *Byzance et la Hongrie. À propos du récent article de M. Fr. Dölger*, în *RHSEE*, XXII, 1945, p. 147-157.

74 *Les Roumains aux bouches du Danube à l'époque des premiers Paléologues*, în *RHSEE*, XXII, 1945, p. 199-203.

75 *Autour du projet de croisade de Nicolas IV: la guerre ou le commerce avec l'infidèle*, în *RHSEE*, XXII, 1945, p. 250-255.

76 *Tradiţia istorică a descălecatului Moldovei în lumina noualor cercetări*, în *AARMSI*, Ser. III, XXVII, 1944-1945, p. 1-34. Rez. fr. în *ARBSH*, XXVI, 1945, 1, p. 160-162 (cu titlul *La tradition historique sur la formation de l'État moldave d'après les études récentes)*. Retip. în rom. în **23**, ed. 1945, p. 113-146; ed. 1980, p. 117-152.

77 *Roman şi Vlachata în tradiţia istorică a descălecatului Moldovei*, în *AARMSI*, Ser. III, XXVII,1944-1945, p. 35-55. Retip. în **23**, ed. 1945, p. 149-165; ed. 1980, p. 153-172.

78 *Tradiţia istorică despre voievodatele româneşti din Ardeal*, în *AARMSI*, Ser. III, XXVII, 1944-1945, p. 81-121. Retip. în **23**, ed. 1945, p. 179-215; ed. 1980, p. 187-125.

79 *O nouă mărturie (1277) despre un voievodat moldovenesc în veacul al XIII-lea*, în *AARMSI*, Ser. III, XXVII, 1944-1945, p. 231-244. Retip. în **23**, ed. 1945, p. 165-178; ed. 1980, p. 172-186.

80 *Sfatul domnesc şi adunarea stărilor*, II, *Consiliul feudal şi adunarea stărilor în ţările Europei Apusene*, în *AARMSI*, Ser. III, XXVIII, 1945-1946, p. 303-395. Retip. în **25**, p. 75-136. Cf. şi **6**, **82**.

81 *L'histoire roumaine écrite par les historiens hongrois*, II, în *RHSEE*, XXIII, 1946, p. 142-182. Cf. şi **70**.

82 *Sfatul domnesc şi adunarea stărilor*, III, *Adunările de stări în ţările Europei Centrale*, în *AARMSI*, Ser. III, XXIX, 1946-1947, p. 165-259. Retip. în **25**, p. 137-198. Cf. şi **6**, **80**.

83 *Les rois de Hongrie et les Principautés Roumaines au XIVe siècle*, în *ARBSH*, XXVIII, 1947, 1, p. 67-105.

84 *„Démocratie" dans le lexique byzantin à l'époque des Paléologues*, în *Mémorial Louis Petit. Mélanges d'histoire et d'archéologie byzantines*, Buc., 1948, p. 32-40.

85 *Les assemblées d'États en Europe Orientale au Moyen Âge et l'influence du régime politique byzantin*, în *Actes du VIe Congrès international d'études byzantines, Paris 27 juillet-2 août 1948*, I, Paris, 1950, p. 35-56. Retip. – trad. de Ileana Sturdza – în **25**, p. 35-53.

86 *Autour des croisades au XVe siècle: En marge de* l'Empire du Levant *de M. René Grousset*, în *RER*, V-VI, 1960, p. 9-20.

87 *Encore la ville fantôme: une mention de Vicina au XVIe siècle*, în *RER*, IX-X, 1965, p. 34-38.

88 *Demetrius princeps Tartarorum (Ca. 1360-1380)*, în *RER*, IX-X, 1965, p. 39-46.

89 *Le thème de Bulgarie et la chronologie de l'Anonyme hongrois*, în *Acta historica*, X (Societas Academica Dacoromania), Monachii (= München), 1972, p. 105-112.

90 *Les assemblées d'états et les Roumains en Transylvanie*, în *RER*, XIII-XIV, 1974, p. 7-63. Retip. – trad. de Ileana Sturdza – în **25**, p. 199-242. Cf. şi **110**.

91 *În jurul întemeierii statelor româneşti*, în *Ethos*, Paris, II, 1975, p. 8-67; III, 1982, p. 37-119. Retip. în *RI*, SN, 4, 1993, 1-2, p. 139-173; 3-4, p. 361-383; 5-6, p. 593-620.

92 *Aux origines des assemblées d'états*, în *RER*, XVI, 1981, p. 5-35 (*Avant-propos de l'éditeur*, p. 5). Retip. – trad. de Ileana Sturdza – în **25**, p. 9-34.

93 *Une nouvelle interprétation du nom de la Dobroudja*, în *RER*, XVII-XVIII, Paris-Iaşi, 1993, p. 17-32 (cu o postfaţă – *Quelques éclaircissements autour de la communication de G. I. Brătianu* – de P. Ş. Năsturel, p. 32-35).

Cf. şi **1**, **4-7**, **13**, **106**, **149**, **150**, **152**, **181**, **184**, **271**, **277**, **281**.

C. CURSURI UNIVERSITARE

94 *De la antichitate la evul mediu. Consideraţiuni de ordine socială şi economică*, Curs, 1940-1941, Ed. Octavian Popovici, Buc., 1941, 256 p. (şapirografiat).

95 *Chestiunea Mării Negre*, [I,] Curs, 1941-1942, Ed. Ioan Vernescu, Buc., 1942, 613 p. (şapirografiat). Include **65**. Cf. şi **111**.

Cf. şi **14**, **111**.

IV. EPOCA MODERNĂ

A. IZVOARE

Cf. **96**, **101**, **109**.

B. SINTEZE, MONOGRAFII

96 *Le problème des frontières russo-roumaines pendant la guerre de 1877-1878 et au Congrès de Berlin*, Buc., 1928, 51 p., 1 h.

97 *Napoléon III et les nationalités*, Paris-Buc., 1934, 146 (147) p., 5 pl.

98 *Sfatul domnesc şi adunarea stărilor în Principatele române*, ed. É. de Dampierre (cu un *Cuvînt înainte al editorului/Avant-propos de l'éditeur*, p. 7-10), Évry, 1977, 446 p. Retip. la Buc., 1995, 328 p. (cu un *Cuvînt înainte* de Ş. Papacostea, p. 5-6, şi *Cuvînt înainte al editorului francez* – É. de Dampierre –, p. 7-8). Formă rez. în fr: *Les assemblées d'états dans les Principautés roumaines*, în *Recueil de travaux d'histoire et dè philologie*, Louvain, s. III, 45, 1952, p. 195-252.

Cf. şi **10**, **20**, **25**, **121**, **123**, **124**, **126-130**.

C. STUDII ŞI NOTE

99 *Les observations de M. de Peyssonell en 1777 sur l'exécution du traité de Koutchouk-Kaïnardji*, în *RHSEE*, VI, 1929, p. 339-363.

100 *Ion I. C. Brătianu şi colonizarea aromânilor în Dobrogea de Sud*, în *Mişc.*, XXIII, 89, 19.4.1929, p. 1; 90, 20.4.1929, p. 1.

101 *Politica externă a lui Cuza Vodă şi dezvoltarea ideii de unitate naţională*, în *RIR*, II, 1932, 2-3, p. 113-163. Retip. fragm. în *Mişc.*, XXV, 506, 6.8.1932, p. 1 (cu titlul *Politica externă a lui Cuza-Vodă).*

102 *Politica lui Napoleon III şi principiul naţionalităţilor*, în *Mişc.*, XXVII, 950, 22.3.1934, p. 1-2.

103 *Bismarck şi Ion C. Brătianu*, în *RIR*, V-VI, 1935-1936, p. 86-103. Trad. germ.: *Bismarck und Ion C. Brătianu* (Ser. Von Leben und Wirken der Romanen, ed. E. Gamillscheg, II. Rumänische Reihe, 13), Jena-Leipzig, 1939, 28 p. Prescurtat în *Forschungen und Fortschritte*, 12, 1936 (*M*, nr. 58; *T*, nr. 63).

104 *Bratianové* [două scurte biografii ale lui I.C. Brătianu şi I.I.C. Brătianu în limba cehă], în *Tvurcové Dejin*,V, Praga, 1936, p. 387-396. Cea dedicată lui I.I.C. Brătianu publ. în rom. în *Mişc.*, XXVIII, 1914, 26.11.1937, p. 1-2 (cu titlul *Domnul Gheorghe I. Brătianu despre Ion I. C. Brătianu)* şi retip. în *Mişc.*, XXIX, 1961, 26.11.1938, p. 1.

105 *La politique extérieure du roi Charles I*^{er} *de Roumanie*, Buc., 1940, 40 p., 1 pl. Publ. cu modificări şi în rom.: *Politica externă a regelui Carol I*, în *Domnia regelui Carol I*, Buc., 1941, p. 79-98.

106 *O lege votată în dieta Transilvaniei din 1863*, în *AARMSI*, Ser. III, XXV, 1942-1943, p. 747-759. Rez. fr. în *ARBSH*, XXIV, 1943, p. 152-154 (cu titlul *Une loi votée à la Diète transylvaine de 1863).*

107 *Politica externă a regelui Carol I pînă la intrarea României în Tripla Alianţă*, în vol. *Carol I, 1866-1914*, Craiova, 1943, p. 39-43.

108 *Formules d'organisation de la paix dans l'histoire universelle*, în *RHSEE*, XXII, 1945, p. 67-104; XXIII, 1946, p. 31-56. Cf. şi **10**, **14**.

109 *Două veacuri de la reforma lui Constantin Mavrocordat 1746-1946*, în *AARMSI*, Ser. III, XXIX, 1946-1947, p. 391-461, 5 pl. Retip. fără pl. în **25**, p. 265-290.

110 *Les assemblées d'états et les Roumains en Transylvanie*, II, în *RER*, XV, 1975, p. 113-143. Retip. – trad. de Ileana Sturdza – în **25**, p. 242-264. Cf. și **90**.
Cf. și **6, 7, 49, 54, 55, 70, 81, 149, 150, 164, 175, 176, 178, 180-182, 186, 189, 196, 269, 270.**

D. CURSURI UNIVERSITARE

111 *Chestiunea Mării Negre*, II, Curs, 1942-1943, Ed. Ioan Vernescu, Buc., 1943, 755 p. (șapirografiat). Cf. și **95**.
Cf. și **14.**

V. EPOCA CONTEMPORANĂ

A. SINTEZE, MONOGRAFII

112 *Acțiunea politică și militară a României în 1919 în lumina corespondenței diplomatice a lui Ion I. C. Brătianu*, Buc., 1939, 189 p., 1 h.; ed. a 2-a, 1940, 192 p., 1 h.
Cf. și **10, 120-130, 167, 169-172, 174.**

B. STUDII ȘI ARTICOLE

113 *Politica externă a României*, în *Lupta*, 16.12.1931. Retip. în *Mișc.*, XXIV, 322, 17.12.1931, p. 1.
114 *Politica Cehoslovaciei și minoritățile*, în *Mișc.*, XXIX, 1955, 1.9.1938, p. 1.
115 *Noua orientare a politicii italiene și unele precedente istorice*, în *Mișc.*, XXIX, 1956, 15.9.1938, p. 1.
116 *Supărarea lui Ion I. C. Brătianu*, în *Mișc.*, XXIX, 1958, 15.10.1938, p. 1.
117 *Noua reformă a Constituției sovietice*, în *Geopolitica și geoistoria*, III, 1944, 1, p. 3-12.
Cf. și **5, 100, 104, 108, 132-156, 158, 161-166, 168, 173, 177, 179, 185, 201-203.**

C. CURSURI UNIVERSITARE

Cf. **111.**

D. MEMORIALISTICĂ

118 *File rupte din cartea războiului*, Buc., 1934, 183 p. Cîteva fragm. publ. anterior în *Neamul românesc*, 31.5.1918; 1.11.1918; 9.3.1919. Un mic fragm. retip. în *Magazin istoric*, SN, XXV, 8 (293), 1991, p. 26.
119 *Evenimentele din zilele de 22 și 23 august*, însemnări din 8.1.-29.11.1946, în Gh. Buzatu și C. Secașiu, *Din arhiva istorică a României contemporane (II)*, în *Anuarul Institutului de Istorie și Arheologie „A. D. Xenopol"*, XXII, 1985, 2, p. 679-682. Retip. cu titlul: *Astfel s-a terminat domnia Antoneștilor...*, în Gh. Buzatu, *Mareșalul Antonescu în fața istoriei*, II, Iași, 1990, p. 143-149.
Cf. și **151, 212, 216, 269, 276.**

VI. INFORMARE ȘI PROPAGANDĂ ASUPRA TRECUTULUI ROMÂNESC ȘI A SITUAȚIEI POLITICE CONTEMPORANE

A. SINTEZE, MONOGRAFII

120 *La question roumaine en 1940*, Buc., 1940, 12 p., 2 h. Trad.: *Die rumänische Frage*, Buc.,1940, 12 p., 2 h.; *La questione romena nel 1940*, Buc., 1940, 12 p., 2 h.
121 *La Moldavie et ses frontières historiques*, Buc., 1940, 43 p., 4. pl., 1 h.; ed. a 2-a, Buc., 1941, 47(52) p., 4 pl., 1 h. Trad.: *Die Moldau und ihre historischen Grenzen*, Buc., 1940, 47 p., 4 pl., 1 h.; ed. a 2-a, 1941, 51(54) p., 4 pl., 1 h.; *La Moldavia e sue frontiere storiche*, Buc., 1940, 44 (45) p., 4 pl., 1 h.; ed. a 2-a, Buc., 1941, 47(51) p., 8 pl., 1 h.; *Moldova și hotarele ei istorice*, trad. din ital. de P. Păltănea, în *Porto-Franco*, Galați, 1990, 2, p. 14; 3, p. 14; 4, p. 12-13; 5, p. 13; 6, p. 11.
122 *Roumanie et Hongrie. Considérations démographiques et économiques*, Buc., 1940, 14 p., 2 pl.; ed. a 2-a, Buc., 1942, 14 p., 2 pl. Trad.: *Rumänien und Ungarn. Demographische*

und wirtschaftliche Betrachtungen, Buc., 1940, 14 p., 2 pl.; ed. a 2-a, Buc., 1942, 14 p., 2 pl. (cu subtitlul modificat: *Volksstätische und wirtschaftliche Betrachtungen); Romania ed Ungheria. Considerazioni demografiche ed economiche*, Buc., 1940, 14 p., 2 pl.; ed. a 2-a, Buc., 1942, 14 p., 2 pl.

123 *L'Italia e la Romania nella realizzazione della loro unità nazionale*, Buc., 1940, 38 p.

124 *Théorie et réalité de l'histoire hongroise. À propos de quelques ouvrages récents*, Buc., 1940, 51 p., 1 pl. Trad. *:Theorie und Wirklichkeit der ungarischen Geschichte. Bemerkungen zu einigen neuren Arbeiten*, Buc., 1940, 57 p., 1 pl.; ed. a 2-a, Buc., 1942, 59 p., 1 pl.; *Teoria e realtà della storia ungherese. A proposito di alcuni recenti lavori*, Buc., 1940, 53 p., 1 pl.

125 *Deuxième mémoire sur la question roumaine en 1940. Le démembrement de la Roumanie ou un clearing territorial et démographique du Sud-Est de l'Europe*, Buc., 1941, 19 p., 1 h. Trad.: *Zweite Denkschrift über die rumänische Frage 1940. Aufteilung Rumäniens oder Gebiets- und Bevölkerungsclearing im Südosten Europas*, Buc., 1941, 21 p., 1 h: *Secondo memoriale sulla questione romena 1940. Lo smembramento della Romania o un „clearing" territoriale e demografico del sud-est dell'Europa*, Buc. 1941, 18 p., 1 h.

126 *Die geschichtliche Mission Ungarns*, Buc., 1941, 23 p. Trad.: *La missione storica del'Ungheria*, Buc., 1942, 20 p. Ed. rom.: *Misiunea istorică a Ungariei*, Buc., 1942, 20 p. Retip. în *Geopolitica şi geoistoria*, II, 1942, 1, p. 1-20, şi **127**, ed. 1942, p. 45-66; ed. 1996, p. 31-45.

127 *Cuvinte către români. Zece conferinţe şi prelegeri*, Buc., 1942, 207 (209) p., 6 pl., 1 h. Ed. [a 2-a], studiu introductiv (*Gheorghe I. Brătianu. Un savant şi un soldat*, p. I-LXVI), note şi indice de I. Toderaşcu, Iaşi, 1996, 179 p. Prima prelegere – *Ideea naţională la unguri şi la români* – retip. în *Prelegeri universitare...*, 1993, p. 370-383 (Cf. **1**). Include **5**, **126**, **185**, **201**, **203**, **205**.

128 *Originile şi formarea unităţii româneşti. Prelegeri ţinute la Şcoala Superioară de Război*, Buc., 1942, 107 p. Ed. a doua, îngrijită, note, postfaţă (*Gheorghe I. Brătianu la Şcoala Superioară de Război din Bucureşti*), repere cronologice şi addenda de A. Pentelescu şi P. Otu (p. 125-223), cu un *Cuvînt către cititor* de M. Agapie (p. 3-6), Buc., 1994, 226 p.

129 *La Bessarabie. Droits nationaux et historiques*, Buc., 1943, 228 p., 10 pl., 6 h. Ed. [rom.] îngrijită şi note de F. Rotaru, trad. de Ecaterina Holban: *Basarabia. Drepturi naţionale şi istorice*, Buc., 1995, 143 p. (cu anexă: Gh. Tătărescu, *Internaţionala a III-a şi Basarabia*, p. 95-124). O altă trad. – astăzi pierdută – a fost terminată în 1944 de Cornelia Bodea, dar turnura războiului nu a permis tipărirea ei.

130 *Origines et formation de l'unité roumaine*, Buc., 1943, 359 p., 16 pl., 9 h. Trad.: *Rumänische Einheit*, Buc., 1944, 400 p., 16 pl., 9 h. Trad.: *Originile şi formarea unităţii româneşti*, ed., studiu introductiv (*Gheorghe I. Brătianu. Unitatea românească – discurs istoric*, p. IX-XXXIX) şi note de I. Toderaşcu, trad. Maria Pavel, Iaşi, 1998, 338 (339) p., 16 pl., 9 h.

131 *Ideea voievodală*, Buc., 1944, 32 p.

Cf. şi **19**, **112**, **167**, **169-172**, **174**.

B. ARTICOLE

132 *Geschichtliche Herkunft und Entwicklung des rumänischen Volkes*, în *Völkermagasin*, IV, 1929. Trad. fr. în *Indépendance roumaine*, 20 şi 21 iunie 1929. Trad. engl. în *Chicago Tribune, Roumanian Supplement*, dec. 1931, p. 7-8, 17 (*M*, nr. 78; *T*, nr. 42).

133 *Graniţa Nistrului*, în *Universul*, XLIX, 110, 21. 4. 1932, p. 11. Retip. în *Mişc.*, XXV, 423, 21.4. 1932, p. 1.

134 *Legături reale (Politique de réalités)*, în *Parlamentul românesc*, VI, 171-174, 15.5.1935, p. 6 (text bilingv). Retip. în *Mişc.*, XXVIII, 1263, 27.5.1935, p. 1 (numai în rom.).

135 *Sprijinul Franţei a determinat momentele hotărîtoare ale istoriei noastre*, în *Ordinea*, 944, 10.5.1935 (Număr special închinat Franţei), p. 13. Retip. în *Mişc.*, XXVIII, 1255, 16.5.1935, p. 1.

136 *Iar?* în *Mişc.*, XXVIII, 1539, 15.6.1935, p. 1.
137 *În jurul unei călătorii şi a unei declaraţii*, în *Mişc.*, XXVIII, 1627, 14.10.1936, p. 1.
138 *Spre un sistem naţional de politică externă*, în *Mişc.*, XXVIII, 1630, 18.10.1936, p. 1.
139 *Să fim sinceri şi leali, dar mai presus de orice să fim români*, în *Mişc.*, XXVIII, 1637, 28.10.1936, p. 1.
140 *Politica sistemelor internaţionale sau politică românească?* în *Mişc.*, XXVIII, 1743, 21.3.1937, p. 1; 1748, 28.3.1937, p. 1.
141 *Bombe*, în *Mişc.*, XXVIII, 1798, 5.6.1937, p. 1.
142 *Grundzüge der rumänischen Aussenpolitik*, în *Europäische Revue*, XIII, oct. 1937, p. 782-787. Publ. în rom. în *Mişc.*, XXVIII, 1891, 29.10.1937, p. 1-2; 1892, 30.10.1937, p. 1; 31. 10.1937, p. 1-2 (cu titlul *Linii fundamentale ale politicii externe româneşti).*
143 *Drumurile politicei noastre*, în *Timpul*, II, 312, 17.3.1938, p. 1. Retip. în *Mişc.*, XXIX, 1947, 18.3.1938, p. 1.
144 *Între destin şi politică*, în *Timpul*, II, 315, 20.3.1938, p. 1. Retip. în *Mişc.*, XXIX, 1948, 26.3.1938, p. 1.
145 *Axa independenţei*, în *Mişc.*, XXIX, 1951, 1.7.1938, p. 1.
146 *Rumänien zwischen Deutschland und dem Balkan*, în *Deutsches Wollen*, aprilie 1939 (*M*, nr. 80).
147 *Rumänische Neutralität*, în *Europäische Revue*, XVI, febr. 1940, p. 78-82.
148 *Neutralité belge et neutralité roumaine*, în *Le Flambeau*, 23, 1940, 2, p. 131-138.
149 *Formarea unităţii româneşti. Factori istorici*,în *Arhiva românească*, V, 1940, p. 25-46.
150 *Problema trecutului românesc*, în *Buletinul pregătirii premilitare şi extraşcolare*, VIII, oct. 1942, 7, p. 13-28. Retip. în colecţia Ateneul Român – Filiala Timişoara, 5, Buc., 1943, 32 p.
151 *Ortodoxie şi bolşevism*, în *Transilvania*, 73, 1942, 11, p. 815-818.
152 *Sensul istoriei naţionale*, în *Revista Fundaţiilor Regale*, IX, 1942, 5, p. 301-306.
153 *Spaţiul etnic, spaţiul vital, spaţiul de securitate*, în *Analele Academiei de Ştiinţe Morale şi Politice*,II, 1942 (*L*, p. 30).
154 *Drepturi istorice şi naţionale asupra Basarabiei* în *Curentul*, XVI, 5428, 28.3.1943, p. 1 şi 4.
155 *Temeiuri istorice ale ideii naţionale*, în *Transilvania*, 74, 1943, 2, p. 85-90.
156 *Drepturi naţionale şi istorice asupra Basarabiei*, în *Cuget moldovenesc*, XII, 1943, 11-12, p. 3-9.
Cf. şi **5**, **69**, **70**, **81**, **113**.

VII. ASPECTE SOCIAL-POLITICE GENERALE

157 *Criza ideii de progres*, în *Minerva*, I, 3, 1927; II, 1, 1928, p. 38-63. Retip. în vol. separat la Iaşi, 1928, 51 p.
158 *Concepţii sovietice în reforma administrativă*, în *Ordinea*, II, 180, 18.7.1929, p. 1. Retip. în *Mişc.*, XXIII, 161, 19.7.1929, p. 1.
159 *Datoria unei generaţii*, în *Generaţia Unirii*, 1929, 8, p. 1-2. Retip. în *Mişc.*, XXIII, 210, 18.9.1929, p. 1.
160 *Observaţii asupra culturii europene*, în *Politica culturii. 30 prelegeri publice şi comunicări organizate de Institutul Social Român*, Buc., 1931, p. 15-20. Retip. în *Caete de dor*, red. V. Ierunca, 13, Paris, 1960, p. 87-92.
161 *17 septembrie 1931*, în *Mişc.*, XXIV, 246, 18.9.1931, p. 1. Retip. în *Mişc.*, XXIV, 247, 19.9.1931, p. 4.
162 *Vers le Bas-Empire*, în *Le Flambeau*, XV, 1932, 9, p. 257-266. Retip. în **17**, p. 15-22. Publ. în rom. în *Ideea liberală*, I, 1933, 5-6-7, p. 7-14 (cu titlul *Către apusul unei civilizaţii?).* Retip. în *Mişc.*,XXVI, 749, 14.6.1933, p. 1 şi 3.
163 *Înţelegere între partide sau conştiinţă de răspundere*, în *Mişc.*, XXV, 449, 29.5.1932, p. 1.
164 *Intransigenţă şi tranzacţie în politica externă a României*, în *Ideea liberală*, I, noiemb.-dec. 1932, p. 7-22. Retip. în **167**, p. 11-35.
165 *Despre tînăra generaţie*, în *Mişc.*, XXV, 619 (bis), 25.12.1932, p. 1. Publ. şi în *Vremea*, V, 268, 25.12.1933, p. 9.

166 *Problema noilor elite şi a liberalismului în România*, în *Libertatea*, I, 15-16, 5-20.8.1933, p. 225-229. Retip. în *Mişc.*, XXVI, 810, 1.9.1933, p. 1 şi 3.
167 *Problemele politicii noastre externe*, Buc., 1934, 115 (116) p. Include **164**.
168 *Liberalism şi democraţie*, în *Libertatea*, III, 5, 5.3.1935, p. 65-68; III, 6, 20.3.1935, p. 81-84. Retip. în vol. separat la Buc., 1935, 22 p.
169 *Problemele politicii noastre de stat*, Buc., 1935, 64 p.
170 *La Roumanie et l'U.R.S.S.*, Buc., 1936, 47 (50) p.
171 *La Roumanie et la crise du système politique européen*, Buc., 1936, 64 (65) p. Introducerea (p. 3-9) publ. în rom. în *Mişc.*, XXVIII, 1517, 17.5.1936, p. 1 (cu titlul *România şi criza sistemului politic european).*
172 *La politique extérieure de la Roumanie*, Buc., 1937, 94 (95) p.
173 *Problema tineretului*, Buc., 1937, 15 p. Retip. în *Mişc.*, XXVIII, 1728, 4.3.1937, p. 1-2; XXVIII, 1729, 5.3.1937, p. 1 şi 4.
174 *Problemele politicii noastre de stat*, Buc., 1937, 16 p.

VIII. EVOCĂRI DE EVENIMENTE ISTORICE, COMEMORĂRI

175 *Cincizeci de ani de la războiul neatîrnării*, în *Mişc.*, XXI, 46, 27.2.1927, p. 1.
176 *24 ianuarie*, în *Mişc.*, XXII, 18, 24.1.1928, p. 1.
177 *Zece ani de la Unirea Bucovinei*, în *Mişc.*, XXII, 272, 29.11.1928, p. 1.
178 *Ideea unităţii politice a românilor*, în *Mişc.*, XXIII, 37, 15.2.1929, p. 1 (rez. cu citate din conferinţa *Dezvoltarea ideii unităţii politice a românilor de la Unirea Principatelor la 1918).*
179 *Cine a făcut România Mare*, în *Mişc.*, XXIII, 145, 29.6.1929, p. 1.
180 *Pregătirea Unirii Ardealului*, în *Mişc.*, XXV, 601, 2.12. 1932, p. 1.
181 *Din legăturile noastre cu turcii*, în *Mişc.*, XXVII, 996, 24.5.1934, p. 1-2.
182 *Comemorarea lui Horia, Cloşca şi Crişan la Cameră*, în *Mişc.*, XXVIII, 1201, 2.3.1935, p. 1.
183 *Un centenar care nu s-a sărbătorit: înfiinţarea Academiei Mihăilene*, în *Însemnări ieşene*, I, 1936, 10, p. 539-540.
184 *Securitate colectivă şi echilibru regional în politica lui Ştefan cel Mare*, în *Mişc.*, XXVIII, 1789, 26.5.1937, p. 1. Retip. în *Mişcarea Mehedinţului*, II, 10, 1.6.1937, p. 1.
185 *România lui Ferdinand I*, în *Transilvania*, 72, 1941, 9, p. 605-610. Retip. în *Ethnos*, Focşani, I, 1942, 2, p. 9-15, în **127**, ed. 1942, p. 197-207; ed. 1996, p. 149-158, şi – cu titlul *Momente culminante ale graniţelor româneşti* – în *Curierul de Iaşi*, ed. nouă, I, 13, 21.4.1990, p. 1.
186 *Plevna*, în *Revista Fundaţiilor Regale*, IX, 1942, 3, p. 490-495.

IX. EVOCĂRI DE PERSONALITĂTI, COMEMORĂRI, NECROLOGURI (ISTORICI, OAMENI POLITICI)

187 *Dimitrie Onciul*, în *Mişc.*, XVII, 69, 28.3.1923, p. 1.
188 *O comemorare ce se impune: două veacuri de la moartea lui Dimitrie Cantemir*, în *Mişc.*, XVII, 77, 6.4.1923, p. 1.
189 *Cuza Vodă*, în *Mişc.*, XVII, 108, 16.5.1923, p. 1.
190 *Marele idealist*, în *Mişc.*, XXI, 108, 15.5.1927, p. 3 [despre Gh. Mîrzescu]
191 *La moartea lui Constantin B. Pennescu*, în *Mişc.*, XXII, 5, 6.1.1928, p. 1.
192 *La moartea lui Mihai Tomida*, în *Mişc.*, XXII, 9, 13.1.1928, p. 1.
193 *Funeraliile lui Const. Crupenschi*, în *Mişc.*, XXII, 281, 11.12.1928, p. 1-2.
194 *În amintirea lui Gh. Gh. Mîrzescu*, în *Mişc.*, XXIII, 264, 23.11.1929, p. 1.
195 *Matei B. Cantacuzino*, în *Mişc.*, XXIV, 105, 13.5.1930, p. 1.
196 *Une tradition politique. Hommage à la mémoire de Victor Place*, în *Mişc.*, XXIV, 123, 5.6.1930, p. 1.
197 *Opera istorică a lui Mihail Kogălniceanu*, în *Mişc.*, XXVIII, 1184, 10.2.1935, p. 1-2. Retip., în vol. *Mihail Kogălniceanu. Ciclu de conferinţe ţinute la Radio-Bucureşti în februarie 1935*, Buc., 1936, p. 53-58.

198 *Înmormîntarea prof. Cezar Papacostea*, în *Mişc.*, XXVIII, 1558, 11.7.1936, p. 1.
199 *Înmormîntarea generalului N. Alevra*, în *Mişc.*, XXVIII, 1567, 23.7.1936, p. 1.
200 *Învăţatul Oreste Tafrali*, în *Însemnări ieşene*, III, vol. VI, 1938, 5, p. 300-302.
201 *Regina Maria*, în *Mişc.*, XXIX, 1953, 1.8.1938, p. 1. Retip. în **127**, ed. 1942, p. 149-152; ed. 1996, p. 111-113.
202 *Mareşalul Averescu*, în *Mişc.*, XXIX, 1958, 15.10.1938, p. 4.
203 *Ferdinand I*, în *Revista Fundaţiilor Regale*, VII, 1940, 12, p. 483-487. Retip. în **127**, ed. 1942, p. 143-149; ed. 1996, p. 107-111.
204 *Drumurile lui N. Iorga nu au fost uitate*, în *Vremea*, XIII, 605, 15.6.1941, p. 12.
205 *Nicolae Iorga*, în *Revista Fundaţiilor Regale*, VIII, 1941, 4, p. 3-5. Retip. în **127**, ed. 1942, p. 152-156; ed. 1996, p. 113-115.
206 *Nicolas Iorga et la Revue historique du Sud-Est européen*, în *RHSEE*, XVIII, 1941, p. 3-9 (nesemnat).
207 *Discursul D-lui prof. Gh. I. Brătianu*, în vol. *În amintirea lui Nicolae Iorga. Şedinţa de redeschidere a Institutului din 6 decembrie 1941*, Buc., 1942, p. 7-18. Retip. în **210**, p. 7-21 (cu titlul *Nicolae Iorga şi istoria universală*).
208 *Nicolae Iorga, apărător al drepturilor româneşti*, Buc., 1943, 23 p. Retip. în **210**, p. 25-37.
209 *Nicolae Iorga, istoric al românilor*, în *Academia Română. Discursuri de recepţiune*, LXXXI, 1943, p. 3-25. Retip. în **210**, p. 41-77, în *N. Iorga. Opera – omul – prietenii*, vol. îngrijit de V. Râpeanu, Buc., 1992, p. 107-123, şi în Maria G. Brătianu, *Gheorghe I. Brătianu – enigma morţii sale* (Biblioteca Sighet, 6), Buc., 1997, p. 82-106.
210 *Nicolae Iorga (Trei cuvîntări)*, Buc., 1944, 79 p.,1 pl. Include **207-209**.
211 *M. Kogălniceanu (cu o retipărire, la o sută de ani, a Cuvîntului pentru deschiderea cursului de istorie naţională în Academia Mihăileană, rostit la 24 noemvrie 1843)*, Buc., 1944, 79 p. Aşa-numita *Prelegere comemorativă a împlinirii unui secol de la „Cuvîntul de deschidere"* (p. 7-45), retip. în *Prelegeri universitare...*, 1993, p. 384-396 (Cf. **1**).
212 *Charles Diehl et la Roumanie*, în *RHSEE*, XXII, 1945, p. 24-36.
213 *Un savant et un soldat: Marc Bloch (1886-1944)*, în *RHSEE*, XXIII, 1946, p. 5-20.
Cf. şi **100-105**, **112**, **116**.

X. RAPOARTE, DĂRI DE SEAMĂ, PROIECTE INSTITUŢIONALE ŞI ISTORIOGRAFICE

214 *Pentru un Institut Românesc de Cercetări Istorice şi Arheologice la Constantinopol*, în *RIR*, III, 1933, 2-3, p. 317-323 (semnat G.I.B.). Trad. fr. în **20**, p. 275-279 (cu titlul *De la nécessité d'un Institut Roumain d'Histoire et d'Archéologie à Constantinople).*
215 *Memoriu de studii şi lucrări, 1916-1941*, Buc., 1942, 22 p.
216 *Notes sur un voyage en Crimée*, în *RHSEE*, XIX, 1942, 1, p. 176-182.
217 *Dare de seamă de activitate pe anul 1942/1943*, Buc., 1944, p. 7-15 (în vol. împreună cu M. Berza, *Nicolae Iorga, istoric al evului mediu).*
218 *Dare de seamă de activitate pe anul 1943/1944*, Buc., 1945, p. 7-14 (în vol. împreună cu D. M. Pippidi, *Nicolae Iorga, istoric al antichităţii).*
219 *Memoriu prezintat comisiunii de revizuire a Universităţii din Bucureşti*, Buc., 1945, 20 p.
220 *Dare de seamă de activitate pe anul 1944/1945*, în *Institutul de Istorie Universală „N. Iorga" la zece ani de la întemeiere*, Buc., 1947, p. 29-40. Retip. în *Buletinul Bibliotecii Române. Studii şi documente româneşti*, Freiburg i. Br., III, 1955/56, p. 57-64 cu titlul *Cuvîntul lui Gheorghe I. Brătianu*, prefaţat de Grigore Nandriş: *Ale tale dintru ale tale*, p. 55-56).
221 *Dare de seamă de activitate pe anul 1945/1946*, în *Institutul de Istorie Universală „N. Iorga" la zece ani de la întemeiere*, Buc., 1947, p. 41-46.
222 *Cuvînt de deschidere [...] la şedinţa comemorativă din 1 aprilie 1947*, în *Institutul de Istorie Universală „N. Iorga" la zece ani de la întemeiere*, Buc., 1947, p. 3-6.
Cf. şi **4**, **207**, **210**.

XI. RECENZII ŞI NOTE BIBLIOGRAFICE

223 Ch. Diehl, *Byzance. Grandeur et décadence*, Paris, 1919, în *Viaţa românească*, XIII, 1921, 1, p. 136-137.

224 R. Grousset, *Histoire de l'Asie*, I-III, Paris, 1922, în *Bulletin de l'Institut pour l'étude de l'Europe sud-orientale*, X, 1923, p. 12-16.

225 O. G. Lecca, *Formation et développement des pays et des États roumains*, în *Bulletin de l'Institut pour l'étude de l'Europe sud-orientale*, X, 1923, p. 90-91.

226 A. Poidebard, *Au carrefour des routes de Perse*, Paris, 1923, în *Viaţa românească*, XV, 1923, 12, p. 369. Retip. în *Mişc.*, XVIII, 8, 12.1.1924, p. 1-2 (cu titlul *Pe podişul Iranului).*

227 M. Silberschmidt, *Das orientalische Problem zur Zeit der Entstehung des türkischen Reiches, nach venezianischen Quellen*, Leipzig, 1923, în *Byz.*, I, 1924, p. 635-638.

228 A. Philippide, *Originea românilor*, I, *Ce spun izvoarele istorice*, Iaşi, 1925, în *Viaţa românească*, XVIII, 1926, 1, p. 131-136.

229 Şt. Zeletin, *Naţionalizarea Şcoalei*, Buc., 1927, în *Cele trei Crişuri*, VIII, 1927, 1, p. 3-4. Retip. în *Mişc.*, XXI, 34, 13.2.1927, p. 1.

230 Ch. Bémont et R. Doucet, *Histoire de l'Europe au Moyen Âge, 1270-1493*, Paris, 1931; H. Pirenne-A. Renaudet, E. Perroy, M. Handelsman, L. Halphen, *La fin du Moyen Âge*, I-II, Paris, 1931, în *RIR*, I, 1931, 3, p. 301-304.

231 *La place de l'Europe Orientale dans l'histoire générale du Moyen Âge*, în *RIR*, III, 1933, 1, p. 78-79 (comentarii la recenzia făcută de F. Lot în *Rev. hist.*, LVII, 1932, CLXX, p. 530, la vol. lui L. Halphen, *L'essor de l'Europe XIe-XIIIe s.).*

232 H. St. B. L. Moss, *The birth of the Middle Ages, 395-814*, Oxford, 1935, în *Byzantinische Zeitschrift*, XXXVII, 1937, 1, p. 144-147.

233 M. Emerit, *Les paysans roumains depuis le traité d'Andrinople jusqu'à la libération des terres*, Paris, 1937, în *Jahrbücher für Geschichte Osteuropas*, III, 1938, p. 682-685.

234 *Chronique soviétique*, în *RHSEE*, XVIII, 1941, p. 242-249 (se prezintă mai multe reviste de istorie şi monografii).

235 G. Stadtmüller, *Die albanische Volkstumsgeschichte als Forschungsproblem*, în *Leipziger Vierteljahrschrift für Südosteuropa*, V, 1941, în *RHSEE*, XVIII, 1941, p. 250-252.

236 G. Stadtmüller, *Die Bulgaren und ihre Nachbarvölker in der Geschichte*, în *Bulgaria. Jahrbuch 1940/41 der Deutsch-Bulgarischen Gesellschaft*, Berlin, în *RHSEE*, XVIII, 1941, p. 252-254.

237 E. Gamillscheg, *Über die Herkunft der Rumänen*, în *Jahrbuch der Preusz. Akad. der Wissenschaften*, 1940; *Despre originea românilor*, în *RFR*, VIII, 1940; *Originea românilor*, în *Cetatea Moldovei*, II, 1941; *Zur Herkunftsfrage der Rumänen*, în *Südost-Forschungen*, V, 1940, în *RHSEE*, XVIII, 1941, p. 254-256.

238 G. Ostrogorsky, *Die Perioden der byzantinischen Geschichte*, în *Hist. Zeitschrift*, 163, 2, 1941, în *RHSEE*, XIX, 1942, 2, p. 584-588.

239 F. Dölger, *Die „Familie der Könige" im Mittelalter*, în *Festgabe R. v. Heckel, Hist. Jahrbuch*, hg. v. I. Spörl, Köln, 1940, în *RHSEE*, XIX, 1942, 2, p. 588-590.

240 F. Dölger, *Die dynastische Familienpolitik des Kaisers Michael Palaiologos (1258-1282)*, în *Festschrift Eduard Eichmann zum 70. Geburtstag*, Paderborn, 1940, în *RHSEE*, XIX, 1942, 2, p. 627.

241 W. Hoffmann, *Rumänien von Heute*, ed. a 2-a, Buc.-Leipzig, 1942, în *RHSEE*, 1942, XIX, 2, p. 650-652.

242 Reale Accademia d'Italia: A. Maiuri, *Roma e l'Oriente europeo*, Roma, 1942; A. Schiaffini, *Latinità e italianità nell'Europa di Sud-Est*, Roma, 1942 (*Annuario della R. Accademia d'Italia*, XIV), în *RHSEE*, XXI, 1944, p. 241-244.

243 P. Henry, *Napoléon III et les peuples, à propos d'un aspect de la politique extérieure du Second Empire*, Gap, 1943, în *RHSEE*, XXI, 1944, p. 290-295.

244 C.A. Macartney, *Probleme of the Danube Basin*, Cambridge, 1942, în *RHSEE*, XXI, 1944, p. 295-298.

245 E.H. Carr, *Conditions of Peace*, ed. a 4-a, Londra, 1943, în *RHSEE*, XXI, 1944, p. 299-306.

246 J. Pirenne, *Les grands courants de l'histoire universelle*, I, *Des origines à l'Islam*, Neuchâtel, 1944, în *RHSEE*, XXII, 1945, p. 288-305. Cf. şi **262**.

247 I. Moga, *Voievodatul Transilvaniei, fapte şi interpretări istorice*, Cluj – Sibiu, 1944; Id., *Voievodatul Maramureşului, probleme istorice şi chestiuni de metodă ştiinţifică* (extras din *Anuarul Instit. de Ist. Naţională* din Cluj, X, 1945); Al. Filipaşcu, *Le Maramureş*, Sibiu, 1944; Id., *Voievodatul Maramureşului, origine, structura şi tendinţele lui* (extras din *Transilvania*, 76, 1945), în *RHSEE*, XXII, 1945, p. 313-318.

248 Note la recenzia lui F. Pall la M.P. Dan, *Cehi, slovaci şi români în veacurile XIII-XVI*, Sibiu, 1944, în *RHSEE*, XXII, 1945, p. 318-322.

249 *Slavonic and East European Review*, XXIII, 62, 1945, 1, în *RHSEE*, XXII, 1945, p. 362-364.

250 *Byzantion*, XVI, 1943, în *RHSEE*, XXII, 1945, p. 364-365.

251 [Lucrări noi despre criza orientală din 1875], în *RHSEE*, XXII, 1945, p. 390-391.

252 [Lucrări noi privind istoria Ucrainei], în *RHSEE*, XXII, 1945, p. 391.

253 F. Altheim, *Die Krise der alten Welt im 3. Jahrhundert n. Zw. und ihre Ursachen*, I, *Die Ausserrömische Welt*, Berlin-Dahlem, 1943, în *RHSEE*, XXIII, 1946, p. 270-278.

254 Ch. Diehl, L. Oeconomos, R. Guilland, R. Grousset, *L'Europe orientale de 1081 à 1453 (Hist. du Moyen Âge*, IX, 1), Paris, 1945, în *RHSEE*, XXIII, 1946, p. 312-315.

255 C. Cahen, *La Syrie du Nord à l'époque des croisades et la principauté franque d'Antioche*, Paris, 1940, în *RHSEE*, XXIII, 1946, p. 315-321.

256 I. Hurdubetziu, *Die Deutschen über die Herkunft der Rumänen (von Johann Thunmann bis Ernst Gamillscheg)*, Breslau, 1943, în *RHSEE*, XXIII, 1946, p. 343-344.

257 A. Iordănescu, V. Arbore şi G. Lazăr, *Manual unic de istoria românilor*, Buc., 1945, în *RHSEE*, XXIII, 1946, p. 365-366.

258 [Semnalări ale unor lucrări ale istoricilor francezi], în *RHSEE*, XXIII, 1946, p. 366.

259 *Illustrated London News*, 13 oct. 1945, în *RHSEE*, XXIII, 1946, p. 382.

260 M. Malowist, *Kaffa, kolonia genueńska na Krymiei problem wschodni w latach 1453-1475*, Varşovia, 1947, în *Revue des études byzantines*, VI, 1948, 1, p. 128-131 (*E*, p. 27).

261 L. Halphen, *Introduction à l'Histoire*, Paris, 1946, în J. Rogister, *op.cit.* (*Première partie*), în *Parliaments...*, 10, 1990, 1, p. 92-94. (Cf. **8**).

262 J. Pirenne, *Les grands courants de l'histoire universelle*, II, *De l'expansion musulmane aux traités de Westphalie*, Paris-Neuchâtel, 1946, în *ibidem*, p. 95-113. Cf. şi **246**.

263 M. Bloch, *L'étrange défaite*, Paris, 1946, în J. Rogister, *op.cit.* (*Seconde partie*), în *Parliaments...*, 10, 1990, 2, p. 191-193.

264 F. Lot, *L'art militaire et les armées au Moyen Âge, en Europe et dans le Proche Orient*, 2 vols., Paris, 1946, în *ibidem*, p. 205-208.

265 M. Gyóni, *Zur Frage der rumänischen Staatsbildungen im XI. Jahrhundert in Paristrion (Archaisierende Volksnamen und ethnische Wirklichkeit in der „Alexias" von Anna Komnene*, Budapesta, 1944, „Ostmitteleuropäische Bibliothek", 4 [extras din *Archivum Europae Centro-Orientalis*, IX-X, 1943-1944], în *ibidem*, p. 208-212.

266 B. Newman, *Balkan Background*, New York, 1945, în *ibidem*, p. 212-213.

Cf. şi **2**, **8**, **19**, **22**, **69**, **70**, **81**, **86**, **91**, **124**.

XII. PREFEŢE LA LUCRĂRI PUBLICATE SUB PROPRIA ÎNGRIJIRE SAU LA ALTE VOLUME

267 *Ceva despre antichităţile din Rusia Meridională*, în *RIR*, VII, 1937, 3-4, p. 475-477 (prezentare şi trad., făcută cu ajutorul lui Chepab, a articolului lui V. Buzeskul, *Studiul antichităţilor de pe ţărmul de miazănoapte al Mării Negre şi însemnătatea lor pentru istoria greacă şi universală*, în *Analele ştiinţifice ale Institutului de Istorie a Culturii europene*, Kiev, II, 1927, p. 7-11).

268 *Cuvînt înainte*, la C.I. Andreescu, *Manual de paleografie latină* (Universitatea din Iaşi. Manuale de istorie generală publicate sub îngrijirea d-lui profesor universitar G.I. Brătianu), Buc.-Iaşi, 1939 (p. I).

269 *Prefaţă*, la *Din viaţa regelui Carol I de un martor ocular*, ed. a 2-a, I, Buc., 1939, p. V-VII.

270 *Introduction*, la P. Bataillard, *Jean Bratiano et la politique extérieure de la Roumanie (1891)*, Mémoire inédit publié avec une introduction et des notes par G. I. Brătianu, Buc., 1940, p. V-XXVI.

271 *Introducere*, la G. D. Balascef, *Împăratul Mihail VIII Paleologul şi statul oguzilor pe ţărmul Mării Negre*, Iaşi, 1940, p. 3-6.
272 *La cincizeci de ani*, în vol. *La moartea lui Ion C. Brătianu. Articole din presă, telegrame, scrisori*, Buc., 1941, p. III-IV.
273 [Prefaţă] la N. Iorga, *Oameni reprezentativi în purtarea războaielor. Lecţii ţinute la Şcoala de Război în 1937*, Buc., 1943, p. 5.
274 [Prefaţă] la N. Iorga, *Generalităţi cu privire la studiile istorice*, ed. a 3-a L. Iorga, Buc., 1944, p. 5.
275 *Avant-propos pour les trois derniers volumes*, la N. Iorga, *Histoire des Roumains et de la romanité orientale*, VIII, Buc., 1944, p. 5 (nesemnat).

XIII. VARIA

276 *„Minunea de la Văleni"*, în *Mişc.*, XXII, 151, 4.7.1928, p. 1.
277 *Problema navigabilităţii Prutului*, în *Ordinea*, II, 209, 21.8.1929, p. 1. Retip. în *Mişc.*, XXIII, 188, 22.8.1929, p. 1 (cu titlul *Navigabilitatea Prutului).*
278 *Problemele învăţământului în Extremul Orient. „Şomajul intelectual" în Japonia*, în *Generaţia Unirii*, 14-15, 1930, p. 13-14.
279 *Iaşul – oraş istoric*, în *Mişc.*, XXIV, 131, 14.6.1930, p. 1.
280 *Cadrele şcoalei*, în *Parlamentul românesc*, IV, 124-126, oct., 1933, p. 21.
281 *Precizare*, în *RIR*, VII, 1937, 1-2, p. 249.
282 *În faţa statuii*, în *Mişc.*, XXIX, 1962, 21.12.1938, p. 1.

XIV. MANUSCRISE SEMNALATE

283 *Temeiurile unei renaşteri a liberalismului român*, 1945 (*E*, p. 23).
284 [*Sfatul domnesc şi adunarea stărilor*, IV,] *Adunările de stări în ţările Europei de Răsărit dunărene* (*L*, p. 27, n. 28). (probabil o variantă rom. pentru **85**). Cf. şi **6**, **80**.

SURSELE ILUSTRAȚIEI

1. Colecția Ioana Brătianu. Pusă la dispoziție de dr. Valeriu Leahu (1998).
2. Colecția Cicerone Ionițoiu. Pusă la dispoziție la Freiburg im Beisgau (1985).
3. Colecția Ioana Brătianu. Pusă la dispoziție de dr. Valeriu Leahu (1998).
4. a-c – Colecția Muzeului Literaturii Române din Iași. Donație Maria Brătianu (1992); d – Foto Victor Spinei (1990).
5. Colecția Ioana Brătianu. Pusă la dispoziție de dr. Valeriu Leahu (1998).
6. Biblioteca Seminarului de Arheologie a Universității „Al.I. Cuza" din Iași.
7. Abraham Ortelius, *Theatrum Orbis Terrarum*, 1580, harta 86.
8. A.E. Nordenskiöld, *Periplus. An Essay on the early history of charts and sailing-directions*, trad. F.A. Bather, New York, 1897, pl. XXVI.
9. Peyssonnel, *Observations historiques et géographiques sur les peuples barbares qui ont habité les bords du Danube et du Pont-Euxin*, Paris, 1765, harta p. 107.
10. D. Monah, *Plastica antropomorfă a culturii Cucuteni-Tripolie*, Piatra Neamț, 1997, fig. 62, p. 314.
11. H. Müller-Karpe, *Handbuch der Vorgeschichte*, III, 3, *Kupferzeit*, *Tafeln*, München, 1974, pl. 299.
12. *Ibidem*, pl. 319.
13. K. Picchelauri, *Waffen der Bronzezeit aus Ost-Georgien* (Archäologie in Eurasien, 4), Empelkamp, 1997, fig. 351-361.
14. A.I. Meljukova, în *Степи европейской части СССР в скифо-сарматское время* (Археология СССР), red. respons. A.I. Meljukova, Moscova, 1989, pl. 38, p. 343.
15. A. Kovalëv, *Überlegungen zur Herkunft der Skythen aufgrund archäologischer Daten*, in *Eurasia Antiqua. Zeitschrift für Archäologie Eurasiens*, 4, 1998, p. 262, fig. 7.
16. D. Berciu, *Das thrako-getische Fürstengrab von Agighiol in Rumänien*, în *Bericht der Römisch-Germanischen Kommission*, 50, 1969, pl. 113 și 119.
17. W. Kimmig, *Die griechische Kolonisation im westlichen Mittelmeergebiet und ihre Wirkung auf die Landschafen des westlichen Mitteleuropa*, în *Jahrbuch des Römisch-Germanischen Zentralmuseum Mainz*, 30, 1983, p. 9, fig. 3.
18. V. Mihăilescu-Bîrliba, *Dacia răsăriteană în secolele VI-I î.e.n. Economie și monedă*, Iași, 1990, pl. 19.
19. O. Bounegru, *Représentations de* naves actuariae *sur la côte ouest de la Mer Noire*, în *Studia Antiqua et Archaeologica*, II, 1995, p. 156, 158, 159 și fig. 1, 3, 4.
20. 1,4 – F.M. Shtitelman, *Світове мистецтво в музеях України. Античне мистецтво*, Kiev, 1977, fig. 88 și 74; 2,3 – V. Canarache și colaboratorii, *Muzeul de Arheologie Constanța*, București, 1961, p. 55 și 59.
21. R. Vulpe, I. Barnea, *Din istoria Dobrogei*, II, *Romanii la Dunărea de Jos*, București, 1968, harta I.
22. Foto Victor Spinei (1987).
23. W. Froehner, *La Colonne Trajane illustrée par M. Jules Duvaux*, Paris, 1865.
24. *Ibidem*.
25. N.A. Frolova, *The Coinage of the Kingdom of Bosporus A.D. 69-238*, trad. Bartlett Wells (BAR International Series 56), Oxford, 1979, pl. XXXI (după Burachkov).
26. E.A. Symonovič, în *Славяне и их соседи в конце I тысячелетия до н.э. - перовой половине I тысячелетия н.э.*, red. I.P. Rusanova, E.A. Symonovič, Moscova, 1993, harta 28, p. 159.

27. A.I. Ajbabin, *Хронология могильников Крыма позднеримского и раннесредневекового времени*, în *Материалы по археологии, истории и этнографии Таврии*, I, Simferopol, 1990, fig. 18, p. 197.
28. N.A. Son, *Тира римского времени*, Kiev, 1993, fig. 14, 15, 17, 19, 20, 23, 28; p. 123, 129.
29. A. Rădulescu, *Biserici și monumente creștine în contextul etnogenezei românești din sec. III-VII în Dobrogea*, în *Monumente și izvoare creștine*, red. Antim Nica, Galați, 1987, p. 33-37, fig. 40, 42, 41, 43, 45 și 39.
30. I.I. Russu, *Elemente traco-getice în Imperiul roman și în Byzantium (Veacurile III-VII)*, București, 1976, p. 1.
31. a – H. Stern, *L'art byzantin*, Paris, 1966, pl. III; b – E. Sestan, A. Bosisio, *L'alto Medioevo*, Novara, 1967, p. 1.
32. Foto Victor Spinei (1994).
33. N.B. Teteriatnikov, *Burial Places in Cappadocian Churches*, în *The Greek Orthodox Theological Review*, 29, 1984, 3, fig. 7, 8, 9 și 12.
34. B.D. Filow, *Les miniatures de la chronique de Manassés à la Bibliothèque du Vatican (Cod. Vat. slav. II)*, trad. T.E. Kirkova, Sofia, 1927, pl. XXVII.
35. *Ibidem*, pl. XXX.
36. D.Gh. Teodor, *Regiunile carpato-nistriene în secolele V-X d.Hr.*, în *Spațiul nord-est-carpatic în mileniul întunecat*, coord. V. Spinei, Iași, 1997, fig. 19, p. 107.
37. J. Hampel, *Der Goldfund von Nagy-Szent-Miklós, sogenannter „Schatz der Attila"*, Budapesta, 1885, fig. 4.
38. L. Révész, *A karosi honfoglalás kori temetök*, Miskolc, 1996, p. 210, fig. 127.
39. J. Graham-Cambell, *Viking-Artefacts: A Select Catalogue*, în *The Archaeological Advertiser, Spring 1980*, Bad Bramstedt, 1980, p. 91, fig. 3.
40. B.D. Filow, *op.cit.*, pl XXXII.
41. Ju.P. Kalašnik, *Средневековый дом в XX квартале Херсонеса (раскопки 1982-1988 гг.)*, în *Итоги работ археологических экспедиции Государственного Эрмитажа*, red. G.I. Smirnova, Leningrad, 1989, p. 174-177, fig. 5-8.
42. B.D. Filow, *op.cit.*, pl XXXVI.
43. V. Kuznetsov și I. Lebedynsky, *Les Alains. Cavaliers des steppes, seigneurs du Caucase*, Paris, 1997, p. 77.
44. S.A. Pletneva, în *Степи Евразии в эпоху средневековья*, red. S.A. Pletneva (Археология СССР), Moscova, 1981, p. 265, fig. 88.
45. P.A. Rappoport, în *Древняя Русь. Город, замок, село*, red. B.A. Kolčin (Археология СССР), Moscova, 1985, p. 197, pl. 60.
46. A.V. Kuza, în *ibidem*, p. 217, pl. 80.
47. K. Miller, *Mappaemundi. Die ältesten Weltkarten*, I, *Die Welkarte des Beatus (776 n.Chr.)*, Stuttgart, 1895, anexe.
48. *Ibidem*, p. 35 și 39.
49. A. Guillou, *La civilisation byzantine*, Paris, 1974, p. 32-33.
50. N. Angelov, A. Popov, *Tsarevgrad Turnov. A Guide Book*, Sofia, 1985, p. 22 și 51.
51. A.L. Jakobson, *Крым в средние века*, Moscova, 1973, p. 156.
52. W. Heissig, *Die Mongolen. Ein Volk sucht seine Geschichte*, ed. a 2-a, München-Nördlingen, 1978, p. 197.
53. N.V. Malinovskaja, în *Города Поволжья в средние века*, Moscova, 1974, p. 156, pl. X.
54. Desen Waltraud Delibaș (Cabinetul de desen al Institutului de Arheologie din Iași).
55. D. Morgan, *The Mongols*, Oxford-New York, 1978, p. 113.
56. G.I. Brătianu, *Recherches sur le commerce génois dans la mer Noire au XIIIe siècle*, Paris, 1929, p. 157; idem, *La mer Noire. Des origines à la conquête ottomane*, München, 1969, p. 40.
57. G.A. Fedorov-Davydov, în *Степи Евразии...*, p. 281, fig. 10.
58. V.P. Lebedev, *Симболика и язык монет Крыма золотоордынская периода*, în *Нумизматические исследования по истории Юго-Восточной Европы*, red. princ. V.L. Janin, Chișinău, 1990, p. 142, fig. 2.

59. A.E. Nordenskiöld, *op.cit.*, p. 33, fig. 13.
60. Foto Victor Spinei (1994).
61. *Археологія Української PCP*, III, red. V.I. Dovženok (red. princ.), M.P. Kučera, A.T. Smilenko, Kiev, 1975, pp.445 şi 482.
62. Foto Ionel Cândea (1997).
63. *Ibidem.*
64. B. Dimitrov, *България на средновековната морска картография XIV-XVII век*, Sofia, 1984, nr. 10.
65. A.E. Nordenskiöld, *op.cit.*, pl. XVI.
66. G. Caraci, *Tabulae geographicae vetustiores in Italia adservatae*, II, Firenze, 1927, pl. XXIII.
67. J. Heers, *Gênes au XVe siècle. Activité économique et problèmes sociaux*, Paris, 1961, pl. 1, 6 şi 4.
68. K. Miller, *op.cit.*, II, *Atlas von 16 Lichtdruck-Tafeln*, Stuttgart, 1897, pl. 14.
69. J. Heers, *op.cit.*, p. 672-673.
70. *Ibidem*, p. 674-675.
71. E.Č. Skržinskaja, *Новые эпиграфические памятники средневекового Крыма*, în *История и археология средневекового Крыма*, Moscova, 1958, p. 170 (fig. 6), 173 (fig. 7) şi 169 (fig. 4).
72. B. Dimitrov, *op.cit.*, nr. 27.
73. *Ibidem*, nr. 38.
74. A.E. Nordenskiöld, *op.cit.*, pl. XXII.
75. *Повесть о Куликовской битве. Из Лицевого летописнего сбода XVI века*, ed. D. Likhachov, Leningrad, 1980.
76. A.G. Gertzen, *Крепостной ансамбль Мангупа*, în *Материалы по археологии, истории и этнографии Таврии*, I, Simferopol, 1990, fig. 30.
77. Foto Victor Spinei (1994).
78. Abraham Ortelius, *op.cit.*, harta 2.
79. Peyssonnel, *op.cit.*, harta p. 87.
80. *Ibidem*, harta p. 57.

INDICE

A

abbasid, Chalifatul 279
abhazi 90, 225, 309
Abhazia 175, 225, 300
Abisinia 181
abisinieni 286
Aboga 302
Abrittus 156, 177
Abrudan, P. 437
Abu Muslim al Garami 205
Abu Said 334
Acciajuoli 329
Accon (v. și Saint-Jean-d'Acre) 250, 330
Achile Pontarches 112
Achilleis (=Leuké) 112
Acquisio 351
Adamclisi 142, 147
Adjaisk 90
Adrianopol 77, 80, 207, 233, 257, 326, 366, 417
adrianopolitani, adrianiți 207, 208, 221
Adrianova-Peretz, V.P. 222
Adriatica, v. Marea Adriatică
Aegyssus 177, 184
Aelianus, Plautius 137
Aetius 182
afgani 207
Afganistan 113, 160, 207, 231
Africa 175, 177, 183, 350
Africa de Nord 162, 183
Afrodita 130
Agapie, M. 453
agatîrși 121, 126
Agighiol 110
Agosti, G. 147
Agrigoroaiei, I. 63, 446
Agrippa 132, 136
Aguto, v. Haukwood
aheieni 111
Ahmed Djelair 393
Ahrweiler, H. 34, 43, 55, 242, 264, 313
Ai-Todor 139
Aia (=Țara Soarelui Răsare) 111
Aidin 393
Aigues-Mortes 330
Ain Djalud 300
Airaldi, G. 377
Ajbabin, A.I. 461
Akkerman (=Cetatea Albă) 76, 335, 386
Akrish 202
Alain 161
Alamanno, Cristiano 309
alani 28, 44, 128, 131, 151, 160-162, 165, 171, 174, 181, 185, 186, 213, 230, 280, 283, 289, 295, 307, 319, 325, 348, 355, 374, 380
Alania 161
alanilor, fluviul (Alanus Fluvius) (=Prut) 355, 374
alanilor, imperiul (statul) 174, 293
alarodieni 90
Alb, iezerul 209
Albania 307, 410, 417, 423, 426-428
Albania caucaziană (Șirvan) 225
Alcastri 365
Alcibiade 60, 116
Alep 248
Alexandrescu, P. 125
Alexandrescu-Dersca Bulgaru, M.-M. 11, 376, 377, 399, 406
Alexandrescu Vianu, M. 125
Alexandret 307
Alexandria 38, 67, 68, 248, 310, 325, 327, 337, 361
Alexandru (=Ivan Alexandru) 367
Alexandru cel Bun 386, 395, 399, 410, 428, 439
Alexandru cel Mare 60, 118, 121, 139, 184, 225, 266, 273, 286
Alexandru din Mangup 428, 439, 440
Alexandru Nevski 277
Alexandru I al Rusiei 62
Alexios I Comnenul 233, 234, 240, 249, 254, 255
Alexios III Anghelos 255
Alexios IV Anghelos 254
Alexios I Comnenul de Trapezunt 255, 257, 258

Alexios II Comnenul de Trapezunt 354
Alexios III Comnenul de Trapezunt 367
Alexios din Gothia 412, 414, 415, 426, 436
Alföldi, A. 102, 191
Alfonso V de Aragon 420, 421
Alfonso X de Castilia 302
Alger 22
Alghero 366
Alkim, U.B. 101
Allaignes 161
Allain 161
Allen, W.E.D. 239
Allsen, Th.T. 228
Almagià, R. 314
almugavari 354, 373
Al-Omari (Al-'Umari), v. Omari, Al-
Alp Arslan 232
Alpi 183
Altai 28, 113, 162, 267, 273
Altheim, F. 34, 59, 64, 127-129, 144-146, 153, 164, 168-172, 192, 195, 241, 458
Amalfi 247, 248
amalfitani 248, 252
Amastris 132, 210, 257, 307
amazoane 90, 137
Amedeu VI, conte de Savoia 367, 370-372, 410
America 60, 184, 202, 340, 347
America de Nord 60
americani 43, 76
Amisos 112, 116, 132
Amitai-Preiss, R. 313
Ammianus Marcellinus 160, 166, 171, 173, 174
Amu-Daria 121, 310
Amur 266, 267, 273
Ana, sora lui Vasile II Bulgaroctonul 213
Anadoli Hissar 420
Anagai 181
Anagastes 173
Anapa 113
Anastasius I 174, 187, 196
Anatolia 16, 44, 45, 72, 74, 91, 92, 94, 101, 103, 155, 232-234, 257, 272, 301, 307, 370, 372, 379, 390, 393, 394, 430
Anatolia Orientală 224
Anchialos 122, 182, 306, 307, 367
Ancona 427
anconitani 260
Andrea della Calle 437
Andréadès, A. 326, 327
Andreescu, C. 458
Andreescu, Şt. 408, 438-440, 442
Andrei, P. 47
Andrei III Veneţianul 305
Androcles 116
Andronic I Comnenul 252, 254
Andronic II 320, 351, 353, 354, 358, 359
Andronic III 359, 361, 366
Andronic IV 371
Andronic Gidon 258
Andronic, Al. 171
Anfossi, Tommaso degli 350
Angelov, D. 196, 240, 375
Angelov, N. 461
Angevini (Anjou) 303, 370, 379, 388
Angheli (Anghelos) 16, 254, 255
angli 209
Anglia 241, 283, 318, 328-330, 339, 361, 390, 393, 399, 420, 423
Angold, M. 240, 264
Ani 216, 225, 229, 232, 254, 283
Anjou, dinastie din Italia 303, 351
Anjou (v. şi Angevini), dinastie din Ungaria 388
Ankara 379, 392-394
Antanta 77
Antes 184
Antile 340
Antiohia 248, 250
Antonescu, D. 146
Antonini 127, 152, 153
An-tsai 160, 185
anţi 184, 185, 196
Anvers 330
aorşi 128
Apokeukos, Ioan 378
Apus (=Europa Apuseană) 31, 32, 62, 103, 195, 242, 262, 407
apuseni (v. şi occidentali) 441
arabi 69, 78, 155, 161, 174, 190, 198, 199, 201, 202, 204, 210, 218, 225, 227, 231, 236, 247, 258, 298, 300, 307, 319, 337, 367
Arabia de Sud 181
Aragon 303, 336, 351, 365, 416, 427
aragonezi 303, 365
Aral, lacul de 71, 131, 160, 165
Arbela 105
Arbore, V. 458
Archaeopolis (Nakalakevi) 175
Archi, G.G. 191
Ardarich 173

Ardaşir 153, 169
Ardeal (v. şi Transilvania) 103
Ardeleanu, I. 10, 220
Arends, A.K. 313
Argatu, C. 9
Argeş, munţi 374
Argeş, rîu 177, 192
argonauţi 111
Argun 350, 351
Arhipelag 319, 353, 359, 365, 391, 427
Ariaramnes 115
arimaspi 113
Ariuşd-Cucuteni-Tripolie (v. şi Cucuteni, cultură) 99
Armagnac 399
Armbruster, A. 9
armeni 135, 216, 225, 227, 229, 232, 234, 274, 275, 295, 302, 307, 348, 350, 397, 423, 430, 431
Armenia 44, 105, 127, 132, 134-137, 139, 142, 160, 165, 175, 183, 191, 201, 205, 224, 225, 227, 229, 231-233, 277, 309
Armenia ciliciană (v. şi Armenia Mică) 275, 301
Armenia Mare 254, 283, 393
Armenia Mică 134, 284, 301, 307, 309, 325
Armeniei, munţii 144
Arnaldez, R. 39
Arnolf 209
Arpad 205, 208, 209, 219
Arpadieni 303, 379, 380, 388
Arran 280
Arrhenius, B. 172
Arrian 164
Arrubium 127
Arşacizi 224
Artamonov, M. 125, 126, 217, 218, 240
Artaxata 165
Artemenko, I.I. 101
Artemon Phaselitul 116, 117
As, aşi (=iasi) 160, 161, 374
Asan (Assan), ţara lui 295, 312
Asandros 136
Asăneşti 254, 283, 292
Asăneştilor, Imperiul (v. şi vlaho-bulgar, ţaratul) 254, 262, 264, 283
Ashguzai 96
Asia 37, 45, 60, 62, 67, 68, 73, 74, 88, 90, 98, 105, 106, 111, 121, 135, 147, 158, 160, 174, 175, 181-183, 192, 209, 219, 223, 224, 233, 236, 238, 248, 249, 258, 266, 272, 273, 286, 287, 293, 309, 318, 319, 325, 331, 333, 337, 339, 340, 354, 363, 364, 372, 391, 394, 403, 420
Asia Anterioară 93, 115, 232, 258, 391, 394
Asia Centrală 16, 27, 37, 60, 72, 73, 88, 96, 113, 144, 151, 162, 179, 191, 231, 262, 272, 273, 286, 293, 309, 322, 334-336, 339, 361, 362, 372, 392, 394, 396, 416, 434
Asia de Est (Orientală) 152, 273
Asia Mică (v. şi Anatolia) 20, 37, 60, 72, 73, 87, 88, 90, 93, 94, 96, 101, 111-113, 115, 116, 127, 132, 134, 156, 158, 175, 183, 201, 210, 213, 224, 227, 231, 232-234, 236, 240, 241, 247, 249, 254, 255, 257, 258, 260, 273, 279, 282, 284, 292, 293, 296, 301, 307, 309, 319, 322, 325, 328, 330, 333, 354, 359, 361, 362, 366, 391-394, 398, 409, 411, 415-418, 423, 424, 427, 428, 432
Asia Septentrională 179
Asia Superioară 198, 231, 234
asianici 90
asiatici 423
A Silva 177
Asioi 160, 185
Asiria 88, 96
asirieni 96
Askold 212
Aspar, Flavius Ardabur 168, 174, 175
Asparuh 187
Asprocastron 20, 407
assi, asi (=iasi) 298
assilor, ţara 355
Astrahan 411
Astuti, G. 437
Aşot III 227
Ata, Rabban, v. Rabban Ata 275
Ateas 121
Atelkuzu 204, 205, 207, 209, 219
Atena, ducat 354
Atena, oraş 38, 116, 119, 120, 249, 306
atenieni 116
Athanasie, patriarh 320
Athos 257, 388, 405
Atica 116
Atil 207
Atiya, A.S. 373
Atlantic, v. Oceanul Atlantic
Atlanticului, pactul 60
Attaliates 234, 241

Attenborough, D. 39
Attila 62, 151, 166, 181, 279
Augustus, Octavian 62, 132, 136, 137, 144
Auphan, P. 39
Aurelian 102, 156, 224
Ausonius 160
Austrasia 182
Austria 193, 283
austrieci 162
avari 28, 44, 174, 179, 181-187, 190, 191, 193, 195, 196, 198, 199, 233
Avenarius, A. 193
Avignon 334
Axiopolis 177
Ayiubizi 273
Aymard, M. 39
Azerbaidjan 199, 201, 227, 254, 279, 280, 300, 351, 383, 391, 392, 402
Azincourt 399

B

Babelon, C. 26
Babeş, M. 170
Babilon 350
Babinger, F. 438-440, 442
Bachmakoff, Al. 41, 93, 98, 198, 217
Bachofer, L. 98
Bačić, J. 79
Bacqué-Grammont, J.-L. 441
Badian, V.V. 316, 402
Bagdad 155, 215, 231, 273, 277, 279, 300, 325, 350, 393
Baggar 207
Bağgard (=unguri) 212
Bağnak (=pecenegi) 212, 223
Bagrat III 225
Bagratizi 225, 227, 254, 255
Bahcisarai (Bahci-Sarai) 30, 411
Baia 439
Baian 182
Baiazid (Bayezid) I Ilderim 372, 389, 390, 392-394, 398, 405, 406, 418, 420, 427, 436
Baiazid II 24, 432, 441
Baibars 301, 310
Baidju 283
Baikal 267, 273
Baku 288, 296
Balaklava (=Cembalo) 111, 161, 369, 412, 414-416
Balamir 165
Balandjar 199, 218
Balard, M. 11, 17, 34, 43, 49, 53, 55, 264, 265, 311, 314-316, 341, 343, 373, 375, 377, 378, 438, 441
Balascef, C.D. 23, 242, 313, 315, 378, 459
Balaton 193
Balbi, G.P. 17
Balcani, munţi 96, 121, 127, 182, 190, 418
Balcani, peninsulă 108, 112, 132, 136, 139, 168, 174, 179, 183-185, 187, 190, 213, 241, 295, 330, 359, 367, 370, 372, 388, 391, 392, 411, 416
Balcanică, Peninsula, v. Peninsula Balcanică
Balcic 72
Baldassare di Sorba 367
Balduin I 254, 257
Balh 199
Balica 341, 378, 405
Bálint, Cs. 218
Balodis (Ballod), F.V. 291, 310, 311
Baltica, v. Marea Baltică
baltice, regiuni 28, 81, 88, 212, 217
Banat 142, 156, 166, 410
Bar (Bahr) al Nitas 69
Baraka (=Berke) 310
Baranov, I.A. 377
Baraschi, S. 14, 241
Barbazo, Georgio 260
Barbier de Meynard, C. 223
Barcelona 425
Barckhausen, J. 285
Bardanes 190
Bardi 329
Barfield, Th.J. 172
Barnea, I. 170, 173, 191, 192, 196, 240, 241, 264, 376, 377, 405, 408, 460
Barthold, V. (W.) 198, 207, 217, 231, 267, 285, 287
Bartolommeo di Jacope 369
Bartusis, M.C. 373
Barzilai 204
Basarab I 380, 382, 386, 400, 405, 435
Basarabi, dinastie 386, 400
Basarabia 24, 81, 88, 90, 105, 182, 184, 205, 374, 386, 395
Basarabia Meridională 80, 185-187, 355, 407
basci 90
Bashilov, V.A. 145
Basilov, V.N. 145

Bassidina 177
Basso, E. 437, 439
bastarni 129, 131, 136, 137, 156
başkiri 293, 295
Bataillard P. 459
Batey, C. 223
Bather, F.A. 460
Batu 273, 275, 282, 283, 290, 292, 295, 298, 300, 312, 372, 379
Batumi 72, 351
Bautier, R.-H. 315
bavarezi 379
Bavaria 32
Bădărău, D. 171
Băiceni 200
Băiţa 126
Bălţi, jud. 124
Bănescu, N.I. 14, 229, 234, 236, 239-242, 399, 435, 436, 439
Beatus 256
Bedr ed Din 398
Beilis, V.M. 79
Beirut 250
Bekker, Im. 241, 374
Bela II 208
Bela III 221
Bela IV 219, 283
Belaia Veža (=Sarkel) 201
Beldiceanu, Nicoară 34, 41 43, 406, 436, 441
Beldiceanu, Nicolae 100
Belej, P. 52
belgieni 215
Belgrad 15, 194, 276, 422, 426
Belizarie 179
Belleville 276
Belot. R. de 39, 41
Belz 382
Bémont, Ch. 457
Bendefy, L. 220, 310, 312
Bender (=Tighina) 77
Bender Eregli 112
Benedict XII 161
Benediks, B.S. 223
Benincasa, Gratiosus 381
Bérard, V. 73, 77, 79, 125
Berciu, D. 46, 100, 124, 126, 145-147
Berdibeg 367, 369, 383
Berdzenišvili, N.A. 239
Berezan 117
Berezans'ka, S.S. 98
Bergier, J.-F. 38
Berindei, M. 341, 441, 442
Berke 298, 300-303, 310, 319, 326, 372, 379
Berlin 55, 62, 77
Bernštam, A.N. 172
Berr, H. 46, 64
Bertels, E.E. 313
Berza, M. 30, 64, 397, 399, 403, 408, 439, 440, 456
Beševliev, V. 197
Beskrovnyj, L.G. 402
Bessonova, S.S. 100, 145
Betesine 314
Bezzola, G.A. 286, 288, 311, 312
Bhattacharya, D.K. 98
Bichir, Gh. 170
Bierbrauer, V. 170
Bingham, W. 286
Biraben, J.-N. 401
Bismarck, O.v. 62
Bithynia 134
Bitoleanu, I. 126, 147, 191
Biţina (=Vicina) 314
bizantini 19, 30, 73, 161, 175, 181, 182, 196, 201, 204, 205, 208, 209, 212, 213, 218, 222, 225, 227, 229, 232, 233, 238, 240, 247, 248, 250, 254, 255, 298, 301, 302, 305, 319, 327, 333, 355, 361, 366, 367, 374, 376, 409, 416, 437
Bizanţ 16, 21, 22, 28, 44, 62, 67, 71, 74, 78, 135, 142, 158, 165, 168, 174, 175, 179, 181, 183, 187, 190, 191, 199, 201, 202, 204, 209, 212, 213, 215, 216, 223-225, 227, 229, 232, 233, 236, 238, 242, 248-250, 252, 254, 255, 257, 258, 290, 301-303, 305-307, 319, 336, 353, 358, 359, 366, 367, 372, 375, 376, 378, 379, 389-393, 401, 410, 412, 416, 420, 432, 438
Bizone 112
Bîrlad 395
Blacherne 301, 421
blaci (=vlahi) 295
Blackburn, M.A.S. 218
Blaga, D. 49
Blaga, L. 47, 49
Blakia 312
Blasi (=vlahi) 208
Blavatskaja, T.V. 125
Bleda 166
Bloch, J. 144, 146

Bloch, M. 17, 46, 458
Blöndal, S. 223
Bloşiu, C. 170
Boardman, J. 125
Bočkarev, V.S. 101
Bodea, C. 453
Bodea, Gh. 220
Bodor, A. 170
Boemia 81, 328, 329, 337, 379, 395, 399, 427
Bogaz-Köi (=Boğazköy) 93, 94
Bogdan I 383, 386, 402, 403
Bogdan, I. 80, 440
Boghar Hissar (=Castelul tăieturii) 420
Bogrea, V. 195
Boia, L. 11, 44, 63
Boisacq, E. 69, 78
Bokhan 181
Boldur, Al.V. 46, 222, 439, 440
Bolgar 282, 293, 392, 411
Bóna, I. 172
Bonamente, G. 170
Bonaparte (v. şi Napoleon I) 286
Boniak 240
Bordjan, Brudjars 367
bordjighini 266
borgeani 236
Borgia, Cezar 254, 414
Boriskovskij, P.I. 98
Borodino (în Basarabia) 90, 101
Borovka, G. 111
Borsari, S. 263
Borysthenes (=Nipru) 73, 115, 116, 126, 132, 139
Borysthenes (=Olbia) 119, 126, 153
Bosch, U.V. 375
Bosch-Gimpera, P. 100
Boscheto, Giovanni 328
Bosfor, eparhie 268
Bosfor, regiune în Tracia 116
Bosfor, strîmtoare (v. şi Strîmtori) 30, 37, 60, 63, 71, 72, 82, 96, 117, 158, 212, 249, 301, 318, 319, 327, 336, 348, 359, 365, 371, 390, 409, 419, 420, 422, 432, 434, 442
Bosforul Cimerian (v. şi Regatul Bosporan) 44, 74, 105, 113, 115, 116, 120, 121, 123, 134-137, 142, 143, 155, 158, 160, 181, 229
Bosisio, A. 461
Bosnia 372, 426, 427
Botaniates 252
Boucicaut 392
Bounegru, O. 460
Boureni 105, 124
Bourgogne, ducele de 396, 416
Bourguignoni 399
Božilov, I. 239, 240, 375
brabansoni 330
Brabant 329
Bradford, E. 39
Braina, v. Pietro di Braina 350
Brand, Ch.M. 264
Brandenburg 105
Brandis, K.G. 39
Brankovici, Gheorghe 417
Braţlav 382
Braudel, F. 37, 39, 41, 44, 46, 341, 441
Brătescu, C. 242
Brătescu-Voineşti, I.Al. 102, 103
Brătianu (-Sturdza), Elena 40
Brătianu, Gheorghe I. *passim*
Brătianu, Ioana 460
Brătianu, I.C. 24, 451
Brătianu, I.I.C. 40, 451
Brătianu, Maria G. 11, 456, 460
Brâncuş, Gr. 102
Brentjes, B. 125
Bretania 60
Brezeanu, S. 11, 103, 221, 264, 438, 447
Brion, M. 406
Brjussow, A.J. (Brjusov, A.I.) 98, 100
brodnici 280, 282, 288
Bromberg, J. 184, 185, 191, 194
Browning, R. 222
Brugean 236
Bruges 325, 329, 330, 403
Brun, F.K., v. Brunn, Ph.
Brusa 366, 393, 441
Bruun, Ph. (Brun, F.K.) 41, 265
Bruxelles 242
Buckler, G. 240
Bucovina 386, 395, 407, 455
Bucureşti 9, 13, 16, 23, 26, 32, 42, 55, 63, 77, 78, 80, 142, 145, 147, 339, 403
Buda, apelativul prinţului Guatama 151, 152
Buda, oraş 144, 362, 366, 398, 409
Budapesta 220, 292
Bugeac 77, 80, 128, 386, 395
Bugha 231
Bugul de Sud 72, 82, 113, 117, 126, 129, 132, 134, 205, 219, 403
Buhara 199
Buizi 231, 232

bulgari (dunăreni) 15, 17, 20, 21, 28, 44, 49, 174, 179, 182, 184-191, 196, 198, 204, 205, 207-209, 212-214, 216, 221, 236, 239, 254, 257, 264, 282, 292, 295, 307, 355, 356, 366, 367, 370, 378, 388, 389
bulgari din estul Europei 182, 199, 213, 282, 292
bulgari negri 212
Bulgaria (din Peninsula Balcanică) 44, 190, 213, 224, 227, 228, 236, 239, 241, 254, 273, 283, 292, 305, 306, 355, 359, 366, 370, 378, 380, 388, 389, 417
Bulgaria Apusenă 227
Bulgaria de dincolo de Dunăre 182, 205
Bulgaria de Nord-Est 418
Bulgaria Mare 199, 295
Bulgaria Mică 295, 312
Bulgaria Răsăriteană 227
Bulgaroctonul, v. Vasile II Bulgaroctonul
Bundus 69
Buneşti 170
Buonaccorsi 329
Buonacorsi, v. Callimachus, Philippo Buonacorsi
Burachkov, P.O. 460
Burada, Th. 100
Burebista 132, 136
Burgar (=bulgari) 212
Burgas, golf 72
Burgean (Brugean) 236
Burgundia 390, 407, 423
Burns, Th.S. 170
burtaşi 199, 282
Bussagli, M. 172
Buzatu, Gh. 63, 452
Buzău, jud. 170
Buzău, rîu 185, 382
Buzdugan, C. 124
Buzeskul, V. 458
Buzilă, A. 56
Byrne, E. 17, 250, 317

C

cabari 205, 220
Cabella, Antonio 430
Cadiz 68
Caffa (=Theodosia) 14, 15, 16, 20, 30, 72, 77, 290, 306, 309, 314, 315, 321, 322, 326-328, 333, 335, 336, 339, 340, 343, 348, 350, 355, 356, 362, 365, 366, 369, 370, 372, 373, 380, 383, 391, 394, 396-398, 404, 409, 411, 412, 414-416, 421-423, 425, 426-428, 430-432, 434, 437, 441
Cahen, C. 240, 264, 458
Cairo 248, 302, 310, 361
Calamita (=Inkerman) 414, 426
Calamonos 252
Calapoda, Georgio 70
Calcedon 111, 225
Caliacra 72, 367
Callatis (=Mangalia) 112, 119, 121, 122, 134, 136, 146, 177, 190
Callimachus, Philippo Buonacorsi 404
Cambridge, Anonimul din 204
Camena 186
Campofregoso, Pietro di 421
Campus Mauriacus 168
Canada 62
canadieni 119
Canale, v. Martin(o) da Canal(e)
Canarache, V. 460
Canard, M. 310
Cankova-Petkova, G. 196, 222, 264
Cantemir, D. 442
Capadocia 115, 134, 164, 180
Capeţieni 303
Capistrano, Ioan de 422
Capizzi, C. 191
Caproşu, I. 171
Capul Bunei Speranţe 69
Capul Furtunilor 69
Caraci, G. 462
Carcopino, J. 135, 144, 146
Cardona, G. 100
carieni 112
Carile, A. 264
Carinthia 427
Carmoly, E. 218, 265
Carniolia 185, 186
Carniolia Inferioară 185
Carol I de Anjou 302, 303, 306, 348
Carol II de Anjou 328
Carol I de Hohenzollern 24
Carol I Robert de Anjou 379, 380, 382, 405
Carolingieni 209, 290
Carpaţi 76, 77, 80, 99, 105, 108, 132, 142, 144, 156, 158, 166, 208, 209, 283, 382, 383
Carpaţii Bucovinei 325, 386
Carpaţii Orientali 171, 335, 374
Carpaţii transilvăneni 380, 389

carpi 156
Carpov, Maria 53
Carr, E.H. 458
Carrara, Francisco di 371
Carrington, R. 39
Carsium 177
Cartagina 38, 67, 111
Cartojan, N. 47
Cassiodorus 184, 185
Castellino di Pontovenere 326
Castellonovo 177
Castelul Leilor 354
Castilia 303, 328, 393
catalani 307, 320, 335, 354, 355, 365, 366, 373, 403, 423
Catalonia 161
Cathay (=China) 296, 335, 340, 362, 364, 434
Catilina 135
Cattaneo, familia 359
Cattaneo, Oberto 354
Caucaz 16, 49, 72, 73, 87, 88, 90, 96, 98, 101, 108, 111, 117, 132, 134, 135, 139, 142, 144, 146, 160, 161, 165, 175, 179, 181, 191, 198, 199, 201, 205, 213, 223-225, 229, 232, 249, 254, 255, 257, 258, 272, 273, 279, 280, 283, 288, 295, 300, 305, 309, 320, 325, 328, 334, 339, 350, 355, 374, 383, 391, 416, 421, 425, 432
caucazieni 17, 183, 296, 301
Caucazul Occidental (Apusean) 90, 425
Caucazul Septentrional 319
Cavaignac, E. 39, 64, 93, 98, 101, 282, 285, 287, 311
Cavarna 72, 112, 306
Cavour, C.B. 62
cazaci 280
Cazacu, F. 56
Cazacu, M. 9, 404, 440, 441
Cazimir III cel Mare 382, 388
Cazimir IV 426
Călinescu, G. 47, 48
Câmpina, B. 439, 440
Cândea, I. 402, 462
Cecenia 230
cehi 101
Cehoslovacia 81
Celei 177, 192
celţi 127, 135, 160, 161
Cembalo (=Balaklava) 412
C'eng T'ang 165
Čerepnin, L.V. 239, 264, 288
cerkezi 280, 295, 298, 301
Cerna 194
Cernavodă 196
Cerneahov, cultura 154
Černenko (Chernenko), E.V. 100, 124, 125
Cernigov, oraş 212, 237, 283
Černoe More (=Marea Neagră) 71
Černyš, E.K. 98
Certomlîk 119
Cesarini 417
Cetatea Albă (v. şi Moncastro şi Maurocastron) 15, 19, 20, 24, 45, 62, 76, 77, 80, 82, 171, 239, 288, 310, 314, 316, 323-325, 339, 342, 374, 375, 386, 389, 395, 396, 399, 400, 403, 406, 407, 409, 414, 423, 426, 428, 431, 432, 441
Cezar (Iulius Caesar) 62, 132, 136, 139, 286
Cezarea 250
Chadwick, N.K. 217
Chalandon, F. 263
Chalcidia 394
Chaldeea 88
Chalis (=Tatos) 234
Chalon-sur-Saône 330
Chalupka 185
Chambers, J. 288
Champagne 322, 329, 330, 340
Champdor, A. 406
Charax 139
Chasin, M. 437
chazar, imperiul (statul, chaganatul) 198, 199, 202, 204, 205, 209, 213, 215, 229, 240
chazari 28, 44, 74, 182, 191, 198, 199, 201, 202, 204, 205, 213, 217, 218, 225, 238, 291, 292
Chazaria (v. şi chazar, imperiul) 199, 229, 236, 260, 356
Chazaria bizantină 224
Chepab 458
Chernenko, v. Černenko, E.V.
Cherson (=Chersones) 72, 113, 120, 177, 190, 201, 229, 257, 260, 268, 293, 295
Cherson, eparhie 268
Chersones 134, 137, 139, 158, 165, 181, 201, 212, 213, 226, 321, 412
chersonieni 190
Chetraru, N.A. 98
Cheynet, J.C. 240

Chihaia, P. 400
Chilbudios 179
Chilia, braţ dunărean 72, 186
Chilia, oraş 24, 45, 76, 77, 80, 82, 339, 369, 370, 377, 386, 394-396, 398, 399, 408-410, 418, 427, 428, 432, 438, 441.
China (v. şi Imperiul chinez) 88, 106, 109, 131, 151-153, 160-162, 165, 168, 179, 231, 264, 270, 273, 276, 277, 282, 292, 295, 300, 310, 325, 333, 334, 340, 362, 391, 394, 434
China de Nord (Septentrională) 108, 272, 273
China de Sud 334
chinezi 73, 152, 153, 160, 231, 270, 272, 276, 287, 290, 334
Chioggia 371
Chios 117, 359, 364, 365, 371, 390, 394, 414, 420
Chiriac, C. 196
Chirica, V. 100
Chirtoagă, I. 408
Chişinău 10
Chorasan 232, 238, 273, 274
Chosroes I 175, 179
Chosroes II 183
Chotard, H. 172
Ciaka 355
Ciang Ki'en 160
Ciarmaghan 283
Ciartorîisk 251
Cihodaru, C. 196, 222, 402, 404
cimbri 129
cimerieni 44, 87, 90, 93, 96, 100, 101, 104, 105, 120
Cinhul 205
Ciobanu, R.-Şt. 315, 405, 439
Ciobanu, V. 405
Ciocîltan, V. 312, 341, 408
Cioran, E. 32
Čiperis, A.M. 316, 402
Cipru 68, 257, 295, 351, 366, 371, 372, 386
Circasia 229, 236, 258, 348, 350, 351
circasieni 309, 325
Circe 111
Ciuleg 350
Ciurea, D. 440
Ciu'tsai, v. Ye-liu Ciu'tsai
ciuvaşi 198
ciuzi 209
Civrano, Andreolo 335, 336
Cizek, E. 147
Cîmpia Pannonică (v. şi Pannonia) 99, 105, 124, 128, 132, 142, 158, 183, 193, 204, 220
Cîmpia Română 142, 153
Clari, v. Robert de Clari
Clarke, H. 223
Claudius 137
Claudius Goticul 156
Clémencet, S. 222
Clement VI 333
Clermont-Ferrand 247
Clio 35
Clovis 182, 213
Cluj-Sibiu, universitate 286
Coarelli, F. 39
Cohen, G. 123, 262, 340, 342
Colchida 111, 134, 175
Columb, Cristofor 340
Commentiolus 182
Comnena, Anna (Ana) 233, 240, 241, 436
Comneni, Comnenos 16, 44, 62, 223, 224, 233, 236, 247, 250, 252, 255, 257, 258, 320, 370, 378, 412, 416, 423, 428, 431, 437, 439
Comneni, Marii, v. Marii Comneni
Compiègne 330
Comşa, I. 285
Condurachi, E. 125, 126
Conermann, S. 288
Conroy, H. 286
Constant II 225
Constantiana 177
Constantin I cel Mare 158, 170, 192, 224
Constantin IV 187
Constantin V 201
Constantin VII Porphyrogenetus 79, 205, 210, 212
Constantin VIII 231, 240, 249
Constantin IX Monomahul (Monomachos) 229, 231 240
Constantin XI 420, 421
Constantin Diogenes 240
Constantin Paleologul din Moreea 417
Constantinescu, N. 405, 406
Constantinescu, R. 47, 80
Constantiniu, F. 9, 406
Constantinopol 16, 19, 20, 44, 45, 62, 68, 73, 74, 76, 77, 82, 111, 151, 158, 166, 168, 174, 176, 178, 179, 181, 183, 187,

202, 209, 212, 213, 216, 224, 225, 229, 232, 233, 238, 247-250, 252, 254, 255, 257, 258, 260, 262-265, 292, 293, 296, 301-303, 305-308, 312, 318, 322, 326, 327, 339, 348, 351, 353, 354, 358, 362, 364, 365, 367, 370, 374, 383, 386, 390-392, 397, 409-411, 414, 418, 420, 421, 423, 426, 428, 431, 432, 434, 436, 437
Constanţa 72, 112, 196
Constanza (=Constanţa) 306
Contele Verde (v. şi Amedeu VI) 367
Contenau, G. 90
Copa 416
Corbulon 137
Cordoba 202
Coreea 273
Cornelius, Fr. 101
Cornul de Aur 250, 252, 260, 306, 353, 420, 421
Cornwall 60
Corsini 329
Cos 117
Costa-Louillet, G. da 210, 222
Coşeriu, E. 193
Coteanu, I. 102
Cotys 137
Coutances 361
Cracovia 336, 383, 425, 434
Crăciun, Teodor, v. Teodor Crăciun, M.
Cremona 307, 351
Creta 16
Crimeea, hanat 411, 412, 425, 430
Crimeea, peninsulă 14-17, 30, 41, 45, 62, 69, 71-73, 75-77, 79, 80, 82, 93, 96, 111, 113, 116, 117, 120, 127, 132, 134, 136, 139, 144, 155, 157, 158, 161, 164, 165, 171, 177, 181, 190, 199, 201, 202, 204, 210, 213, 227, 229, 236, 242, 247, 249, 254, 255, 257, 258, 260, 262, 265, 268, 282, 283, 290, 291, 293, 295, 296, 299, 302, 303, 306, 309, 315, 319, 322, 325-328, 333-335, 339, 347, 348, 350, 351, 354-356, 359, 362, 367, 369, 370, 372, 377, 383, 391, 392, 396-398, 403, 409, 411, 412, 414-416, 418, 423, 425-432, 434, 436, 439, 440
Crimeei, războiul 74, 76
Cristea, O. 125, 377
Cristian, V. 63, 446
Crişan, I.H. 146
Crîm (=Crimeea) 77, 82
croaţi 207
Croaţia 427
Crookenden, J. 145
Cruni 112
Csallány, D. 193
Ctesiphon 142
Cucoş, Şt. 99
Cucuteni, cultură (v. şi Ariuşd-Cucuteni--Tripolie) 89
Cucuteni, localitatea 88, 100
Cucuteni-Tripolie, cultură, v. Ariuşd--Cucuteni-Tripolie
cumani 44, 74, 137, 161, 208, 224, 231-236, 238, 240-242, 250, 258, 260, 262, 265, 273, 280, 282, 283, 289, 292, 295, 301, 305, 311, 319, 350, 355, 374
Cumaniei, episcopia 382
Cumont, F. 164, 168, 172
Cupşa, I. 440
Curta, F. 194
Curtea de Argeş 386, 448
Curzola 79, 347, 353, 358, 373, 448
Cuza Vodă (Al. I. Cuza) 24, 314
Cyzic 112, 118, 135
Czeglédy, K. 193, 219

D

Dabrowski, I. 79, 401
daci 22, 28, 49, 94, 102, 103, 132, 138, 142, 146, 147, 156, 184, 307
daci (cu sens arhaizant) 307
Dacia 94, 102, 103, 118, 127, 132, 139, 142, 156, 158, 164, 167, 174, 184, 186, 208, 227
dacic (daco-get), regatul (imperiul) 137, 139
daco-geţi (v. şi daci şi geto-daci) 127, 132, 136
daco-romani 28, 49
Daghestan 199
Daicoviciu, C. 144, 146
Daicoviciu, H. 146
Daimbert 250
Dainelli, G. 312
Dalai, Č. 285
Dalmaţia 248
Damasc 248, 434
Damietta 279, 280
Dampierre, E. de 451
Dan I 389
Dan II 409
Dan, M.P. 458

Danemarca 68, 329
danezi 210
Danilenko, V.N. 98
Danov, H. 125
Dante, A. 361
Danubius 312
Danzig 426
Daphne 177, 192
Dardanele (v. şi Strîmtori) 62, 158, 301, 371, 390, 410, 420
Darius I cel Mare 60, 105, 115, 121, 125
Darius III Codoman 105
David VII al Georgiei 355
David Comnenul de Trapezunt 423
David Comnenul, fratele lui Alexios I al Trapezuntului 255, 257
David Leş 283
David Narin 283
Davidson, H.R.E. 223
Davis-Kimball, J. 145
Decebal 139, 142, 146
Decei, A. 207, 208, 221, 288, 315, 402, 405, 406, 432, 435, 437-441
Decius 156
Delaporte, L. 98
Deletant, D. 375
Delibaş, W. 56, 461
Delort, R. 438
Delos 116
Delta Dunării 72, 77, 112, 121, 127, 136, 137, 182, 185, 186, 212, 227, 234, 306, 307, 370, 380, 386, 389, 395
Demetrios din Callatis 119
Demostene 116, 159
Dengizich 168, 173
Denize, E. 437
Densuşianu, N. 313
Derbend 199, 280, 300, 392
Dergacev, V.A. 99
Dermokaites 320
Despina 427, 439
Deva (jud. Hunedoara) 194
Deva (nordul Spaniei) 194
Diaconescu, E. 404, 408
Diaconu, P. 48, 192, 196, 221, 239, 240, 243, 315, 375, 377, 400
diadoci 121
Diedo (Duodo), Francesco 436
Diehl, Ch. 21, 64, 191, 372, 457, 458
Dienes, I. 220
Dierna 194
Dimitrov, B. 462
Diniscarta 177
Dinu, M. 99
Dioclețian 158
Dion Borystenitul 119
Dionysopolis 112
Dionysos 117, 159
Diophante 134
Dioscurias (=Sukhum Kale) 72, 117
Dir 212
Disraeli, B. 62
Diță, Al.V. 405
Djagatai 295, 334
Djamuka 267
Djanibek (Jani-Bćg) 335-337, 364, 367, 380, 383, 402
Djebe 279, 280, 282
Djelairizi 383
Djelal ed Din 283, 396
Djezireh 258
Djubail (Giblet) 250
Djuci, dinastie 303
Djuci, fiul lui Gingis-han 282, 290, 300
Djuwaini 274
Dlugosz, Jan 79, 404
Dnepropetrovsk 235
Dobrogea 22, 69, 72, 77, 80, 101, 105, 110, 117, 121, 127, 134, 136, 137, 139, 142, 147, 168, 174, 177, 184, 185, 187, 190, 196, 212, 223, 234, 236, 240-242, 254, 306, 314, 315, 355, 367, 369, 370, 376, 378, 386, 389, 399, 405, 418
Dobrogea Meridională (Nouă) 112, 156, 367, 378
Dobrogea Septentrională 186
Dobroliubskij, A.O. 311
Dobrotici 236, 242, 367, 370, 377, 378, 386, 389
Dodeşti 200
Dogaru, M. 440
Dölger, F. 331, 450, 457
Dolojman 177
Domițian 139
Domoculta, v. Giovanni di Domoculta
Don 72, 73, 87, 113, 121, 128, 137, 158, 160, 162, 165, 199, 201, 204, 229, 236, 250, 262, 280, 292, 293, 295, 319, 325, 335, 348, 355, 362, 369, 392, 411, 415
Dondua, V.D. 239
Donul Inferior 411
Donzel, E. v. 217

Dopsch, A. 164
Dora (Doros) 204
Doria, Lamba 353
Doria, Paganine 365, 366
D'Oria, Nicoló 309
dorieni 112, 113, 120
Dörrie, H. 220, 312
Doucet, R. 457
Dovženok, V.I. 462
Dragomir, S. 13
Dragon, ordin 409
Dragoș-Vodă 403
Drava 185, 194
Drăghici, P. 38, 65
Drinov, M. 376
Dromichete 121
Drüll, D. 311
Drumea, E. 56
Dûba 207
Dubois, Pierre 328, 361, 375
Duby, G. 39
Ducellier, A. 442
Dujčev, I. 375, 376
Dukas, dinastie 232, 233
Dulcert, Angelino 322, 380, 403
Dumitrașcu, S. 147
Dumitrescu, H. 99
Dumitrescu, Vl. 99
Dunăre 15, 20, 21, 23, 24, 62, 72-74, 76-78, 80, 82, 94, 105, 106, 121, 123, 127, 132, 136, 137, 142, 144, 147, 153, 156, 158, 165, 166, 174, 175, 177, 179, 181-187, 190-192, 194, 196, 204, 205, 207, 208, 212, 227, 231-234, 236, 238, 240, 241, 254, 262, 279, 283, 292, 293, 306, 312, 314, 326, 336, 339, 355, 369, 370, 364, 377-380, 383, 386, 389, 390, 395, 396, 398, 399, 407, 409, 410, 417, 418, 420, 422, 427, 432
Dunărea de Jos (Inferioară) 14, 105, 115, 119, 241, 242, 313, 379, 386, 389, 398, 409, 427
Dunării, Delta, v. Delta Dunării
Dunâ (=Dunărea) 207
Dunlop, D.M. 217, 218
Dupuy, N.T. 286
Dupuy, R.E. 286
Dura Europos 164, 165
Durand, F. 223
Durazzo 249
Durostorum 177
Duțu, Al. 46
Dvornik, Fr. 218
Dynamis 137
Džavahišvili, I.A. 239, 264

E

Ebert, M. 88, 98, 99, 108, 123, 124, 126, 127, 144, 158, 164
Ecaterina II cea Mare 62, 411
Eck, A. 47, 213, 215, 217, 223, 238, 239, 242, 243, 339
Efes 249
Egeea, v. Marea Egee
Egeei, liga 410
Egina 116
Egipt 93, 115, 117, 174, 184, 225, 254, 273, 280, 286, 290, 298, 300-303, 305, 309, 325, 334, 337, 348, 350, 355, 361, 366, 383, 392, 393, 396, 416, 423
Egorov, V.L. 402
Eideneier, H. 242
Elada 67, 119, 121
Elba 183
eleni 69, 90, 164
Eleț 411
Eliade, M. 47, 100
Elian, Al. 438
Elisabeta de Anjou 303
Ellak 168
Elnitzkij, L.A. 100
Emanov, A.G. 316
Emerit, M. 457
Eminek 430
Enderab 199
Engels, F. 291, 311
englezi 270, 276, 371
Enisala 399
En-Nasir 361
Epir, despotat 307
Erdélyi, I. 220
Erdmann, K.D. 64
Eremian, S.T. 239
Ernst, R. 193
Erzerum 224, 232, 254
Erzindjan 393, 428
Eskenasy, V. 377
Eski-Kermen 157
Eski-Krîm (v. și Solhat) 309
estoni 158
Etilia (=Volga) 295

etiopieni 286
Etruria 130
Eubeea 249, 365, 391, 394, 415, 427
Eubel, C. 313
Eufrat 164
Eugen IV, papă 416
Eugen, poarta 252
Eugen, Sf., v. Sf. Eugen
Eupatoria 137
Eurasia 153, 181, 234, 383
Europa 32, 36, 37, 60, 62-64, 67, 68, 73, 78, 83, 88, 90, 96, 105, 108, 131, 151, 161, 162, 165, 174, 181, 183, 192, 198, 204, 205, 215, 216, 224, 231-233, 247-249, 257, 270, 272, 276, 279, 282-284, 287, 291-293, 305, 317, 318, 328-331, 336, 337, 339, 340, 343, 366, 376, 383, 391, 392, 394, 399, 403, 409, 416-418, 420, 424, 430
Europa Centrală 37, 68, 71, 73, 76, 96, 105, 108, 127, 131, 132, 139, 172, 181, 183, 185, 207, 208, 212, 279, 283, 286, 288, 339, 370, 379, 388, 396, 423, 428, 450
Europa Mediteraniană 334
Europa de Nord, v. Europa Septentrională
Europa de Nord-Est 218
Europa Occidentală (Apuseană) (v şi Occident) 26, 34, 60, 74, 106, 129, 161, 198, 210, 215, 238, 263, 283, 330, 331, 334, 339, 403
Europa Răsăriteană (Orientală) 21, 26, 36, 129, 156, 168, 172, 181, 184, 202, 213, 223, 232, 279, 283, 286, 288, 293, 318, 335, 379, 380, 401, 424, 425
Europa Septentrională 60, 88, 96, 156
Europa de Sud-Est 183, 291, 388, 394, 395
europeni 264, 291, 295, 296, 392, 423
Eutropius, Flavius 104
Euxin (v. şi Pontul Euxin) 30, 62, 63, 69, 74, 93, 108, 113, 115, 116, 127, 132, 134, 136, 139, 142, 144, 151, 156, 158, 198, 227, 361
Evans, A. 311, 373, 377
Evans, J.A.S. 191
evrei 126, 202, 204, 330, 397, 423
Extremul Nord 37, 60, 73, 74, 115, 199, 238, 310, 325
Extremul Orient 37, 60, 68, 73, 74, 115, 131, 144, 147, 151, 153, 161, 165, 169, 179, 266, 279, 290, 296, 300, 310, 318, 322, 325, 331-334, 336, 339, 340, 353, 361, 362, 396, 423, 434, 459

F

Fanagoria 236
Farinella, V. 147
Fatisah 309
Fătu, M. 220
Febvre, L. 46
Federico de Piazzalunga 307
Fedorov-Davydov, G.A. 242, 311, 312, 316, 377, 461
Fehér, G. 219
fenicieni 39, 105, 111, 115
Fennell, J. 288
Feodosia (=Caffa) 30, 63, 328, 414
Ferdinandy, M. de 219
Ferjančić, B. 192
Ferluga, J. 193, 242
Ferretto, A. 342
Fessler 185
Fettich, N. 191, 193
Fiedler, U. 196
Filip Arabul 156
Filip IV cel Frumos 335
Filip II al Macedoniei 118, 121
Filip V al Macedoniei 131
Filipaşcu, Al. 458
Filitti, I.C. 46
Filow, B. 461
fini, finici 113, 199, 210, 295
Finistère 60
Finke, H. 64
Finkel, L. 404
Firkovici, Abraham 202
Fischer, Johann 398
Fischer, Konrad 398
flamanzi 312, 329, 330
Flandra 318, 325, 329, 330, 396, 407
Flavi 139, 152
Fleming Zirin, M. 145
Flor, v. Roger de Flor
florentini 310, 335, 340, 364, 410, 441
Florenţa (Firenze) 307, 317, 320, 339, 372, 416
Florescu, F.B. 147
Florescu, R. 124, 146, 147
Fluviul Albastru 161
Fluviul Galben 273
Focillon, H. 262, 340, 342
Fodor, I. 218, 219
Foscolo Benedetto, L. 310, 312, 374
Fox, R. 285

Fradier, G. 218
francezi 64, 101, 126, 239, 270, 312, 404, 443, 458
franci 182, 184, 280, 300, 301, 320
Francisc din Assisi, Sf. 335
Frankfurt am Main 55
Franklin, S. 223
Franța 14, 26, 41, 75, 161, 283, 303, 317, 328, 339, 361, 390, 393, 399, 423, 443
Franz, H.G. 192
Frazer, J.G. 27, 67, 78
Freduci, Conte 385
Freiburg im Breisgau 460
Frere, Sh. 147
frigieni 93
Frisch, M. 49
Friuli 427
Froehner, W. 460
Frolova, N.A. 460
Frolow, A. 264
Frondžulo, M.A. 316
Frumușica 89
Fuccino di Vivaldo 322
Full, eparhie 268
Furtwängler, A. 124
Fusco, F. 170

G

Gabras 255, 412
Gabriele di Predono 326
Gadolin, A.R. 263
Gagik, I. 227
Gahzna 273
Gaiat-ed-Din 258
Gajdukevič, V.F. 126
Galata 306, 308, 365
galați 127
Galați, jud. 170
Galați, oraș 185
Galiat 230
Galiția 132, 202, 336, 380, 382, 386, 395, 403, 425
Galiția Orientală (Răsăriteană) 105, 322, 382, 388, 389, 395
galli 160
Gallia 161, 162, 168, 183
Gallipoli 354, 366, 367, 376, 383, 398, 410, 436
Gamillscheg, E. 451, 457
Gană, G. 49
Ganshof, F.L. 262, 263
Garda 421
Gardîzî 205, 207, 208
Gascogne 253
Gatari, Bartolomeo 378
Gatari, Galeazzo 378
Gattilusio 390
Gaudemet, J. 39
Gauer, W. 147
Gavril, arhanghelul 249
Gazaria (Chazaria) (=Crimeea) 199, 350, 356, 415, 416
Gdynia 156
Geanakoplos, D.J. 314
Gedyk Ahmed 431
Gedymin 382
Gejdarov, M.H. 288
Gelu 208
Gemellomuntes 177
Gemil, T. 341, 405, 408, 435
Genito, B. 145
Genova 14-16, 62, 64, 65, 68, 74, 249, 255, 290, 303, 305, 306, 309, 317, 326, 328-331, 336, 347, 348, 350, 351, 353, 356, 358, 359, 364-367, 369-373, 389, 390, 396, 397, 403, 412, 414-416, 420-423, 425, 426, 438
genovezi 14, 15, 17, 19, 20, 22, 28, 30, 45, 71, 117, 236, 249, 250, 252, 260, 263, 264, 298, 305, 307, 309, 317, 318, 322, 326, 330, 333, 335, 336, 347, 348, 350, 351, 353-356, 358-360, 362-373, 377, 380, 383, 389, 391, 393, 394, 407, 409, 411, 412, 414-416, 420, 421, 425, 430-432, 437, 438
Georgeos Monachos 208, 221
Georgescu, P.H. 447
Georgia (Gruzia) 44, 95, 216, 224, 225, 227, 231, 232, 247, 254, 255, 262, 273, 277, 280, 283, 292, 296, 300-302, 355, 428
Georgia Apuseană 225
Georgia Meridională 232
georgian, Regatul 262
georgieni 225, 227, 254, 255, 257, 274, 280, 354
gepizi 156, 158, 165, 168, 173, 182
Gerard 293
Gerasimov, T. 197
Géraud d'Aurillac, Sf. 248, 262, 263
Gerevich, L. 193
germani 38, 59, 81, 101, 103, 127, 129, 131, 135, 137, 139, 151, 156, 160, 161, 164, 165, 168, 170, 183, 184, 219, 231, 283, 380

Germania 81, 186, 293, 317, 390, 425, 427
Gertzen, A.G. 462
geto-daci (v. şi daci) 44, 121, 171
geţi (v. şi geto-daci şi daci) 112, 117, 121, 126, 135
Ghaznevizi 231, 232
Ghedeonov, S.A. 210
Gheorghe I Terter 305
Gheorghe, M. 37, 39, 341, 441
Gherghel, N. 449
Ghiaţă, A. 378, 405, 408
Ghimirri (=cimerieni) 96
Ghirei, dinastie 411
Ghizulfi, Buscarello de 350
Ghizulfi, familia 432
Ghizulfi, Zaccaria de 432
ghuzzi (=uzi) 231, 232
Gibbons, H.A. 76, 79, 393, 399, 406
Giblet (Djubail) 250
Gibraltar 68, 329
Gidon, v. Andronic Gidon
Gimbutas, M. 98-101
Gingis-han 74, 109, 266, 267, 269, 270, 272-277, 279-281, 284-286, 290, 292, 300, 303, 334, 391
Gingishanizi 337, 361, 391, 393
Gioacomo da Monte 327
Giorgi I 227
Giorgi III 255
Giorgi IV Laşa 273
Giovanni di Domoculta 327
Giurescu, C.C. 13, 47, 195, 196, 375, 402
Giurescu, D.C. 402, 404
Giurgiu 399, 418
Giustiniani, familia 364, 420
Giustiniani, Belletto 353
Giustiniani, Giovanni 420, 421
Giustiniani, Marco 371
Gjuzelev, V. 375, 376, 405
Gladilin, V.M. 98
Gladkin, M.I. 98
Glodariu, I. 146, 193
Glogau 379
Glotz, G. 64, 100, 123, 144, 262, 340, 342, 372
Gobi 273
Göckenjan, H. 193, 220, 286
Goehrke, C. 194
Goetz, W. 64, 399
Golden, P.B. 217, 218, 220, 240, 243, 265, 312
Golful Persic 28, 73, 96, 142, 273, 300, 307, 325, 337
Golubovich, G. 333, 341, 342
Gombocz, Z. 171
Gomer 96
Gómez, H. 223
Gomolka-Fuchs, G. 170
Gonţa, Al. 46, 288, 401, 406
Göreme (=Karalîn Kilise) 180
Gorgippia 113
Górka, O. 396, 406, 407
Gorovei, Şt.S. 401, 402, 441
Gostar, N. 99, 146
Göteborg 156
Gotenhafen 156
Gothalandia, v. Marea Gothalandia
Goth-Alania 161
Gothia, eparhie 268
Gothia (principatul Theodoro-Mangup) 156, 409, 412, 414, 416, 421
Gothia scandinavă 156
Gothia taurică 227, 236, 257, 260, 369, 391, 412, 418
Gothiscandza 156
gotic (grec), toparhul 227, 239
Gotland 156, 199, 211
goţi 28, 44, 62, 108, 131, 142, 151, 154, 156-158, 160-162, 164, 165, 169-172, 174, 179, 184, 186, 204, 209, 212, 295, 412
goţilor, imperiul 62, 158
Gozgân 207
Graciotti, S. 223
Graham-Cambell, J. 223, 461
Grakow, B.N. 123
Gramatopol, M. 146
Grant, M. 170
Grassi, Cristoforo 352
Grat, F. 222
Grămadă, N. 17, 314
greci 17, 28, 39, 44, 69, 73, 74, 87, 90, 101, 102, 105, 111, 117, 119, 121, 126, 127, 131, 146, 156, 162, 166, 184, 199, 209, 233, 238, 239, 247, 252, 255, 301, 302, 305, 320, 322, 325, 348, 350, 354, 356, 358, 365, 367, 370, 371, 397, 410, 412, 415, 423, 430, 431, 437
Grecia 38, 74, 101, 103, 112, 116, 119, 121, 134, 156, 216, 232, 249, 319, 354, 427
Grecov (Grekov), B.D. 210, 216, 217, 239, 264, 265, 277, 285, 287, 291, 310-312, 402, 406, 436

Grecul, A. [P.P. Panaitescu] 221
Grégoire, H. 36, 202, 205, 207, 208, 212, 217-219, 221, 223
Gregoras, Nicephoros 327, 342
Gren, E. 168
Grenard, F. 269, 270, 275, 279, 282, 285-287, 434, 442
Grigoraş, N. 402, 405, 440, 441
Grigore din Sinai 362
Grimaldi, Carlo 359
Grousset, R. 34, 36, 44, 59, 64, 106, 108, 124, 144, 151, 168, 169, 171, 172, 181, 191, 192, 217, 233, 239, 240, 272, 273, 285, 287, 311, 337, 342, 343, 355, 362, 372, 392, 406, 420, 435, 436, 438, 457, 458
Grumel, V. 36
Grünwald 395, 410
Gualterio, Gualterino 327
Guboglu, M.P. 435, 437
Guey, J. 144
Guiduccio de Voltri 335
Guilland, R. 64, 342, 372, 458
Guillou, A. 461
Guimet, muzeul 160
Guiscard, Robert 249
Guizot, F. 62
Gumilev, L.N. 217, 218, 286
Gurevič, A.I. 223
Gurkfeld 185
Guria 175
Gusev, S.O. 100
Gusti, D. 47
Güyük 283
Gyóni, M. 458
Györffy, Gy. 220, 311

H

Hachmann, R. 169
Hadda 160
Hadrian 79, 142, 153, 164, 224
Hadrianopolis 122
Haenisch, E. 342
Hagi Ghirei 411, 412, 414, 421, 426, 430
Hagitarhan 392
Haifa 250
Hajdú, P. 218
Hajnal, H. 79
Halecki, T. 435
Halevy, M.A. 439
Halici, cnezat (Rusia Halicianã) 255, 258, 273, 280, 380, 382
Halkin, F. 34
Halmyris 184-186
Halphen, L. 17, 64, 168, 457, 458
Hamadhan 279, 280
Hambis, L. 285
Hamburg 68
Hammer-Purgstall, J. 291
Hampel, J. 193, 461
Han 131, 151-153, 161, 162
Hanatul tătarilor din Crimeea 75
Hančar, F. 98, 100
Handelsman, M. 457
Hannibal al doilea (=Mithridate VI) 134
Hansa 317, 325, 329-331, 337, 340
hanseatici 330
Harhoiu, R. 172
Harmatta, J. 145
Harosa, V. 51
Hartog, F. 123
Hartog, L. de 285
Harun al Rašid 202
Hase, C.B. 239
Hassel, U.v. 39
Hattus 93
Haukwood (Aguto) 371
Hauptmann, L. 185, 191, 194, 195
Häusler, A. 99
Haussig, H.-W. 172, 192
Hazard, H.W. 437
Heather, P. 170
Hedin, S. 192
Hedwiga 388
Heers, J. 437, 438, 462
heftaliţi 179, 181, 192
Hegel, G.W.F. 38, 65
Heimpel, H. 399, 408
Heissig, W. 285, 286, 288, 461
Held, J. 437
Helios 96
Heller, K. 223
Hellmann, M. 193, 222
Helmolt, H. 39, 64
Henric VII, împărat romano-german 356
Henry V, rege al Angliei 399, 420
Henry, P. 457
Hensel, W. 193
Hentschel, G. 222
Heptaskalon 365
Heraclea 257, 307
Heraclea Pontica 112, 257, 307
Heraclius 62, 183, 201, 225, 233

d'Hérisson 270, 286
Hermanarich 165
Hermonassa 113
Herodot 35, 90, 108, 109, 115, 117, 125
Herre, P. 39, 41, 64
Herrmann, A. 192
Herrmann, J. 193, 223
Herseni, T. 47
heruli 156, 212
Hetum I 275, 284, 301
Hexamilion 417
Hexapolis 119
Heyd, W. 217, 262, 318, 337, 340, 342, 372, 421, 434
Hieron 359, 365, 371
Higden, Ranulf 357
Hild, F. 34, 43, 53, 99, 194, 406
Hiltebrandt, Ph. 39
Histria 112, 117, 118, 125, 134, 156, 170, 190
hitit, Imperiul 93, 96
hitiți 44, 87, 88, 93, 101
Hiung-nu 131, 165, 172
Hîncu, R. 193
Hoàng, M. 285
Hoarda Albă 391
Hoarda de Aur 17, 28, 44, 45, 62, 76, 265, 273, 275, 277, 278, 285 290-292, 297, 299-303, 305, 306, 310-313, 319, 322, 330, 333-337, 339, 347, 350, 351, 354-356, 361, 362, 364, 367, 369, 372, 379, 380, 383, 388, 391-393, 396, 401, 411, 430, 434, 436
Hodosiu, I. 442
Hoenigswald, H.M. 100
Hoffmann, W. 457
Hogea Omar 335
Hohlweg, A. 437
Holban, E. 404, 453
Holban, M. 400, 401, 404, 405, 408
Holland Smith, J. 170
Holobolos, v. Manuel Holobolos
Hóman, B. 220, 313, 399
Homer 119
Homeyer, H. 172
Hommel, W. 90
Hopkirk, P. 192
Horedt, K. 172, 193
Horezm 199, 272, 274, 277, 279, 291, 391
horezmieni 199, 213
Horodiștea 200
Horodle 396
Horst, E. 170
Hovén, B.E. 218
Howarth, P. 172
Hrozný, B. 101
Huang Ti 131
Hulagu 283, 290, 300-302, 309, 334, 393
Hulu Mohamed 411
Hunedoara, jud. 194
huni 44, 106, 131, 144, 151, 153, 160-162, 165, 166, 168, 172-175, 179, 181, 182, 186, 187, 219, 269
Hurdubetziu, I. 458
Hurmuzaki, E. 313
husiți 399
Hvoika, V.V. 100

I

Iacubovschi (Jakubovskij, Iakoubovski), A.I. 217, 265, 285, 287, 291, 303, 310-313, 402, 406, 436
Iafet 90
Iaik (=fluviul Ural) 282
Iaila 73, 369, 398
Ialomița 382
Ialta 30, 62
Iambor, P. 400
Iancu Corvin de Hunedoara 416-418, 422, 427
Iaroslav cel Mare (Înțelept) 213, 233
Iaroslavschi, I. 146
Ias 160
Iasca 355, 374
iasi, iași 161, 374
Iason 111
Iași, jud. 124, 170
Iași, oraș 11, 40, 53, 55, 56, 161, 171, 355, 374, 395, 407, 460
Iaxarte (=Amu Daria) 121
iazigi (=sarmați) 128, 156
iazigi, iazygi (=iasi) 161, 355, 374
Iberia (în Caucaz) 177, 216, 225, 236, 293
Iberică, Peninsula, v. Peninsula Iberică
iberieni 258
Ibida 184
Ibn al Athir 258, 274, 279, 319
Ibn Battuta 298, 312
Ibn Fadlan 205
Ibn Haukal (Hauqal) 199, 218
Ibn Khordabdeh 205
Ibn Rusta 204, 205

Iconium, sultanat 258, 315
Iconomu, C. 100
Idrisi 79, 236
Ierunca, V. 454
Ierusalim, oraș 38, 227, 248, 250
Ierusalim, regat latin 272, 301
Iessen, A.A. 125
Ignat, M. 146
Igor, cneaz de Kiev 212
Igor Sviatoslavici, cneaz de Novgorod-Seversk 258
Iklé, F.W. 286
Ilhanizi 305
Ili 160
Iliaș, fiul lui Alexandru cel Bun 410
Iliescu, O. 14, 170, 315, 377, 406
Iliescu, Vl. 170, 193, 377
Ilinskaja, V.A. 123
illiri 184
illiri, împărați 158
Illyricum 179
Ilovaiski, D. 210
Imerethia 175, 225, 283
Imperiul atenian 116
Imperiul avarilor 174, 191
Imperiul bizantin (v. și Bizanț) 13, 16, 20, 21, 36, 43, 44, 147, 168, 174, 175, 190, 191, 193, 196, 198, 201, 204, 205, 212, 213, 216, 221, 223-225, 227, 229, 231-234, 236, 240, 241, 247, 249, 250, 252, 254, 257, 259, 260, 264, 300-303, 305, 306, 320, 326, 327, 333, 337, 339, 348, 351, 353-355, 358, 359, 364-367, 373, 374, 378, 380, 394, 414, 420
Imperiul britanic 68
Imperiul bulgar (v. și Țarat bulgar) 227
Imperiul carolingian 215
Imperiul chinez 131, 169, 231, 270, 272, 273
Imperiul daco-getic 132
Imperiul Hoardei de Aur, v. Hoarda de Aur
Imperiul ilhanilor (al Persiei) (v. și Tebniz, hanat) 300, 351, 362
Imperiul iranian 74, 96, 109, 127
Imperiul Kîpciakului, v. Kîpciak
Imperiul latin de Răsărit 16, 257, 260, 273, 292, 301-303, 305, 319, 351
Imperiul macedonean 112
Imperiul mongol (tătar) 74, 266, 273, 280, 290-292, 295, 300, 305, 306, 317-319, 326, 331, 334, 351, 355, 358, 382, 383, 391, 398, 404, 409, 411, 412, 415, 426
Imperiul otoman 45, 62, 80, 144, 250, 339, 379, 393-395, 398, 409, 416-418, 421, 423, 425, 427, 428, 432, 440
Imperiul persan (v. și Imperiul iranian) 106, 115, 179
Imperiul roman 20, 21, 39, 67, 68, 78, 129, 131, 132, 135-137, 139, 142, 144, 151, 153, 155, 162, 164, 165, 169, 179, 208, 224, 227, 319, 358, 423
Imperiul roman de Apus 131, 165
Imperiul roman de Răsărit (v. și Bizanț) 106, 158, 161, 162, 166, 168, 174, 177, 179, 182, 186, 193, 225, 231, 252
Imperiul romano-germanic 396, 399
Imperiul rus 158
Imperiul sasanid 155
Imperiul scitic 74, 108, 113, 127
Imperiul Trapezuntului, v. Trapezunt, imperiu
Imperiul țarilor (Rusia) 93, 202
Inalcik, H. 441
India 113, 168, 179, 181, 231, 273, 310, 325, 339, 347, 350, 391, 423
indieni 151
indieni din America 340
Indiile Occidentale 340
indo-europeni 5, 87, 88, 90, 93, 100, 160
Indus 273
Ineichen, G. 222
Inguleț 205
Inkerman (=Calamita) 414, 426
Inocențiu IV 265
Insula Șerpilor 112
Ioan I Tzimiskes 62, 191, 213, 225, 227, 233
Ioan II Comnenul 250, 254
Ioan III Dukas Vatatzes 293
Ioan V Paleologul 366, 367, 370, 371
Ioan VI Cantacuzenos 336, 364-366, 376
Ioan VII 392
Ioan VIII 409, 416, 420
Ioan, v. Ivanko
Ioan IV Comnenul al Trapezuntului 416, 417
Ioan, preotul 286
Ioan fără Teamă 416
Ioannes Cameniata 221
Ionia 158
Ionice, insule 249
ionieni 112, 113
Ioniță, zis Kaloianul 254
Ioniță, I. 147
Ionițoiu, C. 460

Iordan, Al. 22, 52, 447
Iordanes 160, 171, 184-186, 194
Iordanov, K. 101
Iordănescu, A. 458
Iorga, L.N. 64, 459
Iorga, N. 14, 15, 17, 26, 27, 30, 34, 35, 36, 38, 39, 47, 48, 51, 59, 63, 64, 67, 76, 78-80, 124, 234, 241, 373, 375-378, 382, 398-403, 408, 411, 418, 434-436, 438-441, 459
Iosif, changan 202, 204
Iosipescu, S. 11, 341, 376, 378, 400, 405, 408, 435
Irak 258, 273, 280, 283, 298, 300, 325
Iran (v. şi Persia) 106, 108, 131, 151, 153, 155, 162, 175, 179, 205, 231, 232, 241, 272-274, 277, 279, 290, 300, 307, 312, 325, 334, 351, 372, 391
iranieni 69, 74, 87, 90, 105, 108, 113, 126-129, 131, 153, 156, 160-162, 185, 247
Iranul de Nord 152, 262
Iranul de Vest 279
Irina, soţia lui Constantin V 201
Irisului, Valea 134
Irlanda 60
Irmscher, J. 125, 220
Irtîş 273
Isaac I Comnenul 232
Isaac II Anghelos 254, 255, 257
Isaac de Mangup 428, 439
Isaccea 127, 184, 185, 315, 399
Isaktcha (=Isaceea) 184
Isaurieni 174, 190
Ischboldin, B. 287
Islam (cu sensul de Chalifate arabe) 67, 191, 208, 225, 248, 279, 290, 300, 301, 337, 361
Ismail 185
Isonzo 427
Ispahan 106
issedoni 113
Istämi 181
Istanbul (v. şi Constantinopol) 339, 442
Istrate, G. 101
Istria 185
istroromâni 82
Istros, v. Histria
Italia 16, 68, 74, 135, 162, 168, 175, 177, 183, 247, 248, 317, 318, 320, 325, 329, 331, 336, 337, 347, 370, 382, 396, 399, 414, 415, 427
Italia Meridională 113, 249
italieni 14, 19, 23, 28, 44, 73, 74, 219, 245, 247, 250, 252, 260, 265, 305, 307, 310, 320, 325, 329, 330, 335, 337, 339, 350, 351, 358, 397, 423, 431
Itil (=Volga) 298
Itil, oraş 199, 292
Iulian 293
Iurii al Suzdalului 238
Iurii Konceakovici 280
Iustin I 175
Iustin II 181
Iustinian I 21, 28, 52, 62, 106, 174-177, 179, 181, 183, 184, 186, 191, 192, 194, 224
Iustinian II 190, 201, 225
Ivan I Kalita 380
Ivan IV cel Groaznic 411, 434
Ivan Alexandru, v. Alexandru, Ivan
Ivanko (Ioan) 389
Izborsk 209
Iziaslav II 238
Izmail din Sinope 423
Izvoare-Bahna 200
Izz ed Din Kai Kavus (Kaikaus) 257, 283, 302, 307, 315

J

Jacope, v. Bartolomeo di Jacope
Jagelloni 388, 392, 399
Jaiče 427
Jakobson, A.L. 197, 263, 265, 377, 436, 461
Jakubovskij, A.I., v. Iacubovschi, A.I.
Janin, R. 34, 55
Janin, V.L. 461
Janssens, E. 34, 43, 315
Japonia 340, 362
Jaubert, A. 79
Jaylak 333
Jean de Brienne 279
Jenkins, R.J.H. 79
Jerphanion, G. 257
Jettmar, K. 125
Jireček, K. 333
Jiva, C. 49
Joao I 435
Johannes de Viktring 401
Joinville, J. de 270, 276, 287
Joiţa, V. 405
Jones, G. 223

juan-juan 179, 181, 192
Jung, J. 39
Junker, H. 64
Jurewicz, O. 242, 264

K

Kadlec, K. 196
Kafesoğlu, I. 240
Kai Kavus, v. Izz ed Din Kai Kavus
Kalašnik, Ju.P. 461
Kalka 262, 280, 282, 288
Kama 182, 199, 273, 411
Kambalik 310
Kaminski, V.N. 230
Kämpfer, F. 193
Kandahar 273
Kara Deniz (=Marea Neagră) 71, 76, 339
Karagodeaş 119
Karahüyük 92
karaiţi 202, 218
karakitai 272
Karamania 417, 423, 428
Karasu 351
Kargalov, V.V. 288
karluci 231
Karos 206
Karpov, S.P. 265, 377
Kars 232, 254, 283
Karşedon 111
Kartlia 225, 283
Karum, perioada 91
Karyškovskij, P.O. 147
Kashgaria 151
Kasim 411
Kaszonyi, Fr. 191
Kazan, hanat 411
Kazan, regiune 392
Kazanski, M. 170, 171
Kazwini 279
kedari (=cumani) 265
Kehren, L. 406
Kekaumenos, Katakalon 232
keraiţi 267, 273, 286
Kerci, oraş 113, 130, 155, 157, 426
Kerci, strîmtoare 72, 113, 117, 139, 177, 199, 229, 263, 292, 309, 369
Kerimberi 411
Kermian 393
Kerson 235
Kesin Hissar 420
Keszthely, cultura 183, 193
Keszthely, localitate 193
Kevonian, K. 440
Khalikov, D.A. 146
Khazanov, A.M. 145
Khodja-ed Din Abderrahman El Kharûn 298
Khotan 152
Kienitz, Fr.-K. 39
Kiev, cnezat (v. şi Rusia Kievană) 213, 238, 282
Kiev, oraş 65, 88, 130, 209, 212, 216, 233, 237-239, 258, 260, 265, 283
Kiev, regiune 108
kieveni 223, 228, 239
Kilidj Arslan 283
Kimmig, W. 460
Kin 272, 273
Kiracos de Gantzag 275
Kiriţescu, C. 169
Kirkia 411
kirkizilor, stepa 106
Kirkova, T.E. 461
Kisse 351
Kitbuka 300
Kizil Çukur 180
Kizil-Irmak 284
kîpciaci (=cumani) 231, 258, 282, 291, 292, 298
Kîpciak (=Hoarda de Aur, Stepa cumanilor) 280, 283, 290, 291, 296, 298, 300-303, 305, 306, 309, 310, 319, 331, 333-336, 339, 347, 348, 350, 351, 355, 356, 362, 364, 379, 380, 382, 383, 391-393, 396, 397, 403, 404, 411
Klapprogge, A. 288
Klejman, I.B. 147
Klimata 201
Klimkeit, H.-J. 192
Klindt-Jensen, O. 223
Kliucevski, V.O. 210
Knauer, F. 210
Knipovič, T.N. 126
Knoll, P.W. 401
Koa-Sien-Ce 231
Koestler, A. 218
Kökcii 267
Kolarov, Kr. 437
Kolčin, B.A. 461
Kolesnikov, A.G. 99
Kollautz, A. 192, 193

Kolonteva 90
Konia 234
Konstantia (=Constanţa) 212
Konstanz 399
Kopa 309
Kornemann, E. 41, 137, 144, 147
Koropeckyj, I.S. 265
Kosovo 372, 418
Kossina, G. 99
Kostromskaia 109
Kosyk, W. 223
Košelenko, G.A. 146
Kotatissium (Kutaisi) 175
Kotlug-Timur 367
Kouznetsov, V., v. Kuznetzov, V.A.
Kovács, L. 219, 220
Kovalëv, A. 460
Kovalevskaia, V.B. 171
Kovrig, I. 172
Kowalski, T. 234, 242
Kraft, H. 170
Kramers, J.H. 218
Krasnodarsk 235
Kravčenko, A.A. 316
Kretschmayr, H. 372
Kretschmer, K. 17, 314
Kreutzer, G. 223
Kreutzer, J. 223
Kristó, Gy. 313
krivici 209
Krivtzova-Grakova, O.A. 101
Križitz'kij, S.D. 145
Kropotkin, V.V. 218
Krum 188, 189, 205, 207
Kuban 88, 96, 105, 109, 111, 119, 128, 139, 165, 187, 199, 280, 309, 319, 325, 350, 411, 432
Kubilai 273, 283, 290, 300, 334
Kubrat 187
Kucea 131
Kučera, M.P. 462
Kücilüj 272
Kuciuk-Kainargi 24
Kuciut Mohammed 411
Kuklina, I.V. 125
Kulakovskij (Kulakovsky), I.A. 171, 185
Kulikovo 369, 387, 388, 434
Kul-Oba 119
Kültepe 91
Kunik, E. 210
Kur 300
Kürsat-Ahlers, E. 172
Kusber, J. 288
Kutaisi 175
Kuten, Kutan 280
Kutlumus 405
kutriguri 168, 173, 179, 181
Kuza, A.V. 461
Kuznetzov, V.A. 171, 461

L

Lac, Lak 16, 296, 312
Lackfi, Andrei 382, 401
Lacko, M. 34
Ladislau IV Cumanul 303, 305
Ladislau V Postumul 418
Ladislau al Neapolului 395
Ladoga 209
Lagny-sur-Marne 322
Laiou, A. 373
Lajazzo 307, 325, 351, 353
Lak, v. Lac
Lakritos 116, 117
Lamb, H. 285
Lamberto di Sambuceto 326, 327, 333
Lamprecht, K. 36
Lampsides, O. 34, 43, 49, 53, 55, 79, 239, 240, 265, 287, 341, 377, 378, 406, 436
Lannoy, Guillebert de 386, 399
Lapedatu, Al. 13, 48
Lapin, V.V. 125
La Regina, A. 147
Lascaris, M. 21, 257
László, Gy. 193, 218, 220
latini (occidentali) 252, 254, 255, 257, 260, 301, 307, 320, 353, 355, 362, 415, 420
Latium 185
Lattakia 250
Laţcu (Ladislau) 388
Laurent, H. 329, 340, 342
Laurent, V. 13, 24, 29, 31, 32, 55, 65, 307, 310, 315, 322, 380, 400, 443, 445, 448
Lausanne 77, 83, 101, 112
Lavaggio, Vivalde 350
Lazăr, G. 458
Lazăr Hrebljanović 372
lazi 175, 201, 258
Lazia 175, 225, 236
Lăzărescu, E. 13, 382, 401
Leahu, V. 460
Lebedev, V.P. 461

Lebedia 204, 219
Lebedynsky, I. 171, 461
Lebunion 233
Lecca, O.G. 457
Lech, K. 312
Leib, B 240, 436
Leipzig 39, 168, 173
Leiser, G. 240
Lemberg (v. şi Lwow) 380, 403
Lemerle, P. 17, 375
Lemmens, P. 341, 342
Lemnos 427
Lemny, Şt. 11
Lendit 330
Leningrad 204
Leon II 174
Leon IV Chazarul 201
Leon V Armeanul 189
Leon VI cel Înţelept 209
Leontocastron 369
Lepper, F. 147
Lerici 426
Lesbos 359, 390
Leschhorn, W. 79
Lestrygoni 111
Letonia 329
letonieni 291, 311
Leţcani 170
Leucon I 120, 121
Leuké (=insula Albă) 112
Levant 16, 68, 247-249, 301, 305, 320, 325, 328, 330, 340, 347, 351, 356, 359, 371, 372, 390, 416
Levčenko, M.V. 223, 242
Leverkühn, Adrian 28
Lewis, A.R. 34, 43, 217
Lewis, B. 217
lezghieni 280, 295, 296, 309
Liberov, P.D. 124
Lica, V. 146
Licaonia 234
Licostomo, Lycostomo 14, 186, 369, 377, 398
Liegnitz 283
Ligeti, L. 311
Likhačev (Likhachov), D.S. 222, 265, 462
Limper, B. 288
Lipp, V. 193
Lisabona 68
Litavrin, G.G. 223
Lituania 379, 382, 388, 392, 395, 396, 399, 407
lituanieni 335, 382, 388, 391, 399, 409, 412
Liu Mau-Tsai 192
Liu, N. 9
livonieni, cavaleri 277
Lobnor 152
Lock, P. 264
Locurile Sfinte 183, 227, 247, 250, 273, 275, 347
Lombardia 249, 307, 329, 330
Lombardo, A. 260, 341, 342
lombarzi 330, 335
Lomellino, Carlo 414
Londra 62, 76, 329, 357
Longnon, J. 264
longobarzi 182, 185
Lopez, R.S. 17, 41, 168, 262, 341, 342, 373
Lordkipanidze, O.D. 146
Loredano 411
Lörincz, L. 285
Lot, F. 168, 184, 191, 194, 270, 275, 285, 287, 288, 457, 458
Lovinescu, E. 47
Lowmiański, H. 222
Lozovan, E. 223, 241
Luard, H.R. 284
Lublau 395, 396, 399, 410
Lucullus 135-137
Lucullus Varro, M. 136
Lucius, v. Verus, Lucius
Luck 410
Ludat, H. 193, 286
Ludovic I de Anjou 335, 366, 382, 386, 388, 389, 394, 395, 401
Ludovic I cel Pios 209
Ludovic IX cel Sfînt 276, 293, 296, 347
Ludwig, D. 217, 218, 376
Ludwig, E. 39
Luigi, G. de 39
Lumea Nouă 318, 339
Lumea Veche 266
Lunca, com., jud. Mureş 126
Lund, A.A. 170
Lupaş, I. 13, 192, 221, 375
Lupu, N. 102, 103
Lustig, O. 220
Luvru (Louvre) 126
Lwów (=Lemberg) 322, 336, 380, 382, 383, 403, 425, 434
Lycostomo, v. Licostomo
Lysimah 118, 121

M

Macartney, C.A. 220, 458
Maccaluffo d'Asti, Thomaso 322
Macedoneană, dinastia 213, 225, 232, 239
macedoneni 44, 121, 205 207, 208
Macedonia 136, 254, 366
MacKendrick, P. 146
MacMullen, R. 170
Macqueen, J.G. 101
Madara 190, 197
Madgearu, Al. 196
Madjgharî (=maghiari) 207
Madrid 55
Maenchen-Helfen, O.J. 172
Maes Titianos 151
maghiari (v. și unguri) 28, 102, 198, 204, 205, 207-209, 212, 219, 220, 231, 292, 305
Maginot 152
Magomedov, M.G. 217, 218
Mahmud Yelvadj 277
Mahmudia 314, 315
Mahomed (Mehmed) I 394, 398, 409, 436
Mahomed (Mehmed) II 52, 62, 114, 409, 410, 418-420, 422, 423, 426-428, 431, 432, 434, 437, 441, 442
Mahomed, Profetul 250
Maiafârigi 224
Maikop 88, 100
Maiuri, A. 457
majorcani 322, 380
Makkai, L. 218
Malamut, E. 240
Malingoudis, Ph. 264
Malinovskaja, N.V. 461
Malowist, M. 428, 435, 438, 439, 458
Malta 68
Maltézou, C.A. 265
Malthus 210
Mamai 369, 383, 388
Mamai din Crimeea 430
mameluci 117, 272, 300-303, 325, 334, 337, 355, 392, 393
Manasses, Constantin 188, 189, 214, 228
Manciuria 273
Mandeville, J. de 340
Manea, M. 63
Manfroni, C. 260, 265
Mangalia 112
Mangu Timur 303, 355
Mangup (Theodoro), cetate (v. și Theodoro) 30, 161, 204, 409, 412-414, 431, 436, 437, 439, 440
Mangup (=Gothia), principat 77, 369, 409, 414, 416, 428, 437, 439
Maniah 181
Maniakes (=Boniak) 231, 240
Mann, Th. 28
Manolescu, R. 341, 406
Mantu, C.-M. 100
Manuel I Comnenul 236, 250, 252, 254, 255
Manuel II 390, 392
Manuel Holobolos 307
Manzikert (Malazgîrt) 233, 240, 254
Mao-Tuen 131
Marach 234
Maraghe 279
Maramureș 382, 383, 386
Marcellinus, Ammianus, v. Ammianus Marcellinus
Marco Polo, v. Polo, Marco
marcomani 153, 156
Marcu, Al. 13
Mare Majus (Major) (=Mare Magiore, Mer maiour=Marea Neagră) 71, 260, 319
Mare nigrum 71, 79
Marea Adriatică 135, 248, 249, 283, 347, 353, 359, 366, 371, 390, 395, 426
Marea de Azov 30, 63, 72, 73, 105, 113, 120, 139, 156, 187, 199, 205, 229, 236, 250, 254, 262, 263, 280, 292, 293, 295, 309, 318, 319, 325, 348, 359, 403, 416, 431, 432
Marea Baltică 93, 115, 156, 158, 169, 199, 210, 212, 325, 329, 330, 337, 340, 351, 380, 388, 403, 426
Marea Britanie 356
Marea Burgar (=Marea Neagră) 212
Marea Caspică 71, 73, 113, 135, 137, 147, 160, 181, 199, 213, 238, 273, 280, 290, 295, 300, 325, 334, 350, 383, 411
Marea chazarilor (Bahr al Khazar) 69, 199
Marea Chinei 273
Marea Crimeei (Bahr al Kirim) 69
Marea Egee 60, 69, 73, 113, 135, 158, 233, 306, 312, 329, 330, 348, 359, 372, 390, 391, 394, 398, 415, 426, 427
Marea Gothalandia 325
Marea Indiilor 276
Marea Ionică 390
Marea Lwów-ului (mare Leoninum) 71, 79

Marea Mamă a zeilor 90
Marea cea Mare (=Marea Neagră) 71, 76, 298, 353, 358, 386, 403, 415
Marea de Marmara 182, 233, 249, 306, 308, 365, 366, 383
Marea Mediterană 27, 37-39, 41, 44, 60, 62, 67-69, 72, 78, 98, 111, 115, 117, 152, 158, 169, 175, 179, 238, 239, 247, 249, 266, 276, 279, 307, 309, 317-319, 325, 330, 347, 349, 355, 361, 366, 371, 385, 391, 416, 422, 425
Marea Neagră, *passim*
Marea Nordului 325, 330, 340
Marea Pontului (Pontică) (=Marea Neagră) 184, 242, 295
Marea romanilor (Bahr al Rûm) 69, 207
Marea Roşie 337
Marea Rusiei (=Marea Neagră) 250
Marea ruşilor (Bahr al Rus) 71, 79, 212
Marea Trapezuntului (Bahr al Trabazunda) 69
Marea varegilor 71, 209
Margeson, S.M. 223
Maria, fiica lui Ludovic I de Anjou 388
Maria de Mangup 427, 439
Marian, B. 101
Marignoli, Giovanni da 334
Marii Comneni 258, 260, 307, 310, 325, 354, 362
Marinescu, C. 16, 286, 373, 448
Marinescu, M. 240
Mariupol 72, 280
Markevici, V.I. 99, 100
Markhortykh, S.V. 123
Marks, D. 243
Marquart, J. 179, 192, 195, 199, 202, 205, 207, 217, 218, 220, 223
Marr, N. 90, 100
Marshall Lang, D. 196
Marsilia 68
Martan-Ciu 230
Martin I, papă 190
Martin, M.D. 263-265, 315
Martin(o) da Canal(e) 348
Martino di Milano 328
Martyropolis 224
massageţi 113
Massalia 67
Masson, V.M. 98, 100
Mas'udi (=Maçoudi) 202, 205, 212, 213, 223
Matarka (=Matracha) 199
Matcalf, D.M. 218
Matei Corvin 427
Matei de Paris 284
Matilla, E. 34
Matracha 199, 213, 229, 236, 242, 250, 255, 263, 292
Matrega 432
Matrica, Matriga (=Matracha) 292, 293
Matschke, K.-P. 375, 376, 406
Mauricius 177, 182, 183, 193
Maurocastro(n) (=Moncastro, Cetatea Albă) 20, 227, 309, 355, 369, 386, 389, 436, 439
Maurovalle 177
Maurus 248
mavri thalassa (=Marea Neagră) 71, 79
Mavrodin, V.V. 223
Mavrodinov, N. 197
Maxim, M. 405, 435, 441
Maximin, Maximinianus 156
Mazon, A. 258
Măcin 127, 315
Mărgineni 89
mările Chinei 74
Mâciu, M. 447
Mâle, E. 162, 172
Mârza, R. 11, 341
McNeill, W.H. 263, 439
Mecca 38
Media 160
Medin, A. 378
Medina 38
Mediterana, v. Marea Mediterană
Mediterana Orientală 115, 340, 351, 396, 438
Meduza 130
Megalopolis (=Constantinopol) 249
Megara 112, 120
Mehdia 250
Mehedinţi, S. 47
Mehmed II, v. Mahomed II
Mehmed (Mehmet), M.A. 405, 406, 439, 440
Mehmudie (=Mahmudia) 314
Melik 258
Melitene 232
Melitopol 137, 205
Meljukova, A.I. 124, 145, 460
Meloria 53, 347, 353
Memmel 93
Memphis 115

Menandru 181
Menghin, O. 99
Mengli Ghirei 430, 431
Menteş 393
Meotida, lacurile Meotide (=Marea de Azov) 105, 120, 160, 204
meotieni, meoţi 90, 120
Mer de Rossie 71
Merpert, N.I. 98
Mesembria 112, 212, 306, 307, 367, 394
Mesopotamia 88, 93, 109, 131, 135, 225, 273, 300
Mesopotamia (Atelkuzu) 205
Matarka (=Matracha) 199
Metchnikov 27, 67, 78
Methone 116
Metz 276
mezi 105
Micene 111, 119
Mihail VII Dukas Parapinakes 233
Mihail VIII Paleologul 16, 301-303, 305, 306, 318, 343, 350, 351, 355, 358
Mihail IX 354
Mihail Paleologul din Trapezunt 370, 378
Mihail Sirianul 185, 195
Mihail Şişman 380
Mihăescu, H. 193
Mihăilescu, V. 47
Mihăilescu-Bîrliba, V. 146, 460
Mikhailov, G. 197
Mikhailova, M.B. 126
Milano 330, 353, 358, 366, 367, 384, 412
Milcov, episcop de 382
milesieni 112
Milet 112, 113, 115-117, 306
Miller, K. 79, 461, 462
Miller, T.S. 375
Miller, W. 262, 372
Milutin, Uroš II, v. Ştefan Uroš II Milutin
Minea, I. 399
Ming 334
Mingrelia 225
Minns, E.H. 44, 123, 125, 126, 172
Minorsky, V. 207, 221, 288
Minotto, Girolamo 420
Minusinsk 111, 183
Miran 152
Mircea cel Bătrîn 389, 390, 392, 394, 399, 405
Miron, A. 79, 146
Miron, A.V.B. 79
Mirvât (=moravi) 207, 208, 221
Mithridate VI Eupator 16, 69, 127, 131, 132, 134-137, 139, 144, 147, 258
Mitras 159
Miyakawa, H. 192, 193
Mîndruţ, S. 446
Mîrzescu, Gh. 455
Mo'awya 225
Mocenigo 391
Moesia 136, 142, 167, 168, 179, 182, 187
Moga, I. 458
Mogilianskiij, N.K. 79
Mohammed al Horezmului 273, 274, 277, 279, 283
Mohammed din Nessa 274
Möhlenkamp, R. 171
Moise 96
Mokhov, N.A. 402
Moldova 19, 45, 71, 76, 77, 88, 89, 99, 105, 121, 144, 160, 161, 171, 200, 205, 283, 289, 307, 325, 335, 355, 374, 379, 382, 386, 389, 390, 394-396, 403, 404, 406-410, 414, 416, 418, 422, 425-428, 430-432, 434, 439-441
Moldova de Jos 156, 370, 382, 410
Moldova de Nord (Sus) 380, 395
Moldova, Republica 10
moldoveni 71, 77, 160, 219, 388, 392, 396, 399, 409, 410, 438-440
Molnár, E. 218
Molocinaia 205
Monaco 353
Monah, D. 10, 99, 100, 460
Monah, F. 100
Moncastro (=Maurocastro, Cetatea Albă) 76, 386, 403, 407, 414, 415, 421, 426, 436
Monchastro, v. Moncastro
Mongka 283, 284, 290, 300
mongol, Imperiul, v. Imperiul mongol (tătar)
mongoli (v. şi tătari) 17, 23, 44, 45, 93, 105, 106, 109, 113, 166, 171, 204, 205, 245, 247, 260, 262, 265-293, 300-303, 309-311, 322, 334, 350, 355, 358, 369, 382, 383, 391, 411, 412
Mongolia 115, 131, 152, 165, 181, 272, 296
Mongolia Superioară 106, 283
Mongos 229
Montandon, G. 285
Montauban 270
Monte, v. Giocomo da Monte
Montferrat 396
Montfort 305

Montpellier 330
Montreux 83
Moorhead, J. 191
Morand, P. 65
Morariu, M. 51
Morâva, Morvak (=Moravia) 207
Moravcsik, Gy. 79, 173, 217, 218, 221
Moravia 81, 207, 209, 283
Moravia Mare 207, 209
moravieni (v. şi Mirvât) 208
Mordtmann, J.H. 77
mordvini 282
Moreea 307, 366, 392, 415, 417, 426
Morgan, D. 461
Morintz, S. 99
Morosini, Frasio 353
Morosini, Ruggiero 351
Moroşan, N.N. 98
Morozzo della Rocca, R. 260, 341, 342
Morpurgo, E. 79
Moscati, S. 39
Moscova, cnezat 339, 380, 430, 434
Moscova, oraş 55, 235, 391, 434
moscoviţi 369, 388
Mošin, V.A. 217, 222
Moss, H.St.B.L. 457
Mosso, A. 39
Mossul 258
Moşcevaia Balka 230
Motawakkil 231
Moţca, com. 124
M.rdât 207
Mstislav Mstislavici 280, 282
Mstislavl Zalessk 251
Muazzo, Giovanni 372
Müller, C.C. 285
Müller-Karpe, H. 98, 460
Müller-Wille, M. 193
Munčaeva, R.M. 98
München 32, 52-55
Mundzuk 166
Munteanu, B. 47
munteni 71, 386, 389, 394, 398, 409, 410, 417, 418
Muntenia (v. şi Ţara Românească) 106, 132, 156, 262, 283, 289, 382, 398
Murad I 372
Murad II 409, 417, 418
Muratorius, L.A. 402
Mureş, jud. 126
Mureşan, C. 437, 438
Murgulia, N.M.P. 242
Mursa 185, 194
Mursianus 184, 185
Murzin, V.Ju. 100, 123, 145
Musa 394, 398
Museus 185
Musianus 185
Musset, L. 223
Mustafa, fiul lui Baiazid I 398
Muşat, M. 10, 220
Mutafčiev, P. 310, 376, 378
Myrdad, J. 192
Myriokephalon 254
Mytilene 113, 371

N

naimani 272, 273
Naissus (=Niş) 156
Nakalakevi 175
Nandar, Nandarin 207, 208
Nandriş, Gr. 195, 456
Nankin 165
Napoleon I 62
Napoli, M. 39
Nardoni, D. 147
Nasonov, A.N. 287, 313, 402
Nastasă, L. 9, 63, 401
Navarinul Vechi 366
Naxos 394
Năsturel, P.Ş. 34, 44, 193, 242, 315, 374, 376, 405, 408, 451
Năvîrneţ 105, 124
N.dr.r. 207, 288
Neagoe, M. 440
Neamţu, V. 402
Neapole (Napoli), oraş 15, 370
Neapole, regat 303, 382, 427
Nedao 173
Negroponte 353, 365, 427
Negulescu, P.P. 47
Neihardt, A.A. 123
Nemanizi 359
Németh, J. 171
neoeleni 179
Neoptolem 134
Neorion, poarta 252
Nero 62, 137, 139, 144
Nestor, cronicar 209, 210, 212, 222
Nestor, I. 47, 123, 124, 127, 170
neugeri 305

Neumann-Hoditz, R. 285
Neviodunum 185
Newman, B. 458
Nibelungi 165
Nica, Antim 461
Niceea, Imperiul de la 257, 260, 273, 293
Niceea, oraș 233, 258, 301, 319, 366
Nicol, D.M. 313, 376, 406, 438
Nicolae V, papă 420
Nicolae I, țarul Rusiei 62
Nicolae Alexandru 382, 405
Nicolescu, C. 341
Nicoló d'Oria 328
Nicomedia 158, 257
Nicopole 379, 390, 392, 395, 398, 406, 416, 418
Nicopolis 142
Nicorescu, P. 406, 407, 439
Niederle, L. 185, 191, 194, 210, 217, 222
Nigide 180
Nikephoros I 22, 188
Nikonorov, V.P. 145
Nil 279, 298
Nipru, fluviu (v. și Borysthenes) 72, 73, 82, 105, 113, 115, 126, 128, 129, 132, 165, 171, 184, 186, 205, 210, 212, 213, 219, 238, 283, 355, 392, 403, 426
Nipru, liman 396
Niprul Inferior 129, 137, 280, 411
Nistor, I.I. 13, 48
Nistru, fluviu 15, 20, 21, 27, 72, 76, 77, 80, 81, 158, 171, 184-186, 219, 227, 309, 325, 355, 369, 380, 386, 395, 396, 401, 410, 414, 421
Nistru, liman 15, 62, 113, 142, 186, 389, 396, 436
Niș 372, 417
Nișapur 199
Nitas, Nitash 69
Niya (Ni-yang) 152
N.nd.r. 207, 221, 222, 288
Noe 90
Nogai 302, 303, 305, 313, 333, 350, 351, 355, 356, 369, 374, 379
Noin-Ula 115, 152
Noonan, Th.S. 218
Nordenskiöld, A.E. 314, 460, 462
normanzi 74, 209, 249, 255
norvegieni 210
Notaras 420
Noua Romă (=Bizanț) 158, 175, 201, 224, 319
Nova Iustiniana 177
Novgorod 212, 237, 238, 274, 277, 282, 329, 337
novgorodeni 277
Novgorodul Mic (Zarecie) 251
Novietunum 184, 185
Noviodunum (=Isaccea) 127, 177, 184, 185
Novocerkask 162
Novorosiisk 72
Noyon 185
Nubar, H. 125
Nur Deulet 430
Nyan Yang 109
Nyberg, S. 17
Nymphea 112, 116, 305, 309, 314, 318, 348, 358
Nystazopoulou-Pélékidis, M. 263, 316, 375, 377, 436, 437

O

Oberländer-Târnoveanu, E. 313, 315
Oberländer-Târnoveanu, I. 313
Oblucița 432
Occident (v. și Europa Occidentală) 36, 43, 78, 132, 166, 168, 182, 183, 213, 215, 216, 227, 248, 249, 266, 276, 283, 290, 302, 318, 331, 337, 362, 365, 366, 380, 390, 392, 409, 416, 420
occidentali 161, 255, 272, 305, 320, 335, 337, 356
Oceanul Atlantic 27, 67, 68, 78, 339
Oceanul Indian 339
Oceanul Pacific 27, 28, 68, 151, 276, 318
Octavian, v. Augustus
Odessa 41, 72, 100, 126
Odessos (=Varna) 112, 134, 165, 177
Odobescu, Al. 170, 172
odrizi 119
Oeconomos, L. 64, 372, 458
Oeland 199
Officium Gazariae 347, 356, 397, 415
Ogniben, Paolo 428
Ogödai 282-284
oguzi, oghuzi (=uzi) 23, 231, 315
Oikonomidès, N. 222
Oile albe 416
Oktar 166
Olbia 72, 113, 117-119, 121, 123, 126, 129, 131, 132, 134, 136, 139, 156

Oleg 212
Olobei 426, 428
Olshausen, E. 147
Olt 156, 177
Olteanu, Ş. 440
Oltenia 142
Oltenița 177, 192
Omar, v. Hogea Omar 335
Omari (Umari), Al- 298, 302, 313
Onegesius 166
onoguri, onoghunduri 204, 207, 218
Opriș, I. 48
Oradea 11, 274, 383
Orașul Alb (el-Baida) 199
Orașul Galben (Sarighshar) 199
Orbelian, Ştefan 313
Orhan 435
Orient 25, 36, 43, 63, 73, 74, 76, 121, 131, 136, 137, 144, 151, 158, 162, 169, 183, 210, 216, 218, 238, 247, 263, 301, 303, 322, 330, 331, 333, 339, 362, 394, 396, 410, 414, 418, 431, 434
orientali 364, 425
Orientul Apropiat 67, 73, 111, 120, 158, 224, 229, 301, 328, 340, 370, 390, 393, 412
Orientul latin 252, 275, 410
Orientul Mijlociu 96, 111, 120, 199, 202, 318, 333
Ortelius, Abraham 61, 424, 460, 462
Orthmann, W. 146
Osetia 230
oseți 161
Oslo 145
Osman 53, 393, 409
Ostia 67
Ostrogorsky, G. 191-193, 239, 372, 373, 376, 402, 457
ostrogoți 158, 165, 177
otomani (v. și turci otomani) 144, 147, 234
Otroščenko, V.V. 98
Otto II 249
Otu, P. 453
Ouseley, W. 218
Ovada, Saladino d' 309
Ovidiu 137
Oxenstierna, E.C.G. 169
Oxus 113
Özbäg, v. Uzbek
Ozolimna 185, 186

P

Pachymeres, G. 326, 374
Pačnà (=pecenegi) 212
Padisara 177
Padova 370, 371
Paflagonia 134, 254, 257
Page, R.I. 223
Pairisades 121
Palacos 134
Paleologi 12, 252, 302, 306, 319, 320, 327, 354, 364, 371, 376, 378, 383, 391, 392, 394, 412, 421
Palermo 248
Palestina 225, 250
Palikao 270
Pall, Fr. 373, 376, 435, 437, 438, 458
Palmerston, H.J.T. 62
Palmira 224
palmirieni 164
Pálóczi Horváth, A. 313
Pamlényi, E. 218
Pan Ciao 153
Panaitescu, P.P. 13, 196, 221, 342, 396, 399, 400, 403, 405, 406
Pannonia (v. și Cîmpia Pannonică) 127, 145, 166, 168, 182, 186, 198, 204, 205, 208, 241
Pannonia Superioară 185
Pantaleon 248
Panticapeion, Panticapeia 113, 116, 119, 120, 134-136, 177, 181, 309
Papacostea, Ş. 11, 14, 288, 375, 377, 400-406, 436-440, 447, 451
Papacostea, V. 13, 21
Papahagi, V. 373
Parasca, P.F. 402
Párducz, M. 124
Parenzo 366
Paribeni, R. 144
Paris 14, 16, 32, 39, 41, 55, 62, 77, 83, 101, 253, 443
paristriene, insule 307
Paristrion 227, 234
parizieni 276
parți 108, 128, 131, 139, 142, 152, 153
Paschalis de Victoria 311
Pascu, Ş. 14, 17, 402, 405, 437
Passek, T.S. 98-100
Pašuto, V.T. 239, 264, 288
Paszkiewicz, H. 222

Paterculus, Velleius 135
Patkanov, K.P. 313
Pauli, K. 39
Pauphilet, A. 79, 287
Pavel, Maria 195, 453
Pavet de Courteille, A. 223
Pavia 248, 262
Păcuiul lui Soare 315
Păcurariu, M. 404
Păltănea, P. 453
Pătroiu, I. 405
Păunescu, Al. 98
Pâclișanu, Z. 13
Pârvan, V 13, 47, 51, 64, 94, 98, 103, 104, 121, 123, 124, 126, 144, 146
pecenegi 44, 74, 204, 205, 209, 212, 213, 224, 231-234, 236, 238, 240, 241
pecenegilor, țara 207
Pecilia 106
Pedro de Portugal 410, 435
Pegolotti, F. Balducci 73, 310, 311, 335, 340, 364, 369, 373, 377
Pekin 106, 270, 272, 290, 333, 334
Pellat, Ch. 217
Pelliot, P. 17, 285, 300, 310, 312
Peloponez 116, 120, 183, 249, 422, 427
Penčko, N.A. 425, 435, 439
Peninsula anatoliană (v. și Anatolia și Asia Mică) 225
Peninsula Balcanică 72, 82, 106, 156, 179, 182-184, 192, 196, 227, 249, 254, 307, 366, 390, 398, 410, 426
Peninsula Iberică (v. și Spania) 73, 183
Peninsula Taurică 201
Pentapolis 119, 134
Pentelescu, A. 453
Pera 14-16, 20, 260, 290, 306-309, 314, 326, 327, 335, 343, 348, 351, 353, 354, 358, 359, 361, 364-366, 390, 391, 393, 397, 398, 414, 416, 420, 421
Perama 252
Percheron, M. 285
Pereiaslavl 212, 283
Perekop 295
Pergam, oraș 136
Pergam, regat 158
Pericle 60, 116, 119
Perinth 122
Perroy, E. 457
persane, sultanate 283
persani, perși 44, 105, 115, 116, 153, 174, 175, 177, 179, 181-183, 207, 208, 225, 233, 273, 287, 313
Persia (v. și Iran și Imperiul persan) 44, 88, 142, 144, 153, 155, 175, 191, 199, 224, 225, 231, 238, 274, 286, 290, 292, 293, 295, 296, 300-303, 305, 309, 320, 322, 328, 330, 333, 334, 337, 347, 350, 351, 355, 362, 383, 416, 423, 427, 428, 439
Pertusi, A. 376, 438
Peruzzi 329
Peterculus, Velleius 135
Pethachia 265
Petolescu, C.C. 147
Petra 186, 195
Petra (în Guria) 175
Petre, Z. 438
Petreni 88
Petrescu-Dîmbovița, M. 99, 100, 124
Petricani 89
Petronas 201
Petrov, P. 196
Petru I al Ciprului 366
Petru IV de Aragon 365
Petru Aron 422
Petru Eremitul 422
Petru cel Mare 62
Peyssonnel, Ch. de 41, 75, 429, 433, 460, 462
Phanagoria 113, 199
Pharnace 132, 135-137
Phaselit, v. Artemon Phaselitul
Phasis, rîu 72, 113, 134, 175, 325, 423
Phasis, oraș 111
Philippide, Al. 47, 457
Philippopolis 122
Philippson, A. 39, 77, 79
Phillipicos 190
Phocas 183
Phoceea 249, 328, 359, 371, 394
Phormion 116
Phrigia 134
Pian del Carpine (Plano Carpini), Giovanni 260, 265, 272, 287
Piatra Neamț 10, 56
Piccamiglio, Piccamiglione 322
Picchelauri, K. 460
Pičikjan, I.R. 125
Pienaru, N. 405, 441
Pieria 116
Pietro di Braina 350

Pietro da Ferraguto 260
Pietro II Orseolo 249
Pietroasa (Pietroasele) 162, 170
Pinelli-Walckenauer, portulan 338
Pippidi, A. 64, 405, 438, 446
Pippidi, D.M. 64, 125, 126, 145-147, 456
Pippo Spano, v. Scolari, Filippo dei
Pirenne, H. 64, 215, 216, 223, 247-249, 262, 317, 327, 328, 337, 340, 342
Pirenne, J. 34, 59, 64, 67, 78, 111, 115, 125, 126, 458
Pireu 67, 116
Pisa 68, 249, 347, 348, 353
pisani 249, 250, 252, 260, 298, 307, 353
Pisani, Niccolò 365, 366
Pisani, Vettore 371
Pistarino, G. 316, 375
Pitiunt (Pitzunda) 175, 309
Pius II 423, 427
Pizigano, Francesco 332
Pizigano, Marco 332
Platon, Al.F. 9, 11
Plautius, v. Aelianus, Plautius
Plămădeală, Antonie 9
Pletneva, S.A. 172, 217, 239, 242, 461
Plinius 185
Plocinik 372
Poarta Otomană (Sublima Poartă) 76, 77, 137, 144, 410, 434
Podolia 99, 238, 382, 383
Podskalsky, G. 405
Poenaru Bordea, Gh. 170
Poggi, F. 14
Pohl, A. 222
Pohl, W. 193
Pohlsander, H.A. 170
Pognon, Ed. 79, 287
Poiana 156, 170
Poidebard, A. 27, 457
Pola 371
Poliak, A.N. 313
Polibius 128
Poliščuk, L.I. 100
Polo, Maffeo 296
Polo, Marco 31, 63, 65, 161, 279, 296, 310, 312, 313, 325, 334, 337, 340, 350, 353, 355, 362, 374, 392
Polo, Marco cel bătrîn 296
Polo, Nicolo 296
polonezi 71, 81, 234, 242, 283, 383, 386, 388, 395, 396, 404, 410, 418, 426, 428, 432
Polonia 45, 76, 77, 81, 124, 156, 276, 283, 305, 328, 329, 335, 339, 351, 379, 382, 386, 388, 389, 394-396, 399, 403, 404, 407, 416, 417, 422, 423, 425-427, 430, 432, 434
polovţieni (=cumani) 231, 238
Poltava 391
Pomerania 351, 388
Pompei (Cneus Pompeius) 135, 136
Pompei de pe Volga (=Sarai) 291, 311
Pont au Change 276
Pontida 90
Pontul Euxin (v. şi Euxin) (=Marea Neagră) 41, 43, 44, 48, 69, 79, 116, 121, 134, 136, 164, 212, 236, 250, 255, 257, 319, 421
Pontul nordic 108
Pontul Stîng (occidental) 112, 113, 121, 136, 307
Pontului, Regatul 44, 69, 74, 127, 132, 134, 136, 139,
Pop, I.-A. 220
Popa, M. 406
Popa, R. 402
Popa-Lisseanu, Gh. 173, 221, 222, 287
Popescu, David 171, 173
Popescu, Dorin 124
Popescu, E. 406
Popescu, P.D. 400
Popescu, V.C. 193
Popescu-Spineni, M. 314
Popescu-Telega, Gh. 285
Popov, A. 461
Popovici, O. 451
Popovici, R. 100
Portovenere, v. Castellino di Pontovenere
Port-Said 68
Porţile de Fier ale Dunării 80
Posada 405
Potemkin, G.A. 62
Poti 175
Potideea 116
Potles, M. 171
Potratz, J.A. 123
Prawdin, M. 285
Precucuteni 99
Preda, C. 125, 146
Predono, v. Gabriele di Predono
Previale, L. 315
Price, N.S. 223
Primaudaie, Elie de 69, 78
Primov, B. 264

Primul Țarat bulgar, v. Țarat bulgar, Primul
Principatele române/Unite 77
Priscus, general 182
Priscus din Panion 166, 173
Pritsak, O. 220, 222, 243
Procopius din Caesarea 174, 177, 179, 183-185
Prodan, D. 437
Propontida 112
Protase, D. 170
Protectoratul Boemiei și Moraviei 81
protobulgari 190, 204, 236, 367
Protogenes 123, 131
Provence 329
provensali 260, 307, 335, 423
Provins 318
Prusia 68, 388, 410
Prusia Orientală 351
Prut 10, 205, 355, 374, 386, 395, 401, 407
Przezdziecki, Al. 404
Ptolemeu 161, 164, 185
Pulad 411
Pulchra Theodora 177
Puntarachia 257, 307
Pușcariu, S. 47
Puterile Centrale 77, 79

Q

qarahanizi 231
Quataert, D. 441
quazi 153, 156

R

Rabban Ata 275
Rachewiltz, I. de 286, 311, 312
Racoviță, C. 396, 399, 406, 407
Radu I 370, 388
Radu cel Frumos 427
Ragosta, R. 41
Raguza 330
raguzani 441
Ramazan 367
Rappoport, P.A. 251, 461
Răšid od (ed) Din 270, 287, 290, 313
Rasovsky, D. 342
Ratchnevsky, P. 285
Rathlef, C. 39
Ratisbona (Regensburg) 260
Ratzel, Fr. 38
Rawak 152
Raymond, I.W. 41
Raynaud, F. 262, 341, 372, 434
Razelm 177, 185, 186
Răducăneni 200
Rădulescu, Andrei, 47
Rădulescu, Adrian 126, 147, 191, 461
Rădulescu, M. 447, 449
Rădulescu-Motru, C. 47
Rădulescu-Zoner, Ș. 79
Rămureanu, I. 315
Răsărit (=Europa Răsăriteană) 31, 32, 63, 220
Răsărit (=Orient) 27
Războieni 431
Râpeanu, V. 23, 36, 52, 98, 221, 264, 288, 400, 447, 456
Redwitz, Claus von 410
Regatul bagratid 229
Regatul Bosforan (v. și Bosforul Cimerian) 113, 116, 120, 126, 136, 139
Regatul polon (v. și Polonia) 401
Regatul Pontului, v. Pontului, Regatul
Regatul Siciliei 16, 21, 249
Rei 279
Reich, Al III-lea 81, 156
Reinach, S. 17, 123, 126
Reinach, Th. 134, 144, 146
Renaudet, A. 457
Residina 177
Révész, L. 461
Reynolds, R.L. 168
Rezachevici, C. 405
Rha (=Volga) 113
Rhalles, G.A. 171
Rhode, G. 401
Rhodopolis (=Vardiștihe) 175
Rhodos 67, 158, 250, 361, 390
Rhos 209
Riasanovsky, Al.R. 222
Riazan, oraș 282
Richard, J. 286, 311, 313
Riegl, A. 162, 172
Riemschneider, M. 101
Rin 78, 136
Ripa Thraciae 137
Robert de Clari 20, 350
Robert de Courtenay 260
Robert de Neapole 356
Rockhill, W.W. 310
Rodope 254

Roesdahl, E. 223
Roger de Flor 354
Roger(ius) 274, 287
Rogister, J. 64, 65, 241, 446, 458
Röhrig, F. 317, 331, 332
Rolando d'Acherio 327
Rolle, R. 123
Roma (cu sensul de stat şi imperiu) 38, 67, 74, 131, 132, 135-137, 139, 142, 146, 151-153, 155, 156, 158, 169, 172, 181, 190, 191, 216, 224, 225, 227, 229, 322, 432
Roma, oraş, 129, 140, 141, 152, 168, 248, 262, 263, 348, 349, 428
Roman Diogenes 233
Roman Mstislavici de Halici 258
Roman Muşat 404
romani 22, 28, 69, 94, 102, 103, 124, 132, 135, 137, 139, 146, 152, 164-166, 179, 184, 185
romani (bizantini) 320
romani (romano-germanici) 395, 396
Romania (=Imperiul bizantin) 182, 223, 252, 254, 257, 260, 319, 326, 353, 359, 411
Romania genoveză 17
Romaskevici, A.A. 311, 313
Romă, noua, v. Noua Romă
româneşti, voievodate (principate) 23, 45, 98, 187, 241, 273, 307, 336, 380, 383, 386, 388, 389, 395, 450
români 11, 13, 17, 20, 22-24, 26-28, 41, 49, 82, 102, 103, 127, 153, 179, 186, 187, 195, 207, 208, 219-223, 234, 241, 264, 283, 289, 350, 370, 374, 382, 396, 397, 405, 422, 434
România 31, 44, 47, 63, 73, 76, 77, 81, 82, 90, 96, 109, 162, 220, 374
România Mare 80
Roncière, Ch. de la 328
Ros 212
Rosetti, Al. 47
Rosia, Rossia (=Rusia) 236
Rosia, Rossia (în Crimeea) 242, 250, 255, 263
Rossi, L. 147
Rostovtzev (Rostovtzeff, Rostowzew), M. 20, 69, 79, 88, 96, 98, 105, 111, 115, 120, 123-128, 132, 144, 145, 155, 161, 162, 168, 169, 171, 172, 216, 223
Roşu, Al. 79
Rotaru, F. 404, 453
Roth, H. 172
Rouen 276, 328, 420
Rougé, J. 39
Rousselot, J. 285
Rovine 389, 405
roxolani 128, 137
Rubin, B. 191
Rubruck, Wilhelm de 276, 293, 295, 296, 310-312
Rudenko, S.I. 172
Ruffini, M. 17
Rugas 166
Rûm (=Bizanţ) 207, 208
Rum, sultanat 275, 393
rumâni 186, 195, 196
Rumeli Hisar (Cetatea Rumeliei) 419
Runciman, S. 438
Rurik 209, 210, 212
Rurik II Rostislavici 258
Rurikizi 239
Rûs, Rus 207, 210
Rusanova, I.P. 460
ruseşti, cnezate (v. şi Rusia) 232, 262, 274, 282, 283, 290, 305, 372, 380, 383
Rusia (v. şi ruseşti, cnezate) 20, 41, 45, 60, 68, 76, 80, 81, 83, 88, 90, 101, 184, 187, 199, 202, 204, 205, 209, 212, 216, 217, 232, 238, 242, 258, 279, 282, 291-293, 295, 305, 411, 432, 434, 441
Rusia Albă 81
Rusia Kieveană (v. şi Kiev, cnezat) 65, 198, 215, 216
Rusia Meridională 74, 87, 96, 109, 111, 117, 128, 161, 162, 166, 181, 191, 210, 231, 238, 258, 301, 334, 339, 364
Rusia Roşie (Haliciană) 401, 403
Rusia Septentrională 337
Rusia sovietică (v. şi U.R.S.S. şi Uniunea Sovietică) 90
Rusjaeva, A.S. 100, 145
Rüss, H. 222, 223
Russell-Robinson, H. 169
Russu, I.I. 102, 461
Rustichello din Pisa 353
Rusu, A.A. 446
Rusudan 273, 283
ruşi 20, 45, 71, 101, 158, 201, 204, 209, 210, 212-216, 223, 231, 232, 242, 255, 258, 262, 267, 276, 277, 280, 282, 283, 285, 291, 295, 298, 325, 348 374, 380, 382, 383, 387, 391, 412, 434
ruteni (=ruşi) 295
Rybakov, B.A. 123, 222, 239, 265, 402

S

Saale 183
Sablukov, G.S. 291
Sacerdoţeanu, A. 48, 312
Sacidava 177
Safargaliev, M.G. 402, 406, 436
Šafařyk, P.J. 185
Sagnac, Ph. 64
Saint-Jean d'Acre 305, 330
Saitapharnes 123
Sajo 283
Sakasene 105
Sakăzov, I. 375
Sakharov, A.N. 223
Sala, M. 102
Salin, Éd. 171
Salonic (v. şi Thessalonik) 295, 312
Salvo, Domenico 249
Samanizi 231
Samarkand 199, 277
Samastri 415, 416, 423, 431
Sambatas 212
Sambuceto, v. Lamberto di Sambuceto
Samo 183
Samolin, W. 172
Samsun, în estul Asiei Mici 257
Samsun, în nordul Asiei Mici 257, 307
Samuel Comitopulul 227
San Giorgio, Banca di 409, 421-423, 425, 430, 438
San Marco 348, 371
Sanie, S. 146, 147
Santa Pau, Ponce di 365
Sanudo cel Bătrîn, Marino 304, 325, 328, 361, 375, 396
Sapori, A. 317, 331, 341
Sarai 161, 291, 296, 298, 301, 302, 309, 310, 312, 325, 337, 355, 356, 362, 364, 367, 380, 383, 392, 412
Sarai-Batu (=Saraiul Vechi) 278, 297, 298, 312
Sarai-Berke (=Saraiul Nou) 278, 297, 298, 312
sarazini 249, 305, 380
Sardinia 365, 366
Sarighshar (Sarighshin) 199
Sarkel (=Belaja Veža) 201, 218
sarmaţi 28, 44, 127-129, 131, 132, 134-137, 139, 142, 144, 145, 152, 153, 155, 156, 158, 161, 162, 165, 168, 172, 185, 231
Sarmazes 161
Sarosios 181
Sartack 295
Sasanizi 153, 175, 181, 300
Satzas, Sacea 234, 241
Sauciuc-Săveanu, T. 13, 126, 195
Saunders, J.J. 286
sauromaţi 90, 127
Saussure, L. de 77
Sava 185, 186, 194
Savastopoli (=Suhumi) 309, 416, 421
Savoia 367, 370, 372
Savvides, A.G. 265
Sawardi 205
Sayn, P. 78
Sayous, A.E. 317
Scala, R. v. 39
Scali 265, 329
Scandinavă, Peninsula 169
scandinavi (v. şi varegi) 209, 210, 216, 239
Scandinavia 217
Schelow, v. Šelov, D.B.
Schenen 93
Schiaffini, A. 457
schiri 129, 156
Schlumberger, G. 373
Schmidt, H. 100
Schmidt, L. 168
Schmieder, F. 288
Schmitt, R. 79
Schneider, R. 193
Schnüren, G. 64
Schönebaum, H. 217, 220
Schopen, L. 342
Schramm, G. 222
Schreiner, P. 341
Schuchhardt, C. 94, 98, 103
Schulze-Dörrlamm, M. 218
Schurtz, H. 39
Schwalbe, G. 401
Schwarz, E. 170, 171
Scilurus 134
sciţi 28, 44, 60, 87, 90, 96, 104-106, 108, 109, 111-113, 115, 117, 119-121, 123-129, 131, 134, 136, 137, 145, 158, 161, 166, 168, 184, 205, 269, 305
sciţi (=pecenegi) 233, 240
Sciţia, v. Scythia
Sclaui (=slavi) 208
Sclaveni 184
Sclavonia 312

Scolari, Philippo dei (Pippo Spano) 410
Scutari 359, 428
Scythia, Sciția 97, 107, 132, 179, 185
Scythia Minor 127, 132, 174, 177, 179, 187, 234
Scythia Taurica 136
Seaman, G. 243
Sebastopolis (Suhumi) 125
Sebastum (=Siwas) 232
Secașiu, C. 452
secui 428, 431
Sedov, V.V. 194
Seistan 273
Seleucizi 131
selgiucizi (v. și turci selgiucizi) 23, 44, 74, 224, 232-234, 247, 254, 255, 257, 258, 273, 283, 302
Sélincourt, A. de 123
Selitrionnoie 278, 297, 312
Selmeczi, L. 171
Šelov (Schelow), D.B. 125, 126
Semenescu, M. 79
semiți 111
Sempad 284
Senarega 426
Senn, A. 100
Serapis 159
Serbia 193, 370, 380, 388, 389, 394, 410, 417
seri (chinezi) 73
Sermaizes 161
Serres 372
Sertak (Saidak) 430
Servia 300
Sestan, E. 461
Sesthlav, Seslav 234, 241
Settis, S. 147
Setton, K.M. 313, 376, 437
Sevastopol, golf 72
Sevastopol, oraș 30, 72, 83, 113, 369, 414
Sevastopoli 309
Ševčenko, I. 239
Severin, banat 388, 405, 410
Severin, oraș 394
Sf. Adrian 208
Sf. Chiril (Constantin) 202
Sf. Eugen, miracolele 258
Sf. Géraud, v. Géraud d'Aurillac, Sf.
Sf. Gheorghe, braț dunărean 30, 72, 314, 321
Sf. Grigore din Amastris 210
Sf. Ioan Botezătorul 178
Sf. Mammas, cartier în Constantinopol 212
Sf. Maria, biserică din Constantinopol 302
Sf. Petru 249
Sf. Sabas 305, 347
Sf. Sofia, biserică din Constantinopol 176, 178, 252, 420
Sf. Ștefan al Ungariei, v. Ștefan I cel Sfînt
Sf. Ștefan din Suroj 210
Sfînta Fecioară 178, 277, 301, 333
Sfîntul Scaun 330, 334, 361, 364, 380, 388
Shan-shan 152
Shepard, J. 223, 240
Shtitelman, F.M. 460
Siam 362
Siatkowski, J. 196
Siberia 162, 172, 193, 266, 339, 392
Siberia Apuseană 204, 391
Siberia Centrală 111
Siberia Răsăriteană 183
Sicilia 113, 255, 302, 303, 307, 354, 420
Siciliei, Regatul, v. Regatul Siciliei
sicilieni 431
Siculi (=secui) 431
Sidon 67, 160
Sidon Apollinaris 160
Siena 317
Sien-pei 165
Sierras 73
Sigebert 182
Sigismund I de Luxemburg 388-390, 395-399, 406, 407, 409, 410
Si-Hia 272
Silagi, G. 221
Silberschmidt, M. 399, 457
Silberschmidt, W. 17,
Silezia 105, 283
Silfen, P.H. 436
Silistra 213, 227, 233, 234, 389, 394
Silva, P. 39
Silvagno, Frederic 322
Simferopol 30
Simionescu, I. 47
Simisso 415, 416
Simonenko, Al.I. 145
sindi 90, 120
Sineus 209
Singidunum 182
Sinoe 112
Sinope, cap 144, 254
Sinope, oraș 112, 116, 132, 134, 255, 257, 260, 293, 307, 354, 359, 369, 394, 414, 416, 423

Sinope, provincie 254, 257
Sinor, D. 172, 192, 218
Siret, rîu 205, 386
Siretul Inferior 185
Siria 38, 73, 93, 144, 174, 175, 179, 183, 225, 227, 232, 258, 273, 275, 280, 290, 298, 300, 301, 303, 305, 325, 337, 347, 351, 393, 423
Siria de Nord 225, 249
sirieni 96, 302, 307, 328
Sirmium 166, 182
Sitalkes 119
Siwas 16, 232, 258, 307, 322, 393
Sînicolaul Mare 203
Sîntimbru 416
sîrbi 359, 366, 372, 393, 394, 417
Sîrbu, V. 146
Sîrcu, I. 79
Sîr-Daria 391
Skanderbeg 417, 427
Skithene 105
Skrzinska(ja), E.Č. 373, 397, 399, 408, 462
Skyles 117, 119
slavi 20, 28, 44, 81, 108, 174, 175, 179, 181-187, 190, 192, 194-196, 199, 207-210, 215, 248, 374
slavi occidentali 207
Slavinia 190
slavoni 185
Slăvescu, V. 47
Slovacia 193
Slovaciei, munţii 132
Slovenia 427
Smilenko, A.T. 462
Smirna 361, 393, 394
Smirnov, A.P. 123
Smirnov, K.F. 145
Smirnova, G.I. 461
Smith, R.E.F. 286
Sofia, oraş 372, 378, 417
Sogdiana 231
sogdieni 181
Soldaia (Sudak), eparhie 268
Soldaia (=Sudak), oraş 16, 30, 72, 210, 247, 260, 262, 282, 293, 295, 296, 302, 309, 316, 319, 335, 350, 368, 369, 372, 377, 415, 416, 426, 431
Solhat (=Eski-Krîm, Starîi Krîm) 30, 302, 309, 328, 333, 335, 356, 367, 391, 411, 412, 414
Soliman, fiul lui Baiazid I 62, 393, 394, 398, 410
Soliman Magnificul 62, 144
Soliman, beglerbegul Rumeliei 428, 430
Solinas, P. 39
Solomon, F. 401
Solonia 312
Soloşa 119
Soloviev, A.V. 21, 79, 222, 242, 263
Sombart, W. 317, 331
Son, N.A. 147, 461
Song 272, 273, 283
Soranzo, G. 260, 265, 375
Sorba, v. Baldassare di Sorba
Sorbona 14-16, 44, 312
Sorlin, I. 217
Soviete 81, 220
sovietici 73, 81, 210, 213, 266, 277, 287, 291, 425
Spania 161, 162, 175, 194, 247, 256, 328, 425
spanioli 260, 351
Spano, Pippo, v. Scolari 410
Spartakizi 120, 134
Spartakos 121
Spatha 16
Spezzapetra, Nicoló 327
Sphengos 229
Spinei, Michaela 448, 462
Spinei, V. 11, 171, 220, 223, 240, 243, 288, 289, 375, 401, 402, 405, 448, 460, 461, 462
Spisarevska, I.D. 441
Sporea, C. 32, 34
Spuler, B. 287, 288, 312, 313, 374, 375, 399, 401, 402, 406, 436
St. Séverin, mănăstire 253
Stadtmüller, G. 457
Stagnario, Zaccaria 260
Stahl, H. 26
Stalin, I.V. 100
Stančev, S. 197
Stanița Elisabetinskaia 119
Stanko, V.N. 98
Staria 394, 406
Starîi Krîm (v. şi Solhat) 30, 309, 328, 333, 414
Statele Unite ale Americii 20, 62, 317
Stănescu, E. 264, 315
Stein, A. 152
Stein, E. 22
Stender-Petersen, A. 222, 223
Stern, E.R. v. 100
Stern, H. 461

Stibor 395
Stiehl, R. 195
Stiernom, L. 32, 55
Stoia, A. 101
Stoicani 200
Stoicescu, N. 103, 170, 400, 439
Stoichiță, R. 38, 65
Stoide, C.A. 439
Stökl, G. 223
Strabon 72, 117, 160, 234
Stracimir 388
Stratos, A.N. 193, 196
Strîmtori (Bosfor și Dardanele) 16, 17, 20, 22, 37, 44, 49, 60, 62, 68, 69, 71, 73, 74, 76, 77, 80, 82, 83, 111, 116, 120, 135, 158, 190, 260, 301, 306, 307, 327, 330, 336, 347, 348, 351, 353, 354, 359, 364, 366, 367, 369-372, 379, 383, 390, 391, 393, 398, 409, 410, 414-418, 422
Strobel, K. 147
Strzygowski, J. 162, 172
Sturdza, D.A. 79
Sturdza, Ileana 450, 452
Sturdza, M. 124
Stuttgart 38
Styria 427
suani 293
Subutai (Sübütäi) 52, 279, 280, 282, 292, 379
Suceava, jud. 170
Suceava, oraș 410
Sucidava (=Celei) 192
Sudak (=Soldaia) 30, 72, 260, 282, 283, 302, 309, 316, 368, 377
Sudan 325, 350
Sudeți 81
suedezi 209, 277
Suedia 68, 199
Suei 181
Suez 68
Suhumi 175, 421
Sukhum Kale 72
Suleiman, fiul lui Baiazid I, v. Soliman
Sulek 199
Sulimirski, T. 99, 104, 145
Sulina, braț dunărean 72
Sulla 135
Sullivan, R.D. 147
Sultanyeh 333
Suroj (=Soldaia) 210
Suuk-Su 157
Suzdal, cnezat 238, 273
Suzdal, oraș 282
Svatopluk 207, 209
Švešnikov, I.K. 99
Svetoslav, Theodor 355, 356, 374, 380
Sviatoslav 213, 223, 227-229, 239
Sweones 209
Sýkora, J. 405
Syme, R. 147
Symeon Magister 221
Symonovič, E.A. 460
Szabó, A. 144, 145, 168
Szazály, F. 435
Szeged 417, 418
Szovák, K. 221

Ș

Șabla 112
Șasdai Ibn Șaprut 202
Șaș (=Tașkent) 199
Șerban, Gh.I. 104
Șimanschi, L. 438
Șipeniț 386
Șirvan 225, 280
Șișman, Ivan 366
Ștefan I Muşat 390
Ștefan, fiul lui Alexandru cel Bun 410
Ștefan cel Mare 76, 80, 82, 409, 427, 428, 430, 431, 437-441, 455
Ștefan I cel Sfînt 219, 305, 335, 382 417
Ștefan V 303
Ștefan Uroš II Milutin 359
Ștefan Uroš III Dečanski 359
Ștefan Duşan 366
Ștefan Lazarevici 393, 394
Ștefan, Gh. 191, 193
Ștefănescu, Șt. 10, 196, 240, 241, 264, 376, 377, 400, 402, 405, 408, 435

T

Tabriz, v. Tebriz
Tafrali, O. 196
Taganrog 30, 63, 72, 137
Taherten 393
Tai Ping 270
taifali 158
Taiq 227
Talas 231
Talbot Rice, T. 123, 125, 240

Tallgren, A.M. 88, 98
Taman 111, 113, 213, 236, 250, 292
Tambov 411
Tamerlan (Timur Lenk) 45, 62, 337, 372, 379, 391-394, 397, 398, 406, 411, 416, 427, 428
Tana 20, 309, 319, 325, 331, 335-337, 339, 343, 348, 359, 362, 364, 366, 367, 369, 372, 379, 383, 392-394, 397, 403, 404, 411, 415, 416, 431
Tanais (=Don) 113, 121, 134, 137, 295, 312
Tanasachi, M. 100
Tanașoca, N.Ș. 51, 241, 264
T'ang 181, 231, 272
Tängri 198, 217
tanguți 272
Tardu 181
Tarim 151, 231
Tartaria de Nord 333, 337
Taşkent 199, 231
Tataria 432
Tatos, Thatos (=Chalis) 234, 241
Taurică, Peninsula, v. Peninsula Taurică
taurisci 90
tătari (v. și mongoli) 30, 75, 93, 101, 108, 137, 219, 238, 242, 270, 272, 277, 280, 283, 287, 291, 293, 295, 303, 305, 325, 328, 333, 335, 348, 350, 367, 375, 380, 382, 386, 387, 393, 396, 397, 400, 401, 403, 404, 414-416, 422, 423, 425, 428, 430-432, 434, 436, 441
tătari nogai 108
Tătărescu, Gh. 453
Teba 249
Tebriz, hanat (imperiu) 302, 350
Tebriz (Tabriz), oraş 20, 73, 279, 290, 300-302, 309, 310, 325, 337, 343, 350, 355, 358, 362, 383
Telegin, D.I. 98
templieri 330
Temporini, H. 147
Temugin (v. şi Gingis-han) 266, 267, 286
Tenedos 347, 367, 370-372, 412
Teodor, D.G. 192, 461
Teodor, P. 11, 17, 24, 44, 341
Teodor Crăciun, M. 11, 341
Teodora, fiica lui Constantin VIII 232
Teodora, soția lui Iustinian I 201
Teos 113
Teoteoi, T. 406
Terbel 190
Terek 165, 199, 392, 411
Terenožkin, A.I. 100, 104, 123
Teteriatnikov, N. 461
teutoni 129, 388, 395, 410
Thamar 254, 255, 257, 273
Thatul 234
Theodor I Lascaris 257
Theodor Svetoslav, v. Svetoslav
Theodorescu, B. 34
Theodorescu, R. 375, 401
Theodoro (=Mangup), cetate 30, 161, 369, 412, 426-428, 436
Theodoro-Mangup, principat 409, 416, 426, 431
Theodosia (=Caffa) 72, 113, 116, 117, 120, 309
Theodosiopolis 224
Theodosius 224
Theophanes Confessor 193
Theophanes continuatus 221
Theophilos 199, 205, 208, 209
Theophylaktos Simokattes (Teofilact Simocata) 193
Thermodon 90, 257
Thessalia 366
Thessalonik 179, 183, 209, 249, 255, 339, 372, 394, 416
Thiers, A. 62
Thiriet, F. 263, 264, 436
Thompson, E.A. 170, 172
Thomsen, V. 210
Thuret, F. 275, 285, 287, 311
Thuringia 182
Tiberius II 177, 181
Tibet 272
Tiesenhausen, V.G. 291, 310-312, 374
Tiflis 177, 201, 225, 227, 254, 279, 280, 283
Tighina 77
Tigran 135, 137
Tilsit 62
Timişoara 195, 410
Timofeev, I. 312
Timur Kutlug 303, 392
Timur Lenk (v. şi Tamerlan) 343, 391, 393, 406, 407, 436
Timurizi 394
Tinibek 364, 380
Tiratzian, G.A. 146
Tisa 27, 142, 183
Tita 152
Titus 152

Tivoli 137
Tîrnovo 261, 367, 370, 372, 388, 389
Tmutorokan (=Matracha) 213, 236
Todd, M. 170
Toderaşcu, I. 195, 446, 453
Todorova, E. 378
Togrul Beg 232
Toharestan 231
Tohtamîş 372, 391, 392, 406, 411
Toisy, Geoffroy de 418
Toktai (Toqtai) 355, 356, 374, 379, 380
Tolomei, G. 378
Tomis (=Constanţa) 112, 130, 134, 137, 163, 177, 212
Topkapî 442
Törägänä 283
Tordjikan 292
Torino 371, 372, 389, 390, 415
torki (=uzi) 231
Tornikios 231, 240
Tougher, S. 222
Toynbee, A. 34, 59, 64
traci 44, 90, 93, 101, 105, 106, 112, 119-121, 124, 126, 132, 134, 136, 137, 139, 175, 184
Tracia 37, 60, 72, 116, 127, 166, 167, 173, 179, 182, 183, 232-234, 302, 303, 306, 354, 366, 383, 393
traco-geţi 110
Traian 62, 94, 102, 128, 132, 138-142, 144, 164, 225, 229
Transcaucazia 113, 144, 201, 262, 273, 300
Transiberian 339
Transilvania 121, 126, 144, 193, 208, 274, 335, 336, 380, 382, 383, 395, 410, 416, 428
Transilvania de Nord 220
transilvăneni 418, 422
Transmarisca 177, 192
transoxiani 391
Transoxiania 106, 273, 274, 277, 279, 391, 427
Trapezunt, imperiu 144, 147, 262, 273, 293, 309, 319, 351, 354, 370, 377, 393, 409, 426, 427, 436, 439
Trapezunt, oraş 20, 45, 72, 73, 76, 79, 112, 134, 227, 236, 247, 254, 255, 257, 258, 260, 273, 290, 292, 296, 307, 310, 319, 325, 327, 331, 336, 337, 339, 348, 354, 358, 362, 365, 369, 378, 410-412, 414-418, 423, 426, 428, 431, 436, 437, 439, 441
Trapezus (=Trapezunt) 112
Treadgold, W. 264, 313, 373, 438
tribali 121
Tripoli 250
Tripolie 88
Troesmis 177
Troia 20, 111
Tropaeum Traiani 142, 177, 187, 190
Troyes 318
Truşeşti 89
Truvor 209
Tryphon 137
Tsierna 194
Tsin 131, 152
Tuda Mangu 303
Tudor, D. 192
Tuhutum 208
T'u-Kiue 174, 179, 181, 198
Tula Buga (Töla Buga) 303, 355
Tulcea 30, 314, 315
Turan (=Volga) 298
turci (turanici) 28, 108, 113, 153, 165, 179, 181, 182, 187, 190, 198, 199, 202, 204, 205, 207, 212, 216, 224, 236, 240-242, 272, 274, 279, 280, 289, 290, 292, 293, 300, 302, 307, 311, 348, 370, 391, 393, 397, 427
turci otomani (osmanlîi) (v. şi otomani) 76, 77, 94, 101, 212, 216, 219, 301, 330, 361, 365-367, 369, 370, 372, 376, 383, 388-395, 397-399, 405, 409, 410, 416-420, 422, 425-428, 430-432, 434, 435, 439-441
turci selgiucizi (oguzi) (v. şi selgiucizi) 23, 94, 229, 231-234, 240, 249, 250, 254, 255, 257, 273, 307, 315, 319, 354, 357, 378
Turcia 62, 101, 103, 112, 361, 426
turcmeni 231, 428
turcomani (v. şi turci/turanici) 106, 233, 423, 428
turco-mongoli 106, 165, 187
turcopuli 376
Turdeanu, E. 13, 405, 439, 443, 445
Turfan 131
Turian 273
Turkestan 71, 73, 88, 131, 165, 181, 272, 273, 287, 310, 325, 355, 372, 391
Turkestanul Oriental 153, 165
Turkoi (=unguri) 205, 208
Turková, H. 438
Turris 186
Turtko 372
Turtucaia 192

Tyr 67, 250, 305
Tyras, oraș 72, 113, 118, 119, 139, 142, 147, 156, 159, 164, 186, 309
Tzakhas, Tzakas (Ceaka) 233, 436
Tzimiskes, v. Ioan I Tzimiskes
Tzulos, George 202, 229
Tzurulon 182

Ț

Țamblac, Ioan 440
Țara galatilor 134
Țara Galilor 60
Țara Leșească (Polonia) 432
Țara Moldovei (v. și Moldova) 432
Țara Românească (v. și Muntenia) 76, 144, 335, 369, 370, 377, 379, 380, 382, 386, 388-390, 392, 394, 395, 399-402, 404, 405, 409, 410, 417, 418, 427, 428, 431, 435, 438, 441
Țara serilor 73
Țara Soarelui Răsare 111
Țara Ungurească (v. și Ungaria) 432
Țarat bulgar, Primul 196
Țarat bulgar, Al doilea 15, 261, 295, 372
Țarevo 278, 297, 312
Țarigrad (=Constantinopol) 215
Țurlea, P. 45

U

Uang-Han, v. Wang-han
Ucraina (v. și Rusia Meridională) 72, 73, 81, 87, 88, 90, 96, 108, 156, 158, 168, 205, 219, 231, 280, 374, 383, 388, 458
ucraineni 81, 101
uggroi, unnoi (=unguri) 205, 207, 208
Ugolino, Pietro 354
uiguri 198
Ujvári, I. 79
Ulmetum 177, 184, 187
Ulski 109
Umari, Al-, v. Omari, Al-
Ungaria 45, 77, 80, 109, 161, 185, 193, 208, 232, 236, 238, 274, 276, 283, 293, 303, 305, 306, 311, 329, 335-337, 355, 366, 369-371, 374, 379, 380, 382, 383, 386, 388-390, 394-396, 398, 400, 404, 409, 410, 416-418, 426, 428, 432
Ungaria Mare (Ungaria Veche) 205, 292, 293
Ungaria de Nord 283
Ungheanu, M. 449
unguri (maghiari) 21, 44, 102, 124, 204-208, 212, 218-220, 238, 276, 295, 307, 311, 366, 382, 383, 386, 389, 395, 409, 410, 417, 418, 432
Unieh 255
Uniunea Sovietică 93
Unnoi (=unguri) 205, 208
Uppsala 164
U.R.S.S. (v. și Uniunea Sovietică) 291
Ur Șubad 109
Ural, fluviu 113, 273, 282
Ural, munți 73, 99, 152, 158, 165, 292, 296, 310, 339, 391
Uray-Köhalmi, K. 285
Urban II 247
Urban VI 371
Urghenci 310
Uroš III, v. Ștefan Uroš III
Ursulescu, N. 98
Usani 329
Uspenskij, F.I. 313
Ust-Bistrianskaia 278
utriguri (utiguri) 168, 173, 179, 181
Uvek 278
Uzbek (Özbäg) 52, 334, 335, 356, 361, 362, 364, 380
uzi (=oghuzi) 44, 224, 231-234, 241
Uzun Hasan 409, 416, 417, 423, 427, 428, 439

V

Vajay, S. de 219, 220
Vajda, L. 220
valahi (=români) 397
Valea Albă 439, 440
Valens 142, 152
Valente, Giovanni di 365
Valentinos 181
Valéry, P. 60, 65
Van, ținut 231, 232
Váňa, Z. 193
vandali 158, 161, 175
Vangari 207
Vanț-Ștef, F. 125
Vardiștihe 175
varegi 28, 44, 73, 74, 184, 185, 198, 204, 209, 210, 212, 213, 215, 216, 223, 227, 229, 232, 238, 239

Varna, golf 72
Varna, oraş 30, 63, 112, 254, 367, 409, 418, 437, 441
Vasile I 239
Vasile II Bulgaroctonul 62, 191, 213, 223, 224, 227, 229, 231, 232, 236, 240, 249
Vasiliev, A.A. 171, 217, 236, 239, 242, 255, 262, 265, 342, 431, 435, 436
Vasiliev, V. 124, 126
Vasilievski, V.G. 210
Vasiliu, V. 435, 436
Vaslui, oraş 428, 439
Vasmer, M. 69, 77, 78
Vaspurakan 229
Vatatzes, v. Ioan III Dukas Vatatzes
Vatican 138, 188, 189, 214, 228, 381, 396
Vatiza (=Fatisah) 16, 309
Vavřinek, Vl. 196
Vădeni 200
Veinstein, G. 341, 441
Veit, V. 288
Velbužd 380
Veliman, V. 405
Velkov, V. 197
Venedikov, I. 197
veneţi 182, 184
Veneţia 14-16, 20, 45, 59, 62, 65, 68, 71, 74, 76, 80, 247-250, 255, 258, 262, 263, 303, 305, 320, 325, 328-331, 335, 336, 347, 348, 350, 351, 353, 358, 359, 361, 362, 364-367, 370-373, 390, 394-396, 403, 409-412, 414-417, 426-428, 431, 437
veneţieni 19, 20, 22, 28, 45, 71, 117, 248-250, 252, 254, 260, 262-265, 282, 298, 302, 306, 309, 315, 317, 319, 325, 330, 331, 335, 336, 340, 347, 348, 351, 353-355, 358, 359, 361, 362, 364-367, 369, 371-373, 377, 380, 392, 394, 407, 411, 414-416, 420, 427, 432, 435-438, 441
Venier, Pasquale 328
Verlinden, Ch. 36, 435, 438
Vernadsky (Vernadskij), G.V. 171, 174, 185, 191, 194, 205, 217, 219, 223, 313
Vernescu, I. 29, 57, 451, 452
Versailles 119
Vesconte, Pietro 304, 361
Veselovskij, N.I. 100, 310, 313
vesi 209
Veszprémy, L. 220, 221
Vettersfelde (=Witaszkowo) 105, 124
Vianu, T. 47
Vicina 15, 19, 20, 22, 23, 30, 41, 62, 234, 290, 306, 307, 309, 314, 315, 326, 355, 369, 374, 380, 386
Vidin 366, 372, 388, 416
Vielliard, J. 222
Viena, diktatul de la 220
Viglioni, Pietro 309
Vigna, A. 435, 439
vikingi (v. şi scandinavi şi varegi) 210
Villani, Giovanni 353
Villani, Matteo 382, 402
Villehardouin, G. de 71, 79
Vincentius Belovacensis 311
Vinci, F. 39
Vinogradova, N.M. 99
Viscla (=Vistula) 184, 186
Visconti, familia 366, 412
Visconti, Matteo 353
Vistula 156, 184, 186
Vitale, V. 17
Vitalian 174, 175
Vitold (Witold) 388, 392, 395, 407
Vitry 322
Vivaldi, fraţi 350
vizigoţi 158, 165, 182
Vîlcov 186
Vlad Dracul 409, 417
Vlad Ţepeş 427
Vlad I Uzurpatorul 389, 390
Vladimir, cnezat 277
Vladimir, oraş 282
Vladimir I cel Sfînt 62, 65, 213, 223, 229, 238
Vladimirtsov, B. 267, 285
Vladislav (Vlaicu) I 386, 388, 405
Vladislav I cel Scurt 379
Vladislav II Jagello 388, 395, 396, 407, 416
Vladislav III Jagello Warneńczyk 417, 418, 437
vlahi balcanici 20, 234, 241, 254, 257, 264
vlahi nord-dunăreni (v. şi valahi) 208
Vlahia balcanică 295
V.n.nd.r. 207, 221, 222, 288
Voelkl, L. 170
Vogt, J. 170
Volga 73, 87, 113, 161, 165, 181, 199, 205, 213, 262, 273, 282, 291, 292, 295, 298, 311, 312, 325, 364, 391, 392
Volga Inferioară 181, 283, 411
Volga Mijlocie 411
Volga Superioară 158, 282

Volin, G.L. 311
Volînia 99, 238
Volpicella, L. 14
Voronej 119
Voronov, A.A. 126
Vospero 309, 426
Vraciu, A. 102
Vryonis Jr., S. 240
Vulfila 164
Vulpe, Ec. 170
Vulpe, R. 104, 123, 144, 146, 147, 170, 173, 187, 191, 192, 194, 196, 197, 242, 460

W

Wagner, N. 169, 171
Waldemar IV Atterdag 329
Walter, G. 264, 313, 376, 438
Walther, W. 39
Wang-han 267, 286
Wavrin, Walerand de 418
Weber, W. 144
Weiers, M. 288
Wells, Bartlett 460
Wells, H.G. 60, 65
Werner, E. 406, 439
Werner, J. 172
Wiesner, J. 123
Wiet, G. 218
Wilczek, E. 39
Williams, K. 223
Winkle, Rip van 329
Wirth, P. 376
Witaszkowo 124
Witold, v. Vitold
Wittek, P. 315
Wojtecki, D. 193
Wolff, R.L. 264
Wolfram, H. 170
Wolska, W. 125
Wopfner, L. 194
Worskla 392
Wu-Suen (Wu-Sun) 160
Wyngaert, A.v.d. 265, 287, 311

X

Xenophon 79
Xenopol, A.D. 46, 51
Xerxes 116

Y

Yablonsky, L.T. 145
Yakub 302
Yang-Kiong 287
Yarkand 152
Yassi 355
Ye-liu Ciu'tsai 274, 277
Yelvadj, v. Mahmud Yelvadj
Yotkan (=Khotan) 152
Ypres 322, 329
Yü, Ying-Shih 172
Yue-Ce 131, 160

Z

Zabergan 179
Zaccaria, Benedetto 322, 328, 359
Zaccaria, familia 328, 359
Zaccaria, Manuele 328
Zacour, N.P. 437
Zahariade, M.M. 172
Zajaczkowski, A. 217, 218
Zakythinos, D.A. 192, 239
Zaldapa 177
Zamarovský, V. 101
Zamfirescu, D. 405
Zaporojie 235
Zeitblom, Serenius 28
Zeletin, Ștefan 44, 457
Zemarchos 181
Zeno, Cattarino 428
Zenon 174
Zernack, K. 222
Zevakin, E.S. 425, 435, 439
Zichia (=Circasia) 229, 236, 293, 348
Ziebil 201
Zirra, V. 99
Zisnudava 177
Ziyâd-ibn-Câlih 231
Zlatarski, V.N. 190
Zoe 232
Zoil 190
Zonaras 234
Zonchio (=Navarinul Vechi) 366
Zopyrion 121
Zoroastru 105
Zub, Al. 11, 29, 48, 51, 64, 65
Zubar, V.M. 100, 145
Zürich 63

Bun de tipar : decembrie1999. Apărut : 1999
Editura Polirom, B-dul Copou nr. 4 • P.O. Box 266,
6600, Iași • Tel. & Fax (032) 214100 ; (032) 214111 ;
(032) 217440 (difuzare) ; E-mail : polirom@mail.dntis.ro
București, B-dul I.C. Brătianu nr. 6, et. 7 ;
Tel. : (01) 3138978 E-mail : polirom@dnt.ro

Tiparul executat la S.C. Polirom Co S.A.
6600 Iași, Calea Chișinăului nr. 32
Tel. : (032) 230323 ; Fax : (032) 230485

RedAbaris@2014

Colecția
Cărți Fundamentale
ale
Culturii Române

I. Budai-Deleanu
ȚIGANIADA

Tudor Vianu
FILOSOFIA CULTURII ȘI
TEORIA VALORILOR

C. Rădulescu-Motru
SCRIERI POLITICE

I.L. Caragiale
PUBLICISTICĂ. CORESPONDENȚĂ

Constantin Noica
DEVENIREA ÎNTRU FIINȚĂ / SCRISORI
DESPRE LOGICA LUI HERMES

M. Blecher
VIZUINA LUMINATĂ / ÎNTÂMPLĂRI
DIN IREALITATEA IMEDIATĂ / INIMI
CICATRIZATE / CORESPONDENȚĂ

Simion Mehedinți
CIVILIZATIE SI CULTURĂ

Ion Creangă
POVEȘTI. AMINTIRI. POVESTIRI

Gheorghe I. Brătianu
MAREA NEAGRĂ

109.000

CĂRȚI FUNDAMENTALE ALE CULTURII ROMÂNE

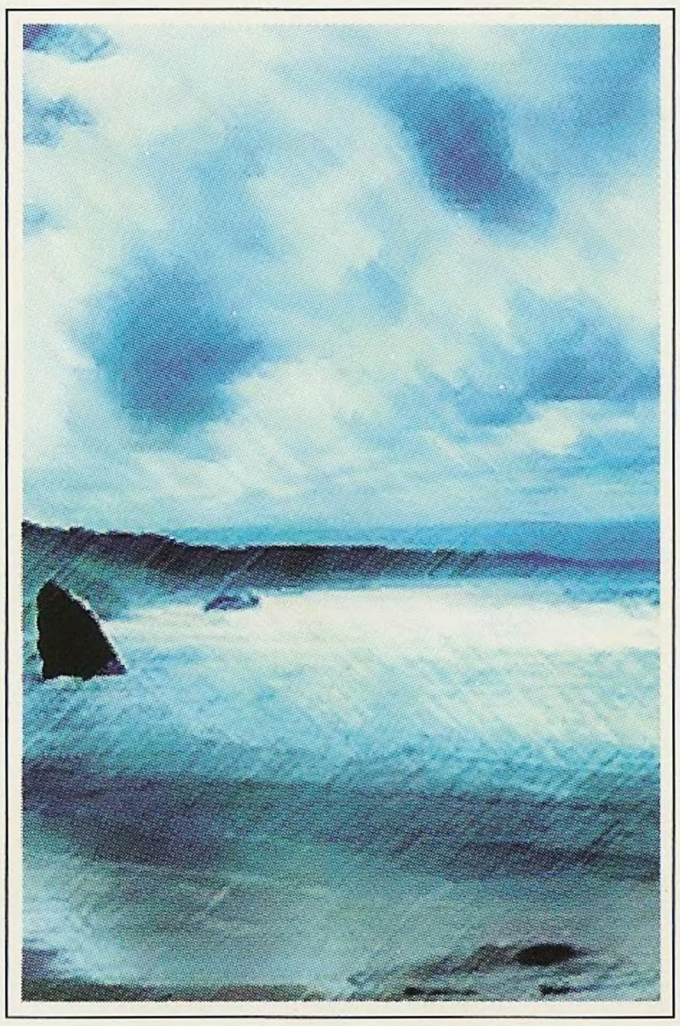

Colecție inițiată, coordonată și finanțată de
Fundația pentru o Societate Deschisă.

ISBN 973-683-341-0

Cărți fundamentale